

КОЗАКИ

ЛИЦАРСЬКИЙ ОРДЕН УКРАЇНИ

• ФАКТИ • МІФН • КОМЕНТАРІ •

Леонід Косенко

КОЗАКИ

• ФАКТИ • МІФН • КОМЕНТАРІ •

ЛИЦАРСЬКИЙ ОРДЕН УКРАЇНИ

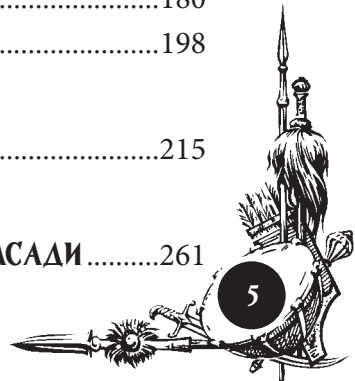
видання друге, доопрацьоване

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
ВІЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ СПІЛЬНОТИ У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ.....	9
ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СПІЛЬНОТИ	45
ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ УМОВИ ЗАПОРІЗЖЯ.....	63
КОРДОНИ ЗАПОРІЗЬКИХ ВОЛОДІНЬ ТА ШЛЯХИ СПІЛУЧЕННЯ В НИХ	93
РОЗМІЩЕННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ СІЧЕЙ У ХVІ-ХVІІІ ст. ТА ЇХ ІСТОРІЯ.....	119
СУПРОТИВНИКИ ТА СОЮЗНИКИ СІЧОВОЇ СПІЛЬНОТИ	151
Татари	153
Поляки.....	180
Донське козацтво	198
УПРАВЛІННЯ ТА СУСПІЛЬНИЙ ЛАД НА ЗАПОРІЗЖІ.....	215
ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ ЗАПОРІЗЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ТА ЇЇ ЗАСАДИ	261

ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ.....	301
На суходолі	303
На морі	345
Прикордонна служба.....	366
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ	
РОЗВИТОК ЗАПОРІЗЖЯ.....	381
Землеробство	383
Тваринництво	393
Промисли та ремесло	399
Торгівля	420
Грошовий обіг	432
Прибутки січової спільноти.....	444
Соціально-економічні відносини.....	449
ПРАВО ЗАПОРІЗЬКОЇ СПІЛЬНОТИ.....	453
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ	
ТА ЗВИЧАЇ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ.....	503
РЕЛІГІЙНЕ ТА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ	
ЗАПОРІЗЬКОЇ СПІЛЬНОТИ	533
КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ЗАПОРІЗЦІВ.....	571
ПІСЛЯМОВА	598
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА	600

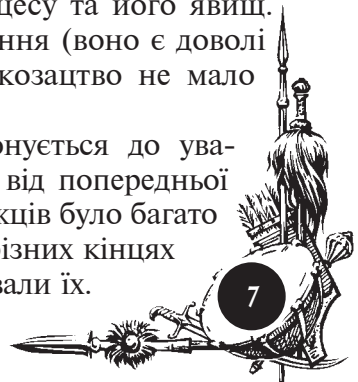

ПЕРЕДМОВА

Людина завжди прагнула свободи, зокрема і якомога меншої залежності від офіційної влади. Це її природне прагнення. Але за часів, коли суспільство було становим, тобто не вільним, здобути свободу від офіційної влади одна людина не могла. Її можна було досягти лише у складі якоїсь спільноти. А щоб ця спільнота могла існувати і зберігати свою волю, вона мусила мати військовий характер. Такі спільноти виникали протягом усієї давньої історії, середньовіччя і початку Нового часу й були типовим явищем для аграрно-ремісничої цивілізації.

Однією з таких спільнот було запорозьке козацтво. Саме йому і присвячена ця книга. Про запорозьких козаків написано чимало. Одні автори їх вихваляють і романтизують, інші ставляться до них з іронією. (Це передусім залежить від того, хто є автором.) Але головне — не в цьому. Всі, хто писав про запорожців, зображували їх ізольовано від світового історичного процесу та його явищ. І іноді складається таке враження (воно є доволі поширеним), що запорозьке козацтво не мало аналогів у всій світовій історії.

Проте у книзі, що пропонується до уваги читача, подається відмінна від попередньої думка. Річ у тому, що в запорожців було багато попередників та сучасників у різних кінцях світу, які багато в чому нагадували їх.

Отже, спираючись на загальновідомий матеріал про життя, звичаї, традиції запорозьких козаків, автор робить спробу порівняти їх з аналогічними явищами всесвітнього історичного процесу. Це дає змогу *зовсім інакше* подивитися як на них самих, так і на інші подібні суспільні утворення, які виникали в процесі історичного розвитку людства.

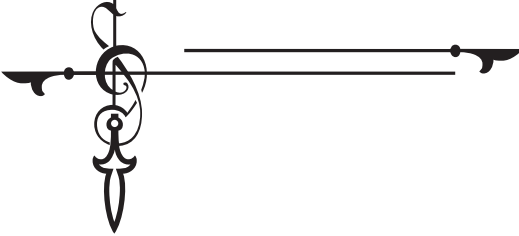
У книзі проведено своєрідний порівняльний аналіз, де запорозьке козацтво розглянуто у паралелі з різними вільними спільнотами: іллірійськими піратами, вікінгами, новгородськими ушкуйниками, а також зі знаменитими сучасниками запорожців — флібустьєрами Карибського моря.

Проводячи доволі серйозну аналітичну роботу, автор розглядає феномен запорозького козацтва у різних аспектах — політичному, економічному, військовому, геополітичному тощо.

Крім досить цікавих ілюстрацій, книгу збагачують карти, цитати з хронік, свідoctва із праць очевидців певних історичних подій, відомих учених, а також фрагменти з художніх творів, що дозволяють краще проїнятися духом описуваних часів.

**ВІЛЬНІ
ВІЙСЬКОВІ
СПІЛЬНОТИ
У СВІТОВІЙ
ІСТОРІЇ**

З найдавніших часів, коли почало виникати соціально розшароване (тобто цивілізоване) суспільство, з'явилися люди, які виявляли велике бажання бути якомога незалежнішими від офіційної влади і здійснювали для цього конкретні кроки. Це були особи, що з якихось причин відійшли від своєї соціальної верстви, а отже, являли собою декласовані елементи. Не бажаючи жити нормальним для свого часу і умов суспільства життям, вони шукали собі нового помешкання або іншого місця, де могли б прикласти свої здібності та досягти життєвих успіхів. Такими місцями вони обирали здебільшого ті, де вплив офіційної влади був мінімальний або його зовсім не було. Справді, протягом тривалого часу в історії цивілізації, аж до завершення територіального поділу світу між державами, такі місця існували, хоча їх ставало дедалі менше у процесі історичного розвитку.

Як правило, умови життя і господарювання з певних причин (чи то зовнішня загроза, чи то природні умови) були не настільки сприятливі, щоб забезпечити ті стандарти життя, які були прийнятні у суспільстві, з якого походили переселенці і втікачі. Це зумовлювало необхідність здобувати гідні засоби до існування за допомогою сили, тобто пограбування, а отже, й гуртування таких людей у спільноти чи общини, бо поодинці такою справою займатися було дуже

ризиковано. Сам факт об'єднання людей з будь-якою метою передбачає якийсь компроміс між ними, тобто встановлення у товаристві таких правил поведінки, які б влаштовувати переважну більшість його учасників. Це було можливо лише за умови впровадження у життя спільноти демократичніших, ніж у іншому суспільстві, порядків. Саме така організація забезпечувала тривале існування спільноти та її успіхи у здобутті засобів існування силовим шляхом. Отже, таке товариство являло собою вільну військову общину. Вільну — тому що вона не контролювалася офіційною владою; військову — оскільки засоби існування здобувалися переважно шляхом збройних набігів. Стратегія існування таких угруповань була завжди наступальною. Вільні військові общини могли утворюватися і тимчасово — на час набігів, чи сезонно.

Здебільшого вільні військові общини виникали у районах, прилеглих до моря. Море з давніх-давен не роз'єднувало, а з'єднувало народи, адже по ньому велася торгівля і передавалися великі матеріальні цінності. Цей факт зумовив появу такого явища, як морський розбій, або піратство. Піратство і стало шляхом до здобуття засобів існування багатьох вільних військових общин.

Перші вірогідні згадки про піратство стосуються району Східного Середземномор'я. Так, секретар єгипетського фараона Рамсеса III, що правив наприкінці II тисячоліття до н. е., повідомив про існування морських розбійників, які упродовж понад ста років завдавали великої шкоди мореплавству єгиптян. У цьому документі було написано: *«Зверни увагу на народи Півночі, що живуть на островах. Вони неспокійні, вони шукають підходи до гаваней»*¹.

З піратським промислом поєднували широко розвинуту морську торгівлю фінікійці. На острові Сицилія, а також на африканському та іспанському узбережжях вони створювали численні бази, звідки здійснювали розбійницькі набіги.

Великого розвитку набуло піратство і у грецькому світі. Гомер у героїчній епопеї описує кораблі, що не були ні військовими, ні торговими, але якнайкраще пристосовані до

¹ Нойкирхен Х. Пірати. Морской разбой на всех морях. — М., 1980. — С. 33.

морського розбою та пограбування прибережних територій. Ці судна рухались за допомогою 50 веслярів (по 25 людей з кожного борту). За попутного вітру ставилося ще й вітрило. Гомер дає численні приклади піратських набігів. Так, син троянського царя Паріс нападає на своїх суднах на місто Сідон і полоняє жінок. В «Одіссеї» серед інших аналогічних епізодів є й такий:

*Днів через п'ять на чудові Єгипту ми виплили води,
Став на Єгипті — ріці з крутoboкими я кораблями.
Потім на берег звелів супутникам витягти вірним
Наші усі кораблі і самим біля них залишатись,
А спостерігачам вийти звелів на чатівні дозорні.
Та у зухвалій відвазі, на власні довірившись сили,
Кинулись раптом вони в єгипетські ниви чудові.
Скрізь грабували, жінок з немовлятами всіх полонили
І повбивали мужів.*

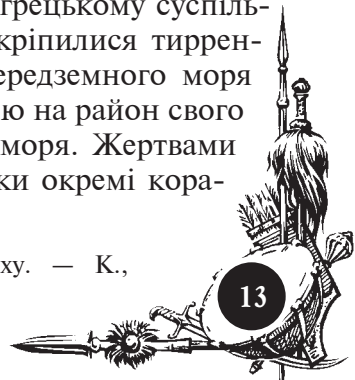
(Переклад Бориса Тена)¹

У міфі про аргонавтів також дається опис подорожі, під час якої Ясон та його супутники не гребували нічим, аби пограбувати жителів міст, розташованих на узбережжі. Користуючись правом сильного, аргонавти вкрали царську дочку та вбили царського сина. Головною ж метою їх подорожі були пошуки золота, тобто «золотого руна».

Звичайно ж, у перелічених випадках багато недостовірного й легендарного. Але тут вже спостерігається явище, тобто підтверджується можливість існування вільних військових спільнот (мабуть, і тимчасових) і характерної для них діяльності.

Певний поштовх до поширення таких угруповань мала дата і грецька колонізація, яка була наслідком перенаселеності батьківщини греків, а також певних політичних процесів (зокрема, боротьби між демосом та аристократією) у грецькому суспільстві. Так, на західному узбережжі Італії закріпилися тирренські пірати. Вони перетворили частину Середземного моря між Італією, Ельбою, Сицилією та Сардинією на район свого панування, що дістав назву Тирренського моря. Жертвами цих морських розбійників були тут не тільки окремі кораблі, а й цілі флотилії.

¹ Стороженко П. Розбійники з Лебединого шляху. — К., 1995. — С. 9.

Уже в ті часи спостерігається процес переростання вільних військових общин в державні утворення (у подальші часи такі випадки також траплятимуться). Цьому процесові сприяє в першу чергу неспроможність (принаймні упродовж тривалого часу) легальних державних утворень взяти під свій контроль територію розташування та діяльності тієї чи іншої вільної військової спільноти. Першим проявом зазначеного процесу стала діяльність піратського ватажка Полікрата (VI ст. до н. е.). Він об'єднав під своїм командуванням піратський флот у 100 кораблів, що забезпечило йому безроздільне панування в Егейському морі та на узбережжі Малої Азії. Ця сила дозволила Полікратові стати правителем острова Самос, який перетворився на справжню піратську державу. Хоча почавши правити Самосом Полікрат припинив безпосередньо займатися піратством, він вимагав сплати данини з кожного корабля, що проходив через контрольовані його флотом води, тим самим організувавши «перший відомий в історії морський рекет»¹.

Піратські общини здійснювали бурхливу діяльність у римські часи. Вони становили неабияку загрозу римським інтересам у Середземноморському басейні. Так, у II ст. до н. е. грецькі та малоазійські пірати протягом деякого часу блокували шляхи з Риму до Єгипту, якими постачався хліб до Італії. Це призвело до різкого підвищення цін на пшеницю і як наслідок — до голодних бунтів плебейського населення.

Ще більше відомо про кілікійських піратів, до яких приєднувалися карфагеняни, греки, раби-втікачі та збіднілі італіки. Вони створювали загрозу кораблям, що йшли в Остію, і поступово перетворилися на серйозну загрозу для римлян. Достеменно відомо, що кілікійські пірати об'єднувалися не лише для розбою на морі, вони й на суходолі жили общинами, за власними законами. Отже, це була класична вільна військова спільнота. Їхньому існуванню сприяли і вигідні географічні умови. З кілікійського узбережжя можна було спостерігати за морем аж до Кіпра. Уздовж берега були встановлені добре помітні здалеку сигнальні вежі, з яких подавалися сигнали про появу торговельних суден чи військових кораблів. Численні

¹ Гребельский П. Пираты. Иллюстрированная история морского разбоя. — СПб., 1992. — С. 3.

маленькі бухти були надійним укриттям для піратських суден. Крім того, в горах кілікійські пірати збудували недосяжні для ворога фортеці. Основною їхньою здобиччю були гроші, отримані як викуп з багатих бранців, а також як контрибуції, що виплачувалися піратам приморськими та портовими містами за обіцянку не завдавати їм шкоди. У полон до кілікійських піратів потрапив у молодості сам Юлій Цезар. Він був викуплений на волю за астрономічну у ті часи суму — 50 талантів.

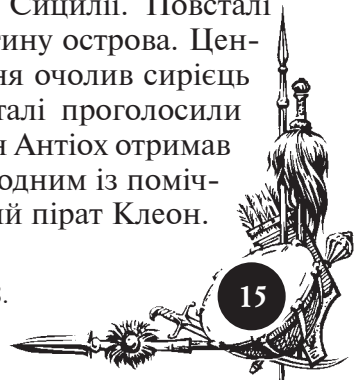
Кілікійські пірати також утворили свою особливу державу, де місце національного зв'язку зайняв зв'язок, що ґрунтувався на спільності утисків та злочинів.

Чимало клопоту римлянам завдавали морські розбійники іллірійського узбережжя. Наприкінці III ст. до н. е. тут також існувала піратська держава, яку очолював властитель Скодрі (Скутарі). Його флотилії тероризували всі прибережні міста і повністю паралізували торгівлю в Егейському та Адріатичному морях. Коли римські посли звернулися зі скаргою на піратів до іллірійської правительки Тевти, вона заявила: *«Я не можу забороняти своїм людям отримувати користь від моря»*¹. Така відповідь є свідченням того, що влада не завжди була в змозі контролювати вільні військові общини на юридично підконтрольних їй територіях.

Величезних масштабів набуло піратство й у Сицилії та на узбережжі Малої Азії. Морські розбійники ходили по Середземному морю на прикрашених пурпуром і золотом кораблях, наводячи жах на мирних мореплавців та прибережне населення.

Багато рис вільних військових спільнот можна побачити й у рабських повстаннях. Це зрозуміло, оскільки повсталі проти гноблення раби, аби опиратися придушенню з боку влади, мусили утворювати певну організацію. Наприклад, у 136–132 рр. величезне повстання рабів спалахнуло на Сицилії. Повсталі взяли під контроль центральну і східну частину острова. Центром повстання стало місто Енна. Повстання очолив сирієць за походженням раб Евн. На зборах повсталі проголосили його царем під ім'ям Антіох. Отже, владу Евн Антіох отримав завдяки вибору маси повсталих. Тим часом одним із помічників цього лідера був колишній кілікійський пірат Клеон.

¹ Ковалев С. И. История Рима. — Л., 1948. — С. 218.

Евн організував раду, членами якої призначив найвидатніших за розумом рабів. Серед них був грек Ахей, який упродовж трьох днів організував 6-тисячний загін рабів, який, за словами стародавнього історика Діодора Сицилійського, «*пройшов усією Сицилією, пограбуючи усе*»¹. Отже, виборність керівника, наявність значної військової сили, непідконтрольність легальній владі та грабівницькі набіги дозволяють вважати повстанців, очолених Евном, вільною військовою спільнотою. Так само розгорталися події і під час другого сицилійського повстання 104–101 рр. до н. е., коли знову царем обрали його керівника раба Сальвія. Його військо також здійснювало набіги по всій Сицилії.

Нарешті, варто звернутися до повстання під проводом Спартак 74–71 рр. до н. е. Хоча повсталі протягом цього часу не мали постійно контрольованої території і їхнє військо пересувалося Італією взад-уперед, вони силою здобували засоби існування та інше майно, руйнуючи міста, що зустрічалися їм на шляху. Для істориків досі лишається загадкою те, чому Спартак відмовився від свого початкового плану вивести військо рабів з Італії через Альпи тоді, коли всі перепони для цього були зняті перемогами над римлянами. Найвірогіднішою можна вважати точку зору німецького автора Г. Хьофлінга: «...Спартаку свою волю нав'язали повстанці, впевненість яких у власних силах після перемог над римлянами дедалі зростала. Натхненні перемогами, вони й чути не бажали про відхід з Італії, розглядаючи її як вірну здобич. Якщо б Спартаку справді пощастило вивести їх на батьківщину, то там їх, зрозуміло, очікувала свобода, проте водночас і праця, і навіть боротьба за існування у малоцивілізованих землях. Чи розбійницьке життя у благословенній Італії, до якого вони вже встигли звикнути, не було куди зручнішим і приємнішим? А як би вони зажили, коли Рим впаде до їхніх ніг!»² Саме такі мотиви врешті спонукали людей приєднуватися до вільних військових спільнот в усі часи. Принаймні це міг бути один із мотивів.

У добу середньовіччя вільні військові общини набували подальшого поширення. Найбільшого резонансу набули діяння таких угруповань, що склалися з вихідців зі Сканди-

¹ Хрестоматія по истории Древнего мира/ Под ред. Струве В. В. — М., 1953. — Т. 3. Рим. — С. 78.

² Хёфлинг Г. Р. Римляне, рабы, гладиаторы: Спартак у ворот Рима. — М., 1992. — С. 212.

навії — вікінгів. Слово «вікінг» залишається не повністю ясним. Деякі дослідники виводять його з англійського «вік» — бухта, інші пов'язують з областю Вікен у Норвегії. В Європі вікінгів знали як норманів («північні люди»), а на Русі їх називали варягами.

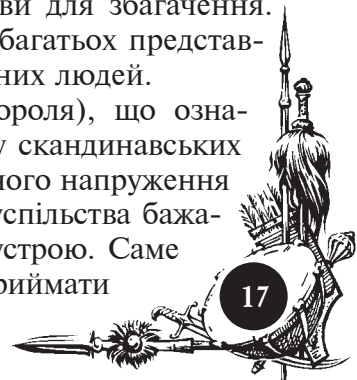
У добу вікінгів, підготовлену усім попереднім розвитком скандинавського суспільства, до військових походів та піратських набігів, у далекі подорожі невідомими морськими просторами втягувалися значні маси жителів Данії, Норвегії і Швеції — вихідці з різних соціальних верств. Це епоха широкої експансії скандинавів, яка набирала найрізноманітніших форм. Причини її також різні, оскільки багато чинників підштовхувало людей до того, щоб залишити землю предків і переселитися за море або вести насичене пригодами, небезпекою і ризиком життя заради слави і здобичі.

По-перше, жителям Скандинавії не вистачало землі, придатної для землеробства і скотарства, що було наслідком перенаселення. Голод і бідність, пошуки нових родючих земель і земель, придатних до пасовищ, спонукали йти за море багатьох скандинавів.

По-друге, розвиток торгівлі привів частину скандинавів до тісніших контактів із жителями інших країн, що були багатішими за народи Півночі. Це спілкування сприяло підйому торгівлі і мореплавства у скандинавів і стимулювало прогрес техніки суднобудування. Поява швидких та стійких у бурхливому морі кораблів, з вітрилами та глибоким кілем, відкривала перед північними мореплавцями широкі перспективи і дозволяла покінчити з замкненістю, у якій вони жили до епохи вікінгів.

По-третє, знайомство з більш заможними народами та поліпшення можливостей для проникнення в їхні країни відкрили перед скандинавами широкі перспективи для збагачення. Загарбання здобичі й рабів стало справою багатьох представників як скандинавської знаті, так і незнатних людей.

Нарешті, посилення влади конунга (короля), що означувало початок політичного об'єднання у скандинавських країнах, призводило до загострення соціального напруження в суспільстві у зв'язку з тим, що частина суспільства бажала збереження традиційного громадського устрою. Саме представники цієї частини, які не бажали приймати

нові порядки і підкорятися конунгу, залишали батьківщину і подавалися на чужину. І навпаки, нестійкість королівської влади у скандинавських країнах раннього середньовіччя надавала можливість будь-кому безкарно діяти як на батьківщині, так і за її межами.

Отже, виникли усі умови для утворення та існування вільних військових спільнот. Про те, які порядки в них існували, свідчить такий факт. Коли наприкінці X ст. представник французького короля запитав данських вікінгів, загін яких грабував Північну Францію, про ім'я їхнього володаря, вони відповіли: *«Немає над нами володаря, бо всі ми рівні»*¹. Така відповідь є свідченням общинного характеру спільнот вікінгів. Те, що під час військових дій вожаки вікінгів мали необмежену владу, диктувалося саме потребою ведення війни. Про общинний характер загонів вікінгів свідчить і поняття «народна зброя», тобто зброя, яку повинен мати кожен вільний чоловік. До складу її входили бойова сокира або меч, спис, лук зі стрілами, щит. Оскільки війна точилася повсюди — на морі й у прибережних водах, виникала потреба й у кораблях. Тому їх будували у складчину.

Війна вимагала згуртованості скандинавських дружин. Тому дружинники давали вождю присягу у вірності, отримували від нього озброєння, коня та право на частку у здобичі. Отже, це був свого роду компроміс, договір про спільні дії. Один керує і організовує, інші є безпосередніми виконавцями. Дружина мала захищати вождя і загинути в бою разом з ним, якщо військове щастя його зрадило. Повернутися з битви, у якій загинув вождь, було ознакою боягузтва — одного з найганебніших пороків з точки зору вікінгів.

Експансія вікінгів у країни Європи тривала понад три століття. До першої половини IX ст. це були ніяк не узгоджені між собою набіги окремих загонів шукачів здобичі й пригод, що групувалися навколо уславлених своїми подвигами вождів. З другої половини IX ст. походи вікінгів почали потроху набирати нової форми. Вожді їх тепер об'єднували свої сили для нападів.

Головного удару від вікінгів зазнали Англія, Північна Франція і Північна Німеччина. Території, на які чинились

¹ Гуревич А. Я. Походы викингов. — М., 1966. — С. 26.

напади, безжально грабувалися та спустошувалися, що наводило жах на місцеве населення. Як правило, вікінги проходили у глиб країн через гирло рік. У 885–886 рр. вони протягом 10 місяців тримали в облозі Париж, а на початку X ст. (911 р.) дружина, очолена Ролланом, захопила територію у гирлі Сени, де було утворене князівство, що дістало назву Нормандія. Вихідці з Нормандії вже в XI ст. через Гібралтар дісталися у Середземне море, де завоювали Південну Італію та Сицилію і заснували там низку графств і герцогств.

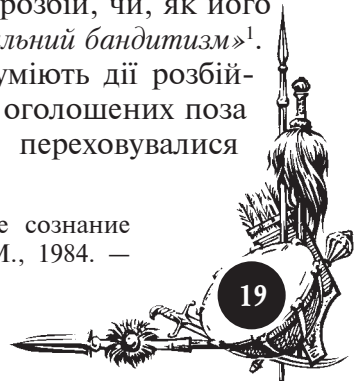
Вікінги здійснювали піратські набіги й у Східну Європу та за її межі. Вони досягали верхів'їв Волги і спускалися по ній у Каспійське море, де торгували з арабами. Дніпром вікінги вирушали у Чорне море і діставалися до Константинополя. Це був шлях «із варягів у греки». Здійснюючи далекі подорожі через Атлантику, вони наприкінці X ст. доправлялися до Ісландії, Гренландії та Америки, де заснували свої поселення.

З посиленням королівської влади у скандинавських країнах зникали умови для утворення вільних спільнот і походи вікінгів в інші країни поступово припинилися.

У XIII–XIV ст. на берегах Балтійського моря панували могутні організації піратів, яких називали вітальєрами, тобто «мисливцями за продовольством». Вони називали себе «друзями Бога і ворогами світу». Вітальєри, як й усі пірати, були одночасно й купцями. Вони торгували награбованою здобиччю, продаючи її навіть там, де товари мали доставляти їхні законні власники. Всередині своєї організації вітальєри дотримувалися суворої дисципліни. Непокора капітанові як загальноновизнаному авторитету каралася смертю. Вони відмовлялися тримати поряд із собою жінок, окрім полонянок.

У середні віки існували вільні військові спільноти і на суходолі. Так, одним з різновидів соціального протесту селян став більш або менш організований селянський розбій, чи, як його часто називають зарубіжні історики, «соціальний бандитизм»¹. Під селянським розбоєм, як правило, розуміють дії розбійницьких ватаг, що склалися з біглих чи з оголошених поза законом селян та інших знедолених, що переховувалися

¹ Гутнова Е. В. Классовая борьба и общественное сознание крестьянства в Западной Европе XI–XV вв. — М., 1984. — С. 110–120.

в лісах та горах. «Соціальний бандитизм» був звичайним явищем для багатьох країн Європи XIV–XVII ст. Отже, пригоди розбійника Робін Гуда та його соратників не є чистою народною фантазією, відображеною у циклі балад. Загони, подібні до описаних у баладах, існували в реальності і діяли в тих місцях, що характеризуються меншою населеністю та віддаленістю від пильного ока центральної влади. Зосередження втікачів у цих районах пояснювалося й тим, що тут були менш поширені різні форми селянської залежності та феодальної експлуатації.

Нові умови для виникнення вільних військових спільнот створилися під час великих географічних відкриттів, у тому числі після відкриття Христофором Колумбом Американського континенту та його подальшої іспанської колонізації. Іспанці присвоїли собі монопольне право на американське багатство і зокрема на золото. Під страхом відлучення від церкви Папа забороняв відвідання нововідкритих країн і торгівлі відносини з ними без спеціального дозволу підданим інших держав, що вже на початку XVI ст. спричинило боротьбу за американське золото. В той час як у Європі ще панував нестійкий мир, у Вест-Індії (так називалася тоді Америка) всі, хто був не іспанцями, об'єдналися для боротьби проти спільного ворога — Іспанії.

Тоді ж і виникло «Берегове братство». На початку його існування це угруповання очолювали французи — гугеноти, які залишили батьківщину через релігійні переслідування. Більшість із них перетинали Атлантичний океан для того, щоб стати мирними поселенцями і займатися землеробством. Однак після того, як їхні посіви та будівлі кілька разів знищували іспанці, вони вдалися до збройної боротьби і все, що могли, відбирали у іспанців силою. Поряд з європейськими прибульцями «Берегове братство» поповнювалося авантюристами, матросами і солдатами, що дезертирували, біглими рабами, індіанцями. Численні незаселені острови Карибського моря, де було вдосталь продуктів харчування: фрукти, дичина, риба і устриці — стали для піратів ідеальним притулком. Звідси їхні невеликі та маневрені плоскодонні судна швидко діставалися морських шляхів, а після нападу на іспанські кораблі легко втікали від переслідування, ховаючись у численних протоках між островами. Саме «берегові брати», яких очолював Жан Англо у 1521–1522 рр., захоплювали кораблі, які від-

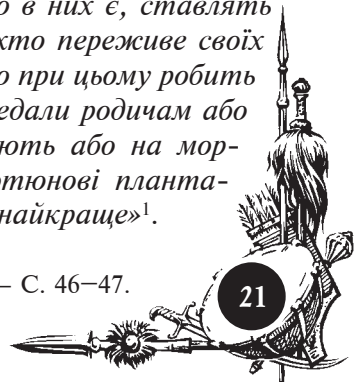
правляв в Іспанію з Мексики конкістадор Ернан Кортес. Капітанові Жану Флері після вдалого нападу на іспанське судно вдалося захопити карти морського шляху до Антильських островів, які іспанці зберігали у таємниці. Skorиставшись цими картами, пірати вирушили до Антильських островів і перекрили весь шлях слідування іспанських галеонів. Тепер вони чинили напади на ворога безпосередньо у Карибському морі і грабували вже не тільки іспанські судна, а й іспанські поселення на узбережжі. 1543 р. ними була пограбована Картахена (протягом наступних багатьох десятиліть напади на це місто повторювалися регулярно). 1555 р. французькі пірати на чолі з Жаном де Сором і Франсуа Леклерком вчинили сміливий набіг на Гавану, пограбувавши там церкви, і повернулися з багатою здобиччю.

У міру заселення Американського континенту іспанці почали залишати острови, розташовані поряд з ним. На Еспаньолі (Гаїті) вони майже повністю винищили корінне населення. Тут вони утримували за собою лише місто і фортецю Санто-Домінго. На решті території острова були лише здичавілі стада корів, свиней і табуни диких коней, колись завезені іспанцями.

Французькі пірати із Дьєппа, Сен-Мало, Бреста і Байони оселилися по маршруту прямування іспанських кораблів і створили на кинутому іспанцями північному узбережжі Еспаньоли міцну базу для своїх розбійницьких дій. Тут вони забезпечували себе м'ясом, оскільки здичавілої рогатої худоби було на острові вдосталь. М'ясо забитих тварин різали на довгі шматки, сушили, а потім коптили на відкритому вогні. Таке приготування м'яса називалося по-французькому «буканж». Звідси й пішло слово «буканьери» — так звали спершу мисливців та піратів, які діяли в цьому районі.

Голландський військовий лікар Олександр Олів'є Ексквемелін, який прожив серед піратів шість років і залишив про це свої спогади, писав: *«Вони збирають усе, що в них є, ставлять на речі позначки і домовляються, що тому, хто переживе своїх товаришів, дістанеться усе їхнє майно. Дехто при цьому робить застереження, щоб їхні речі після смерті передали родичам або дружинам». Підписавши угоду, вони вирушають або на морський розбій, або на полювання, або на тютюнові плантації — одне слово, туди, де їм вважається за найкраще»¹.*

¹ Ексквемелін А. О. Пірати Америки. — М., 1968. — С. 46–47.

Про життя мисливців Ексквемелін розповідає: «...Мисливці проводять в лісах рік, а іноді й два. Потім вони вирушають на острів Тортугу, щоб обновити свій запас пороху, свинцю, рушниць, рядна і тому подібне. Прибувши туди, вони буквально за місяць спускають усе, що нажили за рік або півтора. Вони жлуктять горілку, наче воду, вино купують прямо діжками, вибивають за тички і п'ють до тих пір, доки діжка не спорожниться. День і ніч буканьєри вештаються по селищах і прославляють Бахуса, доки залишається хоч трохи на випивку... Проживши усі свої гроші і навіть наробивши інколи боргів, вони повертаються додому і знову проводять в лісах рік-півтора»².

Коли кількість буканьєрів на Еспаньолі почала зростати, іспанці спробували витіснити їх з острова. Буканьєрів вбивали із засідок, як до того діяли проти індіанців, або захоплювали і продавали в рабство. Але у буканьєрів була зброя і вони захищалися, відповідаючи жорстокістю на жорстокість. Вони розбили загін із 500 солдатів на чолі з генералом фон Дельмором. Тоді іспанці змінили тактику і почали винищувати стада, щоб позбавити буканьєрів джерела існування. Тому багато з них осіли на острові Тортузі. 1630 р. тут утворилася перша буканьєрська колонія. Тортуга знаходилась на відстані 12–15 км від Еспаньолі і тут також було багато стад здичавілих тварин. Отже, буканьєри могли продовжувати свій промисел. Але й на Тортузі з'явилися іспанці і розорили буканьєрські поселення на узбережжі. Буканьєри відступили в ліси, але після відходу іспанців повернулися на старі місця. Так тривало кілька років, аж доки гугенот Левасьє з 50 співвітчизниками побудував на острові укріплений порт. Коли іспанці підійшли до Тортуги наступного разу, їх обстріляла артилерія форту, а кілька їхніх кораблів потонули, і вони змушені були відступити.

Левасьє очолив общину буканьєрів, яка швидко втрачала риси суто чоловічого братства. З Європи, переважно із Франції, прибувало дедалі більше жінок, які швидко виходили заміж. Завівши сім'ю та домашнє вогнище, буканьєри, як правило, міцно осідали на острові, в той час як неодружені вирушали в море і займалися розбоєм.

Після перебазування буканьєрів на Тортугу тут почали створювати свої гнізда й інші пірати Карибського басейну.

¹ Ексквемелін А. О. Пираты Америки. — М., 1968. — С. 47.

Вони об'єдналися з піратами-буканьєрами у своєрідні товариства, де діяли певні правила поведінки. Пірати більше не називали себе «береговими братами». Вони дістали назву флібустьєрів. Звідки взялося слово «флібустьєр», точно не встановлено.

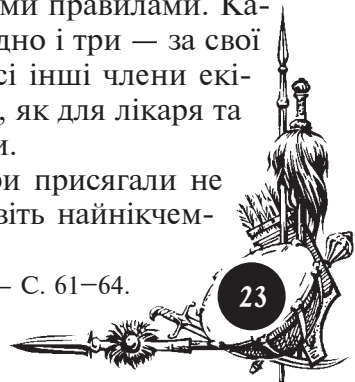
На Тортузї, як раніше на Еспаньолї, існував поділ праці між мисливцями-буканьєрами та піратами. Перші постачали останнім провізію у камбузи піратських кораблів. Флібустьєри, нападаючи на іспанські судна неподалік від берега, використовували спочатку безпалубні кораблі. Щоправда, в них були й великі вітрильники, як власного виробництва, так і захоплені, на яких вони підстерігали у відкритому морі великі іспанські кораблі.

У книзі Ексквемелїна описано внутрішню організацію флібустьєрів, яка ґрунтувалася на поєднанні жорстокої дисциплїни та демократичних принципів¹. Коли ватажок планував проведення нової експедиції, він набирав команду із флібустьєрів, буканьєрів і навіть індіанців. Учасники експедиції уклали договір, який скріплювався клятвою, де обумовлювалися правила розподілу здобичі, розмір відшкодування за отримані калїцтва та інші умови. Кожна умова узгоджувалася окремо. У процесі розподілу здобичі було заведено передавати певні кошти військовому лікареві та корабельному тесляреві. Крім того, ухвалювалося рішення про винагороду за особливі заслуги, наприклад тому, хто перший опиниться на ворожому судні та вивісить піратський прапор, хто захопить полоненого, за якого сплачується багатий викуп. Тяжкопоранені отримували: в разі втрати правої руки чи ноги — 600 реалів або 6 рабів; за втрату лівої руки — 500 реалів або 5 рабів; за втрату лівої ноги — 400 реалів або 4 раби; за втрату ока — 100 реалів. Договором визначалися суми на придбання оснащення та провіанту. Харчувалися усі однаково, незважаючи на ранги.

Здобич ділилася між піратами за суворими правилами. Капітан зазвичай отримував п'ять часток за судно і три — за свої особисті заслуги, штурман — дві частки, всі інші члени екіпажу, якщо для них не були визначені суми, як для лікаря та тесляра, — одну частку, а юнги — півчастки.

Перед тим як вийти в море, флібустьєри присягали не приховувати та не присвоювати жодної, навіть найнікчем-

¹ Ексквемелїн А. О. Пірати Америки. — М., 1968. — С. 61–64.

Сцена морського бою

нішої речі з захопленої ними здобичі. Тих, хто порушував цю клятву, виключали з товариства, видавали йому рушницю, порох, флягу з питною водою і висаджували на необжитий острів чи пустельне узбережжя, кинувши напризволяще. Це правило поширюва-

лося і на капітана, незважаючи на те що, командуючи кораблем, і в бою він мав необмежену владу. У розподілі здобичі важлива роль відводилася штурманові. Він визначав на борту захопленого судна, що слід взяти як здобич, а що залишити. Головним чином забиралися золото, срібло, предмети розкоші.

З часом флібустьєри розселилися по островах Антильського пасма, утворивши невеликі товариства, які за своїм складом були багатонаціональні: в деяких переважали французи, в інших — англійці чи голландці. 1625 р. французькі пірати заселили острів Св. Христофора. Звідти вони завоювали частину Санто-Домінго, а також Мартиніку та Гваделупу. Голландці 1634 р. висадилися на Тобаго і Кюрасао, англійці 1655 р. — на Ямаїці й Барбадосі. Поступово іспанці змушені були залишити Антильські острови. І нарешті за ними залишилася лише Куба та найбідніша частина Еспаньоли. Зі своїх баз на Антильських островах флібустьєри у будь-який час мали змогу порушити зв'язок Іспанії з її американськими колоніями. Однак вони не обмежувалися нападами на іспанські судна і здійснювали наскоки на порти Американського континенту, звідки ці судна виходили. Тактика була завжди однакова: флібустьєри з'являлися раптово і обстрілювали гавань, після чого висаджували десант і починали штурм міста. У ньому брали участь усі пірати без винятку. Основними об'єктами пограбувань були церкви та будинки багатіїв. Їх піддавали тортурам, доки вони не видавали приховані цінності. Потім місто підпалювали, і флібустьєри зникали так само раптово, як і з'являлися.

Деякі з флібустьєрських ватажків у результаті своїх відчайдушних, зухвалих та успішних морських опера-

цій були дуже відомими особами. Серед них, зокрема, вирізнялися Рок Бразилець, Вільям Кідд, Джон Морган, Франсуа Олоне та ін.

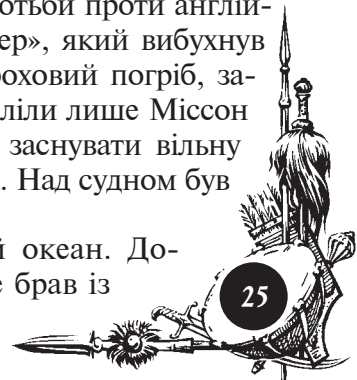
Ватажки флібустьєрів.

Зліва направо: Рок Бразилець, Франсуа Олоне, Джон Морган

Дуже цікаве у соціальному плані державне утворення створили пірати на Мадагаскарі наприкінці XVII ст. Тут була заснована Ліберталія (місто свободи). Про неї писав відомий англійський письменник Даніель Дефо під псевдонімом Джонсон. Тому деякі історики піратства ставлять цей факт під сумнів. Але все ж його варто розглянути. Засновником Лібертарії був провансальський дворянин Міссон, який служив офіцером на французькому військовому кораблі «Ла Вінтуар». У Римі Міссон познайомився з монахом-домініканцем Караччіоллі, який справив на нього великий вплив. Міссон захоплювався ідеями свободи і був знайомий з теорією ідеального суспільства Томаса Мора. Обидва — і Караччіоллі, і Міссон мріяли заснувати республіку на справедливих засадах.

Невдовзі для цього виникли сприятливі обставини. «Ла Вінтуар» відрядили на Антильські острови для боротьби проти англійців. У бою з англійським кораблем «Вінчестер», який вибухнув внаслідок того, що ядро влучило в його пороховий погріб, загинула половина команди та усі офіцери. Вціліли лише Міссон і Караччіоллі. Вони запропонували команді заснувати вільну спільноту на засадах рівності і справедливості. Над судном був піднятий прапор з девізом «Бог і свобода».

Далі «Ла Вінтуар» рушив в Індійський океан. Дорогою він затримував зустрічні кораблі, але брав із

них лише необхідні речі. Новоспечені пірати грабували, але не сваволили. Вони захопили кілька суден, товар з яких був проданий у Картахені (Колумбія) без вказівки на походження. Пірати мали свою ідеологію. Коли у відкритому морі на широті Гвінеї вони захопили голландське судно з вантажем чорних рабів, вони звільнили останніх, частину прийняли до своєї команди, а інших висадили на африканський берег.

Біля мису Доброї Надії зав'язався бій з англійським судном, у якому загинув англійський капітан. Його з почестями поховали на березі. Англійські моряки були вражені поведінкою команди Міссона. Їх також зацікавили ідеали «братства», і вони попросилися в нього. Маленьке товариство, що спочатку складалося з провансальців та італійців, зростало.

Спочатку пірати влаштували собі базу на острові Анжуан (Коморські острови), де місцева правителька переконала їх влаштувати каральну експедицію проти правителя сусіднього острівця, який був її запеклим ворогом. Тут Міссон одружився з сестрою королеви, а Караччіоллі, забувши про безшлюбний обіт, одружився з іншою місцевою жителькою.

З Анжуану пірати рушили на Мадагаскар, на півночі якого біля бухти Дієго-Суареш і заснували Ліберталію, укріплення якої було збудовано з дерева. З сусідніми поселеннями було налагоджено мирні стосунки.

Скориставшись спокійною ситуацією у своїх нових володіннях, Міссон знову вийшов у море і після кривавої сутички захопив португальське судно і триста членів екіпажу. Здобич — гроші (200 тисяч фунтів стерлінгів), інструменти, провізія та полонені — була дуже потрібна Ліберталії. Невдовзі в республіці побажали залишитися піратський капітан Томас Тью та кілька моряків, що служили у відомого пірата Вільяма Кідда.

Частина жителів Ліберталії змінила морську професію на сільськогосподарські заняття. Населення міста збільшувалось, з'явилися ремесла. Початкові анархічні порядки вже не задовольняли вимог суспільства, що склалося. Крім того, незважаючи на спільність інтересів, виникли мовні ускладнення, оскільки до громади входили французи, італійці, англійці, португальці, голландці, гвінейці. Але спроба створення спільної мови з набору французьких, англійських, португальських та голландських слів успіху не мала.

Керівники Ліберталії запропонували населенню щось на кшталт конституції, яку ухвалили всі. Від кожних десяти громадян незалежно від національності обирався один представник. Виборні особи утворили асамблею «для розробки справедливих законів з метою найбільшого блага комуни»¹. В одному із законів Ліберталії зазначалося, що все майно і худоба мають порівну ділитися між усіма громадянами і кожен отримає наділ землі, який оброблятиме. Таким чином, громада перетворювалася на республіку, що проголошувала соціальну рівність.

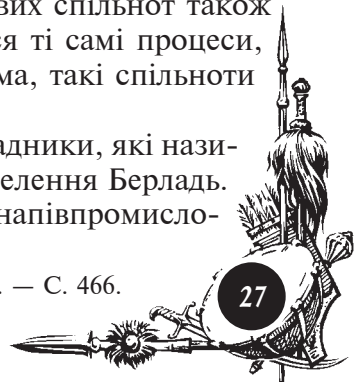
Кораблі Ліберталії продовжували виходити на жваві морські шляхи на полювання за суднами «несправедливих держав». Для цього була закладена невелика верф, де побудовано два шлюпи «Анфанс» («Дитинство») і «Ліберте» («Свобода»). Інші кораблі, в тому числі «Ла Вінтуар» і захоплені судна, періодично ремонтувались. Кораблі Ліберталії здійснювали рейди в райони Кейптауна, Маскаренських островів, аравійського узбережжя. Одна з експедицій привезла в місто сотню дівчат віком від 12 до 18 років, оскільки в ньому не вистачало жінок. Спільна скарбниця, що складалася з золота і коштовностей, регулярно поповнювалась. Були налагоджені торговельні зв'язки з американськими торговцями.

Але існування Ліберталії тривало недовго. Десь між 1715 і 1720 роками вона була зруйнована несподіваним набігом ворожого малагосійського племені з глибини острова. Більшість мешканців Ліберталії, в тому числі Караччіоллі, загинули. Тьо був у морі. Дізнавшись про розгром міста, пірати, розділивши скарби, що залишилися після цього, розійшлися. Міссон врятувався, але до спроб відновити подібні до Ліберталії утворення більше не вдавалися.

Східноєвропейські, зокрема слов'янські землі, щодо утворення та існування на них вільних військових спільнот також не були винятком, оскільки там відбувалися ті самі процеси, що й в іншому цивілізованому світі. Зокрема, такі спільноти існували за часів Київської Русі.

На нижньому Дунаї жили так звані берладники, які називалися так за назвою розташованого тут поселення Берладь. М. С. Грушевський називав берладників напівпромисло-

¹ Блон Ж. Великий час океанов. — М., 1994. — Т. 1. — С. 466.

вою, напіввійськовою людністю, «зовсім як пізніше козаки»¹. Це був багатонаціональний набрид (греки, угорці, слов'яни), грабіжники, пірати — джерело постійного неспокою галицьких князів та інших сусідів. Відомо, що вони здійснили похід на Олеше, яке знаходилося у гирлі Дніпра, і пограбували його. Водночас таке саме утворення існувало і на нижньому Дону. Це були бродники, що, як і берладники, були слов'янського походження і відомі своїми військовими походами, які часто проводилися спільно з половцями.

На півночі, у Новгородській республіці, в XIV—XV ст. діяли дружини ушкуйників (від назви човна — ушкуй, яким користувалися новгородці на річках). Ушкуйництво являло собою «особливий клас, що не приписувався до якоїсь громади (як цього вимагали новгородські закони для громадської повноправності)», і було породжене «відсутністю стримуючих елементів влади, постійною боротьбою партій» у Новгороді². Новгородська влада прагнула звільнитися від таких активних елементів населення і використовувала їх для зовнішньої експансії. Але ушкуйники здійснювали походи без прямих вказівок новгородських властей на свій страх і ризик з метою отримання здобичі. Здебільшого їх походи були спрямовані на схід. Літописи згадують декілька ушкуйницьких експедицій. 1360 р. ушкуйники захопили місто Жукотин на Камі і перебили в ньому татар. 1366 р. відбулася нова ушкуйницька експедиція, очолена Олександром Абакуновичем, проти Нижнього Новгорода. В подальшому напади ушкуйників були спрямовані на Каму і на Волгу. 1371 р. вони пограбували Ярославль і Кострому; 1374 — Вятку, 1375 р. здійснили набіг на Нижній Новгород та Астрахань; 1391 р. знову грабували землі Поволжя і взяли Казань. У тих самих напрямках вони діяли й у XV ст., аж до приєднання Новгородської республіки до Московської держави.

Саме такими угрупованнями врешті й були козаки, спільноти яких були вихідцями з України та Московської держави. Ці спільноти лише номінально визнавали над собою владу тих держав, до складу яких вони належали, і так само, як інші

¹ Грушевський М. С. Історія України—Руси. — К., 1992. — Т. 2. — С. 519—520.

² Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — СПб., 1902. — Кн. 69. — С. 132.

вільні військові спільноти, вели життя, сповнене пригод і небезпек. Отже, козацтво як явище було не якимось особливим феноменом, а закономірним наслідком розвитку світової цивілізації.

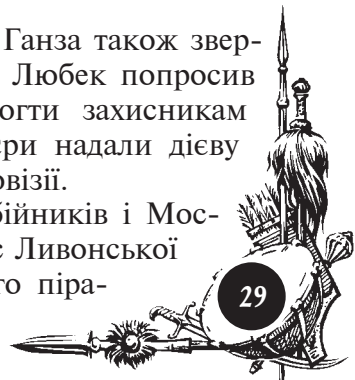
Зазвичай вільні військові общини не перебували в певній ізоляції і як самостійні суб'єкти підтримували стосунки з офіційною владою, яка, не в змозі на тривалий час взяти їх під повний контроль, намагалася використовувати в своїх інтересах, передусім у військових цілях. Тож під час греко-перських війн в Афінах були ухвалені закони про Товариство піратів, якими регламентувалася їхня діяльність — військова допомога, охорона торгівлі та узбережжя тощо. Тобто піратську спільноту було визнано на офіційному рівні. Справжнім покровителем піратів став понтійський цар Мітридат (111–63 рр. до н. е.), який, ведучи боротьбу проти Риму, відкрито збирав навколо себе усіх розбійників грецьких островів та малоазійського узбережжя і з їхньою допомогою контролював перевезення на основних морських комунікаціях.

Інколи піратські співтовариства використовували і римляни. Під час боротьби за владу після смерті Юлія Цезаря пірати згуртувалися навколо одного з супротивників цезаріанців Секста Помпея (сина Гнея Помпея). За допомогою піратського флоту Секст Помпей завоював Сицилію, Сардинію та Корсику і блокував морські шляхи до Риму. Це змусило Октавіана, наступника Цезаря, укласти з Помпеєм — ватажком піратів — Місенський договір 38 р. до н. е., який не тільки визнавав перелічені завоювання, а й означав визнання існування піратів, серед яких було багато біглих рабів, що отримували за цим договором свободу.

Неодноразово офіційна влада залучала як найманців і вікінгів. Так, дружини варягів перебували на службі у київських князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Вікінгів використовували і європейські правителі, вони навіть були найманцями у візантійських імператорів.

Союз торгових північнонімецьких міст Ганза також звертався по допомогу до піратів. Так, 1389 р. Любек попросив ватажка вітальєрів Штертебеккера допомогти захисникам Стокгольма, обложеного данцями. Вітальєри надали дієву допомогу у прориві блокади та доставці провізії.

Не гребувала послугами морських розбійників і Московська держава. Так, Іван Грозний під час Ливонської війни залучив до себе на службу данського піра-

та Карстена Роде, обов'язком якого була охорона московських торговельних суден.

У XVI—XVIII ст. великого поширення набуло каперство. Каперство було державно санкціонованою формою піратства. Каперами ставали майже усі пірати під час війни. В одному з історичних джерел так характеризується різниця між каперством та піратством: *«Капер, чи як його ще називали — вільний мисливець, корсар або комісійний моряк, мав офіційний патент, спеціальний ордер. За цим ордером, виданим країною, на службі у якої перебуває той чи інший капер, останній зобов'язувався завдавати ворогові всілякої шкоди протягом всього періоду воєнних дій, а також зазначалося, на які ворожі кораблі йому слід нападати; там же підкреслювалося, що він має право вступати в бій лише з тими кораблями, які значаться у наказі. Піратом же є той, хто не перебуває на службі ні в кого, без будь-якої причини нападає у відкритому морі на будь-який корабель і грабує його, не розбираючись, друг це чи ворог»*¹.

Капер, який мусив на власні кошти оснащати та утримувати судно, віддавав частину здобичі (одну десяту, одну третину, а іноді половину) своєму патрону. Частка, що залишалася, була законною власністю капера. Природно, що каперські свідоцтва видавалися воюючою стороною лише для дій проти ворожих суден. Іноді вони видавалися ще й на конкретні райони, у яких мав діяти капер. Проте часто такі обмеження порушувалися: якщо отримана командою здобич виявлялася недостатньою і члени екіпажу були незадоволені, то бувало, що каперські капітани переходили межу каперства, починаючи нападати на ворожі судна за межами районів, де велися воєнні дії, або на кораблі нейтральних країн. Це є красномовним свідченням того, що піратські спільноти зберігали свою автономність щодо офіційної влади. І уряди, що видавали морським розбійникам каперські патенти, тривалий час мусили миритися з такою поведінкою. Більшість каперів після завершення війни не бажали залишати свою професію, яка без особливих зусиль давала їм великі прибутки, і перетворювалися на звичайних піратів.

Як каперів часто використовували флібустьєрів. Французькі губернатори Тортуги покривали їхню діяльність і від

¹ Нойкирхен Х. Пірати. Морской разбой на всех морях. — М., 1980. — С. 27—28.

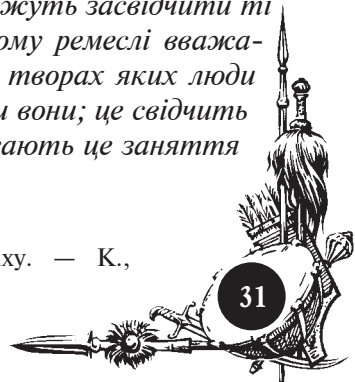
імені короля видавали їм каперські патенти. Флібустьєри отримували такі самі грамоти від урядів Англії та Голландії. Часто вони діяли спільно з регулярними збройними силами.

Вільні спільноти використовувалися владою або окремими її представниками не тільки на морі, а й на суходолі. Так, берладники брали активну участь у князівських чварах. Зокрема їх використовував у своїй боротьбі племінник галицького князя Володимирка Іван Ростиславич, вибитий ним із Галича 1146 року. Тому за цим князем закріпилося прізвисько Берладник. Разом із ним діяв загін із 6 тисяч берладників. І хоча він узяв на себе титул берладського князя, тобто був визнаний цією спільнотою, сучасники зараховували його через це прізвище до категорії волоцюг, якими тоді вважалися берладники.

Така сама ситуація була і з бродниками. Так, під час боротьби чернігівського князя Святослава Ольговича з київським князем Ізяславом Мстиславовичем останньому прийшли на допомогу бродники, які діяли у Вятичській землі. 1216 р. під час боротьби між Всеволодовичами ними поповнював своє військо Ярослав Всеволодович. Врешті, під час битви на Калці між руськими князями і татарами вони билися на боці татар. При цьому вождь бродників Проскиня спочатку присягав князю Мстиславу Київському, а пізніше зрадив його. Тут і виявила себе цілковита незалежність цієї спільноти від офіційно визнаної влади.

Хоча діяльність вільних військових спільнот мала відверто руйнівний характер, суспільна думка в різні часи засуджувала їх далеко не завжди, а навіть, навпаки, часто схвалювала їхню діяльність. Це, зокрема, видно ще з поем Гомера, який вихваляє героїв своїх поем, навіть звеличує їхні розбійні подвиги. Фукідід, шанований сучасниками за об'єктивне висвітлення історичної дійсності, писав про піратство так: *«Це заняття зовсім не принижує, а радше трохи прославляє. І нині це можуть засвідчити ті жителі суходолу, серед яких вправність у цьому ремеслі вважається похвальною, а також і давні поети, у творах яких люди завжди запитують у подорожніх, чи не пірати вони; це свідчить про те, що ані ті, у кого запитують, не вважають це заняття ганебним, ані ті, хто хоче когось образити»*¹.

¹ Стороженко П. Розбійники з Лебединого шляху. — К., 1995. — С. 13.

Вікінгів засуджували лише жертви їхніх нападів, а у рідному середовищі їх вважали справжніми героями, свідченням чого є наявність численних пам'яток усної народної творчості скандинавських народів — саг. Так само у середні віки складалося багато балад про розбійників, наприклад цикл про Робін Гуда.

Флібустьєри, незважаючи на свої безчинства, також мали великі почесті і підтримку багатьох верств населення. Їм влаштовували пишні прийоми у найповажніших сім'ях. І навіть у багатьох літературних творах нового і новітнього часу основна увага приділяється не негативним наслідкам їхньої діяльності, а їхній відвазі, любові до свободи, вмінню битися тощо.

Проте офіційна влада будь-якої країни завжди вважала не вигідним для себе існування непідконтрольних їй спільнот. За першої ліпшої нагоди вона намагалася їх придушити. Тому співробітництво з такими спільнотами мало тимчасовий характер і залежало від військово-політичної ситуації. Тож щойно припинилися греко-перські війни і Афіни зміцнили своє панування на морі, вони розпочали непримиренну боротьбу з піратами. Небезуспішно проти піратів діяли і римляни. Римський політик, полководець і флотоводець Гней Помпей 67 р. до н. е. завдав нищівної поразки кілікійським піратам. З піратами успішно боролися римляни і в добу імператора Августа (30 р. до н. е. — 14 р. н. е.). Врешті до 1401 р. після тривалих морських битв ганзейці, данці та норвежці поклали край нападам вітальєрів, знищивши їхні основні бази і стративши їхніх ватажків, у тому числі й Штертебеккера.

На діяльність флібустьєрів також дивилися крізь пальці, доки вони були корисні у боротьбі з іспанським пануванням на морі. Щойно з ними було покінчено, уряди країн-переможниць узялися і за них і врешті зробили неможливим існування цієї общини. Така сама участь спіткала козацькі общини в Росії. З посиленням державної влади вони були ліквідовані (як наприклад, Запорозька Січ, про яку йтиметься далі) або перетворилися на окремі, але законслухняні стани (Донське, Кубанське та інше козацтво), які вже не мали змоги виходити за межі того, що дозволяє держава.

Існуванню вільних військових спільнот у новий час завжала і зміна психології. З розвитком товарно-грошових відносин і капіталізму зростала і роль кожної окремої

особи (індивідуальності). Індивідуалізм сам по собі виключає підпорядкування інтересів особи інтересам якоїсь громади, що врешті було основною умовою існування військових (та й інших подібних) спільнот. Отже, усвідомлення людьми власних інтересів як пріоритетних призводило до відмови від традиційного общинного устрою, що поряд із зусиллями державної влади унеможливило існування таких спільнот.

Уривок із твору Рафаеля Сабатіні «ХРОНІКА КАПІТАНА БЛАДА»

...Невдовзі після полудня, коли полковник Коуртні, правитель Підвітряних островів, чия губернаторська резиденція знаходилася в Антигуа, щойно сів за обідній стіл у товаристві місис Коуртні та капітана Макартні, йому, на чимале його здивування, було повідомлено, що капітан Блад висадився в бухті Сент-Джон і бажає нанести візит його високоблагородію.

Полковник Коуртні, високий, худий, веснянкуватий пан років сорока п'яти, закліпав червонуватими повіками і поглянув безбарвними очима на свого секретаря містера Айвіса, що приніс йому цю звістку.

— Капітан Блад, говорите ви? Капітан Блад? Який капітан Блад? Сподіваюся, не цей проклятий пірат, не цей шибеник, що втік з Барбадосу?

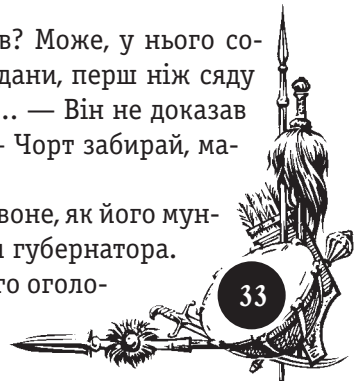
Побачивши, як розхвилювався губернатор, юний містер Айвіс дозволив собі посміхнутися.

— Саме він, сер.

Полковник Коуртні жбурнув серветку на стіл і, усе ще не вірячи своїм вухам, підхопився на ноги.

— Ви кажете, він тут? Він що, з глузду з'їхав? Може, у нього сонячний удар? Клянуся Богом, я закую його в кайдани, перш ніж сяду сьогодні обідати, і відправлю в Англію, перш ніж... — Він не доказав і повернувся до свого військового коменданта. — Чорт забирай, мабуть, нам усе-таки слід його прийняти.

Кругле обличчя Макартні, майже так само червоне, як його мундир, виражало не менше здивування, ніж обличчя губернатора. Щоб такий несосвітенний негідник, за голову якого оголо-

шена нагорода, мав нахабство з'явитися вдень із візитом до губернатора англійської колонії, — від подібної звістки капітан Макартні онімів і остаточно втратив здатність що-небудь осмислити...

... — Ви капітан Блад?

Гість уклонився. Капітан Макартні ойкнув і побажав, щоб його вразив грім. Полковник промовив:

— Чорт забирай! — І його безбарвні очі зовсім вилізли з орбіт. Він кинув погляд на свою бліду дружину, потім подивився на Макартні і знову втупив очі в капітана Блада. — Ви хоробрий шахрай. Хоробрий шахрай, чорт забирай!

— Я бачу, ви вже чули про мене.

— Чув, але все-таки не очікував, що ви здатні з'явитися сюди. Ви ж не для того прийшли, щоб здатися мені в полон?

Пірат не поспішаючи наблизився до столу. Макартні мимоволі підвівся.

— Прочитайте це послання, воно вам багато чого пояснить, — сказав Блад і поклав перед губернатором лист іспанського адмірала. — Волею долі воно потрапило в мої руки разом із джентльменом, якому було адресоване.

Полковник Коуртні прочитав, змінився в обличчі і простягнув лист Макартні. Потім знову подивився на капітана Блада, і той, ніби відповідаючи на його погляд, сказав:

— Так, я з'явився сюди, щоб попередити вас і в разі потреби прислужитися.

— Мені? Прислужитися? Як?

— Боюся, що у вас буде в цьому потреба. Ваш сміховинний форт не вистоїть і години під вогнем іспанських гармат, після чого ці кастильські добродії завітають до вас у місто. А як вони поведуться в подібних випадках, вам, я думаю, відомо. Якщо ні, могу це описати.

— Але... хай вразить мене грім! — вигукнув Макартні. — Ми ж не воюємо з Іспанією!

Полковник Коуртні в холодній люті повернувся до капітана Блада.

— Це ви причина всіх наших нещасть! Ваші грабіжницькі набіги накликали на нас цю напасть.

— Саме тому я і з'явився сюди. Хоча думаю, що мої набіги скоріше привід для іспанців, ніж причина. — Капітан Блад опустився на стілець. — Ви, як я чув, знайшли тут на вашім острові золото, і дон Мігель, мабуть, сповіщений про це теж. У вашому гарнізоні лише двісті солдатів, а ваш форт, як я вже сказав, — стара руїна. Я привів сюди великий, добре озброєний корабель і дві сотні таких

вояків, рівних яким не знайдеться у всьому Карибському морі, а може, і на всій планеті. Звичайно, я — проклятий пірат і за мою голову призначена нагорода і якщо ви надмірно скрупульозні, то, певно, не захочете говорити зі мною. Але якщо у вас є хоч крапля здорового глузду, — а я сподіваюся, що це так, — ви будете дякувати Богові за те, що я з'явився сюди, і приймете мої умови.

— Умови?

Капітан Блад роз'яснив. Його люди не збираються розігравати із себе героїв і ризикувати життям ні за що ні про що...

... — До того ж, полковнику, — додав на закінчення капітан Блад, — це ще й питання вашої честі. Укласти з нами союз для вас, може, і незручно, а от найняти нас — це зовсім інша річ. Коли ж операцію буде завершено, ніхто не заважає вам знову переслідувати нас як порушників закону.

Полковник подивився на нього похмуро.

— Мій обов'язок велить мені негайно закувати вас у кайдани і відправити в Англію, де на вас чекає шибениця.

Капітан Блад і бровою не повів.

— Ваш найперший обов'язок — врятувати від нападу цю колонію, правителем якої ви є. Ви повідомлені про те, що їй загрожує небезпека. І небезпека ця така близька, що вам має бути дорога кожна мить. Клянучся, ви зробите розумно, якщо не будете гаяти останні секунди...

... — Але я не можу! Не можу я укласти угоду з бунтівником, з ізгоєм, з піратом! Честь мого мундира... Ні... Ні, я не можу!..

... — Для себе я не прошу нічого, — сказав капітан Блад. — Я вживу заходів щодо захисту вашого населення просто тому, що в моїх жилах тече та сама кров. Але після того, як ми проженемо іспанців, я маю одержати від вас по вісімсот реалів на кожного з моїх людей, а в мене їх двісті.

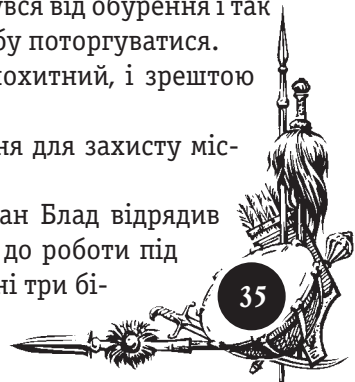
Його високоблагородіє остовпів.

— Сто шістдесят тисяч! — Він ледь не задихнувся від обурення і так втратив свою горезвісну гідність, що зробив спробу поторгуватися.

Але капітан Блад залишився холодний і непохитний, і зрештою його умови були прийняті.

Того ж вечора Блад узявся зводити укріплення для захисту міста...

Для зведення цих земляних укріплень капітан Блад відрядив сотню своїх людей, і ті, оголені по пояс, взялися до роботи під палючим сонцем. На допомогу їм він пригнав сотні три бі-

лих і стільки ж негрів, жителів Сент-Джона, — тобто все працездатне чоловіче населення — і змусив їх копати, зводити бруствери і забивати землю тури, що за його наказом повинні були плести з гілок жінки...

...І ось форт був не тільки побудований і оснащений дванадцятьма гарматами з «Атревіди», що залишалися, і півдюжиною потужних гармат з «Арабелли», — він до того ж був ще так майстерно замаскований, що, дивлячись з боку моря, важко було навіть запідозрити його існування. Земляні вали були покриті дерном і зливалися з береговою зеленню, чому сприяли також посаджені на валах і навколо них кокосові пальми, а за кущами білої акації так добре сховалися гармати, що їх не можна було помітити навіть на відстані півмилі.

Однак полковник Коуртні побачив, що тут не марно покладено багато праці. Для чого так ретельно маскувати укріплення, сам вигляд яких міг би зупинити противника?

Капітан Блад роз'яснив:

— Цим ми його тільки насторожимо, і він нападе не одразу, а коли мене вже тут не буде і ви залишитеся без захисту. Ні, я хочу або зовсім покінчити з ним, або дати йому такий урок, щоб нікому не кортіло нападати на англійські поселення.

...Обстеживши берег, капітан Блад знайшов за дві милі від форту невелику зручну бухту, що мала назву Вілоугбі-Кав, у якій «Арабелла» цілком могла сховатися від очей, перебуваючи водночас під рукою, завдяки чому і сам капітан, і його матроси мали можливість залишатися на борту. Це була приємна звістка навіть для полковника Коуртні, який надзвичайно боявся розміщення піратів у місті. Капітан Блад зажадав, щоб його команду постачили провіантом, і попросив п'ятдесят голів худоби і двадцять свиней...

...Звістку про появу ескадри приніс у бухту Вілоугбі-Кав у понеділок на світанку один із вартових нового форту, і капітан Блад негайно висадився на берег, узявши із собою сотню людей. Для командування кораблем був залишений Волверстон. Грізний канонір Огл разом зі своїми гарматами вже розмістився в новому форті.

За шість миль від берега, прямо проти входу в гавань Сент-Джон, гнані свіжим північно-західним вітром, що зменшував спеку ранкових променів, йшли під усіма вітрилами чотири струнких кораблі, і прапор Кастилії майорів на верхівці кожної з чотирьох грот-щогл.

З парапету старого форту капітан Блад роздивлявся кораблі з підзорну трубу. Поруч із ним стояв губернатор, який пере-

конався нарешті на власні очі, що загроза нападу іспанців була не пустою вигадкою. За спиною губернатора, як завжди, стирчав Макартні...

...Капітан Блад опустив підзорну трубу і розпорядився привести в бойову готовність старий форт. Новий форт не повинен був поки що брати участь в обороні острова.

Бій розгорівся через півгодини.

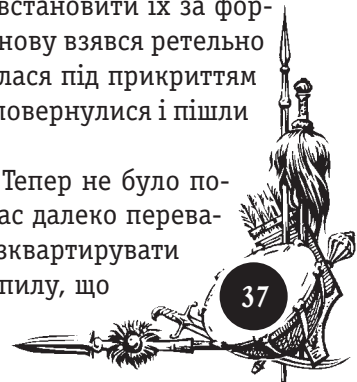
Дії дона Мігеля були не менш стрімкі, ніж усі його колишні, давно знайомі капітанові Бладу набіги. Він не зробив спроби взяти рифи, поки не наблизився на дві тисячі ярдів, певно, вважаючи, що його напад захопить місто зненацька, а допотопні гармати форту ні на що вже не придатні. Він вважав за необхідне повністю розгромити форт, перш ніж увійти в гавань, і щоб швидше і вірніше досягти цієї мети, продовжував іти вперед, поки, за розрахунками капітана Блада, до входу в гавань залишилося не більше тисячі ярдів...

...Адмірал негайно віддав наказ кораблям зробити поворот оверштаг. Розвертаючись, кораблі дали один за одним кілька бортових залпів по форту, що миттєво перетворився на вулкан. У повітря полетіли осколки розбитих укріплень, і до неба піднявся щільний стовп диму й пилу. Крізь цю густу завісу корсари не могли бачити, що роблять іспанські кораблі. Але капітан Блад і не бачачи досить ясно це собі уявляв і під час короткого перепочинку, що настав за першими бортовими залпами, наказав усім залишити форт і сховатися за ним...

...Тим часом суднова команда спішно перезаряджала гармати з «Атревіди». Їх остудили водою з відер, і щітки, пижі та шомполи знову пішли в хід...

...Коли другу атаку іспанців було відбито і вони знову відійшли, щоб перезарядити гармати, капітан Блад вирішив забрати гармати з форту, бо досить було ще кількох бортових залпів, і гармати були б поховані під уламками. Корсари, негри й антигуанська міліція — усі були залучені до цієї справи і стали до лафетів. І все-таки минуло не менше години, перш ніж їм удалося витягти гармати з-під уламків та встановити їх за фортом, подалі від берега, де Огл зі своєю командою знову взявся ретельно їх наводити і заряджати. Уся ця операція відбувалася під прикриттям форту і залишилася не поміченою іспанцями, які повернулися і пішли в атаку втретє...

...Гордо, упевнено дон Мігель пішов уперед. Тепер не було потреби відступати, щоб перезаряджати гармати. Час далеко переважив за полудень, він устигне до настання ночі розквартирувати свої команди в Сент-Джоні. Однак завіса диму і пилу, що

сховала захисників міста і нове розміщення їхніх гармат від погляду ворога, не була так само непроникною для гострих очей корсарів, які знаходилися від неї на ближчій відстані. Флагманський корабель стояв за п'ятсот ярдів від входу в бухту, коли шість гармат, заряджених картеччю, пройшлися смертоносним шквалом по його палубах і сильно пошкодили оснащення. І майже слідом відкрили вогонь картеччю ще шість інших гармат, і якщо завдані ними втрати виявилися менш значними, то, у будь-якому разі, він підсилив сум'яття і переляк, породжені настільки несподіваним нападом...

...Коли гармати виконали своє завдання і вогонь тимчасово припинився, капітан Блад, який стояв, нагнувшись над гарматою поруч із каноніром, випростався, подивився на довге, урочисто-похмуре обличчя губернатора і розсміявся:

— Так, чорт забирай, як завжди, знову страждають безневинні.

Полковник Коуртні кисло посміхнувся у відповідь:

— Якби ви зробили так, як я вважав доцільним...

Капітан Блад перебив його досить безцеремонно:

— Сили небесні! Ви, здається, знову незадоволені, полковнику? Якби я зробив за вашою порадою, мені б уже давно довелося викласти всі карти на стіл. А я не хочу відкривати своїх козирів, поки адмірал не зробить той хід, що мені потрібний...

...А у відкритому морі, у розкішній каюті флагманського корабля іспанців, іменитий, гордий, хоробрий і недосвідчений адмірал тримав військову раду, менш за все схожу на таку, тому що цей флотоводець запросив до себе капітанів ескадри тільки для того, щоб нав'язати їм свою волю. У глуху північ, коли захисники Сент-Джона поснуть, упевнені, що до ранку їм не доведеться боятися нападу, іспанські кораблі, минувши форт, з погашеними вогнями непомітно ввійдуть у бухту. Схід сонця застане їх уже на якорі в глибині бухти, приблизно за милю від форту, і жерла їхніх гармат будуть наведені на місто.

Так вони зроблять шах і мат антигуанцям!

Відповідно до цього плану іспанці і діяли: поставивши вітрила до вітру, що їм сприяв, і взявши рифи, щоб іти безшумно, кораблі повільно просувалися вперед крізь бархатистий морок ночі... Галіон порівнявся з фортом, і дон Мігель у душі вже святкував перемогу, коли раптово кіль флагмана зі скреготом урізався в щось тверде: корабель, весь здригаючись, просунувся під підсилений скрегіт ще на кілька ярдів і зупинився — здавалося, лапа якогось морського чудовиська прибила його корпус до місця. А наповнені вітром

вітрила непорушного корабля голосно ляскали і гуділи, щогли скрипіли, і тріщали снасті.

І тоді, перш ніж адмірал устиг зрозуміти, яке лихо його настигло, спалах полум'я освітив лівий борт судна і тиша вибухнула ревінням гармат, тріском зламаною рангоуту і снастей, що рвалися: гармати, зняті з «Арабелли», які мовчали до цієї хвилини за добре замаскованими земляними укріпленнями, випустили свої тридцятидвофунтові ядра з наздвичайно близької відстані в іспанський флагманський корабель. Нещадна точність улучення мала б відкрити полковнику Коуртні, чому капітан Блад не пошкодував пороху, щоб затопити «Атревіду», — адже тепер, уже маючи точний приціл, він міг стріляти в мороці навмання.

Лише один безладний залп бортових гармат дав у відповідь кудись у темряву флагманський корабель, після чого адмірал залишив своє розбите судно, яке тільки тому ще трималося на воді, що киль його міцно засів на кістяку затопленого корабля...

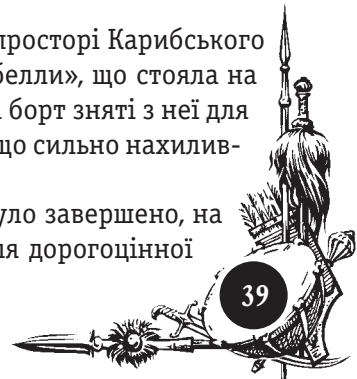
На щастя іспанців, берегові гармати цієї миті перезаряджались. Під час того короткого перепочинку «Індіана» взяла на борт врятованих із флагмана, а шлюп, що йшов слідом за «Індіаною», швидко оцінивши становище, відразу ж забравши всі вітрила, на веслах підійшов до «Індіани», відтягнув її за корму від флагмана і вивів на вільний простір, де другий фрегат, що встиг лягти в дрейф, стріляв навмання по замовклих берегових укріпленнях.

Утім, він досяг цим лише одного: відкрив ворогові своє місцезнаходження, і незабаром гармати загуркотіли знову. Ядро однієї з них довершило справу, розбивши кермо «Індіани», після чого фрегату довелося взяти її на буксир.

Незабаром стрілянина припинилася по обидва боки, і мирна тиша тропічної ночі могла б знову запанувати над Сент-Джоном, але вже все населення міста було на ногах і поспішало на берег довідатися, що сталося.

Коли зайнялася зоря, на всьому блакитному просторі Карибського моря не видно було жодного корабля, крім «Арабелли», що стояла на якорі в тіні стрімкої берегової скелі і приймала на борт зняті з неї для захисту міста гармати, та флагманського галіона, що сильно нахилився на правий борт і наполовину пішов під воду...

Коли вивіз трофеїв із затопленого корабля було завершено, на березі з'явилася запряжка мулів і зупинилася біля дорогоцінної купи.

— Що це? — запитав капітан Блад, який знаходився поблизу.
 — Від його благородія губернатора, — відповів негр, погонич мунів. — Щоб, виходить, перевезти все це.
 Капітан Блад був здивований. Оговтавшись від подиву, він сказав:
 — Вельми вдячний, — і розпорядився навантажувати здобич на мунів і везти на край мису до човнів, що мали доставити скарби на борт «Арабелли».

Після цього він подався до будинку губернатора...

...З'явився губернатор у супроводі Макартні. Обличчя губернатора за ніч немовби ще більше витягнулося.

Капітан Блад, з підзорною трубою під пахвою і крилатим капелюхом з пишним плюмажем у руці, віддав низький уклін.

— Я прийшов попрощатися з вами, полковнику.

— А я тільки ось збирався послати за вами. — Безбарвні очі полковника зустріли прямий, твердий погляд капітана Блада й шмигнули вбік. — Мені стало відомо про великі цінності, зняті вами з розбитого іспанського судна. Потім я одержав повідомлення, що ви повантажили ці цінності на борт вашого корабля. Чи усвідомлюєте ви, що ці трофеї є власністю його величності короля?

— Мені це невідомо, — сказав капітан Блад.

— Он як? У такому разі доводжу до вашого відома.

Капітан Блад, поблажливо посміхаючись, похитав головою.

— Це військова здобич.

— Саме так. А воєнні дії велися від імені його величності і для захисту колонії його величності.

— Усе правильно, але ж я не перебуваю на службі в його величності.

— Коли я, поступившись вам, погодився найняти вас і ваших людей для оборони острова, при цьому само собою малося на увазі, що ви тимчасово йдете на службу його величності.

Капітан Блад з подивом глянув на губернатора; здавалося, ця розмова його тішить.

— Чим ви займалися, сер, перш ніж одержали призначення на посаду губернатора Підвітряних островів? Ви були стряпчим?

— Капітане Блад, ви дозволяєте собі говорити зі мною в образливому тоні!

— Не заперечую, але ви заслужили навіть гіршого. Так ви зволіли мене найняти? Яка великодушність! Що було б зараз з вами, якби я вам не надав цю допомогу, яку ви так великодушно від мене прийняли?

— Я попрошу вас не ухилятися від теми нашої бесіди. — Полковник говорив холодно і манірно. — Пішовши на службу короля Якова, ви тим самим взяли на себе зобов'язання виконувати чинні в його армії закони. Присвоєння вами цінностей з іспанського флагманського корабля — це акт розбою, і, відповідно до вищезгаданих законів, ви повинні дістати за нього сувору кару.

Капітан Блад бачив, що становище з кожною хвилиною стає дедалі комічнішим. Він посміхнувся.

— Мій обов'язок із повною очевидністю вимагає від мене, щоб я вас заарештував, — продовжував губернатор.

— Але ви, я сподіваюся, не збираєтеся цього зробити?

— Ні, якщо ви поквалітитеся скористатися моєю поблажливістю і заберетеся звідси без зволікання.

— Я заберуся звідси, як тільки одержу сто шістдесят тисяч реалів — суму, за яку ви мене найняли.

— Ви захотіли одержати винагороду в іншій формі, сер. І порушили при цьому закон. Нашу розмову завершено, капітане Блад!

Блад подивився на нього примружившись. Невже цей чоловік такий несосвітенний дурень? Чи він просто безчесний?

— О, та вам пальця в рот не клади! — Блад розсміявся. — Очевидно, я мушу тепер провести решту життя, визволяючи з біди англійські колонії! Але все ж я не зйду з цього місця, поки не одержу свої сто шістдесят тисяч. — Він кинув капелюх на стіл, підсунув собі стілець, сів і витягнув ноги. — Спекотна сьогодні погода, полковнику, чи не так?

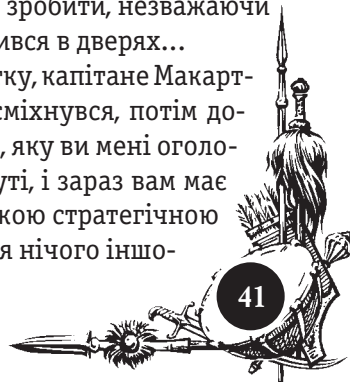
Очі полковника гнівно блиснули.

— Капітане Макартні, варта чекає в галереї. Будьте ласкаві покликати її.

— То ви що, хочете мене заарештувати?

— Звісно, сер, — понуро відповів полковник. — Це мій священний обов'язок. Я мусив це зробити тієї самої хвилини, коли ви ступили на берег. Ваші вчинки довели мені, що я повинен був це зробити, незважаючи ні на що! — Він махнув рукою солдатіві, що зупинився в дверях...

... — Інші теж намагалися тримати мене за глотку, капітане Макартні. Нехай це не занадто вас окриляє. — Блад посміхнувся, потім додав: — Велике щастя для вашого острова, що війна, яку ви мені оголосили, може завершитися без кровопролиття. По суті, і зараз вам має бути ясно, що вона вже ведеться, і до того ж з великою стратегічною перевагою на мою користь, тож вам не залишається нічого іншого, як капітулювати.

— Мені це аж ніяк не ясно, сер.

— Це лише тому, що очевидне не одразу впадає вам в око. Я прошу вас відзначити, що мій корабель перебуває поза вашою гаванню. На його борту — дві сотні міцних, загартованих у боях матросів, що з одного маху знищать весь ваш жалюгідний гарнізон, а сорок моїх гармат, що за якусь годину можуть бути переправлені на берег, напевне вистачить, щоб ще через годину від Сент-Джона залишилася лише купа уламків. Думка про те, що це англійська колонія, нікого не зупинить, не сподівайтесь.

...Макартні почервонів і схопився за ефес шпаги, однак тут не витримав полковник. Блідий від гніву, він змахнув кошовою веснянкуватою рукою і закричав:

— Безчесний негідник! Пірат! Утікач, каторжник! Ти забув, що нічого цього не буде, бо ми не випустимо тебе назад до твоїх проклятих розбійників!

— Може, нам варто подякувати йому за попередження, сер? — уципнув капітан Макартні...

...Запанувала мовчанка. Губернатор з лютою ненавистю дивився на Блада. Потім так само мовчки схопив підзорну трубу і кинувся до вікна. Коли він відвернувся від вікна, обличчя його було спотворене люттям.

— Але ви теж дещо не врахували. Ви ж іще в наших руках! Я зараз повідомлю вашій розбійницькій зграї, що при першому їхньому пострілі вас повісять. Кличте варту, Макартні. Годі молоти язиком!..

...Безбарвні очі губернатора свердлили Блада, немов прагнучи проникнути в саму його душу. Блад стояв перед губернатором безстрашний, спокійний, його спокій лякав.

— О, будь я проклятий! Так мені й треба — нічого було зв'язуватися з піратом! Я виплачу вам ваші сто шістдесят тисяч, щоб відкараскатися від вас, і забирайтеся звідси під сто чортів! Прощайте!

— Сто шістдесят тисяч! — Капітан Блад здивовано підвів брови. — Це ви повинні були заплатити мені як своєму союзнику. Така угода була укладена нами до оголошення війни.

— Якого ж диявола вам ще потрібно?

— Оскільки ви склали зброю і визнали себе переможеними, ми можемо тепер перейти до обговорення умов мирного договору.

— Яких таких умов? — Роздратування губернатора все зростало.

— Зараз я вам скажу. Насамперед за надану вам допо-

могу ви повинні сплатити моїм людям сто шістдесят тисяч. Потім ще двісті сорок тисяч — викуп за місто, щоб позбавити його від руйнування.

— Що? Ну, клянуся Богом, сер!..

— Потім, — безжалісно продовжував капітан Блад, — вісімдесят тисяч — викуп за вас особисто, вісімдесят тисяч — за вашу родину і сорок тисяч — за всіх інших поважних громадян цього міста, включаючи і капітана Макартні. Усе це разом складе шістсот тисяч, а суму цю ви маєте сплатити упродовж години, інакше буде пізно.

На губернатора страшно було дивитися. Він спробував щось сказати, але не зміг і важко впав на стілець. Коли дар мови нарешті повернувся до нього, голос його тремтів і звучав хрипло:

— Ви... ви дарма випробовуєте моє терпіння. Ви, може, думаєте, що я не при своєму розумі?

— Повісити його треба, полковнику, і край, — не витримав Макартні.

— І зрівняти з землею це місто, врятувати яке за будь-яку ціну — зауважте, за будь-яку ціну! — ваш обов'язок, — додав капітан Блад.

Губернатор потер рукою спітніле бліде чоло і застогнав.

— Я не стану вимагати неможливого. Надішліть мені гроші до заходу сонця, і я відведу свій корабель. А зараз я дозволю собі відкланятися, щоб затримати відкриття бойових дій. Щасливо залишатися!

Вони дозволили йому піти — їм нічого більше не залишалось. А на вечірній зорі капітан Макартні під'їхав верхи до піратського форту. За ним ішов слуга-негр, ведучи за повід мула, нав'юченого мішками з золотом.

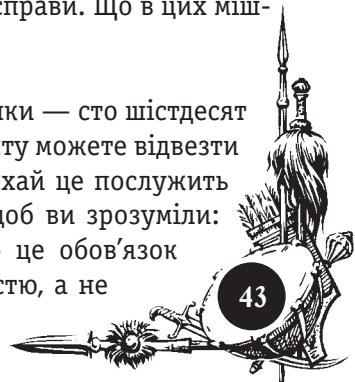
Капітан Блад сам вийшов з форту їм назустріч.

— Від мене б вам цього не дочекатися, — пробурчав крізь зуби жовчний капітан.

— Я постараюся запам'ятати це на випадок, якщо вас коли-небудь призначать керувати колоніями. А тепер, сер, до справи. Що в цих мішках?

— По сорок тисяч золотом у кожному.

— У такому разі відвантажте мені чотири мішки — сто шістдесят тисяч, які я мав одержати за оборону острова. Решту можете відвезти назад губернатору разом з уклоном від мене. Нехай це послужить уроком йому, а також і вам, дорогий капітане, щоб ви зрозуміли: перший, основний обов'язок кожної людини — це обов'язок перед самим собою, перед власною совістю і честю, а не

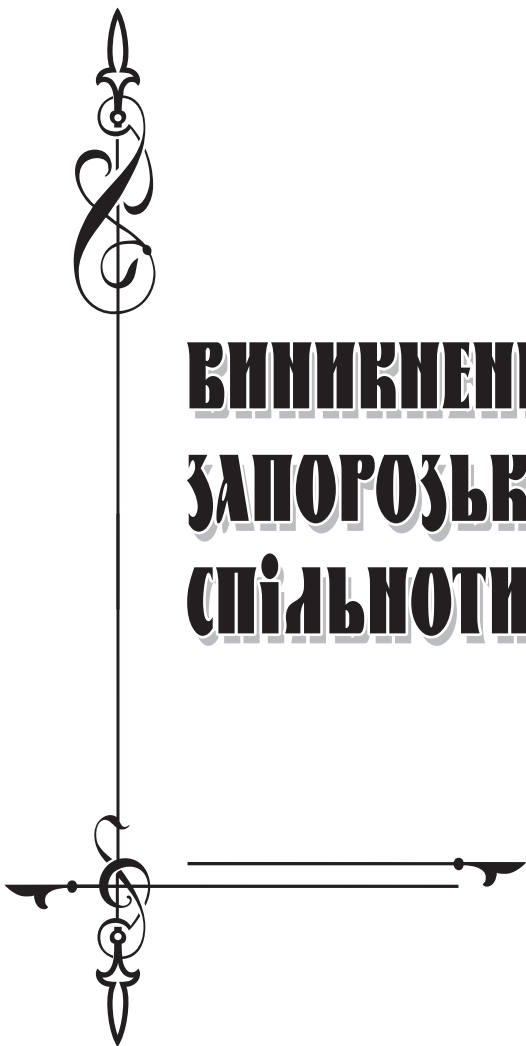

перед посадою, і залишитися вірним цьому обов'язку, одночасно порушуючи дане вами слово, не можна!

Капітан Макартні засопів від здивування.

— Щоб мені здохнути! — хрипло пробурчав він. — Але ви ж пірат!

— Я — капітан Блад, — холодно пролунав у відповідь суворий голос флібустьєра.

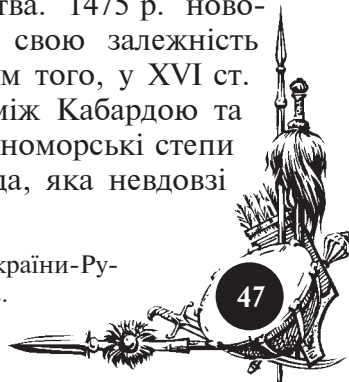

**ВИНИКНЕННЯ
ЗАПОРОЗЬКОЇ
СПІЛЬНОТИ**

Степова смуга Нижнього Подніпров'я і прилеглі до неї землі завжди були об'єктом суперництва між осідлим та кочовим населенням. Слов'янська колонізація цієї території протягом тривалого часу була невдалою. З цього приводу М. С. Грушевський писав: *«Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Європу, де без кінця товклись різні кочові орди в своїм вільнім і невільнім поході зі сходу на захід. Осіла слов'янська колонізація тільки часами, уривком опановувала степи і аж до останніх часів (XVIII—XIX в.) не могла міцно присвоїти. Степи отже... стали тепер небезпечним шкідливим сусідом і для дальших земель, а часто, завдяки небезпечному сусідству з ними, лежали пустинною і переходною, передстепові простори»*¹.

У XV ст. ситуація у причорноморських степах вкотре стала загострюватися. Занепад і розпад Золотої Орди — величезної татарської держави, що утворилася в XIII ст. внаслідок татаро-монгольської навали на Східну Європу, — призвів до утворення 1445 р. нової держави — Кримського ханства. 1475 р. новоутворена держава визнала свою залежність від Османської імперії. Крім того, у XVI ст. з території, розташованої між Кабардою та Азовським морем, у причорноморські степи перекочувала ногайська орда, яка невдовзі поділилася на чотири орди:

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — С. 12.

1. Єдичкульську, що розташовувалася на лівому березі Дніпра на землях від Казикирмена (сучасна Каховка) до річки Кінські Води, а пізніше уздовж її течії до верхів'я.

2. Джамбуйлуцьку, яка кочувала південніше Єдичкульської орди на лівобережжі Дніпра від Казикирмена до гирла Дніпра. Пізніше вона зосередилася поблизу Перекопського перешийка і дістала від нього остаточну назву Перекопської орди.

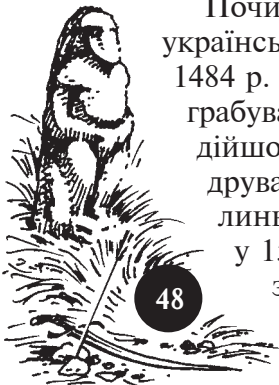
3. Очаківську, або Єдисанську, яка мала у своєму володінні територію, розташовану на правому березі Дніпра від гирла ріки Кам'янки аж до Південного Бугу і далі уздовж берега до Очакова.

4. Буджацьку, або Білгородську, що займала територію чорноморського узбережжя між Дністром та Дунаєм і між Акерманом (Білгородом-Дністровським) та Кілією на приморських низовинах Молдови. Ці кочові орди увійшли до складу Кримського ханства.

У кримських татар господарство розвивалося дуже повільно і вражало сучасників своєю відсталістю. Навіть у 30-х роках XVI ст. кримські татари ще не знали осідлого землеробства, яке мало допоміжний характер. Продовжуючи кочувати, татари розорювали і засівали в степу ділянки землі, щоб повернутися до них восени і зібрати врожай. Таке примітивне землеробство, характерне для деяких кочових народів Середньої Азії та Північного Кавказу, не могло задовольнити потреби населення у хлібі та інших продуктах харчування.

Це зумовило врешті і політику Кримського ханства щодо сусідніх країн, яка полягала у грабіжницьких набігах. Напади мали розбійний характер: татари з'являлися, як правило, зненацька, палили села, а після відступали, ведучи за собою натовпи полонених, які потім продавалися на великому невільничому ринку в Кафі.

Починаючи з другої половини XV ст. татарські набіги на українські, а через них і на інші землі стали регулярними. 1484 р. татари зруйнували Київ. 1500 р. татарська орда пограбувала Київщину, Волинь, Холмську та Белзьку землі, дійшовши до Вісли. У 1502, 1508 та 1509 рр. татари сплюндрували Поділля і Галичину, а у 1508, 1512 і 1517 рр. — Волинь, 1517 р. розорили Львівську та Подільську землі, а у 1534 і 1549 рр. знову вдерлися на Волинь. Найчастіше зазнавали татарських нападів Південна Київщина та

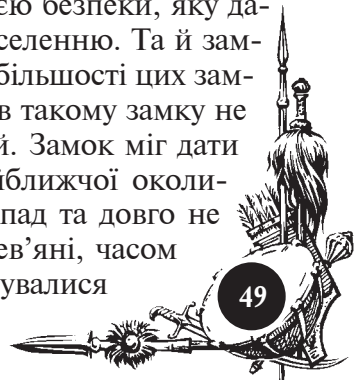

Татари женуть ясир з України

Переяславщина. Фактично ж під ударами татарських орд опинилася вся українська територія та прилеглі до неї землі. Татарські загони на півночі кілька разів доходили навіть до Москви. Отже, Кримське ханство та підвладні йому орди становили для Східної Європи неабияку загрозу.

Зважаючи на таке становище, що нагадувало Батієву навалу XIII ст., українське населення з прикордонних областей масово залишало ці території і переселялося в Полісся, Волинь і Галичину, де ризик потрапити під черговий татарський напад був дещо меншим.

Звичайно ж, уряди Польського королівства та Великого князівства Литовського, до складу яких з XIV ст. входили українські землі, виявляли якусь посильну турботу про оборону підвладних їм територій. На прикордонних землях, зокрема в Києві, Каневі, Черкасах, на Поділлі, будувалися замки, які повинні були стати передовими форпостами держави з охорони кордону. В них були невеликі гарнізони. Це було єдиною гарантією безпеки, яку давала держава прикордонним землям та їх населенню. Та й замкові залоги зустрічалися не завжди. Розміри більшості цих замків були не більше подвір'я (до $\frac{1}{3}$ га). Тому в такому замку не могла знайти захисту значна кількість людей. Замок міг дати притулок лише жителям свого міста та найближчої околиці, щоб перечекаати раптовий татарський напад та довго не засиджуватися. Замки здебільшого були дерев'яні, часом навіть не обмазані глиною, тому швидко псувалися

Руїни прикордонного замку в Чорткові

і перебували в поганому стані. Населення та місцева адміністрація покладали надію на їх побудову та ремонт на уряд, лякаючи його татарською небезпекою та виправдовуючись своєю неспроможністю (здебільшого фінансовою), а уряд з тих самих причин намагався перекласти цю справу на місцеве населення.

Щоб замок міг гарантувати безпеку, треба було завчасно попередити населення, аби мати час на те, щоб сховатися в замку. На це існувала «замкова» і «польна» сторожа. Та сторожова служба, яка відбувалась як повинність, виконувалася вкрай недбало, через що багато татарських нападів були раптовыми. Недбале ставлення до виконання важливих справ, у тому числі і в галузі оборони, в усі часи було характерним для влади на місцях, яка більше переймалася власною службовою безпекою. *«Сиділи безпечно під той час, з огляду на перемир'я нашого государя з Татарами і Турками, — розповідає урядовий чиновник, що розслідував обставини захоплення Брацлавського замку татарами 1551 р. — і поклалися на те, що недавно і комісари виїздили на їх [татарські] кордони, й посла переконського хана були під той час у нашого государя у справі згоди і спокою; через те не журилися людьми неприятельськими, не розвідували про них, ані жили обережно, ані не мали жодної сторожі на полі, ані в острозі [на міських укріпленнях], і староста собі під ту пору геть поїхав»¹.* Таким чином, через недбалість влади

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 38.

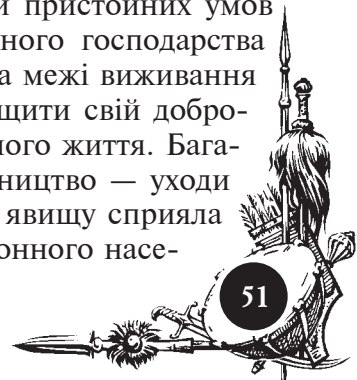

різних рівнів, бюрократичне відфутболювання питань оборони від місцевих інстанцій до органів місцевої влади захист прикордонних земель у Литві та Польщі можна вважати ефемерним, а їх населення було кинуте напризволяще і мало саме турбуватися про свій захист.

Певну роль у цьому відігравав психологічний чинник. Наявність слабких і часто занедбаних фортець, проте, притягувала до них людей. Вони селилися осадами у безпосередній близькості від них, перебуваючи в постійній боєготовності. Вся інша територія залишалася знелюдненою. Отже, не доводилося й думати про повноцінну господарську діяльність.

У цьому становищі для українського населення існували й певні вигідні моменти. Тривожне й небезпечне життя сприяло тому, що вищі верстви суспільства, тобто феодальне панство, добробут якого ґрунтувався на господарській діяльності підлеглих їм мешканців, втрачало сенс свого перебування в цих землях. Певний прибуток звичайно забезпечували панам якісь службові посади у прикордонних містах, але, по-перше, таких посад вистачало далеко не всім, а, по-друге, некомфортність місцевого життя, невідповідність його життєвим стандартам панства, прийнятим у Польщі і Литві, призводили до того, що багато службових осіб панського походження виконували свої обов'язки не безпосередньо на місці, а на безпечній відстані через своїх заступників з нижчих верств населення. Відсутність у прикордонних землях необхідної кількості представників панівної верстви послаблювала державний контроль над цими територіями, що було важливою передумовою виникнення тут вільної військової спільноти.

Небезпечне життя на прикордонних територіях, як уже зазначалося, унеможливлювало ведення повноцінної господарської діяльності. Ті можливості, що існували для цього в межах прикордонних поселень, не могли забезпечити пристойних умов життя їх мешканцям. В умовах екстенсивного господарства люди поставали перед дилемою: існувати на межі виживання й у відносній безпеці чи намагатися підвищити свій добробут, але з певним ризиком навіть для власного життя. Багато хто обирав останнє. Так з'явилося ухорництво — уходи на промисел у степи. Багато в чому цьому явищу сприяла непідконтрольність основної маси прикордонного населення офіційній владі.

Уходництво мало сезонний характер. Заглиблення у степи на промисли (бджолярство, рибальство, мисливство тощо) здійснювалося в теплі часи, після чого уходники поверталися до своїх домівок зі здобутими продуктами або здобиччю. Це багато в чому нагадує діяльність буканьєрів¹ у Карибському морі початкового періоду з тією різницею, що ті змушені були одразу селитися на освоюваних ними землях, оскільки ті являли собою острови.

Широка воля і свобода у суспільних відносинах, набагато менші утиски з боку влади приваблювали населення з більш залюднених та захищених українських земель. Тому уходництвом починали займатися й мешканці Волині, Київщини та інших територій. Поступово уходництво набуло такого масового характеру, що влада вдалася до регулювання відносин, пов'язаних з ним, надаючи дозволи на заняття подібною діяльністю не безкоштовно, а за частку у здобичі. Мед від уходників забирали до своїх корчем місцеві старости, те саме вони робили і з іншою промисловою продукцією.

Звичайно ж, займатися промислами на територіях, що перебували у сфері татарського впливу, було неабияк небезпечно. Тому без зброї у степу (і навіть у прикордонних землях Литви і Польщі) з'являтися було неможливо. У будь-який час могла відбутися сутичка з татарами. Так само небезпечним було і одноосібне уходництво. Для збереження безпеки і для потреб самого промислу уходники об'єднувалися в більші або менші ватаги. Отже, уходницька діяльність була колективним заняттям. Таким чином, ватаги уходників являли собою водночас і промислову компанію, і певну військову силу. *«Про наявність чіткої організаційної структури цих стихійних воєнізованих угруповань не могло бути й мови. Однак незаперечним є те, що саме уходництво започаткувало формування перших воєнізованих угруповань степової людності»* — відзначають В. Ф. Боєчко та А. Ю. Чабан².

Цікавим є ще один момент, важливий для того, щоб з'ясувати деякі принципи виникнення козацтва. Автори

¹ Те саме, що флібустьєри.

² Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва// Український історичний журнал. — 1999. — № 2. — С. 49.

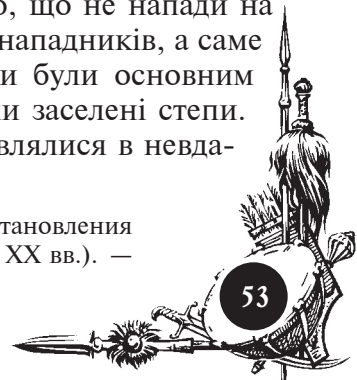

одного з підручників справедливо відзначають: «Хоч у Польсько-Литовської держави не було «своєї» ні Америки, ні інших заморських територій, цю роль успішно виконували порубіжні степові землі, що починалися одразу ж південніше Києва...»¹ Отже, уходництво було свого роду різновидом територіальної експансії на кшталт експансії західноєвропейських держав на Американському континенті та в Азії й Африці. Так само, як, наприклад, іспанські конкістадори у пошуках здобичі вирушали за океан, українські уходники нищили по татарських степах. Польща і Литва, як та сама Іспанія, бажали позбутися слабо контрольованого озброєного елемента, спрямувавши його енергію на зовнішню експансію, аби всередині країни було спокійніше.

Наявність в уходників озброєння зумовлювалася не лише потребами оборони. Ефективнішим засобом отримання здобичі були грабівницькі напади. Насамперед вони були спрямовані на татарські степові кочів'я. Спочатку це були дрібні сутички з татарами — напади на чабанів, у яких відбивали худобу, засідки з метою захоплення полонених та отримання за них викупу тощо. Це з кінця XV ст. стало звичайним явищем у житті українського прикордонного суспільства. Але неправильно стверджувати, що наступальні дії проти татар були лише відповіддю на аналогічні їхні дії проти українського населення. Від розбійних нападів жителів українського порубіжжя діставалося усім, хто являв собою більш-менш цінну та вразливу здобич. Так, 1489 р. «люди» київського воєводи Юрія Паца (треба вважати ними осіб, що проживали на підконтрольній цьому воєводі території) розгромили торговельний караван московських купців на дніпровському перевозі Тавані, а 1492 р. там же був пограбований навіть посол Московської держави, що прямував в Очаків. Отже, ці факти є свідченням того, що не напади на татар і помста їм за образи були самоціллю нападників, а саме отримання здобичі. Хоча, звичайно, татари були основним об'єктом таких нападів, оскільки ними були заселені степи. Інші ставали жертвами лише тоді, коли з'являлися в невда-

¹ Мишина И. А. и др. Всемирная история. Эпоха становления современной цивилизации (конец XV — начало XX вв.). — К., 1995. — С. 35.

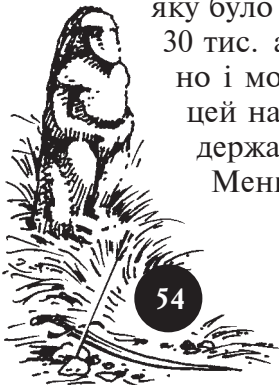

лий час у невдалому місці. Зазвичай такі самі ватаги, створювані татарами, діяли аналогічно. Це не були повномасштабні акції з обох боків, а лише дрібні сутички, які були буденністю місцевого життя. Озброєні групи з обох боків об'єднувала спільна мета: отримання здобичі, засобів для існування, і діяли вони за принципом «захист-напад». М. Грушевський так характеризує ту дрібну війну на порубіжжі: *«Розвивався певного роду пограничний спорт: хто кого — татари наших, чи наші татар.... Як для тих, так і для других се було так само питання честі, так сказати, як і зовсім реального заробітку...»*¹

Саме в ті часи (на зламі XV–XVI ст.) в українському вжитку з'являється слово «козак». Це слово набагато давнішого походження, ніж описувані часи. У тюркському світі воно здавна означало легкоозброєного вояка. У словнику половецької мови початку XIV ст., що вийшов в Італії, слово «козак» вживається щодо воїна передової варти. Татари цим словом називали вільну людину, що була військовим авантюристом і походила з нижчих верств — волоцюгу, розбійника бездомного і неосілого. В такому самому значенні цей термін перейшов до сусіднього населення, яке мало справу зі степовиками. Отже, під цією назвою розумілися вільні і неприкаяні вояки, степові мисливці за здобиччю.

Дрібна війна на уходницькому промислі та дрібні козацькі напади здійснювалися за прихильної нейтральності і навіть заохочувалися місцевою адміністрацією, яка також мала від цього зиск, оподатковуючи військову здобич. Згодом такі дії переросли у справжні військові походи проти татар, що були організовані представниками місцевої адміністрації.

Так, 1493 р. під приводом помсти за татарський напад на Черкаси черкаський староста князь Богдан Глинський здійснив напад на новозбудовану татарами і турками Очаківську фортецю, яку було взято й зруйновано. Здобич, отримана тут, становила 30 тис. алтинів грошей та 64 полонених. Тоді ж пограбовано і московського посла Суботу, що їхав до Криму. Те, що цей напад був здійснений не урядовими силами Литовської держави, підтверджується листом-скаргою кримського хана Менглі-Гірея до литовського князя Олександра, де винни-

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 57.

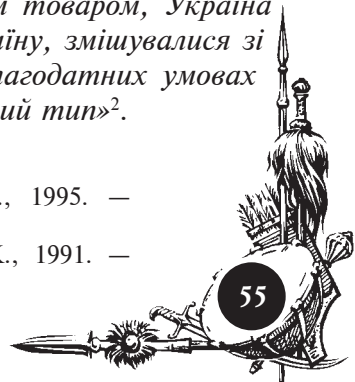
ми у інциденті хан називає черкаських козаків. Узимку 1502–1503 рр. згадується похід київських і черкаських козаків човнами по Дніпру, коли біля тягинського перевозу було погромлено татарський військовий ескорт. У подальші роки такі походи човнами на татар почали так турбувати Кримське ханство, що хан розпорядився перегородити Дніпро ланцюгами. 1516 р. відбувся похід хмельницького старости Предслава Лянцкоронського під Очаків, який проводився спільно силами польських урядових загонів та добровольцями з порубіжних жителів. Результатом цього походу став бій з татарами Білгородської орди та захоплення у вигляді здобичі великих отар овець у пониззі Дністра. Отже, військово-розбійничий промисел у порубіжних землях процвітав не лише серед татар, а й серед українського населення. Він втягував представників усіх верств суспільства, формуючи з місцевих мешканців середовище професійних вояків, для яких війна стала стихією.

Про те, що саме отримання військової здобичі було самоціллю таких людей, свідчить той факт, що вони виявляли неабияку зацікавленість у провокуванні татарських набігів, щоб потім погромити татарські загони, і не тоді, коли татари йшли у напад «порожняком», а тоді, як поверталися, обтяжені здобиччю. Ця здобич забиралася і віддавалася власникам тільки за певний викуп або навіть присвоювалася собі. Це було набагато легше, ніж йти у власний набіг на татар¹.

Уходницькі промисли та військово-розбійницькі експедиції були важливим джерелом доходів населення порубіжних земель і забезпечували досить високий рівень життя. Це стало значним стимулом для колонізації та освоєння прикордонних земель вихідцями з інших регіонів. Саме цим пояснюється і парадоксальне на перший погляд становище: *«Скільки не докладали татари енергії до наповнення своїх ринків живим товаром, Україна не знелюднювалася... Люди все йшли на Україну, змішувалися зі старим її населенням, зливалися з ним у благодатних умовах в один здоровий, міцний, енергійний український тип»².*

¹ Грушевський М. С. Історія України–Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 61–62.

² Ефименко А. История украинского народа. — К., 1991. — С. 167.

Посилення феодально-кріпосницького гноблення в західних та північних українських землях (особливо внаслідок укладення Люблінської унії 1569 р., завдяки чому утворилася об'єднана польсько-литовська держава Річ Посполита, а українські землі перейшли під владу польської корони) і релігійних утисків православних через наступ на Україну католицизму, провідником якого була польська влада, змушували українське населення вирушати на пошуки кращої долі та вільного життя. Очевидно, рух на порубіжні території мав масовий характер. Свідченням цього є рядки з вірша польського поета-шляхтича П. Збилітовського:

Нива моя батьківська неорана лежить.
Бо й останній хлоп від неволі біжить¹.

Таке масове переселення і втечі у передстепові краї пояснюються й тогочасними уявленнями поневоленого люду про життя на порубіжних територіях. Козацьке життя здавалося ідеалом, і що важче було його досягнути, тим краще воно виглядало. У пам'ятках народної української поезії, зокрема, можна знайти таке протиставлення козацької волі кріпацьким порядкам:

Зараз тая серед рая слобода засіла,
Там тишіна, вся старшіна, не має к їм діла;
Там сипуга, вїйт-п'янюга, вже не докучає,
І в підводу там ізроду ніхто не хапає.
Всі подубли, що їх скубли, сільськії нахали
Подеречі, полотнечі всі уже пропали.
Утік кураж, здирства нема ж, пропали всі драчі,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачі...²

Але життя тут було зовсім не райським. Заселяючи порубіжні території на свій страх і ризик, населення практично не могло розраховувати на захист з боку влади і змушене було власними силами відвойовувати собі право на життя і не стільки плугом, скільки зброєю освоювати степи. Таким

¹ Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 1. Кн. 2. — С. 117.

² Там само. — С. 119.

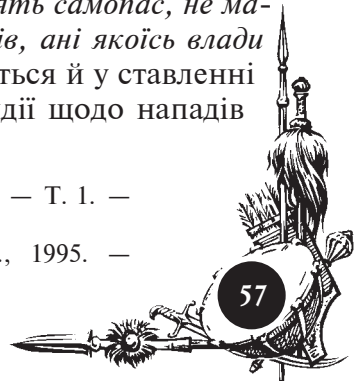

чином, на окраїнних землях почала концентруватися специфічна людність, з якої згодом склалася значна верства населення. До того ж специфічні умови порубіжжя сприяли не лише кількісному зростанню населення, а й формуванню нового складу людності, з особливим типом характеру та взаємовідносин. У ній зосереджувався *«вільний дух степів, дух протесту проти всякого примусу, дух сваволі і непослушенства... ці люди виглядали скоріше як свавільні розбишаки, ніж звичайні звіролови і риболови. Їх боялися і стереглися»*¹. Ці слова, написані українським істориком Д. Дорошенком, якщо не брати до уваги суто української специфіки, можуть характеризувати й інші подібні спільноти, хоча б тих самих буканьєрів Карибського моря. До козацтва приставали і шукачі пригод та здобичі шляхетного стану, що також згодом позначилося на психології цієї верстви, що формувалася.

Зростання чисельності козацтва й поширення його способу життя не могло не відбитися на його взаєминах з офіційною владою. Слід зауважити, що ці взаємини розвивалися в контексті міжнародних відносин Польщі і Литви, а згодом Речі Посполитої з Кримським ханством. Врешті й сама козацька проблема постала перед владою внаслідок звернень до неї з боку татарських властей (перші згадки про українське козацтво). У численних зверненнях татарських ханів до державних структур Литовського князівства містилися скарги на пограбування торговельних караванів, напади на міста-фортеці та вимоги покарати козаків. Але часто на такі закиди уряди Литви і Польщі відгукувалися відписками такого змісту: *«Набіги здійснюють люди, які не мають постійних осель і живуть у степах як дикі звірі, живляться з грабунку, нічийї владі не підлягають, і через те нелегко ловити таких людей і карати»* або: *«то купа людей з різних народів, які ходять самопас, не мають постійного прибутку, ані певних законів, ані якоїсь влади над собою»*². Така сама ситуація спостерігається й у ставленні офіційної влади Франції, Англії та Голландії щодо нападів

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 149—154.

² Грушевський М. С. Історія України—Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 79.

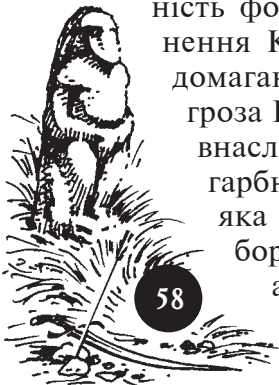
флібустьєрів на іспанські кораблі та володіння, коли вона відхрещувалась від піратських нападів. Те саме було і у Великому Новгороді, де представники влади заявляли, що ушкуйники діють без «слова новгородського».

Така офіційна урядова позиція цілком зрозуміла. Коли для відкритого протистояння з об'єктом експансії ще не було достатньо сил, а потреби політико-економічного характеру диктували необхідність такої експансії, держава, як правило, крізь пальці дивилася на дії промислово-розбійницьких угруповань, що діяли у потрібному їй напрямі, тим більш що деякі представники влади мали з цього зиск.

Але у такого політичного курсу існував й інший бік медалі. У той час козацтво (як й інші подібні угруповання у світі) було радше стихійною, неконтрольованою силою, ніж організованою структурою, хоча старости порубіжних міст почали частково використовувати козаків для оборони міст-фортець вже на початку XVI ст.

У переважній більшості випадків козаки діяли на власний розсуд, що досить часто суперечило зобов'язанням литовських князів та татарських ординців, «підставляючи» литовську владу і накликаючи тим самим на неї всілякі неприємності з боку Криму і Туреччини. Козаки як неконтрольована стихійна військова сила, яку панівні кола Литовського князівства вважали дестабілізуючим, руйнівним чинником як внутрішнього життя держави, так і зовнішньополітичних відносин, не лише привертати до себе увагу владних структур, а й спонукали до намагання приборкати їхню енергію, спрямувати її в річище загальнодержавних інтересів. Таке прагнення стало передумовою організаційного формування козацтва.

Другим важливим чинником, що зумовлював необхідність формування козацької організації, було значне зміцнення Кримського ханства та посилення його агресивних домагань стосовно інших держав. Особливо відчутною загроза Кримського ханства стала починаючи з кінця XV ст. внаслідок підтримки його агресивних поривань та загарбницьких намірів зміцнілою Османською імперією, яка намагалася консолідувати мусульманський світ для боротьби проти християнства. Під впливом кримської агресії формувалося й саме козацтво з його чітко

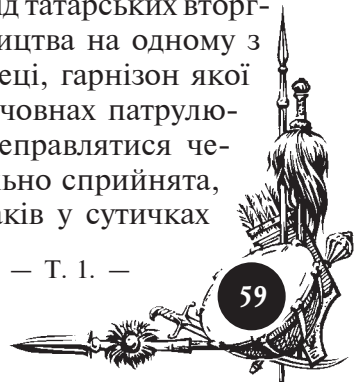

вираженням військовим спрямуванням. Це, власне, стало запорукою організаційного його формування, а згодом започаткувало відокремлення його від інших станів суспільства та набуття ним певного соціального статусу. Існувала необхідність мати в особі козаків надійних, організованих, навчених вояків, для того щоб досягти подвійної мети: забезпечити охорону південних кордонів держави та підкорити своєвільну і незалежну козацьку силу, яка у будь-який момент могла вийти з-під контролю.

Важливу роль в організації козацтва, його консолідації та перетворенні на організовану військову силу відігравали старости порубіжних міст, таких як Канів, Черкаси, Хмельник, Бар, Брацлав та ін. На старост цих міст, власне, й покладалися обов'язки щодо захисту південних кордонів держави. Особливо значна роль у залученні козацтва до цієї справи належала хмельницькому та барському старостам П. Лянцкоронському та Б. Претвичу, а також черкаським старостам С. Полозовичу, Є. Дашкевичу та ін.

Як уже зазначалося, військові формування, які очолювалися керівниками місцевої адміністрації, неодноразово здійснювали військові експедиції у пониззя Дніпра, в південні райони степу і навіть на територію Кримського ханства. Саме під час цих походів почала формуватися військова козацька організація, структура її управління, в тому числі й цивільним життям. Як вважав Д. Дорошенко, серед інших старост *«найбільш вславився черкаський староста Є. Дашкевич й придбав собі ім'я першого провідника й організатора козаччини»*¹. Саме Дашкевич 1531 р. організував за допомогою козаків оборону Черкас від татарського нападу, очолюваного кримським ханом Саадат-Гіреєм. Через два роки у литовському сеймі він подав проект захисту кордонів Великого князівства Литовського від татарських вторгнень, у якому зазначав необхідність будівництва на одному з малодоступних дніпровських островів фортеці, гарнізон якої складався б з 2 тисяч козаків, які мали на човнах патрулювати Дніпро, перешкоджаючи татарам переправлятися через нього. Однак ця пропозиція, хоч і схвально сприйнята, не була реалізована. Та й сама участь козаків у сутичках

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 154.

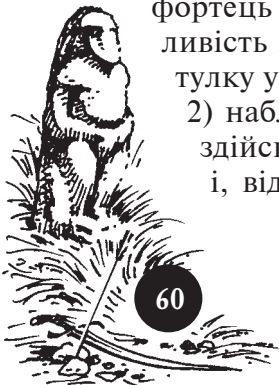

з татарами призводила до того, що на «чільне місце висувався збройний контекст, зафарбований шляхетним ореолом боротьби за спокій і благо своєї землі»¹.

Проте організаційне формування козацтва не було заслугою лише адміністративної діяльності держави чи окремих урядовців. Провідну роль у цьому процесі відігравала ініціатива знизу. Інакше й сам термін «козацтво» втратив би свій основний зміст — «спільнота вільних вояків». Це був свого роду конгломерат, куди входили вихідці з усіх станів населення, в тому числі і з шляхетного. Тому необхідно було знаходити певний компроміс між цими людьми, який був можливий лише на общинних засадах. На це змушена була зважати і влада, навіть прагнучи поставити козацтво під свій контроль.

Отже, можна стверджувати, що в порубіжних землях відбувалися два протилежно спрямовані процеси: бажання і змога значної частини населення жити та здобувати собі засоби існування незалежно від державної влади та не приймаючи існуючі соціально-економічні відносини, з одного боку, і прагнення державної адміністрації встановити якомога ширше панування над усіма сферами місцевого життя — з другого. Останнє виявлялося насамперед в оподаткуванні здобичі козаків-уходників, а також у залученні козацтва до виконання оборонних функцій на користь держави.

Така ситуація зумовила подальший розвиток козацької організації. На наступ влади на свої соціально-економічні інтереси частина козацтва відповіла облаштуванням стаціонарних баз — «городків», або січей, які знаходилися на території, що не підпадала під юрисдикцію польської та литовської влади. Це були укріплення, які досить часто розташовувалися поблизу татарських улусів. У будівництві таких дерев'яних фортець для козаків було принаймні три переваги: 1) можливість відбитися від татарського нападу, не шукаючи притулку у державних замках, до яких ще треба було дістатися; 2) наближеність до татарських кочів'їв давала можливість здійснювати раптові ефективні набіги на татарські кочів'я і, відповідно, скоріше знаходити укриття від пересліду-

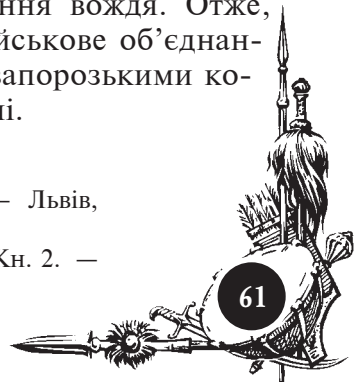
¹ Яковенко Н. Перші сто років козащини// Генеза. — 1994. — № 2. — С. 116.

вання. Недарма побудова «січей» спричиняла незадоволення кримської влади і відповідні скарги литовській адміністрації, такі як скарга хана Сагіб-Гірея Сигізмунду I, де зазначалося: «Приходять до нас черкаські й канівські козаки, стають над улусами нашими на Дніпрі і шкоду завдають нашим людям»¹. І нарешті 3) побудова укріплень передбачала можливість постійного помешкання в них, а отже, саме тут могла зберігатися здобич, отримана чи то промислами, чи то військовим шляхом, аби її можна було приховати від пильного та жадібного ока прикордонних властей (принаймні значну частину такої здобичі). Поява постійних козацьких поселень за межами Литовської держави є свідченням поділу козацтва на дві частини, які дедалі відокремлювалися одна від одної починаючи з першої половини XVI ст. Та частина козацтва, яка мешкала на території, що контролювалася державною владою, називалася городовим козацтвом і проживала здебільшого у містах України. А ті, що мешкали у пониззі Дніпра, куди влада держави не поширювалася, називалися низовими, або запорозькими. Якщо перші згодом сформували окремий стан населення, то другі утворили за порогами Дніпра вільну військову спільноту. Низові козаки, відокремившись від городових, чітко відрізняли себе від останніх і неодноразово скаржилися на те, що городових козаків влада також називала Військом Запорозьким. Перша згадка про козацьке поселення за Дніпровськими порогами датується 30-ми роками XVI ст. У ній розповідається про залогу на Коші, озброєну гарматами, здобутими у турецьких фортецях та відбитими у татар, що охороняла човни уходників. Ця залога налічувала кілька сотень людей. Дослідники вважають цей кіш саме Запорозькою Січчю². Слово «кіш» має татарське походження і означає військову ставку, місцезнаходження вождя. Отже, у цьому повідомленні вже йдеться про військове об'єднання, очолюване командиром, та побудову запорозькими козаками укріпленої бази — Запорозької Січі.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1991. — Т. 2. — С. 9.

² Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 1. Кн. 2. — С. 124.

Таким чином, уже в першій половині XVI ст. за Дніпровськими порогами утворилася вільна військова спільнота, майже класичного зразка, оскільки вона повністю не залежала від офіційної влади, перебуваючи на непідконтрольній державі території, і відзначалася військово-промисловим характером діяльності.

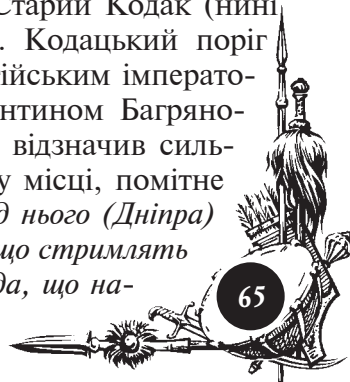

**ПРИРОДНО-
КЛІМАТИЧНІ
УМОВИ
ЗАПОРІЖЖЯ**

Запорозьке козацтво контролювало величезний степовий простір, що прилягав до обох берегів Дніпра в його нижній течії. На підконтрольних Січі територіях протікало кілька великих та малих річок із численними притоками і рукавами. Ці річки входять до Чорноморського та Азовського басейнів.

Серед річок Чорноморського басейну найбільшими є Дніпро та Південний Буг. Через край запорозьких козаків Дніпро тягнувся більш ніж на 500 км. Тут він мав найбільшу ширину, глибину та швидкість течії (через пороги, забори, плавні, острови та нагромадження на дні решток дерев). Усього в нижній течії Дніпра налічувалося дев'ять порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовнигівський, Будилівський, Лишний та Вільний. Найбільші пороги розташовувались між сучасним Дніпропетровськом та Запоріжжям. Після збудування 1932 р. Дніпрогесу вони були затоплені.

Вище за всі інші знаходився Кодацький поріг поблизу сучасного селища Старий Кодак (нині у межах Дніпропетровська). Кодацький поріг уперше був описаний візантійським імператором і письменником Костянтином Багрянородним (913–959 рр.), який відзначив сильне звуження Дніпра в цьому місці, помітне й тепер. Він писав: *«Посеред нього (Дніпра) стоять урвисті високі скелі, що стримлять неначе острівці. Ось чому вода, що на-*

Дніпровські пороги біля Хортиці (за картою Г. Боплана)

бігає й припливає до них, спадає вниз із гучним та страшним шумом. Через це руси не наслідуються проходити між скелями, а пристають поблизу до берега й висаджують людей, але річ залишають на кораблях. Потім (вони) голі тягнуть їх, намагаючись дно своїми ногами, щоб не наштотхнутися на якийсь камінь. Так вони роблять: одні — коло носа, другі — посередині, треті — біля корми, штовхаючи (її) жердинами і проходять цей перший поріг по згину біля берега річки з надзвичайною обережністю. Коли вони проминуть цей поріг, то знову, забравши з берега інших (людей), відпливають і приходять до іншого порога»¹.

Найбільшим і найнебезпечнішим з усіх порогів був Ненаситець, або Неяситець, названий так тому, що біля нього мешкало багато сірих сов (неяситців), а можливо, й від слова «не насичувати» через те, що він не насичується людськими жертвами. Д. І. Яворницький писав:

«Це — родоначальник і всім порогам поріг, Дід-поріг. Страшним роблять його й сам рух води в ньому, й ті великі

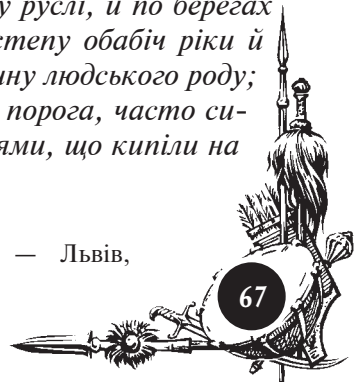

¹ Мицик Ю. А. та ін. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — С. 50.

віковічні камені, які частково стирчать посеред самого порога, а частково відходять від берегів ріки далеко до її середини. Ріка Дніпро, вільно й плавно несучи свої води вище Ненаситця, дійшовши потім до самого порога й зустрівши тут нездоланну перешкоду у вигляді лав, скель, гряд і мисів, з незбагненною силою вдаряється в різні боки, кидається з одного каменя на інший, внаслідок чого страшенно хвилюється, високо здіймає величезні вали сріблястого «буку», розбивається мільйонами водяних бризок, розлітається на всі боки цілими потоками водяного пилу, викручує поміж скель бездонні вири, й усе це здіймає такий страшний шум і стогін, котрий чути вже на великій відстані від порога й котрий на самій ріці поглинає будь-який інший звук — і крик птахів, і голоси людей. Здалеку здається, буцімто в ріці сімсот тисяч величезних водяних млинів беззупинно стукають і переливають воду своїми колесами. «Він так меле, що аж гримить, аж земля труситься!.. Картина воістину страшна й разом з тим воістину могутня й велична, її не опишеш ніяким пером і ніяким пензлем; для зображення її, кажучи арабською приказкою, язика не стане слів, а уяві барв. Особливо величним і чарівним здається Ненаситець з висоти пташиного лету від правого берега ріки, у великий розлив води, коли вся його поверхня сріблиться білою перловою піною, а величезні камені, що стирчать з води, вкриваються безліччю гнізд місцевих птахів кречнів, які невтомно снують над порогом, яскраво сяючи своїм пір'ям на південному сонечку, щомиті тріпочучи маленькими крильцями й сповнюючи повітря своїм жалібним свистом і цвірчанням. Часом він і реве, й стогне, й високо здіймає свої води, а потім відразу так стихає, що стає чутно навіть переливи його води з каменя на камінь, ковзання її з лави на лаву, що дає можливість місцевим жителям вгадувати по ньому зміну погоди. Безсумнівно, що тут, біля цього заповітного порога, біля його величезних скель, у мальовничому безладді розкиданих і по самому руслі, й по берегах ріки біля високих могил, що здіймаються в степену обабіч ріки й мимоволі наводять на сумні думи про минувищину людського роду; тут біля цього грізного, дикого й заповітного порога, часто сиділи й часто милувалися з високого мису хвилями, що кипіли на схилах скель... — запорізькі козаки»¹.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 26—27.

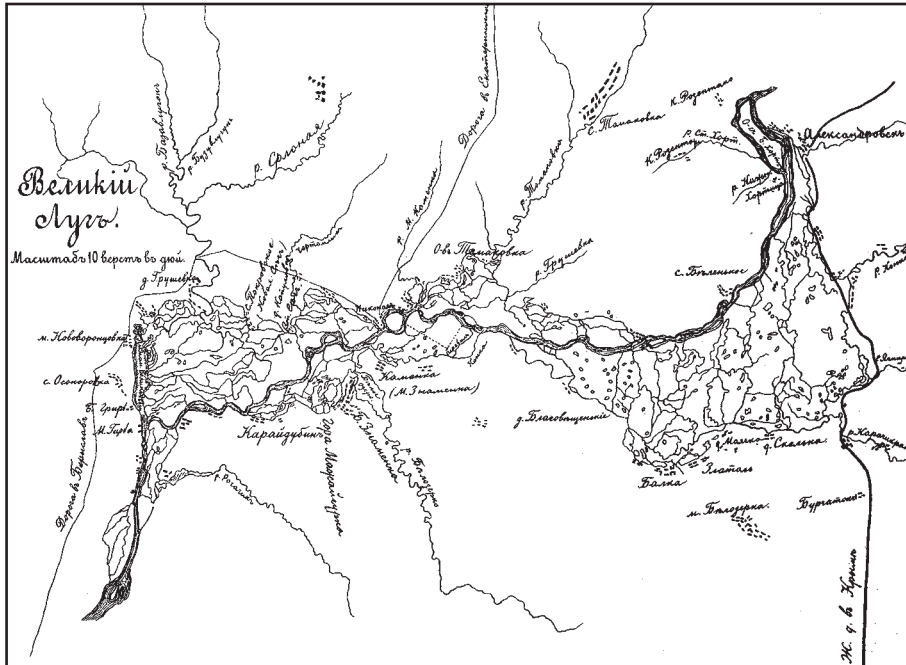

Дніпровська заборя Вовче Горло

Між дніпровськими порогами знаходилися забори — пасма диких гранітних скель, розкидані по річищу річки, особливо з правого берега, які, однак, не перетинали річку повністю з одного берега до іншого, залишивши вільний прохід для суден. Усього їх налічувалося 91, із них шість великих — Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива і Таволжанська. Крім того, подекуди на Дніпрі в різних місцях стирчали поодинокі камені. Найвідомішими серед них були сім: Богатир, Монастирко, Корабель, Гроза, Цаприга, Гаджола та Розбійник. Між порогами, вище і нижче від них по всьому Дніпру, в межах земель запорозьких козаків налічувалося 265 великих і малих островів.

Майже всі береги нижньої течії Дніпра, за винятком порогів, являли собою густі плавні, вкриті трав'янистою та деревною рослинністю, перетяті в різних напрямках річками, затоками, лиманами, протоками, величезною кількістю великих і малих озер й порослі густим і високим очеретом. З усіх плавнів найзнаменитішим був Великий Луг. Тепер його практично не існує, оскільки 1954 р. після побудови Каховської ГЕС його залило водою штучного моря.

Карта Великого Лугу

Великий Луг починався біля лівого берега Дніпра, навпроти Хортиці, тягнувся понад 400 км і закінчувався на тому ж березі, поблизу урочища Паліївщина, вище Микитиного Рогу. Він був надійним укриттям козаків від ворогів.

Ще однією великою річкою, що перетинала запорозькі володіння протяжністю близько 200 км, був Південний Буг, у нижній течії від балки Великого Сухого Ташлика до гирла Бузького лиману. На цьому відрізку налічувався 21 поріг, найбільшим серед яких був Запорозький, кілька забор і окремих скель: Сова, Брама, Пугач, Протячанська. Були тут й острови, зокрема Кременців, Андріїв і Гардовий, а також коси Жабурна, Осницька, Павлова, Балабанова, Крива, Ожарівська, Руська і Волоська та кілька берегових мисів, таких як Семенів і Скелюватий.

І Дніпро, і Південний Буг мали численні притоки. У Дніпро впадали з правого боку Сухий Омельник, Мокрий Омельник, Домоткань, Самоткань, Сура, Грушівка, Томаківка, Базавлук та Інгулець з його притокою Жов-

тими Водами. З лівого боку в запорозьких краях у Дніпро впадали Оріль, Самара та ін. Дніпро мав багато рукавів з правого та лівого берегів. Багато приток мав і Південний Буг. Це Синюха, Мигійський Ташлик, Корабельна, Ташлик, Єланець, Мертвовод та Інгул.

З річок Азовського басейну запорозьким козакам належали Торопець, Бахмут, Лугань, Кальміус, Кальчик, що текли паралельно на південь і впадали безпосередньо в Азовське море.

Запорозькі краї були також багаті на озера і лимани. Уздовж обох берегів Дніпра їх налічувалося 465, на лівому березі Орелі — 300, по обидва боки Самари — 24. Найвідомішими були Червоний лиман вище Микитиноного рогу, Великі Води напроти гирла Базавлука, Плетеницький лиман вище рукава Конки на Дніпрі, напроти Плетеницького Рогу, Білозерський лиман на лівому березі Дніпра, нижче Плетеницького лиману, Хруловий, або Чернечий, лиман нижче Корсунського монастиря, Кардашинський лиман напроти острова Потьомкіна, Солонецькі озера на острові Погорілому, Дніпровський та Бузький лимани та багато безіменних соляних озер у районі Дніпровського лиману.

Отже, край мав чималі водні ресурси. Його центр перетинала велика й повноводна річка Дніпро з багатьма озерами, а східні й західні околиці були змережені в різних напрямках великою кількістю річок та інших водойм.

Проте, незважаючи на значну кількість водних ресурсів, цей степовий край зовсім не вирізнявся вологістю клімату — навпаки, сухість клімату несприятливо відбивалася на тутешній рослинності. Така сухість зумовлена кількома причинами. По-перше, степ тут розташований досить високо над рівнем моря (понад 50 м). Через це нижні шари морського повітря, що сприяють пом'якшенню літньої спеки та зимових морозів, не мали значного впливу на цю територію. Не сприяв утриманню вологи й рівнинний характер місцевості, не обмеженої горами, через відсутність великих лісових масивів відкритої усім вітрам. По-друге, у краї панують східні та північно-східні вітри, що несуть із собою сухість. Переважна більшість річок у краї була мілководною і влітку міліла, а то й зовсім висихала, вкриваючись болотяною рослинністю і зовсім не зменшуючи сухості повітря. Нарешті через наявність величезної кількості балок та ярів саме тут концентрувалася основ-

на маса талої навесні та дощової води. Балки і яри не давали їй застоюватись на відкритих і рівних місцях і цим заволодувати ґрунт.

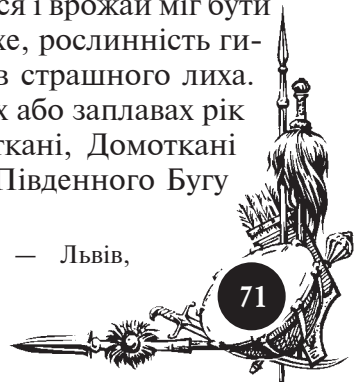
Весь простір Запорожжя займав степ, *«відкритий, безмовний, висипаний природними пагорбами, перетятий ярами й долинами, він іноді вражав очі чудовою грою зелені, іноді здавався висушеним пекучим промінням сонця»*¹. За ландшафтом, кліматом та рослинністю запорозький степ мав певні відмінності. Його північна окраїна гориста і вища, південна рівніша і більш нахилена до морського узбережжя. На півночі більше вологи і балок (а отже, й багатша рослинність). Вона менше потерпала від спеки. У південній частині балки і яри не такі глибокі, рослинність бідніша. Іноді тут від неймовірної спеки тріскається земля. Тому південна окраїна запорозьких степів у давні часи мала назви: «Дике поле», «Пустополе», «Чистополе». Рятівними оазами тут були лише нечисленні річки та балки, на берегах і схилах яких утримувалася навіть у велику спеку лісова та трав'яна рослинність.

Ліси на Запорожжі росли лише у низовинних, найвологіших місцях, тобто на берегах річок, озер, лиманів, на річкових островах, схилах балок і ярів. Усі інші місця являли собою безлісу рівнину, вкриту травою, а взимку — шаром снігу. Ліси, багаті на різноманітні породи дерев, розташовувалися по обох берегах Дніпра, іноді суцільно, іноді з великими проміжками, звідси далі на південний захід до Бугу і на південний схід до Азовського моря.

Різні автори по-різному оцінювали запорозький край. Хтось вважав його винятково багатим, інші — винятково бідним. Родючість тутешньої землі залежала не стільки від водних ресурсів (річкових та джерельних вод), скільки від вологості повітря. У дощове літо рослинність рясно розросталася і врожай міг бути дуже великим. Коли літо було спекотне і сухе, рослинність гинула і був неврожай, що набував масштабів страшного лиха.

Найродючішими були місця в низовинах або заплавах рік Дніпра, Самари, Орелі, Омельника, Самоткані, Домоткані та ін. Найменш родючими були землі біля Південного Бугу

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 30.

на заході і Кальміусу на сході. Грецький історик Геродот, що жив у V ст. до н. е., описуючи країну скіфів, частина якої пізніше входила до володінь запорозьких козаків, відзначав:

«Земля у них рівна, багата травою й добре зрошена; кількість рік, які течуть через Скіфію, хіба що трохи менше кількості каналів в Єгипті. Четверта ріка, Борисфен (так греки називали Дніпро), на нашу думку, найбагатіша корисними продуктами не лише серед скіфських рік, а й серед усіх взагалі, окрім Нілу. Але з інших рік Борисфен найбільш прибутковий: він дає чудові і розкішні пасовища, багато прекрасної риби, вода на смак дуже приємна, чиста, тоді як сусідні ріки мають каламутну воду; уздовж нього тягнуться чудові орні поля або росте дуже висока трава в тих місцях, де не сіють хліба; біля гирла ріки сама собою збирається у великих кількостях сіль; у Борисфені мешкають величезні риби без хребта, звані антокаями, їх солять»¹.

Значно пізніше за Геродота, у XVI ст., сучасник запорозьких козаків також описує багатство цих місць: *«В цій країні у придніпровських степах, трава росте надзвичайно високою і такою густою, що неможливо їздити на колесах, бо вона заплутується у шпичках і не дає їм вільно рухатися. В лісах і на деревах безліч бджіл; у цій країні росте в достатку, сама собою, особлива рослина, схожа на винну лозу; місцеві жителі вважали її диким виноградом»².*

У XVII ст., за свідченням французького військового інженера Г. Боплана, що перебував на польській службі і бував у козацьких краях, у тутешніх річках і озерах, а саме Псельському та Ворскальському Омельниках, Самоткані, Домоткані, Орелі, Самарі та ін., водилася величезна кількість риби та раків.

У XVIII ст. очевидець та учасник російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Х. Манштейн також був приємно вражений природними багатствами українських степів у пониззях Дніпра.

Про це він писав:

«Земля та найпрекрасніша у Європі; але велика шкода, що не заселена через брак лісу й води, адже часто трапляється, що, йдучи чотири чи п'ять миль, не побачиш жодного кущика, жодної малої річки. Це змушує завжди возити з собою дрова

¹ Геродот. История. — Л., 1972. — IV. — С. 53.

² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 38.

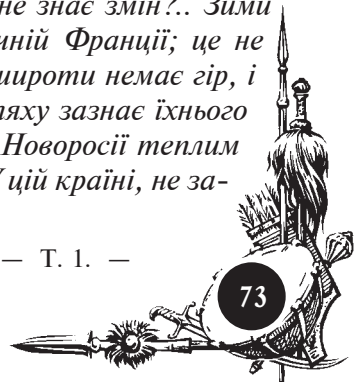

й воду для варіння їжі з табору в табір, оскільки невідомо, чи знайдеш їх попереду, а також возити велику діжку води для кожної роти, щоб давати пити ратникам під час походу. Діжки використовуються ще й для іншої справи: в кожному полку їх слід було мати від восьми до десяти й стільки ж товстих дощок, з яких робили мости для переходу піхоти та легких возів, а військові помости використовувались лише для великих і важких хур та кавалерії... Щоб зрозуміти, наскільки родючі ці землі, досить сказати, що трави ростуть там вище людини найвищого зросту. Тут у великій кількості є спаржа, а травознавці знаходять також певний вид особливої трави, котру турки і татари використовують для виготовлення своїх світильників. У липні й серпні татари випалюють траву у степу; оскільки вони не вміють косити і сушити сіно, то трави самі висихають від великої спеки, яка буває у червні, липні й серпні, і тому вони мусять їх палити, бо стара, суха трава зовсім би заглушила молоду... Всіякої дичини, а саме зайців, куріпок, тетеруків та інших у тих місцях багато; воїнство ловить велику їх кількість руками, а крім того, там стільки перепілок, що кожного дня походу можна мати їх скільки завгодно¹.

Нарешті на початку ХІХ ст. запорозький край описував французький маркіз де Кастельно. Цей опис наводить Д. І. Яворницький у своїй «Історії запорізьких козаків»: «Новоросія (так називалася південна Україна у Російській імперії) дуже велика, і між різними її частинами ми подибуємо відчутну різницю. Повітря тут взагалі чудове, за винятком болотистих місць... Повітря степів відмінне від повітря берегів моря і Кримських гір. Степове повітря можна назвати найчистішим у Європі; взимку холод буває тут, звичайно, дуже відчутний, але вітер не такий поривчастий, як на березі моря; нерідко сніг не випадає кілька років підряд, у той час як суміжні країни на схід і захід бувають ним вкриті. Це непостійне, але яка ж точка земної кулі не знає змін?.. Зими в Новоросії порівняно лагідніші, ніж у Північній Франції; це не повинно здаватися дивним. Від Одеси до 60° широти немає гір, і коли постійно дмуть північні вітри, все на шляху зазнає їхнього впливу, тоді як інші вітри роблять клімат у Новоросії теплим відповідно до її географічного розташування. У цій країні, не за-

¹ Манштейн Х. Записки о России. — М., 1823. — Т. 1. — С. 211—214.

хищеній від холоду, зима буває суворішою, ніж у захищених місцевостях на однаковій з нею широті. Весна починається у квітні і вже за 10–15 днів земля буває вкрита зеленню. В цю пору року тисячі різноманітних квітів укривають степ барвистим килимом; чудові пахощі витають у повітрі, й мандрівник міг би захоплюватися всім навколо, аби його не гнітила думка про брак робочих рук для цього розкішного ґрунту.

Вигляд степу змінюється від більшої чи меншої посухи; трави сягають тут висоти 3 футів, а на чорноземі мені доводилося бачити їх заввишки навіть 7 футів. Завдяки глибині незайманої землі, жирної, багатой живлющими соками, рослинність тут має незвичайну силу. Густина трави вберігає ґрунт від палючих променів сонця, а роси бувають такими щедрими, що проникають у землю швидше, ніж сонце встигне їх висушити. Під час посухи трави рідшають, але перший дощ заповнює новими всі ті прогалини; таким чином тварини постійно постачаються свіжим кормом. Випари великих трав нітрохи не шкідливі: при сході й заході сонця між горбами утворюється туман, але села, розташовані в низовинах, анітрохи не страждають від цього.

Під час спеки звичайно дме північний вітер, але він не послаблює температури, втрачаючи свою свіжість при проходженні величезного простору, розпеченого сонцем; літня тривалість днів зростає в міру наближення до полюса, з чого можна зробити висновок, що влітку в Новоросії спека буває сильніша, ніж у всіх інших точках земної кулі, розташованих на однаковому градусі (вона сягає навіть 40 °С)... Зміни бувають щотижня. Один європеєць сказав: «...гаряче сонце Новоросії — не наше». Справді, тут можна цілком безпечно віддати себе всій силі соняшних променів; робітники, які найбільше зазнають їхньої дії, не припиняють своїх робіт, муляр наспівує пісні, білячи стіни, що виходять на південь і відбивають гаряче проміння; каменярь у липні засинає в годину відпочинку, часто поклавши некриту голову на свою роботу.

І це відбувається на одному градусі з Женевою, Маконе, Гере, Рошеллю, де вулиці порожніють від 2 до 4 години дня. В Одесі вітер часом не дає вийти на вулицю, але сонце — ніколи.

Осінь — найкраща пора року в цих місцях. Весна триває недовго; перехід від холоду до тепла здійснюється скоро; але чудова осінь заміняє коротку весну: степ зберігає зелень до грудня. Якщо осінь не дуже дощова, земля так пересихає,

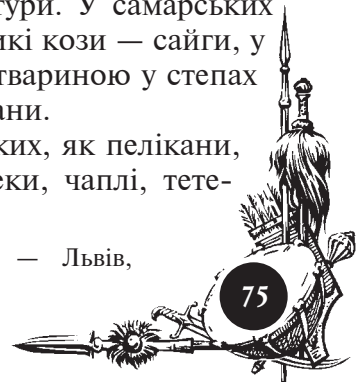
що по ній важко йде плуг: орють шістьма-вісьмома волами відразу... Земля надзвичайно родюча; вона позбавлена лісу, за винятком північної частини Катеринославської губернії та південної — Криму. Але в безлісних частинах Новоросії жителі використовують замість палива високі сухі трави, звані бур'яном, та висушені на сонці коров'ячі й овечі кіз'яки — все це дає чудове і дешеве паливо»¹. Отже, місцевість, де жили запорозькі козаки, відзначалася великими багатствами природи. Цей край часто називали землею, що текла «молоком і медом», «раєм божим на землі». Чудові пасовища для худоби, безмежні нетрі для птахів, неоглядні степи для звірів, глибокі лимани та численні озера для риби робили його привабливим, а саме життя в ньому заманливим і привільним.

Родючість запорозьких земель багато в чому залежала від складу ґрунтів. На півночі краю земля складалася з жирного чорнозему, що лежав шаром від 20 см до 1 м і більше, а в низовинах — від 1,5 до 2 м. Чорнозем щороку угноювався густою й високою травою, яка швидко падала на нього. На півдні і особливо на сході шар чорнозему був незначним, а під ним лежали піщані та глинисто-солончакові ґрунти. Винятком були похилі місця поблизу річкових долин і балок, де ґрунт вважався досить якісним. Натомість бідна на чорнозем східна частина запорозьких земель, що більше була кам'янистою, містила в собі багато цінних мінералів — жовто-сіру лужну глину, вапняк, кам'яне вугілля, порфір, графіт, каоліни. Щоправда, в козацькі часи вони ще не використовувалися і вважалися навіть шкідливим, оскільки заважали росту трав.

У запорозьких степах було безліч найрізноманітніших звірів та птахів, а в річках, озерах та лиманах — велика кількість різної риби та раків. У степу жило багато вовків, лисиць, зайців оленів, ланей, лосів, диких кабанів, були бобри та куниці, борсуки, горностаї. До XVI ст. тут водилися тури. У самарських лісах поблизу дніпровських порогів жили дикі кози — сайги, у водах Великого Лугу — видри. Звичайною твариною у степах запорозьких козаків були дикі коні — тарпани.

Із птахів цієї місцевості слід назвати таких, як пелікани, лебеді, гуси, качки, дрохви, баклани, лелеки, чаплі, тете-

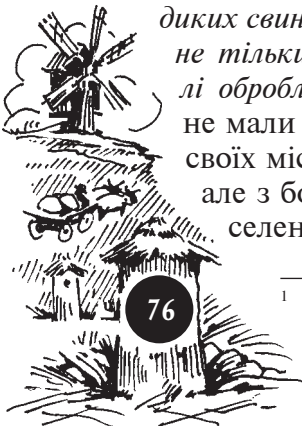
¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 40—41.

руки, куріпки, голуби, орли, соколи, яструби, чайки, солов'ї, стрижі, галки, сороки, ворони та інші види. Більшість згаданих звірів та птахів були об'єктом полювання для запорожців і певним джерелом їх прибутків.

У водоймах, розташованих у запорозьких степах, водилися білуга, що іноді сягала кількох метрів завдовжки, осетр, севрюга, стерлядь, сом, короп, судак, окунь, щука, тарань, лящ, плотва, карасі, раки та ін. У степах було чимало найрізноманітніших комах: бджоли, цвіркуни, мурахи, павуки та ін., а з плазунів — гадюки й вужі. Рослинний світ запорозьких степів був представлений виноградом, яблунами, грушами, вишнями, тереном, калиною, барбарисом, ожиною, персиками, водяними горіхами, дикою морквою, спаржею, гірчицею, цикорієм, хроном, пастернаком, артишоками (яких багато росло вздовж Бугу серед скель), пирієм, ковилою, катраном, чебрецем, дикою цибулею, щавлем, лободою, полином, заячою капустою та іншими рослинами. Крім того, на берегах водойм (рік, озер, лиманів, боліт) ріс очерет. Серед грибів найпоширенішими були печериці.

Описані природні багатства були, так би мовити, «первинним капіталом» запорозьких козаків. Звичайно ж, використати їх у повному обсязі через постійну військову загрозу з боку татарських орд було неможливо, але вони відігравали роль певного «прожиткового мінімуму» для козацької громади. Тим часом аналогічні умови (звичайно, відповідно до місцевих особливостей) існували і для вільних військових громад Карибського басейну. Так, О. О. Ексквемелін, описуючи Еспаньолу пише: *«Острів цей багатий і славний не лише великою кількістю дикорослих плодкових дерев, але й прекрасними землями, на яких росте все, що не посієш. Він багатий і на четвероногих: коней, диких свиней, диких биків та корів, тварини використовуються не тільки заради харчування, але з їхньою допомогою жителі обробляють поля»*¹. Так само як і запорожці, буканьери не мали змоги використовувати увесь природний потенціал своїх місць проживання через ту саму військову небезпеку, але з боку іспанських властей, що намагалися вижити поселенців з підвладних їм територій.

¹ Ексквемелін А. О. Пираты Америки. — М., 1968. — С. 40.

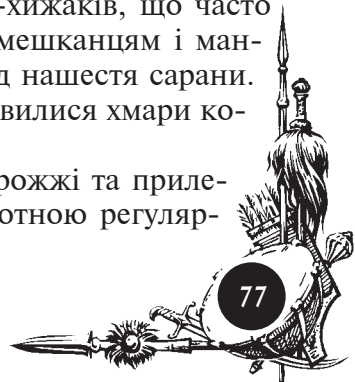

Але умови природного середовища, у яких проживало запорозьке козацтво, незважаючи на всю їхню привабливість, були далекі від ідеальних. Багато хто, залишаючи рідні країдесь в Україні, у Польщі або Московській державі, втікаючи за пороги і розраховуючи розжитися там багатою здобиччю, змушений був повертатися назад, втративши навіть те, що ніс із собою на Низ. Не треба забувати, що Запорожжя називалося водночас «диким полем» і було безлюдною пустелею, що не належала нікому з сусідніх народів. Тут були й величезні безплідні простори, спустошені сараною, віддалені від поселень настільки, що людина ризикувала померти від голоду і спраги під час переходів. Лише деякі місця були багатими на рибу й дичину, а на великих відстанях були розкидані оази з багатою рослинністю, де можна було випасати худобу. Піти за пороги — означало наразити себе на численні неприємності, витримати які могла лише сильна людська натура. Боплан, який жив у XVII ст. на Запорожжі, розповідав про головні вади цієї місцевості, які полягали у бракові води й солі¹. І справді, у запорозьких степах коли-не-коли можна було натрапити на прісну воду, вона була там переважно гіркою і солоною. Приклад цьому дає й стародавня історія. Можна згадати, наприклад, похід перського царя Дарія I на Скіфію, у якому його військо потерпало від спраги й голоду і який, врешті, завершився крахом. Така сама участь спіткала й московське військо під час кримських походів, очолених князем Василем Голіциним у 1687 та 1689 роках.

До названих Бопланом мінусів запорозького краю можна додати велику спеку влітку, нестерпну холоднечу і люті морози взимку внаслідок відкритої, нічим не захищеної місцевості, шалені вітри, пошесні хвороби та загальні епідемії, які часто уражали ці землі. Тут було забагато вовків-хижаків, що часто завдавали неприємного клопоту місцевим мешканцям і мандрівникам. Не раз Запорожжя потерпало від нашествия сарани. У низовинах, особливо поблизу водоймищ, вилися хмари комарів та іншої мошкари.

Різні стихійні лиха траплялися на Запорожжі та прилеглий до нього території України з невідворотною регуляр-

¹ Боплан Г. Опис України. — Лівів, 1990. — С. 91.

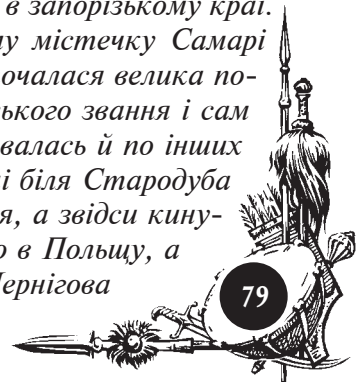
ністю. Хроніку цих лих дає Д. І. Яворницький в «Історії запорізьких козаків»:

«Літо 1575 року в запорізьких степах було таке гаряче, що від страшної спеки трава у степу вигоріла й висохла вода в ріках, у серпні й жовтні, в багатьох місцях через Дніпро навіть вівці переходили вброд, а на дніпровському Низу, біля Микитинового перевозу й річки Чортомлика, висохли всі плавні, так що татари вільно переправлялися з лівого берега Дніпра на правий і вільно напали на табори запорізьких козаків. 1583 року в запорізьких степах шаленіла сарана; Самійло Зборовський, власник міста Золочева, Львівського повіту, який йшов у цей час із загоном польської шляхти Дніпром для з'єднання з запорізькими козаками і спільного походу проти московського царя Івана Грозного, зустрів нижче острова Хортиці на Дніпрі хмару сарани, від якої у нього загинуло до 300 і попухло багато коней. 1637 року на Україні був страшенний неврожай: навесні того ж року три місяці не було дощу; жито рвали з корінням і дивом було побачити хоча б один зжятий сніг; у Петрівку (піст перед Петровим днем 12 липня) жито продавали по 20, навіть по 24 золотих, просо й гречку по 12, овес по 8 золотих; важко було людині дожити до новини. Тоді сповнилось пророцтво Ісайї, що хто сто мір посіє, той ледве одну взяв. 1638 року також був недорід; цей рік взагалі був важкий для України; посіяний хліб з'їли черви, тому озимини було дуже мало, й коли б не яровий хліб, гречка та просо, люди повмирали б від голоду. 1645 й 1646 року підряд Україну страшенно спустошила сарана, яка завдала народу незліченних лих. 1648 року був «незначний приморок» на людей: «люди барзо упали»; того ж самого року був неврожай через бездощів'я протягом трьох весняних місяців; лише ярові хліба були добрі, що врятувало людей від голоду. Того ж року по всій Україні було страшенно багато сарани, яка завдала людям великих злигоднів, поївши хліб і траву, так що ніде було й сіна накопити; до того ж зима була надто довга, отож худобу нічим було годувати, та сарана зазимувала на Україні, знову з'явилася навесні й «том велику дорожнечу учинила». 1649 року був великий неврожай; вродила лише падалиця від жита в тих місцях, де стояли табори; яровий хліб зняли руками; того ж року була страшенна кількість сарани, що з'їла хліб, і не менше мишей — ніхто не пригадував, щоб колись було стільки мишей, як того року; тому була велика дорожнеча на хліб,

сіль і сіно. 1650 року, відразу після свята Різдва Христового, жито продавали більше як по два золоті, а потім по копі (75 польських грошей — 2,5 злотих), у квітні того ж року восьмина жита по чотири золоті, восьмина проса по 3 й по 10, ярове по 3 й овес по 2 золоті. 1677 року була багата на сніг зима; сніги й морози трималися майже до святого Георгія (6 травня), отож у людей не лише сіна, а й соломи стало бракувати. 1678 року після всеїдної [неділі] (в лютому) випали превеликі сніги, від яких загинуло багато татар та їхніх коней, котрі приходили на Запоріжжя й Україну. 1680 року була страшна спека соняшна й суша, від якої повисихали води й трави, розвелися черви, які поїли боби, капусту, горох, коноплю, гречку й переходили з однієї ниви на другу; в той же час у турецькому місті Кизикирмені почалася моровиця, першою жертвою котрої став кизикирменський бей з усім своїм домом; з Кизикирмена морова язва восени перейшла на Запорізьку Січ і там завдала великого лиха. 1686 року на Україні з'явилася сила чорних черв'яків, завбільшки з гусінь, які завдали величезної шкоди коноплі та іншим подібним рослинам, окрім хліба; вони цілими полчищами ходили по дорогах й через ворота в місто, з міста на городи, не боячись дощів і мокрого літа. 8 серпня 1688 року на Запоріжжя й Україну налетіла страшенна кількість сарани, вкривши все військо князя Василя Голіцина, що йшло проти татар; спочатку вона повернула вниз понад Дніпром, та потім з'явилася біля містечок (тобто поблизу України). Далі знову незліченна її кількість з'явилася біля Дінця й укрила все військо, але надалі повернула в татарські степи. Ця сарана знищила все жито і яровий, ще нестиглий, хліб, через що «вчинила велику дорожнечу»; від її смороду здихали коні й рогата худоба, з'ївши її з травою, так само пропадали кури, гуси, качки й індикки; водночас у Запоріжжі лютувала страшна чума, від якої умерло багато люду. Наступного року, 9 серпня, сарана ще продовжувала лютувати в запорізькому краї. Навесні 1690 року в колишньому запорізькому містечку Самарі або Новобогородицькій фортеці серед людей почалася велика пошесть: помирало багато людей великоросійського звання і сам воевода фортеці; із Самари пошесть поширювалась й по інших місцях запорізького краю. Водночас на Україні біля Стародуба з'явилася сарана; вона налетіла сюди 9 серпня, а звідси кинулася частково на Литовський край, частково в Польщу, а частина залишилася на зиму біля Ніжина, Чернігова

й Стародуба; вона йшла широкою смугою, захопила країну московської землі за містом Свинським, зіпсувала всю Комарницьку волость, зжерла озимий та ярвий хліб і була причиною такої дорожнечі, що восьмина жита й вівса коштувала по три золоті. Від її смороду коні, рогата худоба, кури й гуси хворіли і здихали, бо разом із травною їли сарану; і навіть їхнє м'ясо смерділо сараною. 1710 року на Україні лютувала страшна морова язва; вона почалася спершу в Києві, а згодом поширилася й по інших українських містах; водночас від моря на Україну налетіла велика сарана, котра поїла хліб і траву. 1738 року морова язва з'явилася у Яссах і Бухаресті; звідси вона перекинулася на Кам'янець-Подільський, Бар, Могилів, захопила Україну, перейшла в Очаків і на Конбурн, захопила багатьох козаків на Запоріжжі, кості яких спочили на цвинтарі Нової Січі й чорними могилами відразу збільшили цей і без того похмурий притулок. 1748 й 1749 років на Україні шаленіла страшна сарана, для викорінення якої вживалося таких же рішучих заходів, як і проти чуми. 1750 року страшна чума спустошила чи не все Запоріжжя. У цей час Кіш розпорядився палити майно і келії зачумлених ченців Самаро-Миколаївського монастиря; тоді було віддано вогневі келію настоятеля монастиря ієромонаха Прокла, померлого від чуми; разом з його майном було спалено безліч документів до історії цього монастиря й біографію першого ігумена обителі, ієромонаха Паісія. Ця чума продовжувала лютувати й потім, 1756 р., в цих же самарських місцях. Неврожайним було для Запоріжжя літо 1759 року, після цього настала холодна й похмура осінь, а після дощової осені з кінця жовтня прийшла глибока й холодна зима; сніги засипали запорізькі степи; сніговії, мороз і поривчастий вітер довершили люті зими; такі холоди вперто трималися до лютого наступного 1760 року, і в цей час загинуло безліч людей і ще більше худоби. В новому 1760 році на запорізькій ріці Самарі знову вибухнула чума. «Морова язва, що з'явилася й зразу охопила геть усе Запоріжжя, була така сильна і люта, що нагнала панічного страху козакам-запорозжцям; жителі Запоріжжя від нерозуміння й страху, знемоги сердець та збен-теження духу, з огляду на смерть припинили всі свої звичні заняття і цілком віддалися молитовним лементам і сердечним скаргам до Господа. В Микитиному (застава) ієромонах начальник раптово й нагло помер». (Тут Д. Яворницький цитує книгу Феодосія «Самарский Пустянно-Никола-

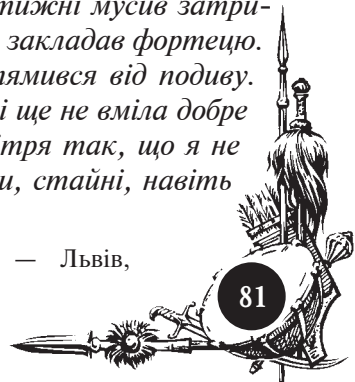

евський монастирь» — Авт.) 1768 року із середини січня почалася страшна хуртовина, віхола, що тривала весь лютий до початку березня. Від неї у Запоріжжі загинуло багато людей і більша половина всієї худоби. Такою ж холодною була зима і 1769 року; в цей час татари, які здійснили набіг на Новосербію, втратили від холоду 300 коней. 1770 року в запорізькому краї був загальний неврожай і голод, а в Києві з'явилася чума. У січні 1771 року в Запоріжжі почалася морова язва: вже в березні від цієї язви спустіли села Романове, Кодак, Самара й Перещепине; у жовтні збезлюділи численні слов'яно-сербські шанці... а влітку повсюди почалася чума»¹.

Одним із головних лих запорозького краю була сарана. Багато уваги цьому приділяє у своєму «Описі України» Г. Боплан. Він пише:

«Незліченна кількість її (сарани) на Україні нагадує мені кару, послану Господом на Єгипет за фараона. Я бачив, як ця кара мучила Україну кілька років підряд, особливо 1645 й 1646 років. Сарана летить не тисячами, не мільйонами, а хмарами, займаючи простір завдовжки п'ять чи шість миль і завширшки у дві чи три милі. Принесена майже щороку на Україну з Татарії, Черкесії, Бесси й Мінгрелії східним або південно-східним вітром, вона пожирає хліб ще на корені й траву на луках; де лише промчатъ чи зупиняються на відпочинок її хмари, там за дві години не залишається і стеблинки, і дорожнеча на харчові продукти буває жахлива. Нещастя зростають утриста, коли сарана не пропадає до настання осені... Для визначення кількості сарани бракує слів: вона цілком заповнює повітря й закриває денне світло. Політ її найкраще порівняти з лапатим снігом, який віхола сипле на всі боки. Коли вона сяде, то вкриває ціле поле, й чути лише шум, з яким вона пожирає рослини; оголивши поле за годину чи дві, хмара здіймається і летить далі за вітром. У цей час зникає сонячне світло й небо вкривається мовби грозовими хмарами. У червні 1646 року я два тижні мусив затриматися у нещодавно збудованому Новограді, де закладав фортецю. Побачивши там силу-силенну сарани, я не стямився від подиву. Гадина вивелася в околицях Новограда навесні і ще не вміла добре літати, але вкрила землю й наповнювала повітря так, що я не міг обідати у своїй кімнаті без свічок. Будинки, стайні, навіть

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 48—50.

хліви й підвали були забиті нею. Щоб вигнати цю незвану гостю з кімнати, я палив порох, кури́в сіркою, але все було марно: тільки-но відчинялися двері, як незліченна кількість комах вилітала й залітала водночас. На вулиці вони кидалися в обличчя, сідали на ніс, щоки, брови, навіть падали в рот, якщо хтось хотів сказати слово. Це ще невелика незручність, якщо порівняти її з клопатами під час обіду: розрізаючи м'ясо на тарілиці, ви мимоволі давите сарану, й ледь відкриваєте рота, щоб проковтнути шматок, тієї ж миті мусите випльовувати гадину, що влетіла. Найдосвідченіші люди були доведені до відчаю несказанною безліччю сарани; треба самому бути очевидцем, щоб судити про цю кару. Спустошивши за два тижні околиці Новограда й набравшись сили для польоту, сарана рушила за вітром в інші місця. Я бачив їх нічліг: купи комах вкрили дорогу шаром в чотири дюйми, так що наші коні зупинялися і лише під сильними ударами нагая пересували ноги; піднявши вуха й форкаючи, вони переступали з великим страхом. Гадина, роздавлена колесами возів і кінськими копитами, нестерпно смерділа, цей запах досить шкідливий для голови: я був змушений весь час тримати біля носа хустину, змочену оцтом. Свині жадібно пожиралі сарану і від їдаються досить швидко; але ніхто не вживає їх у їжу, єдино з відрази до гадини, яка завдає такої великої шкоди. Сарана живе не більше шести з половиною місяців, але виводиться і наступного року: жовтень зупиняє її політ; тоді кожна комаха викопує хвостом яму й, поклавши у неї 300 яєць, закопує їх ногами; після цього вмирає. Ні дощ під час відкладення яєць, ні міцні зимові морози не знищують зародків; навесні, в середині квітня, коли сонячні промені нагрівають землю, сарана вилуплюється з яєць і розповзається, але не пізніше як за шість тижнів здобуває здатність літати; а до того часу відходить недалеко від місця свого народження. Міцніючи на силі, вона летить за вітром; постійний північно-західний вітер заганяє її у Чорне море, а інші вітри розносять цю кару по Україні...»¹

Крім сарани, значних незручностей жителям запорозького краю завдавали мошкара й комарі. Той самий Боплан у своєму творі розповідав:

«Береги дніпровські примітні незліченною кількістю мошкари; вранці літають звичайні, нешкідливі мухи; опів-

¹ Боплан Г. Опис України. — Львів, 1990. — С. 85—87.

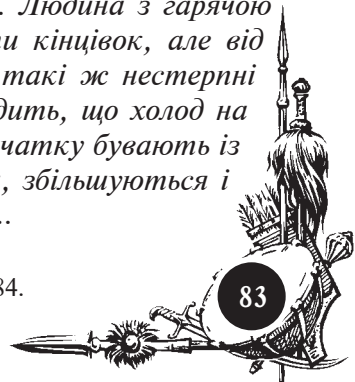
дні з'являються великі, завбільшки з дюйм, нападають на коней і кусають до крові; але найболючіші й найдошкульніші комарі й мошкара з'являються увечері; через них неможливо спати інакше, як під козацькою запоною, тобто у невеликому наметі, якщо тільки не захочеш мати розпухлого обличчя. Я можу ручатися за це, оскільки був навчений на власному досвіді: пухлина з мого обличчя зійшла лише за три дні, а повіки так набрякли, що я ледь міг дивитися; на мене страшно було глянути... Щоб позбутися дошкульних комарів й мошкар, є один засіб — проганяти їх димом; для цього потрібно підтримувати постійний вогонь»¹.

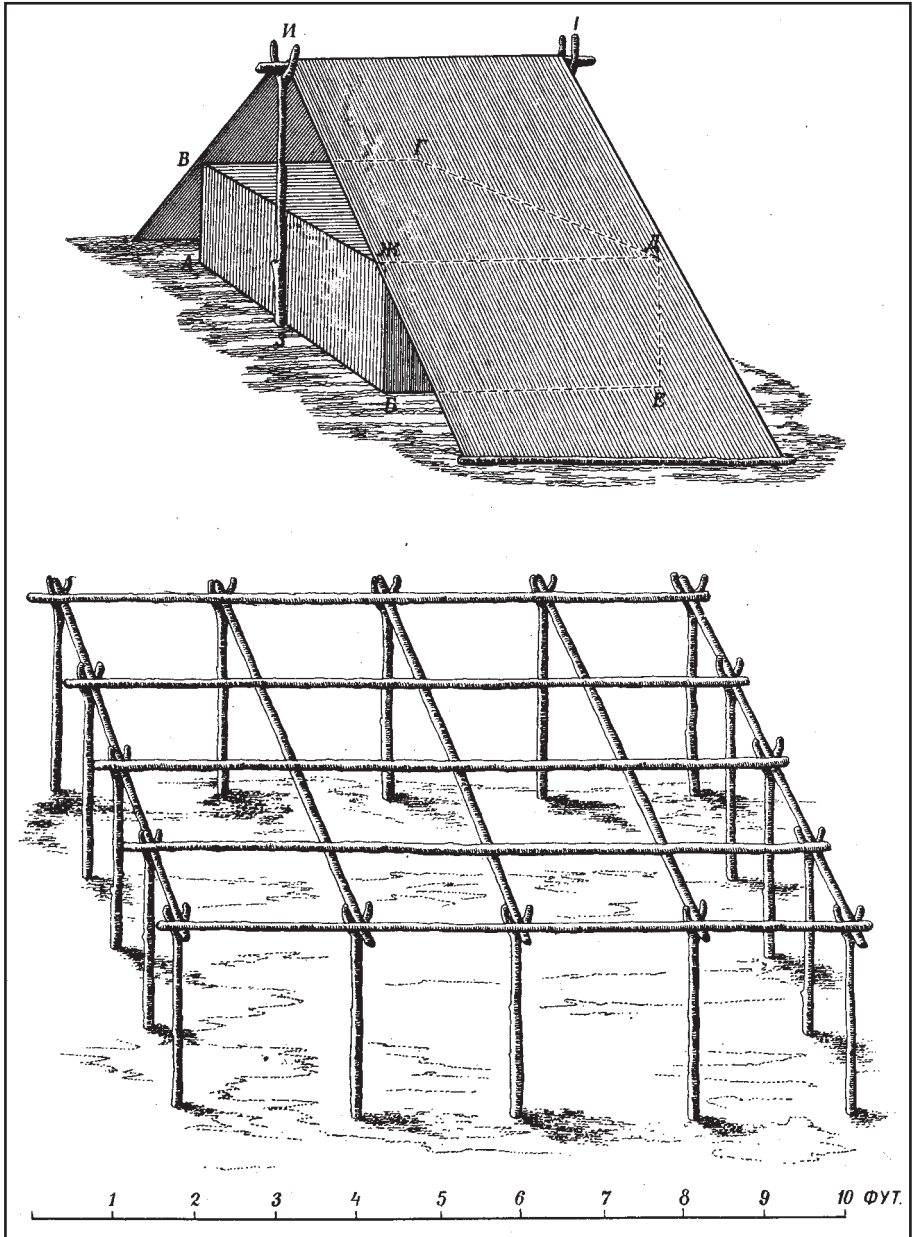
Головним розплідником мошкар і комарів були дніпровські плавні, а також численні острови на Дніпрі, що заросли непроходимим очеретом, болотяними травами й густими лісами. Вони долітали у відкритий степ, коли вітер йшов від Дніпра. У самих плавнях, особливо у Великому Лузі, їх було так багато, що вони могли заїсти телят і навіть корів. Рогата худоба, що потрапила у плавні, завжди ходила там облита кров'ю від укусів і рятувалася лише у воді чи в димі розпалених пастухами багать. Найбільше комарі у дніпровських плавнях дошкуляли у середині квітня та першій половині серпня.

Чимало незручностей запорозькому краю завдавав сильний холод узимку. Боплан присвячує йому кілька рядків своєї книги, яскраво відтворивши тяжке становище, у якому може опинитися людина у відкритому степу в сильний мороз:

«Хоч Україна лежить на однаковій широті з Нормандією, але холод у ній суворіший, і з певного часу не лише жителі, особливо військові люди, але й коні та інша в'ючна худоба не в змозі переносити нестерпний холод. Щасливий той, хто рятується від смерті, відморозивши пальці, вуха, ніс, щоки чи інші частини тіла. У кінцівках природне тепло зникає часом раптово, зароджується антонів вогонь (гангрена) і вони відпадають. Людина з гарячою кров'ю хоча й не може раптово відморозити кінцівок, але від холоду на них з'являються вереди (нариви), такі ж нестерпні й болючі, як від венеричної хвороби. Це доводить, що холод на Україні згубний не менш від вогню. Вереди спочатку бувають із горошину, але за кілька днів, а часом і годин, збільшуються і вкривають усю кінцівку, яка потім відпадає...»

¹ Боплан Г. Опис України. — Львів, 1990. — С. 83–84.

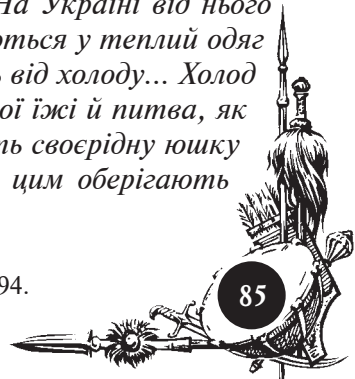

Козацька запона для захисту від комарів
(креслення кінця XIX ст.)

Звичайно холод охоплює людину раптово і з такою силою, що без запобіжних заходів неможливо уникнути смерті. Люди замерзають двояким чином: одні скоро — їхню смерть навіть можна назвати спокійною, оскільки вони вмирають під час сну, без тривалих страждань. Хто вирушить у дорогу на коні чи на возі, але без застережних засобів, погано вдягнеться та ще не зможе перенести жорстокого морозу, той спочатку відморожує кінці рук і ніг, тоді непомітно самі кінцівки й помаленьку впадає в забуття, схоже на одубіння; у цей час сильна дрімота хилисть його в сон. Якщо вам дадуть заснути, ви заснете, але вже ніколи не прокинеться; якщо ж збережете усі свої сили й проженете сон, або супутники розбудять вас, ваше життя врятоване. Мені також траплялося стояти на порозі смерті: я засинав від холоду, але мої слуги, фізично міцні й звичні до холоду, кілька разів розбуркували мене від сну. Інші вмирають не так швидко, але смерть їхня важча й болісніша. Людська природа не в змозі винести тих страждань, які доводять нещасних майже до божевілля. Такої смерті не можуть уникнути навіть фізично найміцніші люди. Холод проникає у нирки й охоплює поперек; вершники відморожують під панцирем живіт, особливо кишечник і шлунок. Тому мученик відчуває невтомний голод. Приймавши навіть найлегшу їжу, наприклад бульйон, він негайно вивергає її з жахливим болем і нестерпними коліками, безперестанку стогне і скаржиться, що його нутроці роздираються. Полишаючи вченим лікарям досліджувати причину таких жахливих страждань, я лише зауважу, що деякі допитливі українці, бажаючи дізнатися, чому ця хвороба така болюча, розтинають трупи й знаходять більшу частину кишок почорнілими, обпаленими й мовби склеєними. Це вневнило їх в тому, що такі хвороби невиліковні, й що хворий безперервно кричить і стогне вдень і вночі, оскільки у відморожених нутроцах з'являється антонів вогонь: затяжна й болісна смерть його неминуча... На Україні від нього [холоду] захищаються лише тим, що закутуються у теплий одяг і запасуються різними речами, які оберігають від холоду... Холод небезпечніший для того, хто не вживає гарячої їжі й питва, як це роблять українці, які три рази на день їдять своєрідну юшку з гарячого пива з маслом, перцем і хлібом, і цим оберігають свої нутроці від холоду»¹.

¹ Боплан Г. Опис України. — Львів, 1990. — С. 92—94.

Отже, запорозькі землі, що «текли молоком і медом», вважалися «землею обітованою», мали й досить значні незручності, які поряд з татарською небезпекою також ускладнювали повноцінне використання наявних місцевих природних ресурсів. І це було впливовим чинником, що також підштовхував запорозьких козаків до військової активності з метою здобуття собі важливих засобів до існування.

Тим часом сучасники запорожців — флібустьєри Карибського моря переживали такі самі труднощі (звичайно ж, з поправкою на місцеві природні умови). О. О. Ексквемелін у своїй книзі описує не так яскраво, як, наприклад, Г. Боплан, складні умови життя на Тортусі чи Еспаньолі, де були головні піратські бази, але разом з тим згадує різноманітних комах, що могли завдати людям болючих укусів, випадки голодної смерті людей в місцевих лісах через труднощі здобуття продуктів харчування, і нарешті, великі зграї диких собак, які сильно знищували поголів'я диких та свійських тварин тварин. Все це суттєво зменшувало господарські можливості місцевого населення і також штовхало його до здобуття засобів до існування силовим шляхом.

Таким чином, природне середовище, що характеризується великими контрастами (з одного боку, багатством природних ресурсів, необхідних для людського існування, та чималими труднощами, пов'язаними з їх здобуттям, — з іншого), часто ставало важливим чинником, який стимулював наступальну активність місцевих спільнот.

Уривок з твору Ю. М. Мушкетика «ЯСА»

Скелі росли із скель, налягали грудьми на ріку, намагалися перепинити їй шлях. Вони обступили її з обох боків, стали на путі високими порогами та підступними заборами, впали на дно крутими лавами. Ріка клекотіла, рвала камінь, нестримно мчала свої води до моря.

У цьому місці скелі були найвищі й стискали ріку найдужче. Поріг називався Ненаситецьким.

Скрізь, куди сягало око, з води стриміли скелі, довкола них бушувала піна й стояла у повітрі водяна курява. Найдужче випиналися з води дві скелі, і біла грива то здіймалася до самих вершин, то, мовби знехотя, спадала донизу. На лаві вода переливалася тонким прозорим потоком, оддалеку здавалося, що то лежить між скель величезне гнуче скло і в його прозорій глибині грає райдуга. А далі вода знову бушувала на скелях, мчала через перекати, гула, вила, гуркотіла, стріляла гарматними випалами, шаленіла, як чорт на весіллі. Аж не вірилося, що це та сама ріка, яка легко та тихо лине поміж берегів за кільканадцять верст угору.

Над Дніпром пливли сині, підпалені знизу сонцем, хмари, і висвітлена ним проти хмари чайка здавалася срібною.

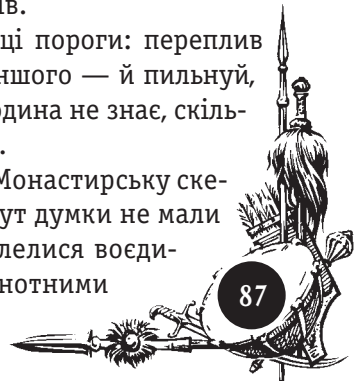
Сірко сидів на найвищій скелі, Монастирській, котра впиралася в поріг, високо зводилася над Дніпром, дивився на воду.

А вода по каменю, а вода по білому...
Тихо йду, тихо йду.

Вона набігала валами, спадала потоками, розбиваючись на тисячі струмин, а внизу клекотіла жовто-біла піна, й ревісько стояло, неначе десь у глибинах крутилися сотні жорнових каменів.

Сірко подумав, що й людське життя — як оці пороги: переплив один, не встиг зітхнути, а вир уже несе тебе до іншого — й пильнуй, козаче, а то розтрощить об скелі. Тільки жодна людина не знає, скільки в неї попереду порогів, та, може, це й на краще.

Він любив це місце, хоча щоразу, сходячи на Монастирську скелю, відчував якусь тривогу й тяжкість на серці, тут думки не мали припону й мчали шалено, тут вічність і мить сплелися воедино і вічність втрачала владу над миттю. Тут марнотними

стають думки про славу, багатство, почесі. Тут почуваєшся часткою вічності і мушиш рівнятися до неї.

Таємничий і віщий Дніпро на порогах. Надто він таємничий вночі. Сірко не раз спостерігав його такої пори. Гудуть пороги, шумить вода й, здається, зникає десь під землею. Вирує біла піна, б'є в камінь хвиля. Виглянув з-за хмари місяць, висвітив воду, й вона зблиснула зловісно та погрозливо. Неначе потопельник, біліє камінь, невидима сила закручує біля нього шалений вир. А там, у глибині, він ще лютіший. Іноді на плесі щось скинеться, й той виплеск заглушить ревіння води і скрегіт каменю. Декотрі кажуть: то купається нечистий на погибель християнському люду, інші ж — то спливають нагору соми, виловлюють приглушену рибу.

З Монастирської скелі поріг було видно до найменшого камінчика. Всі дванадцять лав, усі рогаті забори й страшне Пекло. Спекотного літа, коли води в річці забракає, пороги хижо вискалюють зуби, каміння оголяється, коричнево-світле вгорі і темне внизу, воно тоді схоже на пеньки в старечому роті. Й тільки камінь Кресало стоїть білий-білісінький і здається сивим, але сивий він не од мудрості, а од пташиного посліду — то його облюбували для своїх посиденьок і так засиділи чайки. Нині ж хвилі набігали на скелі, розбивалися на тисячі світлих і легких струменів, котрі зміїли між гострих каменів, злітали вгору віялами срібних бризок, біла, зі сталевим полиском піна вирувала коло берегів, осідала шапками на чорних гранітах та піщаних одмітях, сягала сивої паморозі на вершечку Кресала. Людський голос, людський крик губився в ревіську, мов комариний писк у гуркоті громовиці. Ревисько води й камінна пустеля — вони тиснули на душу боляче, щемко. До цієї щемності додає туги степ. Котить білі, як морська піна, ковили, гойдає чисту, високу тирсу та жовтий буркун, але скрізь, куди сягає око, не видно ні людської постаті, ні звіра, ні птаха. Їх одлякує скажене ревісько, вічний невмовкаючий стогін. Здається, то скаржитьесь на долю чи на неволю хтось невидимий, міцно скований ланцюгами. Принаймні так вчувається Сіркові. Цей стогін і ця нестримна сила заходять між собою в таку ворожість, що, здається, ось-ось має щось статися. Зашкиргоче залізо, розпадуться скелі, й почується вільне та легке зітхання. Ось-ось щось скоїться в світі. Зашкиргоче залізо, й випорснуть з нього вольнії руки, і ляжуть на вольні чепіги.

Але стогін лунав і вчора, й позавчора, й так само клекотіла з-поміж каміння вода. Й треба було спогадувати все, підніматися духом понад ці скелі, щоб зібрати в серці надію та віру.

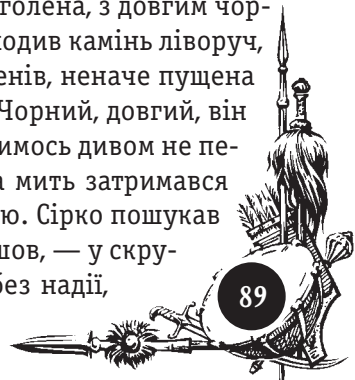
Світ же нині такий, що будь ти й ангелом, тобі обчиржать крила. Нічого доброго не можна зробити в краї, ніякі молитви не можуть заступити людину, не може вона орати оцей степ по обох берегах ріки, а якщо оре, то для когось. Тільки сила володіє цим світом, але й вона хилиться перед іншою силою — перед хитрістю та обманом. Лише оці пороги не хиляться ні перед ким, гудуть вільно й погрозово, мовби знають щось таємниче, що відкриється потім людям у віках. Чи відкриється? «А що, як на цій землі виросте кукіль?»

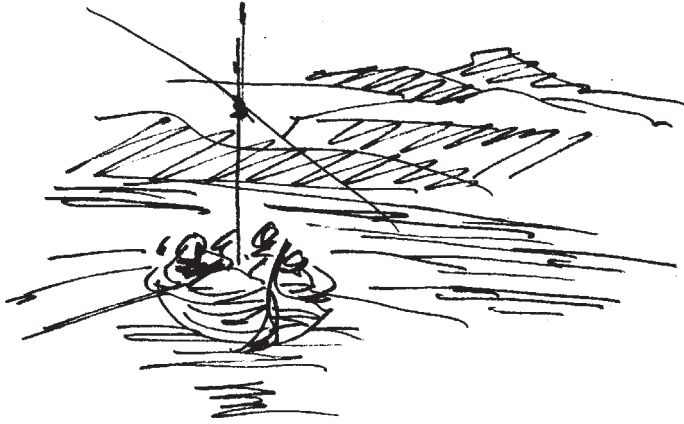
Він дивився на воду і не знав, чого сидить тут. І не знав уже гаразд, для чого живе на світі. Може, лишень для того, щоб інші знали, що він жив, і боровся, і не змирився з тим, з чим його хотіли змирити, щоб отако, по ланцюжку, передати те, чого інакше передати не можна. Бо життя народу — це і є отой невидимий, але міцний ланцюг, який тримає все. Це ріка, біг якої не спинити.

Тремтить на вітрі червона таволга, вітер гне її в свій бік, скеля перехиляє в свій, а вона випручується, рветься вгору. Таволга вчепилася корінням у дике каміння, й ніяка сила не може її вирвати звідси.

Багряне суцвіття майоріло перед Сірковими очима. А там, унизу, клетотіла біла піна, шалено дерлися на каміння водяні потоки — ставала дибки ріка.

І враз Сіркові здалося, мовби потоки вихрять в інший бік, мовби ріка потекла вгору. Серце йому затріпотіло, розумом, пам'яттю схоплював: то не так, того не може статися, а Дніпро стогнав і плинув угору. Скільки те тривало — годину, мить, Сірко пригадати не міг. Йому важко зводилися груди, рябіло в очах, аж поки погляд не вхопився за щось біле, блискуче, що котилося по хвилях униз. Кошовий схопився на ноги, й тільки тоді видиво щезло, він побачив, що те біле, блискуче — людська голова. Кричати було марно, та й чим міг допомогти? Придивившись пильніше, побачив: той, кого крутив між каменів водоспад, не сподівався ні на чию поміч і, мабуть, не потребував її. Водоспад не кидав ним — він плив у ньому. Дужий вимах руки — й голена, з довгим чорним оселедцем голова ввірчувалася у вир, що обходив камінь ліворуч, новий помах — і козак пролітав поміж двох каменів, неначе пущена між двох рогачок стріла. Козак гнався за дубом. Чорний, довгий, він мелькав серед піни за кілька сажнів попереду, якимось дивом не перекидався. Ось він домчав до останньої лави, на мить затримався на ній, відтак злетів угору й провалився в безодню. Сірко пошукав очима біля камінного гребеня плавця — не знайшов, — у скруті, досаді зламав червону таволгу, ще раз, вже без надії,

кинув погляд униз і враз побачив, що козак тримається руками за човен. Поки вода несла човен до Пекла, плавець устиг залізти в нього й взяти в руки весло. Тепер Сірко був упевнений, що через Пекло козак пролетить. Й страх, котрий допіру тримав у холодній руці серце, відпустив, кошовий відчув себе легко, молодо, приклав до рота долоні й закричав дужо, весело:

— Го-го-го-го, козаче!

Чи справді козак почув його голос, чи просто так сталося, але підвів голову й побачив на височенній скелі над кручею сивого отамана з булавою в правиці, — помахав йому рукою. Отаман стояв, розкинувши руки, козакові здавалося, він зараз вимахне ними й полетить над Ревучим. Однак попереду клекотіло Пекло. Отаман бачив, як довгий прудкий човен чорною рибиною скинувся на останній заборі й зринув у хмарі піни та бризок. Він довго зорив у той бік, хоч знав, що вже не побачить козака, що того заступили скелі. Його очі весь час мінилися, здавалося, в них теж вирують дужі потоки, рвуться до невідомого берега.

Важко було примиритися, що цей клекіт, цей стогін — вічний, що він ніколи не затихає, але в цьому клекоті народжувалася сила, яка кликала до звитяги. І вже отаман почував, що ріка тече через нього, що він — частина її, і частина вічна, невмируща. І як ніколи не зникне оця ріка, так ніколи не зникне й він — у внуках, правнуках. Які, може, й не пам'ятатимуть його, але пам'ятатимуть її, знатимуть, хто вони, чії діти, на берегах якої ріки народилися.

Враз потоки завирували дужче, зблиснули посередині червоні вогні, отаман стиснув пальці, вимахнув правицею, а коли поклав її на пояс, булави в ній не було. Плескаючи увсібіч зо-

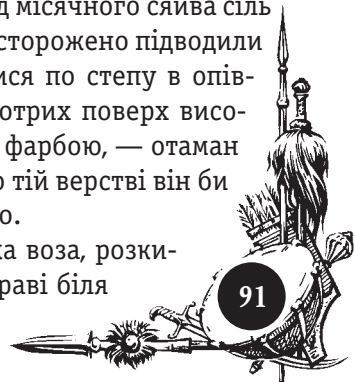
лотими бризками, вона летіла вниз, у ненаситецьке Пекло. Вона не перекидалася, не крутилася, падала стрімко й прямо. Зменшувалася на очах: спочатку була як яблуко, далі — як горіх і врешті — як намистина. Востанне, вже при самій воді, зблиснула самоцвітами й згинула в хвилях.

...Біля озера стояло вісімнадцять навантажених возів, на білій солянній корі лишилися сліди важких чумацьких чобіт, і низенька лозова запрута, й дві дерев'яні лопати. Інші лопати вже лежали в мажарах, присипані сіллю.

Міцні, на високих та широких, як жорнові камені, колесах, мажари вже були готові в дорогу; змащені добрим черкаським дьогтем, повкривані рогожами, ув'язані, в передках лежав дорожній риштунок і стриміли, повтикані в сіль, батіжки. Навіть ярма були занесені наперед, покладені на дишлі. Здавалося, ось зараз чумаки позаводять круторогих, одягнуть на них ярма, візьмуть у руки батіжки — й степ сколихнеться од скрипу та клекоту коліс. Проте не сколихнеться. Цим мажарам стояти, допоки осінні зливи не розмиють сіль, а самі вони струхлявіють і розсиплються на порошок. Хіба, може, прискочать зі степу татари та обіллють смолою й запалять. Кукурукав, сидючи на задку останнього воза, як на сідалі, півень-царик, будив своїм співом сонний степ. Кліпав червоним оком, дивував, що не чує звичного гамору. Чумаки — люди працьовиті, звикли вставати по першому співу. Взяли його для того, а ще — аби оберігав їх од нечистого, на те він і царик — червоний півень, що першим вилупився з яйця. Півень уберіг їх од нечистого, але не вберіг од чорної морової пошесті. Й тепер не міг розбудити своїм криком.

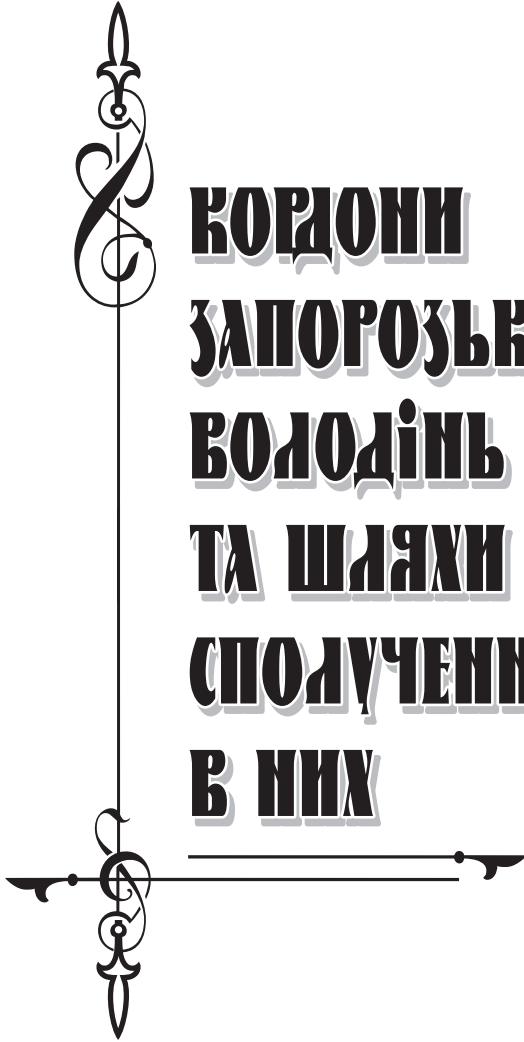
Понад озером скрадалася руда лисиця, півнячий крик ходив їй під шкурою голодним дрожем, вона вже вловила щось дивне в тиші, в яку дві ночі тому поринула валка, але до возів поки що підійти не одважувалася. По той бік озера лизали гарячими язиками синю од місячного сяйва сіль олені, до них теж долітав півнячий крик, і вони насторожено підводили голови — такої птахи не чували. Воли розбрелися по степу в опівнічний бік, серед них блукала пара муругих, у котрих по верх високих, гострих рогів горіли інші, мальовані золотою фарбою, — отаман одягнув їх на врочисту мить, на першу верству; по тій верстві він би їх зняв і почепив знову, коли в'їжджав у рідне село.

Веселий отаман Драгожил лежав біля передка воза, розкинувши великі, роз'їдені соляною ропою руки. У траві біля

воза валялися шабля й рушниця, а на оголених волохатих грудях висів шкіряний гаман з татарським ярликом на проїзд валки через митні застави, а на животі — черес з грішми, з якого заплатив за той ярлик. Там, на широких грудях, він і зотліє — небесні архангели пропускають чумацькі душі по своїх ярликах. Та коли б хто й підібрав гаман, на татарських бродах ярлик теж прочитати нікому. Митна сторожа лежала мертва. Через неї й передалася чумакам морова пошесть. Митники ж захопили її в таші, котра лежала за дві турецькі милі. Таша чорніла пусткою. Страшно мріли проти місяця порожні намети, біля них купами лежало всіляке начиння: повстяники, кожухи, халати, сідла, а біля намету аги — навіть перські та турецькі килими, шерсть у сувоях, золочена та срібна зброя — ніхто того не брав, висіли над погаслими вогнищами казани, а на вкопаних в землю дерев'яних розсохах — шкіряні мішки з кумисом та овечим сиром. У повітрі стояв важкий дух цвілі, гнилизни, смерті. Мертвих не ховали, вони так і лежали, де кого застав її крижаний подих. Найбільше чума мала пожитку серед жінок та дітей. Діти розлазилися од наметів і мерли як мухи. Неживе місячне сяйво заливало дитячі трупики, надто багато чорніло їх по схилу балки біля колодязя, — либонь, гаряче марево гнало малих до води.

Живі покинули мертвих, вони запрягли у мажі воли, осіддали коні і втекли в степи. Поїхали на свіжі води, в чисті, не обціловані чумою землі. Запорозький кіш пустив їх на свої займища.

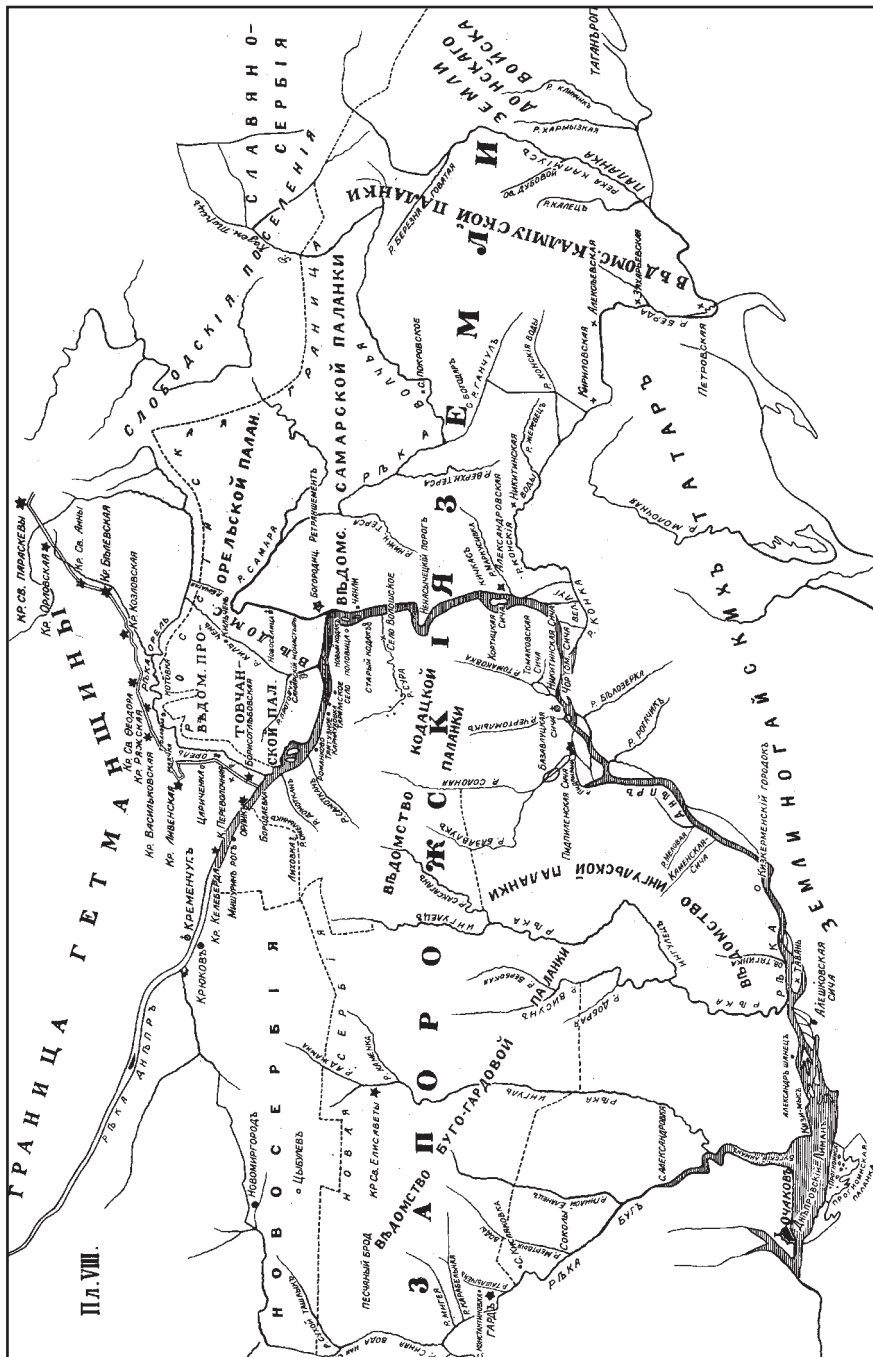
**КОЦОНИ
ЗАПОРОЗЬКИХ
ВОЛОДІНЬ
ТА ШЛЯХИ
СПОЛУЧЕННЯ
В НИХ**

Однією з найважливіших умов існування будь-якої вільної військової спільноти є наявність території, яка б не контролювалась (або слабко контролювалась) офіційною владою держави. Саме така територія розділяла землі Речі Посполитої і Московської держави з одного боку та татарсько-турецькі володіння — з іншого. Вона відіграла свого роду роль нейтральної смуги між християнським та мусульманським світами і мовчазно (а іноді офіційно) визнавалась такою обома сторонами. Звичайно ж, за різних конкретно-історичних обставин конфігурація такої території на політичній карті змінювалась, маючи, проте, тенденцію до звуження із набуттям сили тією чи іншою стороною і загальним освоєнням офіційною владою цих земель.

Саме на таких землях утворилася запорозька вільна військова спільнота. Кордони володінь запорозьких козаків в різні часи і залежно від історичних обставин не були сталими. Через це точне визначення меж підконтрольних Запорозькій Січі земель, особливо на перших етапах її існування, є складною справою, а у деяких випадках, зважаючи на відсутність точних даних, й зовсім неможливою. Однією з перших вказівок до відповіді на це питання є відомості, що містяться у літопису Григорія Грабянки початку XVIII ст.:

«приєднавши до своїх країв Київ та ма-

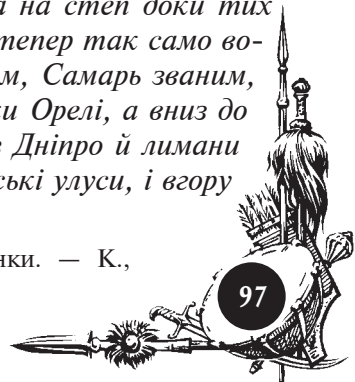
Карта запорозьких вольностей наприкінці XIX ст.

лоросійські землі, поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман». Далі Грабянка, описуючи співробітництво запорозьких козаків у війнах проти татар з польським королем Жигмонтом (Сигізмундом I) на початку XVI ст., розповідає, що останній «перший віддав козакам навічно землю біля Дніпра, уверх і вниз за порогами і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу». Пізніше польський король Стефан Баторій (1576–1586), «опріч давнього старовинного міста складового Чигирин, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували...»¹ На жаль, цих відомостей про межі запорозьких володінь у XVI ст. замало, оскільки ці вказівки мають загальний і невизначений характер.

Докладніша, але також неповна, інформація міститься у Грамоті Стефана Баторія (про яку і згадує Грабянка) від 20 серпня 1576 р. кошовому отаманові Павлюку. У цій грамоті кордони запорозьких володінь визначаються по суті в тих самих межах, які подає й літописець: «Надає його королівська величність козакам низовим запорізьким вічно місто Терехтемирів з монастирем і перевозом, окрім складового старовинного їх запорізького міста Чигирин, і від того міста Терехтемирова на низ понад Дніпром рікою до самого Чигирин й запорізьких степів, що підходять до земель Чигиринських, з усіма на тих землях насадженнями, містечками, селами, хуторами, рибними по тому березі в Дніпрі ловами та іншими угіддями, а вишир від Дніпра на степ доки тих містечок, сіл і хуторів землі здавна були... А тепер так само володіти їм старовинним містечком запорізьким, Самарь званим, з перевозом з землями вгору по Дніпру до річки Орелі, а вниз до самих степів ногайських і кримських, а через Дніпро й лимани Дніпрові й Бугові, як з віків бувало, по очаківські улуси, і вгору

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 24, 26.

ріки Буг по ріку Синюху, від самарських же земель через степ до самої ріки Дону, де ще до гетьмана козацького Предслава Ляницького козаки запорізькі свої зимовники мали, й те все щоб непорушно навіки при козаках лишилося»¹.

Слід звернути увагу на перелік земель, що значаться у цьому документі. Король жалує запорозьким козакам не околиці Києва, Канева, Черкас, Кам'янець-Подільського тощо, а саме ті землі, які перебували під юрисдикцією Речі Посполитої лише номінально або зовсім під нею не перебували. Наведений документ радше є свідченням того, що польський уряд визнавав козацькою ту територію, яка давно фактично була опанована запорожцями. Тим самим, між іншим, польська влада погоджувалася офіційно і з існуванням запорозької вільної військової спільноти. Не в змозі поставити означені землі під офіційний державний контроль, під яким перебували інші українські території, уряд Речі Посполитої погоджувався визнати запорозький край належним його мешканцям. Таку саму ситуацію можна було спостерігати 1640 р. і в іншій частині земної кулі. Тоді французького пірата Левасье, який облаштувався на Тортузі й очолив спільноту буканьєрів, французький уряд визнав губернатором цього острова, хоча Тортугу іспанська корона вважала своїм володінням і по суті вона була віддаленою спірною територією. Подібні кроки урядових структур і Польщі, і Франції в обох випадках мають однакове підґрунтя. Якщо немає можливості поставити ту чи іншу територію під контроль офіційної влади, то чи не краще, щоб не віддавати суперникові (для Польщі — це Кримське ханство, а для Франції — Іспанія), визнати її належною її мешканцям, які протистоять цьому суперникові, якщо ці мешканці зовсім не схильні визнавати над собою офіційну владу якоїсь держави взагалі (це стосується і запорозьких козаків, і піратів Карибського моря).

Однак і наведена вище грамота короля Стефана Баторія не може бути джерелом точного визначення меж володінь запорозьких козаків. Докладний аналіз цього документа дав Д. І. Яворницький.

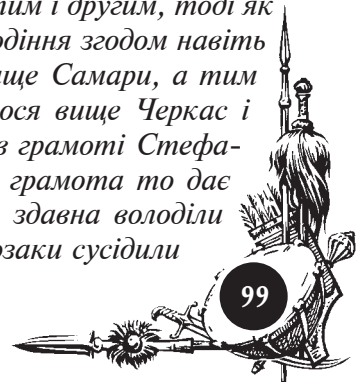
«Взята частково, ця грамота була ретельно розібрана

¹ Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 15.

російським історіографом XVIII ст. Григорієм Міллером і виявилася наповненою пізнішими вставками й доповненнями, що не відповідають хронологічним даним. Так, у ній йдеться про те, що за козаками було залишено їхнє старовинне місто Чигирин з усіма в ньому запорізькими складами; але з документальних даних, а саме з грамоти короля Сигізмунда III черкаському старості Олександрови Вишневецькому «про заснування на пустому урочищі під назвою Чигирин» відомо, що це місто засновано 1589 року, тоді як грамота помічена 1576 роком. Так само несвоєчасним було дарування королем Стефаном Баторієм козакам і старовинного міста Самарь, бо цього міста у 1576 році та й значно пізніше цього часу не існувало. У 1583 році повз гирло Самари проходив козацький ватажок Самійло Зборовський та його біограф Папроцький; і нічого не сказав про існування на Самарі міста. При гирлі Самари Зборовський знайшов тільки 200 осіб «річкових» козаків з отаманом, які займалися полюванням, рибальством і звіроловством й відсилали за пороги до козаків м'ясо убитих звірів, для себе ж залишали шкури з них. У 1594 році їхав по Дніпру до запорізьких козаків німецький посол Еріх Лясота і зупинявся біля гирла річки Самари — він також ні словом не обмовився про існування на берегах цієї річки міста Самарь, хоча про всі видатні місця й урочища упродовж всього свого шляху Лясота говорить з особливими подробицями і рідкісною точністю. Тому академік Григорій Міллер гадає, що місто Самарь запорожці отримали вже при гетьмані Богдані Хмельницькому. Крім того, дивно допустити існування зимовників у Запоріжжі при гетьмані Предславі Ляницкоронському, тобто близько 1506–1512 років — їхнє існування було можливим тільки за умови осідлості козаків, а за Ляницкоронського не могло бути й мови про осідлість. Не можна не звернути уваги й на те, що в цій грамоті козаки, які жили в українських містах, і козаки з пониззя Дніпра змішуються в одне, і центральне місто перших віддається разом з тим і другим, тоді як запорожці не могли довести своїх прав на володіння згодом навіть на річку Самару, не кажучи вже про землі вище Самари, а тим паче про містечко Терехтемирів, яке містилося вище Черкас і Білої Церкви і трохи нижче Києва. Нарешті в грамоті Стефана Баторія вказують і на явну суперечність: грамота то дає землі козакам у таких розмірах, в яких вони здавна володіли ними по Дніпру, то в пізніших межах, коли козаки сусідили з татарськими кочовицями.

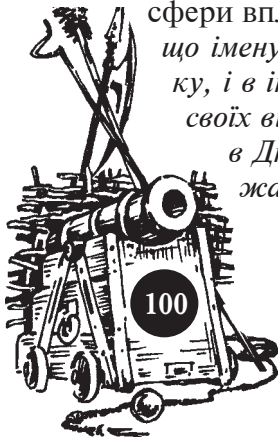

Гетьман Богдан Хмельницький в універсалі 1655 року, січня 5 дня повторює тільки грамоту короля Стефана Баторія і дарує запорізьким козакам землі в розмірах, визначених королівською грамотою. Оскільки ж гетьманський універсал і подана в ньому королівська грамота дійшли до нас в копії, а не в оригіналі, — робить висновок Яворницький, — то вважати її за достовірний документ не доводиться, то ж кордони вольностей запорізьких козаків через відсутність документів ні в XVI, ні в першій половині XVII ст. встановити неможливо»¹.

Проте факт пожалування земель запорізьким козакам королем Стефаном Баторієм можна вважати незаперечним і скоріше за все це були землі, які входили до їхньої сфери впливу на той момент, тобто ті, на яких польська офіційна влада не мала змоги повністю встановити свій контроль. Можливо, з тих самих причин ця королівська грамота була продубльована 1655 р. Богданом Хмельницьким.

Перші документальні свідчення про кордони володінь запорізьких козаків датуються 1681 роком, коли відбувалося укладення Бахчисарайського мирного договору між Московською державою та Османською імперією. Тоді лінією розмежування, що відділяла кочові татарські улуси від володінь запорізьких козаків, визначалися ріки Дніпро та Південний Буг. Відповідно до умов цього договору турки зобов'язувалися не будувати на території від Бугу до певного рубежу Дніпра нових міст та відновлювати старі козацькі зруйновані міста і містечка, залишити їх порожніми. Кримські, очаківські та білгородські татари не могли кочувати по обидва боки Дніпра. В степах поблизу річок запорізьким козакам дозволялося займатися промислами аж до чорноморського гирла Дніпра.

1686 р. за умовами Вічного миру Запорожжя перейшло до сфери впливу Росії. У договорі зазначалося: «*А в пониззі Дніпра, що іменується Запороги, козаки, які живуть в Січі та в Кодаку, і в інших місцях по Запоріжжю, на островах і в поселеннях своїх від Січі вгору по Дніпру на гирлі річки Тясмин, що впадає в Дніпро, за цією вічною угодою мають у володінні й у державі великих госуударів (Петра та Івана Олексійовичів),*

¹ Яворницький Д. І. Вольності запорізьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 15—17.

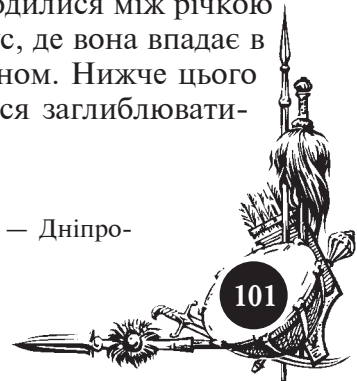
їх царської величності, також вічно з усіма при них стародавніми вольностями і місцями, де вони, запорожці, всяке задоволення як у лісах, так і у звіриних та рибних ловах і соляних промислах здобич собі отримували споконвіку, а від гирла річки Тясмин рубіж має бути вгору полем прямою лінією проведений, не займаючи Чигирина і лісу, що називається Чорним, в сторону їхньої царської величності мають належати»¹.

За Карловицьким миром, укладеним 26 січня 1699 р. між Австрією, Венецією, Польщею з одного боку та Туреччиною — з іншого, Польща отримала українські землі, східною окраїною яких вважалося Поділля, отже, західним кордоном володінь запорозьких козаків, як і раніше, вважалася притока Південного Бугу річка Синюха.

Незначну кількість відомостей, що можуть допомогти у вирішенні питання про кордони володінь Запорозької Січі, містить договір Росії з Туреччиною про тридцятирічне перемир'я 1700 р. У цьому договорі йдеться лише про південну межу запорозького краю. *«Подніпровські містечка всі зруйнувати, місцям, на яких вони стояли, бути в султановій стороні пустими, та й всім землям по Дніпру від Січі Запорізької до Очакова бути пустими, тільки на половині між Очаковом і Кизикирменом бути поселенню для перевезення через Дніпро всяких подорожніх і торгових людей, бути коло того поселення оточенню з ровиком і фортечкою, селу пристойному, а вигляду міської фортеці й ніякої оборони щоб те оточення в собі не мало б. Азову — місту з усіма старими й новими містечками і між ними лежачими землями й водами — бути всім у державі царської величності, а від Перекопу і від краю моря перекопського до першого нового азовського містечка — Міуського — землям бути порожніми»².* У ті часи територією, що розмежовувала запорозькі володіння та кочів'я ногайських татар, визнавалися землі, що знаходилися між річкою Великою Бердою та містом у гирлі ріки Міус, де вона впадає в Азовське море, і простір між Міусом та Доном. Нижче цього «бар'єра» запорозьким козакам заборонялося заглиблюватися для ведення промислів.

¹ Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 17—18.

² Там само. — С. 18.

На півночі запорозькі козаки вважали кордоном своїх володінь річку Самару. 1703 р. через гетьмана Івана Мазепу вони подали клопотання про видачу їм грамоти царя на володіння цією річкою на підставі надісланої Війську Запорозькому грамоти під час будівництва Новобогородицького містечка. Та у Мазепи були свої погляди на визначення південної межі запорозьких володінь, оскільки він дбав передусім про розширення підвладної йому території Гетьманщини. Тому гетьман зробив таке донесення Петру I:

«Про Самару гетьман доповідав, що запорожці, марно про те вигадуючи, непристойно присвоюють її, тому що на те вони не мають ніякого права. До них послана була лише названа грамота великого государя під час будівництва міста з настановою, щоб вони не чинили ніяких пустощів. Привілейної ж государевої грамоти вони зовсім не мають, і перша грамота, писана до них, зроблена за відпискою Неплюєва, але він, покійний, у військових випадках був сумнівною людиною. А щодо того, нібито вони впрошили собі привілейну грамоту в польського короля, то король дав їм те, чого сам не мав. Та річка Самара, взята гетьманом Хмельницьким, перебувала у гетьманському розпорядженні й будь-яка здобич (від неї) — десята лисиця, риболовля, степова здобич — йшла гетьманові. Запорожці ж, узявши її з пасікою при Брюховецькому і тільки по урочище Бик, привласнюють тепер увесь степ і володіють ним. Якщо на ту Самару, з монаршого дозволу, буде жалувана грамота, то дати грамоту власну, але й то не на все володіння з тієї причини, що татари ще мало слухають турків, і тільки після того, як турки остаточно змусять татар підкоритися, щоб вони не здумали завдати краю (мається на увазі Україна) якогось лиха»¹.

Це гетьманське подання мало наслідком те, що Петро I відмовив запорожцям у володінні Самарою.

1705 р. відбулося нове розмежування кордонів між Росією та Туреччиною. У зв'язку з цим 26 липня 1705 р. запорозьке товариство надіслало Мазепі послання такого змісту:

«Як було віку старожитного закріплення кордону з Портою, так щоб інші на тому ж було поновлено: пре-

¹ Письма и бумаги Петра Великого. — СПб., 1894. — Т. 2. — С. 195—202.

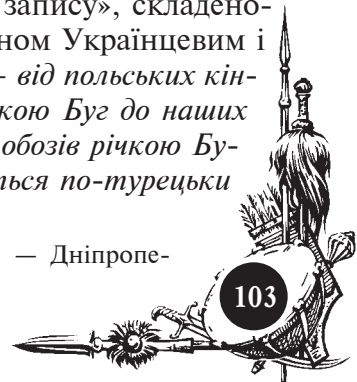

славної пам'яті антецесор королів польських король Вітулт (мається на увазі великий князь литовський Вітовт, що правив у 1392–1430 рр.), який неситому змію крові християнської в розширенні його панства уста затулив, і, збившись з охочим Військом Запорізьким, яке в той час стояло Кошем біля Семенового Рогу над Бугом, Старий Очаків, що тепер називається Сто Могил і зруйнований досі, постановив, а водою в Дніпрі кордон затвердив таким способом: якщо хтось хоче мати надані ґрунти військові, нехай пуститься верхи в море з берега, доки конем не зможе землі сягнути, по те місце від вищеназваного короля водою кордон позначено, який порядно за справу справжню влаштовано було б за указом царської пресвітлої величності, а вашим старанням як ближнього сенатора з боку царського, давно поставлена річ була поновлена, аби від усього народу російського і нас, війська, тут на Дніпрі замешканого царській величності й вельможності вашої до вічної пам'яті були слава та похвала»¹.

Цей лист хоч і містить вимогу зберегти межі володінь запорозьких козаків у старовинних кордонах, але в ньому усе настільки узагальнене, що складається враження, ніби що козаки дуже слабко уявляли собі точні межі своїх володінь. Однак у наведеному посланні простежується стійке прагнення до якомога ширшого заглиблення території Запорожжя на південь і південний захід за рахунок турецько-татарських володінь в Україні. Можна також припустити, що це була спроба отримати свого роду компенсацію за відмову російського царя вважати запорозькою територією річку Самару на півночі, яка залишилася під юрисдикцією гетьманського уряду.

Розмежування російсько-турецьких кордонів у жовтні 1705 р. вперше відзначено точністю визначення меж запорозьких вольностей, але лише на південному заході від рубежів з Польщею. «Початок кордону, — вказано у «межовому запису», складеному 22 жовтня 1705 р. думним дяком Омеляном Українцевим і турецьким пашею Ефенді Коч Мегметом, — від польських кінців, де польський кордон закінчився, вниз річкою Буг до наших комісарських обозів і від наших комісарських обозів річкою Бугом за дві години до Ташлика, який називається по-турецьки

¹ Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 19–20.

Великий Конар, і від Великого Конара полем поперек річки Мертвої (Мертві Води), а перейшовши Мертву полем через Єланець, що по-турецьки називається Єнгулою, де впадає у Великий Інгул (мається на увазі річка Сухий Єланець, але яка впадає не в Інгул, а у Південний Буг), потім, перейшовши Великий Інгул, полем до Малеого Інгульця, а перейшовши Малий Інгулець, через брід Бекеневський, котрий від Кизикирменських пустих місць за десять годин, а від того броду полем прямо до гирла річки Кам'янки, де вона впадає в Дніпро, а від Кизикирменських пустих місць до того місця чотири милі, і там закінчиться кордон»¹. Хоча кордон з Туреччиною був розмежований, у «межовому записі» містилося застереження, що піддані російського царя мають право вільно перетинати його без зброї для будь-яких потреб. Звичайно це стосувалося передусім запорожців, які отримали право займатися промислами у Дніпро-Бузькому лимані та Чорному морі.

Відомості про південно-східну межу запорозьких володінь дає генеральна карта де Боксета, датована 1751 роком. Цей кордон йшов від гирла річки Кам'янки, вгору Дніпром до впадіння в неї річки Конки з Плетеницьким лиманом, звідси вгору Конкою, а потім понад верхів'ями річок Бердівки, Середньої Берди, Крайньої Берди та Великої Берди до самого її гирла, що впадає в Азовське море.

Проаналізувавши зміст і характер наведених вище документальних джерел, можна зрозуміти, чому важко визначити кордони запорозьких володінь та ті особливості, що могли впливати на їх зміну. Якщо порівняти грамоту Стефана Баторія та викладення її в універсалі Хмельницького з наступними документами, то не важко збагнути, що в них є одна суттєва відмінність. Якщо у грамоті та універсалі Військо Запорозьке виступає як суб'єкт взаємовідносин з офіційною владою й остання наділяє козаків територією, що випадає з-під її контролю і є фактично нічийною (тобто споконвічно козацькою), то в наступних документах дипломатичного змісту про запорозьку спільноту як суб'єкт відносин з офіційною владою вже не йдеться і відбувається просто процес розмежування кордонів між державами, а не визначення кордонів володінь запорож-

¹ Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 20.

ців. Це робиться офіційно на урядовому рівні, і самий зміст цих документів (особливо про російсько-турецьке розмежування кордону 1705 р.) ніяк не вказує на те, що це межа запорозької території, і навпаки тлумачить її як межу Російської держави, а про наявність на цих землях спільноти запорожців, яка починаючи з 1686 р. отримала офіційне російське підданство, тут не згадується. Отже, все це наочно свідчить про те, що офіційна влада почала брати під контроль цю вільну військову спільноту та належні їй землі і зацікавлена в її існуванні лише з певних міркувань політичного характеру. Тому й немає жодного документа про північні кордони запорозького краю, а існують лише відомості про ті межі, які відділяють цей край від земель, що перебували під іноземною юрисдикцією.

Оскільки територія запорозьких козаків, яка спочатку була нічийною, опинилася під юрисдикцією певної держави (в даному разі Московської), то можна стверджувати, що з цього моменту їхня спільнота опинилася на «пташиних правах», оскільки вже не виступала як верховний власник цих земель. Те саме можна сказати про період 1709–1734 рр., коли внаслідок переслідування з боку Російського уряду запорожців за участь у виступі гетьмана І. Мазепи, який під час Північної війни перейшов на бік шведів, бажаючи домогтися незалежності Гетьманщини від Росії, козаки змушені були залишити опановані ними землі й переселитися у татарські володіння та прийняти відповідно турецько-татарське підданство. У цей період територія їхнього проживання також перебувала під офіційною владою, але тепер Туреччини й Криму. Спочатку запорозька спільнота концентрувалася в урочищі Олешки за річкою Конкою і Чайкою з лівого боку Дніпра; а потім на кордоні з Росією, біля гирла Кам'янки, яка впадає в Дніпро справа за тридцять кілометрів вище міста Кизикирмен. Тоді запорожці втратили свої володіння в межах Росії. Проте таке становище тривало недовго, і межі проживання запорозьких козаків під турецькою владою розширилися, хоча й через незалежні від них обставини. Після поразки війська Петра I у прутському поході 1711 р. за мирним договором Росія поступилася Туреччині значною територією, починаючи знизу від Азова і далі на північ — до середньої течії Орелі. Далі новий кордон, повернувши тупим кутом до гирла Орелі, перетнув-

ши Дніпро, йшов на північ його правим берегом до містечка Крилова, а звідти, повернувши з півночі на південь, проходив верхів'ями річок Ірклію, Інгульця, Інгулу до верхів'я Висі, від Висі по Синюсі й до її впадіння в Південний Буг. Віддавши туркам цю територію, російський уряд мав зруйнувати власними силами побудовану на Дніпрі росіянами Новобогородицьку фортецю у гирлі Самари, Кодацьку на правому березі Дніпра, навпроти першого порога, і Кам'яний Затон на лівому березі Дніпра навпроти Микитина. Цар також зобов'язувався «прибрати свою руку» від запорозьких козаків, тобто не втручатися в їхні справи¹.

Після цього запорозькі козаки знову юридично стали володарями колишніх своїх територій. Вони розселялися хуторами або зимівниками по очаківській стороні від Переволочної до самого Південного Бугу, а по кримській стороні — від річки Самари до Азовського моря, і могли займатися полюванням, проте без осілости².

1734 р. запорозькі козаки зі зміною політичної ситуації знову перейшли під юрисдикцію Росії і брали участь у російсько-турецькій війні 1734–1739 рр., яка закінчилася поразкою Туреччини. У листопаді 1740 р. відбулося чергове розмежування російсько-турецького кордону, яким були визначені й межі запорозького краю. З півдня вони були проведені від гирла ріки Синюхи до впадіння Берди в Азовське море прямою лінією. Західні кордони були проведені (починаючи від польського кордону) таким чином: *«вниз річкою Буг на відстань шість годин від Ташлика, тобто Великого Конара..., а від Конара ведено кордон по землі прямою лінією і на відстані від нього в десять верст, перейшовши річку Гарбузинку... А звідти, не маючи згоди, як продовжити до закінчення зазначену справу, (комісари) стали табором при річці Мертві Води і провели багато конференцій та суперечок про розмежування кордонів, оскільки у інструменті 1705 року написано, що кордон буде розмежовано через гирло річки Єланець, що впадає у Великий Інгул, але експерієнція (експертиза) показала, що вона впадає у Буг, тому встановлено замість*

¹ Буганов В. И. Петр Великий и его время. — М., 1989. — С. 122.

² Мышецкий С. И. История о казаках запорожских// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 42–43.

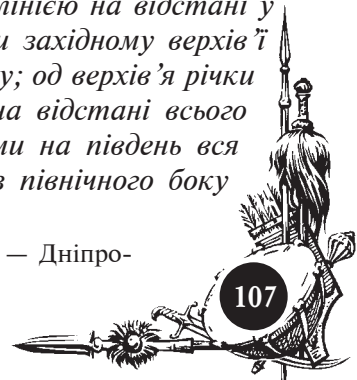

Еланця гирло річки Громоклії, що впадає у Великий Інгул, в чому й складність полягала. Бо піддані держави Оттоманської потребу в лісі, що по березі річки Громоклії, мають і раніше ним користувалися. І тому..., перейшовши Гарбузинку тією ж лінією до річки Мертві Води відстанню двадцять верст, а по переході Мертвих Вод поставлено два знаки (турецький та російський), а від тих двох знаків лінією до старої мечеті, що на річці Солоній стоїть на відстані сімнадцяти з половиною верст, здолавши Еланець, поставлено два знаки; а звідти лінією двадцять одну версту до старої мечеті, яка при березі річки Громоклії, і з лівого боку тієї ж мечеті поставлено два знаки і навпроти тих, перейшовши річку Громоклію, зроблено при її березі два знаки, а від них іде кордон по березі річки Громоклії аж до річки Великий Інгул, залишаючи ліс, що стоїть по березі річки Громоклії, державі Оттоманській, тому біля названого лісу ще в двох місцях зроблено знаки та ще при переході річки Великий Інгул два знаки і навпроти, перейшовши Інгул, встановлено два знаки, а від тих, ідучи до Бекенейського броду, на відстані тридцяти верст перейдена річка Ісунь і зроблено два знаки; а звідти іде кордон через Малий Інгул на Бекенейський брід, який... на відстані десяти годин від Кизикирмена; а від того броду іде кордон по землі прямо на гирло річки Кам'янки, де впадає в Дніпро на відстані чотирьох миль від згаданого Кизикирмена»¹.

Зі сходу запорозькі володіння починалися біля річки Конки, що впадала в Дніпро навпроти Кам'яного Затону і Плетеницького лиману, йшли вгору її течією, й звідси на схід через степ лінією понад верхів'ями річок Токмак, Бердинка, Середня Берда, Крайня Берда і до Великої Берди за течією останньою до впадіння її в Азовське море.

1742 р. відбулося уточнення цих кордонів, які визначалися таким чином: «Починаючи від верхів'їв Конки, з обох боків поставили по одному кургану; від них прямою лінією на відстані у чверть години — по такому ж кургану; при західному верхів'ї річки Великої Берди також по одному кургану; од верхів'я річки Конки до західного кордону Великої Берди на відстані всього три чверті години; поміж згаданими річками на південь вся земля відійшла до оттоманської імперії; а з північного боку

¹ Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 22—23.

вся земля відійшла до Російської імперії; а від рівнини до річки Великої Берди і нового міста Міуського, що знаходиться в тому місці, де в Азовське море впадає річка Міус, в усьому бути без зміни по трактату і конвенції 1700 року, річка ж Конка навіть до впадіння її в Дніпро затверджується замість прикордонних знаків і залишається обома імперіями від впадіння її в пониззі Дніпра; згаданими річками дозволяється користуватися підданим обох імперій без порушення. І по цьому розмежуванню початок кордонів од верхів їв річки Конки, а кінець біля нового міста, яке стоїть при впадінні річки Міус в Азовське море»¹.

Демаркації російського кордону з турецькими володіннями 1705, 1740 і 1742 рр., що проводилися урядовцями обох держав на місцевості, є свідченням того, що офіційна державна влада у першій половині XVIII ст. дедалі більше опановувала простори, які раніше вважалися нічийними, тобто краще сказати «буферною зоною», що розмежовувала володіння обох держав, яку опанували у свій час запорожці. І це, у свою чергу, створювало російським властям сприятливі умови для подальшого наступу на землі, де розташовувалася запорозька вільна військова спільнота. Її перебування на вже чітко окресленій території держави ставило низове товариство на межу припинення існування, саме як вільної військової спільноти, оскільки наявність незайнятої і неконтрольованої державною владою території є необхідною передумовою цього існування. Поряд із цим у держави виникала можливість загального наступу на права козаків і взагалі ліквідації їхньої спільноти. Те саме врешті відбувалося й на островах Карибського моря. Коли державна влада Англії і Франції досягла визнання колишніх іспанських островів власними заморськими територіями, існування флібустьєрських спільнот на цих островах стало не тільки недоцільним, а й небезпечним, і врешті-решт вони опинилися поза законом.

Минув лише рік зі згаданого розмежування російських та турецько-татарських володінь, як територія, де споконвіку жили запорожці, почала скорочуватися з усіх боків, що прилягали до інших адміністративних одиниць Російської імперії. За указом сенату від 16 листопада 1743 р. жите-

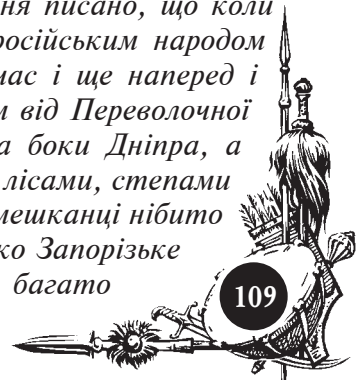
¹ Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 23.

лям Гетьманщини було дозволено будувати хутори й користуватися землею на річці Самарі, яку запорозькі козаки споконвічно вважали своєю. Цим скористалися мешканці Полтавського полку, які зайняли землі між лівим берегом Орелі та правим берегом Самари. 1745 р. на кордоні України було розташовано дев'ять полків ланд-міліції (вона в той час виконувала функції сучасних внутрішніх військ), які заглибилися на територію Запорожжя на 30—40 км.

Водночас спалахнула суперечка запорожців з донськими козаками на східному кордоні запорозьких володінь. Щоб припинити її, уряд цариці Єлизавети Петрівни указом від 15 квітня 1746 р. встановив кордони Запорожжя на півночі і сході від Дніпра по річках Самарі, Вовчій, Берді, Кальчику та Кальміусу. Але суперечки за прикордонні володіння на півночі з мешканцями Гетьманщини тривали й після цього. У скарзі від 5 жовтня 1752 р. на ім'я імператриці запорожці вказували, що гетьман Кирило Розумовський сприяє заглибленню своїх підданих за Самару в глиб запорозьких володінь на 50 верст, де ті займаються промислами. Але після тривалої тяганини з гетьманською адміністрацією та інших бюрократичних процедур у серпні 1756 р. вони дістали відмову такого змісту:

«Хоча військо запорізьке прохало про відмову старосамарським мешканцям (які були підданими гетьмана) у володінні самарськими місцями і про надання тому запорізькому війську грамоти на всі землі та угіддя, якими вони володіють з давніх-давен, то оскільки про усі землі й угіддя у володінні запорожців... в нашому правительствующему сенаті точних відомостей і опису немає, а грамоти 1688 й універсалу 1655 років, на котрі вони, запорожці, посилаються як тут у малоросійських справах, так і в Москві, в архіві колегії закордонних справ не знайшлося; і хоча від запорізького війська у 1752 році 5 жовтня писано, що коли гетьман Богдан Хмельницький з усім малоросійським народом під Всеросійську державу піддався, в той час і ще наперед і після того військо запорізьке річкою Дніпром від Переволочної всіма річками й іншими угіддями по обидва боки Дніпра, а надто річкою Самарою та наявними біля неї лісами, степами й іншими угіддями володіли, а малоросійські мешканці нібито ніколи тією землею не володіли, то те Військо Запорізьке подає зовсім марно і їм, запорожцям, так багато

земель, як вони пишуть, навіть по саму Переволочну присвоїти, допустити не слід, бо коли гетьман Богдан Хмельницький з народом малоросійським під високу державу Російської імперії в підданство прийшов, о тій порі всі міста і села й те військо запорізьке перебували в одній дирекції гетьманській і між Малою Росією та Військом Запорізьким кордону не було, але де мались незайняті поселенням пусті землі та лісові угіддя, там як запорізьким, так і малоросійським козакам у пристойних місцях пасіки тримати, рибу та звірів ловити не заборонялось, а до Січі Запорізької в той час ніяких місць і поселень особливих не бувало»¹.

Ця відповідь багато чого пояснює у ставленні російського уряду до запорозьких володінь. По-перше, влада Російської імперії не визнавала (що взагалі справедливо) запорозьку військову спільноту якимось окремим етнічним угрупованням, відносячи її до малоросійського народу, з яким гетьман Богдан Хмельницький добровільно піддався під владу Росії. З цього випливає той факт, що російські урядові кола нехтували певною самостійністю Запорожжя, не визнаючи його окремою адміністративною одиницею країни, чи, принаймні, точно не визначаючи її кордон з гетьманщиною. Можливо, в Петербурзі через етнічну однаковість запорожців з населенням інших українських земель взагалі не розуміли необхідності такого розмежування. Крім того, російський уряд був зацікавлений в освоєнні окраїнних територій імперії і бачив, що зусиль саме запорозьких козаків у цій справі було замало. Останнє врешті зумовлювало подальший наступ влади на ті землі, які запорозька спільнота вважала своїми.

1751 р. кордони запорозьких володінь були скорочені ще більше внаслідок передачі певної їх частини під поселення прибулих до Росії втікачів із Сербії. Спочатку переселенці зайняли (зрозуміло, з дозволу російського уряду) північно-західну країну запорозьких степів. Тут була створена так звана Нова Сербія. Її центром стала Єлизаветградська фортеця. Новосербія займала найкращі землі по річках Тясмину, Висі й Синюсі і простягалася на південь більше ніж на 60 км

¹ Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 26—27.

у степу між Дніпром та Південним Бугом. Метою поселення тут сербів була охорона країни російських земель від татар і ще непередбачуваних для уряду запорозьких козаків, яка полягала в будівництві укріплень для спостереження за будь-яким їхнім рухом.

1753 р. в Росії з'явилися нові серби-переселенці. Їхнім помешканням було призначено південно-східну околицю запорозького краю. Тут утворилася Слов'яносербія з фортецею Бахмут, названою так за однойменною річкою, що є притокою Сіверського Дінця. Тоді запорожці позбавилися земель між Сіверським Дінцем, Бахмутом та Луганню, а з часом і всього простору до верхів'їв лівої притоки Дніпра — Самари. На північному заході в них була відібрана територія по річках Кагарлик, Кам'янці, Березівці й Омельнику, так що вони були відділені від польського кордону на 20 км. До Новосербії приєднали й землі від Омельника вниз по річці Самоткані, через що запорозькі зимівники по лівому берегу останньої було наказано перенести в інші місця задля припинення сутичок між запорожцями та поселенцями, якими часто супроводжувалося обмеження споконвічних козацьких земель.

Того ж 1752 р. до Слов'яносербії та Новосербії додалося й третє поселення на кордоні запорозьких земель — поселення Слобідського полку. Воно виникло на північному заході запорозьких степів і мусило розмежувати Новосербію із Запорожжям для запобігання сутичкам між запорозькими козаками та переселенцями. За Слобідським полком закріплялися річки Самоткань, Бешка й Верблюжа. У 1758 р., коли було завершено розмежування на північному заході запорозьких степів, кордон між поселенням Слобідського полку та Запорожжям тягнувся від гирла річки Чорний Ташлик (правої притоки Синюхи), далі уздовж Сугоклії-Комишуватої (правої притоки Інгулу), через Інгул, його ліву притоку Аджамку, між верхів'ями Кам'янки та Бешки і закінчувався прямою лінією поблизу лівого берега Дніпра.

До 1766 р. відноситься визначення меж запорозьких володінь з усіх боків. Це було зроблено таким чином:

«Землі запорозьких козаків, що складаються здебільшого з порожнього дикого степу і простягаються в окружності майже на 1700 верст, поширюються від Січі по

правому березі Дніпра вниз до Кизикирмена і річки Кам'янки, де починається турецький кордон, до Очакова; це близько 100 верст. Від гирла цієї річки Кам'янки землі йдуть по Бугу через річки Інгулець, Висунь, Інгул, Громоклію, Єланець, Солону, Мертві Води, Гарбузинку й Ташлик до Бугу по встановленому кордону з турецькою областю; це понад 160 верст. З іншого боку Січі землі йшли вгору по Дніпру до гирла річки Самоткані, тоді по цій річці і через степ до кордону Новоросійської губернії до Бугу — відстанню більше 550 верст. З лівого боку Дніпра землі запорізьких козаків йдуть від гирла річки Самари, потім вгору по ній до річки Конки, далі понад Конкою до її гирла в Дніпро нижче Кам'яного Затону, що навпроти Микитинської застави, де запорізькі козаки тримають через Дніпро перевіз на кримській дорозі; в цій окрузі понад 850 верст»¹.

У 1772–1774 рр. за картою Єлизаветградської провінції володіння запорожців на заході визначалися лінією, починаючи від гирла Мигійського Ташлика, що впадає у Південний Буг з лівого боку, і закінчуючи гирлом правої притоки Дніпра Самоткані; на південному кордоні — від Бугу нижче Мигійського Ташлика, через Гарбузинку, Мертві Води, Солону, Єланець, Інгул, понад правим берегом річки Доброї, через Висунь, Інгул і до гирла Кам'янки, яка впадає в Дніпро вище Кизикирмена. На півночі та південному сході козаки 1772 р. вважали кордонами своїх володінь лінію від верхів'їв Орелі до верхів'їв річки Береки до впадіння її в Сіверський Донець і далі по Дінцю до Святогорського монастиря (сучасного Слов'яногірська), звідти Голою долиною до урочища Сіркова Могила й через Міус до впадіння в Дон річки Темерника.

Після перемоги Росії над Туреччиною за умовами Кючук-Кайнарджийського мирного договору запорізькі володіння значно збільшилися. Козаки отримали землі на лівому березі Дніпра поблизу турецької фортеці Кінбурн, а на правому березі — територію між гирлами Кам'янки та Південного Бугу, а також Ташлика. Отже, напередодні ліквідації Запорізької Січі підконтрольні їй території визначалися таким чином: від річки Бахмут, нижче старої української

¹ Чернявский В. Истории князя Мышецкого. — Одесса, 1852. — С. 80.

лінії, заснованої 1730 р., яка простягалася від гирла Орелі до верхів'я Сіверського Дінця, до Південного Бугу завдовжки понад 600 км. На сході запорозькі володіння межували із землею Війська Донського, на півдні й заході — з турецько-татарськими володіннями (Очаків і Крим), а напроти Кубані — по Азовське море. Та це вже не мало значення. Статус новоприєднаних до Запорожжя земель був такий самий, як і старих земель запорозьких козаків. Це була державна територія. До того ж приєднання цих земель позбавляло Запорозьку Січ будь-якого стратегічного значення через ліквідацію турецько-татарської загрози на півдні. А оскільки ці землі запорозьке товариство не могло освоїти повною мірою (наведені вище документи часто називають їх пустими), то цілком імовірно, що воно вважалося урядові, зацікавленому в їх освоєнні, «собакою на сіні». Таким чином, доля запорозького козацтва та його володінь мала вирішуватися найближчим часом.

Отже, визначалася проблема володінь запорозьких козаків: територія Запорожжя, взята в найбільших межах, охоплювала сучасні Дніпропетровську та Запорізьку області, західну частину Донеччини, Херсонщину, Кіровоградщину, значні частини Миколаївської та Черкаської областей. Разом із тим слід відзначити, що ці межі ніколи не існували водночас і в процесі перебігу історичних подій змінювалися.

Землі запорозьких козаків, які займали величезні степові простори по обох берегах Дніпра, були своєрідною буферною зоною між Кримом та Туреччиною з одного боку та Польщею і Росією — з іншого. Тому всі шляхи, що тягнулися від міст, які належали згаданим державам, до моря, неминуче мусили проходити через запорозькі землі. Це не були шляхи в сучасному розумінні. Вони являли собою просто напрямки, де можна було уникнути переправи через річки та інших перешкод. Такий шлях удень визначався по певних орієнтирах, а вночі — по зірках. Як правило, він проходив по водорозділу річок та їх приток.

Найвідомішим із суходільних шляхів був Муравський шлях. Він проходив водорозділом Дніпровського та Азово-Донського басейнів. Муравський шлях, по якому татари вривалися в межі Московської держави, виходив з Перекопу, повертав на північний схід і йшов, як уже

зазначалося, водорозділом Дніпра і Дона до Курська і далі до Брянська. Він мав декілька розгалужень у східному та західному напрямках. Відгалуженням Муравського шляху був Кримський (або Чумацький) шлях. Він йшов із Полтави на Новосанжари, через Оріль, на Кільчень, фортецю Самару, на Піщану Самару, повз Стару Самару, через Московку до Олександрівської фортеці. Далі він проходив прямою лінією уздовж лівого берега Дніпра понад Великим Лугом через річку Кінські Води і приєднувався до Муравського шляху нижче Молочних Вод.

На сході до Муравського шляху примикали Ізюмський та Кальміуський. Ізюмський шлях відділявся від Муравського проти верхів'їв річки Сейму і проходив через Харківщину від Вовчанська до Ізюма. Кальміуський шлях проходив через міста Лівен, Оскол, Валуйки, Білий Колодязь (на Харківщині) і прямував верхів'ями річок Кримки, Міусу або Кальміусу і біля Кінських Вод приєднувався до Муравського шляху.

З інших бокових шляхів, що проходили через запорозькі землі, відомі Брилевий, Залізний, Маріупольський та Сагайдачний шляхи. Брилевий шлях йшов уздовж Орелі з північного заходу на південний схід і проходив поблизу сучасного Новомосковська Дніпропетровської області. Паралельно до Брилевого шляху тягнувся Злодійський шлях із Царичанки до Новомосковська. Залізний шлях відгалужувався від Чумацького і йшов через Запоріжжя, Катеринослав (Дніпропетровськ) на Ростов-на-Дону. Маріупольський шлях йшов від сучасного Дніпропетровська на Маріуполь через Гуляйполе. Сагайдачний, що дістав свою назву від імені Петра Конашевича-Сагайдачного, який водив ним запорожців, найпевніше, як відгалуження Муравського шляху, проходив між Белгородом і Харковом і закінчувався на лівому березі Дніпра проти Хортиці.

Через західну частину запорозьких земель проходили Крюківський, Кримський, Переволочанський, Микитинський, Кизикирменський, Чорний Український і Чорний Польський шляхи. Крюківський (або Нижній) йшов від Січі на Кодак.

Його продовженням був Верхній шлях від Кодака до сучасного Крюкова, уздовж правого берега Дніпра. Кримський шлях на правому березі Дніпра починався від Дніпра поблизу Китайгорода і йшов через річки Домоткань і Самоткань, на зимівники мимо Романково-

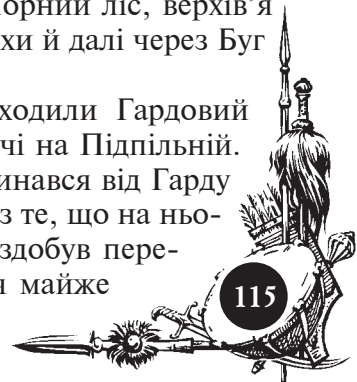

го уздовж лівого берега Базавлука, а звідси Переволочанським шляхом близько 25 км, далі круто під кутом знову до Дніпра з правого його берега на лівий і далі до Перекопу. Переволочанський шлях йшов з території Лівобережжя від Конотопа через Ромни, Гадяч, Полтаву, Старі й Нові Санжари та Переволочну і через Дніпро уздовж берега Омельника, потім перетинав Базавлук і сходився з Кримським шляхом, далі уздовж лівого берега Базавлука в Запорозьку Січ на річці Підпільній і звідси до Дніпра з правого берега на лівий і знову з'єднувався з Кримським шляхом. Микитинський шлях, що був продовженням Батуринаського, починався поблизу Кодака, йшов до Микитина (сучасний Нікополь) і звідси через Дніпро Микитинським перевозом — до річки Конки повз верхів'я Білозірки та приєднувався до Кримського шляху. Кизикирменський шлях розпочинався на правому березі Дніпра біля Кременчука і йшов паралельно до Микитинського з півночі на південь до Кизикирмена, перетинав Дніпро й далі тягнувся до Перекопа. Микитинський та Кизикирменський шляхи з'єднував між собою Саксаганський, який йшов правим берегом річки Саксагані на Кривий Ріг, що знаходився на Кизикирменському шляху.

Але найвідомішим шляхом на правому березі Дніпра вважався Чорний Польський шлях, або Шпаків шлях (названий так за ім'ям гайдамацького отамана Івана Шпака). Він тягнувся з глибини Польщі на схід через Львів, нижче від Умані через Синюху в західні межі запорозьких земель, де перетинав річки Вільшанку, Кільтінь, понад Малою Виссю і далі повертав на південь, тягнувся лівим берегом Сухого Ташлика, потім перетинав південний Буг і на правому його березі з'єднувався з Караванним шляхом до Балти.

Чорний Український шлях починався на правому березі Дніпра вище річки Псла і тягнувся через Чорний ліс, верхів'я Інгульця, Інгулу вздовж лівого берега Синюхи й далі через Буг на татарську сторону.

На південному заході Запорожжя проходили Гардовий (Королівський) та два Січових шляхи до Січі на Підпільній. Гардовий шлях називався так тому, що починався від Гарду на Південному Бузі, а Королівським — через те, що на ньому польський король Ян Ольбрехт 1489 р. здобув перемогу над турками й татарами. Він тягнувся майже

прямою 300-кілометровою лінією у напрямі від Бугу через річки Гарбузинку, Мертві Води, Інгул і Висунь, міста Кизикирмен до гирла річки Кам'янки, де у запорозьких козаків була Кам'яна Січ. Нижній Січковий шлях також йшов від Гарду. Він перетинав Малий Ташлик, Мертві Води, Великий Єланець, Мокрий Єланець, Сухий Єланець, Інгул і далі прямував на Базавлук і в Січ на річці Підпільній. Від Гарду починався й Верхній Січковий шлях, який пролягав через річки Малий Ташлик, Гарбузинку, Інгул, Висунь, Інгулець, Саксагань і Кам'янку і також закінчувався на Січі.

Головним водним шляхом запорозького краю був, звичайно, Дніпро. Шлях по Дніпру розпочинався від верхніх кордонів володінь запорозьких козаків — вище правої притоки Дніпра річки Сухого Омельника і лівої — Орелі, а закінчувався у Дніпровському лимані. Це була частина стародавнього шляху «із варяг у греки». Крім того, на човнах пересувалися по Дніпровських притоках та річках басейнів інших рік, що протікали через Запорожжя.

Оскільки запорозькі степи були насичені різними водними перешкодами, то, природно, під час подорожі ними виникала потреба їх перетинати. За незначної води це робилося убрід, а якщо було глибоко — на поромах, човнах і плотах.

Важливим бродом на Дніпрі був Кременчуцький брід. Ним часто користувалися татари, здійснюючи набіги на Росію чи Польщу. На Чумацькому шляху існувала Мішуринська переправа через Дніпро до фортеці Мішуриноного Рогу із фортеці Переволочної. Тут 1709 р. переправлялися через Дніпро шведський король Карл XII та гетьман Іван Мазепа після поразки у Полтавській битві. Проти острова Великого і села Романкового існувала Романківська переправа. Вище сучасного Дніпропетровська проти села Новий Кодак була розташована Кодацька переправа, через яку йшли обози з України на Дон. Будилово-Таволжанська переправа містилася між Будильським та Таволжанським порогами. Ця переправа була дуже зручною, оскільки в цьому місці Дніпро звужувався і не мав відгалужень. Нижче Дніпровських порогів і вище Хортиці була Кічкаська переправа, відома ще з візантійських часів. Дніпро тут також звужувався і мав, особливо з лівого берега, високі й скелясті береги. Микитинська,

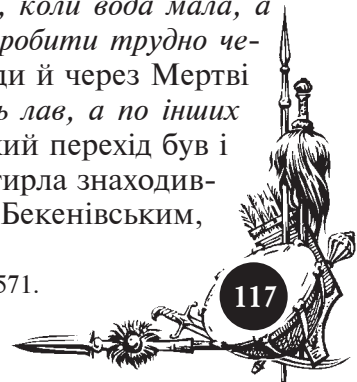

або Кам'янозатонська, переправа знаходилася поблизу сучасного Нікополя. Нею почали користуватися десь у другій половині XVI ст. Проти правої притоки Дніпра річки Кам'янки була Кам'янська переправа. Їх особливість полягала в тому, що з правого берега Дніпра на лівий тут переправлялися по течії Дніпра було зручно, а з лівого на правий — проти течії набагато складніше, і тому обози, прямуючи до Криму, переправлялися біля Кам'янки, а на зворотному шляху — в Кизикирмені Таванською переправою (поблизу острова Тавані). Важливу роль відігравали також Дрімайлівська та Козацько-Кам'янська переправи, розташовані поблизу гирл відповідних річок. Ними зручно було користуватися навіть під час найбільшого розливу Дніпра. Менш зручною вважалася Бугунська переправа, оскільки тут доводилося долати цілих три дніпровські канали, якими були два рукави Дніпра й Кінські Води. Тягинська переправа розташовувалася поблизу гирла річки Тягинки. Вона складалася з двох перевозів — нижнього і верхнього. Тут теж зручно було переправлятися й під час розливу Дніпра.

Перевози й броди були не лише на Дніпрі, а й на інших річках. Так, через Південний Буг нижче гирла Синюхи був Вітовтів брід. Навпроти гирла Мигійського Ташлика існував Мигійський перевіз, а на три кілометри нижче запорозького Гарду — Піщаний перевіз. Гардовий перевіз був біля самого Гарду. По цих трьох переправах перевезення здійснювалися човнами. На шість верст нижче Гарду розташовувався Кременецький брід, де можна було переїжджати через Буг вільно. Двома кілометрами нижче цього броду розташовувався Чортальський брід — проти правої притоки Бугу річки Чортали. Ще нижче був Овечий брід. Синюху долали Синюшиним бродом. Були броди і на Інгулі, *«якими здавна ходять по рибу. Оцими бродами можна йти табором у три і в чотири лави, коли вода мала, а окрім цих бродів, на інших місцях переправу робити трудно через численні плеса й круті береги»*. Були броди й через Мертві Води: *«на ній можна табором йти в десять лав, а по інших місцях можна й по більше лав йти»*¹. Неважкий перехід був і на Гарбузинці. Через Інгулець за 60 км від гирла знаходився Давидів брід. Цю ж річку долали також Бекенівським,

¹ Величко С. Літопис.— К., 1991. — Т. 2. — С. 570, 571.

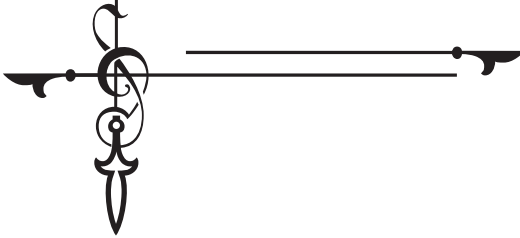

або Білим бродом. Броди існували і на річках Орелі (Стешин брід на Муравському шляху), Вовчій (Злодійський брід), Самарі (Піщаний, Калинів, Вільний, Гришчин, Кочереженський, Тернівський і Чаплинський).

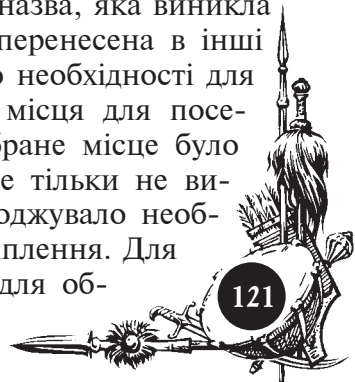
Отже, у володінні запорозьких козаків існувала досить розвинута система комунікацій, які зв'язували між собою як окремі частини цього краю, так і весь край із сусідніми територіями. Здебільшого Запорожжя було транзитною територією на шляхах сполучення між сусідніми землями.

**РОЗМІЩЕННЯ
ЗАПОРОЗЬКИХ
СІЧЕЙ
У XVI-XVIII СТ.
ТА ЇХ
ІСТОРІЯ**

Із попереднього розділу відомо, що запорозькі козаки розташовувалися на великій за розмірами території по обидва боки Дніпра і саме ця ріка вважалася центром запорозьких володінь. Тому не дивно, що на ній постійно облаштовувався у різних місцях адміністративний центр (фактично столиця) запорозького краю — Січ. Сама назва цього центру походить від слова «сікти», тобто «рубати», отже, мається на увазі засіка. Це доводиться й документами минулих часів, які розповідають про перебіг поступової колонізації запорозьких степів, яка спрямовувалася з України на пониззя Дніпра. Ця колонізація виявлялася насамперед у тому, що першопоселенці запорозьких земель обирали для свого помешкання віддалені від інших поселень лісові нетрі, які були малодоступними для набігів степових вершників, висікали навколо поселення ліс і жили на розчищеній від нього місцевості. Але Запорозька Січ виникла у степовій зоні, де лісових масивів було обмаль. Отже, слід вважати, що ця назва, яка виникла в лісовій місцевості, була перенесена в інші природні умови, де не було необхідності для попереднього розчищення місця для поселення і навіть навпаки, обране місце було настільки відкритим, що не тільки не вимагало очищення, а й породжувало необхідність його штучного укріплення. Для цього поблизу наміченого для об-

лаштування Січі місця вирубулися товсті дерева, їхні стовбури загострювали з одного кінця і обсмолювали з іншого, а потім вбивали у вигляді частоколу навколо якогось острова чи річкового мису. Таким чином, назва «Січ» була наділена подвійним змістом. З одного боку, під нею слід було розуміти розчищене серед лісу місце, з іншого — укріплену вирубленим лісом ділянку. Проте згодом первинне пряме розуміння слова «січ» поступилося переносному: центр усього запорозького низового козацтва, місце, де здійснюється управління всіма військовими та іншими справами запорозької вільної спільноти, резиденція головних старшин, які очолювали цю спільноту.

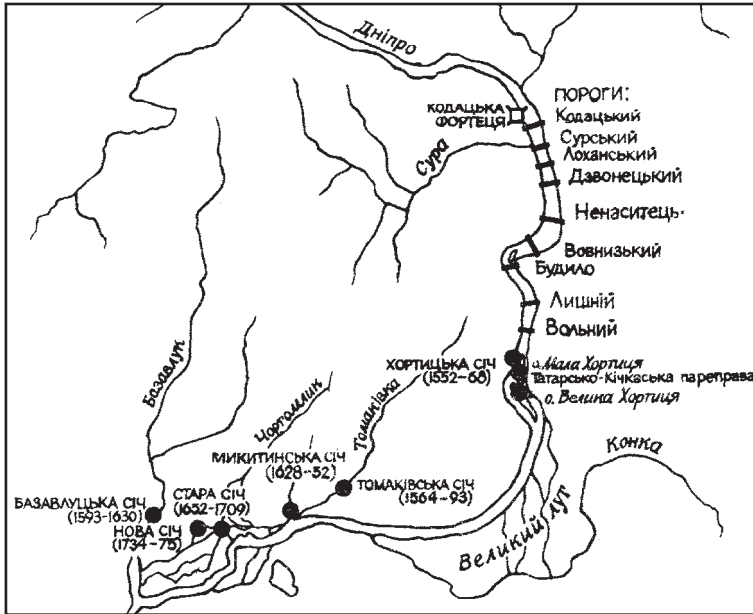
Поряд зі словом «січ» часто ставилося слово «кіш», що часом називався «вельможним запорозьким Кошем»¹. Дослідники вважають це слово запозиченим з татарської мови (як і взагалі багато українських слів). У перекладі з татарської воно означало отару з десяти тисяч овець. Слово «кіш» пояснювалося й так: кочуючи взимку і влітку у степах, запорозькі козаки використовували для захисту від негоди коші, які нагадували собою намети, оскільки були обшиті повстю і для зручності пересування з місця на місце мали два колеса. Усередині такої кибитки можна було розводити багаття для обігріву чи висушування одягу. Обидва ці пояснення намагався узгодити професор Григор'єв, за словами якого, «кіш» означає всіляке тимчасове приміщення на пустому місці або на дорозі: окрему кибитку, кілька кибиток і цілий табір... Тому кошем називалася, як й у татар, і головна квартира запорозького війська, що складалася з людей неосілих, готових завжди переноситися з місця на місце².

За різних обставин терміни «січ» і «кіш» запорозькими козаками вживалися то як синоніми, то відділялися ними один від одного. Під словом «січ», як правило, розумівся постійний центр запорозького краю, ядро запорозької спільноти, місце, де мешкало запорозьке товариство. «Кошем» частіше називався козацький уряд, у деяких випадках це слово означало тимчасові місця перебування козаків, військовий табір,

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 58.

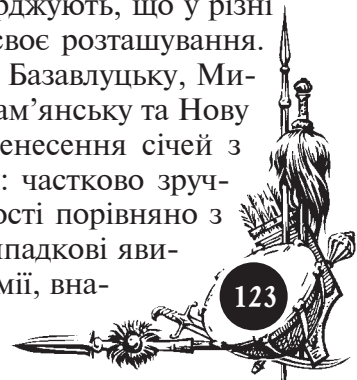
² Там само. — С. 59.

Карта розташування запорозьких січей

ставку командування. Однак найчастіше слова «січ» та «кіш» були у вжитку в однаковому значенні постійного місця перебування запорозької козацької спільноти. Тому в документах, що виходили із запорозького середовища, зустрічаються підписи «Дано з Коша при Бузі», тобто з тимчасового козацького табору на Бузі; «Дано з Коша Січі запорізької», «Дано в Коші Січі запорізької», тобто з постійного місця перебування на Січі; «Писано в Коші», тобто писано у ставці при постійній Січі; «Запорізький Кіш», тобто Запорозька Січ.

За понад двохсотрічне існування місце розташування січей неодноразово змінювалося. Дослідники, що займалися історією запорозького козацтва, здебільшого стверджують, що у різні часи Запорозька Січ вісім разів змінювала своє розташування. Зокрема виділяють Хортицьку, Томаківську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортомлинську, Олешківську, Кам'янську та Нову (або Підпільненську) Січі. Причинами перенесення січей з одного місця на інше були різні обставини: частково зручніші умови для проживання в одній місцевості порівняно з іншою, іноді стратегічні міркування, суто випадкові явища, наприклад брак води, мала площа; епідемії, вна-

слідок яких певна місцевість настільки заражалася, що живим людям мимоволі доводилося переносити січ в інше місце, якого не торкнулася епідемія.

Першим перелік запорозьких січей спробував дати в «Історії про козаків запорізьких» С. І. Мишецький. Однак він налічує їх десять:

1. У Седнівці, яка відстоїть від Чернігова на 30 верст.
2. У Каневі, яка стоїть нижче Переяслава, на правому боці Дніпра.
3. У Переволочній.
4. На Хортиці.

*Цей острів лежить нижче Вільних порогів, за 15 верст, за-
вдовжки 12 верст, завширшки 2 й 2¹/₂ версти, між Дніпром з
одного боку і річкою Хортиця з другого.*

5. В Томаківці, яка стоїть між Хортицею і старою Січчю.
6. У Микитині — в урочищі, що стоїть на правому березі, на-
впроти Кам'яного Загону, на якому ретраншемент¹, збудова-
ний на захист від росіян в попередні роки.
7. Стара Січ. Стоїть поблизу Дніпра на річці Чортомлинці з тих
часів, як запорожці за полянами жили.
8. Кам'янська розташована в яру, що тягнеться верст на сто,
а власне річка Кам'янка тепер не більше 8 верст. Вище Кизи-
кирмена за 30 верст на правому боці Дніпра; річка Кам'янка
вийшла з Малого Інгульця, від Дніпра за 100 верст.
9. В Олешках, яка вище Олександр-шаниців, на Кримській сторо-
ні, на пісках, при Дніпрі.
10. Нині наявна Нова Січа, яка сухим шляхом від старої Січі роз-
ташована за 7 верст, при річці Підпільній»².

У переліку Мишецького відсутня Базавлуцька Січ, нато-
мість є три інші січі — у Седнівці, Каневі та Переволочній, які
не можна вважати такими, оскільки ці місця розташовані не за
дніпровськими порогами і були населені не низовими, а го-
родовими козаками. Відомості, надані С. Мишецьким, цікаві
саме тим, що підтверджують факт поступової колонізації, яка
йшла з українських міст у степи, та спорідненість запорозь-

¹ Ретраншемент — кріпосне укріплення.

² *Мышецкий С. И. История о казаках запорожских// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 37—38.*

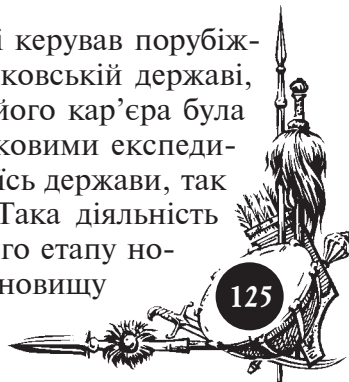
кого козацтва з іншими козаками, що жили в Україні. Виходячи з цього, всі історики, починаючи з Д. І. Яворницького, першою Запорозькою Січчю вважають ту, що стояла на острові Хортиця.

Хортиця — найбільший з усіх дніпровських островів, відомий задовго до утворення запорозького козацтва. У X ст. візантійці називали його островом св. Григорія, який нібито був вірменським правителем і колись мандрував Дніпром на Русь. У давньоруських літописах Хортиця зветься Хортичем, Кортицьким, Городецьким, Ортинським, Інтрським островом. Назва Хортиця швидше походить від слова «хорт», тобто пес, якого давні слов'яни-язичники, зупиняючись на цьому острові під час плавання Дніпром, могли приносити в жертву своїм богам.

Виникнення, облаштування та історія запорозького центру на Хортиці тісно пов'язані з діяльністю князя Дмитра Вишневецького, який у деяких дослідників асоціюється з героєм народних дум Байдою. Він був нащадком волинської гілки роду Гедиміновичів і мав князівський титул. 1550 р. Д. Вишневецького було призначено черкаським та канівським старостою, і на цій посаді він залишався до 1553 року. Уся біографія Д. Вишневецького свідчить про те, що він був людиною авантюрного складу. Потім він деякий час служив турецькому султанові, після цього знову повернувся на польсько-литовську службу і керував порубіжними землями, перебував на службі у Московській державі, робив спроби вести «самостійну гру». Вся його кар'єра була пов'язана з військовою діяльністю та військовими експедиціями як під час перебування на службі якоїсь держави, так і здійснюваних самостійними зусиллями. Така діяльність для знатних людей середньовіччя та раннього етапу нового часу найкраще відповідала їхньому становищу

Князь Дмитро Вишневецький

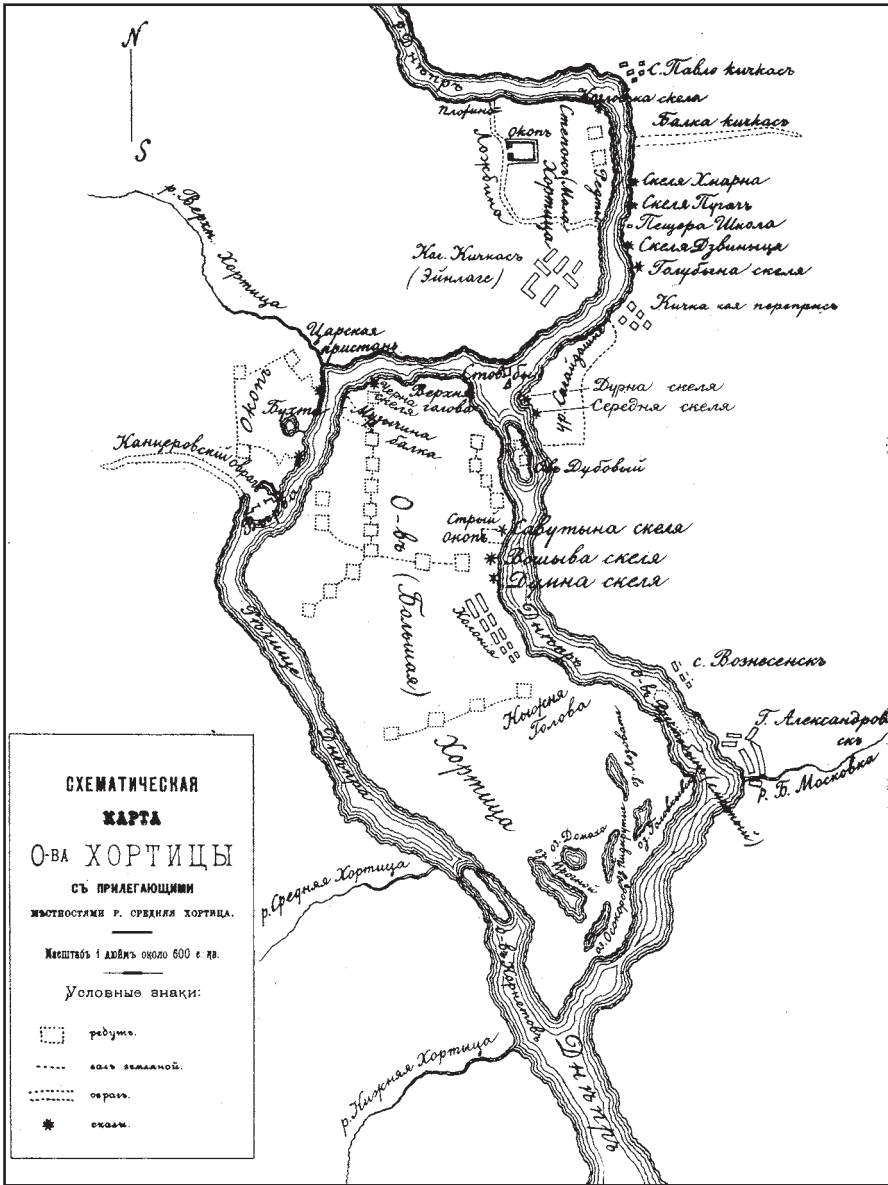
у суспільстві, тогочасній становій моралі людей шляхетного походження. До того ж військова справа давала можливість поліпшити й своє матеріальне становище, тим більше що XVI сторіччя, як епоха зародження капіталістичних відносин, коли гроші набували дедалі більшої ваги, змушувало пристосовуватися до вимог часу і феодальну верству, до якої належав Дмитро Вишневецький.

Опинившись при владі на порубіжних землях, князь дуже вдало використав ситуацію, що склалася в цих краях. Наявність тут значної кількості вільних людей, які мали неабиякі військові навички, досить висока самостійність місцевої адміністративної влади — все це відкривало особам шляхетного стану, що обіймали владні посади, великі перспективи у задоволенні найамбітніших прагнень і водночас давало змогу виявити себе оборонцем кордонів власної держави, захисником народу від зазіхань зовнішніх ворогів. Саме тому князь Дмитро Вишневецький зав'язав тісні стосунки у середовищі низових козаків. Перебуваючи на управлінні порубіжними землями, він *«об'єднав розпорошених по дніпровських плавнях низовців, прилучив до них той хліборобський елемент з межі Дикого поля, який уже набув добрих навичок військового ремесла»*¹.

«Розпорошені у плавнях низовці» охоче пішли на співробітництво з князем Вишневецьким. Вступаючи у великі і дрібні сутички з татарами, нападаючи на татарські улуси, вони спричинили претензії турецько-татарської влади до Польсько-Литовської держави, оскільки були номінальними підданими останньої. Оскільки в той час Польща й Литва прагнули здебільшого підтримання мирних відносин з Османською імперією та Кримським ханством, то така діяльність низового козацтва ставила останнє у нелегітимне становище. Отже, в особі Дмитра Вишневецького воно могло отримати неабияке адміністративне прикриття своїх дій, надання їм вигляду державно корисної справи. Не можна говорити, що співробітництво з черкаським і канівським старостою було для запорожців першим подібним досвідом. Такі самі стосунки вони мали раніше і з іншими державними намісниками у порубіжних землях, такими як Предслав Лянцкоронський, Євстафій

¹ Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький. — К., 2003. — С. 69.

Острів Хортиця

Дашкевич та ін. Але контакти з Вишневецьким мали під собою більш стале підґрунтя і не тільки тому, що князь виявив високий ступінь незалежності від офіційної влади, а й через те, що у прагненні зробити низовиків організованою військовою силою, навіть для задоволення власних амбітних планів, він враховував ті мотиви, які власне і спонукали людей іти на Низ. Його бурхлива військова діяльність обіцяла їм постійну «роботу». Саме така перспектива поставала перед козаками, коли 1552 р. Вишневецький збудував на Хортиці фортецю. Це був не звичайний порубіжний замок, а глибоко висунутий вперед плацдарм, що мав явно наступальний характер, і знаходився він на землях, які перебували під контролем запорозьких козаків. Власне замок Вишневецького розташувався не на Великій Хортиці, яка має 12 км завдовжки і не дає можливості ефективної оборони укріплення, а на Малій Хортиці (або Канцеровському острові), яка набагато менша і лежить паралельно північній частині Великої Хортиці, відділена від материка невеликою протокою. *«За своїм розташуванням, — писав Д. І. Яворницький про Малу Хортицю, — він (острів), ділиться на дві половини: низовинну, вкриту лісом... й височину, порослу травою на сході. Мала Хортиця має 12 десятин і 1200 кв. сажнів землі; західний і південний край острова похилі, східний і північний підвищені, скелясті і прямовисні, до семи сажнів заввишки при середньому рівні води. Підвищена частина острова має укріплення уздовж північної, південної і західної окраїн, що складаються з глибоких ровів з насипаними біля них валами заввишки від двох до трьох сажнів. Загалом укріплення Малої Хортиці мають вигляд підкови, північний і південний бік якої мають до сорока сажнів, а західний — 56 сажнів із припуском у три сажні для в'їзду; всередині укріплень викопано 25 ям, у яких нині ростуть груші. На думку військових фахівців, укріплення Малої Хортиці є так званим реданом із флангами, закритими горжею і траверсами, скерованими вгору і вниз проти течії для захисту Дніпра; зовні він справді нагадує «замок» чи «город», як називають його Еріх Лясота та російські літописи»¹.*

Присутність запорозьких козаків на Великій і Малій Хортицях підтверджується численними знахідками чов-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 66.

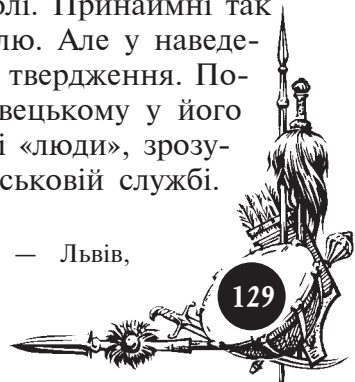
нів, залишків зброї, предметів домашнього вжитку. На Великій Хортиці також збереглися залишки козацьких укріплень, що, правда, вони належать не до часів Вишневецького, а до 30-х років XVIII ст.

Разом із тим виникає проблема: чи можна вважати Хортицький замок Січчю у загальноприйнятому розумінні цього слова. Для цього варто навести та проаналізувати лист польського короля Сигізмунда II Августа Вишневецькому, писаний 1557 р. як відповідь на прохання останнього про королівську протекцію. У ньому зокрема зазначається:

«А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги (мається на увазі відбиття татарського набігу), то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господарю, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших україн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які б могли зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годиться б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоди і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем»¹.

На перший погляд усе зрозуміло: фортеця, збудована Вишневецьким, — суто оборонна споруда і, крім того, вона має слугувати для стримування козацької сваволі. Принаймні так бачилося її призначення польському королю. Але у наведеному листі є моменти, які спростовують це твердження. По-перше, король відмовляє, по суті, Вишневецькому у його проханні «зміцнити той замок людьми». Ці «люди», зрозуміло, мусили перебувати на державній військовій службі.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1991. — Т. 2. — С. 17.

Причину цієї відмови можна пояснити. У цей час польсько-литовському урядові було ясно, що князь веде «власну гру» (до того часу він неодноразово змінював покровительство і не було гарантії, що він не використає надану йому живу силу не на користь королівської влади). По-друге, в листі король висловлює впевненість у тому, що Вишневецький у змозі стримати стихійні виступи козаків проти татар, що свідчить про тісні зв'язки князя з низовим козацтвом. Врешті, саме ці люди й мусили становити гарнізон Хортицької фортеці, бо регулярних сил в його розпорядженні або не було, або було обмаль. Окрім того, схильність козаків до «свавілля» могла негативно позначитися на діях урядового військового контингенту, якби Вишневецький отримав такий від короля. Адже не раз так траплялося, що люди, перебуваючи на військовій службі, самовільно залишали її і приєднувалися до вільних військових спільнот. (Той самий Ексквемелін, описуючи життя флібустьєрів, розповідає про випадки, коли до них приєднувалися моряки й капітани королівського флоту). Та й сам Вишневецький відомий не стільки своєю діяльністю на державних посадах, скільки діями на чолі козацьких загонів.

Із викладеного випливає те, що Хортицька фортеця справді могла стати першим центром запорозького козацтва і найшвидше — «кошем» у розумінні цього слова як головного військового табору. Що ж до особи самого князя, то увесь його життєвий шлях свідчить про те, що він поводився не як представник офіційної влади, а саме як козацький ватажок. Саме звідси випливає королівська недовіра Вишневецькому у наведеному листі. І Хортицький замок він будував із такою метою, щоб звідти здійснювати набіги на турецько-татарські володіння. Цим пояснюється врешті перехід Вишневецького під протекцію московського царя Івана Грозного, який в той час ворогував з Туреччиною і Кримом. Та, не чекаючи згоди Москви, він разом із запорозькими козаками отаманів Млинського та Михайла Єськовича і власними трьома сотнями черкасько-канівських козаків здійснив похід на міста Іслам-Кермен, Волам-Кермен і Очаків. Наступальні дії Вишневецького, заснування ним Хортицької фортеці, що безпосередньо загрожувала володінням турецького султана та кримського хана, викликали адекватну реакцію з їхнього боку. У травні

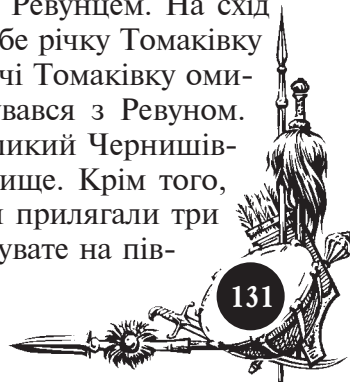

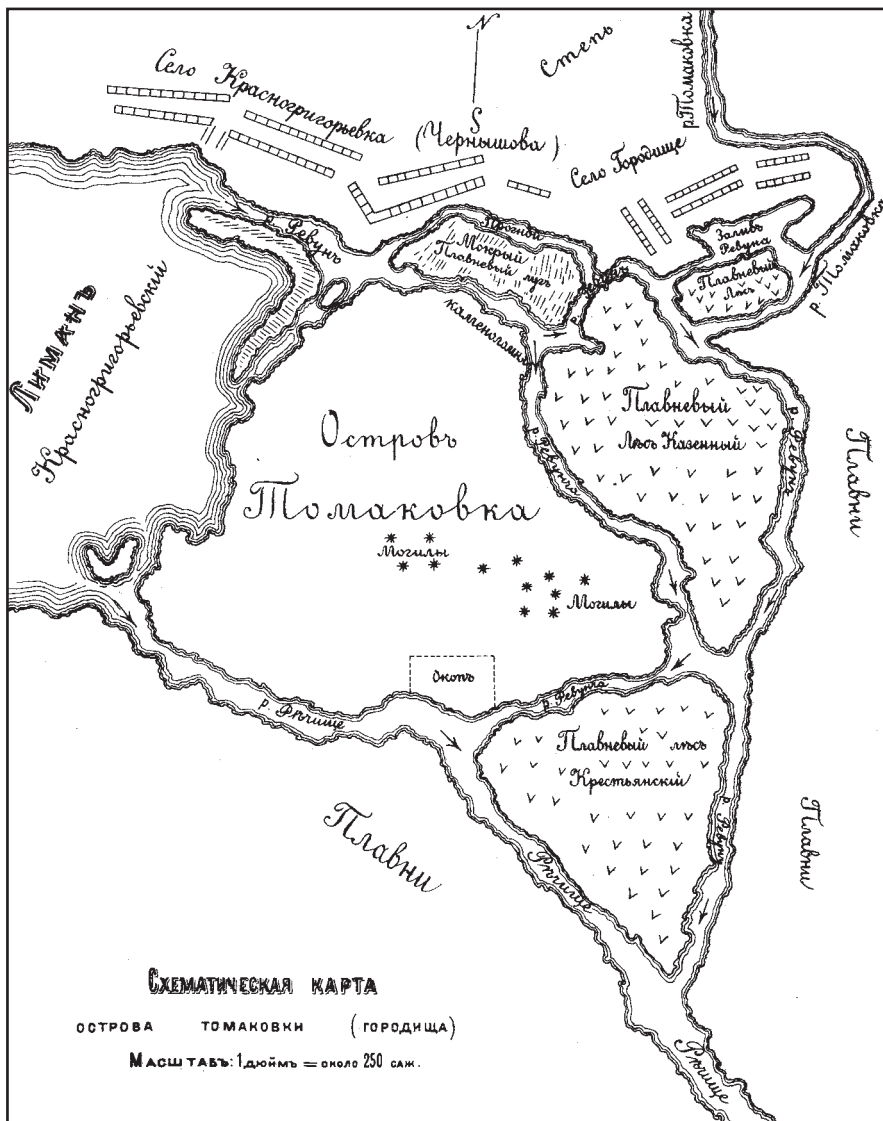

1557 р. кримське військо на чолі з ханом Давлет-Гіреєм двадцять чотири дні вело облогу замку Вишневецького на Хортиці, але татари не тільки були відбиті з великими втратами, а й Вишневецький зміг відібрати в них деякі кочів'я. У жовтні того ж року з козацького гнізда на Хортиці знову стався набіг на Іслам-Кермен, де козаки захопили багато трофеїв, але врешті вдача зрадила князя. У жовтні 1558 р. Хортиця знову зазнала несподіваного нападу кримських татар, тепер уже підсилених турецькими загонами. Вишневецький довго витримував облогу, але врешті, використавши все продовольство і втративши багато людей, змушений був відступити до Канева і Черкас. Хортицька ж фортеця була зруйнована татарами й турками.

Існування Хортицької фортеці як центру, де зосереджувалася запорозька спільнота, свідчить про те, що низове козацтво почало усвідомлювати необхідність централізованого керування своєю діяльністю. З цього часу яскраво простежується тенденція до створення єдиної козацької організації, яка б мала компактне розміщення.

У 1570-х рр. з'явилося козацьке укріплення на о. Томаківка, який дістав цю назву від татарського слова «тумак» — «шапка». Цей острів справді схожий на шапку і в давні часи був вкритий великим лісом. У стратегічному плані розташування Томаківки було дуже зручним. Острів лежав серед низовинних плавнів. З півдня й південного заходу до нього підходило Річище, утворене правою притокою Дніпра Бугаєм, яке текло у західному напрямку 10 км, а потім впадало нижче острова в Чернишівський лиман. Зі східної сторони острів омивався річкою Ревун, що відділялася від Річища поблизу південного сходу Томаківки. Ревун розділявся на два рукави. Головний, зберігаючи ту саму назву, йшов далі на північ навколо самого острова, а другий звертав на схід у плавні і називався Бистриком або Ревунцем. На схід неподалік від острова останній приймав у себе річку Томаківку навпроти північної окраїни острова. З півночі Томаківку омивав той самий Бистрик, який знову з'єднувався з Ревуном. Із заходу до острова Томаківки прилягав великий Чернишівський лиман, у який впадали і Ревун, і Річище. Крім того, між цими річками й островом до Томаківки прилягали три великі озера — Соломчине на півдні, Калинувате на південному сході та Спичине на півночі.

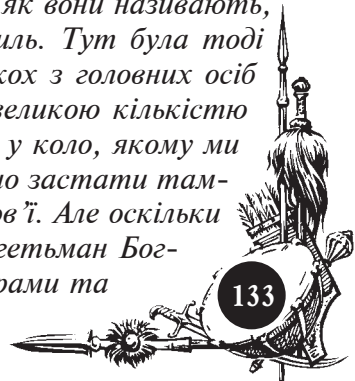
Острів Томаківка

Водойми, що оточували Томаківку, мали досить велику глибину і були доволі широкими. Південний берег Томаківки, крутий, уривчастий і оголений, складався з червоної глини, яка щороку на великому просторі сповзала у воду після весняної повені. Зі східного боку берег дещо знижувався, поступово стаючи положистим, укритим степовою травою. Майже на самій середині східний берег Томаківки мав невеликий згин, схожий на серп місяця. Тут лежав родючий чорноземний ґрунт. На півночі поверхня Томаківки була положистою, вкрита степовою та болотяною травою. Положистою і зарослою травою, тереном і деревами була й західна частина острова. До східного і південного берегів Томаківки прилягали великі плавні, що тягнулися на відстані близько 7 км до самого Дніпра. Навесні їх повністю заливало водою. Окружність острова Томаківка становила трохи більше 6 км, а площа — 350 га.

Січ на Томаківці існувала до 1593 р., коли була зруйнована татарами. Про її існування свідчать сліди постійного перебування на острові запорозьких козаків. Ще в кінці XIX ст. тут було знайдено залишки невеликого укріплення, розташованого на південній околиці. Вони мали форму правильного редути, що складався з трьох траншей: східної завдовжки близько 50 м, західної завдовжки 30 м, та північної із довжиною понад 100 м. Десь посередині останньої був вхід. Поблизу укріплення неодноразово і у великих кількостях знаходили залишки життєдіяльності запорожців — рибальські гачки, цвяхи, металевий та глиняний посуд, монети, чавунні ядра й олов'яні кулі тощо.

Базавлуцька Січ дістала свою назву від татарського слова «бузлук», що означає лід. Першим про Базавлуцьку Січ згадував 1594 р. посланець імператора Священної Римської імперії до запорозьких козаків Еріх Ласота: *«9-го [червня], до острова Базавлук, при рукаві Дніпра у Чортомлика, або як вони називають, при чортомликському Дніприщі, близько 2 миль. Тут була тоді січ козаків, які вислали нам на зустріч кількох з головних осіб свого товариства і вітали наше прибуття великою кількістю пострілів із гармат. Потім вони провели нас у коло, якому ми просили передати, що нам було вельми приємно застати тамтешнє лицарське товариство у повному здоров'ї. Але оскільки за кілька днів перед тим, тобто 30 травня, гетьман Богдан Мікошинський вирушив до моря з 50 галерами та*

1300 людьми, то ми бажали відкласти передачу свого доручення до повернення гетьмана та його сподвижників, доки усе військо не буде на місці»¹.

Місце розташування Базавлуцької Січі описане Ласотою цілком докладно. Посол плыв по Дніпру, з Дніпра Чортотлицьким Дніприщем і далі — гілкою Підпільною, звідси — гілкою Сандалкою, рукавом Великою Лапою в річку Базавлук до однойменного острова. Вибір місця розташування запорозької спільноти на острові Базавлук свідчить про грамотні стратегічні міркування у низових козаків. Базавлук знаходився на відстані близько 4 км від гирла річки Базавлук, між лиманами Бейкушем та Журавлівським і по прямій був віддалений від Дніпра на 23 км. З південного боку, тобто від татар, він був захищений островом Дівичим, що лежав на 8 км нижче Базавлука, був дуже низький, але вкритий в літню пору такою густою рослинністю (лісом і травою), що через них було неможливо пройти, тим більше проїхати. Нижче Дівичого острова до самого Дніпра простягалися густі плавні, вкриті великим лісом, порослі високим очеретом та непролазною травою, які перетиналися в усі боки мережею річок, лиманів і озер. Зі сходу острів Базавлук захищався самою річкою та її високим берегом, який називався Красний Кут, оскільки складався з червоної оголеної глини. З півночі Базавлук прикривав лиман Бейкуш, а з заходу — високий, хоча й пологістий кряж, що тягнувся уздовж річки Базавлук.

Час заснування та існування Базавлуцької Січі, як і ім'я її засновника, залишається невідомим, оскільки про це не згадується в історичних джерелах. Вона відома лише завдяки перебуванню на ній Еріха Ласоти. Мета його поїздки туди була пов'язана з ідеєю створення широкої антитурецької коаліції в Європі, учасниками якої мали стати запорозькі козаки, що зарекомендували себе в ті часи непримиренними супротивниками Туреччини й Криму.

Паралельно з Ласотою переговори з запорозькими козаками вів і папський посол Александр Колумео, який перед тим побував у Трансильванії, Молдавії, Галичині й Польщі.

¹ Ласота Е. О запорожцах// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 517.

Щоправда, до Січі на Базавлуку він не доїхав. У своєму донесенні Александр Колумео писав: *«Козаки перебувають біля великого (тобто Чорного моря), чекаючи нагоди увійти в гирло Дунаю. Число цих козаків не доходить і до 2000. Гадаю, вони вирушили туди на прохання його цісарської величності; інші козаки перебувають на татарському кордоні. Для особистих переговорів з останніми я поїду в Кам'яницю й куди знадобиться, 27 квітня 1594 р.»¹*

Колумео вів переговори з низовиками близько півтора місяця з кінця квітня до початку червня. Тоді козаки стояли у п'ятиденному переході від Кам'яниці. Тут їх налічувалось близько 2500 разом із кошовим Богданом Мікошинським (тим самим, якого очікував на Базавлуку Ласота). Останній письмово обіцяв папському послу, що готовий зі своїми козаками виступити проти турків. Ласота також дочекався повернення кошового з походу. Той прибув з великою здобиччю та полоненими, серед яких був і придворний кримського хана Біляк. Від останнього Ласота довідався, що хан з 80-тисячним військом вирушив у похід на Угорщину. Після цього цісарський посол виклав своє доручення у козацькому колі, й козаки з приводу його справи розділилися на дві групи — начальницьку групу та групу простих козаків. Остання після довгих суперечок погодилася служити імператору і почала кидати вгору шапки. Але далекий шлях, нестача коней і продовольства, невизначеність умов самого імператорського посла змусили запорозьких козаків розпочати нове обговорення зроблених Ласотою пропозицій. Кінцевим підсумком цього обговорення стало те, що козаки вирішили відправити разом з Ласотою до імператора Рудольфа II двох своїх посланців, щоб домовитися з імператором особисто про умови їхньої служби. 3 липня 1594 р. Ласота залишив Базавлуцьку Січ. Базавлуцька Січ проіснувала до 1652 р. З нею пов'язані імена таких гетьманів, як П. Сагайдачний, М. Жмайло, М. Дорошенко. Саме з неї 1648 р. розпочав Визвольну війну Б. Хмельницький.

Десь із середини XVII ст. Запорозька Січ розташовувалася вже на Микитиному Розі, тому й називалася Микитинською. Це був мис біля правого берега Дніпра поблизу сучасного

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 69.

Нікополя. Місцевість, на якій було засновано Микитинську Січ, відтворити важко, оскільки ще до початку XX ст. дніпровські води в цьому місці неодноразово змінювали конфігурацію берегів. Але завдяки документальним джерелам можна з досить високим ступенем вірогідності встановити дату виникнення цього центру запорозької спільноти. Польський хроніст Дзєвович розповідає, що Микитинська Січ заснована якимось козаком Федором Липчаєм під час відбудови Кодацької фортеці 1638 р. У другій половині XVIII ст. про існування Січі на Микитиному Розі згадує князь Мишецький: «При цій річці (Підпільній) є урочище Микитине, де у давні роки була Запорізька Січ»¹.

З Микитинською Січчю пов'язаний початок Хмельниччини. Саме сюди втік з ув'язнення у грудні 1647 р. Богдан Хмельницький, перед тим як підняти грандіозне повстання проти польського панування в Україні.

Разом із заснуванням Микитинської Січі в ній була збудована й церква. Відомо, що в ній молився і Б. Хмельницький після того, як козаки обрали його гетьманом і кошовим на початку 1648 року. Після перемоги під Жовтими Водами та Корсунем, крім багатих подарунків запорозькому війську, гетьман виділив на утримання цього храму триста талерів.

Але Микитинська Січ, як і попередні на Хортиці, Базавлуку й Томаківці, існувала недовго, оскільки 1652 року запорозьке товариство передислокувалося в інше місце і заснувало Чортомлицьку Січ. В Андрусівському договорі про перемир'я Росії з Польщею це місце вже називалося не Січчю, а перевозом. 1688 р. Микитинську Січ називали «пустою», старою Січчю, яка «була на тому боці»². Та запорозька присутність у цьому місці все ж залишалася. Коли у XVIII ст. тут виникло село Микитине, або Микитинська застава, в ньому, крім корінних жителів, перебували й посадові особи Січі шафар і підшафарій (збирачі податків), писар і підписарій, які збирали за проїзд через цей населений пункт гроші та надсилали їх до скарбниці запорозького війська. Тут же стояла запорозька варта, а поблизу розташовувалися близько 300 запорозьких зимівників.

¹ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 73.

² *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 76.

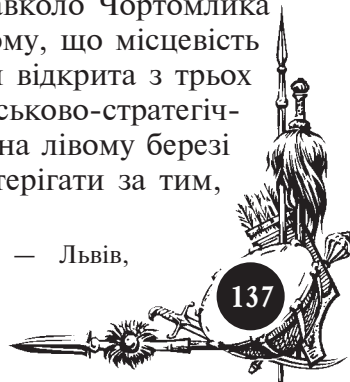
Наступною за Микитинською стала Чортомлицька, або Стара Січ, яка була розташована на мису Чортомлик. Як уже згадувалося, вона була заснована 1652 р. в той час, коли кошовим отаманом був Лутай. Про це свідчать відомості, наведені у документі, датованому 1672 р.:

«Город Січа стояв у гирлах біля Чортомлика і Прогною над річкою Скарбною; вишину той вал мав шість саженів; з поля від Сумської сторони та від Базавлука, в валу влаштовані палі й бійниці і з іншої сторони від гирла Чортомлика і від річки Скарбної до валу, зроблені коші дерев'яні й насипані землею. А у цьому городі башня з поля, мірою колом 20 саженів, а в ній вікна для гарматної стрільби. А для ходу по воду зроблено на Чортомлик і на Скарбну вісім форток, а над фортками бійниця, а в ширину ті фортки лише одній людині пройти з водою. А мірою той городок Січа з поля від річки Прогною до річки Чортомлика сто ж саженів да з правої сторони річки Прогної, а з лівої сторони річки Чортомлик, і впали ті річки в річку Скарбну, яка тече позаду города, біля самої — ров. А мірою увесь город Січа буде колом 900 саженів. А будували цей город Січу кошовий отаман Лутай з козаками 20 років тому»¹.

Усередині Чортомлицької Січі були влаштовані курені, вікна яких виходили на площу, а поза Січчю знаходилася так звана грецька хата, де розмішувалися іноземні посли, що прибували до запорожців. Документи, датовані 1659, 1664 та 1673 роками, свідчать, що на Чортомлицькій Січі існувала церква Покрови Богородиці. За відомостями, що випливають з листа кошового Івана Щербини гетьману Лівобережної України Івану Брюховецькому, ця церква раптово згоріла з багатьма предметами для богослужіння. А 1673 р. на Січі будувалася вже нова церква.

Причина перенесення січі з Микитинового Рогу до гирла Чортомлика полягає швидше в міркуваннях стратегічного характеру, тобто у більшій зручності місцевості навколо Чортомлика в порівнянні з Микитиним Рогом. Річ у тому, що місцевість поблизу Микитинового Рогу досить висока й відкрита з трьох боків. А це є досить значний недолік у військово-стратегічному плані, оскільки татари, які кочували на лівому березі Дніпра, просто навпроти Січі, могли спостерігати за тим,

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 80.

що діється у запорозьких козаків, і передбачати всі їхні плани й задуми. Це могло спонукати козаків залишити Микитинський Ріг і перенести Січ нижче, на річку Чортотлик.

Чортотлицька Січ вважалася Січчю, яка переважала за своїм значенням інші попередні центри запорозького козацтва. Доказом тому можуть бути документи, що виходили з цієї Січі. Вони рідко підписувалися з означенням місця її розташування: «Дано в Січі при Чортотлику», «Дано з Чортотлицької Січі», а переважно не мали на це вказівок, оскільки під Січчю чи Кошем розумілася саме Чортотлицька Січ.

Ця січ існувала досить довго — 57 років (з 1652 до 1709 р.). (Іноді історики асоціюють Чортотлицьку Січ з Базавлуцькою, вказуючи, що вона існувала у 1593–1709 рр., тим самим не звертаючи уваги на існування січі на Микитиному Розі). Чортотлицька Січ вважається найзнаменитішою серед інших запорозьких січей, оскільки її існування збігається з найбільшою військовою активністю запорозького козацтва та діяльністю найушлавленішого запорозького отамана Івана Сірка. Тому Чортотлицьку Січ часто називали Січчю Івана Сірка. Підкреслюючи значення Чортотлицької Січі, найвідоміший дослідник історії Запорожжя Д. І. Яворницький писав: *«В цій Січі часто зв'язувалися такі справи, котрі потім розв'язувалися у сусідній запорожцям Україні, в російській Москві, польській Варшаві й турецькому Стамбулі. З цієї Січі запорожці ходили на Україну й Польщу, за Богдана Хмельницького під Жовті Води, Батіг і Жванець; у тій Січі вони присягали на вірність російському престолу й потім гірко оплакували смерть «старого Хмеля»; з цієї Січі вони ходили за сина Богдана Хмельницького, Юрія; звідси вони багато разів виступали в похід під керівництвом Якова Барабаша, Івана Сірка, Мартина Пушкаря та інших українських вождів проти їхнього найлютішого ворога, брехуна й наклепника гетьмана Івана Вигоського, котрий лавірував між Москвою й Польщею, водночас доносив московському царю на запорожців і запорожцям брехав проти московського царя. Звідси вони виходили й проти Хмельниченка (сина гетьмана Б. Хмельницького, Юрія, що також тричі проголошувався гетьманом), який врешті зрадив російський престол, громили його наступників, сьогобічного гетьмана Якова Сомка й тогобічного Павла Тетерю (тобто гетьманів Право-*

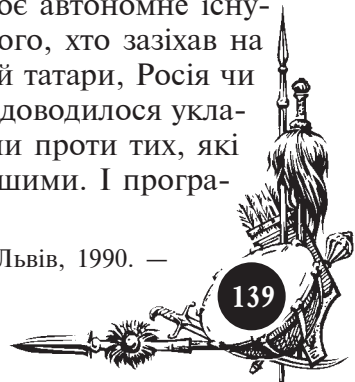

бережної та Лівобережної України). З цієї ж січі вони 1663 року ходили на Україну й провели тут так звану чорну раду, скликану українською черню, котра стратила Сомка; звідси ж запорожці не раз успішно здійснювали походи разом із московським воєводою Косаговим проти гетьмана Дорошенка й знаменитого польського вершника Чарнецького. З Чортомлицької Січі запорожці піднімали українців проти московських воєвод і бояр за їхні побори, податки й утиски малоросійського народу. В цій самій Січі запорожці 1675 року вибили близько 14 000 турецьких яничарів і потім, очолені славним кошовим отаманом Іваном Сірком, здійснили блискучий похід у самий Крим, захопивши там безліч полонених і здобичі. З Чортомлицької Січі запорожці 1677 року ходили на допомогу українцям під час так званого першого чигиринського походу турків, звідси 1687 і 1688 року вони виступали в походи на Крим під спільним керівництвом князя Василя Голіцина, Івана Самойловича й Івана Мазепи; звідси ж 1701 року ходили походом під Псков на допомогу російському війську Петра I проти шведів. Нарешті з цієї ж Чортомлицької Січі протягом усього її існування запорожці багато разів «чинили промисли» в турецьких і татарських землях біля Перекопа, Очакова, Кизикирмена, Тавані, Кінбурна, Тягинки, Гнилого моря та інших місць і міст Татарського ханства й Турецького царства»¹.

Звичайно ж, у точці зору Д. І. Яворницького є багато суперечливих моментів щодо оцінки дій запорозьких козаків в той час, коли їхнім центром була Чортомлицька Січ. Але немає сумніву в тому, що активність запорозької спільноти у другій половині XVII ст. була безпрецедентною. Тільки причини цієї активності полягали в іншому. Цього часу відбувалася боротьба за переділ території України, в тому числі вона стосувалася й контролю над Запорожжям. Запорозькі козаки як вільна військова спільнота мусили відстоювати своє автономне існування. Тому вони й воювали проти будь-кого, хто зазіхав на їхню свободу, будь то Гетьманщина, турки й татари, Росія чи Польща. Зазвичай у цій боротьбі січовикам доводилося укладати союзи з потенційними супротивниками проти тих, які на даний момент вважалися найнебезпечнішими. І програ-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 82.

ли вони тому, що сторони, які претендували на контроль над запорозькими землями, врешті домовилися між собою.

Після п'ятдесятисемирічного існування Чортомлицьку Січ зруйнували війська російського царя Петра I 1709 р. Це сталося тому, що запорозькі козаки, очолювані в той час кошовим отаманом Костем Гордієнком, незадоволені утисками з боку російської влади (припинення припливу втікачів на Запорожжя, побудова кількох російських фортець для здійснення контролю над Січчю, заборона здійснювати самовільні походи, що характерні для будь-якої вільної військової спільноти тощо), підтримали гетьмана Івана Мазепу у його прагненні вирвати Україну з-під московської влади і перейшли на бік шведської армії, що вела воєнні дії проти росіян у Північній війні 1700–1721 рр. Цей крок Петро I використав як привід для знищення Січі. Демократичний устрій і незалежність запорозької спільноти не відповідали централізаторській політиці російського самодержцзя. Після кількох невдалих спроб російські полки 14 травня 1709 р. увірвалися в Січ. Запорожцям пообіцяли помилування, і вони припинили опір. Проте над ними була влаштована кривава розправа. Січові споруди було знищено, артилерію, майно, цінності вивезено. Пізніше тортурам і стратам були піддані й січовики, захоплені в полон разом зі шведами під час Полтавської битви, 27 червня 1709 року.

Після ліквідації Чортомлицької Січі частина січовиків опустилася вниз Дніпром і заснувала Кам'янську Січ, яка знаходилася біля впадіння річки Кам'янки у Дніпро, вище міста Кизирмена (поблизу нинішнього села Милового на Херсонщині). Кам'янська Січ була облаштована на лінії кордону російсько-турецьких володінь. Трохи пізніше, 1710 р., сюди прибули й ті січовики, які після поразки в Полтавській битві разом із Мазепою та шведським королем Карлом XII знайшли притулок у Бендерах, що були володінням турецького султана. Перед цим ця частина запорожців прийняла турецький протекторат. Частина ж січовиків, очолювана Гордієнком, пішла на Буджацькі лимани, заснувавши кіш над озером Ялпухом і розташувавши курені до Чорного моря.

Кам'янська Січ існувала дуже недовго, лише до 1711 р. Коли про поселення січовиків поблизу річки Кам'янки довідався російський цар, він вирядив проти них сили,

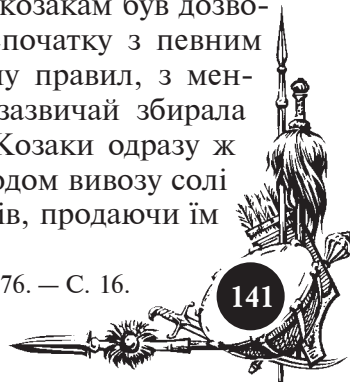

очолювані «кишеньковим» гетьманом Іваном Скоропадським та російським генералом Бутурліним з вісьмома російськими полками, які стояли в той час поблизу Кам'яного Затону, охороняючи російські кордони від турецько-татарського нападу. Російський наступ виявився вдалим. Кам'янську Січ зруйнували, і запорожці змушені були шукати нового місця для побудови Січі, подалі від російського кордону. Тоді вони оселилися на лівому березі Дніпра поблизу урочища Олешки, заснувавши Олешківську Січ, яка розташовувалася в межах сучасного міста Цюрупинська на Херсонщині. Історик І. Забелін виводить походження топоніма (назви) Олешки від слова «ольха», яким давньою мовою називали болото, водяне заплавне місце, що вкрите кущами та дрібним лісом¹. Коли січовики оселилися в Олешках, вони перебували під владою кримського хана, а через його васальну залежність від Туреччини — і під турецьким султаном. Перейшовши під владу кримського хана та турецького султана, запорозькі козаки залишилися вірними своїм законам, звичаям і релігії.

За умовами Прутського перемир'я 1711 р. та Константинопольського мирного договору 1712 р. російський уряд формально відмовився від Запорожжя, визнавши його турецько-татарським володінням, а запорозьких козаків підданими турецького султана. Таким чином, січове товариство знову стало володіти тією самою територією, яка була втрачена ним після зруйнування Чортомлицької Січі та поразки під Полтавою, тобто усіма своїми землями від Нового Кодака до фортеці св. Анни.

Спочатку життя запорозьких козаків під турецько-татарською владою було досить вільним. Вони користувалися різними земельними угіддями, були звільнені від оподаткування до ханської скарбниці і навіть самі отримували звідти жалування. Однак таке становище тривало недовго і з часом змінилося. Замість грошового жалування запорозьким козакам був дозволений видобуток солі з кримських озер, спочатку з певним послабленням проти встановлених у Криму правил, з меншим митом, ніж те, яке кримська влада зазвичай збирала за цей промисел з прибульців з України. Козаки одразу ж почали зловживати цією пільгою. Під приводом вивозу солі для своїх потреб вони брали її і для українців, продаючи їм

¹ Забелін І. История русской жизни. — Т. 1. — М., 1876. — С. 16.

сіль з великим прибутком. Тому означена пільга для запорожців була скасована. Крім того, ставши підданими кримського хана і турецького султана, мешканці Олешківської Січі мусили ходити в походи по 2000 й більше людей на допомогу татарам, на чолі з кошовим отаманом за першою вимогою ханського уряду. До того ж кримська влада намагалася відіслати козаків якомога далі. Ці походи для них були дуже збиткові. Так само на козаків покладалася обов'язок працювати на будівництві Перекопської лінії укріплення, для чого постійно тут мали бути 300 людей. Зазвичай це була безкоштовна повинність, що дуже не подобалася козакам, які мали своє особливе уявлення про «лицарську» честь.

Що довше перебували козаки під кримською владою, то більше в них накопичувалося претензій до неї. Запорожцям було суворо заборонено тримати на Січі гармати, будувати якісь укріплення, як і в інших місцях. Вони втратили право підтримувати будь-які відносини з Росією та відвідувати російські землі, не могли торгувати в Криму та Очакові. Дозволялося лише купувати у визначених місцях товари і вивозити їх не далі Січі. У тій самій Січі право на торгівлю надавалося кримчанам, очаківцям, грекам, вірменам, євреям. Запорожці також були обкладені різними податками і мусили дарувати подарунки усім представникам кримської влади, які відвідували Січ. Усе це вкрай негативно відбивалося на економічному добробуті січовиків.

Було й багато інших утисків. Так, кримський хан відібрав у запорозьких козаків та віддав ногайській орді майже все пониззя Дніпра від Дніпровського лиману аж до порогів та прилегло до нього степові простори. Козаки мусили нести прикордонну службу на кордоні з Росією. Коли хтось із кримських невільників втівав у християнські землі або якщо у татар пропадали табуни коней, отари овець чи інше майно, то на них покладалася матеріальна відповідальність у вигляді великого штрафу. Існують відомості, що козаки пішли з Олешківської Січі і повторно переселилися на місце колишньої Кам'янської Січі (біля впадіння річки Кам'янки в рукав Дніпра Козацьке Річище). За свідченням історика С. Мишецького, це сталося так. Коли запорозькі козаки, очолювані власним кошовим отаманом та кримським ханом, ходили в похід на черкесів під Сулак, певна частина запорожців, що

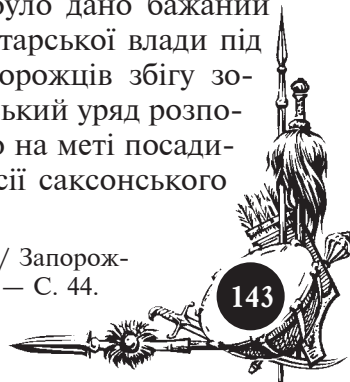

отаборилася на річці Самарі і була постійно невдоволена своїм підлеглим становищем щодо Олешківської Січі, здійснила на неї напад і зруйнувала її. Повернувшись із походу і побачивши зруйновану Січ, козаки вирушили на Самару і винищили багато тамошніх мешканців, а самі залишили Олешки й повернулися на давню Кам'янську Січ¹. Характер місцевості, де розташовувалася Кам'янська Січ, давав змогу козакам оборонятися від татарських наїздів, оскільки, навіть перебуваючи під владою Криму, козаки татарам не довіряли.

Кам'янська Січ займала невеликий куток між лівим берегом Кам'янки та правим берегом Козацького Річища на Дніпрі і мала форму неправильного трикутника, що витягнувся з півночі на південь з вершиною на півдні. Посередині Січі з півночі на південь розташовувалися видовжена площа, оточена будівлями куренів, і скарбниці, яких було 40. Один ряд куренів стояв уздовж Козацького Річища з виходами на захід, а три йшли від степу до Кам'янки з виходами на схід і захід. Кожен курінь був завширшки 12 м і завдовжки понад 20 м. Постійної церкви ні на Олешківській, ні на Кам'янській Січах не було, а існували тимчасові похідні церкви. Уся Січ була обнесена кам'яним муром, за яким на північній околиці Січі було викопано сім ям-пасток. Південна околиця Січі також була обнесена муром, і, крім того, місце, де знаходилися Кам'янка й Козацьке Річище, було відділене невеликим ровом, що йшов зі сходу на захід.

Перебуваючи під турецько-татарською владою та зазнаючи від неї всіляких утисків, запорозькі козаки дедалі більше схилилися до думки про повернення під зверхність Російської імперії. Але уряди Петра I та його перших наступників (Катерини I та Петра II) залишали без відповіді численні подання про повернення Січі в межі Росії. Лише під час правління імператриці Анни Іванівни у вересні 1734 р. козакам було дано бажаний ними дозвіл. Цей перехід з-під турецько-татарської влади під російську стався завдяки вдалому для запорожців збігу зовнішньополітичних обставин. 1733 р. російський уряд розпочав збройне вторгнення в Польщу, яке мало на меті посадити на польський престол вигідного для Росії саксонського

¹ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 44.

князя Августа III. Поляки звернулися по допомогу до Кримського ханства, аби до Польщі направили запорозьких козаків, і хан задовольнив це прохання. Козаки ж через своїх посланців поряд із черговим поданням про перехід під російське підданство попередили російське командування й уряд про наміри кримського хана і врешті отримали-таки дозвіл на повернення в межі Російської держави.

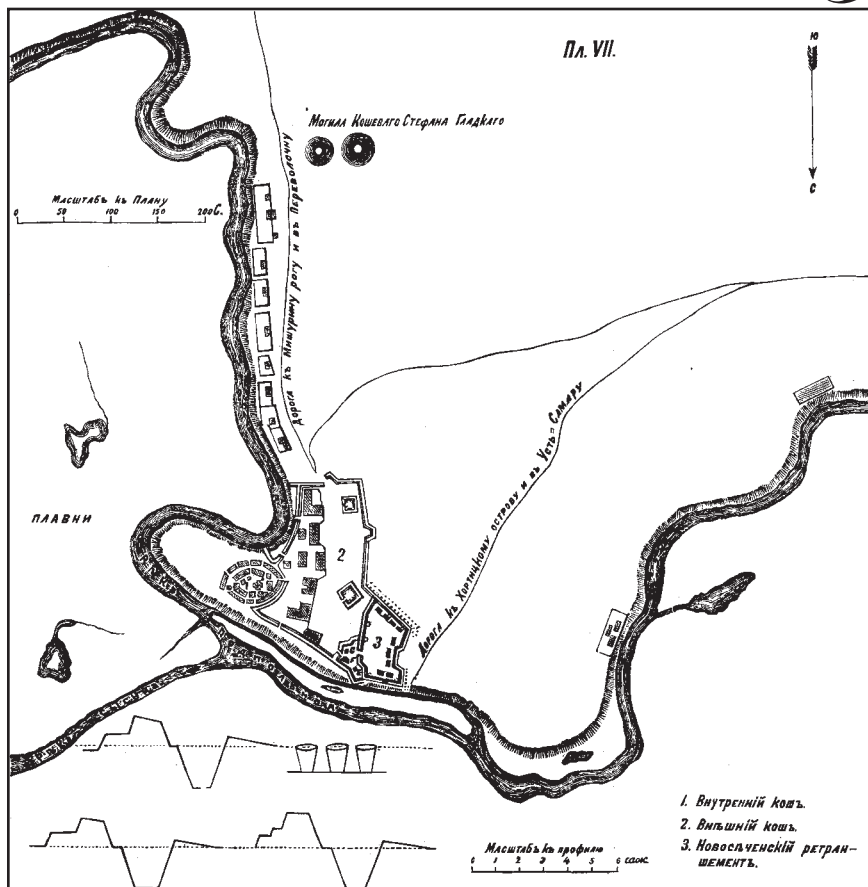
Переїшовши на російський бік, запорожці насамперед мали визначитися з місцем розташування свого центру. Першою була спроба заснувати Січ поблизу гирла Чортомлика, але врешті вони змушені були спуститися нижче Чортомлика й осісти кошом у так званому Красному Куті, між правим берегом рукава Підпільної і лівим берегом річки Базавлук. Тут була влаштована Нова Січ, або, як її ще називали, Підпільненська, чи Краснокутська. Вона проіснувала з 1734 до 1775 р., коли була ліквідована розпорядженням російського уряду Катерини II. Нова Січ розміщала на правому березі річки Підпільної в тому місці, де ця річка утворювала луку, чи дугоподібний вигін, навпроти так званих великих плавнів, через які з півночі до Січі тяглася протока Стара Сисина, а зі сходу від місця колишньої Чортомлицької Січі протікала Скарбна. Зараз на місці Нової Січі лежить село Покровське Дніпропетровської області.

Місце розташування Нової Січі було обрано дуже вдало. Вона розміщувалася у низькій заглибині, захищеній з півдня, сходу й заходу величезними плавнями, що займали площу близько 30 тисяч га, і перетиналися мережею рукавів, заток, озер. Ця місцевість виглядала як суцільний непрохідний ліс, у якому можна легко заблукати. Плавні тягнулися з обох боків Нової Січі на десятки кілометрів. Під їх прикриттям запорозькі козаки мали змогу почуватися цілком безпечно, не боячись основних своїх ворогів — татар і турків.

Д. І. Яворницький дуже докладно описує внутрішнє облаштування Нової Січі:

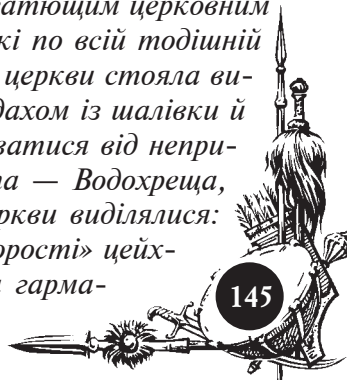
«Січ поділялася на три частини — кіш внутрішній, кіш зовнішній і цитадель. Внутрішній кіш, званий ще замком чи фортецею, мав форму правильного кола діаметром двісті сажнів (71 м). У самому центрі внутрішнього коша була велика, гладенько вирівняна й завжди дуже чиста площа, на котрій відбувалися військові ради; у східному кінці

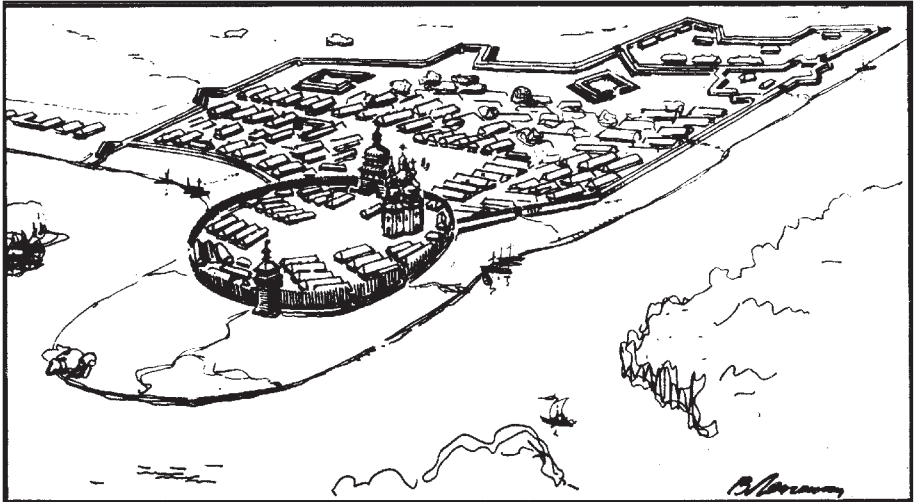

План Нової Січі (1742 р.)

внутрішнього коша на тій же військовій площі височіла одностовпа «порядна» дерев'яна церква без огорожі, вирита шалівкою, заснована в ім'я Покрови пресвятої Богородиці 1734 року за кошового отамана Івана Милашевича й забезпечена багатющим церковним начинням, ризницею й «убором», кращих за які по всій тодішній Росії годі було знайти. На певній відстані від церкви стояла висока дзвіниця, також дерев'яна, з дворуким дахом із шалівки й чотирма вікнами для гармат, щоб відстрілюватися від неприятеля й салютувати з гармат у великі свята — Водохреща, Пасхи, Різдва й Покрови. Поблизу січової церкви виділялися: пушкарня або артилерійський «великої просторості» цейхгауз з великим підвалом, у якому зберігалися гарма-

Запорозька Січ середини XVIII ст.

ти, рушниці, бойова амуніція, який водночас слугував як військова в'язниця чи секвестр для різних злочинців; далі військова скарбниця або «замок» для військових коштів і козацького добра. Її завжди охороняв окремий вартувий; далі окреме житло для духовенства й окремий «станок» чи приміщення для кошового отамана завбільшки з десять футів, на котрому в час перебування у Січі кошового завжди майорів білий прапор, який знімали за його відсутності. Нарешті навколо всієї площі підковою стояли тридцять вісім куренів, а біля них — курінні скарбниці й приватні будиночки військової й курінної старшини.

Зовнішній кіш відділявся від внутрішнього особливим валом, по самій середині якого, з півночі на південь, були зроблені широкі ворота з високою вежею з дикого каменю біля їх лівої половини, оснащеною гарматами та бойовими снарядами. Ворота вели з внутрішнього коша в зовнішній і завжди охоронялися окремими вартувими козаками. Зовнішній кіш, званий ще форштатом, тобто передмістям, гасан-базаром, торговим базаром, слободою запорізьких козаків, займав 200 сажнів у довжину й 70 у ширину. В ньому було до 500 курінних, козачих, купецьких і ремісничих будівель — шкіряників, шевців, кравців, слюсарів, ковалів, які, крім свого ремесла, вміли виготовляти порох для війська. Всі ці люди, «за їхнім козацьким маніром та

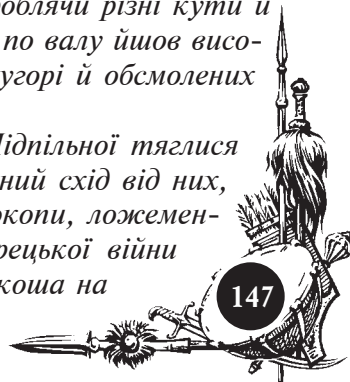

звичаєм», виконували свою роботу за платню і рахувалися у куренях нарівні з іншими козаками. Крім дворів, було ще 100 крамниць, кілька торгових рядів та простих яток, у яких продавали хліб, борошно, крупи, м'ясо, масло тощо, кілька шинків з виноградним вином, горілкою, пивом, медом та іншими напоями. Крамниці, ряди й шинки або становили власність війська й лише орендувалися купцями, або ж цілком належали купцям — приїжджим українцям, вірменам, татарам, полякам, євреям. Купці, як і ремісники, якщо були православними, залічувалися до куренів і жили як справжні січові козаки, але строювої служби не відбували «заради свого ремесла». Для нагляду за ладом та сумлінністю торгівлі товарами в Січі призначали базарного отамана і військового кантаржія, тобто хранителя зразкових мір і ваг. Вони жили у спеціально влаштованих для них приміщеннях. Зовнішній кіш так само, як і внутрішній, замикали широкими ворітьми, що вели із заходу на схід, паралельно Підпільній, а не з півдня на північ, перпендикулярно до річки, як у внутрішньому коші.

Цитадель, або так званий Новосіченський рештамент, знаходилась у південно-східному куті зовнішнього коша й мала вигляд невеликого чотирикутника завдовжки 85 і завширишки 50 сажнів, з невеликими воротами в зовнішньому коші. Цитадель разом із зовнішнім кошем була оточена глибоким ровом і захищена високим земляним валом. Її будували 1735 року за розпорядженням російського уряду начебто для захисту запорізьких козаків від татар і турків, а насправді «для... нагляду за свавільними запорожцями, даби їх хоч якимось чином утримувати і час від часу наводити порядок». ...У цитаделі було збудовано комендантський дім, офіцерські, інженерні й артилерійські приміщення, порохові погребі, солдатські казарми й гауптвахту...

Із зовнішнього боку все місце Нової Січі було оточене ровом і загальним високим земляним валом, який, роблячи різні кути й виступи, впирався кінцями в гілку Підпільну; по валу йшов високій частокіл з товстих колод, загострених угорі й обсмолених унизу.

Із заходу, за загальним ровом, уздовж Підпільної тяглися запорізькі зимівники або «хати», а на південний схід від них, через Підпільну, чорніли вовчі ями, засідки, окопи, ложементи, зроблені біля Січі під час російсько-турецької війни 1736 року. Нарешті навпроти внутрішнього коша на

березі Підпільної була річкова пристань, куди з Чорного моря лиманом, Дніпром, Павлюком і гілкою Підпільною, у той час досить глибокою й широкою, проходили козацькі чайки, грецькі й турецькі судна з різною бакалією: ізюмом, винними ягодами, цитринами, сорочинським пшоном, горіхами, кавою, різними заморськими винами й дорогими шовковими тканинами, повертаючись із чаюним посудом, залізом, коноплями та іншими товарами. З боку суші до Нової Січі вели два шляхи — один на Микитине й Хортицю, другий на Україну через Переволочну»¹.

Це була остання Запорозька Січ. Після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Нова Січ втратила своє військове значення з охорони південних кордонів Російської імперії, оскільки вони були відсунуті далеко на південь, до узбережжя Чорного моря. Крім того, січове товариство розташовувалось на родючих майже не освоєних землях, які не давали ніякого доходу державі та панівним колам Російської імперії, і врешті воно являло собою організацію добре озброєних людей, поведінка яких була непередбачуваною. Отже, в умовах суворої централізації, проваджуваної в державі російським урядом, існування запорозької вільної військової спільноти було не тільки недоцільним, а й шкідливим. Усе це зумовило рішення урядових кіл Російської імперії про ліквідацію Запорозької Січі, а разом з нею й вільної військової спільноти, яка в ній мешкала. Це питання було остаточно вирішене у травні 1775 р., коли Нова Січ, а разом з нею й запорозька спільнота припинили своє існування на території степової частини України.

Після знищення Запорозької Січі на Підпільній на її місці виникло село Покровське, заселене вихідцями з Лівобережної України. Згодом це поселення стало одним із багатолюдних населених пунктів Катеринославської губернії. Землі ж Нової Січі були роздані російським поміщикам.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 110–112.

**Уривок з твору В. Малика
«ТАЄМНИЙ ПОСОЛ»**

Дорогою сліз

По гребеню гори йшло двоє. Чорні згорблені постаті різко вимальовувалися на тлі холодного грудневого неба. В сонячній тиші безкрайнього степу сіявся дрібний срібний сніжок, білою наміткою покривав землю, чіплявся за лапятий сухий бур'ян.

Замерзла грудкувата дорога раптом круто повернула вниз. Високий вишнажений старець лівою рукою тримався за плече підлітка років п'ятнадцяти, а правою опирався на товстий сукуватий костур. Спіткнувшись об грудомачу землі, він мало не засторчував носом, але хлопець придержав. Велика торба з невибіленого сирового полотна, що теліпалась у старого за спиною, відлетіла і торохнула по худому висохлому тілі. Почувся тихий бренькіт струн.

— А хай тобі чорт, Яцьку! — гнівно пробурчав старець. — Ведеш мене по якихось горбах та чортоториях... Ще кобзу розтовчу і ноги поламаю.

— Не поламаєте, діду, — спокійно відповів хлопець, шморгнувши посинілим від холоду носом. — Уже недалеко... Ген і Січ видно!

— Що ти мелеш? Яка Січ? Де?

— Та перед нами ж!

— Справді?

Старий зупинився і витягнув уперед тонку зморшкувату шию, утупивши в синій морозяний простір глибокі чорні ями замість очей. З ям текли сльози.

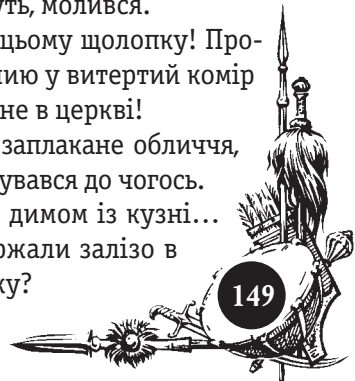
В обличчя війнуло вітром.

Старий враз важко задихав і так міцно вчепірівся кістлявими пальцями в поводиреве плече, що той аж поморщився від болю. Потім опустився на коліна, скинув кудлату овечу шапку і схилив попелясто-сиву голову в низькому поклоні. З грудей вирвався чи то стогін, чи то плач. Згодом хлопець почув нерозбірливе шамкотіння: старий, мабуть, молився.

— Ходімо вже, діду! Бо й замерзнемо тут, на цьому шолопку! Продає ж наскрізь! — заблагав хлопець, утягуючи шию у витертий комір старої свитини. — Знайшли де молитись!.. Чей же не в церкві!

Але старий мов не чув тих слів. Полою витер заплакане обличчя, підвівся і кілька разів вдихнув повітря, ніби принюхувався до чогось.

— Справді, Січ! — промовив глухо. — Пахне димом із кузні... Гарячою окалиною несе... Мабуть, ковалі передержали залізо в горні... Та ще свіжоспеченим хлібом... Чуєш, Яцьку?

Яцько промовчав: він нічого не чув. Лише насмішкувато покрутив головою. І вигадає ж таке старий! Окалина! Свіжоспечений хліб! Та до Січі ще добрих п'ять верст! Попомахаєш костуром! Попохукаєш у закоцюблі руки, най їх мамі!.. Хоч би рукавиці які-небудь, то якось би терпів! А то хоч плач! У пучки зашпори зайшли: болять, мов поодрубувані... А навкруги — голий степ. Вітрець невеликий, а пронизує до кісток!

— Ну, чого ж мовчиш? — розсердився старий. — Чи, може, обманув мене, шибенику, що вже Січ видно? Га? Покепкував з незрячого?

— Була б охота, — буркнув Яцько. — Сам до неї поспішаю, мов до матінки.

— А може, то й не Січ? — засумнівався старий. — Скажи мені, ти бачиш там ріку в улоговині?

— Та кажу ж вам — Січ!.. Гоно — Дніпро виблискує молодим льодком проти сонця. Чи водою, — хто його розбере звідси... Блищить, мов срібло!.. А на півострові — фортеця. Добре бачу стіни високі з гострим частоколом. І вежу над ворітьми... Тільки не розберу, що там усередині побудовано. Далеко. Та й вітер сльозу нагонить, най би його шляк трафив! — і Яцько кулаком протер очі.

Старий тремтів, як у лихоманці:

— А церкву... церкву посеред фортеці... бачиш?

— Ще б пак! Он як виблискує золоченими банями!

— Це — вона! Мати наша... Січ! — прошепотів старий і направив чорні діри в той бік, де, на його думку, мала бути козацька фортеця. — Добрався-таки! Аж через двадцять п'ять років, а добрався!.. Сліпий, немічний, нікчемний... Та все ж помру серед свого товариства!

Його довга худа постать ніби застигла на тлі синього неба. Старий чимось скидався на велетенського птаха: і простягнута вперед, мов крило, рука, і великий гачкуватий ніс, і тонкі ноги у білих полотняних штанах, — достоту німечний птах видерся на скелю, щоб з неї, мов з висоти пташиного лету, востаннє глянути на рідну землю, яку мав покинути.

— А перед фортецею що? Чи є там слобідка? — допитувався він.

— Є. Мов село, велике і файне.

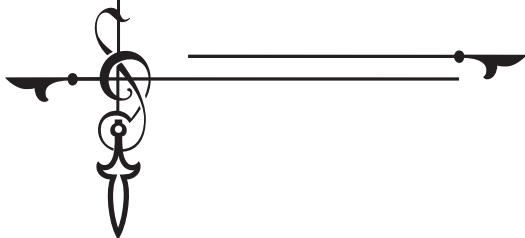
— Справді Січ! — Старий заметушився, заспішив і знову схопив хлопця за плече вузлуватою, у синіх прожилках, рукою. — То ходімо ж швидше! Не гаймося! Ходімо!.. Щоб до заходу сонця бути там...

Яцько підтягнув шлейку торби, що звисала мало не до жижок, стукнув костуром по дзвінкій мерзлій землі, і вони підтюпцем поколивали з гори.

СУПРОТИВНИКИ ТА СОЮЗНИКИ СІЧОВОЇ СПІЛЬНОТИ

- **ТАТАРИ**
- **ПОЛЯКИ**
- **ДОНСЬКЕ КОЗАЦТВО**

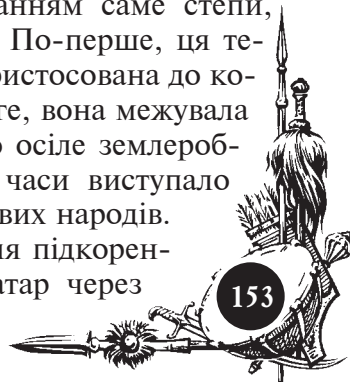

Запорозькі козаки, які займали пониззя Дніпра та прилеглі до них величезні степові простори, межували на сході з донськими козаками, на заході — з володіннями польського короля, з півночі їхніми сусідами були українські козаки, а на півдні та південному сході лежали татарські землі. Інтенсивні стосунки січового товариства з татарами відкривали великі можливості для їх взаємного впливу на різних етапах історичного розвитку. До речі, саме панування татар у степовій частині України стало однією з провідних причин виникнення запорозького козацтва у придніпровських степах.

ТАТАРИ

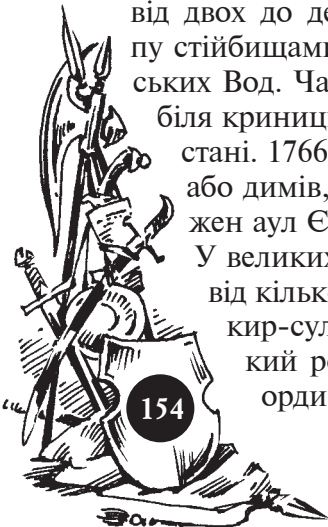
Степову смугу українських земель з найдавніших часів населяли кочові народи, які змінювали один одного на історичній арені. І те, що після Батиєвого нашествия на Русь частина татар обрала своїм місцеперебуванням саме степи, було цілком закономірним. По-перше, ця територія була якнайкраще пристосована до кочового скотарства, а по-друге, вона межувала з територією, де проживало осіле землеробське населення, яке в усі часи виступало об'єктом посягань для кочових народів.

Як відомо, невдовзі після підкорення руських земель сили татар через

постійні міжусобиці та внутрішні чвари стали слабшати. Велика татарська держава — Золота Орда виявилася дуже нестійким утворенням: великі татарські орди почали відпадати від неї і відкочовувати в усіх напрямках у степові простори. У середині XV ст. численна татарська орда на чолі з ханом Хаджі-Девлет Гіреєм, покинувши Золоту Орду, розселилася на Кримському півострові, заснувавши 1449 р. Кримське ханство. Пізніше, у другій половині XVI ст., з території Північного Кавказу, розташованої між Кабардою та Азовським морем, у причорноморські степи перекочувала орда хана Ногая, яка дістала назву ногайської орди. Скоро вона, у свою чергу, розпалася на чотири татарських угруповання: Єдичкульську, Джамбуйлущку, Єдиганську (або Очаківську) та Буджацьку (або Білгородську) орди. Попри такий поділ відносини між цими ордами мали переважно мирний характер і вони часто діяли як єдине угруповання.

Територія, на якій кочувала Єдичкульська орда, була на лівому березі Дніпра. Вона простяглася від Кизикирмена, розташованого на правому березі Дніпра, вгору, на північ до річки Кінські Води, далі з заходу на схід до верхів'я цієї річки й простягалася на схід ще на відстань понад 300 км, аж до річки Берди. Південний кордон володінь Єдичкульської орди підходив до Перекопу. Зараз це територія південної частини Запорізької та Херсонської областей. Головний центр Єдичкульської орди знаходився поблизу лівої притоки Дніпра, річки Рогачик, неподалік від Кінських Вод, всього за 30 км від місця розташування Підпільненської (Нової) Січі. Запорозьких зимівників, які розмішувалися по берегах Кінських Вод та Дніпра, від Єдичкульської ставки відділяла відстань від двох до десяти кілометрів. Єдичкульська орда жила у степу стійбищами (аулами), переважно біля приток Дніпра та Кінських Вод. Частина аулів тяглася далі на схід і розташовувалася біля криниць. Аули один від одного перебували на значній відстані. 1766 р. їх налічували близько 100, по 100–200 кибиток, або димів, у кожному, а разом від 10 до 20 тисяч димів. Кожен аул Єдичкульської орди очолювався спадковим мурзою. У великих аулах могло бути по два й по три мурзи залежно від кількості кибиток. Усі мурзи підпорядковувалися сераскир-султану, яким переважно був син чи інший близький родич кримського хана. Сама назва Єдичкульської орди у перекладі з татарської означає орду «семи озер».

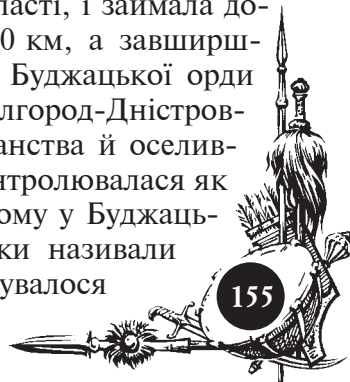

Єдисанська орда, яку часто називали Ногайською, розташовувалася на правому березі Дніпра від річки Кам'янки до Південного Бугу, охоплюючи території західної частини сучасної Херсонської та східну частину Миколаївської областей, а також частину Одещини, й простягалася до Тирасполя. Головна ставка цієї орди знаходилася у місті Очакові, тому часто її називали Очаківською. Це була найбільш численна орда, оскільки в ній налічувалося близько 40 тисяч кибиток. Єдисанська орда перебувала під керівництвом кількох мурз, які підпорядковувалися одному сераскиру, який також походив з роду Гиреїв. Узимку ці татари зносилися з запорозькими козаками по кризі Південного Бугу. Назва Єдисанської орди в перекладі з татарської означає «семичисельна».

Джамбуйлуцька орда займала землі південніше Єдичкульської і, як і остання, розташовувалася на лівому березі Дніпра. Вона простягалася від Кизикирмена до Кінбурна й далі у степ по території сучасних Мелітопольського та Бердянського районів Запорізької області. Головним центром цієї орди було місто Перекоп, від якого вона ще назвалася Перекопською. Джамбуйлуцька орда також кочувала аулами, які склалися з кибиток або родин. Вона була найменшою серед усіх орд і 1766 р. налічувала 5 тисяч кибиток. Можливо, тому нею не завжди керували сераскир-султани, а замість них кримською владою призначалися каймакани (генерал-губернатори), резиденцією яких завжди був Перекоп. Назва цієї орди походить від слів «Джам» — Емба, «бай» — річка, «лук» — прикметниковий суфікс. Таким чином, дослівно ця назва звучить як «Емборіченська» орда.

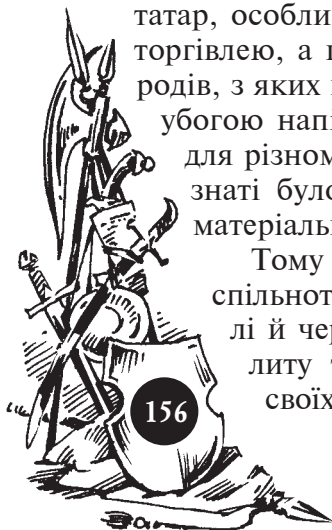
Буджацька орда, яку також називали Білгородською або Добруджанською, розташовувалася за Південним Бугом між гирлами Дністра та Дунаю, переважно на території сучасної Молдови та південної частини Одеської області, і займала досить значний простір завдовжки понад 200 км, а завширшки — 150 км. Центральними поселеннями Буджацької орди були Ганшкила, Коушани та Акерман (Білгород-Дністровський). Відокремившись від Кримського ханства й оселившись у XVI ст. у Буджаку, ця орда слабо контролювалася як кримськими властями, так і турецькими. Тому у Буджацької орди був власний ватажок, якого турки називали беєм. Вона поділялася на улуси, яких налічувалося

до 90. Буджацькі татари також являли собою вільну військову спільноту. Вони вели безперервні війни. Буджацькі татари славилися як вправні вершники, і розповідали, що вони переважали хоробрістю й відчайдушністю кримських татар. Загони, що склалися з 8–10 тисяч вершників, постійно заглиблювалися у степи на відстань до 20 км, шукаючи здобичі. У 1625 р. Буджацька орда могла виставити в поле 15 тисяч осіб, а її загальна чисельність становила від 20 до 30 тисяч.

Безпосереднє сусідство кримських татар та названих татарських орд із запорозькими козаками змушувало обидві сторони так чи інакше вступати у контакти. На початку існування татарської держави у Криму відкритого протистояння між мусульманським та християнським населенням ще не було. Навпаки, в деяких випадках кримчани та слов'яни навіть виступали як союзники. Це, зокрема, стосується Литовсько-руського князівства. Під час правління хана Хаджи-Гірея процвітала мирна торгівля між Кримом й українськими землями. Але все змінилося після того, як 1475 р. Кримське ханство потрапило у залежність від Османської імперії і стало знаряддям турецької експансії у Східній Європі, що врешті й призвело до відкритого протистояння між Туреччиною і Кримом з одного боку та українським народом — з іншого. До цього долучилася ще й та важлива обставина, що турецька влада вимагала великої кількості невільників, які мусили обслуговувати як запити мусульманської знаті, так і державні потреби Османської імперії. Засобом здобуття живого товару (ясиру) та його доставки стало Кримське ханство та прилеглі до нього татарські орди. Для татар, особливо тих, що вели кочове життя і мало займалися торгівлею, а ще менше промислами, не мали підкорених народів, з яких можна було брати данину, татар, які по суті були убогою напівголодною спільнотою, постачання невільників для різноманітних потреб Османської імперії та кримської знаті було головним джерелом існування, а іноді навіть матеріального достатку.

Тому відносини мусульманських сусідів і запорозької спільноти переважно полягали в нападах на козацькі землі й через них на територію іншої України, Річ Посполиту та Московську державу. З метою забезпечення своїх набігів татари побудували декілька містечок у

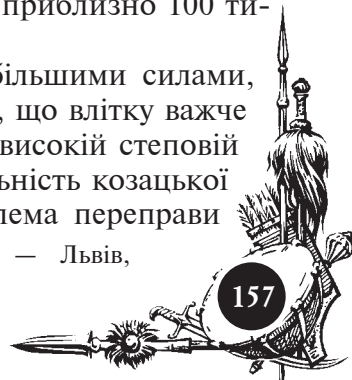

нижній течії Дніпра. Приблизно 1450 р. вони спорудили фортеці Кизикирмен (Каховка) та Джанкермен (місто Беристав на Херсонщині). 1491 р. з'явилася фортеця Тягинь, у середині XVI ст. — фортеця Бургун та Іслам-Кермен, а 1525 р. у поляків було відібране місто Очаків. Вони, так само як Хортицький замок Дмитра Вишневецького, Базавлуцька, Томаківська, Микитинська, Чортомлицька Січі, відігравали роль плацдармів, звідки зручно було чинити напади на зазначені території. Тож можна сказати, що татарські орди та запорозька спільнота діяли, так би мовити, «на зустрічних курсах», оскільки обидві сторони вели наступальні дії. Таке становище запорозької вільної військової спільноти щодо основного об'єкта своїх нападів відрізнялося від становища переважної більшості аналогічних угруповань, відомих у всесвітній історії. І вікінги, і ушкуйники, і флібустьєри мали супротивників, які здебільшого дотримувалися оборонної стратегії і якщо переходили у наступ, то знову ж таки лише заради власної безпеки. У причорноморських степах, проте, це була явно зустрічна експансія. І це врешті й було тією особливістю, яка відрізняла умови існування січового товариства від умов існування інших подібних спільнот.

Регулярного або постійного війська у татар ніколи не було. Тому для участі у військових походах або набігах збиралися добровольці. Таких добровольців серед татар ніколи не бракувало. Це можна пояснити, по-перше, їхньою бідністю, по-друге, зневагою до фізичної праці, характерною для татарського суспільства, і, по-третє, мусульманською ідеологією того часу, непримиренно налаштованою проти християн, «на яких дивилися, як на собак, гідних всіякого презирства і нещадного винищення»¹. Усе це давало змогу кримському ханові набирати військо, чисельність якого становила майже третину усього чоловічого населення його держави, тобто приблизно 100 тисяч вояків.

Узимку татари завжди йшли в похід більшими силами, ніж влітку. Це пояснюється переважно тим, що влітку важче приховати сліди руху татарської кінноти у високій степовій траві, не завжди можна було обманути пильність козацької прикордонної сторожі і врешті була проблема переправи

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 239.

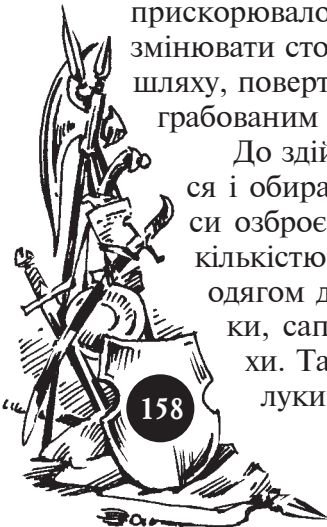
Кримський татарин

через річки, тоді як узимку їх можна було перейти по кризі.

Специфіка татарського війська, що вирушало в похід, полягала в тому, що воно, на відміну від інших армій, зовсім не обтяжувало своє пересування обозом та важкою артилерією. Татари не використовували й возів, запряжених кіньми, навіть у себе вдома, а в разі потреби залучали волів та верблюдів,

які не могли швидко пересуватися, отже, були непридатні для військових потреб, нападів на землі християнських сусідів. Маючи сотні тисяч коней, для яких не вистачало фуражу, вони привчили їх задовольнятися степовою травою навіть узимку, розриваючи сніг копитами. Татарські вояки майже не використовували вогнепальної зброї. Вони віддавали перевагу луку зі стрілами як типовій зброї кінних кочовиків і володіли нею досконало: на повному скаку татари могли влучити в ціль, стріляючи з лука за шістьдесят і навіть за сто кроків. Відмовившись від обозів та артилерії, що гальмували швидкість пересування, татари брали в похід більше коней, ніж інші степові вершники. Кожен татарський вояк вів із собою від трьох до п'яти коней, що разом могло становити від 100 до 300 тисяч голів. Це пояснюється, з одного боку, тим, що частина коней використовувалася як провіант, що не потребував завантаження, а з іншого — це набагато прискорювало пересування, оскільки давало змогу вершникам змінювати стомлених коней на свіжих. До того ж на зворотному шляху, повертаючись із набігу, їх можна було навантажувати награбованим добром.

До здійснення великого набігу татари ретельно готувалися і обирали для цього певний час. Вони створювали запаси озброєння, продовольства, запасалися якомога більшою кількістю коней і готували якомога легший одяг. Похідним одягом для них були бавовняна сорочка, шаровари з нанки, сап'янові чоботи, шкіряні шапки, часом овечі кожухи. Татари мали виключно ручну холодну зброю: шаблі, луки, колчани з 18–20 стрілами, нагаї замість острого,

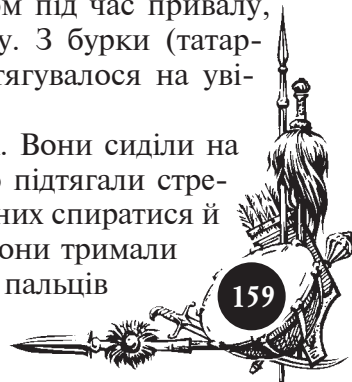

дерев'яні жердини для тимчасового намету. Крім того, до пояса чіплялися ніж, кресало для видобування вогню, шило з мотузками, нитками й ремінцями, бралися кілька ременів із сирицевої шкіри завдовжки 5–6 метрів для зв'язування полонених, а також нюрнберзький квадрант — спеціальний астрономічний прилад, що замінював компас, для визначення точок горизонту у голому степу. Цей прилад мав кожен. Окрім того, кожен десяток татарських вояків мусив мати казан для приготування гарячої їжі (здебільшого в них варилося м'ясо) та невеликий барабан, приторочений до луки сідла. У кожного татарина була з собою соплка, щоб скликати товаришів у разі необхідності, дерев'яний чи шкіряний цебер, щоб пити воду або, в крайньому разі, напувати коня. Знатні та заможні татари одягали на себе кольчуги. Вони були досить дорогі і вважалися рідкістю. Для власного харчування кожен татарський вершник мав певний запас їжі: ячмінне та просяне борошно, трохи підсмаженої олії й підсушеного на вогні тіста, що замінювало сухарі. Але найбільше у поході татари харчувалися кінським м'ясом, яке отримували в дорозі, забиваючи втомлених та нездатних до подальшого руху коней, а часом навіть здохлих. З конини готувалися різні страви: суміш крові з борошном, зварену в казані, тонкі пласти або великі шматки конячого м'яса, зварені в казані, їли разом з юшкою.

Як кінні вояки, татари дуже серйозно дбали про своїх коней. Вважалося, що для вояка втрата коня означає власну загибель. Тому вони намагалися не перевантажувати коней, для чого одягали на них найлегші сідла. Піклуючись про коней, татари мало годували їх в дорозі, оскільки чомусь вважали, що ті краще переносили втому без їжі. Кінське сідло використовувалося не лише за призначенням, а й для власного відпочинку. Нижня частина сідла, яку татари називали тургчію, вироблена зі збитої з шерсті повсті, слугувала килимом під час привалу, а основа сідла (ленчик) клалася під голову. З бурки (татарською «капуджі») робилося шатро, яке натягувалося на увіткнуті в землю жердини.

Татари мали особливу посадку на конях. Вони сиділи на них зігнувши спину, оскільки надто високо підтягали стремена до сідла, щоб таким чином міцніше на них спиратися й краще сидіти у сідлі. Під час верхової їзди вони тримали вуздечку лише мізинцем лівої руки, а решта пальців

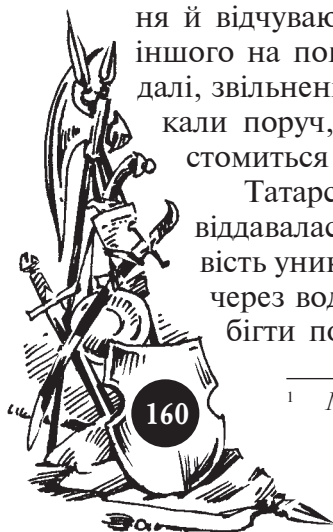
рук утримувала лук, з якого у всі боки швидко пускалися стріли. Зустрівши на своєму шляху водну перешкоду, татари переправлялися через неї на зроблених з очерету плотах, які прив'язували до хвостів своїх коней і на які клалося все їхнє майно. Самі ж вершники, роздягнувшись та вхопившись за кінську гриву, пливли поруч із конем. Іноді замість саморобних плотів вони використовували човни, поперек яких клалися товсті жердини для того, щоб прив'язувати коней. Всередину човна складалося усе майно. Як правило, все татарське військо переправлялося одночасно, тому така переправа могла мати довжину вздовж річки близько 2–3 км.

Татарські коні, які називалися бакеманами, ніколи не підковувалися. Підкови мали лише коні татарської знаті, та й то не завжди. Замість підков мурзи могли прив'язувати до кінських ніг товстими ременями коров'ячі роги. Рядові татари переважно користувалися низькорослими, сухорлявими та незграбними кіньми, тоді як знатні мали гарних і сильних коней. Коні татар відзначалися доброю витривалістю й незбагненною прудкістю і могли подолати за один денний перехід від 80 до 120 км¹.

Як уже говорилося, кожен татарин мав у поході при собі трьох або більше коней. На одному він сидів, а інших вів на повідку, щоб змінити у разі втоми якогось із них. Якщо ж якийсь кінь втомлювався настільки, що не міг більше нести вершника і навіть не встигав за ним, його залишали в степу на відпочинок і забирали, коли поверталися.

Самі татарські вершники відзначалися легкістю, прудкістю й спритністю. Скачучи щодуху під час ворожого переслідування й відчуваючи втому одного коня, татари перескакували на іншого на повній швидкості й продовжували без упину мчати далі, звільнені ж вершниками коні одразу повертали вбік й скакали поруч, щоб прийняти вершника на свою спину, коли стомиться інший кінь.

Татарські походи відбувалися взимку й улітку. Перевага віддавалася зимовим походам, оскільки вони давали можливість уникнути зайвих затримок, пов'язаних із переправами через водні перешкоди, і непідкованим коням було легше бігти по рівнині, вкритій м'яким снігом. Зимовий набіг

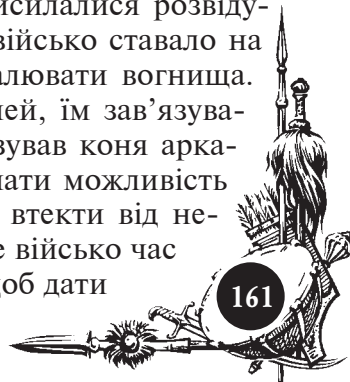

¹ Маништейн Х. Записки о России. — М., 1823. — Т. 1. — С. 220.

відбувався приблизно в січні, коли степ покривався глибоким снігом і татарським коням зовсім не загрозувала ожеледиця, на якій вони, не маючи підков, ковзали й псували собі ноги, стаючи безсилими проти кінноти супротивника. Крім ожеледиці, татари уникали й суворих степових морозів. Нестійкість до морозу була суттєвим мінусом татарського війська, і бувало так, що холоди призводили до катастрофічних наслідків, коли від них гинули тисячі людей. Перебуваючи у відкритому степу і захоплені страшним морозом, татари рятувалися лише тим, що вбивали своїх коней, розрізали їм животи, залазили всередину й там зігрівалися. Кількість татарського війська, яке відправлялося в той чи інший похід, залежала від того, ким воно очолювалося. Якщо це був сам хан, то у війську налічувалося 80 й більше тисяч людей, а якщо мурза — 40–50 тисяч. Щоб перевірити готовність війська й усунути недоліки, перед походом влаштовувалося щось на кшталт стройового огляду, під час якого уся маса вояків рухалася не окремими загонами, а довгою (на 8–15 км) колоною, фронт якої становили 100 вершників із 300 кіньми, а центр і ар'єргард — 800 або 1000 коней, між рядами було від 800 до 1000 кроків.

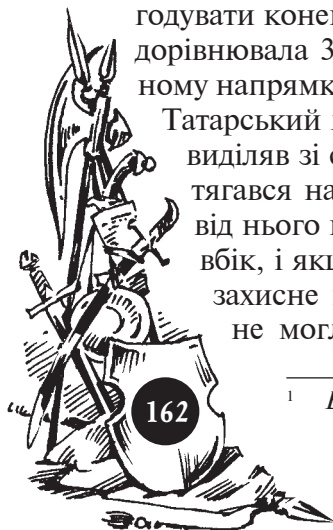
Під час наступального походу, коли татари перебували ще у власних володіннях, вони рухалися повільно, проходячи за день не більше 40 км, хоча робили усе можливе, щоб повернутися у свої володіння неодмінно до скресання рік, що завжди було згубним для татарського війська, яке поспішно відступало, завантажене здобиччю і ведучи за собою полонених. Повільно просуваючись уперед, татари водночас вживали усіх застережних заходів для того, щоб обманути козацьку варту і приховати від козаків усі сліди свого руху. Для досягнення цієї мети татарське військо рушило низовинними байраками чи глибокими балками, а попереду загонів висилалися розвідувальні групи для здобуття «язиків». Коли військо ставало на нічліг у степу, воякам заборонялося розпалювати вогнища. Щоб військо татар не видало іржання коней, їм зав'язували морди. Лежачи спати, татарин прив'язував коня арканом до своєї руки, щоб у разі небезпеки мати можливість швидко його спіймати й, сівши на нього, втекти від неприятеля. Під час загального руху татарське військо час від часу робило зупинки та спілкувалося, щоб дати

своїм коням трохи перепочити й випустити сечу. В цьому випадку коні були видресировані так, що робили це одразу, як тільки з їхніх спин зіскакували вершники. Такі зупинки тривали не більше 10–15 хвилин, після чого військо продовжувало просуватися далі. Повільний рух татар, величезна маса коней та людей, їхня мовчазна й стримана поведінка у поході, темне озброєння вершників наводили жах навіть на найсміливіших, але незвичних до такого видовища людей. Особливо тиснула на психіку безліч татарських коней: сотня тисяч вершників вела з собою три сотні тисяч коней, тобто кожен вершник мав коня під собою і ще двох чи більше при собі. *«Дерева в лісі не густіші, — розповідає Г. Боплан, якому доводилося спостерігати велике татарське військо, — за татарських коней у полі; їх можна зрівняти з хмарою, яка з'являється на обрії, й наближаючись, усе збільшується і збільшується»*¹.

Що ближче підходили татари до об'єкта свого набігу, то обережніше вони поводитися. Не дійшовши кілька кілометрів до кордону запорозьких володінь, вони обирали найпотаємніше місце і ставали на дво-триденний відпочинок, упродовж якого перебудовувалося військо. Зібравшись разом, воно розділялося на три частини. З двох складався головний корпус, а з третьої утворювалися два крила, в кожному з яких налічувалося по 8–10 тисяч вершників. Кожне крило у свою чергу підрозділялося на 10–12 загонів (чамбулів), по 500–600 людей. Розташувавшись таким чином, татари з усією можливою швидкістю вдиралися у козацькі володіння і тут мчали без відпочинку протягом доби, роблячи лише одну перерву не більше ніж на годину, щоб нагодувати коней. Проскакавши форсованим маршем відстань, що дорівнювала 350 км, вони раптово починали рухатися у зворотному напрямку, причому в процесі цього руху знову розділялися.

Татарський головний корпус також поступово відступав, потім виділяв зі свого складу передовий загін у 500 вершників і витягався на значну відстань, а два його крила, віддалившись від нього на 15–25 км, рухалися частково вперед, а частково вбік, і якщо козаки їх вчасно не помічали, нападали на беззахисне мирне населення. Те, чого татари під час нападу не могли забрати з собою, вони безжально знищували,

¹ Боплан Г. Опис України. — Львів, 1990. — С. 58.

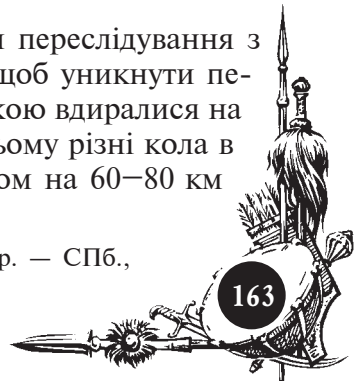

а те, що можна було підняти, захопити, погнати, забиралося. Їхні трофеї становило все, що могло пересуватися: люди й свійська худоба, окрім свиней, оскільки вживання їх у їжу забороняв мусульманський закон. Захопивши якомога більше ясиру, чамбули поспішали до свого головного корпусу, який було дуже легко знайти, оскільки він був розтягнений на великій відстані, та за слідами на снігу. Повернувшись із набігу, два крила чамбулів залишалися у головному корпусі на відпочинок, а замість них на полювання вирушали два свіжі крила, які продовжували спустошувати прилеглу місцевість і так само стрімко відступали до головного корпусу зі здобиччю. За другим крилом йшло наступне і т. д.

Татарські загони діяли надзвичайно швидко й стрімко. Чамбули, що шукали здобичі, не мали права залишатися на неприязельській території довше ніж дві доби, і щойно вони закінчувалися, неодмінно мусили приєднуватися до головних сил. Разом із тим у головному корпусі перебувала значна кількість вершників, яка не використовувалася у полюванні за здобиччю. Ці сили зберігалися для того, щоб у разі необхідності прикрити відступ татарського війська й відбиватися від можливого переслідування, організованого козаками. Якщо небезпеки переслідування не було, головний корпус повільно відступав до кордону татарських володінь. Коли ж було помічено великі козацькі сили, повільний відступ перетворювався на швидкий марш, що більше нагадував квапливу втечу. У бойове зіткнення з козаками татари вступали лише тоді, коли на порядок переважали їх за чисельністю. Пояснюючи таку поведінку, М. І. Іванін зазначає, що самий устрій татарського війська, у якому була безліч запасних коней, робив незручним для татар ведення бою під час маршу і змушував їх уникати зустрічей із супротивником, що дорівнював їм за силою¹.

Отже, в більшості випадків, побачивши переслідування з боку козаків, татари спішно відступали, а щоб уникнути переслідування, відходили не тією дорогою, якою вдиралися на ворожу територію, а новою, роблячи при цьому різні кола в той чи інший бік. Відступивши таким чином на 60–80 км

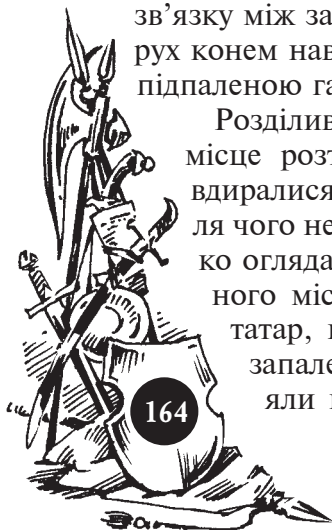
¹ Іванін М. И. О военном искусстве монголо-татар. — СПб., 1875. — С. 165.

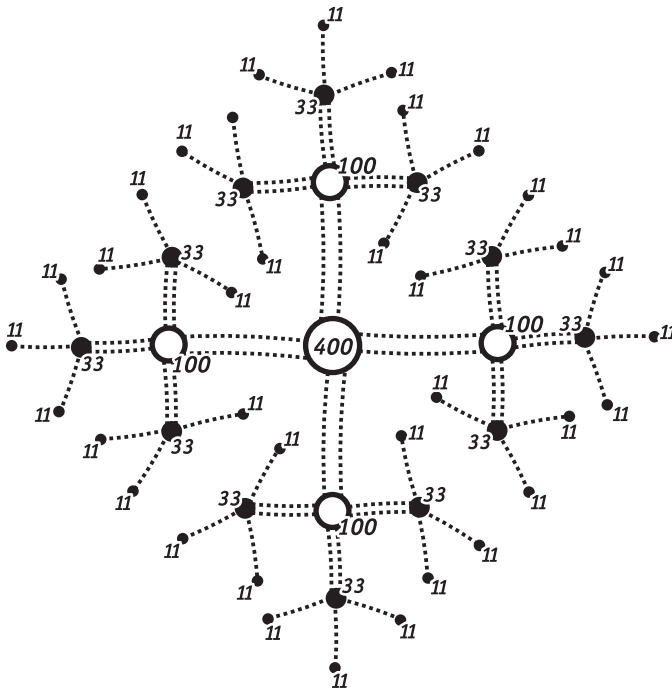

від кордонів запорозьких володінь, татарська орда обирала безпечне місце, де можна було б відпочити, дати собі лад після набігу й поділити ясир та награбоване майно між учасниками походу.

У літній період татари здійснювали набіги не так часто і не такими великими силами, як узимку. Для цього обиралася переважно середина літа, коли селяни виходили на польові роботи і, зосередивши на них всю увагу, менш за все передбачали можливість несподіваного нападу. В такий час, як правило, в похід вирушало не 70–80-тисячне військо, а лише 10–20-тисячний загін. Це насамперед пояснюється тим, що влітку великі військові сили було легко помітити в степу, тоді як узимку степові простори через суворі морози стояли повністю знелюднені. Коли набіг планувалося здійснити влітку, зазвичай перед тим уперед висилалася розвідка, яка збирала відомості про стан справ у місцевості, яку передбачалося пограбувати, а також про Запорожжя, яке могло завадити вдалому завершенню експедиції. Залежно від отриманих відомостей татари визначали напрямки свого руху, але завжди намагалися просуватися по водорозділах річок, щоб менше часу втрачати на подолання водних перешкод. Перед виступом у похід заздалегідь визначалося місце збору після першого набігу, що мало знаходитися не далі 5 км від корпусу татарських володінь. Не доходячи десь півсотні кілометрів до польського чи запорозького корпусу, татарське військо розділялося на 10–12 загонів, у яких налічувалася тисяча вершників, які рушили вперед паралельно, охоплюючи таким чином простір у 15–20 км. Для забезпечення кращого зв'язку між загонами використовувалися умовні знаки — вдень рух конем навколо (так званий маяк), а уночі — обертовий рух підпаленою ганчіркою.

Розділившись таким чином і наперед домовившись про місце розташування збірного пункту, татари на світанку вдиралися в козацькі володіння, робили тут кілька кіл, після чого невеликими групами вискакували на могили, швидко оглядали навкруги степ і негайно поверталися до умовного місця. Коли прикордонна запорозька варта бачила татар, що кружляли в степу, вона негайно давала знак запаленими фігурами або пострілами з гармат, що стояли на могилах, редутним козакам та прикордонним

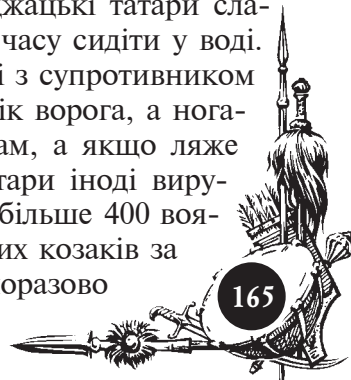

Розташування і рух татарської орди під час набігу

мешканцям. Однак останні, бачачи нечисленність татарських сил у степу, не одразу вживали необхідних застережних заходів. Саме це й використовували татари. Перечекавши якийсь час у прихованому місці, вони робили раптовий напад, після чого відбувалося те саме, що й під час зимових набігів. Потім вони швидко відступали на свою територію й, заглибившись у неї на 10–15 км, ділили свій ясир і розбігалися по улусах.

Найнебезпечніші набіги здійснювала Буджацька орда, яка відзначалася хитрістю та віроломством. Буджацькі татари славилися тим, що могли упродовж тривалого часу сидіти у воді. Вони вірили в те, що коли в першій сутичці з супротивником вражений кулею татарин впаде головою в бік ворога, а ногами до своїх, то перемога дістанеться татарам, а якщо ляже навпаки, то переможе ворог. Буджацькі татари іноді вирушали в похід мізерними силами, маючи не більше 400 вояків. Знаючи про пильне стеження сторожових козаків за степом, щоб обдурити варту, буджаки неодноразово

витоптували високі трави і вдавалися до такого викруту: потайки доскакавши до кордонів своїх володінь, вони розділяли своїх 400 вершників на чотири загони, по 100 людей у кожному, які роз'їжджалися в різні боки: на схід, захід, південь і північ. Проскакавши близько кілометра, вони знову розділялися, але вже на три загони по 33 вершники, і знову скакали в різні боки. За кілометр від другої точки поділу вони ділилися на три групи по 11 вершників у кожній. Усі ці поділи виконувалися на повному скаку і тривали не більше як півтори години. Від швидкості й пильності залежав весь успіх їхнього нападу. Проскакавши все коло й оцінивши ситуацію, кожна група буджаків збиралася в умовному місці, наприклад у якійсь балці, прихованій від сторонніх очей, і тут протягом якогось часу вичікувала. Сліди ж, залишені ними у високій степовій траві, швидко зникали і все здавалося спокійним. Вибравши вдалий момент, буджацькі татари нападали на намічені ними села, грабували їх і якомога швидше тікали у свої володіння. Якщо ж за ними кидалася погоня, вона обов'язково потрапляла на сліди гарцювання, що розходилися в різні боки, і спантеличувалася, ніде не помітивши ворога. Натрапити на такий невеликий загін можна було лише випадково під час його ночівлі або перепочинку. Але татари й тут найчастіше випереджали переслідувачів. Вони розташовували свою кінноту так, щоб сонце було в неї за спиною, а ворогам било в очі, якщо це було вранці чи ввечері, і на відкритий бій зважувалися лише за багатократною переваги або коли помічали розпорошеність сил переслідувачів. Відчуваючи суцільний натиск з боку козаків, татари завжди відступали, відстрілюючись з луків, і кидалися на всі боки, а потім знову збиралися разом, знову атакували стрілами ворога, після чого знов-таки розсипалися. Цей прийом повторювався до того часу, поки переслідувачі не стомлювалися й не припиняли або уповільнювали переслідування. Після цього татари перетинали кордон власних володінь і зникали в їх глибині.

Отже, запорозьким козакам протистояв гідний і небезпечний супротивник, який не поступався їм майже ні в чому. Тому перед запорозькою спільнотою з усією актуальністю стояла проблема охорони кордонів своїх володінь від його зазіхань.

Уривки з твору З. П. Тулуб «ЛЮДОЛОВИ»

Людолови¹

Над степом заходила громовиця. В блідій спеці липневого дня, в опалових випарах землі, що тьмяною млою вкривала обрії, хмара видавалася надто загрозлива. Холодно-синя, кольору темного індиго, вставала вона над розтрісканою землею, над рудими травами й запорошеним ковилем. Тихо-тихо було в степу: ні вітерця, ні подиху. Тільки сухо й жарко дзюрчали цвіркуни; і здавалося, що це кров дзвенить в ушах — густа, розпалена.

І раптом здригнувся степ. Звиваючи куряву смерчем, промчав вихор. Припали до землі злякані трави, вклонилися йому. Забелькотіло листя дур-зілля, а ковиль струснув порох із сивини й побіг, пригинаючись до землі пасмами сіруватого диму. Здавалося, вітер розчісує його коси і мчить їх далеко-далеко, до каламутних обріїв.

І в цю мить на високу могилу вилетіла група ногайських татар. Хижо і пильно оглянули степ. Широкі монгольські ніздрі роздувалися назустріч вітрові. Вітер тріпав гриви їх коней, широкі поли халатів і бунчуки над головами.

Сивобородий татарин у червоному шовковому вбранні висунувся наперед, повів очима по степу і майнув рукою.

І глухо застогнала земля під тупотінням сотень тисяч кінських ший.

Ширинський бей² пішов у напад на Україну.

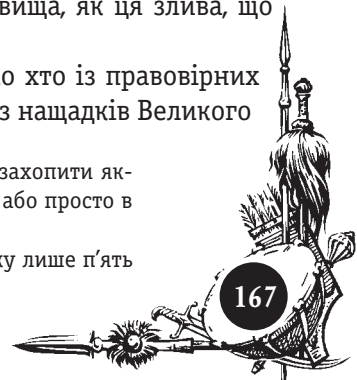
Жахливий удар відповів на стогін землі. Вогняна щілина розщепила зверху до низу сизу хмару. Потьмарилося сонце, і зашуміла злива.

— Слава Аллахові, хай буде благословенне ім'я його! — прошепотів бей, дивлячись на вогняні блискавки. — Добру прикмету подає він своїм вірним синам, бо помножаться отари наші і кочовища, як ця злива, що освіжає нашу путь.

Ширинський бей — нащадок Чінгісхана. Рідко хто із правовірних може похвалитися таким славним родом. Проте без нащадків Великого

¹ Людоловами звали татар, які нападали на Україну, щоб захопити як найбільше полонених на продаж, або на великий викуп, або просто в неволю як робочу силу.

² Бей — татарський феодал, магнат. У Криму було спочатку лише п'ять беїв, пізніше їх стало більше.

не вершиться в улусі¹ жодна серйозна справа. П'ять беїв із п'яти славетніших родин складають особисту ханську раду. І серед них Ширинський бей — перший.

На північ і на схід від Перекопа — його володіння. Кочові ногаї — підданці його. Вісім місяців на рік кочують вони в степу, тільки взимку ховаючись у кантарах² або легких нескладних будівлях. Проте незчисленні отари Ширинського бея і багато шовків, золота і коштовної зброї потрапляють йому до рук, коли збуває він каффським купцям отари невільників, узятих у Московщині або в польсько-литовській землі. Як сарана, як подих чумний, налітає він на безборонні землі, позначаючи кров'ю і полум'ям свою путь, і, обважнілий ясиром, худобою і коштовною здобиччю, повертається до своїх кочовищ на чолі жорстокої і хижої орди.

Повільно посувався кіш, тримаючись яруг і балок. Ішов фронтом на сто вершників, спиняючись на найкоротший час і не запалюючи вогнищ.

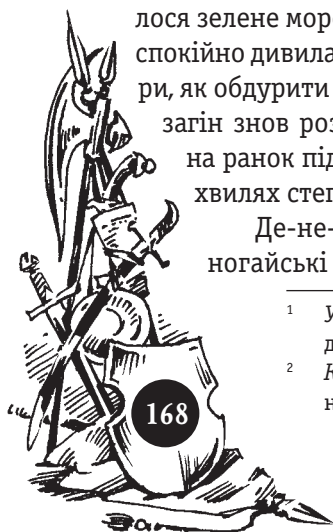
На березі Дніпра татари відпочили і на четвертий день із свіжими силами поринули на Україну. Переправившись на другий берег, вони поділилися: головні сили — кіш — посувалися день і ніч, даючи коням тільки хвилиний відпочинок і намагаючись нічого не руйнувати, щоб глибше проникнути в країну; а крила розбіглися в різні сторони і на відстані десяти-дванадцяти миль розпалися на кільканадцять дрібних загонів. Наче щупальця потворного спрута, кинулися вони в різні сторони, налітаючи на безборонні хутори й села, підпалюючи їх і захоплюючи людність у неволю.

Знаючи хижацький звичай татар, козаки пильно стерегли степ. І до наших часів збереглися в степу високі могили, з яких удень і вночі стежили вони, чи не з'явиться на обрії чорна хмара-орда. Але тихо коливалося зелене море, в якому вершники потопали по пояс, і козацька сторожа спокійно дивилася в далечінь, задумливо пихкаючи люльками. Знали татари, як обдурити козацьку пильність: пробігши кілька миль, кожен дрібний загін знов розпадався на частини, а після кількох десятків вершників на ранок підводилася прим'ята копитами трава і танув слід у зелених хвилях степу, наче пінявий вал за корабельним стерном.

Де-не-де здіймала сторожа тривогу, помітивши або гостроверхі ногайські шапки, або прим'яту траву. Вона кидалася татарськими

¹ Улус — те саме, що й кримське ханство, означало місце, де за кочової доби перебував хан.

² Кантари — татарські вози на двох колесах, в них запрягали по вісім і навіть по десять пар волів. Формою кантари нагадували фургон.

слідами до того місця, де татари ділилися на дрібні загони, і тут, заплутавшись у слідах, не знала, чи то наскок, чи то мирні чабани з отарами.

Біля гирла безіменної степової річки сиділи сторожові козаки. Вони набрали сухого бур'яну, розвели вогнище й варили куліш. Перший звільна помішував у казані, другий лежав на череві, коли-не-коли позіхаючи. Він розворушив комашник і довго стежив, як метушиться перелякана комашня, потім перевернувся на бік і, засинаючи, припав ухом до землі. І миттю розплющилися його очі з подиву. Земля гула дрібним далеким гулом, наче десь в її надрах котилися ковани залізом вози.

На мить підняв він ухо від землі, сів прислухаючись. Але в степу все було тихо і спокійно, тільки булькав куліш у казані та цвірчали коники. Швидко скочив він на ноги, вибіг на могилу й озирнувся. Білим димом хвилювався ковиль, пахтіло полином, дикою м'ятою та чебрецем, блискучими сніжними верховинами пливли темно-блакитним небом хмари, усе нібито було спокійно, але звикле козацьке око помітило, як зірвалися з болота дикі качки, як промайнули в далечині сайгаки. Пригнувши до спини роги, мчали вони, сполохані чимось невідомим, зупинялися, прислухаючись, і знов мчали далі, мов невидима небезпека гналася за ними по п'ятах.

Козак знову припав вухом до землі. Сумніву не було: гула земля від тисяч кінських копит і далеке тупотіння повільно, але непереможно наближалось, як громовиця.

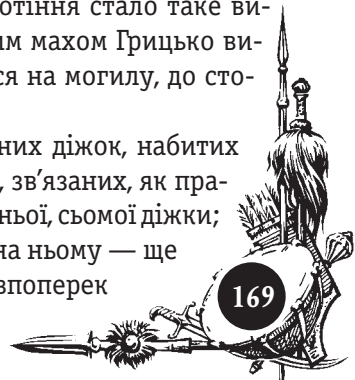
— Панасе! Чуєш, Панасе! — схвильовано скочив він. — Татари гудуть!

— Брешеш! — неймовірно скрикнув той, що варив куліш, і, не доказавши, припав ухом до землі. — Чорт його зна, мо', й орда, — пробурмотів він, схопившись.

Похапцем рвонув він рискаль, нашвидку викопав глибоку вузьку ямку і покритв її бубоном, як резонатором. Мовчки лягли вони і притулили до бубона вуха.

Сумніву не було: підсилене резонатором тупотіння стало таке виразне, що не можна було гаяти ані хвилини. Одним махом Грицько вилетів з вогнища жмут запаленого бур'яну і метнувся на могилу, до сторожового сигналу.

Це була так звана фігура, піраміда з обсмолених діжок, набитих сухою травою і клоччям. Знизу стояло шість діжок, зв'язаних, як правильний шестикутник, з порожнім місцем для середньої, сьомої діжки; на цьому ряді стояв другий, вужчий, з п'яти діжок, на ньому — ще менший, з чотирьох, потім із трьох діжок, а зверху, впоперек

верхньої діжки без дна, було приладнано поперечину з перекинутим через неї мотузком. На одному кінці мотузка було прив'язано камінь, що теліпався всередині фігури, на другому, зовнішньому, — личаний квац, вимочений у селітрі і прив'язаний до цвяха, вбитого в одну з нижчих діжок.

Грицько підніс до лика запалений жмут бур'яну. Лико спалахнуло, як смолоскип. Грицько відв'язав його від цвяха і випустив мотузок. Падаючи всередину фігури, камінь потягнув лико догори, і воно швидко перекинулося через поперечину, підпалюючи клоччя. За п'ять хвилин барила палали величезним вогнищем, і довгі пасма густого смоляного диму потяглися в повітрі чорним драконом.

Тим часом козаки осіддали коні і, забравши щонайцінніше, помчали до найближчих хуторів.

Сигнал помітили. За кілька хвилин друга така ж фігура спалахнула на північному заході, за нею — третя, ледве помітна на обрії, наче чорна хмаринка. Грицько з Панасом мчали просто степом, раз у раз сплигуючи з коней і припадаючи вухом до землі.

Земля гула від кінського тупотіння. Ширинський бей ішов у напад на Україну.

* * *

Жнива були в розпалі. Служниці та пахолки Повчанських мало що не жили в полі. Спали вони просто неба, варили обід у цегляній пічці край поля і від зорі до зорі жали, косили, в'язали важкі, золотаві снопи.

Бачачи, що наближається негода, Повчанський зранку почав возити снопи. Настя складала їх у клуні. Робота кипіла в її руках. Весела, розчервоніла, з заплутаними у волоссі остюками, працювала вона без перепочинку. І крізь прозору куряву, що димилася в сонячному промінні, летів із клуні її дзвінкий голос.

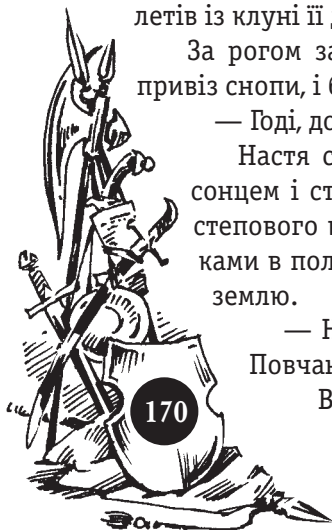
За рогом заскрипів погано змазаний віз: це старий Повчанський привіз снопи, і буркотливий, утомлений голос гукнув Настю:

— Годі, доню, пісні грати! Допоможи!

Настя спритно сковзнула вздовж колючих снопів, що пахтіли сонцем і степом, і вибігла з клуні. Поки батько тримав лякливого степового коня, вона розв'язала снопи і, опершись засмаглими руками в полудрабок, допомогла перекинути їх на туго втрамбовану землю.

— Не треба складати. Біжи до хати, мати кличе, — наказав Повчанський, коли перекинули й другий віз.

Він кинув коням оберемок сіна і пішов уперед. Старий був

лютий і стурбований: напередодні надіслав він татар пасти коні в степу з суворим наказом повернутися додому вранці, і ось уже південь, а татар і не чути.

«Де вони, кляті, поділися? — думав він, витираючи спітніле обличчя. — Ух, і задам я їм перцю! Чи можна ж так робити у жнива...»

Настя йшла за батьком, мацаючи заховане під сорочкою намисто, і думки її линули до Сагайдачного. Вона уявляла собі близьку подорож до Києва, і серце їй тремтіло з радості.

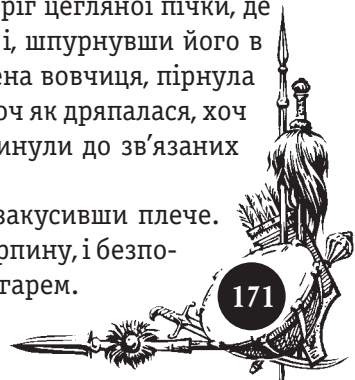
А тим часом на полі Горпина заколисала дитину, поклала її під скиртою і, помивши миски й казани, стала кликати женців. Ледве розгинаючи натруджені спини, випросталися дівчата й пішли на поклик, перекидаючись веселими жартами з парубками. Тільки Корж методично склав коси й граблі і останній пішов обідати.

Після роботи борщ здавався надзвичайно смачним. Женці їли мовчки, повільно, по черзі набираючи повну ложку. Жирна баранина парувала поруч на дошці, а Горпина різала її, доглядаючи, щоб усім було вдовольство.

Парило. Від сонячного проміння і золотого колосся сліпило очі. Небо здавалося розпаленою бірюзою. Земля розсипалася під пучками, як зотлілий жар. Упоравшись із борщем, женці взялися до баранини, соковито хрумкаючи свіжими огірками.

В цю мить пролунав приглушений свист, і з усіх боків ударили на них заховані в житах татари. Це було так несподівано, що дівчата не встигли схопитися з місця: тонкі ремені із сириці вже в'язали їм руки за спину. Корж вихопив шаблю і, як кішка, кинувся на татар, рятуючи хлопців. Один, як смерть, розмахував косою, і кільканадцять татар покотилось на колючу стерню з литками, перерізаними до кісток, коли влучно кинутий аркан раптом сплутав йому руки, і хлопець звалився на землю, хропучи, як дикий кінь. Горпина кинулася до дитини, шалено пригортаючи її до грудей. Татарин видер немовля з рук стеряної матері і, широко розмахнувшись, розбив йому голову об ріг цегляної пічки, де вона варила обід. Горпина схопила казан окропу і, шпурнувши його в татарина, простоволоса, дика й жажлива, як скажена вовчиця, пірнула в жита. Але й жита не заховали її від людоловів. Хоч як дряпалася, хоч як кусалася, Горпині скрутили руки за спину й кинули до зв'язаних дівчат.

Зв'язаний Корж лежав на землі, з розпачем закусивши плече. Він бачив смерть своєї дитини, бачив, як в'язали Горпину, і безпорадний розпач навалився на нього нестерпним тягарем.

А на хуторі було тихо й спокійно. Стара Повчанська старанно місила тісто в діжі, старий кури в люльку, милуючись, як спритно господарює Настя, коли раптом, визирнувши з вікна, схопився, як навіжений.

— Татари! — придушено скрикнув він і кинувся до зброї.

В хаті почалася безладна метушня. Стара тремтячими руками штовхала Настю під піч, заставляючи її залізною заслінкою. Старий зірвав з стінки шаблю і пістолі.

— Двері!.. Двері зачини! — крикнув він божевільній з жаху дружині.

Тікати не було рації. Хутір був оточений. Повчанський чув, як гикають татари, виганяючи отару, як перелякано гупотять на дворі коні. Раптом неміцні двері зірвалися з петель, і до хати вдерлося кільканадцяттеро ординців.

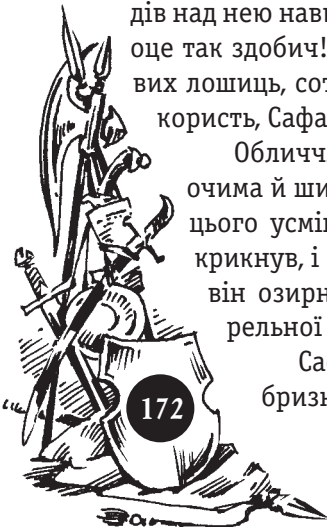
Притулившись до пічки, Повчанський боронився мужньо. Двоє татар схопили його дружину. Один зірвав з неї очіпок і, побачивши сиве волосся, ткнув її ножом. Стара звалилася й навіть не застогнала. Татари полізли на піч і накрили Повчанського величезною макітрою. Повчанський упав додолу. Кілька шабель і ножів встромилися в нього. Відтягнувши старого, татари відкрили затулу й помітили Настю. Вона була непритомна. Ватажок підхопив її на руки й виніс із хати.

На хуторі йшов погром, дикий, безглуздий. Ревли корови й воли, безладно кидаючись під ремінними батогами. Мемекали вівці, кудкудакали кури, тікаючи від чіпких татарських рук. Свиней вони не хапали, але, загнавши в хлів, підпалили з усіх чотирьох боків. Хай гине нечиста тварина, яку заборонено їсти правовірним!

Настя лежала серед двору, наче статуя з ясної бронзи. Смертельна блідість пробивалася крізь рівну засмагу, але це не псувало її. Сафар сидів над нею навкарачки і, поклавши руку їй на серце, поляскував язиком: оце так здобич! За таку бранку можна віддати табун легконогих степових лошиць, сотню верблудиць — і того мало. І, передчуваючи велику користь, Сафар радісно всміхався.

Обличчя його було мідно-червоне, плісковате, з розкошеними очима й широкими ніздрями. Рідкі білі зуби стирчали наперед, і від цього усмішка його була огидна, як на обличчі ката. Сафар щось крикнув, і кілька татар кинулися виконувати його наказ. І не встиг він озирнутися, як принесли йому повний цебер холодної джерельної води.

Сафар зачерпнув і бризнув на Настю. Вона не рухалася. Він бризнув знову. Тоді вії їй здригнулися й повільно підвелися.

Блукаючим розгубленим поглядом повела вона навкруги і раптом пригадала все. З жахом рвонулася Настя, але їй не дали підвестися: міцні Сафарові руки обережно поклали її на місце. З розпачем шукала вона очима батька та матір, але довкола юрбилися самі татари. Від підпаленого хліва віяло димом і смаженим м'ясом. Розпачливо верещали свині, гинучи у вогні. Перелякана худоба бігла повз Настю, наповнюючи хутір порохом і тупотінням. Ляскали батоги. Лунали незрозумілі горлові вигуки. Татари тягли з хати скрині з святковим одягом Повчанських і Настиним посагом. Розкинулися по траві шуби й скатертини, рушники й керсетки, гаптовані руками дівчат, коштовні шаблі, здобутки козацьких перемог, келехи московської, турецької та угорської роботи, сувої полотна, хутра, пояси й усякий дідівський мотлох, бозна-коли й нащо захищений у скрині.

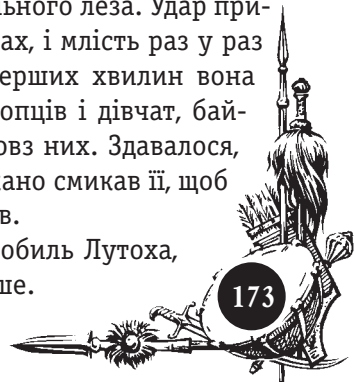
Та ось пролунав пронизливий свист, і татари зірвалися з місця, наче вороняча згряя з мертвого коня. Заляскали батоги, затупотіли коні, вівці, кози, корови. Татари скочили на коні, прив'язуючи до сідел вузли нагробованого. Сафар посадив Настю на вільного коня, прив'язавши її до сідла ременем, узяв коня за повід і теж скочив на свого бахмата.

За другим свистком татари рушили з місця. Один із них застромив під стріху гарячу головешку, і коли загін із зв'язаною Настею вийшов у степ, хата Повчанських палала рівним ясним полум'ям.

У полі з'єдналися вони з тими, що напали на женців. Там теж готувалися виступати. Хлопцям і дівчатам міцно скрутили руки за спину, перепустивши крізь ремені довгу жердину. Здавалося, ніби шестеро-дев'ятеро людей нанизано на довгу поперечку шибениці, яку ось-ось підіймуть високо між двома стовпами. Потім кожному бранцеві накинули на шию зашморг і зв'язали їх жмутом. Татарські кіннотники взяли їх у руки, як віжки.

У першій шістці були Корж і Горпина. Сорочка на ній була подерта на лахміття. Випиналися напівголі перса, повні молока. На обличчі сохли струмки крові. Відбиваючись, вона покусала татарина, що її в'язав, а він міцно вдарив її по голові тупим боком шабельного леза. Удар приголомшив Горпину. Щось шуміло й дзвеніло в ушах, і млість раз у раз стискала їй горло. Після бурхливого розпачу перших хвилин вона ніби завмерла. Байдуже дивилася, як в'яжуть хлопців і дівчат, байдуже глянула на Настю, коли Сафар проскакав повз них. Здавалося, що вона спить з розплющеними очима. Корж злякано смикав її, щоб вона очуняла, але Горпина ніби й не чула його слів.

— Облиш, Даниле, — тихо вмовляв Коржа бобиль Лутоха, підсусідок Повчанських. — Не чіпай її: так їй легше.

І Корж замовк. З люттю дивився він на татар. Шукав очима тіло свого немовляти, але жодної сльози не скотилося з його вії, наче висохли вони, розтанули в пекучій і їдкій зненависті до людоловів.

Розподіл ясиру

*Ой за річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.*

Ширинський бей пройшов Волинь і Поділля, омиваючи руки по лікоть у крові і не бачачи піднесеної проти себе зброї. І справді, коронний гетьман Жолкевський нічого не міг зарадити, коли в нього було тільки триста шабель кварцяного війська. Король і гетьман закликали козаків і шляхту боронити отчизну, але ніхто не відгукнувся. Тільки король відрядив на допомогу Жолкевському загін двірської піхоти.

Переобтяжені здобиччю, поверталися татарські загони до коша. Як тільки вони збиралися в умовленому місці, кіш знову виділяв по ясир свіжі сили, і знов два загони розбігалися праворуч і ліворуч, і знов, відокремившись від коша миль на двадцять, розподілялися на дрібні ланки і віялом розсипалися степом. Як сарана, налітали вони на села й замки, на відлюдні хутори й містечка і поверталися до коша з отарами овець і бранців.

І тоді нові загони заступали їх місце й ішли на грабж.

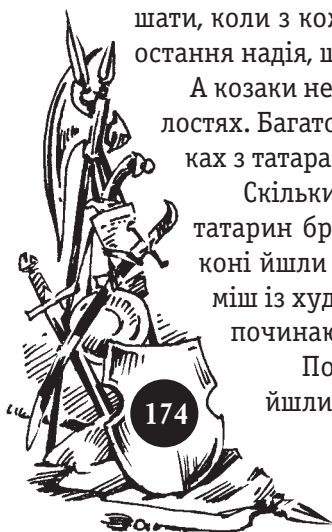
Накресливши широке коло, обтяжені здобиччю, поверталися татари додому, женучи своїх знесилених бранців.

Жінки були найбільш виснажені. Засмаглі, вкриті пилом і потом, змучені спекою й ходою, в подертих брудних сорочках, із порепаними до крові ногами, в ранах — вони ледве рухалися. Та де їм було поспішати, коли з кожним кроком віддалялися вони від рідної землі і згасала остання надія, що дожене й відіб'є їх козацька сила.

А козаки не могли їх урятувати. Розійшлися вони після походу по волостях. Багато з них потрапило в неволю або загинуло в завзятих сутичках з татарами.

Скільки сягало око, тяглося строкате татарське військо. Кожен татарин брав із собою в напад по кілька запасних коней. Тепер ці коні йшли навантажені здобиччю, а бранці посувалися пішки, всуміш із худобою. І важко було відокремити, де кінчається отара і де починаються люди.

Поки що кожен загін гнав свою здобич окремо, і бранці йшли родинами або цілими селами. Чимало шляхти й міщан

потрапило разом із поспільством у неволю. Але, сподіваючись на добрий викуп, татари дали їм коні, і їхали вони верхи поруч із зв'язаними селянами.

* * *

На постійнці невільників розв'язали. Закурилися вогнища з сухих бур'янів. Татари різали баранів і хворих коней, білували їх і розрубували, зливаючи кров у казанки. Кров мішали вони з борошном, потім варили й жерли її як ласощі. Варене м'ясо теж їли гарячим, а юшку, так звану чорбу зливали в ханькові пляшки й пили під час руху, заїдаючи її сиром та сухими коржами.

Поївши, бранці лежали покотом біля вогнищ, радіючи короткому перепочинкові. Дехто з жінок силувався розчесати своє скуйовджене волосся або полагодити розірваний одяг, але більшість лежали або сиділи, важко зітхаючи й витираючи гіркі сльози. І якось дивно було, що в усьому безмежному таборі не було жодної дитини, молодшої за десять років, жодного діда чи то бабусі. Всіх позабивали татари, щоб хворі, старі й діти не затримували їм руху в степу.

А звитяжцям не сиділося на місці. Як лоцмани — море, знали вони степ і, закинувши за плечі сагайдаки, з гиканням гасали вздовж табору. Це були сміливі їзди, але їх постава з зігнутими колінами в коротких стременах була незграбна її вайлувата. В своїх гостроверхих баранячих шапках і шкірянках вони скидались на мавп верхи на хортах.

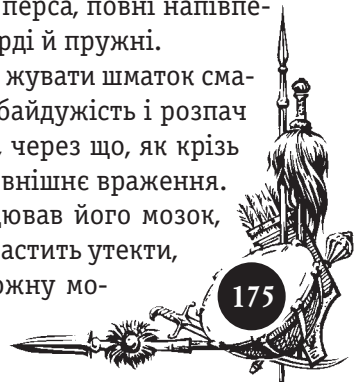
Ляскаючи батогами, погнали вони бранців по воду. Криниця так закаламутилася, що вода стала брудна, як настойка з трави й піску. Лутосі пощастило набрати повну ханькову пляшку, але вода була тепла і огидна, а пісок і глина скрипіли на зубах.

— Випий, серце, — умовляв Горпину Корж.

Вона сиділа на землі, байдуже дивлячись в одну точку сухими запаленими очима, нібито не чуючи його слів. Ноги їй вкрилися гноїстими ранами, губи потріскалися, запеклися, а розпухлі перса, повні напівперегорілого молока, випиналися з-під сорочки, тверді й пружні.

Безтямно ковтнула вона води і з огидою стала жувати шматок смаженої баранини. Всі почуття в ній притупилися, байдужість і розпач охопили її, наче хтось обгорнув її чимось м'яким, через що, як крізь пухку ковдру, не долидало до свідомості жодне зовнішнє враження.

Корж увесь час мовчав, але напружено працював його мозок, обмірковуючи втечу. Він розумів, що зараз не пощастить утекти, але очі жадібно ловили кожную прикмету путі, кожную мо-

гилу, кожную балку, головне — кожную криницю, бо найважче дістатися з Криму на Україну крізь цей безводний степ.

Жовтогарячі паростки вогню жадібно лизали закурений казанок, де скипала чорба. Корж підкидав у вогонь сухий бур'ян і напівголосно перемовлявся із Лутохою. На татар вони не звертали уваги; проте дванадцятирічний небіж Лутошин раз у раз смикав дядька, допитливо придивляючись до кожної дрібниці.

— Дядьку Корж, дядьку! Що це вони роблять? — казав він і показав на Сафара, що розсідлував коня.

— А чорт його зна! Піди та спитай, — байдуже відповів Корж.

Хлопчик боязко зробив кілька кроків і здивовано зупинився: Сафар нарізав конятини довгими тонкими смугами і, охайно розклавши їх на конячій спині, почав сідлати коня поверх сирого м'яса.

— Дядю! Нащо це він конятини наклав під сідло? — здивовано допитувався хлопчик.

— Це вони їстимуть, коли конятина впріє, — впевнено пояснила йому одна з жінок.

— Як то? Сиру? — не заспокоювався хлопчик.

— Відчепись! — обурився Корж. — Хіба тобі не все дно?

Але хлопчик тільки зітхнув, що ніхто не хоче задовольнити його допитливості.

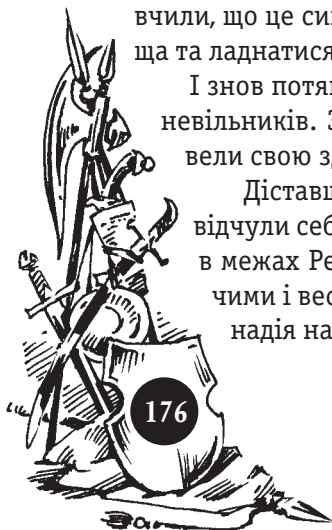
— Це він, хлопче, коня лікує, — змилосердився над ним один із козаків. — Сідло натерло коневі хребет, так він підкладає м'ясо, щоб м'якше було.

Хлопчик хотів ще щось спитати, але пронизливий свист прорізав повітря.

Табір здригнувся, заворушився. Протягом тижня невідьники вже вивчили, що це сигнал до походу, і почали поквалливо затоптувати вогнища та ладнатися шістками чи дев'ятками, щоб не потрапити під нагаї.

І знов потяглися степом безкраї лави людей, табуни, отари овець та невідьників. Заляскали бичі, загарцювали пильні степові хижакі, що вели свою здобич до рідних кантар.

Діставшись Дніпра і переправившись на Лівобережжя, татари відчували себе вдома і вже не боялися погоні. Мовчазні й нашорошені в межах Речі Посполитої, вони стали раптом галасливими, балакучими і веселими, і бранці з розпачем зрозуміли, що згасла остання надія на звільнення.

* * *

Над степом упала чорна зоряна ніч. Срібною річкою потік небом Чумацький Шлях, розподіляючись на дві протоки, наче Дніпро-Славути. Впала роса на ковиль, на гіркі степові трави, і вони запахтіли гостро й міцно, як завжди в жаркі ночі.

Бучно в татарському таборі, але в степу так тихо, що було чути шурхіт гарячого вітру, а зорі горіли низько й похмуро — важкими золотими краплинами.

Сафарів загін розташувався край табору. За ним був морок, шелест трав і сухий тріск степових цвіркунів. Настя сиділа на кобеняку та з огидою і зненавистю придивлялася до татар. Вони юрбилися навколо вогнищ і, освітлені полум'ям, здавалися червоношкірими. Плисковаті обличчя, розкошені очі, зуби іклами і рідке пряме волосся — все нагадувало жакли-вих ідолів далекого Сходу.

Татари святкували перемогу, варили пшоняну кашу, риж, заправлений баранячим салом, вечеряли і донесхочу напивалися міцного кумису й браги з вареного проса.

І не знали невірники, що прибули до Ширинського бея ханські мубашири¹ по саугу, тобто по належну ханові п'яту частину від здобичі.

Гнівний і грізний був цього вечора Ширинський бей. Він гадав, що встигне відділити собі кращих невірників і відправити їх до свого двору в Ескі-Криму, а тепер право першого вибору було за мубаширами.

Часто опиралися кримські беї ханським наказам, але знав Ширинський бей, що хан улюбленець султанський, і вирішив цього разу скоритися.

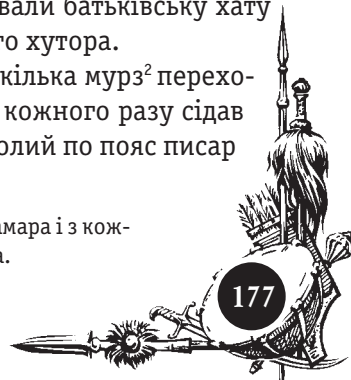
І пішли мубашири бучним табором переписувати здобич, бранців і вояків по загонах.

Насамперед розв'язали тороки і розклали по кобеняках награбоване. Заблищали в світлі вогнищ коштовні церковні чаші, шаблі, чарки, пістолі, золоті гудзики святкових жупанів, намиста, оксамитові й парчеві кунтуші всуміш із розкішним посудом, хутрами та взуттям. І серед Сафарової здобичі пізнала Настя чимало речей, що оздоблювали батьківську хату або переховувалися по коморах та скринях рідного хутора.

Мулла в зеленому завивалі, троє мубаширів і кілька мурз² переходили від вогнища до вогнища, від купи до купи. І кожного разу сідав на землю, підбираючи схрещені ноги, кістлявий, голий по пояс писар

¹ *Мубашири* — рахівники-татари, що стягали з кожного крамара і з кожного людолова податок і частину здобичі на користь хана.

¹ *Мурза*, або *мурзак*, — татарський феодал.

і виводив на пергаментному згортку щось подібне до малюсіньких п'явок і гусені, що допіру повилізали з павутиння.

П'яту частку від кожної купи відокремлювали й забирали ханові. Решту знов розкладали на п'ять частинок, і дві з них припадали Ширинському бееві, одна — Сафарові, як ватажкові загону, а решта — його во-якам.

Бранці куняли, зморені далекою путтю і небезпечною переправою. Тільки Настя з Коржем полохливо й цікаво стежили за розподілом. Корж мовчав. Він знав, що після дрібної здобичі почнуть ділитися й бранцями. Але нащо передчасно лякати змучених горем жінок. Мовчки смоктав він напівзагаслу люльку, думав про швидку розлуку з дружиною і з боєм дивився на Горпину. Знав він, які знущання й муки судяться молодим вродливим жінкам, але що міг він вдіяти, як їх урятувати!..

Раптовий галас урвав його думки. Татари щось кричали, бичами розбуркуючи невольників. Зляканий, не зовсім іще очунявши, натовп мружився на вогнища і розгублено перезирався. Заходячись, плакали діти і хапались за материні запаски. Горпина притулилася до Коржа, ніби шукаючи в нього оборони.

І ось наблизився до них Ширинський бей з муллою, мурзами і мубаширами. Швидким досвідченим оком оглядали й сортували вони невольників. І з кожної групи відокремлювали ханський і бейський ясир. Швидко писав щось у пергаментних згортках худий, як кістяк, засмаглий писар, а спритні й м'язисті вояки відривали хлопчиків від батьків, чоловіків від дружин, сестер та матерів.

Припали ханові Надійка й Ганна з хутора Повчанських і маленький небіж Лутохин. Хлопчик розпачливо вчепився в Лутоху і щосили відбивався ногами. Великі рясні сльози котилися по щоках, але живаві руки віддерли його, і хоч як він брикався й благав, відтягли його геть. І тут, перед невольниками, худорлявий дєрвіш¹ з профілем хижого птаха звалшив його на славу аллаха й пророка його.

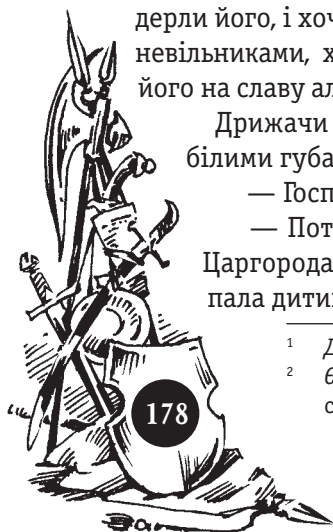
Дрижачи дрібним дрожем, Горпина тулилася до Коржа і шепотіла білими губами:

— Господи! Що це таке...

— Потурчили хлопчика, — зітхнув Корж. — Заберуть його до Царгорода в євнухи². Виросте вірним султанським собакою. Пропала дитина.

¹ Дєрвіш — мусульманський чернець.

² Євнухи — звалашені наглядачі за султанськими жінками і рабинями в сералі.

— Дядю!.. Дядечку! — стогнав захлинаючись хлопчик. — Рятуйте!

Лутоха не витримав. Обдираючи руки до кісток, розідрав він ремінь і кинувся до дитини, але чиїсь міцні руки схопили його перше, ніж він устиг обійняти дитину. Засвистіли нагаї з сириці, криваві смуги напухали на козацьких плечах і спині. А інші руки тягли геть дитину, і плач її танув, згасав у чорному мороці ночі.

Настя мовчала, пригноблена, прибита. Їй здавалося, ніби чиїсь кам'яні руки опустилися їй на плечі, придавили її до землі, заступили світло чорною запоною.

Кінець: рабиня, річ, безсловесна істота, яку продають, калічать, безчестять, як цього забажає власник.

Розумом вона і раніш розуміла все, але тільки тепер відчула всіма напруженими нервами й жажнулася як людина, що раптом побачила біля ніг безодню.

Свистять і ляскають у повітрі нагаї, і невідомо, на чю голову впадуть вони пекучою гадиною. Пути до крові роздирають руки й ноги. Що їй до того, що Сафар везе її верхи на коні, що жодного ще разу не розсік нагай її пружної шовкової шкіри!

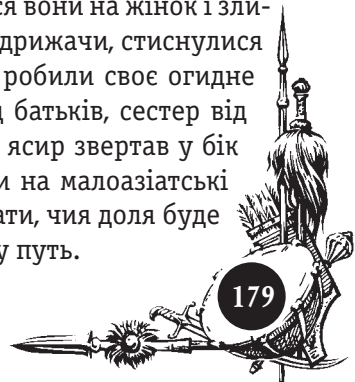
Отже, завтра її продадуть на базарі на ганьбу і втіху пересиченому пожадливому татариніві.

Петре! Петре! — ридала вона, ламаючи руки. — Петре, чи ти чуєш мій зойк, мою муку?

Вона заздрила матері, батькові, Горпининій дитині. Заздрила непохованим мерцям, кинутим на здобич воронню та шакалам. Це все ж таки краще, ніж опинитись у гаремі, як Надійка й Ганна, з якими десять день тому ходила вона по малину і в'язала важкі золотаві снопи.

Впавши додолу, Настя билася, як поранений птах. Вона божевільно реготала, дряпала землю пальцями, повзала по ній грудьми, немов бажаючи пірнути в неї, як гробовий хробак. І, чуючи її ридання, заголосили жінки над собою, як над мерцями.

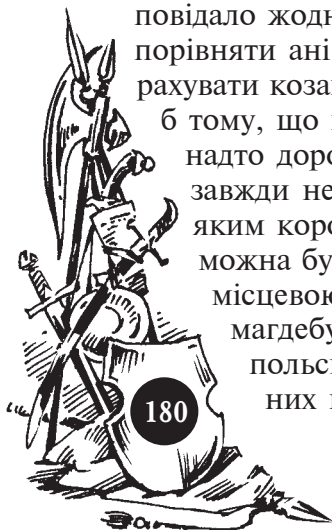
Але татари звикли до цього. З лайкою кинулися вони на жінок і зливою батогів змусили їх замовкнути. Схлипаючи й дрижачи, стиснулися вони в купу, як вівці під дощем. А татари й далі робили своє огидне діло, відриваючи дружин від чоловіків, дочок від батьків, сестер від братів. Відривали навіки, бо ханський і бейський ясир звертав у бік Бахчисарая, а інших гнали до Каффи і продавали на малоазіатські ринки або на Середземне море. І важко було вгадати, чия доля буде гірша і хто раніш відстраждає свою важку життєву путь.

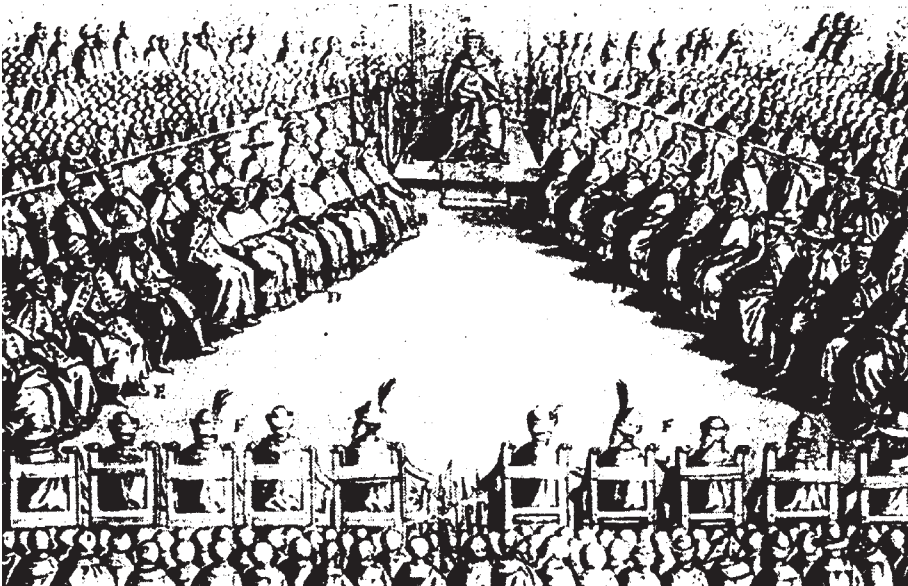

ПОЛЯКИ

Після татар і турків запорозьким козакам доводилося часто стикатися з поляками, землі яких межували з Запорожжям із заходу. Поляки неодноразово організовували військові експедиції в цей край. Та й запорожці не раз вирушали в походи, спрямовані проти володінь польської корони. Причини неприязні й недовіри запорозьких козаків до поляків сягали давнини й корінилися у самій польській історії і на них слід зупинити увагу.

1569 р. з укладенням Люблінської унії про об'єднання Великого князівства Литовського й Польського королівства виникла держава Річ Посполита. Умови цієї унії передбачали перехід українських земель під юрисдикцію Коронного краю (тобто польської частини федеративної польсько-литовської держави). Одразу ж виникла важлива проблема, яка полягала у визначенні юридичного статусу українського козацтва. Справа полягала в тому, що в тогочасній Польщі юридично визнавалося лише три стани населення: шляхетський, селянський і міщанський. Представники шляхетського стану мали безмежні права, як особисті, так і політичні. Селянство ж перебувало у повній залежності від шляхти і фактично було безправне. Проміжне становище було в осіб міщанського стану, права яких залишалися дуже обмеженими. Вони мали особисту свободу і стану незалежність, але тільки у містах, які мали так зване магдебурзьке право (тобто самоуправління). Що ж до українського козацтва з його незалежним ладом та виборним началом, то воно не відповідало жодній із названих категорій. Козаків не можна було порівняти ані з шляхтою, ані з міщанами, ані з селянами. Зарахувати козацтво до шляхетського стану було неможливо хоча б тому, що шляхта сама активно протидіяла цьому, оскільки надто дорожила своїм винятковим становищем у державі і завжди негативно ставилася до так званих «нових людей», яким король дарував шляхетство. До міщанства козаків не можна було зарахувати тому, що цей стан у Польщі не був місцевою установою, а виник внаслідок дарованого зверху магдебурзького права і охоплював лише мізерну частину польського населення, яке проживало у містах, наділених цим правом. До того ж місцезнаходження міщан

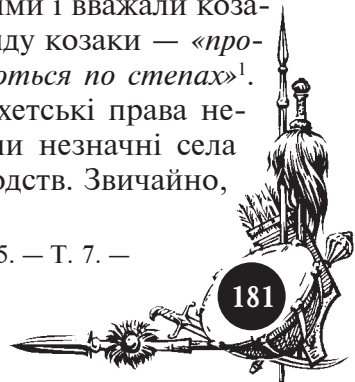

Засідання польського Сейму

зовсім не відповідало заняттям та місцезнаходженню козаків. Селянами козаків також було недоцільно вважати, оскільки переведення козацтва у цю безправну категорію населення могло б призвести до загального повстання козацтва, яке не менше, ніж шляхта, пишалось своїми винятковими правами і привілеями, цінувало свою свободу і до того ж було озброєною верствою. А це могло загрожувати польській державі великими внутрішніми негараздами.

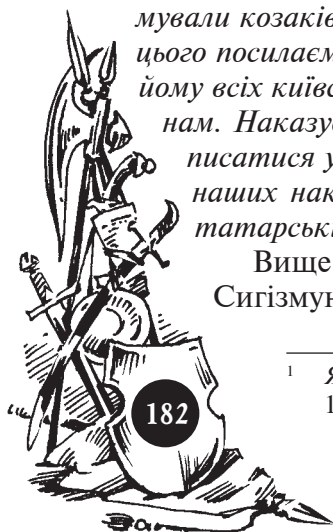
Польська влада й особисто король Сигізмунд II Август, що був ініціатором укладення Люблінської унії, як і всі представники польської шляхти, бачили в існуванні козацтва неабияку перешкоду в управлінні українськими землями і вважали козаків зайвими людьми. В очах польського уряду козаки — *«прокляті ті розбійники, люди неоселі, що тягаються по степах»*¹. Щоправда, Сигізмунд II Август надав шляхетські права невеликій кількості козаків, тим, що заселяли незначні села на півночі Київського та Волинського воєводств. Звичайно,

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 79.

король не бажав повного винищення і всіх тих козаків, які не отримали шляхетських прав, проте був далекий від підтримки всього українського козацтва і зовсім не збирався сприяти його подальшому зростанню. Польському урядові козаки були потрібні лише під час війни, однак в ті часи Польсько-Литовська держава вела війну з Росією у Прибалтиці, куди козаки йшли дуже неохоче. Натомість з турками й татарами, що були традиційними супротивниками козацтва, Польща тоді намагалася підтримувати добросусідські відносини. Таким чином, козаки були зайвими і навіть шкідливими для уряду Речі Посполитої, оскільки вони часто поповнювалися людьми неспокійними, буйними й неосілими, які часто перебували поза законом. Навіть для прикордонної адміністрації козацтво являло собою суттєву перешкоду для управління краєм. У кожного з воєвод чи старост перебували у підпорядкуванні власні козаки, які становили нижній прошарок привілейованих службовців і завжди були готові для всіляких справ. Як прикордонну варту намагався використовувати козаків і польський уряд. Що ж до інших справ, тобто свавільних козацьких набігів на татарсько-турецькі володіння, то польська влада всіляко перешкождала такій діяльності. У зв'язку з останнім видавалася ціла низка грізних королівських указів. *«Багаторазово вже писали ми тобі, — писав польський король ще 1540 р. керівникові Київського воєводства князеві Коширському, — обіцяючи тобі нашу милість і погрожуючи карою, і наказували, щоб ти пильно стеріг і не давав тамтешнім козакам нападати на татарські улуси; ви ж ніколи не чинили згідно з нашим господарським наказом, не лише не стримували козаків, а й задля своєї вигоди самі давали їм дозвіл. Задля цього посилаємо дворянина нашого Стрета Солтовича; ми звеліли йому всіх київських козаків переписати в реєстр і доставити його нам. Наказуємо тобі, щоб ти звелів усім козакам неодмінно записатися у реєстри й після цього ніяким чином не порушувати наших наказів, а тих, хто наслідиться надалі нападати на татарські улуси, хапати й страчувати або до нас відсилати»¹.*

Вище вже розповідалося й про те, що 1557 р. король Сигізмунд Август у своєму листі до князя Дмитра Вишне-

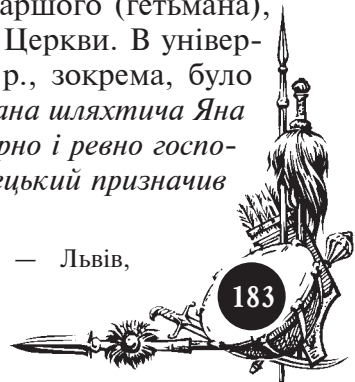
¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 253.

вещького хвалив його за подвиги проти татар, але відмовився виконати подання князя утримувати гарнізон у збудованому ним Хортицькому замку. Навпаки, Сигізмунд Август вимагав від нього, щоб той не допускав своїх козаків до нападів на турецько-татарські володіння, щоб не псувати відносини з Кримом та Туреччиною. 1568 р. Сигізмунд Август знову гнівався на козаків: *«Маємо того відомість, — писав він, — що ви з замків та місць наших Українних без розкаяння й відомості нашої господарської і старост наших Українних, з'їхавши на Низу, на Дніпрі, в полі й інших входах перемешкаєте... і підданім царя турецького, чабанам і татарам царя Перекопського великі шкоди і лупезства чините, а тим кордони панств наших від неприятеля в небезпеку призводите... Просто наказуємо вам з поля, з Низу і з усіх уходів до замків і міст наших вийти...»*¹ Далі йшлося про загрозу суворого покарання.

Польський король і далі робив спроби поставити козацтво під свій контроль. Оскільки козаків, як зазначалося, не можна було приписати до жодного стану, залишалося поставити їх окремо. Тоді певної козацької організації ще не існувало, і, лише вирушаючи в похід, козаки обирали собі ватажків, а повертаючись назад, знову опинялися під владою старост, які намагалися підкорити козаків собі, що призводило до конфліктів між місцевою адміністрацією та козаками. Щоб поставити козацтво під урядовий контроль, 1572 р. Сигізмунд Август доручив коронному гетьманові (головнокомандувачу) Юрію Язловецькому узяти найкращих козаків на державну службу. Узяті на службу козаки (яких записали в реєстр, звідки вони дістали назву реєстрових) отримували державне жалування, були вилучені з-під влади старост і підпорядковувалися безпосередньо коронному гетьманові. Для вирішення суперечок між осілими мешканцями й козаками було призначено козацького старшого (гетьмана), яким став Ян Бадовський, шляхтич з Білої Церкви. В універсалі Сигізмунда Августа від 5 червня 1572 р., зокрема, було записано: *«Визнаючи гідним для цієї справи пана шляхтича Яна Бадовського, котрий з давніх часів служив вірно і ревно господареві своєму, гетьман коронний Юрій Язловецький призначив*

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 254.

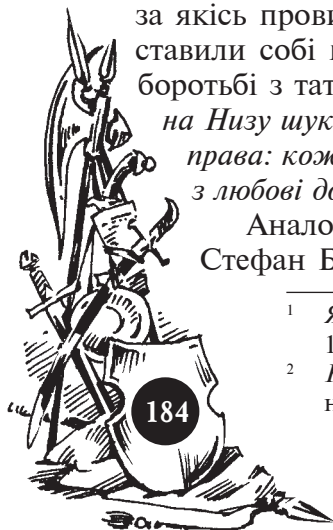
його старшим і суддею над усіма низовими козаками з тим, щоб він кожному, хто матиме справу до козаків і хто прийде з Низу до замків і міст наших, чинив би над ними по справедливості»¹. Тож до обов'язків гетьмана входив і нагляд за особами, які жили на Низу, тобто за запорозьким козацтвом. Врешті й саме реєстрове військо в офіційних польських документах називалося «Військом Запорозьким», або «Низовим». Ця назва виникла через те, що воно за розпорядженням польського уряду мусило нести службу за порогами, на низу Дніпра. «Військо Запорозьке Реєстрове» розташовувалося у північній частині України. Отже, відбувалася підміна понять. Запорозьким козацтвом визнавалося лише реєстрове. Справжні ж низовики, з яких утворилася вільна військова спільнота, опинилися поза законом.

Щодо останніх королівська влада застосовувала, висловлюючись сучасною мовою, «чорний піар». 1575 р. татари здійснили великий набіг на польські землі, захопивши 35 тисяч полонених та величезну кількість іншої здобичі. Винними були оголошені козаки, які нібито навмисно не лише накликають на Польщу біду своїми сутичками з татарами, а й пропускають татар через Дніпро, щоб потім відбивати у них, зрозуміло на свою користь, награбовану здобич. Після цього пам'ятного року у Польщі посилено говорили про козаків як шкідливий для усієї держави стан, який не має права на існування. *«Що батько з матір'ю збирали по грошеві, то нерозважливий син пропустить крізь горло за рік, а потім, коли нізвідки взяти, боячись одубіти з голоду, кине́ться на Низ і грабує турецьких чабанів, або у Слезинському бору витрушує у перехожих кишки»*. Шляхтичам, які за якісь провини опинилися перед судом і там у виправдання ставили собі в заслугу перебування на Запоріжжі й подвиги у боротьбі з татарами, польські державні сановники казали: *«Не на Низу шукають славної смерті, не там повертають втрачені права: кожній розсудливій людині зрозуміло, що туди йдуть не з любові до вітчизни, а заради здобичі»*².

Аналогічну політику щодо козацтва провадив і король Стефан Баторій (1576–1586), але більш річуще й зважено.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1991. — Т. 2. — С. 24.

² Кулиш П. Польская колонизация юго-западной Руси// Вестник Европы. — 1874. — Т. 4. — С. 499.

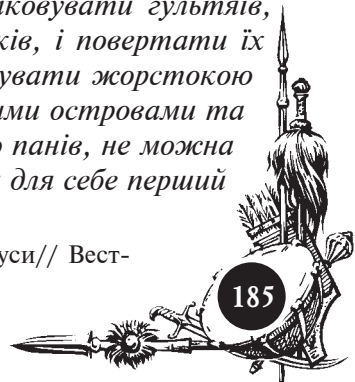

Головним напрямом цієї політики також було обмеження самостійності козаків. *«Якщо козаки нападуть на татарські улуси, — писав Баторій 1578 р., — то це напевне буде без нашого відома. Ми їх не лише бажаємо утримувати, а навпаки бажали б знищити, але у нас у тих місцях немає стільки військових сил, щоб впоратися з ними. Для досягнення цієї мети ханський посол радив нам: по-перше, заборонити українським старостам давати їм селітру, порох, свинець і продовольство; по-друге, не дозволяти козакам проживати в українських селах, містах і замках; по-третє, посилати старших козаків на королівську службу»¹*. Звичайно ж, король діяв обережно і застосовував не тільки «кнут», а й «пряник». Як і Сигізмунд Август, він надав шляхетські привілеї мізерній частині козаків: лише 600 осіб було внесено в королівський реєстр, що передбачало звільнення від усіх податків, отримання урядового жалування, користування правом володіти землями, право вільно обирати старших та здійснювати суд, отримування військових клейнодів (бунчука, булави, військової печатки та королівського прапора). Вся інша козацька маса мусила повертатися до свого попереднього стану (тобто ставати селянами й міщанами) і віддавалася під владу поміщиків-шляхтичів або старост.

Однак ці перетворення, що стосувалися козацтва і мали на меті розділити його на легальне та нелегальне, не досягли своєї мети. По-перше, польська шляхта відмовлялася визнавати реєстровців рівними собі особами (чим по суті саботувала королівську політику) і тому не допустила їх ані до участі у виборах короля, ані до вислання своїх депутатів до сейму, а по-друге, нереєстрові козаки також не бажали коритися урядовій волі. Врешті це призвело до того, що невдоволені козаки (реєстрові і нереєстрові) почали масово тікати на Запорожжя. *«Марно до- ручалося панам та їх дозорним ловити й заковувати гультаїв, що втікали з королівських та дідичих маєтків, і повертати їх на попередні місця, де їх могли відразу страчувати жорстокою смертю. Доки Запоріжжя з усіма дніпровськими островами та придніпровськими нетрями не було під владою панів, не можна було придушити козацтва. Втікачі знаходили для себе перший*

¹ Кулиш П. Польская колонизация юго-западной Руси// Вестник Европы. — 1874. — Т. 4. — С. 501.

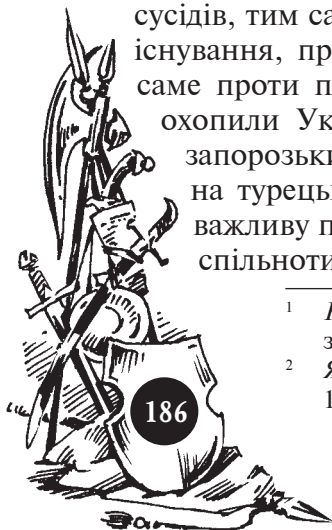
притулок на Низу серед козацтва»¹. Певно, саме під час реформи Стефана Баторія у пониззі Дніпра виникло постійне помешкання вільної військової спільноти, яка не була підконтрольна ніякій офіційній владі і відділилася від основної маси козацтва, що жила на території України, контрольованій урядом.

Дуже жорстку політику щодо козацтва проводив і наступник Стефана Баторія Сигізмунд III Ваза. Він прагнув у будь-який спосіб паралізувати військові дії низового товариства проти Криму та Туреччини і застосовував щодо цього певні заходи, спрямовані на блокаду Запорозької Січі. «Козаки мусять перебувати під командою коронного гетьмана, який повинен призначати їхніх начальників. Вони дадуть присягу, що без волі гетьмана не будуть воювати ні на морі, ні на суходолі і не приймуть нікого до свого товариства. У гетьмана повинен зберігатися козацький реєстр; засуджених до страти не можна приймати в козаки; козаки не можуть нікуди відходити без волі старшин; управителі приватних маєтків повинні втримувати селян від утечі на дніпровські острови, карати тих, хто повертається зі здобиччю, або хто продає порох, селітру, зброю чи навіть харчові припаси козакові»².

Але такі розпорядження зазвичай не виконувалися, оскільки саме на правління Сигізмунда III припадає пік активності січовиків у їхньому наступі на турецько-татарські володіння. Врешті укладання Хотинського миру 1622 р., що завершив вдалу для Польщі війну з Туреччиною, у якій запорозькі козаки відіграли ледве не вирішальну роль, і умови якого забороняли козакам здійснювати самостійні походи проти мусульманських сусідів, тим самим позбавляючи цю спільноту головного засобу існування, призвів до того, що остання обернула свою зброю саме проти поляків, що вилилося в цілу низку повстань, які охопили Україну у 1620–1630-х роках. Отже, заборонивши запорозьким козакам здійснювати несанкціоновані напади на турецько-татарські володіння, польський уряд породив важливу причину ворожого ставлення до себе з боку січової спільноти.

¹ Костомаров Н. Южная Русь и козачество// Отечественные записки. — 1870. — № 1. — С. 59.

² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 255–256.

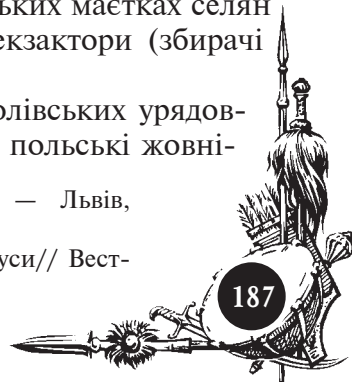
До цієї причини додалося й багато інших не менш важливих причин. Першою серед них був наступ католицизму на українські землі і релігійні утиски православного українського населення, які стали особливо відчутними після укладення Брестської церковної унії 1596 р. та утворення греко-католицької церкви, яка нав'язувалася польським урядом православним українцям. Січове товариство становили саме вони, а отже, боротьба проти польської влади мала яскраво виражене релігійне забарвлення, і запорожці справедливо вважали себе захисниками православної віри в Україні.

Існувала й третя причина стійкої неприязні січовиків до польської влади в Україні. Це утиски з боку королівських старост та урядовців. Навіть єзуїт Петро Скарга визнавав: *«Власник або королівський староста відбирає у бідного хлопа все, що той заробляє, і навіть вбиває його коли захоче, і ніхто йому на це не скаже не слова»*¹. Отже, старости чи управителі королівських маєтків жажливо грабували, обдирали й мучили підлеглих їм селян й міщан. І хоча закон надавав останнім право скажитися на своїх гнобителів, ніхто зі скривджених не смів ним скористатися. За свідченням поляка Старовольського, звинувачений завжди мав рацію, а скривджений ставав звинуваченим. *«Отримавши якесь місто від короля, — писав П. Куліш, — староста намагався зрівняти його жителів з підданими. Він змушував їх косити сіно й доставляти в замок дрова, не дозволяв їм возити мед до Києва, а скуповував сам за раз і назавжди встановлену ціну; без дозволу старости вони не могли їздити і ходити у рибні й боброві уходи, не мали права продавати рибу чи якусь іншу здобич; половину, а часом і все майно несімейних козаків після їх смерті або полонення татарами забирав собі староста; зрештою збільшував до необґрунтованих меж звичний податок із міщан і козаків, коляду на різдвяних святах»*². У королівських маєтках селян грабували усі урядовці — судді, асесори, екзактори (збирачі податків), війти, бурмістри та ін.

Крім безмежної сваволі старост та королівських урядовців, у королівських маєтках лютували ще й польські жовні-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 258

² Куліш П. Польская колонизация юго-западной Руси// Вестник Европы. — 1874. — Т. 3. — С. 28..

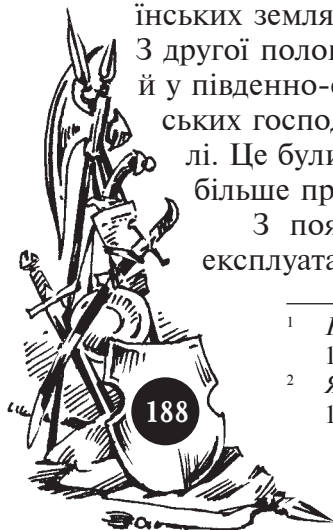
ри, так звані кварцяні (наймані) війська. Старовольський розповідає: *«Багато розводиться у нас про турецьке рабство, але це стосується лише військовополонених, а не людей, які, живучи під турецькою владою, займаються землеробством та торгівлею. У Туреччині жоден паша не може останньому мужикові вчинити того, що діється в наших містечках і селищах. У нас у тому лише й воля, що вільно робити кожному, що удумає, і тому виходить, що бідний і слабкий став невільником багатого і сильного. Жоден азіатський деспот не замучить за своє життя стільки людей, скільки замучать їх за один рік у вільній Речі Посполитій»¹. «У одне село чи містечко, — наводить приклад Д. І. Яворницький, — протягом одного року приходило послідовно, одна за одною, 30 чи 40 хоругов (рот) польських жовнірів; усі вони грабували мешканців, гвалтували жінок і чинили тисячі інших варварств. Ображені не могли отримати заспокоєння навіть від короля, адже й сам польський уряд при постійному вивищенні національної аристократії був надто слабким, а часом зовсім безсилим; часом кварцяне військо, склавши так звані «спілки», зі зброєю в руках змушувало короля задовольняти свої вимоги»².*

Ще гіршим було становище у панських маєтках. Збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію, ремісничі вироби, розширення товарно-грошових відносин, характерні для європейських країн (у тому числі й Речі Посполитої) у XVI–XVII ст., призводило до посилення експлуатації селян, які виступали головними виробниками сільськогосподарської продукції. З другої половини XV ст. феодалі України на зразок Литви й Польщі почали утворювати в західних і північних українських землях так звані «фільварки» (хуторські господарства). З другої половини XVI ст. такі господарства почали з'являтися й у південно-східній Україні. На відміну від уже існуючих панських господарств, фільварки мали значно більше орної землі. Це були багатогалузеві господарства, в яких вироблялося більше продукції, орієнтованої для продажу на ринку.

З появою фільваркового господарства посилювалася експлуатація населення, особливо селян. Одночасно зрос-

¹ Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях. — СПб., 1874. — Т. 5. — С. 230.

² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 259.

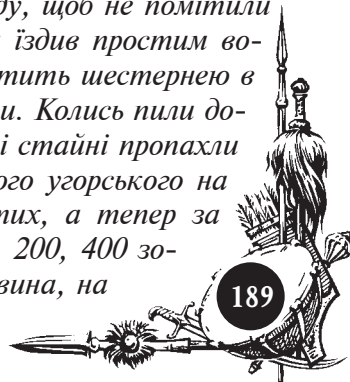
тала особиста залежність селян від панства. Збільшувалися панщина, грошові та натуральні побори. На початку XVI ст. селяни втратили право скаржитися на свого господаря. В кодексі законів, Литовських статутах 1529, 1566 і 1588 рр., були юридично закріплені права й привілеї панів та безправне становище селян.

На посилення експлуатації українських селян була спрямована й так звана «волочна поміра», проведена на великокнязівських землях. «Уставою на волоки», виданою великим князем литовським і польським королем 1557 р., ця земельна реформа була спрямована на розвиток панських господарств, розширення їхніх земель, розорення селянської общини, збільшення різноманітних податків. На кінець XVI ст. кріпосне право на українських землях було юридично закріплене рішенням сейму 1573 р. (артикулом польського короля Генріха Валуа) і третім Литовським статутом 1588 р. З появою цих документів селяни та їхні землі ставали панською власністю.

Польське право надавало власникам необмежену владу над селянами, до якої входило право страчувати своїх кріпаків. Становище селян у панських маєтках ще більше погіршувалося внаслідок самого способу управління цими маєтками. Пани, які не бажали обтяжувати себе веденням господарських справ, часто віддавали свої маєтки в оренду єврейським підприємцям, які ще більше гнобили панських селян. Орендарі також користувалися правом збирати мита на користь свого поміщика. А таких зборів було дуже багато.

На тлі економічного зубожіння селян внаслідок численних поборів розквітали розкіш та марнотратство польського панства.

«У попередні часи, — зауважує сучасник, — королі ходили в баранячих кожухах, а тепер візник обтягує свій кожух червоною тканиною: хоче відрізнитися від простого люду, щоб не помітили на ньому кожущини. Колись, бувало шляхтич їздив простим возом, зрідка в колясці на ланцюгах, а тепер котить шестернею в кочі, оббитому шовком, зі срібними прикрасами. Колись пили добре домашнє пиво, а тепер не те що погреби, і стайні пропахли угорським. Колись, бувало, діжка чотирирічного угорського на сто гарнців (328 л) коштувала десять золотих, а тепер за діжку на шістдесят гарнців платять по 150, 200, 400 золотих і більше. Всі гроші йдуть на заморські вина, на

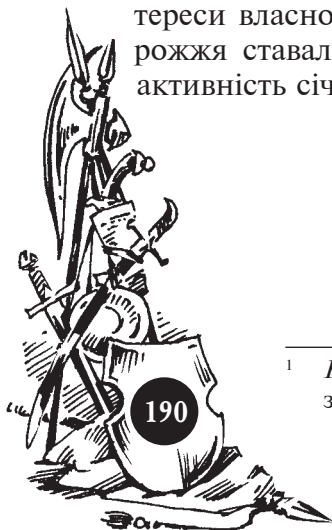

цукрові солодощі, на тістечка й паштети, а на викуп полонених і на охорону вітчизни в нас грошей немає. Від сенатора й до ремісника, всі пропивають свій маєток; потім залазять у невиплатні борги. Ніхто не хоче жити працею, кожен норовить захопити чуже. Легко воно дістається, легко й розтринькується. Кожен лише про те й думає, як би розгонистіше гульнути. Заробітки вбогих людей, здерті з їх сльозами, часом зі шкірою, винищують вони, мов гарнії чи сарана: одна особа за день з'їдає стільки, скільки безліч бідняків заробляє за довгий час, усе йде в дірявий міх — черево»¹.

Володіючи незліченними багатствами, польські пани оточували себе казковою розкішшю, влаштовували небувалі прийоми, бенкети, закликаючи до себе сотні гостей, роздаючи їм дорогі подарунки й сиплячи перед ними грішми. В будинках вельмож сяяло золото, дорогоцінне каміння та інші прикраси. Вони вдягалися в дорогий одяг. Приклад поляків наслідувала й українська знать, яка засвоювала польські звичаї, віру, мову і взагалі польський спосіб життя, тобто ополячувалася.

Оскільки до запорозької спільноти здебільшого вступали представники простого люду, що не бажали приймати соціально-економічні порядки, нав'язувані їм польською владою, стає зрозумілим, що діяльність запорозького козацтва мала яскраво виражений антишляхетський характер.

Разом із тим треба відзначити, що хоча турки з татарами та поляки вважалися основними недругами запорозьких козаків, це не означало, що вони постійно перебували з ними у ворожих стосунках. На певних етапах історичного розвитку запорожці могли діяти спільно з ними, переслідуючи в першу чергу інтереси власної спільноти. Та здебільшого саме ці сусіди Запорожжя ставали об'єктом, на який була спрямована військова активність січовиків.

¹ Костомаров Н. Южная Русь и козацество// Отечественные записки. — 1870. — № 1. — С. 51.

Уривок з твору З. П. Тулуб «ЛЮДОЛОВИ»

Соймик¹ Брацлавського воєводства

Задушливий пекучий день наприкінці травня. Повітря дрижить над землею розтопленим склом, і в його переплетених струменях в'ються незчисленні рої мошки та комарів.

Але ще гарячіше й задушливіше в глибокій улоговині Брацлава. Сюди не долинає свіжий вітрець з околишнього степу і гір, не досягає і прохолодна тінь лісів. Навіть бистрий Буг не зменшує спеки. І, переступивши поріг своєї хатини, відчуває брацлавець, ніби він поринає в сонячний блиск, як у гарячу ванну.

Мляво й сонно тягнеться засідання соймику. Це — соймик реляційний, де послі Брацлавського воєводства складають звіт про те, що було у Варшаві на вальному (великому) соймі.

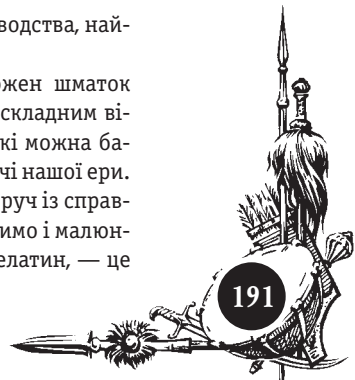
Засідання відбувається у високому мурованому костьолі, біля базару. Після сонця і спеки тут надзвичайно хороше: прохолода кам'яного каземату, півтемрява, розсипані по кам'яній підлозі і сходах барвисті блики від кольорового скла та вітражів². Здається, то розсипане не сонячне світло, а самоцвітне каміння — рубіни, смарагди, сапфіри... Повітря насичене невловимим ароматом розвіяного куріння і пишних вінків жасмину, що вмирають біля вітаря.

Але пишна декорація ритуальної дії зачаровує лише бідних, темних людей. Пихливе панство не звертає на неї уваги. Все це мають вони і дома по своїх розкішно оздоблених палацах. Недбало порозвалювалися вони на зручних лавах різьбленого дуба, червоні, спітнілі й сонні від спеки.

Тоскно.

¹ *Соймик* — з'їзд шляхти кожної окремої провінції, або воєводства, найвища влада на місцях.

² *Вітраж* — мозаїка з шматків кольорового скла, де кожен шматок вставляли в окрему просвітку олов'яної рами, каркаса зі складним візерунком, що утворював своїм плетивом цілі малюнки, які можна бачити тільки на світло. Вітражі з'явилися в десятому сторіччі нашої ери. Іноді вони вражають своєю винятковою майстерністю. Поруч із справжнім вітражем (із шматків різнокольорового скла) ми бачимо і малюнки, виконані на скляній дошці фарбами, прозорими, як желатин, — це підробка під вітраж.

Доповідач усе повертається до московських справ, до заплутаних перемов із боярською думою, з піднайменником¹, з лісовчиками... Брацлавській шляхті це байдуже. Король намагається захопити московську корону. Ну, й хай! Аби не вимагав нових податків та посполитого рушення.

Куняє пан Кособудський, задоволений з того, що йому призначено старство. Сотник Балика відчуває, як важчають його повіки... Пливають перед очима порошинки, пронизані сонячним промінням. Як перський килим, повзуть на амвон барвисті бліки — янтарні, смарагдові, сині. Скинути б із себе жаркий кармазиновий жупан та кинутися б у Буг, бурхливий і гомінкий, з руслом, заваленим гранітними уламками, колись принесеними водою з Карпат.

Горленко ледве перемагає дрімоту. Але сидить він струнко. Душно в шатному кунтуші, облямованому куницею. Тиснуть гостроносі чоботи останньої моди. Але Горленко повний пихи: він теж бере участь у державних справах. Навколо стільки магнатів і пишного панства, які в інший час навіть не глянули б у його бік. А тепер він рівний серед рівних. Тут ніхто не докорятиме його «хлопською» вірою, ані мізерним маєтком. На соймаку магнати демократичні, щоб заручитися голосами середньої та дрібної шляхти.

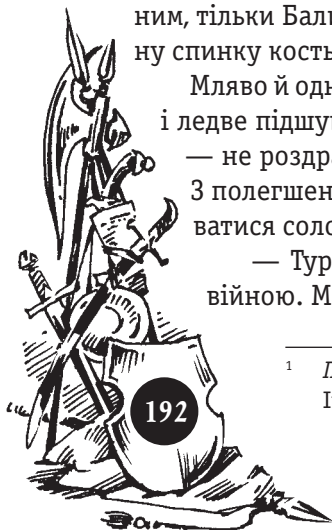
Аж ось доповідач виплутався з московських справ і перейшов до молдавського питання. Волоські справи ближчі й зрозуміліші Брацлаву. Шляхта зацікавилася.

Мовилося про наїзд Стефана Потоцького в Молдавію, бо через нього вийшли серйозні суперечки з султаном. Нещодавно визволений з турецького полону Стефан Потоцький сидів на першій лаві, гордовито й самовтішно всміхаючись. Шляхта з шанобливою цікавістю стежила за ним, тільки Балика мирно висвистував носом, схиливши голову на зручну спинку костьольної лави.

Мляво й однотонно доповідає промовець. Він теж стомився від спеки і ледве підшукує слова, щоб нічого не забути і не сплутати, а головне — не роздратувати Потоцького і не накликати на себе його помсти. З полегшенням перейшов він до козацьких справ. Тут можна розливатися соловейком, не накликаючи нічийного гніву.

— Турецький султан скаржиться на їх напади і загрожує нам війною. Минулого літа вони вийшли в море і сплюндрували Сіноп.

¹ Піднайменник — Гришка Отреп'єв, що під ім'ям царевича Дмитрія, сина Івана IV, царював один рік у Москві.

І ані хлябі небесні, ані вири морські не можуть стримати цих розбишак. В час засідань сойму стало відомо, що козаки знов пішли в море. Висівши між Мінерою і Архіокою, вони побували в околицях Стамбула і налякали самого султана, який там полював. Султан вислав проти них галери. Біля дунайського гирла галери наздогнали козаків, але козаки самі оточили султанський флот, розбили його і захопили в полон капудана-башу¹, полонені галери привели в лиман, і спалили біля Очакова, і повернулися на Січ, навантаживши свої чайки незчисленною здобиччю. Щоб помститися, султан готує татарський наскок, але від нього зазнають лиха не козакі, а ми і наше воеводство як прикордонне.

— А що ухвалив сойм? — спитав з місця Потоцький.

— Сойм зірвано, і конституції² про козаків не видано; але в цій справі ми домоглися цілковитої згоди. Ми затвердили все, що ухвалила торішня комісія в козацьких справах, а король сповістив про це козацьке військо. Він наказує запорозьким молодцям залишатися спокійно по селах, скорятися коронному гетьманові і судовій місцевій владі, наказує не приймати до себе хлопів-утікачів, злочинців та ремісників, не нападати на суміжні держави, не в'їжджати в коронні і литовські волості, нікого не утискувати й не кривдити.

Добре запам'ятав посол умови, що відбирали в козаків усі їх вольності й права. Він не шукав слів, не запинався. Лемчук підштовхнув Балику. Той здригнувся і розплющив очі. Кілька хвилин слухав він промовця. Кожне слово боляче вражало його козацьке самолюбство і темною люттю запалювало очі. В глибині душі Балика і сам недолюбляв голоту, відчуваючи в ній непокірну ворожу стихію, але тут плямували честь війська, до якого він належав. Цього вже він не міг витримати.

— А що король пообіцяв козакам? — гучно і гнівно пролунав його голос.

Шляхтичі здригнулися з несподіванки.

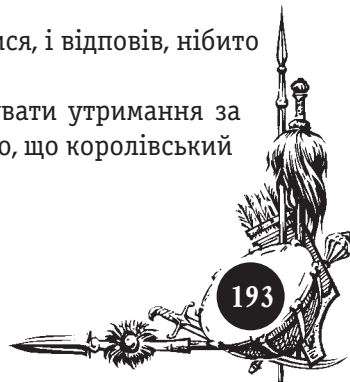
— Хлопський гонор, — прошелестіло по лавах. І тихий сміх віддався по кутках.

Але доповідач надто втомився, щоб сперечатися, і відповів, нібито не помітивши Баличиного обурення.

— Король пообіцяв козакам вчасно виплачувати утримання за службу на кресах та за Московський похід. Я гадаю, що королівський підскарбій уже дістав певний наказ...

¹ *Капудан-баша* — адмірал турецького флоту.

² *Конституція* — постанова вального сойму.

— Іншими словами, вони нічого не одержать, бо скарбниця порожня і павуки плетуть павутиння по сховищах на гроші. Сидіть, панове молодці, на місці, голодуйте, лижіть руку, що випадково кине вам кістку, і за всі ваші муки й рани не смійте просити скибки хліба чи сорочки — вкрити своє голе тіло.

— Пане сотнику, не заважайте промовцеві! — урвав його маршалок.

— Здається, в пана сотника не тільки сорочка, а й жупан на плечах. І жупан недешевий, — глузливо кинув із місця Кособудський.

— Тільки не з королівської ласки. Я здобув його собі цією шаблею, — підвищив голос Балака.

Шляхта обурено загула:

- Хлопська нахабність!
- Він боронить козацьке свавілля!
- Розбійників!
- І ще вдає з себе шляхтича!

Маршалок намагався втихомирити гамір, закликаючи «браттю» до ладу. Потоцький насмішкувато покручував вуса і, нахилившись до Кособудського, щось сказав йому на вухо.

— Чи відомо панові Балиці, — гаркнув той, скочивши на кафедру, звідки звично лилися лукаво-покірливі проповіді отців єзуїтів, — що чинять козаки по литовських волостях?

— А що?

— Що саме? — залунали запитання.

Шляхта присунулася ближче, гуртуючись біля кафедри.

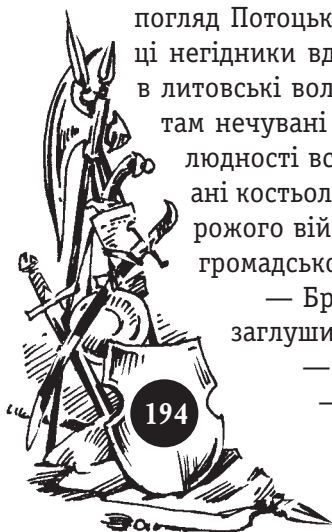
— Тихше! Послухаймо, що каже пан староста!

— Ще у Варшаві, — заговорив Кособудський, впіймавши схвальний погляд Потоцького, — засідаючи в посольській ізбі, довідалися ми, що ці негідники вдерлися під проводом полковників Челядка та Коробки в литовські волості, захопили села, містечка та державства і утворили там нечувані насильства і грабунки, гвалтували жінок, вимагали від людності все, що їм впаде в око. Вони не милували ані монастирів, ані костьолів. На соймі вимагали, щоб до них поставилися як до ворожого війська, але король видав тільки універсал, вдаючись до їх громадського почуття і честі, якої вони не мають і ніколи не мали.

— Брехня! — схопився з місця Балака. Але бурхливий гамір заглушив його вигук.

— Наволоч!

— На палю їх!

— На шибениці!

Горленко почував себе ні в сих ні в тих. Хоч його симпатії були на козацькому боці, але він зовсім не бажав підкреслювати цього.

— Облиште, пане: ви все одно не доведете їм своєї правоти, — нахилився він до Балики. — Бачите, що тут діється.

— Як це облишити?! — обурено обернувся до нього Балика. — Як це облишити! Тут плямують козацьке військо.

— Але ж нас жменька. Чи варт витрачати слова!

Маршалок щось кричав, та голос його танув у грізному гомоні шляхти. І здавалося, він беззвучно рухає губами, безпорадно теліпаючи дзвоником.

— Панове-браття! — знов гаркнув могутній бас Кособудського, і його гримкий оклик змусив усіх обернутися. — Пригадайте, які образи й утиски доводиться нам терпіти в своїх маєтках. Козацька стація не тільки руйнує нас: козаки розбещують наших хлопів. Наслухавшись їх розмов, хлопи сотнями тікають на Січ, а козакам тільки того й треба. Але нам ніяк не можна залишатися без хлопів. І так не вистачає орачів.

— Правда!

— Слушно сказано!

Потоцький задоволено посміхався у вуса і ледве помітно кивав промовцеві. Шляхта знов загула. Вигуки летіли, перехрещувалися в повітрі, заглушаючи один одного.

— Через них ми не можемо заорювати всіх пустирів!

— Збільшити панщину!

— Вони грабують наші фільварки!

— Забивають шинкарів!

— Підпалюють економії!

— Не визнають шляхетського суду!

— По ярмарках збивають ціни на поташ!

— І на пшеницю!

— І на горілку!

— Чорт зна, що ви там маракували на соймі. Невже Жолкевський спить?!

— Час покласти край цьому свавіллю!

— ...і скасувати всі хлопські «слободи»! — Гулке склепіння костюлу гриміло обуренням.

— Брехня! — надсаджувався Балика, силкуючись перекричати гамір. — Безсоромна брехня! Вони не можуть голодувати по крулевщизнах!

Якийсь пан із голоною за татарською модою головою, що скидалась на головку голландського сиру, скочив на трибуну і, стоячи поруч Кособудського, грюкав кулаками, скажено вирячивши очі:

— Геть козацьке свавілля! Хлопам — хлопське місце!

Буря міцнішала. Дзвоник безпорадно теленькав у маршалкових руках. Кособудський намагався щось додати, але ніхто його не слухав. Мовчки махнув він рукою і зійшов з кафедри. Горленко, блідий і розгублений, скочив на лаву і закричав, простираючи до шляхти руки:

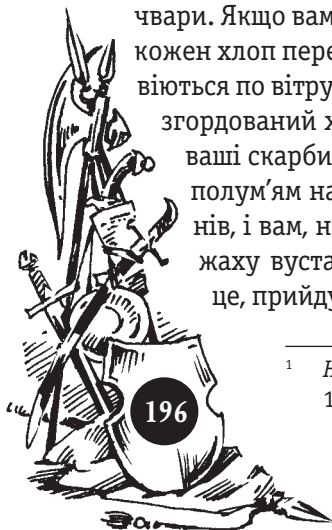
— Панове! Тепер усякий набрід удає з себе козака. Це не реєстрове військо, не справжнє козацтво!

Бачачи, що ніхто не звертає на нього уваги, він постояв ще хвилину і сів на лаву, витираючи спітніле чоло. Маршалок кинув дзвоник і зійшов з місця у знак того, що засідання урвалося. Але в цю мить на кафедру швидко піднявся біскуп Ягодзінський і підніс руку над юрбою. В його пучках виблискувало маленьке срібне розп'яття. Шляхтичі не одразу замовкли.

— Діти мої, — заговорив біскуп, — ви скаржитесь на козацьке свавілля, але ніхто з вас не замислився над його причинами.

Шляхтичі не відповідали. Витримавши паузу, біскуп казав далі:

— А причина його в тому, що розум цих темних людей запаморочений схизмою і позбавлений морального керівництва. Поші-схизматики, замість напутити їх на шлях християнської покорности й каяття, нацьковують їх на шляхту. Треба розпочати проти них боротьбу не з руйнування Січі, а звідси, з надр нашої верстви. Виженімо пошесть із наших лав, як це ухвалили років із дванадцять тому! Геть схизматиків із сойму, з соймиків, з війська й суду! Не пускайте їх до посольської ізби, до сенату, до королівського трону! Вони намагаються добитися прав для схизми. На словах вони вимагають «упокоєнія» грецької віри, а справді готують нові бунти й чвари. Якщо вам дорогий порятунок душі, подумайте, що з вами буде, коли кожен хлопа перетвориться на нового Наливайка¹. Тоді з димом пожеж розвіються по вітру наші фільварки. Тоді ви побачите, як перед вашими очима згордований хам гвалтуватиме ваших незайманих доньок, грабуватиме ваші скарби й підійматиме на списи ваших дітей! Тоді земля спалахне полум'ям народної зненависті, тоді на землі більш не залишиться панів, і вам, небагатьом недобиткам, доведеться цілувати тремтячими з жаху вустами смердючий постол ваших хлопів! І коли здійсниться це, прийдуть на руїни нашої отчизни невірні і поженуть вас у нево-

¹ *Наливайко Северин* — ватажок козацького повстання 1591—1593 років.

лю, і продадуть на ринку, як худобу. І стануть ваші дружини наложницями поганців; і породять мусульманських дітей, а ваших синів — звалашать і віддадуть у яничари. І тоді, — забринів загрозою голос фанатика, — тоді марно припадати до димучих руїн вівтарів. Тоді не смійте волати до милосердного Бога, бо той, хто потуранням і квалістю поширив царство дияволове на землі, не може сподіватися на милосердя Боже. І ще тут, на землі, знаєте ви прообразу пекельних мук, уготованих дияволу і ангелам його разом зо всіма віровідступниками і гнобителями Христової церкви!

Біскупові очі кидали блискавки. Високо піднесена кістлява рука стискала срібне розп'яття. І притихлій забобонній шляхті здавалося, ніби розжарене вугілля сиплеться з його вуст. Похнюпившись, стояли пани навколо кафедри, і глибоке мовчання скувало юрбу, поки бринів під склепінням металевий голос промовця.

— Ні! — істерично вигукнув хтось. — Ні! Ми не допустимо цього! Геть схизматиків!

— Геть схизматиків! — гаркнули голоси.

І знялася буря.

Як вихор перед громовицею, зірвалася вона, нагла і невгамовна, загула сотнями голосів, заблищала шабельними лезами.

— До мене, панове товариство! — крикнув на весь голос Балака, схопившись з місця.

І жменька дрібної православної шляхти збилася навколо нього, наїжившись шаблями. Як божевільні, наскакували на них пани.

— Те, Deum, laudamus¹, — побожно прошепотів біскуп і перехрестив розп'яттям бурхливу шляхту.

Розуміючи, що їм не уникнути лиха, купка старшини повільно відступала до виходу. Брязкіт шабель лунав під склепінням разом із хрипкими вигуками фанатичної люті.

— Не скверніть церкви кров'ю! — пролунав металевий голос біскупа.

— Бий старшину!

— Геть звідси!

— Ось вам за всі наші маетки!

— Геть!

— Розбійники!

— Схизматики!

— Геть!

Вигуки бриніли і згасали разом з іскрами шабельних ударів.

¹ «Тебе, Боже, хвалимо...» (лат.) — перші слова церковного співу.

Лунали прокльони. Очі вилазили з орбіт, і піт з натуги і спеки тік з чіл, змішаний з кров'ю і порохом.

Свириденкові відсікли вухо. Потоцький стояв біля кафедри. Він сплотнів. Очі його налилися кров'ю, піна виступила на вустах. Він скидався на народженого в клітці тигра, який уперше побачив кров. Різким рухом вихопив він шаблю і кинувся на старшину. На третьому випаді розсік він Горленкові плече. Струмок крові залляв його одяг, шабля випала з рук... Горленко похитнувся і мовчки впав на підлогу.

— Схаменіться! Не скверніть церкви кров'ю, — крикнув на весь голос біскуп.

І гугняві голоси ксьондзів підхопили його вигук.

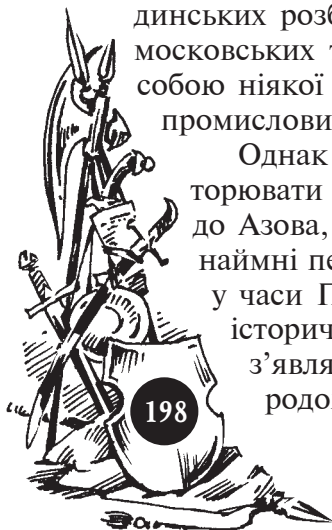
Важко дихаючи, червоні, спітнілі пани опустили шаблі, озираючись шаленими з люті очима. Двоє товаришів швидко підхопили Горленка і понесли до дверей. Балака з іншими прикривали відступ. На порозі Балака повернувся і з ненавистю плюнув, потім ступнув у сонячну гарячінь, у блиск південний.

ДОНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Східним сусідом запорозької вільної військової спільноти була аналогічна спільнота, що виникла на Дону. Врешті з'ясується, що виникнення донського козацтва певною мірою зумовлене саме українським впливом.

Джерела, наявні у розпорядженні істориків, свідчать, що донські терени до середини 30-х років XVI ст. були пустельною територією. Тут діяли поодинокі ватаги азовських та ординських розбійників, що періодично здійснювали напади на московських та турецьких послів, були дрібними і не являли собою ніякої спільноти. Поява ж у верхів'ях Дону рязанських промисловиків мала спорадичний характер.

Однак у донські степи з початку XVI ст. вже почали проторювати шлях українські козаки. 1502 р. вони підступали до Азова, а дещо пізніше заклали перші зимівники. Принаймні переконання про існування зимівників на Дону ще у часи Предслава Лянцкоронського міцно вкорінилося в історичній пам'яті українського козацтва. З 1530-х рр. з'являються відомості про вихід на донські терени родових козаків, у тому числі з Путивля й Києва. До

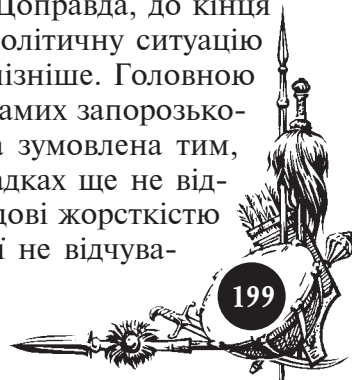

1549 р. належить перша згадка про козацькі містечка на Дону. У 1559–1560 рр. «донські» козаки були присутніми у війську Дмитра Вишневецького.

Наведені факти свідчать про збільшення на Дону козакуючого елемента, а також про те, що в цей період далеко не всі козаки були власне донськими, бо у зв'язку з організацією Москвою кількох виступів проти кримського ханства тут тимчасово перебувало багато городових козаків з України. При цьому етнічний баланс у пониззі Дону був явно на користь вихідців з українських земель. Окрім іншого, це дістало своє відображення й у місцевій топоніміці. Тут були так звані Черкаські гори, місто Черкаськ, засноване запорозькими козаками 1570 року.

Отже, напрашується думка, що донське козацтво утворювалося з розрізнених різноетнічних елементів, які козакували на Дону. Це припадає на 30–40-ві рр. XVI ст., до того ж майже одразу окреслився поділ донського козацтва на верховиків та низовиків. Верхня течія Дону колонізувалася здебільшого російським етнічним елементом. На противагу цьому українські козаки великою мірою спричинилися до появи низового донського козацтва, яке швидко перебрало на себе роль лідера і стало серцевиною Війська Донського. І хоча у подальшому спостерігалось поступове вирівнювання етнічних характеристик верхового та низового козацтва, взаємне відчуття відмінності, підсилене згодом соціально-економічними мотивами, не зникало.

Дієва причетність українського елемента до витвору донської вольниці не обмежувалася етапом зародження останньої. Отже, тим істотніше вона мусила вплинути і на сутність донського козацтва і, звичайно ж, на зміст запорозько-донських взаємовідносин, які поступово набирали обертів, а міжнародного розголосу набули практично одразу. Щоправда, до кінця XVI ст. вплив цих відносин на військово-політичну ситуацію в регіоні був зовсім не таким значним, як пізніше. Головною причиною цього була порівняна слабкість самих запорозько-донських контактів, яка у свою чергу була зумовлена тим, що навколокозацькі обставини в обох випадках ще не відзначалися притаманною подальшому періодові жорсткістю і потреба у взаємній підтримці та взаємодії не відчувалася так гостро.

Проте й ті перспективи, що впливали з тодішнього стану запорозько-донських контактів, намагався задіяти на свою користь уряд Московської держави. У його планах щодо Кримського ханства координованим заходам запорозького та донського козацтва відводилося поважне місце. На використанні згаданих чинників планувалися антикримські акції 1556, 1559—1560 й 1564 років¹. 1591 р. донські та запорозькі козаки відбивали набіг кримської орди під Москвою, а двома роками пізніше донським козакам наказувалося виступити проти татар спільно з запорожцями, які під керівництвом Кристофа Касинського мали підійти до Сіверського Дінця. Водночас наявність контактів між Запорожжям та Доном посилювала позиції Московської держави на переговорах з Туреччиною та Кримським ханством, коли йшлося про морські походи донського козацтва чи бездіяльність московського уряду у викоріненні козацької вольниці на Дону. Окрім того, царські дипломати неодмінно пов'язували військові дії з Дону з інтригами Речі Посполитої.

Показово, що й польський уряд упродовж певного часу обмежувався пасивним спостереженням за контактами між запорозькими та донськими козаками. Це красномовно свідчить, що такі контакти спочатку мали обмежений характер. Однак у Варшаві добре розуміли справжній потенціал запорозько-донських взаємин і вже на початку XVII ст. використовували контакти між двома спільнотами для реалізації своїх політичних планів проти Московської держави. Цьому сприяла й викликана жорстокою політикою царя Бориса Годунова відверта конфронтація між донським козацтвом та московським урядом. Як відомо, запорозькі та донські козаки відіграли визначну роль у подіях російської історії Смутного часу.

Із середини другого десятиліття XVII ст. взаємини запорозьких козаків з донськими радикально інтенсифікувалися і стали різноманітнішими у своїх проявах. З огляду на те, що підґрунтям цих взаємин був військовий союз проти Туреччини й Кримського ханства, а також солідарність на основі захисту козацьких вольностей, зростала міжнародна вага запорозько-донських стосунків. Тепер вони постійно пе-

¹ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. — К., 1991. — С. 22, 28—31.

ребували в полі зору зацікавлених сторін, оскільки впливали на широкий спектр відносин у Східній Європі. Причиною такого становища стало те, що в першій половині XVII ст. запорозьке і донське козацтво часто діяли як єдине ціле. Фактично утворився єдиний козацький пояс між Доном та Дніпром.

Ці кардинальні зміни були зумовлені різким підвищенням зацікавленості запорозької та донської вільних військових спільнот у координації своїх дії. Для запорозького козацтва, чії стосунки з польською владою, починаючи з повстань, очолюваних Кристофом Косинським та Северином Наливайком, вступили в нову фазу, щораз зростала потреба у зовнішній підтримці. Саме тут, між іншим, корінилася одна з головних передумов поширення серед запорожців промосковських настроїв. Однак підтримка з боку офіційної московської влади уявлялася проблематичною, оскільки та, особливо після того як Росія ледь позбавилася польських інтервентів, дуже не бажала псувати стосунків з Річчю Посполитою. Отже, надати реальну військову допомогу, до того ж без висунення тих чи інших умов, була спроможна тільки донська вольниця, а територія Війська Донського могла б слугувати притулком у критичні моменти для козаків, які з тих чи інших причин зазнавали переслідування з боку польських властей.

У свою чергу, з розширенням обр'їв військово-дипломатичної діяльності запорозького козацтва подеколи виникала необхідність узгодження позицій з донськими козаками, зокрема у часи існування союзу між січовим товариством та Кримським ханством у 1624—1629 рр. Крім того, періодично ускладнювалися умови для здійснення морських походів з території Запорожжя, оскільки давалися взнаки, попри свою непослідовність, заборонні заходи з боку Польщі, Туреччини та Криму. Терени ж Дону тоді ставали додатковим плацдармом для цих походів. З іншого боку, потреба у тісних контактах із запорожцями виникала й у донців, чії зростаючі життєво важливі інтереси опинилися під значно більшою, ніж раніше, загрозою внаслідок посилення урядом Московської держави централізаторського тиску та загострення ситуації на азово-турецько-татарському геополітичному напрямі.

Найбільшого резонансу набули спільні запорозько-донські операції проти турок і татар, оскільки вони

стосувалися інтересів чотирьох основних суб'єктів міжнародних відносин в цьому регіоні — Московської держави, Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханства. Ця проблема неодноразово порушувалася на дипломатичному рівні. І Польща, і Росія використовували наявність стосунків між Доном та Запорозжям як зручний привід для звинувачування одна одної перед Туреччиною та Кримом у потуранні запорозьким та донським козакам як мінімум, а максимум — в організації козацьких експедицій, а також для виправдання свого небажання, а врешті й неспроможності ліквідувати обидві вільні військові спільноти. Часті факти військового співробітництва донських козаків із запорозькими розмивали «відповідальність» за козацькі дії поміж Москвою та Варшавою, що в умовах, коли на припинення козацьких походів розраховувати не доводилося, загалом відповідало інтересам обох держав, особливо Польщі, оскільки переважна більшість походів здійснювалася з теренів Дону. Тому тільки в небагатьох випадках від запорозьких козаків безуспішно вимагалось припинити контакти з їхніми донськими союзниками, в той час як позиція уряду Московської держави декілька разів зазнавала змін залежно від зовнішньополітичного курсу.

Спільні морські походи запорозьких та донських козаків мали явну перевагу в порівнянні зі здійснюваними самостійно донськими козаками. При цьому спільні походи організовувалися здебільшого після того, як на Дону з'явилися загони запорожців, а їхніми ватажками — у випадках, коли їх називають джерела, — знову, як правило, виступали запорозькі козаки. Окрім того, останні здійснили з Дону сім самостійних походів, а також неодноразово відступали на Дон з моря, коли турецькі сторожові ескадри перекривали запорожцям шлях через Дніпровський лиман. Натомість донські козаки у 1615–1648 рр. спромоглися тільки на дев'ять самостійних військових операцій, обмежуючись спорадичними сутичками з азовцями та дрібними татарськими загонами.

Схожою була й ситуація з облогами Азова, хоча оволодіння цією фортецею мало стратегічне значення передусім для донських козаків. З шести походів під Азов лише один був проведений силами виключно Війська Донського, три походи були спільні, а ще два здійсне-

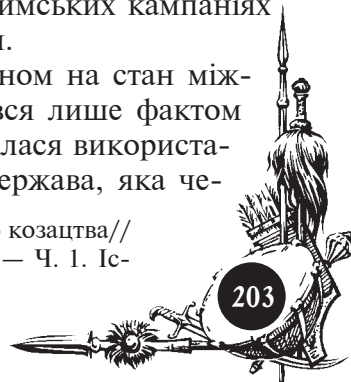
ні самими лише запорозькими козаками. До того ж запорозькі сили за кількістю набагато переважали донські і під час знаменитої облоги Азова 1637 р., що визначає їхню провідну роль у блискучому завершенні операції. Не випадково також 1642 р. московський уряд саме від запорозьких козаків найбільше побоювався непокори своєму наказові стосовно повернення Азова під турецький контроль.

Отже, стає цілком очевидним, що у спільних бойових діях запорозького та донського козацтва як чинник міжнародних відносин провідну роль відігравали запорозькі козаки. Саме це примушувало навколишні держави рахуватися з ними. Голос донського козацтва звучав глухіше і зазвичай підпорядковано, що чудово розуміли сучасники. Як узагальнюючу оцінку ситуації — за всієї її умовності — можна навести думку Дортеллі д'Асколі, який протягом десяти років був префектом Кафи. *«Ті та інші козаки підтримували між собою дружні стосунки. Стверджують навіть, що серед московських козаків є багато польських, і це схоже на правду, бо московити з природи боягузливі і досить похливі, малоосвічені у військовому мистецтві, а козакам необхідно мати великі навички і лев'яче серце»*¹.

Спільні військові операції з донськими козаками логічно вписуються в канву запорозької політики. Найбільш рельєфно це простежується у 1624–1629 рр., коли укладення військово-політичного союзу запорозьких козаків з Кримським ханством (братами Мехмет та Шагін Гіреями) стосувалося, і далеко не з кращого боку, інтересів донського козацтва. Однак запорожці змогли узгодити з Військом Донським напрям ведення військових дій на Чорному морі, що остаточно змусило турецький уряд відкласти на три роки втілення агресивних намірів щодо непокірних братів. Показово, що інший план запорозьких козаків — широке залучення донців до участі у кримських кампаніях 1628–1629 рр. — залишився нереалізованим.

Вплив взаємин між Запорожжям та Доном на стан міжнародних стосунків у регіоні не обмежувався лише фактом спільних морських походів. Активно намагалася використати ці союзницькі відносини Московська держава, яка че-

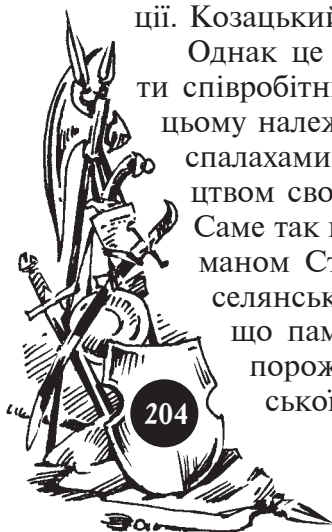
¹ Брехуненко В. Взаємини українського та донського козацтва// III міжнародний конгрес українців. — Х., 1996. — Ч. 1. Історія. — С. 67–68.

рез донських козаків прагнула залучити запорозьку спільноту до захисту своїх прикордонних територій від татар, до походу проти ногайців 1616 р., оборони Азова (1637–1641), наступальних походів проти Кримського ханства 1646 р. До того відносини між Запорожжям та Доном використовувалися як один з основних каналів для реалізації стратегічної мети — поширення промосковських настроїв у середовищі запорозького козацтва. Водночас очікувала слушної нагоди Річ Посполита, уряд якої не відкидав можливості залучення донських козаків до оборони від татар.

Найпотужніший вплив міжкозацькі взаємини справляли на початкових етапах Визвольної війни українського народу. Це було зумовлено виникненням українсько-кримського союзу та заходами Богдана Хмельницького щодо утворення широкої коаліції проти Речі Посполитої. Тому позиція донського козацтва у війні, а надто стосовно Туреччини й Криму, набувала великого значення. Гетьман мусив враховувати, по-перше, стан запорозько-донських відносин, а по-друге, те, що у 30-ті рр. XVII ст. московський уряд поступово брав під контроль донську військову спільноту і це унеможливлювало підтримку донськими козаками українських інтересів, а відособленість Дону відкривала перед Москвою непогані можливості для військово-дипломатичних маневрів у разі підтримки нею України. До того ж антикримські настрої на Дону заважали й союзу Хмельницького з Кримом. Тому донське козацтво фактично усунулося від подій в Україні. Такі обставини унеможливлювали колишній вплив міжкозацьких стосунків на політичну й військову ситуації. Козацький пояс «Дніпро-Дон» розпався.

Однак це зовсім не означало, що не було спроб відновити співробітництво між Запорожжям та Доном. І ініціатива в цьому належала саме донській стороні, що було пов'язано зі спалахами на Дону боротьби за збереження місцевим козацтвом своєї автентичності як вільної військової спільноти. Саме так можна, зокрема, тлумачити виступ, очолений отаманом Степаном Разіним, який врешті вилився у велику селянську війну в Росії 1667–1671 рр. Показником того, що пам'ять про тривалі союзницькі відносини між Запорожжям та Доном продовжували існувати серед донської вольниці, є той факт, що деякі відозви Степана

Разіна були написані від імені Війська Донського, Яїцького та Запорозького. У 1670–1671 рр. налагоджувалися контакти між С. Разіним та «сонцем Руїни», гетьманом Петром Дорошенком. Активну посередницьку роль у переговорному процесі відіграв кошовий Запорозької Січі Іван Сірко. Щоправда, конкретної домовленості досягнуто не було і керівник повстання головної сили спрямував на Волгу.

Значно тісніші контакти між донцями та запорожцями встановилися на початку XVIII ст. під час наступної спроби донських козаків відстояти свої права як вільної спільноти, що вилилася у повстання під керівництвом Кіндрата Булавина 1707–1708 рр. Під час повстання у листопаді 1707 р. К. Булавін зі своїми 12 соратниками з'явився на Запорожжі і перебував там до березня 1708 р., вербуючи прибічників. Та й в подальшому аналогічну діяльність на Запорожжі розгорнули інші емісари повстанського ватажка. Так, отаман С. Драний 26 травня 1708 р. від імені Війська Донського надіслав в Запорозьку Січ листа з запрошенням виступити проти царських панів, що йшли на придушення повстання. У листі зазначалося, що повсталі донські козаки *«очікують до себе їхньої запорізької загальної козацької любові та допомоги, щоб їхні козацькі ріки були як і раніше, і їм бути козаками, як було здавна козацтво і між ними, козаками, однодумне братство...»*¹ Наведені слова свідчать про прагнення донського козацтва відновити давній військово-політичний союз між Доном та Запорожжям. І такі зусилля булавінців давали результати. Відомо, що в булавінському війську окремо діяв півторатисячний загін запорозьких козаків (кінноти й піхоти), який брав участь у багатьох боях проти царських каральних військ.

Отже, донське козацтво, що було східним сусідом запорозької спільноти, було її постійним і в цілому надійним союзником, оскільки як перед запорозькими, так і перед донськими козаками часто поставали ті самі проблеми, які часто розв'язувалися спільними зусиллями.

¹ Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 2. — С. 279.

Уривок з твору Г. Мирошниченка «АЗОВ»

Раптом удалині, за містом, почулося гудіння і кінський тупіт. Підвівся, прислухався... Лунала стара пісня запорожців, наближаючись до Дону:

По-пе-е-е-ре-ду До-ро-о-шенко,
А по-за-а-а-а-ду Сагай-дач-ний!
Ведуть своє військо, військо запорозьке —
Хо-ро-шенько!..

Тупіт коней посилювався, наближався до Черкаська. Пісня запорожців ставала виразнішою й голоснішою. Від кінського тупоту і пісень тих здригнулося серце старого отамана. Давно вже не чув таких пісень Старой. Душа його, здавалося йому, зачерствіла, і серце втомилося... Але ось почув він стару бойову пісню. І очі його запалали. Він випростався і підвів обважнілу голову. Величезна сила пре по дорозі. Звідки це? Коні йдуть по чотири в ряд. Ішов кінний загін у чотири тисячі, не менше. Звідки? З ними було і декілька донських козаків із сторожової застави за Доном.

Попереду війська їхав похідний отаман запорозьких козаків на вороному коні, в білій свитці, недбало накинутій на ліве плече. Шапка на отамані сіра, кошлата, з довгим пером, що стояло по-польськи. Два осавули — з боків. Коні в них руді, із зірками на лобах. Осавули — в малинових свитках.

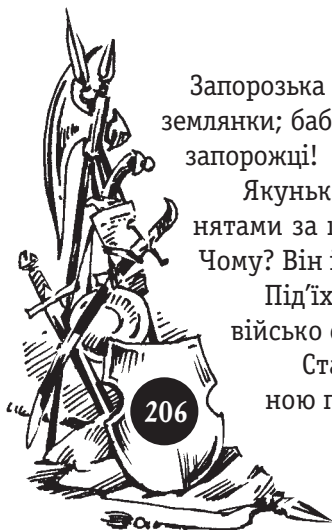
Гей, долиною, гей, шир-ро-ко-ою!
Козаки йдуть! Козаки йдуть!..

Запорозька пісня увірвалася у вулиці міста Черкаська, в тісні донські землянки; баби і діти, старі висипали на вулиці містечка. То були брати-запорозжці!

Якунька підбіг до Старого і зі страхом став смикати його рученятами за широкі штани. Старой стояв, оглядаючи військо, і радів. Чому? Він і сам ще не знав.

Підїхав запорозький отаман до Старого, зупинив коня. Все військо стало. Отаман Запорізького війська гордо чекав вітання.

Старой мовчав, роздивляючись зброю, коня, сідло з блакитною попункою, стремена.

Молодецький похідний отаман, з довгим носом і з червоними дівочими губами, сидів як влитий в сідло, мовчав, водячи навколо очима. Потім презирливо посміхнувся.

— У кого, — сказав він чванливо, — жінка не вмерла, у того і горя не було!.. Здоровенькі були!.. Злякались?

— Здоровий будь, — відповів Старой. — Якуньку мого злякав військом своїм, а ми не дуже лякливі.

— Бачу. Куди голка ниже, туди і нитка пнеться. Куди чоловік іде, туди і жінка біжить. От тобі біс, який спритний!

Якунькові чорні очі блищали яскраво. Коли запорожець підвів батіг, Якунька крикнув:

— Татко! Удар його!

Уляна, яка ще раніше вийшла на шум із землянки, мовчки огляділа запорозького отамана, різко обернулася і пішла в землянку. Коли вона сховалася, запорожець, провівши її очима, почухав рукояткою батога потилицю.

— Та-ак! — промовив він протяжно. — У людей є жінки та діти, живуть як у батька за пазухою, а ти ось скачи, світ за очі, рубай голови, хто дасть зрубати, а то дивися — тобі самому зрубають!

— Чи далеко їдете? — запитав Старой.

— А ти спитай у сороки, куди вона літає? Купив я собі дуду на свою біду, став дуть — аж сльози йдуть. Набрал собі військо — переверни-море, а діла йому не має. А їсти всім хочеться. Чотири тисячі горлянок!.. Та якби я знав, де впав, то і соломку підстилав!.. Йдемо ми, добрий козаче, до персидського шаха за тютюном! Увесь свій тютюн скурили. Хіба ви не чули на Дону, що на шахову землю султан турський напав? А ми ж діло собі шукаємо.

— Читали про те в царських грамотах, — стримано сказав Старой. — Султан Амурат пішов до Багдада.

— Ну, ось і діло нам є!..

— З Чигирина?.. — запитав Старой.

— Буряк не дурень, на дорозі не росте: бити турків добре будемо! — мовби відповідаючи на питання, сипав примовками запорожець.

— А де ж ваш батько, Богдан Хмельниченко?

— А ти хіба знаєш Богдана?

— Як же не знати! Морем ходили разом.

— Та ну! Морем ходили? А хто ж ти, козаче?

— Отаман Старой, чув?

— Ай, ну? Перехрестись! Не вірю!

Старой перехрестився.

— Тепер вірю! Та ти ж, здається, до нас до Чигирина приходив?

— А ти чи не Петро Матяш? — запитав Старой.

— Він самий.

— Багатим будеш: ледь впізнав. — Петро Матяш зіскочив з коня і відважно гаркнув:

— А ну, хлопці, добрі запорожці, злазьте з коней!

— Злазьте з кон-н-ней! — скомандували осавули, помічники Петра Матяша.

Запорожці спішилися. Коней у повідках тримають. Шапки зняли. Пригладжували спотілі оселедці¹. А Петро Матяш жарко хлопнув долонею, вітаючись із Старим.

— Ти ніби у мене про Богдана питав? Богдан з поляками воює. А чи впорається, того не знаємо. Життя у Запорозі несила. Шляхта забила нас. Пани всякі на шию сіли: Острозькі, Вишневецькі, Конецьпольські, Потоцькі, Смотрицькі!.. Смоленськ забрав собака-пан. І Вкраїні рідній нема порятунку. Ось тому ж Богдан і хоче королю-пану зробить теє, щоб пан-король Владислав стояв до гори очима, а до землі плечима, або аж раком до Кракова. Нехай кобиляча голова плаче та журиться, коли вона віз перевернула! А нам що треба? Не лови ґав, козаче, — на те великий ярмарок!.. Айда на підмогу персидському шаху — турків бити.

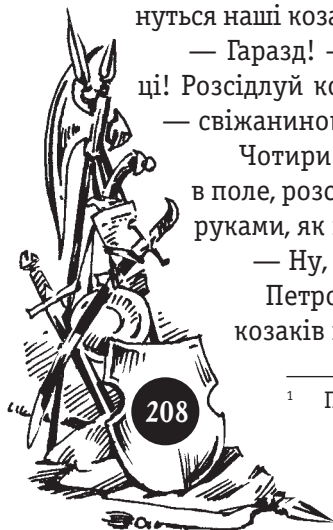
— А ти, Петро, добрий запорозький отамане, залишся в Черкаську, — сказав Старой. — Нехай відпочинуть твоє військо і коні. Ми з тобою поговоримо за чаркою вина та обговоримо, як далі бути, якому царю служити. Військо у тебе велике, справне. А йти вам куди? Шукати щастя, не знаючи, де лежить воно? У чужих краях гуляти — небезпечний промисел! Ходімо, Матяш, до моєї землянки. За військо своє не бійся. Ось незабаром повернуться наші козаки з рибного лову — нагодуємо вас свіжою рибкою.

— Гарзд! — сказав Петро Матяш. — Гей! Козаки, славні запорожці! Розсідлуй коней! Звертай з дороги! Рибкою погодують нас на Доні — свіжаниною!

Чотири тисячі козаків Запорізького війська повернули з дороги в поле, розсіддали коней, лягли на землю. Петро Матяш, розмахуючи руками, як птах крилами, пішов із Старим до його землянки...

— Ну, кажи діло, куди йдеш, Матяше? — запитав Татаринів.

Петро сказав, що йде він із військом до Персії «здобувати для козаків щастя».

¹ Пасмо волосся, залишене на верхівці поголеної голови.

Отамани розсміялися. Матяш образився. Старой сказав:

— У таку далечінь вести військо! А чи знайдете щастя у персів?

— Знайдемо, — упевнено сказав Матяш. Наум Васильєв промовив:

— Слава і здобич поряд... Пий!

— А де ж? — недовірливо запитав Матяш.

— У Азові, — сказав прямо Татаринів, — у Криму. Ну, пий!..

— Вигадали, брати... Еге! Я не дурний. Я голову свою кидати дурно не буду! Гей! Султанові дай — зрубає, цареві віддай — змахне голову сокирою гострою. Азов запорожцям — нескладна іграшка. Переб'ють всіч гарматами. У Кизилбаші нам їхати, то діло!

— Ну, цей ще! Відпий із царської чаші, — сміючись, сказав Татаринів. — Ти занадто впертий. Запасів, брате, ми маємо силу силенну: і пороху, і свинцю, і хліба, і риби всякої. Найщасливіший випадок... Пий!.. Шаблю тримай гостріше!

Петро Матяш пив жадібно, але твердив своє:

— Діло, хлопці, погане! Залишайся, козачино, ночувати, а завтра по вечеряєш. Чи подуріли ви, братя: Азов брати?!

Отамани почали гаряче доводити Петру вигоду взяття Азова.

— Твоїх — чотири тисячі, — говорив Іван Каторжний, — та наших набереться п'ять. Не перекинемо турка? Ну! Згадай смертну годину, дай руку! Турки споконвіку глумляться з нашої православної віри. Полонили вони батьків, сестер і матерів наших, за море продавали, везли до Чуфуткале. Звільнімо, Петро Матяш, єдинокровних братів, а бусурманів схилимо під шаблю гостру! Не думай довго. Ех, сидів би тут за столом ваш батько Хмельниченко — інша річ була б!

Матяш, подумавши, запитав:

— А гармати, хлопці, у вас є? В азовців, чув я, проломних гармат три сотні і малих гармат сотня.

Татаринів засміявся зневажливо.

— У нас чотири фальконети! Мабуть, не мало?

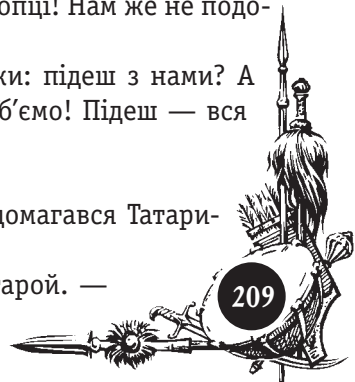
— Го-го! — сказав Матяш. — То ж зухвало, хлопці! Нам же не подолати турка. То ж неможливо!

— Нам то можливо, Матяше. Ти ось що скажи: підеш з нами? А якщо не підеш, то ти про те ніде не оголошуй. Уб'ємо! Підеш — вся слава навпіл.

— А цар? Що скаже цар? Стратить!

— Так ти нам кажи: підеш? — настирливо домагався Татаринів.

— Петро Матяш піде! — упевнено сказав Старой. —

Не підведе. І треба нам не гаючись до царя за порохом, за ядрами і за свинцем поїхати. Поїде Каторжний. Йому це з руки. Ну, підеш до Азова, Петро?

Опустивши погляд, Петро Матяш сказав:

— Піду. Пропала голова!.. Налий, отамане, мені в чарку царську...

Каторжний налив. Матяш випив одним духом вино, накинув свитку білу і вийшов із землянки.

* * *

Петро Матяш наказав своєму запорозькому загонові стати в Монастирському урочищі, за сім верст від Черкаська...

...Наварили козаки юшки, і запорожці наїлися донської риби доскочу. Весь берег в Монастирському містечку покритися риб'ячим сріблом — лускою, кістками.

Петро Матяш прогулювався берегом, усе розмірковуючи — чи йти йому до Персії, чи залишатися тут, на Дону? Нема нічого гіршого — мати справу зі славою, яка кудись тягне. Край степів, курганів і річок, роздольний край кінських табунів сподобався йому. Ходив він берегом і все гадав: «Широкий Дніпр Петро Матяш проміняв на Дон-річку. Але і Дон-річка простора, і море близько. А в Персії — які ще будуть річки?..»

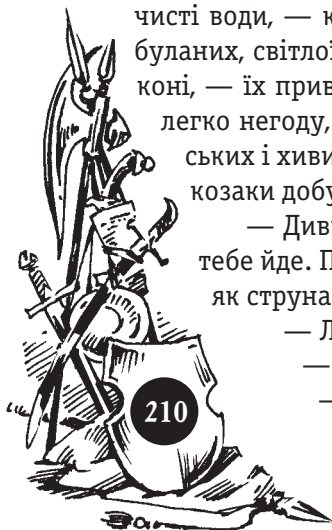
Знову підпливли струги до берега, але в них донці не рибу привезли, а з різних земель коней чистої крові. Вели вони коней бродом на протоках, гнали в степах, садили в струги. І довели! Козаку-наїзнику потрібні відважні коні. Там, за Хопром, коні ростуть свої, легкі і сильні, але на зріст малі. На таких низькорослих коней сідла надіти соромно. За Донцем коні пасуться важкі, з крутими шиями, для козачих гуртів непридатні. А ось праворуч Дону, до Кальміуса і Азовського моря, де земля піднята і течуть чисті води, — коні добрі. Ось і привезли козаки азійських, арабських, буланних, світлої масті коней! Один кінь гарніший від іншого. Черкеські коні, — їх привезли теж багато, вони їдять те, що степ дає, переносять легко негоду, скачуть швидко і далеко. Персидських коней, анатолійських і хивинські козаки вважають кращими за породу. І їх донські козаки добули. А кращі від усіх — арабські коні.

— Дивись, Петро Матяш, — весело сказав Татаринів, — кінь до тебе йде. Почув господаря! Храповичок! Вуха — стріли. Ноги тонкі як струна. Подобається?

— Любо-мило! Гарний кінь, — відповів Петро Матяш.

— Бери собі!

— Грошей у мене нема!

— Бери коня без грошей. Буде тобі завдатком донський дарунок!

Кінь перед Петром танцював. Роздував ніздрями повітря. Підкидав гарну голову і дивився кудись далеко в степ.

— Візьми коня, Матяше! — сказав і отаман Каторжний, підїхавши на коні.

— Візьму, — озвався Матяш, — отдзякую¹. — Запорожці, бачачи таку ласку донського козацтва до похідного отамана, милувалися конем.

Накинули на Дарунка (так назвали коня) сідло найдорожче і почали водити всім станом Монастирським від багаття до багаття. Багаття палали усюди. Кінь хропів і косився на нового господаря.

Припала до вподоби Петру Матяшу і всьому Запорозькому війську гостинність Донського війська. Відїжджаючи того дня терміновою станицею до Москви «у найважливішій справі», про яку військо ще не знало, хоча здогадувалося, Іван Каторжний подарував Петру Матяшу свій пістоль турецької роботи...

— Який добрий пістоль! — примовляв Матяш, стріляючи.

Запорозьке військо твердо вирішило залишитися на Доні, але Матяш чомусь, незважаючи на дане ним слово, знову завагався.

Татаринів помітив це і запитав:

— Чи тверде буде твоє слово, Петре?

— Не таке воно й тверде, — зізнався Матяш, — без діла у вас сидіти — можна і одубіти! Шукаю діла. Ваш хліб — чужий, він мені боком вилізає! Мені б вже треба в Персії долю собі шукати.

Татаринів замислився: йому не хотілося, щоб Дон позбувся допомоги запорожців. А тут раптом і «діло» знайшлося. Наум Васильєв, якому довелося довідатись, що робиться в Азові, здобув такі звістки, від яких у Петра Матяша в очах помутніло. Азовський начальник Калаш-паша, як доповів Наум Васильєв, видавав свою єдину дочку заміж за кримського хана Джан-бек-Гірея. Навантаживши безліч бусів добром і давши в поводирів сімсот душ, Калаш-паша відправив наречену до Криму.

— Давай, — запропонував Татаринів, — перехопимо! — Наум Васильєв не гаючись вирушив з козаками до моря. Тиждень і два дні тягли вони на собі струги до моря. Дісталися до берега і зупинилися таємно в очеретнику. Побачивши турецькі буси, триста козаків Наума Васильєва вискочили з очеретника і помчали на легких стругах наздоганяти буси. Сімсот татар і турків перебили і покидали в море, а буси з коштовними подарунками і товарами притягли

¹ Віддячу.

до берега і вивантажили. Узяли вони в полон двадцять п'ять молодих туркенів і дочку Калаш-паші — наречену хана. Увесь узятий полон, усе захоплене добро і коштовні товари Наум Васильєв доправив у Монастирське урочище.

Матяш тоді стріляв з турецького пістоля в розбиту макітру. Він побачив високу і струнку полонянку Давлат, обвішану коштовним камінням і блискучими монетами, її білу сукню і червоні туфлі без п'ят — і побіг за нею вслід. Наздогнавши її і Наума Васильєва, Матяш сказав:

— Ой, гарна ж чортяка! Віддай мені туркеню!

— Не можна її віддати тобі, Матяше, — сказав Наум Васильєв, — ми за неї великий викуп візьмемо. А викуп той піде до казни для військової справи.

Відповідь не переконала Матяша. Він наполягав:

— Віддай!

Давлат обпікла його своїми очима.

Наум Васильєв не віддав Давлат, а звелів приставити до неї міцну варту з наказом: насильства над нею не чинити, до землянки, в якій мешкатиме вона, не ходити і її прислужниць не чіпати. А як приїде отаман Іван Каторжний з Москви, він і вирішить, куди дівати дочку паші.

І тут Петро Матяш показав свою норовистість. Сунув за пояс дарований пістоль, насунув на голову нову шапку з довгим пером, накинув свитку білу і, скочивши на Дарунка, що стояв біля осідланих коней, із злістю помчав до дороги.

— Гей! Козаки! Запорожці! Славні молодці! Сідлайте коней! — крикнув Матяш здалека. — Скачемо до Персії! Бо тут, на Доні, нас дуже погано шанують, туркенів в дружини не дають.

Військо в цей час полуднувало. Запорожці зі смаком їли свіжу паруючу юшку, заправлену салом і просяницею. Ложки мелькали весело...

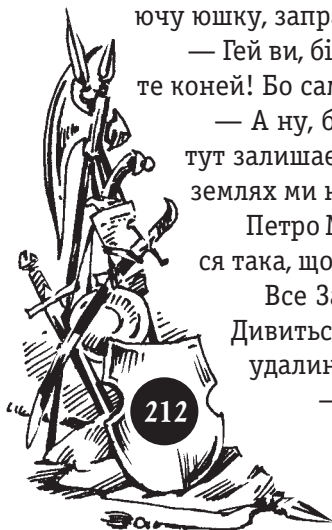
— Гей ви, бісові неслухи! — кричав Петро Матяш. — Швидко сідлайте коней! Бо сам поскачу, вас тут кину!

— А ну, батьків син, скачи! — сказав товстун підводячись. — Ми тут залишаємось! Такого привітання та щирої ласки шукати в інших землях ми не будемо! Не втрачатимемо свої голови в чужій землі.

Петро Матяш махнув батогом і поскакав. Курява на дорозі знялася така, що за нею не видно було ані вершника, ані жвавого коня.

Все Запорозьке військо мовчки піднялося з ложками в руках. Дивиться військо на дорогу. Наум Васильєв вийшов і вдивляється удалину.

— Ото бісова сила! З гонором Петро. А нумо, хлопці, в по-

гоню за блудним сином! Заманив вас з України, а сам тікати? Вражина — всю таємницю винесе!

— А дайте мені іншого коня — араба, ось здогоню! — сказав Панько Стороженко.

Чиясь рука вказала йому на тонкононого коня, що стояв, уткнувшись мордою в козачий віз. Стороженко скочив на неосідланого коня і полетів до хмари пилу, що клубилася на дорозі.

Військо все ще стояло непорушно. Біля війська, в казанах, диміла юшка. Недовго чекали запорожці свого Панька Стороженка. Він повернувся злий і червоний. Турецький пістоль Матяша був у нього в руках. Матяш поряд із ним сидів на коні, похнюпивши голову. Шапки на Матяші вже не було: мабуть, дорогою загубив або вітром здуло. Дивиться Матяш на своє покинуте військо винуватими, але хитрими очима. Військо стоїть, мовчить, але силу війська Матяш тепер відчуває. Панько Стороженко розуміє, чому військо мовчить і чого воно хоче. «Ти, мовляв, Панько, наздогнав Матяша, так ти і доведи справу до кінця. А ми ось подивимось, як усе в тебе вийде».

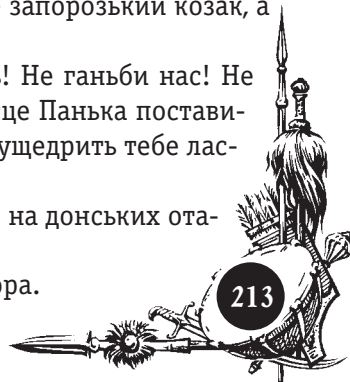
Стороженко люто подивився на всіх, підбадьорився, протягнув здоровенну волохату руку до білої свитки Матяша і зірвав разом із нею Петра з коня додолу. Матяш звалився як колода, а Дарунок шарахнув і, трохи не задавивши трьох козаків, помчав світ за очі. Коня козаки схопили арканом і привели назад. Щільним кільцем до Петра Матяша підступило військо: суворе, зле, але ще стримане. Матяш лежав в пилі; чулося його важке дихання. Припавши до землі, Матяш дивився знизу гострим оком і чекав вироку.

— Петро! — хрипло сказав Панько Стороженко, не злізаючи з коня. — Ми вибрали тебе своїм отаманом. Чотири тисячі душ тобі довірили. Чотири тисячі коней. Багацько було тобі довіри!.. Петро! — говорив він твердо і рішуче. — Донські козаки і славні отамани пістоль тобі дали, кращого коня. Опанували тебе та під небом своїм поселили і їсти нам дали. Гідко дивитися на тебе: ніби ти не запорозький козак, а панське бидло!

— Петро, — закричали запорожці, — встань! Не ганьби нас! Не встанеш — задаavimo оцими руками, а на твоє місце Панька поставимо отаманом. Вставай! Узнає про те Богдан — не ущедрить тебе ласкою.

Матяш встав. Чогось чекав, дивлячись пильно на донських отаманів. Панько сказав:

— Йди, сідай у коло та їж рибу до самого вечора.

Матяш добре знав, яке то було жорстоке покарання, але одразу підкорився, підійшов до першого казан з рибою і сів на землю. Панько Стороженко узяв у козака велику ложку, сунув її Петрові:

— Сьорбай! Іншого разу не будеш жартувати.

За вироком Запорозького війська Петро Матяш, натужившись, поволі спорожняв великий казан з юшкою. Матяш сьорбав юшку до пізньої ночі, а військо стояло і дивилося, щоб не лив він юшку кудись убік. Живіт у Петра вже роздуло, ніс почервонів. Піт градом лив з нього. Очі помутнішали. Матяш зняв свитку. А Панько Стороженко стояв та примовляв:

— Кашки б йому, хлопці, з салом, казанчик! Щоб не змарнів Петро, щоб на військо своє не ремствував, що ніби його не годують, зварить йому, хлопці, кашки покрутіше! Нехай їсть! Ми до Персії не підемо. Нам і тут діла буде багачко. Вже знаємо, що нам робити. Вставай, Петро!

Матяш ледве піднявся. Його похитувало з одного боку в інший.

— А зараз, — серйозно сказав Панько Стороженко, — спати покладе те Петра Матяша. Нехай проспиться!

Запорожці повели Матяша в землянку та поклали спати.

Уранці Петро Матяш прокинувся податливий і слухняний. Але він не забув дочку Калаш-паші, Давлат, і свою гірку образу. Він вкрав би її, але Давлат була під міцною охороною.

Отаман Старой сидів в Черкаську і писав грамоти в усі нижні і верхні юрти, в усі містечка: «Щоб всі козаки, зібравшись по-похідному, з конями і зброєю, не гаючись приготувалися до пошуку і з'явилися до Монастирського містечка, а тим, хто не з'явиться, буде суд і розправа».

Про замислену справу отаман Старой не оголошував привселюдно. Він чекав із Москви отамана всього війська Донського Івана Каторжного, який поїхав до государя просити — ніби для іншої справи — свинцю й пороху, хліба і грошей. Михайло Татаринів, не зійшовши з коня, приймав у Монастирському містечку військо, що приходило з усіх юрт та містечок. Він поспіхом навчав нове військо і сотників: кінних — перескакувати глибокі рови, піших — підніматися за допомогою драбин і арканів на стіни, наказав для навички рити глибокі траншеї та підкопи.

Олексій Старой і Наум Васильєв були помічниками й радниками Татаринова. Наум Васильєв був також здобувачем звісток і язиків, а Петро Матяш зі своїм військом — резервною силою.

**УПРАВЛІННЯ
ТА СУСПІЛЬНИЙ
ЛЮД
НА ЗАПОРОЖЖІ**

Військо Запорозьке мало два поділи — військовий та територіальний. У військовому відношенні воно поділялося на курені, яких налічувалося 38. Кожен курінь мав свою назву. Переважно походження назви куреня йшло від отаманів-засновників або від міст-метрополій, звідки вийшла більшість козаків, які вперше утворили курінь (отже, це були свого роду земляцтва). Зокрема були такі курені:

- 1) Пашківський;
- 2) Кущівський;
- 3) Кисляківський;
- 4) Конелівський;
- 5) Іванівський;
- 6) Донський;
- 7) Сергіївський;
- 8) Канівський;
- 9) Крилівський;
- 10) Батуринський;
- 11) Поповичівський;
- 12) Щербинівський;
- 13) Титарівський;
- 14) Шкуринський;
- 15) Коренівський;
- 16) Рогівський;
- 17) Корсунський;
- 18) Кальніболотський;
- 19) Уманський;
- 20) Дерев'янківський;
- 21) Нижній Стеблівський;

- 22) Верхній Стеблівський;
- 23) Джерелівський;
- 24) Переяславський;
- 25) Полтавський;
- 26) Мишастівський;
- 27) Менський;
- 28) Тимошівський;
- 29) Васюринський;
- 30) Незамаївський;
- 31) Іракліївський;
- 32) Величківський;
- 33) Пластунівський;
- 34) Левушківський;
- 35) Дядьківський;
- 36) Платнірівський;
- 37) Брюховецький;
- 38) Ведмедківський.

Курінь як військова одиниця розташовувався в окремій будівлі з однойменною назвою. І швидше за усе звідси й походила назва військової одиниці. Курінь від слова «курити», тобто «димити», або «курна хата», «курне житло», житло, що опалюється «по чорному». Однак на Січі, принаймні Новій, курені вже не були курними житлами, але ця назва залишалася за ними й тоді, коли втратила своє первісне значення.

Поблизу кожного куреня була споруджена курінна скарбниця, або невелика комора, у якій козаки даного куреня зберігали різне майно. Оскільки курені не могли вмістити всіх людей, що були в підрозділі, до них прилягали й інші будинки, де розміщувалися козаки. Іноді при куренях будувалися й приватні будиночки для військової старшини. Останні зовні нагадували курені, але були меншими за розміром.

Отже, у запорозьких козаків слово «курінь» вживалося в подвійному значенні: у значенні житла і у значенні військової одиниці, яка була самостійною частиною війська. Якщо казали, що козак якогось куреня, то це означало, що або він проживав у тому курені, або ж був приписаний до цього куреня, а міг жити десь у іншому місці — у слободі, селі чи зимівнику. Більшість запорозьких козаків лише числилася на Січі по куренях, але перебувала в

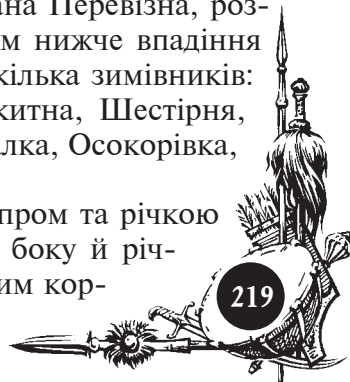
них одна десята частина усього Запорозького Війська. Інші ж розходилися по різних місцях, займаючись господарськими чи іншими справами, і навіть покидали Запорожжя, щоб відвідати на батьківщині рідних й близьких або завербувати когось у січове товариство.

Територіально запорозькі володіння поділялися на паланки (у перекладі з турецької — невелика фортеця). У переносному розумінні запорозьці називали паланкою центральне управління певної частини їхньої території, тобто щось на кшталт повіту. Центром кожної паланки була садиба з різними будівлями, огорожена палісадом. Коли саме на Запорожжі був запроваджений паланковий територіальний поділ, достовірно не відомо. Але те, що він існував у Новій Січі, є незаперечним фактом. До 1768 р. у запорозьких володіннях налічувалося п'ять паланок: Бугогардівська, Перевізька (або Інгульська), Кодацька, Самарська й Кальміуська. 1768 р. було утворено ще дві паланки — Протовчанську та Орільську, а згодом й Прогноївську.

Отже, на час ліквідації Запорозької Січі на підпорядкованій їй території, окружність якої становила близько 2000 км, налічувалося вісім паланок. Три з них розташовувалися на правому березі Дніпра, а п'ять — на Лівобережжі. Бугогардівська паланка займала степовий простір між лівим берегом Бугу та правим берегом Інгульця з одного боку та Дніпром і кордоном з новосербськими землями — з другого. Центром цієї паланки був Гард, розташований на Бузі. На території цієї паланки знаходилися населені пункти: Соколи, Вербове, Балацьке, Мигія, Корабельне, Вовнове, Харсютине та Громокля, де розташовувалися зимівники.

Інгульська, або Перевізька, паланка була розташована уздовж лівого берега річки Інгульця, дещо північніше сучасного Херсона. Її центром вважалася так звана Перевізна, розташована на правому березі Дніпра, на 2 км нижче впадіння в нього Інгульця. До неї належали села та кілька зимівників: Квакове, Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитна, Шестірня, Пономарева, Кривий Ріг, Мілове, Золота Балка, Осокорівка, Тернівка, Ракова та ін.

Кодацька паланка знаходилася між Дніпром та річкою Базавлуком і верхів'ями Інгульця з одного боку й річкою Тясмином, або з 1752 р. з новосербським кор-

доном, — з другого. Центром цієї паланки було місто Новий Кодак. До Кодацької паланки належали також Старий Кодак, Волоські хутори, Половиця, Микитине, Кічкас, Біленьке, Медовець, Тарасівка, хутір Грязного, Кемликівка, Набоківка, Тарамське, Карнаухівка, Романове, Тритузне, Бородаївка, Мишурин Ріг, Комісарівка, Лихівка та Томаківка.

Самарська паланка розташовувалася по обидва береги ріки Самари, вгору від лівого берега Дніпра, на території сучасних Новомосковського та Павлоградського районів Дніпропетровської області. Центром цієї паланки було місто Самар (сучасний Новомосковськ). На території Самарської паланки знаходилися села: Чаплі, Піщана Самар, Переметівка, Кам'янка, Сокольський редут, Бригадирівка, Ревівка, Адамівка, Бардаківка, Військове, Пишнівка, Чернече та інші населені пункти.

Між Орілью та Самарою була розташована Орільська паланка із центром Козирщина. В ній були села: Чаплинська Кам'янка, Прядівка, Гупалівка, Калантаївка, Пушкарівка та Бабайківка (останню було передано в Орільську паланку з Протовчанської 1770 р.).

Протовчанська паланка із центром у селі Личкове знаходилася по течії річок Протовчі та Орелі. До неї належали також села: Перещепине, Черенеччина, Петриківка, Котівка, Китай-город, Кільчень, Могилів, Курилівка, Чорноухівка, Плеса, Грузинівка, Судіївка, Полковнича, Сердюківка, Шугліївка, Семенчинівка, Климівка, Балабанівка, Половнищине, Горбулівка, Галушківка, Проданівка, Цеглувата, Одарівка, Сирківка, Лебединці.

Кальміуська паланка була утворена між річками Кальміусом, Вовчою та Азовським морем. Центром її було селище Домаха (поблизу сучасного Маріуполя) біля самого гирла Кальміусу при впадінні його в Азовське море. Тут було два села — Ясенувате і Макарове та 28 зимівників, здебільшого розташованих поблизу балок, урочищ та річок.

Прогноївська паланка розмістилася на лівому березі Дніпровського лиману поблизу урочища Прогноїва на відстані близько 35 км від Кінбурнської коси. Її центром був Прогноївськ, де знаходився передовий пост запорозьких козаків, який спостерігав за рухом татар у Криму та турків в Очакові й охороняв дипломатів, солепромисловців — купців, які прямували через південну околицю запо-

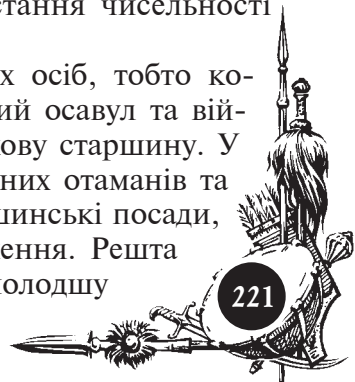

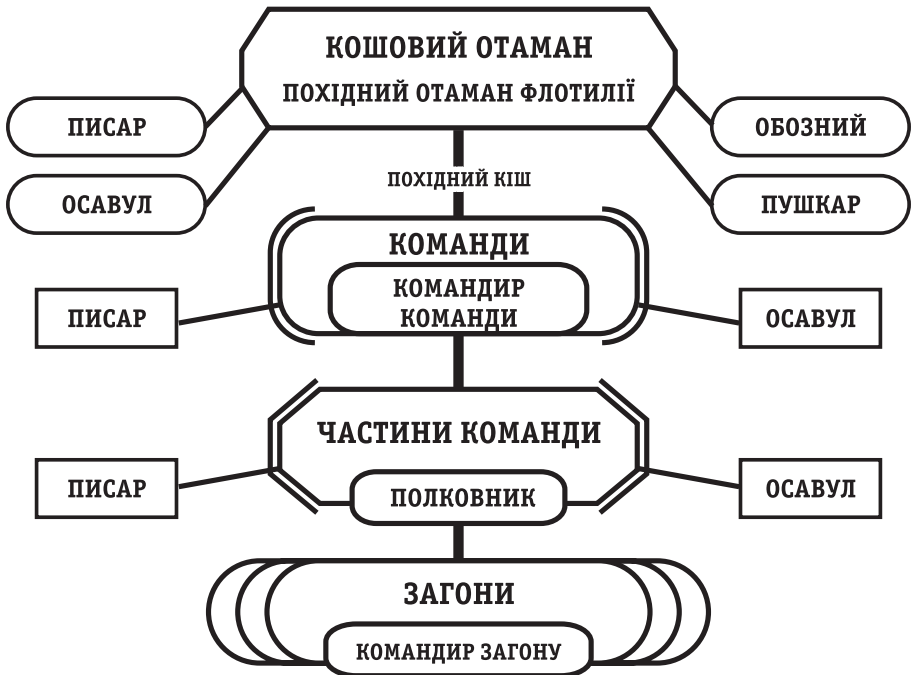

розьких земель до Очакова та Криму. Озера, що знаходилися у Прогноївській паланці, запорозці вважали своєю власністю і вивозили з них багато солі не тільки для власних потреб, а й з метою експорту в інші українські землі та Польщу, не користуючись таким чином дорогою, хоча й чистішою, кримською сіллю.

Військовий та територіальний поділ Запорозжя передбачав наявність досить розгалуженого апарату управління як Військом Запорозьким, так і його територією, а також певну кількість посадових осіб, які здійснювали б це управління. Хоча Запорозька Січ упродовж свого історичного існування перебувала під номінальним протекторатом різних держав (Речі Посполитої, Туреччини й Росії), в ній було власне начальство (старшина), яке щороку мусило переобиратися і неодмінно мало бути неодруженим. Кількість запорозької старшини в різних історичних джерелах та різними авторами визначається по-різному і коливається в межах від 50 до 150 осіб. Службова ієрархія запорозької старшини виглядала таким чином: військове командування становили кошовий отаман, суддя, осавул, писар та курінні отамани; до чиновницьких посад у війську належали підписарій, булавничий, хорунжий, бунчужний, пірначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, пушкар, підпушкар, гармаш, товмач, шафар, підшафарій, кантаржій та канцеляристи; похідними та паланковими начальниками були: полковник, писар, осавул, підписарій, підосавул. У істориків через брак історичних джерел немає відомостей про те, коли вперше визначено склад запорозьких управлінців. Відомо лише, що посада кошового отамана існувала вже у другій половині XVI ст., тоді як посади військового писаря тоді ще не було. Можна лише припустити, що склад запорозької старшини розширявся поступово, в міру зростання чисельності Війська Запорозького.

Перші чотири з перелічених посадових осіб, тобто кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул та військовий писар, становили так звану військову старшину. У деяких випадках до неї зараховували курінних отаманів та старших козаків, які раніше обіймали старшинські посади, але з різних причин склали свої повноваження. Решта посадових осіб становила або так звану «молодшу

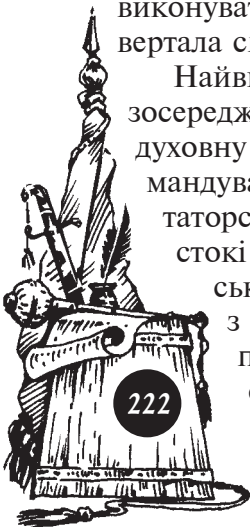

Організаційна структура Запорозького війська в умовах війни

старшину», «військових службовців», або ж паланкову й перевізну старшину. У мирний час військова старшина опікувалася адміністративними та судовими справами запорозької спільноти, тоді як під час війни очолювала військові формування, поступаючись своїм місцем у Січі наказній (тобто призначеній виконувати обов'язки), але після завершення війни знову повертала свої повноваження.

Найвищою на Січі вважалася посада кошового отамана. Він зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну та духовну владу. Під час ведення війни він ставав головнокомандувачем усього запорозького війська і мав фактично диктаторські повноваження, призначаючи суворі й навіть жорстокі покарання тим козакам, які в поході порушували військову дисципліну. У цьому кошового можна порівняти з ватажками флібустьєрів Карибського моря, які також під час походів мали тиранічну владу над екіпажами своїх піратських суден.

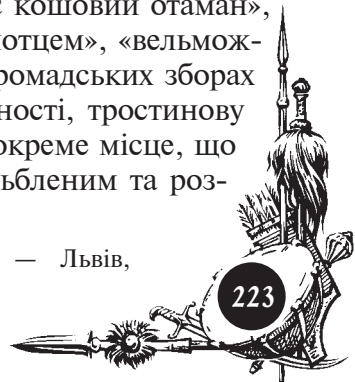

У мирний час влада кошового отамана на Запорозжжі була обмеженою. Він здійснював загальне керівництво усіма козацькими землями з їхніми паланками, селами, зимівниками й бурдюгами. Йому також належала роль верхового судді у кримінальних та адміністративних справах, і тому він був наділений правом визначати міру покарання винуватцям. Кошовий отаман також вважався верховним керівником запорозького духівництва, а тому був наділений повноваженнями приймати й призначати духовних осіб з Києва у січовий та паланкові храми, залишати або повертати їх назад, залежно від поведінки та здібностей кожного. Зосереджуючи у своїх руках такі широкі повноваження, кошовий отаман, за словами польського шляхтича Якова Собеського, *«володів життям і смертю кожного з козаків»*¹. І хоча відповідно до указу російського уряду від 13 березня 1749 р. на Запорозжжі винесення смертних вироків суворо заборонялося, кошові отамани, керуючись старою традицією, ці вимоги ігнорували й продовжували підписувати смертні вирокі злочинцям. Так, зокрема, діяли кошові отамани Павло Козелецький і Петро Калнишевський.

Крім широкого кола повноважень, посада кошового отамана передбачала й виконання ним певних обов'язків. Він мусив затверджувати обраних радою усіх нижчих від себе посадових осіб, узаконювати розподіл земель, сіножатеї, місць рибних та мисливських промислів, розподіляти військову здобич, військові прибутки, царське жалювання, затверджувати прийом у Січ нових осіб та відпускати з Січі старих козаків, видавати атестати заслуженим товаришам, надсилати ордери паланковій старшині, вступати у дипломатичні відносини з сусідніми країнами, отримувати королівські універсали, царські накази й гетьманські ордери. Офіційно кошовий отаман титулувався «ясновельможний пан кошовий отаман», «його благородіє кошовий отаман», а неофіційно його називали «батьком», «панотцем», «вельможним добродієм». Як знак своєї гідності на громадських зборах він тримав у руці металеву або, за її відсутності, тростинову булаву. В церкві для кошового відводилося окреме місце, що називалося бокун, яке було прикрашене різьбленим та роз-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 139.

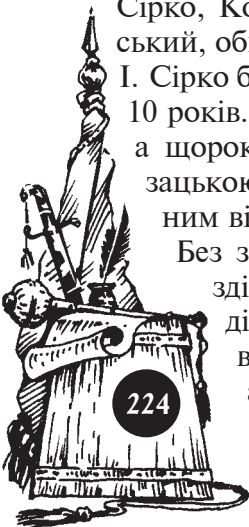

писаним деревом. Коли кошовий отаман з якихось причин був відсутній на Січі, він призначав собі заступника, що називався наказним (тобто виконуючим обов'язки) отаманом.

Але кошові отамани Запорозької Січі, попри свої величезні повноваження, не мали необмеженої влади над Військом Запорозьким. Для них не виділялося окремого приміщення і навіть окремого столу. Часом їх називали здрібнілим іменем — Богданко, Калниш, Петрусь. Кошовий отаман в умовах вільної військової спільноти вважався лише старшим серед рівних, «батьком» для всіх козаків, і його влада ґрунтувалася більше на авторитеті, ніж на примусових заходах. Владу першої особи Запорозької Січі обмежували три умови — час, звіт та козацька рада. Кожен кошовий, як виборна особа, щороку 1 січня, коли відбувалися вибори старшини, мусив звітувати про свої дії та вчинки, що стосувалися справ Війська Запорозького. Якщо за звітний період з боку кошового виявлявся якийсь злочин проти запорозької громади, якесь неправильне рішення суду, якийсь незаконний вчинок, що суперечив давнім звичаям запорожців, то він мав нести за це покарання, яке не виключало й страти. Наприклад, відомо, що один із перших козацьких предводителів Предслав Лянцкоронський був страчений за те, що виявив намір запровадити серед козаків суворий послух. 1739 р. запорожці на кримському боці Дніпра, поблизу острова Хортиці, стратили кошового отамана Якова Тукала.

Кошовий отаман обирався лише на один рік, після чого цю посаду мала обіймати інша особа. Однак у цьому правилі існували й винятки. Деякі популярні й видатні особи, такі як Іван Сірко, Кость Гордієнко, Іван Милашевич та Петро Калнишевський, обиралися на цю посаду протягом кількох років. Зокрема, І. Сірко був кошовим отаманом 15 років, а П. Калнишевський — 10 років. Але й ці кошові отамани обіймали посаду не довічно, а щороку обиралися й знову затверджувалися загальною козацькою радою. Нарешті, кожен кошовий отаман був залежним від козацької ради, тобто від усієї запорозької спільноти.

Без загальної ради усього Війська Запорозького він не міг здійснювати своїх величезних повноважень. Тому на всіх ділових паперах, що надсилалися кудись від імені кошового отамана, завжди ставився не лише власний підпис, а й приписка, що він діє спільно з усією старшиною та

Військом Запорозьким, наприклад: «Отаман кошовий зі всім старшим і меншим товариством Війська його царської пресвітлої величності низового Запорізького» тощо.

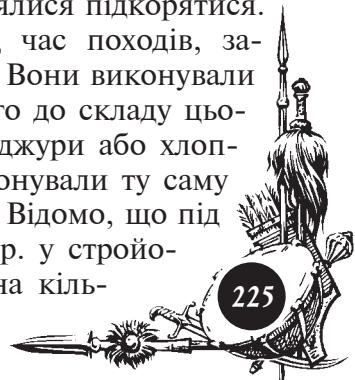
Про те, яке становище посідав запорозький кошовий у січовому товаристві, красномовно свідчить те, що, спілкуючись з козаками, він звертався до них не в наказовій формі, а по-батьківськи чи по-товариськи, називаючи своїх підлеглих «дітками», «братчиками», «товаришами», «панами-молодцями». Так, вислухавши якомось доповідь на військовій раді, кошовий звернувся до її учасників так: «А що будемо робити, панове-молодці?»

Якщо необхідно було вирішувати якусь важливу військову справу, кошовий отаман скликав усе січове товариство на загальні збори і, набравши поважного та водночас шанобливого вигляду, виходив з непокритою головою на певне місце майдану, де збиралася козацька рада, ставав під військовим прапором, кілька разів низько вклонявся присутнім і, стоячи весь час, доки тривала рада, звертався до присутніх, або засуджуючи якийсь злочин, або покірно просячи у війська якоїсь прихильності до себе. Козаки дуже уважно слухали те, що каже кошовий, у разі незгоди висловлювали її криками та жестами. Коли ж вимоги кошового вважалися недоречними чи мало обґрунтованими, то їм зовсім відмовлялися підкорятися.

При кошовому отамані, особливо під час походів, завжди був почет, що складався з 30–50 осіб. Вони виконували обов'язки ад'ютантів кошового. Здебільшого до складу цього оточення входили так звані молодики, джури або хлопці, слуги-товариші, які при кошовому виконували ту саму роль, що й пажі при якійсь важливій особі. Відомо, що під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у строювих козацьких реєстрах була вписана певна кіль-

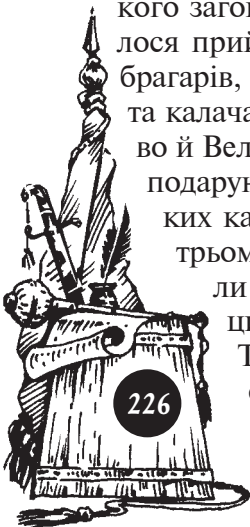
Отаман запорозьких козаків у XVIII ст. Худ. Я. Норблен

кість молодих людей, що перебували при кошовому отамані. Але вони обслуговували не тільки останнього, а й інших осіб військової старшини по два-три при кожній. Але це не були просто слуги при кошовому чи інших військових начальниках, оскільки в оточення кошового відбирали тих, хто був вправним вершником, мав добрі навички у використанні холодної та вогнепальної зброї.

Життя кошового отамана, як і інших високих посадових осіб Запорозької Січі, майже нічим не відрізнялося від того, як жили звичайні козаки. Кошовий завжди перебував у тому самому курені, в якому знаходився до обрання на цю посаду. Харчувався він там же й тим самим, що й інші козаки. Щоправда, під кінець історичного існування Запорозької Січі, коли соціальне розшарування в козацькому середовищі було вже досить відчутним, військова старшина почала заводити власні будинки в Січі й харчуватися окремо.

Як посадова особа кошовий отримував належні їй прибутки, основними джерелами яких були: земельна ділянка, яку надавало кошовому Військо Запорозьке під час загального розподілу земельних угідь, що проводився щороку між козаками; царське жалування, яке становило 70 карбованців на рік; частина митних платежів, які збиралися за користування переправами у запорозьких землях; частина мита з товарів, привезених на Січ, а саме відро (кварта) з кожної діжки горілки й білого вина, певна частина круп, борошна та інших товарів; судова вира, тобто платня, за розковування злочинця від стовпа і певна платня від усіляких прохачів; частина військової здобичі від кожного малого козацького загону, що вирушали в набіги на татарські улуси. Дозволялося приймати кошовому й випадкові подарунки від шинкарів, брагарів, м'ясників та калачників медом, пивом, брагою, м'ясом та калачами. Окрім того, на великі церковні свята, такі як Різдво й Великдень, кошовий отримував так званий «ралець», тобто подарунок, що складався з двох-трьох пар лисячих шкір і великих калачів від шинкарів, купців і ремісників, які збиралися трьома окремими групами на поклін до кошового і приносили йому свої дарунки. Але й кошовий мусив віддячувати цим делегаціям, частуючи їх досхочу горілкою та медом. Такий самий обов'язок покладався на нього і щодо всієї старшини, курінних отаманів та простих козаків, час-

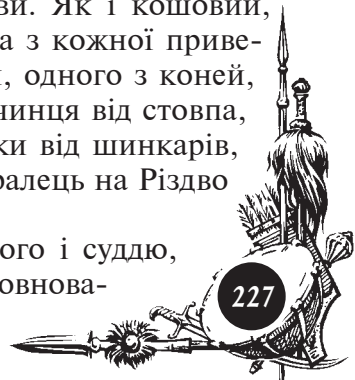

тування яких відбувалося в курені, з якого походив кошовий. Кошовому отаманові належали деякі з впійманих у степу, приблудних коней. Їх тримали упродовж трьох днів, і якщо в цей час не знаходився господар, вони переходили у власність військової старшини, а отже, й кошового отамана.

Другою після кошового отамана посадою у Запорозькому Війську була посада військового судді. Як і кошового отамана, його треба було обирати на загальній козацькій раді. Суддя виконував роль охоронця стародавніх запорозьких звичаїв та традицій, на яких ґрунтувався суспільний лад запорозької спільноти. У своїх рішеннях він керувався не писаним законом, якого у запорозьких козаків взагалі не існувало, а законотворчими переказами та традиціями, що були перенесені в Запорозжя з України та передавалися з вуст у уста і мали стародавнє походження. Обов'язком військового судді було здійснення правосуддя швидко, правдиво й неупереджено. Він розглядав цивільні та кримінальні справи, виносив вирoki особам, що скоїли злочин. Однак його вирок мусив остаточно затверджувати кошовий отаман або військова рада. В окремих випадках військовий суддя заміняв кошового отамана під іменем «наказного кошового отамана», виконував обов'язки скарбника та начальника артилерії. Зовнішнім знаком влади військового судді була срібна печатка, яку він обов'язково мусив тримати при собі під час військових зборів чи рад і прикладати до паперів, які ухвалювалися усією радою. Побутові умови військового судді, як і кошового отамана, нічим не відрізнялися від умов простих козаків. Він також не мав ні окремого житла, ні окремого столу, а проживав і харчувався разом з козаками куреня, до якого був приписаний. Головним прибутком судді було царське жалування у розмірі 70 карбованців на рік і частина мита за річкові переправи. Як і кошовий, він отримував відро горілки чи білого вина з кожної привезеної на Січ діжки, частину здобичі ватаги, одного з коней, що прибилися, викуп за розковування злочинця від стовпа, «презент» від прохачів і такі самі подарунки від шинкарів, брагарів, м'ясників й калачників, а також ралець на Різдво й Великдень.

На загальній козацькій раді, як кошового і суддю, обирали й військового писаря. До його повнова-

Військовий писар.
Худ. С. Васильківський

жень входило завідування всіма письмовими справами Війська Запорозького, надсилання листів, тобто наказів по куренях. Водночас писар вів усі рахунки, здійснював листування з іншими посадовими особами війська, а також государями та вельможами різних держав від імені усієї запорозької спільноти. Він мусив реєструвати та зберігати усі ділові папери, що надходили на Січ від різних державних та простих осіб на ім'я кошового отамана та всього Війська Запорозького. Військовий писар на Запорозжжі завжди був один, однак оскільки його обов'язки вважалися дуже важливими, то якби інший зважився замість писаря займатися ді-

ловодством від імені Коша, того б безпощадно стратили¹. Роль, яку відігравав військовий писар на Запорозькій Січі, була дуже значною. Багато хто з писарів мав у запорозькому товаристві величезний авторитет, тож міг впливати на настрої усього війська. В руках військового писаря зосереджувалися усі важелі політичного та громадського життя запорозької спільноти певного періоду. Отже, цю посаду можна порівняти, наприклад, з посадою державного секретаря, яка існує у деяких сучасних країнах.

Вплив військових писарів на Запорозжжі підсилювався ще й завдяки тому, що більшість з них обіймала цю посаду незмінно упродовж багатьох років. А. О. Скальковський як приклад наводить те, що протягом сорокарічного існування Нової Січі (1734–1775) у Війську Запорозькому змінилося лише чотири писарі². Однак, незважаючи на величезне значення своєї посади, військові писарі наочно не показували свою справжню політичну й громадську вагу, а навпаки намагалися триматися в тіні. Тому на всіх письмових документах, що виходили від військового писаря, ніде не зустрічається його

¹ Манштейн Х. Записки о России. — М., 1823. — Т. 1. — С. 28.

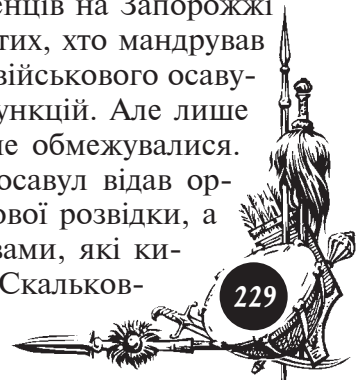
² Скальковський А. О. Історія Нової Січі. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 70.

імені чи підпису. Лише один раз, та й то за межами Січі, під час польського сейму в місті Острозі писар підписався на листі «Іменем усього товариства, війська його королівської милості запорозького низового, власною рукою». Зазвичай же писар у кінці документа ставив іншу формулу: «Отаман Кошовий з усім старшим і меншим низовим Війська Запорозького товариством» разом із прізвищем кошового отамана, якщо той був неписьменним, а якщо ні, то кошовий отаман формулу й прізвище дописував власноруч. Зовнішньою ознакою посади військового писаря була чорнильниця у срібній оправі, яка називалася каламар. Під час військових зборів писар тримав каламар за поясом, а перо застромлював за вухо. Кожний військовий писар мав помічника, виборного військового підписаря, крім якого до штату канцелярії входило ще кілька осіб, що виконували обов'язки канцелярських службовців. Але окремої будівлі для канцелярії на Запорозжжі не було й усі письмові документи оформлялися в курені, до якого належав військовий писар. Життя та утримання військового писаря було таким самим, як і військового судді. Він отримував 50 карбованців жалування на рік і таку ж частку від діжок із горілкою, товарів, судових штрафів, прохачів тощо.

Ще однією виборною посадою у запорозькій спільноті була посада військового осавула, на якого були покладені дуже складні обов'язки. Він мусив здійснювати нагляд за порядком у козацькому середовищі в мирний час у Січі, а під час війни — у таборі. До його обов'язків входило стеження за виконанням судових вироків, затверджених кошовим отаманом або загальною радою, як у Січі, так і у віддалених паланках Війська Запорозького. Військовий осавул також займався провадженням слідства у кримінальних справах та з приводу цивільних суперечок серед сімейних козаків та поселенців на Запорозжжі некозацького стану, організацією охорони тих, хто мандрував степами Запорозжжя. Таким чином, посада військового осавула передбачала виконання поліцейських функцій. Але лише ними обов'язки, покладені на цю особу, не обмежувалися. Окрім поліцейських функцій, військовий осавул видав організацією прикордонної служби та військової розвідки, а також міг командувати під час битв резервами, які кидалися в бій у вирішальний момент. А. О. Скальков-

ський порівнює посаду осавула з посадою міністра поліції та генерал-ад'ютанта при фельдмаршалі¹.

Зовнішнім знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця, дещо тонша посередині, з потовщенням на кінцях, які були скріплені срібними кільцями. Він мав тримати її під час військових зборів. Його прибуток становив 40 карбованців жалування. Помічником військового осавула обирався підосавул, а в разі війни йому на допомогу давався ще й військовий обозний, що відав артилерією та постачанням у військо продовольства.

Усі чотири згадані посадові особи — кошовий отаман, суддя, писар та осавул — становили запорозьку військову старшину, яка керувала військовими, адміністративними, судовими й навіть духовними справами Запорозького Війська. Хоча військова старшина зосереджувалася у Січі, вона для кращого керування усім запорозьким краєм неодноразово здійснювала об'їзди підпорядкованої Війську Запорозькому території, відвідуючи міста, села й зимівники, розташовані на ній, і там віддавала ті або інші розпорядження відповідно до потреб населення, що стосувалися вирівнювання повинностей чи звільнення від податків, розв'язання суперечок чи покарання злочинців тощо. Як відбувалися ці об'їзди території, видно із виписки з похідного журналу січового архіву, наведеної Д. І. Яворницьким. 1772 р. в цьому журналі зазначалося:

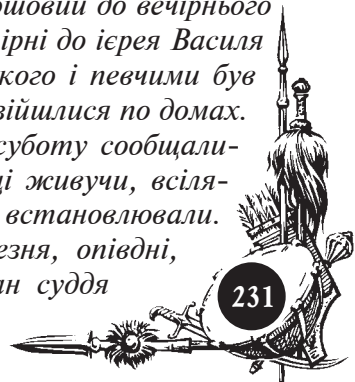
«Його вельможність отаман кошовий Петро Іванович Калнишевський, пан суддя військовий Микола Тимофійович, пан писар Іван Якович Глоба, колишній військовий суддя, Андрій Артемійович Носач, начальник церков отець Володимир Сокальський з дияконом й військова канцелярія похідна, лютого 23 числа 1771 року, у четверток, до сходу сонця виїхали. І їхали чрез весь день й ночі до півгодини на зимівник колишнього старшини, військового осавула, Василя Андрійовича Пішмича. Але через темну ніч, не доїхавши сього Пішмичева зимівника, під сіном стали і, заночували чрез усю ніч, оним сіном коней кормили. 24 числа лютого взяли подальший шлях; в якому шляху поспіли вже у обідній час у зимівник Пішмичев. Яким зустріччю будучи прийняті вельми добре, панів і при панах, прийнято, як-то: обід достатній

¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 70.

становив і горілкою нескудно частував. За це йому віддячивши, поїхали і їхали до Кодаку чрез весь день поспішно, куди в Кодак вже при заходженні сонця поспіли. Але поперед в їзду зустрічені були в Попасних буераках козаками новокодацькими у достатньому числі, хорошо одягнутими, з прапором. А як стали підходити до козацького міста, тоді по-первах два з гармат сигнала дано, а потім раз по раз з усіх наявних біля міста раскатів стрільбу гарматну здійснену. І були приготовлені у священницькому одіянні всі священники з дияконами, при башті, що від військового палацу, для зустрічі з крістом; але що не в сію, а в другу поїхали башту, для чого священники, вже розібравшись зі священного одіяння, з поклоном на квартиру у військовий палац до пана кошового приходили і, добре прийняті будучи, відійшли. Де у військовому палаці пан кошовий з паном писарем, пан же суддя з Андрієм Артемовичем у Кіндрата Северського, а отець начальник з дияконом у священника Василя Алексієва квартирами стали. І ходили 25 числа у суботу в церкву на утрєню і на службу. Поперед служби був акафіст, а по акафісті співано умилену піснь «О вспетая мати» та інші. А коли акафіст зовсім завершився, почата отцем Федором Фомичем служба Божия. А по службі пан кошовий усіх панів і священників, в тому числі через ніч з Самари в Кодак поспівшого і намісника Григорія Порохню, звав і по декілька чарок горілки трактував. І ходили усі за проханням до Полтавця кушати, коім вельми добре, як кажуть, будучи прийняті, воротились по квартирах. А на своїй пан кошовий відпочивши, ходив до вечерні; а по вечерні нікуди не йдучи, в себе вечеряв і спати ліг, і спав до ранкового дзвону, а в той час в церкву на утрєню ходив, також і на службу, яка собором відправляєма була отцем начальником. А по службі усі взагалі звані кушати до пана судді. Пообідавши ж, додому йдучи, заходили на квартиру ієрея Федора, де, побувши малий час, розійшлися по квартирах. І пан кошовий до вечірнього дзвону був, а тоді в церкву на вечірню. По вечірні до ієрея Василя вечеряти і в гості до ієрея Артема ходив у кого і певчими був забавлений; а звідти, не йдучи вже нікуди, розійшлися по домах. І от 27 лютого за прошення прийнялись. У суботу соообщалися всі пани. Від суботи до вівторка в Кодаці живучи, всілякі порядки суспільству тамтешньому корисні встановлювали. І по встановленню у вівторок, 6 числа березня, опівдні, взялися у зворотній марш: пан кошовий, пан суддя

і отець начальник, кої коль скоро в квартири виїхали, зараз раз по раз вистрілено з двох гармат, і козаки з прапором до Попасних проводжали, а від Попасних повернулися. Ми же проти 7 числа березня неподалік Стефана Васильовича зимівника, що в Сурі, а проти 8 числа березня в Кам'яноватій ночували. Авось і в Січ попадемо»¹.

Подібний звіт свідчить про великий авторитет військової влади на Запорозжжі, як і про те, що в краї, судячи по почестях, які їй надавали, до неї ставилися як до самодостатньої державної влади. Військова старшина зустрічалася за певним ритуалом і приймалася найавторитетнішими особами в краї.

На шабель нижче від запорозької військової старшини стояли курінні отамани, яких за кількістю запорозьких куренів також налічувалося 38 осіб. Посада курінного отамана, як й інші посади, була виборною. Курінним отаманом обирали людину, яка відзначалася в очах козаків певними якостями, а саме хоробрістю, рішучістю й кмітливістю. Цю посаду могла обійняти й особа, яка раніше перебувала на військовій старшинській посаді, але переважно курінними ставали люди з простих козаків.

На відміну від формування складу військової старшини, що обиралася на загальній козацькій раді, курінних отаманів обирали по окремих куренях і тому виключалося втручання козаків іншого куреня. На курінних отаманів насамперед покладалися обов'язки інтендантів, тобто вони мусили піклуватися про постачання продовольства та палива для власного куреня, забезпечувати зберігання грошей та особистого майна козаків у курінній скарбниці, ключі від якої завжди зберігалися у курінного. Крім нього, цими ключами ніхто не мав права користуватися, навіть за його відсутності. Курінь вважався свого роду сім'єю, отже, влада курінного отамана над козаками свого куреня розцінювалася як батьківська над дітьми. Якщо хтось із козаків у чомусь завинив, курінний міг, не питаючи ні в кого дозволу, сам накласти на нього тілесне покарання.

Авторитет і влада курінного отамана всередині куреня були настільки високими, що часом запорозькі козаки слухали його навіть більше, ніж кошового отамана чи когось

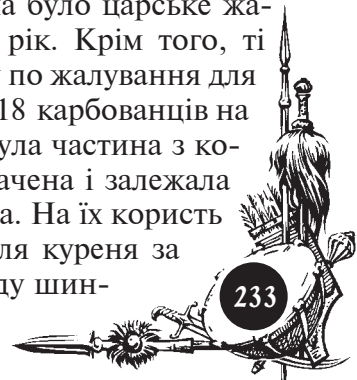
¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 143—144.

із військової старшини. Це, так би мовити, негласно також обмежувало владу останніх над запорозькою спільнотою, і з цим кошовий та військова старшина завжди мусили рахуватися. Тому кошовий отаман, вирішуючи якісь найважливі питання, часто намагався впливати на усе військо не безпосередньо, а через курінних отаманів. Таким чином, курінні отамани виконували своєрідну роль посередників між військовою старшиною та простим козацьким товариством, а часом виступали і зняряддям в руках кошового, особливо тоді, коли якась справа потребувала негайного вирішення усього війська, а козаки або ухилилися від швидкої відповіді, або зовсім не погоджувалися на пропозицію кошового. За таких умов посада кошового отамана мала неабияке політичне значення у внутрішньому житті Запорозької Січі. Можливо, що успішне виконання обов'язків курінного отамана відкривало перед козаком шлях до подальшої кар'єри, аж до обрання у кошові. Але швидше за усе це все ж не становило обов'язкової умови, оскільки прямих вказівок на це в історичних джерелах немає. Якщо ж козак, ставши курінним отаманом, не відповідав вимогам, які покладала на нього ця посада, курінне товариство негайно його скидало, а в разі, якщо той ще й чинив якісь утиски щодо своїх підлеглих, його могли покарати на смерть.

Крім прямих обов'язків, сімнадцятеро з курінних отаманів щороку вирушали із Запорозької Січі до столиці, де отримували грошове або хлібне жалування для всього війська. Під час війни вони не брали участі у походах, а залишалися при своїх куренях «на господарстві». Замість курінних отаманів у таких випадках призначалися наказні курінні отамани, які завжди очолювали свої курені під час ведення військових дій і показували своїм козакам приклади мужності й відваги. Під час походу кожен курінь мав свою хоругву, і козак, якому доручали її нести, називався хорунжим.

Основним прибутком курінного отамана було царське жалування, що становило 27 карбованців на рік. Крім того, ті 17 отаманів, які щороку вирушали в Москву по жалування для Війська Запорозького, за це отримували ще 18 карбованців на людину. Додатковим прибутком курінних була частина з козацьких трофеїв, яка, до речі, була не визначена і залежала від ставлення до нього того чи іншого козака. На їх користь йшла частина грошей, яку вони збирали для куреня за крамниці й будівлі на базарах, здані в оренду шин-

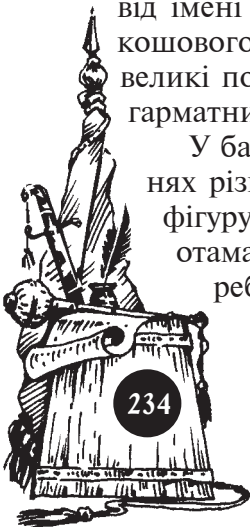

Січовий дід, абшитований.
Худ. С. Васильківський

носіями усіх її звичаїв і традицій та їх виконавцями. *«Вони протверезували й утихомирювали молодих козаків, які, за повної рівності товариства, не знали ніяких шор; часто вони йшли навіть проти волі «власної» старшини, не поминаючи й самого пана кошового, коли бачили в чомусь порушення з його боку одвічних порядків запорізької громади»¹.*

Коли на січовій площі збиралася загальна козацька рада, «сивоусі діди» займали місце поряд з військовою старшиною. Під час курінних рад вони стояли за курінним отаманом, а коли йшла війна — керували окремими загонами. У листах, писаних від імені січового товариства, їх вписували одразу після імені кошового отамана. Коли така особа помирала, їй віддавалися великі почесті і під час поховання таких людей їм салютували гарматними пострілами і пострілами з козацьких рушниць.

У багатьох ділових паперах запорізького Коша та посланнях різних осіб на ім'я Війська Запорізького «сивоусі діди» фігурували на рівних з військовою старшиною та курінними отаманами. Наприклад, 1765 р. кошовий отаман, що перебував тоді в Петербурзі, писав своєму намісникові у

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 144.

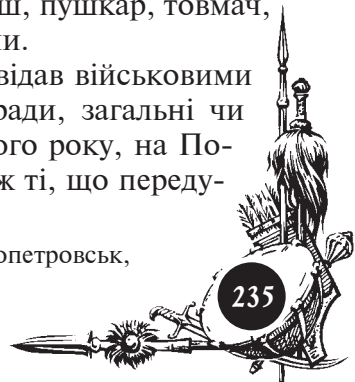

війську військовому судді Павлу Головатому: *«В наступаючому новому році Ви не зробіть того, щоб від управління звільнитися, бо якщо захочете таке вчинити, то крайньої війську і нам неслави завдасте... і за бідних сиріт нікого Бог не осудить, як тільки самих вас. Щоб же військо вам перемену у нинішню плачевну пору не захотіло робити, — хоч я і не сподіваюсь, — одначе писав до стариків. Аби ж панам отаманам цього не забагалось вчинити, оголосіть цю мою карту панам отаманам усім на сходці, щоб вони, про це відаючи й відчуваючи нинішню війська нужду і крайне через кілька років спустошення... у переміні вам собі й іншим утрималися до мого приїзду. А якщо хто цього не послухається й заподіє таку перемішку, то не тільки перед Богом, а й перед військом судитися буде»*. На цьому листі містилася помітка військового судді, зроблена рукою військового писаря: *«Ця карта отримана від пана 6 грудня і другого дня оголошена на сходці отаманів у присутності стариків. Затверджено: з усім те виконати»*. 1774 р. фаворит російської імператриці Катерини II Григорій Потьомкін, вишукуючи будь-який привід для знищення Запорозької Січі, отримавши на неї скаргу від урядовців на новоприєднаних після війни з Туреччиною 1768–1774 рр. землях, повідомив про це військовому депутатові Антону Головатому і додав: *«Пошлеться грамота в Кош, щоб сам кошовий з писарем приїхав до Москви для відповіді»*. Запорожець же відповідав впливовому сановникові: *«Кошовий і старшини тому не причиною, а робиться се від товариства; кошового й старшин напучують старики, отамани і військо»*¹. Таким чином, старі козаки мали великий вплив на Січі й становили щось на кшталт «громадської ради», яка, з одного боку, відображувала стан громадської думки у товаристві, а з іншого — активно формувала її.

На Січі існувало й чимало службових посад, які виконували розпорядження військової старшини: довбиш, пушкар, товмач, кантаржій, канцеляристи та шкільні отамани.

Військовий довбиш (або политаврник) відав військовими литаврами, якими козаки скликалися на ради, загальні чи окремі, які відбувалися в перший день нового року, на Покровські свята, Великдень (у квітні), а також ті, що переду-

¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 86.

вали військовим походам та з приводу приїзду в Запорозьку Січ якихось важливих осіб. Крім цього прямого обов'язку, довбиш також міг виконувати обов'язки інших службовців, зокрема поліцейського. Він роздягав засуджених злочинців і приковував їх до ганебного стовпа на січовій площі, привозив з паланок на Січ різних порушників, був присутнім під час виконання судових вироків, контролював сплату податків особами, що не були членами козацького товариства, але проживали на території Запорозжя, стягав на користь Війська Запорозького мито на товари та платню за користування переправами через ріки. Жалування довбиша в порівнянні з жалуванням військової старшини було дуже незначним і становило приблизно три карбованці на рік. Військовому довбишеві у виконанні покладених на нього обов'язків допомагав виборний піддовбиш.

На військового пушкаря було покладено обов'язок завідувати усією запорозькою військовою артилерією, а також артилерійськими боєприпасами (порохом, ядрами, кулями). Одночасно він виступав як наглядач січової в'язниці, оскільки у військовій пушкарні утримувалися злочинці, на яких чекав суд, а також засуджені до тюремного ув'язнення. Крім того, до кола обов'язків військового пушкаря входив щорічний прийом продовольства, свинцю та пороху, які надсилав московський уряд Війську Запорозькому. Для цього він щовесни залишав Січ. Жалування військового пушкаря, як і довбиша, становило три карбованці на рік. Крім військового пушкаря, до штату запорозької пушкарні входили підпушкар та декілька гармашів чи канонірів, які були вправні у стрільбі з гармат та рушниць.

Товмач Війська Запорозького виконував обов'язки перекладача і мусив знати мови народів, представники яких мали стосунки з січовим товариством або проїжджали територією запорозького краю. Здебільшого це були поляки, турки, татари, молдаване, греки, вірмени, німці та ін. Товмач мусив накладати візи на їхні посвідчення, оголошувати їм вимоги запорозького Коша, виступав як посередник між ними й запорозькими козаками, перекладав документи, що надходили на Запорозжя від іноземних володарів. Як людину, що зналася на різних іноземних мовах, керівництво Запорозької Січі часто відправляло військового товмача з таємними місіями за кордони запорозьких володінь

або засилало його до ворожого табору з метою збирання розвідувальної інформації.

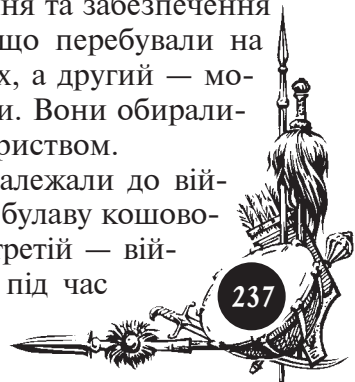
Військовими еталонами мір і ваг відав військовий кантаржій (приказчик). Назва цієї посади походить від тюркського слова «кантар», що означає вагу. Здебільшого він здійснював нагляд за торговельною діяльністю на Запорозжжі, водночас виконував і фіскальні функції, збираючи на користь Війська Запорозького податки з усіх привезених у Січ товарів і розподіляючи податкові надходження та товари між козацькою громадою, старшиною та церквою. Таким чином, посаду військового кантаржія можна порівняти з головою відомства, що відає державним майном. Йому на базарній площі було виділене окреме приміщення для проживання.

Фіскальні функції покладалися також на військових шафарів, яких на Січі було не менше чотирьох осіб. Але якщо кантаржій діяв на території Січі, то останні, разом зі своїми помічниками підшафаріями, повинні були збирати прибутки за її межами, а саме на головних дніпровських переправах, перевозах через Південний Буг та Самару — Кодацькому, Микитинському, Бугогардівському, Самарському та ін. Оподаткуванню підлягали всі особи «різного стану й народності». Виконуючи покладені на них обов'язки, шафарі вели спеціальні книги, де записувалися прибутки й видатки. При них були козацькі команди, які пильно стежили за дотриманням порядку при перевезенні вантажів через переправи.

На Січі існував також штат військових канцеляристів, який сягав іноді до 20 осіб, безпосередньо підпорядкований військовому писареві. Канцеляристи поділялися на старших і молодших (або писарів і підписаріїв).

На Січі діяли також двоє шкільних отаманів. Вони тримали в руках шкільні кошти і дбали про харчування та забезпечення нормальних умов життя юнаків та дітей, що перебували на Січі. Один із них займався освітою старших, а другий — молодших школярів. Ці особи були виборними. Вони обиралися та скидалися юнацьким та дитячим товариством.

Булавничий, бунчужний та хорунжий належали до військових службовців. Перший із них зберігав булаву кошового отамана, другий — військові бунчуки, а третій — військовий прапор (хоругву), який він носив під час

Хорунжий.
Худ. С. Васильківський

війни. Крім військового хорунжого, такі ж посади існували на курінному рівні за кількістю куренів (38). Серед військових службовців були так звані чауші, які виконували роль посильних або зв'язкових.

Найнижчим службовим рангом у Запорозькому війську була посада громадського отамана. Громадські отамани спостерігали за ладом та поведінкою серед поселенців на запорозьких землях, що не були козаками й жили та працювали у слободах та зимівниках. Крім того, в Запорозькому війську були військовий табунник та військовий скотар, на яких покладался нагляд за громадськими стадами коней і великої рогатої худоби. Чабани випасали

овець, що належали Війську Запорозькому. Троє останніх, особливо чабани, становили особливий тип людей, який виділявся серед інших верств запорозького суспільства своєю оригінальністю. Д. І. Яворницький, який збирав та записував розповіді старожилів, пише про це:

«У них був звичай, що кожен козак, особливо табунник, скотар й чабан, оперізувався ремінним поясом, а через плече йшов шкіряний гаман, прикрашений мідними, срібними й золотими блискітками й гудзиками, в якому носив кресало, губку про запас, на всяк випадок, а до пояса прив'язував швайку і неодмінно ложкар, швайку для ремонту кінської збруї, а ложкар для збереження у цілісності ложки, що вважалася у них особливою і крайньою необхідністю: той не козак, хто не чинить за цим звичаєм, такого вважали за найгіршого недбайла і невинного пастуха. Ото, приміром, коли пастух чи чабан надумає поїхати чи піти зі свого коша до іншого, сусіднього, за якоюсь потребою, а прийшовши туди, застане, що пастухи обідають чи вечеряють, то каже їм: «Хліб та сіль пани-молодці!» А вони відповідають: «Їмо, та свій, а ти у порозі постій». — «Ні, братці, давайте й мені місце!» — відповідає гість, відразу виймає свою ложку з ложкаря та й сідає разом з ними, і тоді

тамтешні чабани похвалять гостя й кажуть: «От козак кмітливий та справний. Вечеряй, братчику, вечеряй». І дадуть йому місце й по-дружньому вітають. Якщо ж котрий звичаю цього не знає, з того сміються і називають бовдуром. Коли ж пастух чи якийсь інший гість, прийшовши, не застане ні обіду, ні вечері, в який би то не було час, то отаман коша, привітавшись за звичаєм із гостем, одразу наказує своєму кухареві варити тетерю, мамалигу чи милай і, погодувавши гостя, питає, чого той прийшов»¹.

Поряд із січовою старшиною існувала ще й похідна та паланкова старшина. Вона займала проміжне становище, оскільки стояла нижче січових начальників і вище службовців. Її діяльність проходила за межами Запорозької Січі. До похідної старшини належали полковник (якого ще називали сердюком), осавул і писар. Вони виконували свої обов'язки у військовий час, у сухопутних та морських походах, або в мирний час переслідували розбійників та керували прикордонною вартою на кордонах запорозького краю. Начальницькою посадою похідної старшини зазвичай була посада полковника, який мав під своїм командуванням кілька загонів запорозьких козаків, а також осавула й писаря.

Паланкова старшина складалася з п'яти осіб, якими були полковник, осавул, писар, підосавул і підписарій. На ці посади обиралися заслужені люди, але вони щороку змінювалися після проведення загальної військової ради. Ці посадові особи здійснювали контроль над козаками, що проживали в зимівниках та слободах. До обов'язків паланкових полковників входило посилати роз'їзди на кордони запорозьких володінь для спостереження за станом справ вірогідних супротивників та доповіді про це січовому начальству. Один із паланкових старшин щороку входив до складу запорозької делегації, яка їздила до столиці за жалуванням для Запорозького війська.

У підпорядкованих землях паланкові полковники були наділені великими повноваженнями. У паланках вони вважалися намісниками кошового отамана і діяли в них так само, як і останній на Січі. Тому, як і кошовий, паланкові полковники мали право навіть карати на смерть злочинців. Влада паланкового полковника поширювалася не тільки на

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 147.

постійних мешканців паланки, а й на осіб, що були проїздом у підпорядкованій йому паланці. Він давав дозвіл на в'їзд у запорозькі землі, а за перепустку видавав спеціальний знак у вигляді пірнача. Зовнішнім знаком гідності паланкового полковника був також металевий пірнач, якого носили за поясом. На утримання паланкової старшини з огляду на велике значення її в управлінні запорозькими територіями на Січі виділялися завжди чималі кошти.

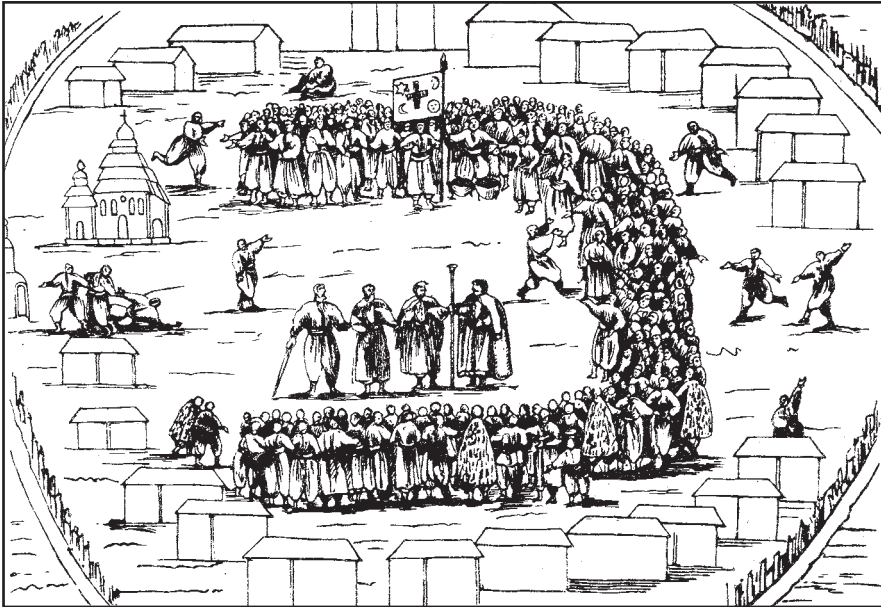
Запорозька вільна військова спільнота початково була стихійним утворенням вільних людей. Тому громадський лад у них ґрунтувався на самоорганізації і на засадах общинної демократії, яка взагалі була притаманна українському суспільству XVI—XVIII ст. Найвищим органом влади будь-якої общини завжди була загальна рада, у якій брали участь усі члени общини. Вона була необхідна такому суспільству для того, щоб узгоджувати інтереси окремих осіб, а також окремих угруповань людей. Оскільки общинні порядки ґрунтувалися здебільшого на стародавніх звичаях і традиціях, для таких рад був характерним значний ступінь обрядовості.

Не залишалася винятком у цьому відношенні й запорозька спільнота, вищим органом управління якою була загальна військова козацька рада. За звичаями такі ради відбувалися в певні дні — кожного першого дня нового року, на церковне свято Pokрова 1(14) жовтня, на другий чи третій день після Великодня. Крім того, часто загальновійськові ради скликалися позачергово, за бажанням старшини чи усього козацького товариства, або навіть простої «сіроми», коли обговорювалися питання поточної політики запорозької спільноти, війни й миру, покарання злочинців, поділу земель та угідь, що мусив відбуватися щороку.

Найголовнішою вважалася рада, на якій відбувалося обрання військової старшини. Вона проходила щороку 1(14) січня і супроводжувалася численними ритуальними діями. Найдокладнішу реконструкцію перебігу такої ради дає в «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницький:

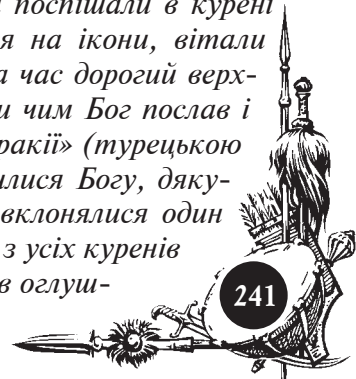
«Ще за кілька днів до настання нового року всі козаки, що перебували в зимівниках, на річках, озерах, у степах і плавнях і займалися там хто домашнім господарством, хто рибальством чи полюванням, — усі поспішали з огляду на наступний поділ земель і вибори старшини, у столицю

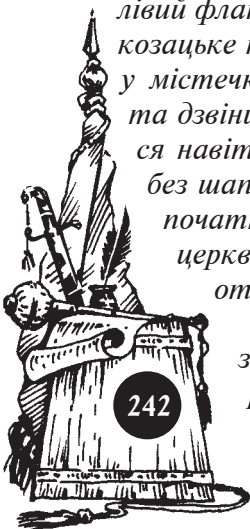
Рада на Січі
(Гравюра XVIII ст.)

своєї козацької громади — Січ. Саме в день першого січня нового року вони схоплювалися на ноги особливо рано, відразу вмивалися холодною водою, одягали свій найкращий одяг — черкески з візерунчастого штофу, червоні, з широким вільотами жупани, червоні сап'янци, високі сукняні шапки, барвисті шовкові пояси, озброювалися дорогими шаблями, пістолями, кинджалами, ятаганами й поспішали на гул дзвонів у січову церкву Покрови пресвятої Богородиці. Вислухавши спочатку утрєню, а потім обідню, що відправлялася з особливою урочистістю й пишністю, козаки після закінчення богослужіння виходили з церкви й поспішали в курені на обід. Прийшовши в курінь, вони молилися на ікони, вітали один одного зі святом, тоді скидали з себе на час дорогий верхній одяг і сідали за спільний стіл. Пообідавши чим Бог послав і достатньо випивши з нагоди свята «шумної ракії» (турецькою «горілка»), козаки вставали з-за столу, молилися Богу, дякували своєму отаманові, курінному кухареві, вклонялися один одному, знову одягали дорогий одяг і виходили з усіх куренів на площу. В цей момент на січовій площі лунав оглуш-

лівий постріл із найбільшої гармати: таким був козацький звичай. Далі на звук гармати й за наказом кошового отамана військовий довбиш виносив зі свого куреня палиці до литаврів, які постійно зберігалися у нього, з палицями йшов до церкви, брав звідти литаври, які постійно переховувалися там разом з іншими військовими клейнодами, виходив із церкви на площу й бив у литаври для збору козаків на раду спочатку один раз «дрібним дробом». На цей звук насамперед з'являвся військовий осавул; він також йшов у січову церкву, брав звідти великий військовий прапор або стягу хоругву, виносив його на площу й ставив біля церкви. Довбиш знову бив у литаври, але вже двічі, також «дрібним дробом». На цей сигнал, мов бджоли на мед, поспішали козаки на раду чи вічеву площу, гладенько вирівняну й посипану піском з цієї нагоди. За простими козаками на площу вступала січова старшина: кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул, після військової старшини тридцять вісім військових отаманів і кілька чоловік військових «службовців»; кожен із військових старшин ніс знак своєї гідності: кошовий — велику палицю або булаву, суддя — велику срібну печатку, писар — перо і срібний каламар, осавул — малу палицю, курінні отамани — ціпки. Вся старшина була з непокритими головами, без шапок, бо в той час йшла на площу, наче на судне місце. Довбиш, побачивши старшину, віддав їм честь боєм у литаври. Тим часом старшина, вийшовши на середину, ставала на площі в один ряд, один біля одного за старшинством своїх чинів, і вклонялася на всі чотири боки «славному низовому товариству». Товариство ставало за курінними отаманами навколо церкви, починаючи правий фланг від кошового і закінчуючи лівий фланг біля військового осавула, утворюючи загалом величезне козацьке коло. Іноді при повному військовому зборі, не вміщаючись у містечку Січі, певна частина товариства залазила на курені та дзвіницю, ставала у рови, піднімалася на вали й розтягувалася навіть далеко уздовж річки. Як і старшина, всі козаки були без шапок і на поклони старшини відповідали поклонами. Перед початком самої ради на площу з'являвся настоятель січової церкви і правив молебень. Після закінчення служби кошовий отаман оголошував товариству мету скликання ради:

— Панове-молодці! Тепер у нас новий рік; слід нам за давнім нашим звичаєм розділити між товаришами всі ріки, озера, урочища, звірині лови й рибні місця.

— Та слід, слід! Будемо ділити, як споконвіку в нас прийнято, за лясами, жеребкуванням.

Після цих слів уперед виступав військовий писар, який наперед розписував по куренях усі угіддя на маленьких папірцях, клав їх у шапку, перемішував й пропонував курінним отаманам підходити до шапки й розбирати папірці. Отамани підходили й розбирали, писар зачитував, і що якому куреню діставалося, тим він і володів протягом року, до нового поділу. Тут суперечок і відмовлянь не було: отамани дякували старшині й ставали на свої місця. Дотримувалися лише правила, що спочатку отримували землю курінні, потім військова старшина, за нею духовенство і врешті жонаті населення запорізьких вольностей: парубки з товариства скрізь користувалися перевагою у правах володіння земельними угіддями перед жонатим станом; особи, що не належали до війська, рідко отримували землю у Запоріжжі.

Так ділили всю землю запорізьких козаків від гирла ріки Самари до верхів'я ріки Конки і від порогів Дніпра до гирла Бугу. Цей щорічний поділ землі жеребкуванням відбувався з огляду на різне багатство запорізьких урочищ: одні з них були надзвичайно щедрими, інші — надто бідними. Тому, щоб тривале володіння багатими угіддями не викликало заздрощів і чвар серед товариства, їх щороку ділили жеребкуванням. У цьому разі кожен вдовольнявся своїми угіддями і не заздрив товаришеві, якому випадково траплявся кращий жереб. Вважається, що цей щорічний поділ залежав також і від більшої чи меншої безпеки з боку ворожих запоріжцям сусідів, оскільки кожен волів отримати угіддя подалі від південного кордону, щоб бути безпечним від татар.

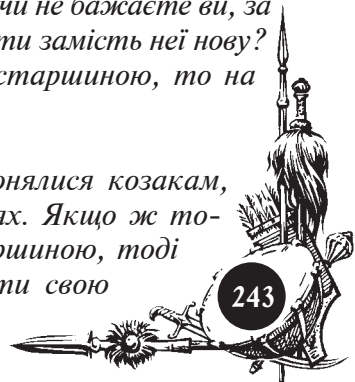
Після поділу угідь довбиш знову бив у литаври, й козаки знову зходились у Січ. Часом їх збиралося до п'яти тисяч і більше. Кошовий отаман знову звертався з мовою до січового товариства:

— Панове молодці! У нас сьогодні новий рік; чи не бажаєте ви, за старим звичаєм, змінити всю старшину й обрати замість неї нову?

Якщо товариство було вдоволене своєю старшиною, то на пропозицію кошового відповідало так:

— Ви добрі пани, пануйте ще над нами!

Тоді кошовий, суддя, писар і осавул вклонялися козакам, дякували їм за честь і розходилися по куренях. Якщо ж товариство чомусь було невдоволене своєю старшиною, тоді після питання кошового казало йому віднести свою

булаву чи палицю до прапора й покласти на шапку. Якщо ж товариство при цьому відкривало за кошовим якусь провину чи допущену ним явну несправедливість, тоді, не соромлячись, кричало:

— Покинь, скурвий сину, своє кошів'я, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди собі геть, поганий сину, ти для нас неспособний! Поклади свою булаву, поклади!

Кошовий негайно скорявся: він кидав на землю свою шапку, на шапку клав палицю, вклонявся всьому товариству, дякуючи за честь, виявлену йому протягом року, й ішов із площі у свій курінь. Після відходу кошового те саме повинні були зробити, із солідарності з кошовим, суддя, писар, осавул, хоча б до них товариство й не мало докорів. Зрештою, останнім, якщо хтось із них подобався козакам, товариство кричало, щоб він «не скидав з себе свого чину», і той повинен був беззаперечно коритися і стояти на площі. Іноді, перш ніж відпустити старшину з площі, товариство вимагало від неї звіту за різні дії і ставило їй різні питання. Однак старшина, як звичайно, рідко виявлялася у чомусь винною: користуючись своєю владою лише рік і пам'ятаючи про звіт наприкінці року, вона рідко діяла за власним бажанням, а переважно за бажанням усього війська. Якщо ж, усупереч цьому, старшину викривали в якихось злочинах супроти війська, її карали за це на смерть.

Після відходу старої старшини приймалися до обрання нової. При цьому на сцену виступали суто народні начала: ні курінні отамани, ні хтось інший з «пануючих» осіб не мали в цьому разі жодного вирішального впливу, всією справою керувала просто чернь, так звана сіромашня. Природно, що при цьому починалися суперечки, перемовки й сварки, тим більше, що багато хто того дня, ради свята, часом через край хильнув «п'яного зілля» — горілки. Сперечалися передусім про те, кого саме обирати кошовим отаманом — кожен курінь висував свого кандидата й наполягав на обранні саме його, а не когось іншого. Суперечки тривали часом кілька годин. Усі кандидати, чиї імена вигукували на площі, повинні були відразу покинути її й піти у свої курені, щоб особистою участю не допомагати обранню. Врешті після довгих суперечок, зупинялися на одному з усіх названих кандидатів.

Тоді з-посеред козаків виділялося десятеро чи й більше чоловік, які йшли в той курінь, де сидів обраний кошовим козак. Прийшовши, вони оголошували обраному волю всього товариства й просили його прийняти запропоновану

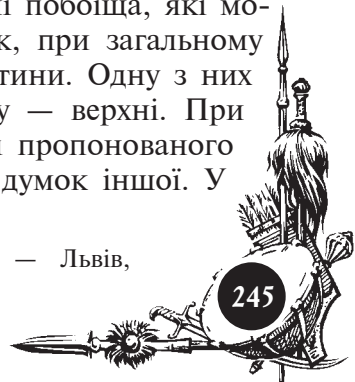

йому честь. Якщо обраний починав відмовлятися, двоє з козаків брали його попід руки, двоє чи троє пхали ззаду, кілька чоловік штовхали в боки й так вели на площу, промовляючи: «Йди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном». Так приводили обраного в раду; тут йому вручали палицю й оголошували бажання усього війська бачити його кошовим отаманом. Але обраний, за давнім звичаєм, повинен був спочатку двічі відмовитися від пропонованої йому честі й лише після третьої пропозиції брав у руки палицю. Тоді військо наказувало довбишу пробити честь кошовому отаманові, а старі козаки «сивоусі діди, славні низові лицарі» по черзі підходили до нього й сипали на його виголену голову пісок чи мазали тім'я голови болотом, якщо погода на той час була дощовою, на знак того, щоб він не забував про своє низьке походження і не прагнув вивищитися над усім товариством. Кошовий повинен був вклонятися на усі чотири сторони й дякувати товариству за честь, на що товариство відповідало йому криком: «Будь пане здоровий та гладкий! Дай тобі, Боже, лебединий вік і журавлиний крик!» На цьому й закінчувалися вибори кошового. Того самого дня, першого січня, так само проходили й вибори судді, писаря, осавула й курінних отаманів, лише з тією різницею, що військовому судді при обранні вручали печатку, писареві — каламар, а військовому осавулові жезл. Другого січня обирали довбиша, далі наступних урядовців: пушкаря, писаря, кантаржія та інших»¹.

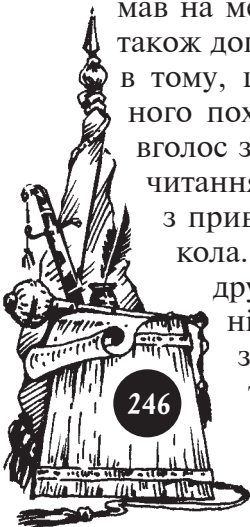
Хоча питання життя та діяльності запорозької спільноти вирішувалися на демократичних засадах, тут був присутній елемент охлократії («влади натовпу»). Річ у тому, що голосування являло собою крик. Яка частина козаків кричить гучніше, та й вважається більшістю. Прояви козацької демократії не завжди проходили мирно. Час від часу суперечки з приводу того чи іншого питання переростали у справжні побоїща, які могли завершуватися й пролиттям крові. Так, при загальному голосуванні незгідні поділялися на дві частини. Одну з них становили так звані нижні курені, а другу — верхні. При цьому кожна сторона, бажаючи прийняття пропонованого нею рішення, не бажала прислухатися до думок іншої. У

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 131—134.

запалі суперницькі угруповання починали трошити курені одна одної, що завдавало Запорозькій Січі великих збитків. Якщо бійка розпочиналася під час виборів старшини, то різні групи козаків проголошували одночасно кошовими, судьями, писарями й осавулами по кілька осіб. Іноді бувало, що вже після загальної військової ради група невдоволених козаків піднімала заколот, відмовляючись визнавати вже обрану старшину, і вимагала скликання нової ради або навіть діяла окремо і, захопивши знаки влади, вручала їх своїм висуванцям, навіть проти їхньої волі. Бувало й так, що безпорядки на Січі набували таких масштабів, що старшина, аби зберегти своє життя, була змушена взагалі тікати з козацької столиці. Подібні безладдя могли переростати й у погроми на ринковій площі, що супроводжувалися пограбуванням торгівців та ремісників, які перебували на Січі. Такі конфлікти траплялися, між іншим і у флібустьєрів Карибського моря, коли час від часу команди піратських кораблів вішали обраного ними капітана та інших командирів на реях або кидали за борт, а піратські капітани та очолені ними команди з'ясовували стосунки у справжніх морських баталіях. Отже, охлократична поведінка є однією з характерних рис вільної військової спільноти. До того ж звичаї і традиції через своє давнє походження були не в змозі врегулювати мінливі відносини.

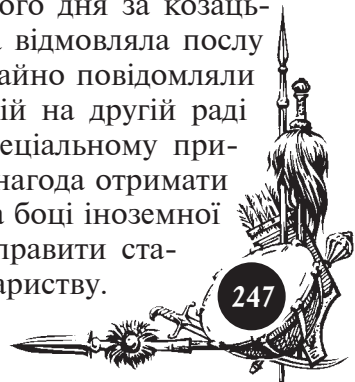
Коли загальна козацька рада розглядала питання не про вибори військової старшини, а якесь інше, наприклад про здійснення походу, вона мала дещо інший характер. Козаки також збиралися на січовий майдан і розташовувалися по колу. Якщо в Січі о цій порі був присутній іноземний посол, який мав на меті запропонувати козакам вирушити в похід, то його також допускали до участі в раді. Але його місія полягала лише в тому, що він мусив надати колу письмові умови планованого походу, після чого покинути раду. Далі перед козаками вголос зачитувалися передані послом документи, а після прочитання кошовий пропонував козакам висловити свою думку з приводу пропозицій. Для цього козаки поділялися на два кола. В одному колі знаходилася запорозька старшина, а в другому — прості козаки. Після тривалих нарад останні приймали чи відкидали пропозицію посла. Знаком згоди було підкидування вгору козацьких шапок. Потім прості козаки («сірома») зверталися до старшини

з вимогою повної згоди в усьому. В такому разі старшині було дуже важко відмовлятися, оскільки сірома в разі незгоди могла вчинити погром. Тому, як правило, старшина, навіть мимовіль, мусила підтримувати рішення козацької маси. Після ухвалення рішення з усіх присутніх на раді обиралася делегація з двадцяти козацьких депутатів, що утворювали спеціальне мале коло, яке після ще одного тривалого обговорення питання знову запрошувало посла. Саме воно було уповноважене вести з ним переговори, які обидві сторони вели, сидячи просто на землі посеред великого кола. Після того як переговори завершувалися, військові осавули обходили усе велике коло та інформували товариство про те, на яких умовах мале коло уклало договір з послом іноземної держави. Далі сірома знову віддалялася від кола і утворювала своє окреме, де радилася між собою, а потім висловлювала свою згоду голосними вигуками та підкиданням шапок. Швидше за все, це була така собі дипломатична формальність або, можливо, виверт, який мусив показати іноземному представникові, що козацька громада нібито робить благодійний вчинок щодо його держави. Після цього рада вважалася завершеною.

Проте і в цьому разі давалися взнаки охлократичні тенденції, які також можна було використати для тиску на посла з метою домогтися від нього ще більшої винагороди за участь запорозького товариства у пропонованому ним поході. Часто таке спрацьовувало. Річ у тому, що частина козацької громади, можливо, й невелика (здебільшого це були заможні козаки — власники човнів, мисливці, промисловики, яким було що втрачати на чужій для них війні), розповідаючи про далечінь дороги, різні небезпеки, складності й випадковості війни, лобіювали по куренях точку зору, протилежну рішенню, ухвалену на раді. І якщо це вдавалося, то вже наступного дня за козацькою ініціативою скликалася нова рада, яка відмовляла послу у задоволенні його пропозицій. Про це негайно повідомляли іноземця, який, звичайно, не був присутній на другій раді і перебував у виділеному йому на Січі спеціальному приміщенні. Саме тоді у старшини з'являлася нагода отримати додатковий зиск за участь козаків у війні на боці іноземної держави, оскільки посол, намагаючись виправити становище, міг обіцяти нові винагороди товариству.

І про це вони сильно клопоталися, вмовляючи козаків змінити своє рішення. Якщо ж умовляння не впливали на настрої козацької маси, вдавалися до такого прийому, як дострокова «відставка» кошового отамана. Той демонстративно відмовлявся від своєї посади і залишав раду, заявляючи, що не бажає очолювати людей, які не дбають про військову честь, козацьку славу і добре ім'я. Після того як він ішов, розходилося й коло. Такий крок, як правило, впливав на козацьку масу, оскільки колективна психологія січового братства не сприймала беззладдя. Тому вже за кілька годин відбувалася третя рада. Перше, що робили тоді козаки, це виряджали зі своїх лав депутацію, яка мусила просити кошового знову повернутися до виконання своїх обов'язків, і той, хоч і не одразу, йшов назустріч товариству і знову з'являвся на радній площі. Після цього все вже йшло гладко. Козаки знову викладали свої умови до іноземного володаря, що пропонував їм воювати на боці його держави, і відсилали письмове викладення цих умов послу, вимагаючи на них відповіді. Ознайомившись з умовами, посол з'являвся на площу і оголошував свою згоду на всі запропоновані козаками пункти угоди, підкріплюючи це «подарунком» з кількох тисяч золотих, які, до речі, ретельно перелічувалися кількома старшинами. Після цього посол ішов з площі, де залишалися самі козаки, які обговорювали деталі походу. Посла проводжали з усіма урочистостями. Йому дарували хутро й шапку, а також передавали листа іноземному володареві про свою згоду.

Крім загальних військових рад, у запорозьких козаків були ще й ради курінних, що називалися «сходками». Вони відбувалися, якщо старшина й отамани не бажали скликати загальну раду. Тоді до куреня, де жив кошовий отаман, збиралися курінні отамани. На сходках переважно йшлося про незначні походи, обговорювалися питання охорони кордонів, а також таємні та термінові справи, що вимагали збереження режиму секретності та негайного виконання.

На Запорозжжі існували й паланкові ради. Однак на них обговорювалися незначні, переважно господарські питання, пов'язані з певною місцевістю, слободою чи зимівниками. Учасниками таких рад були здебільшого одружені козаки, які займалися господарською діяльністю.

Запорозька спільнота мала власну символіку. Роль такої символіки відігравали клейноди — певні знаки, регалії чи атрибути влади, які були ознаками певних посад на Запорозжжі. Уперше клейноди Війську Запорозькому були надані 1576 р. королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм, коли від його імені на Січ були надіслані хорогви (прапори), булава, бунчук і печатка.

Хорогву робили з яскраво-червоної тканини. Посередині зображувався білий польський орел, коли Запорозжжя перебувало під польською юрисдикцією, або двоголовий російський, коли воно опинилося у сфері впливу Московської держави. По боках полотнища зображувалися Спаситель та архістратиг Михаїл.

Булава являла собою срібну позолочену, іноді прикрашену коштовним камінням кулю, насаджену на металеву або дерев'яну (зроблену з горіхового дерева) палицю, яка була ретельно відполірована та пофарбована у якийсь темний колір.

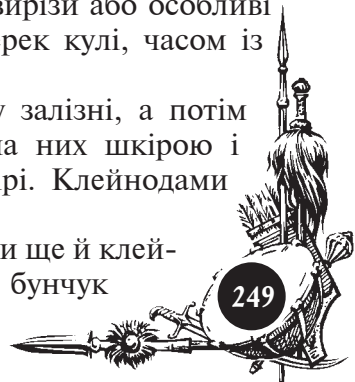
Бунчуком називали просту пофарбовану у чорний колір палицю, на верхньому кінці якої була насаджена мідна куля, під яку вставлялося волосся з кінського хвоста. На Січі, як правило, бунчукове кінське волосся було білого кольору і переплетене червоними мотузками. Цей атрибут був запозичений запорозжцями у турків.

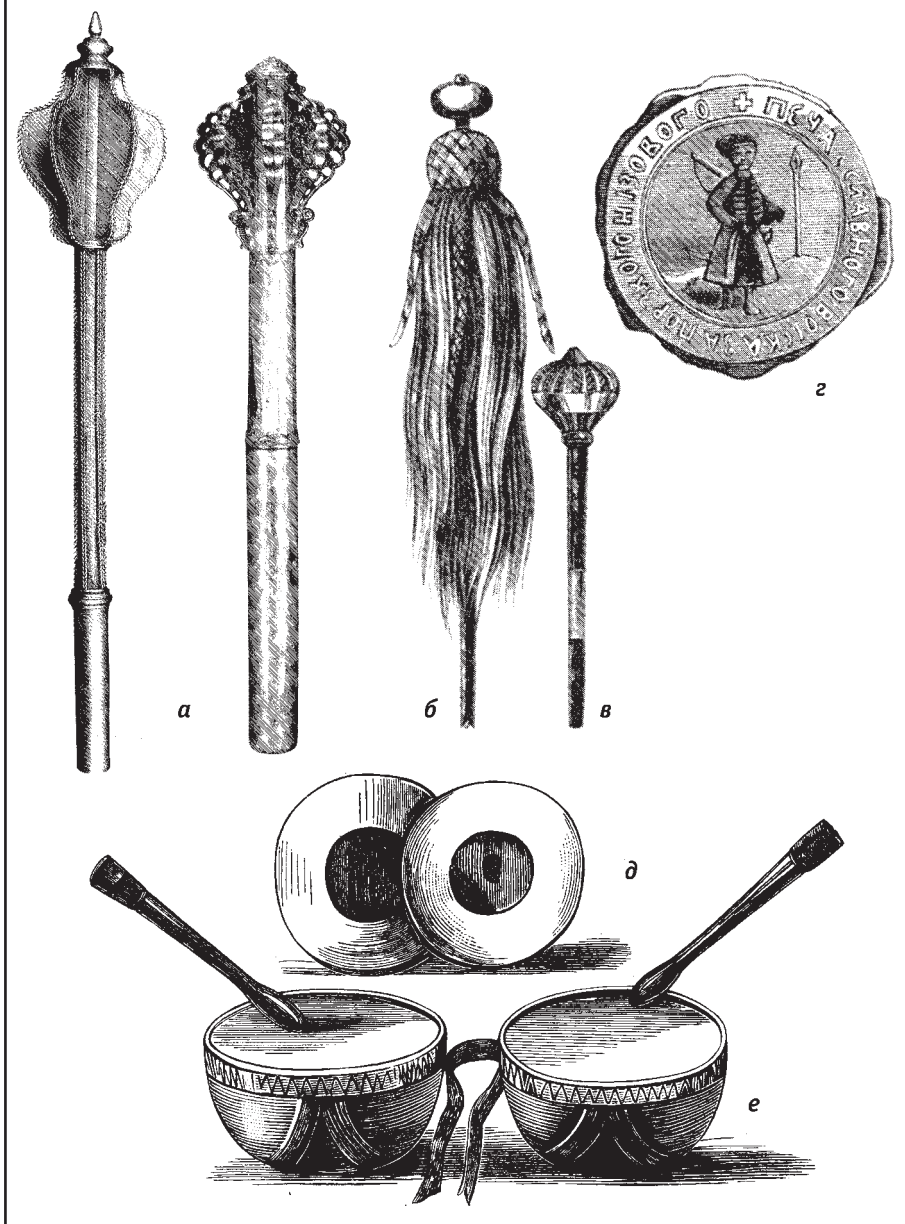
Військова печатка мала округлу форму і виготовлялася із срібла. На ній зображувався козак у гострій шапці та жупані, озброєний рушницею і шаблею, з приторченою до пояса порохівницею, поряд відтворювався і спис. Напис на печатці свідчив, що ця печатка належала Війську Запорозькому.

Ще одним атрибутом був пернач, або шестопер. Це була така ж сама булава, але меншого розміру, зі срібною чи залізною кулею, на якій робилися вертикальні вирізи або особливі вирізи у формі наконечників списів упоперек кулі, часом із шістьма перами над кулею.

Клейнодами виступали також спочатку залізні, а потім срібні казани (тулумбаси) з натягнутою на них шкірою і дерев'яними паличками для ударів по шкірі. Клейнодами були і литаври.

Окрім загальновійськових клейнодів були ще й клейноди паланок та куренів: значки (прапори), бунчук

Козацькі клейноди:
а — перначі; б — бунчук; в — булава;
г — печатка; д — литаври; е — тулумбаси

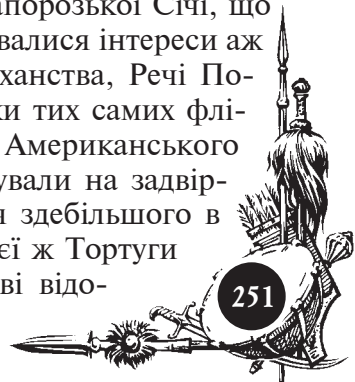
та печатки з різноманітними зображеннями (левів, коней, оленів, місяців, зірок, корон, списів, луків і шабель).

Клейноди вважалися на Січі святиною. Втрата їх означала велику ганьбу. Щоб підсилити обожнювання клейнодів, а також для їх охорони та носіння в урочистій чи бойовій обстановці призначалися спеціальні військові старшини: хорунжий, булавничий, бунчужний, пірначний та довбиш.

Під час проведення урочистих заходів усі клейноди виносилися на загальний огляд. Повага до клейнодів як символу влади дозволяла використовувати зменшені копії перначів, булав тощо, зроблені з різних матеріалів, як перепустки на запорозьких шляхах або знаки довір'я.

Таким чином, устрій запорозької вільної військової спільноти мав усі ознаки державності. Тут існував територіальний та військовий поділ, була розгалужена система управлінських посад та адміністративного апарату і значний ступінь суверенітету у вирішенні внутрішніх справ спільноти. Однак запорозька державність була альтернативою тій, що існувала у навколишніх країнах. Тут не було підневільного населення й існували досить розвинуті демократичні інститути, головними з яких були виборність управлінського апарату та наявність рівноправ'я серед членів спільноти у вирішенні усіх важливих справ, пов'язаних з політичним та соціально-економічним життям запорозького товариства.

Наскільки були розвинуті державницькі інститути в інших, сучасних Запорозькій Січі вільних військових спільнотах, сказати важко. Навряд чи в них існував територіальний поділ, оскільки вони займали незначні площі (Лібертарія — лише фортеця на Мадагаскарі; Тортуга — маленький острівець у Карибському морі, та й на Ямайці чи Еспаньолі пірати займали лише невеликі частини території). На відміну від Запорозької Січі, що розташовувалася на території, де перехрещувалися інтереси аж чотирьох держав (Туреччини, Кримського ханства, Речі Посполитої та Московської держави), осередки тих самих флібустьєрів, хоч і розміщувалися на шляхах з Американського континенту в Європу, проте по суті перебували на задвірках світової політики, яка концентрувалася здебільшого в Старому світі. Отже, і ступінь відвідання тієї ж Тортуги сучасниками, які б могли скласти письмові відо-

Печатки запорозьких куренів

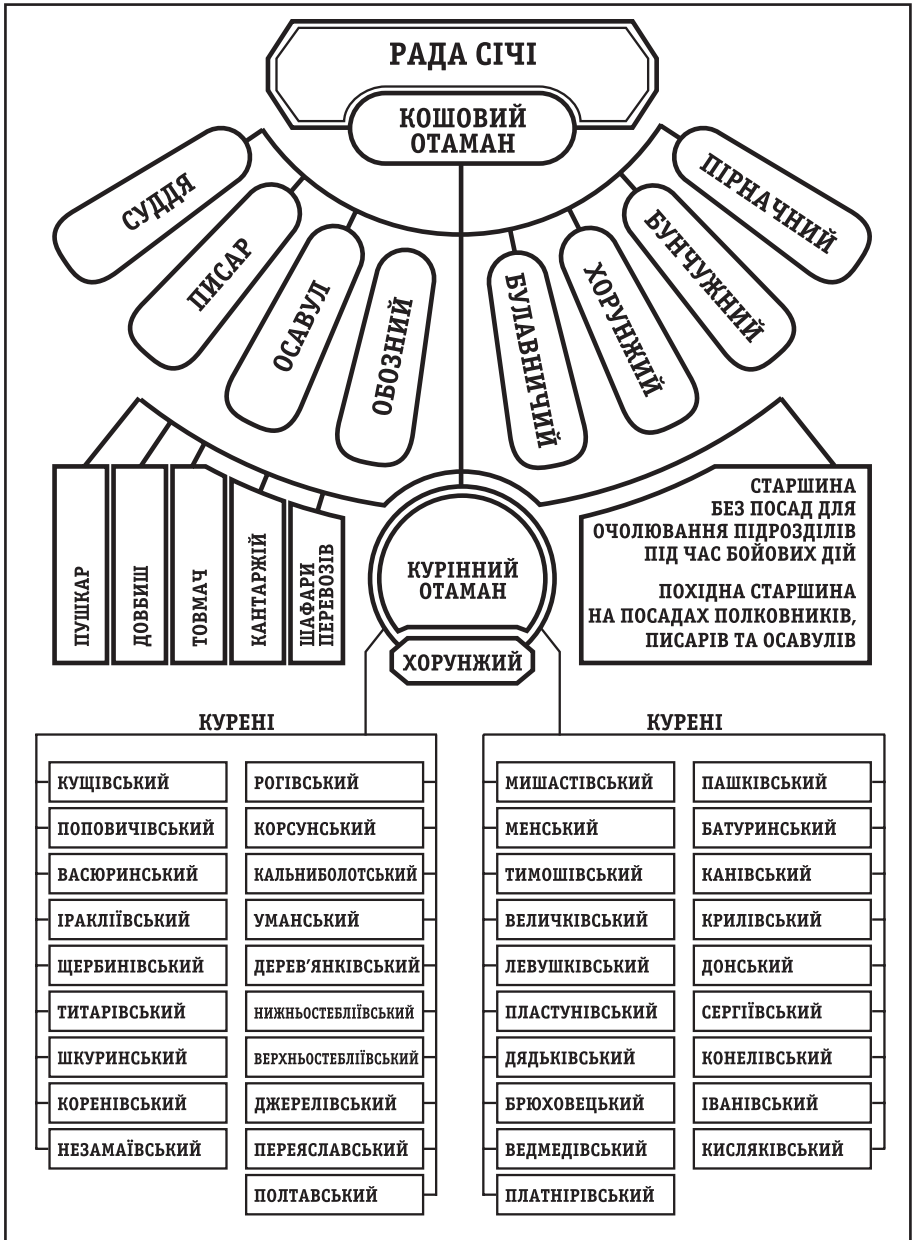

Печатки запорозьких паланок

мости про державницькі інститути піратів, була низькою. Лікар О. О. Ексквемелін, що жив певний час серед флібустьєрів, залишив фактично єдине історичне джерело про їхню спільноту. І цього виявилось недостатньо, оскільки головна увага в його книзі «Пірати Америки» приділяється повсякденному життю мешканців низки Карибських островів та саме їхній піратській діяльності. Організація управління спільнотою випала з поля зору, за винятком того, що автор згадує про виборність військових ватажків. Хоча докладніших відомостей про існування державницьких інститутів у флібустьєрів немає, це не означає, що їх не було. Навпаки, розмах піратських дій на морських комунікаціях, масштабні набіги на іспанські міста Американського континенту (Картахену, Маракайбо та ін.) не залишають сумнівів у тому, що за цим стояло якесь централізоване керівництво, оскільки саме державницькі інститути в змозі координувати цілеспрямовану діяльність великої маси людей. І ці інститути могли зародитися лише на засадах самоорганізації.

Відмінність же самоорганізації запорозьких козаків від флібустьєрської полягала в тому, що перша ґрунтувалася на організації селянської общини, тоді як остання складалася на базі міського самоуправління, характерного для країн Західної Європи. Та наслідок подібної самоорганізації був завжди однаковий: суверенітет спільноти, рівноправ'я членів та внутрішній демократичний устрій. Це було суттєвою альтернативою тогочасним традиціям державності, що ґрунтувалися на становій нерівності, феодалській експлуатації та монархічній формі правління.

Організація Війська Запорозького

Уривок з твору Д. Мордовця «САГАЙДАЧНИЙ»

Другого дня в Січі стояв незвичний гомін: відбувалися вибори нового кошового й разом з тим гетьмана для майбутнього морського походу. Останнього гетьмана й кошового, креатуру і прибічника поляків, який хотів вести козаків на допомогу полякам в їхній війні з Москвою, тоді як козаки прагнули «погуляти по морю» і «Царград мушкетним димом окурити», майже до смерті побили киями ці розлютовані діти його і втопили у Дніпрі.

Січ клекотіла. Чути було страшну лайку, вигуки, раз у раз брязкали шаблі — де вже пішли в хід найсильніші докази — бійка навкулачки та на шаблях, рукопашний бій і погрози когось утопити, когось забити киями, як собаку, комусь кишки випустити...

Московські послы боялися виходити з куреня, у якому їх оселили, і здаля дивилися й слухали, що діялось на майдані. Майдан справді нагадував бурхливе море. Чути було, що військо розділилося на гурти, і кожен гурт вигукував свого кандидата.

— Старого Нечая! — чулося з одного гурту.

— Небабу Хвилона! — ревів другий. — Небаба — козак добрий!

— До біса Небабу! Сто копанок йому чортів! Нечая!

— Небабу!

— Небабу! Небабу, сто копанок чортів! Небабу!

Небаба явно перемагав своїх суперників. Він стояв осторонь і, моргаючи сивим вусом, спокійно запалював гаспидську люльку.

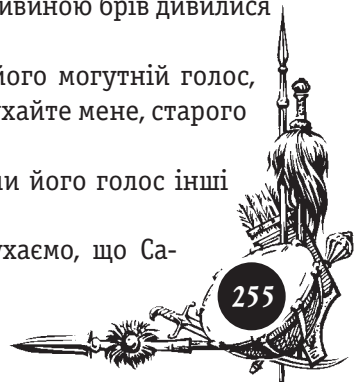
А там уже билися: прибічники Нечая зчепилися з прибічниками Небаби і вже схрестили шаблі.

У цей час виступив забутий горланами Петро Конашевич-Сагайдачний. Худе обличчя його здавалось блідішим, ніж звичайно, хоч і було загоріле та обвітрене, а очі з-під навислих чорних з сивиною брів дивилися наче ще добрніше.

— Вельможна громадо! — почувся раптом його могутній голос, що, здавалося, не вмщався в худому тілі. — Послухайте мене, старого собаку, братчики!

— Сагайдачний! Старий Сагайдак! — покрили його голос інші голоси. — Ану, що він скаже!

— Сагайдачний! Сагайдачний, браття! Послухаємо, що Сагайдак скаже!

— Він говорить, як горохом в очі сипле.

Ці вигуки й своєрідні похвали промовцеві, такі, як «горохом сипле», і подібні, подіяли на буйний натовп. Усім хотілося чути, як людина словами наче «горохом сипле»: це були діти — порох, який спалахував від однієї іскри кременю і так само раптово згасав.

— Що, хлопці, ліпше: личаки московські чи чоботи-сап'янці турецькі? — раптом спантеличив їх запитанням Сагайдачний.

— Чоботи! Чоботи-сап'янці! — відповіли деякі.

Натовп посунувся ближче — так зацікавила усіх мова Сагайдачного.

— І мені здається, чоботи, — підтвердив промовець.

— Та чоботи ж, батьку! Хай їм трясця, московським личакам!

— Добре, діти, — вів далі промовець, — чоботи так чоботи... А яка, братці, віра бусурманська?!

— Турецька, батьку! — зраділи хлопці, що зрозуміли промовця.

— А неволя яка, дітки? — допитувався промовець.

— І неволя турецька! — закричало разом багато голосів. — Неволя турецька, розлука християнська. От так старий Сагайдак! Як в око вліпив! — раділи козаки.

— А хто, дітки, в турецькій неволі? — запитав знову Сагайдачний.

— Та козаки ж, батьку, та наші дівчата.

— Добре. А московської неволі нема?

— Та ще, либонь, не було такої.

— А чайки ми для чого поробили? В Москву плисти?

Козаки навіть розреготалися, такою дикою здалася їм ця думка — плисти в Москву, де й моря нема, а тільки ліс та личаки.

— Ні, батьку, чайки в нас на татарву та на турчина!

— І шаблі, і самопали?

Запальніші з козаків одразу ж поставили питання руба.

— Так нехай Сагайдачний і веде нас у море! — залунали голоси.

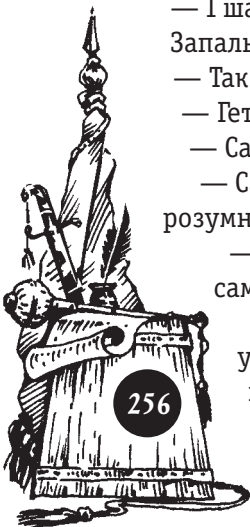
— Геть Небабу! Геть Нечая! Геть Мазепу! Нехай Сагайдак отаманує!

— Сагайдачного! Сагайдачного, братця, оберемо!.. Нехай він панує!

— Сагайдачному булаву! До булави треба голови, а в нього голова розумна, добра!

— Сагайдачного, братця, сто копанок чортів! — підтвердив і сам Небаба. — Нащо й кращого!

— Сагайдак! Сагайдак! Го-го-го! — заревів, ніби ошалівши, увесь майдан, і шапки, наче хмари зляканих птахів, злетіли в повітря.

Обрання Сагайдачного, таким чином, відбулося: підкидання вгору шапок було знаком, що цього вимагає народна воля — повороту для обранця вже не було.

Сагайдачний почав було кланятися, просити, щоб його звільнили, казав, що він уже старий, недобачає і булави в руках не вдержить... Йому одразу ж пригрозили смертю.

— У воду його, старого собаку, коли не бере булави, — залунали не-терплячі голоси.

— Киями його, мат-тері його хиря!

Хоч яка зваблива й принадна влада взагалі, та влада над козаками — це річ страшна, і ні для кого тягар влади не був таким тяжким, як для козацького батька кошового або для гетьмана. Вони справді могли сказати: «О, важка ти, булава гетьманська!» Вже саме обрання супроводилося такими подробицями, які могли налякати кожного, навіть коли він не з боязких. Вже коли кого козаки полюбили і обрали на отаманство — то підкоряйся, а то зараз же виявить себе народна воля — або киями заб'ють до смерті, або в Дніпрі втоплять. А прийняв булаву, покоровся — терпи особисті образи й різні козацькі вибрики та примхи: новообраного диктатора й сміттям обсипають з голови до ніг, і болотом обличчя йому мажуть, і б'ють то у вухо, то в потилицю, щоб він пам'ятав, що народ дав йому владу і що народ може і взяти її назад у недостойного. Але коли весь образливий процес обрання закінчено, кошовий ставав у повному розумінні диктатором — козаки тремтіли перед ним. Він вів їх, куди хотів; йому підкорялися беззаперечно, але зате всяка невдача падала лише на його голову — він за все відповідав. Через це рідко коли кошовий помирав своєю смертю.

Сагайдачний дуже добре знав цю страшну відповідальність влади, так само як і незмінність народної волі, і з відвагою та мужністю підняв голову.

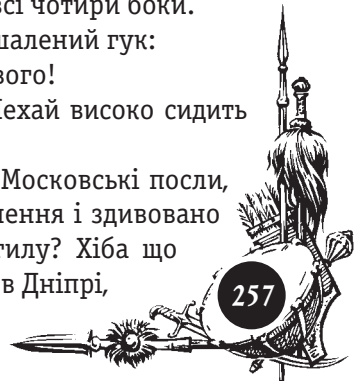
— Нехай буде так, вельможна громадо, я приймаю військові клейноди: на те воля Божа, — сказав він і вклонився на всі чотири боки.

Знову хмара шапок злетіла в повітрі. Знявся шалений гук:

— На могилу нового батька! На могилу кошового!

— На козацький престол нового кошового! Нехай високо сидить над нами!

— Вози давайте! Землю на могилу копайте! Московські послі, чуючи ці вигуки, ніяк не могли зрозуміти їх значення і здивовано презиралися: навіщо могила? Кому копати могилу? Хіба що старому кошовому? Так його нема вже — утопили в Дніпрі,

як щеня... Звідки й взялися вози, які притягли самі козаки, — от так диво! Вози опинилися в середині козацького кола. Козаки, поставивши їх по два в ряд, перекинули догори колесами.

— Нехай так догори ногами орду ставить!

— І турків!

— І ляхів догори пузом!

І козаки, повиймавши з піхов шаблі, почали копати ними землю, де хто стояв. Землю набирали в шапки, в приполи, несли до возів і кидали її на воза, ніби засипаючи покійника в ямі. Ця думка снувалася і в голові Сагайдачного, котрий з Мазепою і курінними отаманами стояв осторонь і задумливо дивився, як козаки засипали вози землею. Йому пригадалася кобзарська дума, що в ній жалісно співається, як козаки свого брата козака, вбитого татарами, постріляного-порубаного, в степу ховали, закривши йому очі голубою китайкою, як вони гострими шаблями суходіл копали і цю землю шапками та приполами носили і свого бідного товариша засипали...

Тяжко стало йому на серці. Перед його очима ніби враз промайнула картина його бурхливого козацького життя, яке усіма своїми кривавими сценами не могло витіснити з його душі далеких світлих спогадів дитинства — білу батьківську хату в Самборі, лагідні, ласкаві материні очі, високі, сірі, з темною зеленню гори, біленьку церковку, де він своїм юним, свіжим голосом підспівував дячкам на криласі, а потім уже молодим рибалтою¹ читав апостола... Згадав він чомусь і польського коронного гетьмана, гордого воеводу Жолкевського, тоді ще молодого панича, але і на той час вже гордого, пихатого... Згадалися і незабутні хвилини короткочасного щастя... А тепер він он у якій славі! Яку високу могилу для нього насипають! Та смерть уже за плечима...

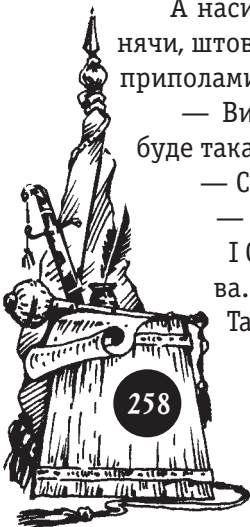
А насип виростав вище й вище... Он уже козаки, сміючись, теревенячи, штовхаючись, насилу вилазять на нього, носячи землю шапками й приполами й насипаючи високу могилу...

— Вище, вище насипайте, хлопці! — гомоніли козаки. — Нехай буде така висока могила, щоб з вітром говорила.

— Сипте, сипте, панове, козацьку славу!

— Нехай росте козацька слава!

І Сагайдачному думалося, що це росте слава — його власна слава... Але як вона завжди пізно виростає! Здебільшого на могилі. Так і його, Сагайдачного, слава тільки тепер виростає із землі,

¹ Дячком (пол.).

коли вже він сам дивиться у землю... Ляже в землю — то вона ще виросте, по всьому світі луною піде...

Та ось могила готова — висока могила! Вища за всі могили, насипані попереднім гетьманам і кошовим... Козаки втоптують її ногами, витрушують останній порох з шапок і приполів, надівають шапки і сходять на майдан, стаючи знову в коло.

Писар звертається до новообраного і до курінних отаманів.

— Час, панове, новому кошовому на престолі сісти, — каже він, кланяючись старшині.

— Ідїть, батьку, закон брати, — звертається старшина до Сагайдачного.

Сагайдачний сходить на могилу й сідає на самому вершечку її. Високо сидить він! Далеко звідти видно нового кошового!

— Здоров був, новий батьку! — почувлися голоси з натовпу. — Дай тобі, Боже, лебединого віку та журавлиного крику!

— Щоб тебе так було видно, як тепер, коли з ворогами битимемося!

Тим часом кухарі попідмітали долівку в куренях, повимітали сміття на майдан і склали його у величезний, плетений з лози кіш. Потім підняли коша на плечі і винесли на могилу, на те місце, де сидів Сагайдачний. Новообраний кошовий сидів, як ідол, задумливо споглядаючи, як Дніпро котить свої сині води до далекого моря.

Кухарі підняли кіш над головою нового кошового. Сагайдачний закрив очі...

— На щастя, на здоров'я, на нового батька! — гукнули кухарі й висипали усе сміття з коша на голову свого нового диктатора. — Дай тобі, Боже, журавлиного крику та лебединого віку!

— На щастя, на здоров'я, на нового батька! — громом повторили козаки.

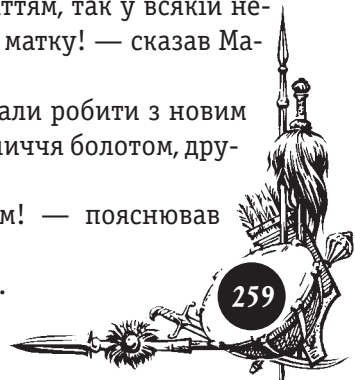
Тоді писар зійшов на могилу і вклонився обсипаному сміттям кошовому.

— Як тепер тебе, пане отамане, обсипали сміттям, так у всякій невдачі й удачі обсиплять тебе козаки, ніби бджоли матку! — сказав Мазепа урочисто.

Тоді на могилу гуртами полізли козаки й почали робити з новим батьком, що кому заманеться. Один мазав йому обличчя болотом, другий смикав за чуба...

— Щоб не гордував нашим братом козаком! — пояснював один.

— Щоб був добрий до голоти! — казав інший.

— Щоб отак бив татарву та ляхів, як я тебе б'ю! — заявляв третій і гатив по потилиці свого батька.

Нарешті Сагайдачний підвівся і весь у поросі та болоті, напучуваний доброзичливими вигуками своїх діток, попрямував до свого приміщення.

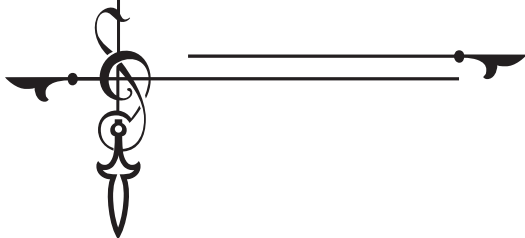
За кілька хвилин він вийшов звідти переодягнений у чисте, вимитий і з булавою в руках. За ним винесли інші військові клейноди...

Козаки притихли, як спіймані на пустощах діти: тепер одного помаху руки нового батька досить було, щоб у першого-ліпшого козака злетіла з плечей голова...

Сагайдачний оголосив похід на море... Радість козаків була безмежна.

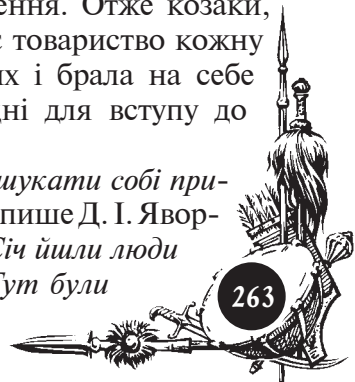

**ФОРМУВАННЯ
СКЛАДУ
ЗАПОРОЗЬКОЇ
СПІЛЬНОТИ
ТА ЇЇ ЗАСАДИ**

Особливістю життя на Запорозькій Січі було те, що за звичаєм особи, які складали січове товариство, мусили бути неодруженими або принаймні перебувати на Січі без дружини, оскільки жінки туди не допускалися. Отже, серед січової спільноти виникала проблема демографічного характеру, яка полягала в тому, що існувала необхідність відтворення запорозької військової сили, оскільки Запорозьке Військо мало стійку тенденцію до зменшення кількості внаслідок загибелі козаків на війні або їхньої смерті від хвороб чи від старості. До речі, у сучасників запорожців — флібустьєрів, упереджене ставлення до стосунків з жінками та й шлюбу було взагалі відсутнім і тому брак жінок на Тортусі, Ямайці чи Еспаньолі був об'єктивною обставиною тамтешнього суворого життя, а не штучно створеним, як на Запорожжі. Так чи інакше, але обидві вільні військові спільноти головним чином змушені були поповнюватися за рахунок прибулих новачків набагато більше, ніж через природне відтворення. Отже козаки, як і пірати, приймали у своє товариство кожную особу, що приходила до них і брала на себе певні зобов'язання, необхідні для вступу до товариства.

*«Мотиви, що змушували шукати собі при-
тулку у дикому Запоріжжі, — пише Д. І. Явор-
ницький, — були різними: в Січ йшли люди
«і з доброї волі, і з неволі». Тут були*

ті, хто втікав від жінок, покидав батька й матір, «з-під пана втікали»; були тут і тяжко ображені, ті, хто не знайшов на батьківщині ніякої сатисфакції, хто не мав шматка насущного для прожиття; тут були всі, хто натерпівся від тяглових повинностей, усі ображені й принижені за свою віру й народність, усі, хто зазнав варварських катувань, жорстоких знущань за людські права, за своє існування; тут були й ті, хто чув у собі «волю вогненну, силу богатырську», хто носив у своїх грудях «печаль люту», «горе-недолю»... Всі вони знаходили гостинну зустріч на Запоріжжі, вільний притулок знаходили тут і ті, кого приваблювала воля, здобич, молодецтво і слава... Окрім того, приходили, звичайно, на Січ і різні злочинці, засуджені на страту, дезертири, всілякі пройдисвіти, але вони загалом не надавали поганого забарвлення запорозькому товариству й... не могли негативно впливати на козаків внаслідок суворості запорозьких законів, які смертельно карали злочинців за провини в Січі»¹.

Д. І. Яворницький наводить кілька автобіографічних свідчень потрапляння людей на Січ:

«Народився я в Литві, у воєводстві новгородському, з дому. Батько мій у молоді літа віддав мене в службу до полковника Галисевича, у котрого служив я цілий рік і відійшов як належало. А потім був на службі у його милості пана Сологуба протягом трьох тижнів, а тоді пристав до його милості пана Мокроновського, від якого, приїхавши до Києва, пішов. Коли ж по Києву тинявся, підмовили мене козаки січові, з котрими, сівши в дуба, поїхав до Січі, а приїхавши, пристав у курінь Канівський, де й назвали мене Іваном Ляхом».

«Народився я на Україні, в самий день Івана Купала, котрого року не знаю; мій батько, Сидір Пересунько, виховував мене до 9 років, тобто вчив працювати та Богу молитися. Потім взяли мене в Січ, де я при панові кошовому був молодиком, а в 20 років мене взяли й записали у козацьке військо. У війську назвали мене Журбою, бо я все мовчки працював, а після того, як на чатах недоглядів, як поляки нашу здобич відняли, назвали мене Іваном Присліпою».

«Я народився у Нових Кодаках, куди зайшли мої пред-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 115—116.

ки з Гетьманщини. В Кодаках займався хліборобством, скотарством, бджолярством і рибальством, а іноді й полюванням на звіра: в часи Запоріжжя скрізь над Дніпром були сильні й густі ліси, й різних диких звірів сила. Прожив я при батьках до 7 років, потім мене забрав для виховання на Січ хрещений батько, котрий був там старшиною, а зимівник свій зі скотарством мав на ріці Сухій Сурі, де я живу й зараз у хаті, яку мій хрещений батько збудував і яка ще й досі є... Хрещений батько мій від молодості був нежонатим: у молоді літа, до одруження, я слухався мого хрещеного батька, як у Січі при курені, так і в зимівнику, біля його господарства... Я був дуже прудким і проворним: одного разу по дорозі з Нових Кодаків у Січ ми виїхали на високу могилу й, поскакавши кілька хвилин, стали спускатися. Мої товариші пішли втоптанною стежкою, а я надумав іти просто, але курган був дуже крутим, а трава сухою, я послизнувся, впав і покотився униз стрімголов, як клубок або корж. «Коржем, коржем покотився!» закричали козаки, і з того дня всі мене звали Микитою, а на прізвисько Коржем. Мій хрещений батько, довідавшись про це, сказав: «нехай буде Корж».

«Народився він, козак Василь Перехрист, в польській області, губернії чигиринської, у містечку Чигирині, від єврея Айзика, і у 1748 році, будучи там по купецтву Війська Запорозького низового козаком куреня Пластунівського Яковом Коваленком його, Перехриста, звідти з Чигирини, з добровільного його в Січ запорозьку бажання привезено, де в Січі будучим в той час начальником Києво-Межигірського монастиря ієромонахом Панфутієм Ямпольським; при чому були восприємники Війська Запорозького низового товариства куреней Кущівського Лаврин Горб, Дядьківського Гаврило Шарий і Пластунівського Іван Макаров, у церкві січевій Покрова пресвятої Богоматері охрещений, і виконавши в тій церкві на вірність її імперській величності присягу, в Війську Запорозькому у Кущівському курені служив»¹.

З наведених джерел видно, що козаки займалися вербуванням людей у свої ряди. Можна побачити й натяк на багатонаціональний склад Війська Запорозького. Справді, в Запорозькій Січі перебувало багато представників різних

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 116—117.

народів. Тут серед козаків можна було зустріти вихідців з Польщі, Литви, Білорусі, Росії, донських козаків, болгар, волохів, чорногорців, турків, татар, євреїв, калмиків, грузинів, вірменів, німців, французів, італійців, іспанців, англійців. Звичайно, представників деяких народів, що в Україні вважалися «екзотичними», були одиниці (швидше за все це чотири останні нації), але це свідчить про національну терпимість у запорізькому середовищі, що взагалі було притаманне вільним військовим спільнотам тих часів, хоча б тій самій флібустьєрській. Але кожна спільнота мусила мати якийсь національний кістяк, навколо якого гуртувалися представники інших народів. Для Тортуги це були французи, а для Запорізької Січі — звичайно ж, українці. Українці на Запоріжжі, на відміну від французів на Тортузі, становили переважну більшість, оскільки останні там були прибульцями здалеку, отже, мали не набагато більше шансів потрапити туди, ніж представники сусідніх народів (наприклад, англійці чи голландці), тоді як українські землі безпосередньо прилягали до Запорізького краю, а представники інших народів мешкали більш або менш віддалено від нього. Доказом цього може бути й порівняння мовної ситуації в обох спільнотах. Якщо флібустьєри спілкувалися між собою на утвореному в процесі розвитку їхньої спільноти франко-англо-голландському жаргоні (а у Лібертарії робилися навіть спроби розробити штучну спільну мову на базі кількох), то запорізькі козаки спілкувалися виключно українською мовою, володіння якою, якщо вірити Д. І. Яворницькому, було однією з обов'язкових умов прийняття прибульців до січового товариства¹.

Крім дорослих осіб, до Запорізької Січі потрапляло чимало дітей. Про це свідчать і наведені вище приклади. Когось приводили туди батьки для навчання військового мистецтва, хтось потрапляв до козаків у полон і потім в Січі усиновлювався, приводили сюди й круглих сиріт, не гребували козаки й викраденням хлопчаків у їхніх батьків або заманюванням на Запоріжжя обманним шляхом.

Разом з тим потрапляння на Січ зовсім не означало автоматичного включення до січового товариства. Запорізь-

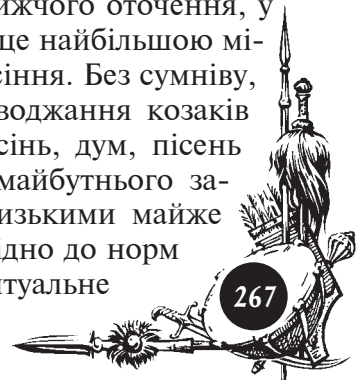
¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 117.

Проводи на Січ. Худ. О. Сластьон

кі козаки як члени своєрідного соціально-військового об'єднання (як було заведено в соціонормативній культурі середньовічної Європи, відголоски якої відчувалися і в Україні), мали свої ритуали посвячення (ініціації), які мусив проходити кожен новачок, що вступав до запорозької спільноти. Незважаючи на те що джерела з історії запорозького козацтва, особливо на пізніх етапах існування Січі, є досить численними, обрядовість запорозьких козаків, у тому числі й посвячувальні ритуали, відображені в них недостатньо. До того ж дані про це часто уривчасті, розрізнені та короткі. Тому ініціаційні обряди запорозьких козаків підпадають під реконструкцію. Це можна зробити шляхом використання насамперед фольклорних матеріалів — епосу, пісень, переказів та спогадів про січове товариство.

«Кар'єра» запорозького козака починалася з відокремлення майбутнього січовика від сім'ї та найближчого оточення, у якому він до того перебував. Уявлення про це найбільшою мірою дають козацькі пісні й прощальні голосіння. Без сумніву, їх походження пов'язане з ритуалами проводження козаків у далекі походи. Тексти прощальних голосінь, дум, пісень показують, що від'їзд з дому козака або майбутнього запорожця оплакувався його рідними та близькими майже як проводи покійника. Це робилося відповідно до норм посвячувального обряду, що передбачав ритуальне

«вмирання» тих, хто посвячувався. У голосіннях та піснях підкреслювалося, що той, хто від'їжджає, вже не належить до світу людей, а приєднується до померлих.

*Як мандрував, шапочку зняв, всьому роду уклонився,
Як ізійшов на битий шлях, да слізоньками вмився.
Як виїхав за ворота, низько уклонився:
— Прощай, прощай, вся громадо...*

На запитання рідних, коли ж випроводжуваний повернеться додому, відповідь одна: цього вже не відбудеться:

Не сподівайтесь, мати, сина з походу вже довіку.

Тому людину, яку проводжали у козаки, в піснях наперед вважали померлою:

*Ой рад би я, моя мати, обидві руки подати:
Насипано сирії землі да на грудоньки мені,
Склепилися карі очі, ох і устоньки мої.*

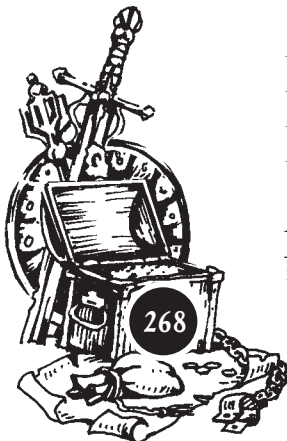
При цьому в піснях вживається так звана «формула неможливого», яка утворена за допомогою інакомовних слів та епітетів:

*Тоді я, нене, приїду до вас,
Як павине пір'я наспод потоне,
А млиновий камінь наверх випливе¹.*

Ця «формула неможливого», що символізує «вмирання» людини, яку випроводжують у козаки, вживається і в думках, зокрема в таких, як «Проводи козака» та «Сестра і брат».

*Ой сподівайся мене тоді в гості,
Як будуть о Петрі бистрії ріки-озера замерзати,
Об Різді калина в лузі процвітати.
Пойди ти, сестро, до тихого Дунаю,
Візьми ти, сестро, піску у білу ручку,
Посій ти, сестро, по каменю:
Коли той буде пісок на білому камені зіходжати,
Синім цвітом процвітати,
Хрещатим барвінком білий камінь устилати,*

¹ Балушок В. Ініціації запорізьких козаків// Слово і час. — 1994. — № 6. — С. 71.

*Різними красними цвітами украшати, —
Тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати...¹*

Зрозуміло, що в усній народній творчості епітети та іномовні слова є лише одним із засобів художнього вираження. Проте, думається, що й в обряді проводів майбутнього козака могла вживатися подібна прощальна формула, що мала ритуальний характер. Отже, напрошується висновок, що однією з умов потрапляння до січового товариства був повний розрив з попереднім оточенням, сім'єю і взагалі зі своїм минулим життям. Наведені вище біографічні свідчення також не містять в собі факту повернення людини туди, звідки вона вийшла.

Ще однією рисою попереднього посвячення майбутнього козака було благословення матері. Цей образ зафіксований у «Думі про Івася Коновченка».

*Ой мати моя, вдово,
Старенька жоно!
Благослови мені, козакові молодому, у першому разі
на герці погуляти.*

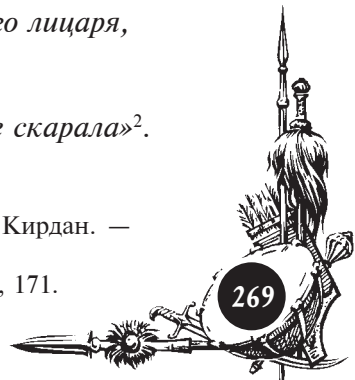
*За віру християнську стати:
Чи не міг би я слави-лицерствія достати?*

Тут також розповідається про те, як мати, проводжаючи сина,

*Своєму Івасеві Коновченкові, прекрасному лицареві,
коная передавала,
То вона ж то його не кляла, не проклинала
Та на його всі добрі мислі мала
І Господа милосердного благала:
«Ей, Господи милосердний!
Коли б мого Івася Коновченка, прекрасного лицаря,
Гостра шабля не рубала,
І бистра пуля його обминала,
І щоб його отцева й матчина молитва не скарала»².*

¹ Українские народные думы/ Изд. подгот. Б. П. Кирдан. — М., 1972. — С. 330.

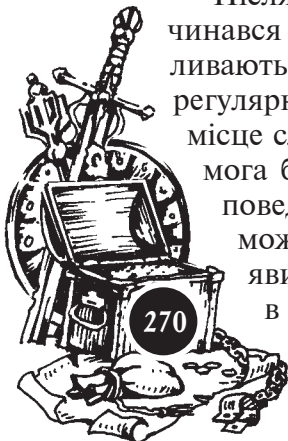
² Думи/ Упоряд. Г. А. Нудьга. — К., 1969. — С. 160, 171.

При цьому дума повідомляє, що найстрашнішим для від'їжджаючого є материнське прокляття, якому надавалося магічного значення, так само як і благословенню. Отже, можна вважати, що усна народна творчість зберегла у даному випадку конкретні відомості про те, яким чином відбувалося проведення ритуалу проводжання — відокремлення майбутнього козака. Судячи з цього, цей обряд містив ритуальне прощання як самого від'їжджаючого, так і рідних з ним. Це прощання відбувалося у вигляді проводжання покійника у потойбічний світ, оскільки майбутній запорозький козак під час ініціації мав пережити ритуальну смерть. Разом із тим дія ритуальних плачів-голосінь мала й інше, протилежне спрямування. У фольклорній літературі, як відомо, ритуальне оплакування має також життєдайне значення. Тому обрядові оплакування майбутніх членів січового товариства мали на меті їх майбутнє ритуальне «воскресіння» на завершальному етапі становлення козака. У зв'язку з майбутнім ритуальним відродженням від'їжджаючого обряд містив і материнське благословення, а можливо, також благословення батька та інших родичів. Останнє впливало з того, що вони теж брали участь у проводах, а також згадок про батьківську напутню молитву в думках.

Однак саме материнське благословення мусило забезпечити успішне проходження випроваджуваним посвячувальних ритуалів та його щасливу долю в подальшому житті. І це не було випадковим явищем, оскільки в народних уявленнях нитка долі життя традиційно пов'язувалася з жінкою, яка виступала заступницею прадавньої жіночої богині, що пряла цю нитку для кожної людини. А мати, звичайно, давала долю своїм дітям.

Після від'їзду з дому для майбутнього січовика розпочинався наступний етап посвячення. На нього світло проливають пізніші ініціації для новобранців, яких забирали в регулярну армію. З моменту від'їзду з дому і до прибуття на місце служби вони за традицією намагалися порушити якомога більше встановлених правил поведінки. Така «антиповедінка» притаманна й сучасним призовникам. Отже, можна вважати, що ця традиція має давні корені, а прояви «антиповедінки» були притаманні ще кандидатам в козаки. Про це свідчать і слова українського поета

Климентія Зиновієва, який писав: «*Про козаків... які у військо йдуть; а людей на шляхах, що йдуть або їдуть, обдирають*»¹.

Відображення таких безчинств міститься і в одній з народних дум, де її персонаж, козак Івась Удовиченко

*Шлика не скидає,
Хреста на себе не складає,
Батькової й материної молитви не споминає
І всякого козака зневажає*².

Коли новачок нарешті з'являвся у Запорозькій Січі, він зараховувався до розряду так званих молодиків. При цьому, якщо він не сповідував православної віри, то мусив охреститися за православним обрядом. (На відміну від сучасних їм військових спільнот, запорозькі козаки не були віротерпимими і однією з умов вступу до січового товариства була наявність у людини православного віросповідання.)

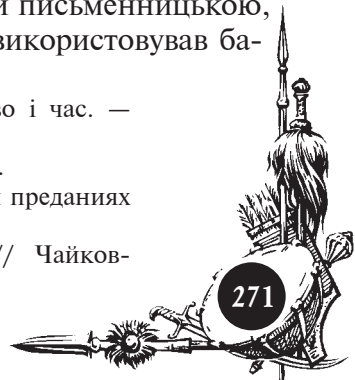
Новоприбульця приписували до одного з запорозьких куренів. Зовнішній вигляд молодиків, заняття та поведження з ними козаків підкреслювали те, що вони ще не були повноправними членами січового товариства. Д. І. Яворницький, наводячи спогади старих людей про запорозьких козаків, писав, що, відводячи місце в курені, молодикові казали: «Ну, синку, оце і вся тобі домовина! А як вмреш, то ще менш буде»³. У цьому висловлюванні простежується паралель між небіжчиком та молодчиком, який також символічно прирівнювався до померлого. Це відповідало його порубіжному становищу в суспільстві. Відомий письменник А. Чайковський в історичному дослідженні про Запорозьку Січ зазначає, що новачки взагалі поселялися в окремому курені⁴. Інші дослідники цього не підтверджують, але вони згадують при цьому вже пізній період історії запорозького козацтва. З огляду на те, що А. Чайковський займався не тільки письменницькою, а й дослідницькою діяльністю, і до того ж використовував ба-

¹ *Балушок В.* Ініціатива запорозьких козаків// Слово і час. — 1994. — № 6. — С. 73.

² *Думи/ Упоряд. Г. А. Нудьга.* — К., 1969. — С. 177.

³ *Яворницький Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 110.

⁴ *Чайковський А.* Запоріжжя. Історична розвідка// Чайковський А. Сагайдачний. — К., 1990. — С. 527.

гато історичних джерел, які вивчав дуже сумлінно (його рецензентом був сам М. Грушевський), його зауваження можна взяти до уваги. Тим більше, що така просторова відокремленість новачків, яких очікувало посвячення у повноправні члени січового товариства, що проявлялося в їх окремому проживанні, відповідає вимогам посвячення.

Оскільки молодики ще не були повноцінними козаками, для їхнього становища була характерна приниженість. Вона виявлялася в тому, що молодики виконували роль прислуги при козацькій старшині та старших козаках: зброєносців та пажів — подібно до давньоруських дружинників і європейського лицарства. При кошовому отамані та головних старшинах в Січі завжди перебувало від 30 до 50 молодиків. Молодик був і при кожному старому козакові, це часто був його син чи племінник, що прийшов з ним на Запорожжя. За словами польського автора початку XVII ст. Старовольського, молодиками, або, за його висловом, «новобранцями», отаман чи старшина розпоряджалися, «як їх повний хазяїн, особливо в битвах», і виконували вони «ролю слуг»¹. Століттям пізніше англійський резидент у Петербурзі Клаудіус Рондо в «Донесенні» лорду Гаррінгтону називає запорозьких новачків «холопами», вживаючи це російське слово, що означало «раби». У думі козацькій полковник Філоненко також говорить про новачка Івася Коновченка із зневагою:

*Ти дитина, Івасю, молода...
Ні на полі, ні на морі не бувало;
Смерті біля себе не видало,
Як звичаї козацькі пізнаєш —
Краще тоді погуляєш².*

З новачків, відповідно до їх неповноправного становища, всіляко глузували. Так, за спогадами старих запорожців, козаки називали молодиків «синками», незважаючи на те що деякі з них були у досить пристойному віці, а ті у відповідь мусили звати козаків «батьками»³. Об'єктами глузувань або навіть і

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 295.

² Думи/ Упоряд. Г. А. Нудьга. — К., 1969. — С. 49.

³ Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 111.

моральних знущань ставали також риси характеру, фізичні якості та зовнішній вигляд новоприбульців, що відбивалося на їхніх прізвиськах. Один зі старих запорожців згадував, що козаки «мали таку звичку до глузувань, що від найменшого випадку, вчинку, ходи чи каліцтва... зараз же давали людині прізвисько, яке назавжди залишалось при ній»¹. Глузування з новачків також були свого роду ритуальними діями, які прямо пов'язувалися з їхнім станом символічної смерті. З одного боку, таке поводження було протилежне нормам, прийнятим у світі людей, що характерне для уявлень про потойбічний світ. А з іншого, ритуальний сміх можна тлумачити як переборення смерті й нове народження посвячуваних.

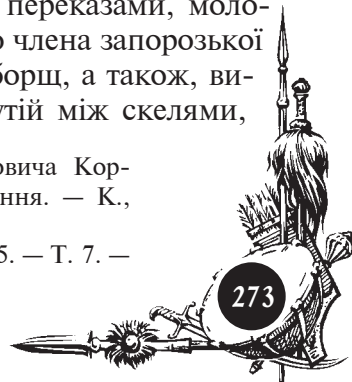
Термін «молодикування» на початку XVII ст. дорівнював трьом рокам, а у XVIII ст. він збільшився до семи років. Можливо, це пов'язано з тим, що кількість охочих потрапити на Запорозьку Січ різко зростала, як і зростав вплив запорозької старшини, яка намагалася обмежити втручання рядового козацтва в її справі шляхом обмеження кількості повноправних членів спільноти. За час «молодикування» новоприбульці проходили курс навчання військової справи та засвоювали звичаї і традиції січового товариства.

Навчання військової справи та служба слугами і пажами були важкою школою, під час якої молодики зазнавали різних фізичних і моральних випробувань. Невипадково Старовольський писав, що не такими вже й рідкісними були випадки втечі молодиків із Запорозької Січі. До речі, за втечу з поля бою молодика карали на смерть².

Лише пройшовши тривалий повний курс навчання, що супроводжувався глузуваннями та приниженнями, молодик допускався до обрядового іспиту на звання справжнього запорозького козака. Випробування, яким піддавали посвячуваних під час такого іспиту, були дуже різноманітними. За переказами, молодик, що претендував на статус рівноправного члена запорозької спільноти, мусив з'їсти пекучий від перцю борщ, а також, випивши кварту горілки, пройти по перекинутій між скелями,

¹ *Стороженко О.* Спомини про Микиту Леонтійовича Коржа// *Стороженко О. Марко Проклятий.* Оповідання. — К., 1989. — С. 213.

² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 295.

розташованими на березі Дніпра, колоді і при цьому не зірватися в воду. Одним із головних випробувань було подолання на човні усіх порогів Дніпра проти течії. Це була дуже ризикована справа, яка могла завершитися навіть смертю посвячуваного. Але не треба забувати, що для запорозьких козаків головним заняттям була війна, на якій постійно доводилося ризикувати власним життям. Саме тому вони й влаштовували такі ж ризиковані випробування для тих, хто бажав стати повноправним членом січової спільноти. Звичайно ж, посвячувальні іспити витримували далеко не всі, оскільки вони були складними. Але фактом було й те, що резервів у Запорозькому Війську не бракувало все одно. За свідченням того ж Старовольського, 1628 р. кількість запорозького козацтва дорівнювала приблизно 15 тисячам осіб, а разом з молодиками — 40 тисячам¹.

На завершення випробувань, як свідчать фольклорні записи, кандидат у січовики повинен був, сівши на необ'їждженого коня задом наперед без сідла та вуздечки, проскакати полем певну відстань і повернутися, не впавши на землю. Таке випробування також вважалося ритуальним: по-перше, в самому ставленні до коня, який сприймався не лише як засіб випробування посвячуваного, а й як ритуальний перевізник на «той світ» і назад, що взагалі є характерним для слов'янських ініціацій; по-друге, перевернутість положення вершника свідчить про його символічну належність до потойбічного світу, де «все навпаки».

На особливу увагу заслуговує використання козаками горілки при здійсненні обряду посвячення. Вона також виконувала важливу ритуальну роль, а саме — вводила посвячуваного у стан безпам'ятства, яке можна вважати тимчасовою смертю, замінюючи вживаний в ініціаціях інших народів галюциноген. З цією метою, наприклад, використовували горілку при своїх посвячувальних обрядах польські жебраки та злодії. Вживання горілки запорозькими козаками для введення посвячуваного у стан ритуальної смерті підтверджують народні думи, зокрема «Дума про Івася Коновченка». Так, у цій думі розповідається про те, як головний герой звертається до іншого персонажа — полковника Філоненка:

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 296.

*Благослови мені, батьку, оковитої напиться.
Я не зрікаюсь з бусурманами ще краще побиться.
Сей хміль мені не буде заважати,
А буде моєму серцю сміливості додавати¹.*

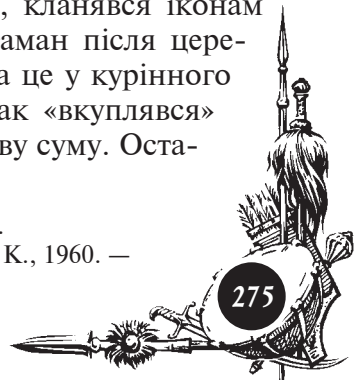
Знаменно, що результатом вживання Івасем Коновченком горілки в думі стає його смерть. Проте смерть молодого козака символічна, оскільки хлопець мусить вмерти, «щоб стати чоловіком». Тут смерть виступає як ритуал, необхідний для переходу до іншого соціального стану.

Коли посвячуваний успішно проходив усі випробування, він допускався до участі в морському поході на турків, оскільки лише ті, хто брав участь у такому поході, вважалися, за свідченнями П. Шевальє, справжніми запорозькими козаками². Отже, вихід посвячуваного за межі освоєної території був для нього необхідним випробуванням для посвячення у більш високий статус. Територія, куди здійснював похід посвячуваний у складі запорозького війська, сприймалася як «чужа» й «ворожа», отожднювана з потойбічним світом. У зв'язку з цим можна згадати слова полковника Філоненка з думи про те, що молодий Івась Коновченко ще «ні на морі, ні в полі» не бував. Під час походу молодики виконували роль зброєносців, охороняли козацькі човни-чайки на березі в той час, як козаки йшли в бій. Але це не означало, що молодики були усунуті від участі в бойових діях. Навпаки, вони мусили битись, оскільки їм треба було показати свою сміливість та вміння у військовій справі.

Прийняття посвячуваного до січового товариства оформлювалося ритуалами посвячення його у запорозькі козаки, а також прийняттям його в один із куренів як повноправного члена. Новопосвячений запорожець у супроводі когось із товаришів з'являвся до курінного отамана, хрестився, кланявся іконам і просив прийняти його до товариства. Отаман після церемонії привітання просив обрядової згоди на це у курінного кухаря. Після отримання згоди новий козак «вкуплявся» до куреня, сплачуючи кухареві певну грошову суму. Оста-

¹ Думи/ Упоряд. Г. А. Нудьга. — К., 1969. — С. 177.

² Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 39—40.

точно затверджував його прийом і посвячення в козаки кошовий отаман.

Посвячення кандидата в запорожці включало також обряди перейменування та переодягання, що відповідало загальним посвячувальним нормам і означало його нове народження. Як уже зазначалося, нове прізвище посвячуваного в козаки з'являлося як результат глузування з нього під час перебування в молодиках. Інколи воно залежало від місцевості, з якої прибув новачок, від його суспільного стану тощо. Новопосвячені одягали костюм повноправного козака. При цьому особливе значення мав головний убір, оскільки козаків у приналежності до куреня вирізняв колір шапки. Переродження людини символізувала і зміна зачіски — бриття голови, на якій залишався тільки «оселедець».

Чи були обряди ініціації у сучасників запорозьких козаків — флібустьєрів Карибського моря, достовірно невідомо. Принаймні, в єдиному історичному джерелі — книзі О. О. Ексквемеліна «Пірати Америки», де йдеться про їхнє життя, прямих вказівок на якісь посвячувальні обряди піратів немає. Проте, оскільки діяльність цих спільнот була однаковою, можна припустити, що якесь «стажирування» перед вступом у піратську вольницю було. Можливо, це було тимчасове рабство, інститут якого був притаманний тодішньому суспільству на Американському континенті. У свій час такими тимчасовими рабами були, згідно з повідомленнями Ексквемеліна, такі піратські ватажки, як Франсуа Олоне та Джон Морган. Навіть сам Ексквемелін, який також брав участь у піратських експедиціях, не уникнув цієї участі на початковому етапі свого перебування на Карибських островах.

Однак слід зауважити, що обряд посвячення в козацтво не був якимось застиглим звичаєм. Він був доречним лише тоді, коли військовий промисел становив головне джерело існування спільноти. Та упродовж усього існування Запорозької Січі геополітична ситуація навколо неї зазнавала суттєвих змін і дедалі більше потрапляла під контроль офіційної влади, зокрема російської. В останній період існування запорозької спільноти, тобто в часи існування Нової Січі, вона взагалі існувала на «пташиних правах» і залежала врешті від царської примхи. З внутрішньою

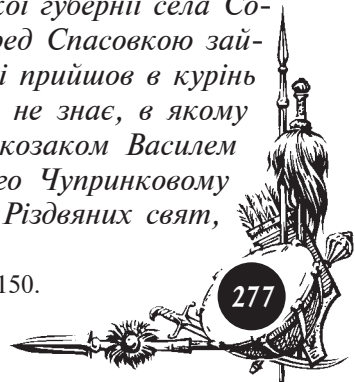
автономією запорозької спільноти російський уряд рахувався лише настільки, наскільки був зацікавлений у використанні її людських ресурсів у війнах з Туреччиною чи Кримом, які періодично спалахували протягом XVIII ст. Ще на початку цього століття, під час Північної війни 1700–1721 рр., стало до болю очевидним те, що козаки не могли рівнятися з регулярними європейськими арміями. *«Рік у рік загони поверталися з півночі, зазнавши втрат, що сягали 50, 60 і навіть 70 % складу»¹*. Отже, відстояти свої права за допомогою зброї від урядових посягань (як це зробили ті самі флібустьєри 1664 р., коли французький губернатор Тортуги спробував дати лад на острові) вони не могли і були лише здатні битися проти слабших турок і татар. Тож про самостійні військові акції запорозької спільноти вже не йшлося. За нових умов перше місце посідала господарська діяльність, а козацькі військові ініціативи, що мали на меті підготовку вправного і відважного вояка, втрачали свій сенс.

Щоб підтвердити це, варто розглянути наведені В. О. Голобуцьким біографічні відомості про деяких козаків.

Козак Шкуринського куреня Карпо Сірий 13 жовтня 1758 р. розповів: *«Народився... в полку Лубенському, в селі Копяницях, батька його звали Іваном, а прізвище Бондар, жив він біля батька років до шістнадцяти, зайшов же він з ватагою при козакові Іванові Баламутові, і як прийшов він під Січ, то оного взяв Шкуринський козак Василь Карнаух і приведений у вищеписаний курінь, і поживши недовго в курені, найнявся в курінного незамайського Івана Шевця і служив у оного цілий рік, а літо з половини на риболовлі і в різних козаків жив з половини на риболовлі кілька років»*.

Козак Коренівського куреня Максим Плохий на допиті у військовій пушкарні 10 лютого 1769 р. про себе розповідав: *«Він, Плохий уродженець з Польщі Корсунської губернії села Сохнівки, звідки минулого 1768 року влітку перед Спасовкою зайшов на Запоріжжя з російськими чумаками і прийшов в курінь Куринівський за отамана Савки, а прізвища не знає, в якому пройшов днів до три, пішов з корсунським козаком Василем Чуприною в урочище Боковенку і там в його Чупринковому зимівнику знаходився без найму до минулих Різдвяних свят,*

¹ Субтельний О. Україна: Історія. — К., 1991. — С. 150.

а після них... сього 1769 року у січні місяці останніх чисел з оним же Чупринкою з його зимівника з іншими в тому зимівнику бувши-ми корсунськими та іншими тамо ж у Боровенці живущими козаками нинішньою обставиною прийшов до Січі, де пробує з день, з оним же козаком Василем Чуприною та іншими корсунськими козаками не зупиняючись пішов у Базавлуцький Кут в зимівник товариша куреня Корсунського Омелька Шпака».

Козак Василь Величко: «Народився він Польської області, у містечку Білоцерковці, назад тому п'ятий рік він зайшов на Запоріжжя і звідтіля в курені Дерев'янківському проживав він чрез ті роки у різних запорізьких козаків і в зимівнику отамана куреня Дерев'янківського Івана Бабури в минуле літо до самої весни знаходився, а потім в різних козаків і людей молотив хліб за найм і від молоття пішов у зимівник козака дерев'янківського Лазаря Глоби, де прожив тижні два...»

Козак Олексій Кривий: «Від роду... буде років до двадцяти. Народився... Лубенського полку, сотні Горнівської в селі Голях, від батьків — батька Максима Івациненка, а матері Насті. На Запоріжжя у минулому 1768 році в Петрів піст з чумаками заїхав і по приїзді пристав до Куцівського куреня, при якому малий час пробує, найнявся було варити в базарі в брюховецького Олекси Кривого, але як посперечався з молодиком його, то відошедши від Кривого, мешкав у базарі в якогось Кравця»¹.

З цих біографій можна зробити певні висновки: по-перше, приписування до козацтва у запорозькій курені відбувалося досить швидко, майже без будь-яких формальностей, і воно вже зовсім не означало, що той, хто вступав у військо, мусив відбувати службу в січовій залозі; по-друге, новоприбульці здебільшого взагалі не залишалися в курені тривалий час, а шукали собі засобів існування на господарських роботах у зимівниках; по-третє, хоча інститут молодиків, судячи з останнього свідчення, продовжував існувати, таке «стажування» було вже не обов'язковим. Приписавшись до куреня, козак шукав собі роботу, як правило, йдучи в найми.

Загалом військо запорозьких низових козаків поділялося на дві частини. Одну з них склали власне січові, а

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 140—141.

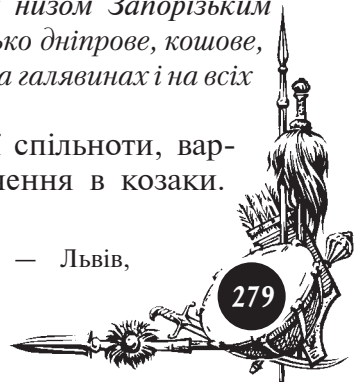

другу — зимівні козаки. Саме перші становили справжній цвіт козацтва. Це були неодружені особи або принаймні ті, хто розлучився зі своєю сім'єю. Головною справою цих людей була війна та служба у війську. Дуже сильні, витривалі, з міцним здоровим тілом, вправно володіючи зброєю і маючи переважно українське походження, вони називали себе лицарством або товариством (тобто й були вільною військовою спільнотою). Лише товариство мало право обирати зі своїх рядів козацьку старшину, отримувати грошове та продовольче жалування, брати участь у розподілі військової здобичі. Воно проживало в Січі по куренях і поділялося на «старше й менше» товариство.

Від цього товариства різко відрізнялися сімейні козаки. Вони також допускалися в запорозькі землі, проте не мали права проживати на території Запорозької Січі і селилися лише на відстані від неї в степах по слободах, зимівниках і бурдюгах, де займалися землеробством, скотарством, промислами, ремеслами й торгівлею. Їх не вважали лицарями чи товаришами, і вони мали статус посполитих (підданих) січового товариства. Такі люди звалися «гніздюками», «сиднями», «зимівчаками» або «гречкосіями». Приблизно так само структувалося й карибське суспільство. Поряд з особами, що займалися лише піратським промислом, жили буканьєри — мисливці, а також плантатори (швидше за все фермери), які займалися вирощуванням тютюну. Така побудова суспільства, як на Запорожжі, так і на Тортюзі, мала свій об'єктивний сенс та свою необхідність. Вільні виробники і там, і там становили, так би мовити, «типове забезпечення» військової спільноти, створювали останній сприятливі умови для військової діяльності. Хоч би там як, але січовики та козаки, що жили по зимівниках і слободах, займаючись господарською діяльністю, становили разом єдине ціле, яке офіційно називалося «славним низом Запорізьким Військом і товариством», або ширше «Військо дніпрове, кошове, верхове, низове і все будучее на полях, на луках, на галявинах і на всіх урочищах морських, дніпрових і польових»¹.

Зважаючи на певний поділ запорозької спільноти, варто знову повернутися до проблеми посвячення в козаки.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 120.

Можна припустити, що навчання та випробування проходили лише ті новачки, які орієнтували себе на несення військової служби. Ті ж, хто збирався пристати до зимівників, могли й не проходити іспитів.

Однією з проблем формування особистого складу запорозької вільної військової спільноти виступає наявність чи відсутність у прибульців на Січ особистої волі. Однією з умов приходу на Запорожжя й доступу у Січ Д. І. Яворницький називає наявність у людей особистої свободи. Вона, за словами історика, «передбачала, щоб пришелець у Січ був дворянином, поповичем, козаком, татариним, турком, узагалі ким завгодно, лише не селянином...»¹ Але документи свідчать про те, що це правило було формальним і зазвичай порушувалося.

Так, колишній запорозький козак у своєму проханні про прийняття його до Чорноморського козацького війська писав, «...що він з польських уроженців завезений у малолітстві в колишнє військо Запорізьке дядьком його рідним того ж колишнього війська Запорізького куреня Дядьківського отаманом Афанасієм Куцим, в якому знаходиться у військовому званні з 1763 року». Це був вихідець з Правобережної України, де 90 % селян перебували у кріпацькому стані. Ще точніше сказав на допиті 1795 р. чорноморець Дядьківського куреня Василь Верещака: «Народився... у колишній Польській області в Підгорських межах у володінні князя Апостолика в м. Яковцях від батька тамтешнього підданого Степана Шевця... при яких [батьках] виховувався до 10-річного віку, а в тому віці вивезений дядьком його рідним колишнього війська Запорізького козаком Грицьком Носом в колишню Січ Запорізьку і за приписанням його там, в той же курінь, взяв його у свій зимівник, що стояв нижче річки Мокрої, де жив років вісім». Козак Батуринського куреня на допиті в 1795 р. свідчив: «Народився... Київського намісництва, Хорольського повіту, в селі Повковці від батька поміщика бригадира Василя Капніста підданого Дмитрія Євтушенка». У «повнолітньому віці... пішов до колишнього війська Запорізького й приписався в Батуринський курінь»². Отже, обставина, що особа перебувала у невільно-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 117.

² Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 145.

му стані, в жодному разі не була перешкодою до вступу в лави запорозького козацтва. Часте порушення вимоги про наявність особистої свободи визнає і сам Д. І. Яворницький¹. Отже, вимога бути вільною людиною була пустою формальністю хоча б і тому, що січові власті, за тогочасними звичаями, ніколи не вимагали від тих, хто приходив на Січ, незважаючи на накази урядових установ, ніяких документів про їхній соціальний стан, і кожен міг на словах назватися вільною людиною.

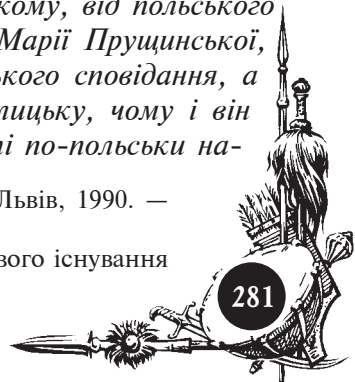
Формальною була також і вимога наявності у новачка православної віри, оскільки січове начальство також не вимагало щодо цього ніяких офіційних документів. Доказом цього може бути факт вступу до товариства поляків та представників інших національностей.

Так, 16 грудня 1758 р. козак Куцівського куреня розповідав: *«Звуть... Павлом Ляхом, народився в Польській області, батька звали Іваном Комернецьким, жив при батькові років до одинадцяти; а відлучась від батька в Україну буде років з десять, і тамо служив драгуном в Крелевецьких полках і зимовався в місті..., погодившись з драгуном Іваном Прущинським, прийшли в Січ, в курінь Куцівський за отамана Григорія Холодного, буде тому назад років з шість; і був у курені з рік, звідки означений Прущинський пішов в серби (можливо, в Новосербію), а він, Лях при Федорі Чумакові полковнику Кодацькому півроку, да при осавулі військовому Петру Калнишевському півроку за хлопця був і відлучась від них, прожив в курені через рік, прийшов шинкувать в дачі військові, в село Романкове ... поїхавши ... і накупивши горілок й привізиши їх в Вербівку шинкував з курінним батуринським Федором»².*

Були випадки й вступу у запорожці поляків шляхетського стану. Козак Микола Співовський 11 травня 1759 р. на допиті свідчив: *«Від роду ... років 29, народився в Польській області, воєводства Новгородського, в селі Постаринському, від польського шляхтича Михайла Співовського, а матері Марії Прущинської, що тримала закони віри православної, грецького сповідання, а батько його Співовський тримав віру католицьку, чому і він тримає ту католицьку віру і понині, грамоті по-польськи на-*

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 117.

² Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 148.

вчаний, а російської не знає». Після тривалих блукань Співовський «приїхав до Січі і тут з'явився до головного командира і за явкою на пашпорті вчинена йому позначка, за вчиненням позначки він, Співовський, пристав до куреня Дядьківського, в якому пробує через декотрий час, а потім з причини сієї, що отаман того куреня Іван Кулік даних ним, Співовським, йому грошей в зберігання на прошення його дати не схотів, перейшов в курінь Уманський»¹.

У наведених випадках важливою є та обставина, що запорозька влада, незважаючи на те що за старими звичаями католики й лютерани мусили приймати православ'я, взагалі не цікавилася релігійною приналежністю зазначених осіб, хоча ті не приховували свого польського походження. Отже, напрошується висновок, що для неправославних осіб християнських конфесій це правило не було обов'язковим до виконання, принаймні, в роки існування Нової Січі. Що ж стосується мусульман та іудеїв, то для них урочисте православне хрещення було обов'язковим, про що свідчить наведений Голобуцьким випадок із євреєм Степаном Завадовським.

Є деякі припущення, що подеколи у прийнятті на Січ відмовляли. Підстави такої відмови неможливо встановити через відсутність джерел, однак натяки на це є в усній народній творчості. Так, Д. І. Яворницький наводить уривок з однієї народної думи, де жінка проклинає свого чоловіка, що пішов на Запорозжя:

*Ой, щоб тебе покарали та три недолі:
Перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав;
Друга недоля — щоб ти козаків не догнав,
Третя недоля — щоб тебе козаки не злюбили
І в курінь не пустили*².

Вище вже зазначалося, що в запорозьких козаків було заведено змінювати прізвища. Цей звичай мав не тільки ритуальний характер, оскільки це було вигідно нелегальним елементам, які з якихось причин рятувалися від переслідувань

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 148—149.

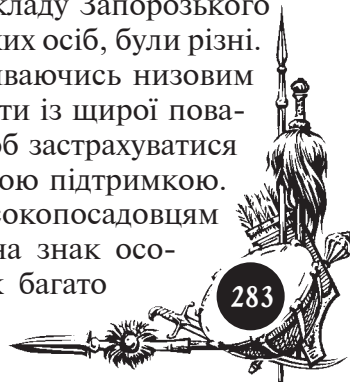
² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 118.

з боку офіційних властей. Здебільшого цим користувалися люди, що раніше перебували в особистій залежності від панів.

Особливість соціального складу січового товариства полягала в тому, що в ньому була відсутня станова нерівність, хоча складалося воно з різних станів населення. До речі, це типова ознака усіх вільних військових спільнот. У піратів Карибського моря її також не було. Це вигідно відрізняло подібні утворення від загальноприйнятої суспільної організації тих часів. Натомість тут більш контрастною була нерівність майнового характеру, тобто поділ на заможних і незаможних осіб. Сталі прибутки були здебільшого у козацької старшини у вигляді державного жалування та інших пільг. Проте прибутки рядових козаків мали випадковий характер. Їхня частина державного жалування була зовсім мізерною. На весь склад січового куреня, що становив кілька сотень козаків, у часи Нової Січі припадало лише 140 карбованців на рік, так само мізерними були й хлібні роздачі. Тому січові козаки часто залишали свій курінь і йшли на заробітки у зимівники та слободи як наймана робоча сила, що свідчить про розвиток на Запорожжі елементів капіталістичних відносин. Часто в пошуках заробітку вони залишали й межі запорозьких вольностей, знаходячи собі роботу на Лівобережній чи Правобережній Україні.

Крім справжніх козаків, до складу січової спільноти часом входили особи, які ні за своїм званням, ні за суспільним становищем ніколи не належали, а лише номінально значилися серед запорозьких козаків. Це були, так би мовити, почесні члени запорозького товариства. Славні бойові подвиги запорожців протягом багатьох століть, а також у російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 рр. спонукали багатьох офіцерів та й взагалі високопоставлених осіб, чиновників тощо звертатися до Коша з проханням про зарахування їх до складу Запорозького Війська. Мотиви, що спонукали до цього таких осіб, були різні. Хтось задовольняв своє честолюбство, називаючись низовим лицарем, інші ставали членами цієї спільноти із щирої поваги до козаків, а багато хто — задля того, щоб застрахуватися від грабунку запорожців чи заручитися їхньою підтримкою. У деяких випадках Кош сам пропонував високопосадовцям приписатися до запорозького товариства на знак особливої поваги до них, подібно до того, як багато

західноєвропейських міст надавали права свого громадянства знатним мандрівникам. Це здебільшого були особи російського, меншою мірою — польського походження. У документах архіву Запорозької Січі збереглися імена деяких з таких осіб. До запорозького товариства були приписані артилерійський поручик Іван Глібов, статський радник Петро Веселицький, український генеральний підкоморій і бунчуковий товариш Павло Кочубей, начальник астрономічної експедиції Христофор Ейлер, генерал-аншеф Петро Панін, генерал-аншеф Іван Глебов, генерал-аншеф Петро Дев'єр, генерал-поручик Андрій Остерман, генерал-майор Олександр Прозоровський, польський коронний гетьман Ксаверій Браницький, фаворит імператриці Катерини II генерал-майор Григорій Потьомкін. *«Це номінальне зарахування до Запорізького війська вельмож, сановників, військових та цивільних чиновників, з котрих деякі не тільки не бачили Запоріжжя, а й навряд чи знали про його існування, — зазначає А. О. Скальковський, — мимоволі примушує нас порівнювати його з побутом ордена святого Іоанна Єрусалимського наприкінці XVIII ст. Половина європейського дворянства до нього належала, прикрашалася його хрестом і мантією»¹.*

Запорозька вільна військова спільнота була угрупованням, що самоутворилося в процесі історичного розвитку, а отже, її порядки в ньому були встановлені на розсуд членів січового товариства. Вони не бачили потреби спиратися у внутрішньому житті на інститути, що диктувалися офіційною державною владою, і контактували з нею лише тоді, коли їх до того якимось чином заохочували. У Запорозькій Січі завжди існувала тенденція обстоювати власний внутрішній суверенітет, дбати про збереження своїх споконвічних прав і вольностей. Тож січове товариство упродовж усієї історії існування неодноразово вдавалося для відстоювання своєї свободи до застосування силових методів, а коли подібна можливість була зведена російським урядом нанівець, застосовувало мовчазний саботаж розпоряджень офіційної влади.

Підгрунтя запорозького становила ідеологія общини. *«Це товариство було таким самим «народоприв'ям» на пів-*

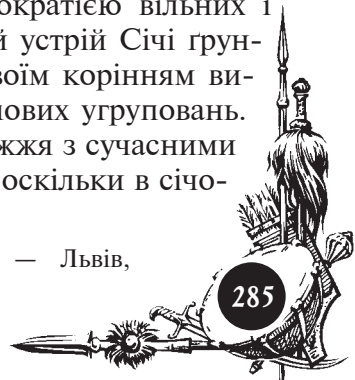

¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 89—90.

дні Росії, але на вищому ступені розвитку, яким було «народо-правство» у Пскові й Новгороді, на півночі Русі; що робив вічовий дзвін на півночі, те робили литаври на півдні; своїми звуками вони скликали люд без різниці у званні й стані на площу для вирішення найважливіших питань країни, схоже на те, як вирішують у наш час свої справи вільні громадяни швейцарських кантонів чи американських штатів. Зовнішнім виявом цієї громади була рада, військова рада, народне віче. На раді могли бути присутні всі без винятку січові козаки, починаючи від січової старшини й кінчаючи «сіромною» або простолюдином, черню. Тут панувала цілковита рівність усіх членів громади: кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг заперечити пропозиції іншого, висунувши натомість свої плани та міркування, але що вже було ухвалене радою, було необхідним і обов'язковим для всіх. Запорізька громада доходила до повного ідеалу, невідомого ні в давні, ні в середні, ні в нові віки; принцип рівності панував тут у всьому: під час загальних зборів, при виборах військової старшини, січовому й паланковому управлінні, у всіх запорізьких школах, у спільній трапезі, при поділі майна й у приватному житті в куренях. Ні знатність роду, ні станове походження, ні перевага віку не мали в Січі жодного значення: лише особисті якості, тобто відвага, досвід, розум, кмітливість бралися до уваги. Таким чином, у запорізькій громаді губилася будь-яка поодинокість особистість, якою б талановитою й показною вона не була. Тут усі справи вирішувалися спільно...»¹. Ці слова Д. І. Яворницького загалом правильно характеризують основні засади життя запорізької спільноти. Щоправда, порівняння запорізької демократії з демократичними засадами управління у Пскові й Новгороді, а тим більше з сучасними демократичними моделями, мабуть, можна вважати недоречним. Демократія псковсько-новгородського типу була демократією європейського середньовічного міста, демократією вільних і мирних виробників, тоді як демократичний устрій Січі ґрунтувався на традиціях сільської общини і своїм корінням виходив із самоорганізації військово-промислових угруповань. Порівняння ж демократичних засад Запорожжя з сучасними зразками демократії є також помилковими, оскільки в січо-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 120.

вому товаристві, як уже зазначалося раніше, існували охлократичні тенденції, яких, звичайно, не було ні у сучасних Яворницькому США, ні у Швейцарії. Крім того, сучасному типу демократії зовсім не притаманне те, щоб у суспільному житті губилася будь-яка особистість. Останнє знову-таки є ознакою суспільної організації селянської общини.

Склад запорозької спільноти не був стійким. Як потрапляння до Січі, так і вихід з неї були вільними. Певного терміну перебування в ній не існувало. Кожен міг залишити Запорозьку Січ, коли йому заманеться, за будь-якої потреби. Запорожець міг залишити Січ, коли знаходив собі місце військової служби за межами краю, він повинен був її залишити в разі одруження й заведення власного господарства (перейшовши таким чином до розряду «гніздюків», «сиднів» чи «гречкосіїв», до яких, до речі, січове товариство ставилося зневажливо) або якщо йому просто набридало січове життя. З наведених вище документів біографічного характеру із Нової Січі видно, що велика маса новоприбульців на Запорожжя, записавшись у козаки, взагалі не затримувалася надовго в куренях, а йшла шукати заробітку за межі Січі по зимівниках і слободах. Але так само людина знову могла повернутися, знову-таки за власним бажанням.

Проте, незважаючи на велику свободу вступу до січового товариства й виходу з нього, порядок дій у Січі ніколи не порушувався і вона залишалася самодостатнім формуванням, яке завжди являло собою досить потужну військову силу. При вступі до Січі і при виході з неї не вимагалось й не видавалось ніяких документів, посвідчень чи перепусток. Існувало лише два винятки з цього правила. Паспорти за підписом кошового отамана, скріплені військовою печаткою, видавалися козакам у тому разі, якщо вони залишали Запорожжя, їдучи в Польщу чи Україну для торгових чи інших потреб, що забезпечувало їм вільний проїзд чужими містами й селами. Так само вчиняв запорозький Кіш і тоді, коли Росія вела військові дії проти Туреччини й Криму або Речі Посполитої, території яких межували з запорозькими володіннями. У цьому разі виїзд із Січі неодруженим козакам без письмового паспорта від військової канцелярії, а одруженим без паспортів, виданих паланковими полковниками, заборонявся. Такий захід застосовувався для уникнення шпигунських дій

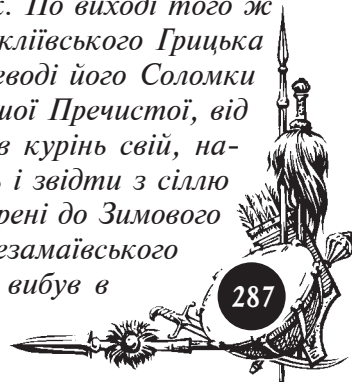

на території запорозького краю, а також з метою забезпечення військової мобілізації. Іноді тим, хто залишав Січ, видавалися атестати-рекомендації для вступу на службу в лівобережні українські полки. До цих документів вносилися прізвище, ім'я, по-батькові і назва куреня певного козака, відомості про його службу в роз'їздах, загонах, відрядженнях, про участь у походах та битвах. Тут же містилася характеристика особистих якостей козака, де йшлося про його кмітливість, старанність у виконанні ним службових обов'язків тощо.

До складу Запорозького війська не входили «аргати». Так називали поденників або працівників, які наймалися до козаків на якусь роботу за певну платню. Такий порядок міг існувати лише за умови, коли козаки мали стабільні прибутки від військової діяльності. Але в часи існування Нової Січі, коли самостійна військова діяльність запорозької спільноти була зведена нанівець і на перший план виходила господарська діяльність, що стала основним прибутком козаків, це правило вже не спрацьовувало. З наведених вище біографічних свідчень відомо, що запорозькі козаки, приписані до куренів, через брак засобів існування на Січі, змушені були наймитувати. При цьому роботодавцями виступали також січовики, але ті, що були заможнішими і мали власне господарство. Про це свідчить низка біографічних документів із допитів козаків 1758 р.

Козак Іракліївського куреня Грицько Гузь: *«Народився... полку Переяславського сотні Іракліївської в селі Загородиці від батька Романа. Років йому від роду буде з двадцять п'ять, з того села по смерті батька свого відлучився і прийшов, в якому році не знає, літнього часу, в Петрів ніст, в Січ Запорізьку у битність кошовим Сича, з свояком покійного кошового отамана Стефановим Іваном Башею в курінь Іракліївський і того ж часу найнявся в його Стефанова і жив у зимівнику один рік. По виході того ж року відлучився він, Гузь, до курінного ж Іракліївського Грицька Соколиці, до невода в Великий Луг, де при неводі його Соломки у ловлі риби знаходився від свята Іллі до першої Пречистої, від оного ж Соломки о Пречистій, прийшовши в курінь свій, наймався різним козакам гонити дуби в Камінь і звідти з сіллю прийшов в Січ».* Тут Гузь залишився «при курені до Зимового Миколи», а потім «найнявся до курінного незамаївського Івана Швидка в Великий луг, на один рік, і вибув в

його Швидка рік в курінних незамаївського Ониська Негляда, да в криловського Павла Куліка чрез зиму варив їсти, а навесні став з половини ловити рибу і при оному Негляді прожив, він, Гузь, в ловлі риби чрез сім років».

Козак Пашківського куреня Трохим Тирса: «Родиною він полку Лубенського з сотні Пирятинської, села Перванець. На Запоріжжя прийшов скоро... за отамана Лелека і найнявся в пашківського Мойхи і жив у нього років з п'ять, потім же п'ять років рибною і звіриною добиччю бадався при козаках, в зимівниках живучи».

Козак Пашківського куреня Іван Ступак: «Родиною він Лубенського полку міста Сенчі, батька його звали Хоною Охременком, залишився без батька в малолітстві і жив у дядька свого двоюрідного і в інших тамошніх жителів років з п'ятнадцять, а звідти з козаками курінними Переяславськими Мироном в Січ привезений в курінь Пашківський за отамана Остапа Карабута; жив при курені з половину року, найнявся в курінного пашківського в Івана Сердюка і там служив років два».

Козак Сергіївського куреня Харко Носікач: «Народився він полку Гадяцького в селі Сарах, прийшов на Запоріжжя років буде до десяти за отамана Демка Кобилячої Голови і найнявся в курінного сергіївського Левка Ткача і служив рік, а від одного пішовши служив рік у донського Харка Харі, в калниболоцького Микити Кривого служив рік, а після того в Кобилячої Голови жив три роки, а від одного відійшовши кухарем був рік, а після кухарства жив у одного ж Кобилячої Голови»¹.

Таким чином, нові умови існування спільноти на Запорожжі змушували козаків не звертати уваги на багато старих звичаїв. До того ж можна припустити, що останнє правило стосувалося лише тих осіб, що перебували в наймах до прийому їх в січову спільноту. Але все одно наймана праця вже не вважалася серед козаків чимось ганебним.

У визначенні кількості тієї або іншої вільної військової спільноти завжди існують певні труднощі. Це пов'язано передусім із браком документальних джерел, що виходили б із самого середовища тієї чи іншої спільноти, бо зазвичай облік людей в них не вівся або його настільки засекречували

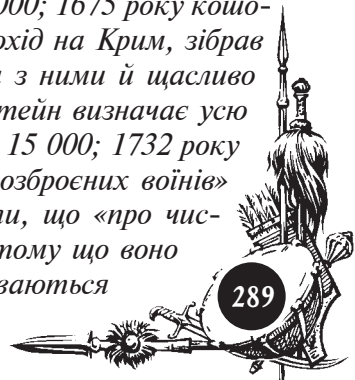

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 141—142.

(здебільшого через те, що багато її членів були поза законом), що, коли спільнота починала цікавити істориків, списки вже неможливо було відшукати. Отже, про кількісні характеристики таких угруповань можна судити лише із зовнішніх джерел, тобто тих, які виходили зі сторони, що ставала жертвою нападу, або виступала в союзі зі спільнотою під час якоїсь війни, або від людей, що просто відвідували цю спільноту у якихось справах.

Те ж саме стосувалося й запорозького товариства. Більш-менш правдоподібну картину з цієї проблеми, з якою загалом погоджуються й наступні історики, змальовує знов-таки Д. І. Яворницький. Зокрема він, проаналізувавши численні історичні джерела, писав: *«Наскільки великим був склад війська запорізьких низових козаків, з певністю сказати не можна, з одного боку тому, що запорожці дуже неохоче ділилися із сторонніми людьми даними про всілякі порядки в Січі, — усе їхнє життя для іноземців становило так звані «військові секрети»; з другого боку тому, що в самій Січі не було, чи в усякому разі, самі запорожці казали, що не було ніяких журналів, ніяких списків, куди б вписувалися імена прийшлих у Січ новачків і старих козаків, які її покидали. Окрім того, визначити кількість усього Запорізького Війська важко ще й тому, що багато козаків-зимівчан взагалі не з'являлося у Січ по кілька років і взагалі не були знаними військовій старшині, а щодо окремих січових козаків, то й сама старшина перебувала в цілковитому невіданні й не могла сказати, живі вони на даний час чи безвісті пропали під час окремих походів на ворогів, які часто здійснювалися без відома Коша. Тому всі свідчення про чисельність Запорізького Війська, навіть протягом якогось одного століття, надто суперечливі. Більш чи менш конкретні відомості про чисельність запорізьких козаків містять окремі джерела. 1534 року всіх запорізьких козаків налічувалося не більше 2000; 1535 року близько 3000; 1594 року іноземці налічували у них 3000, а вони самі казали про 6000; 1675 року кошовий отаман Іван Сірко, задумавши великий похід на Крим, зібрав 20 000 запорожців, «нешадно струснув» Крим з ними й щасливо повернувся у Січ. 1727 року Христофор Манштейн визначає усю чисельність Запорізького Війська від 12 000 до 15 000; 1732 року самі запорожці свідчили, що в них «добрих і озброєних воїнів» набереться до 10 000, а 1735 року повідомляли, що «про число війська точно ніяк посвідчити не можна, тому що воно щоденно прибуває і зменшується», але сподіваються*

зібрати 7000 добре озброєних козаків. 1755 року кошовий отаман Пилип Федорів у своєму рапорті заявляв, що в усьому «комлуті» (списку про майнове становище козаків, службу та ін.) або складі, зі старими й жінками в зимівниках, Війська Запорізького набереться 27 000 чоловік. 1762 року з нагоди вступу на престол імператриці Катерини II на вірність їй присягало 20 281 чоловік запорізьких козаків. 1766 року секретар Василь Чернявський визначав кількість усіх запоріжців... близько 10 000 чоловік. 1769 року в готовому до походу проти турків Війську Запорізькому козаків було 12 249, крім того, 2000 козаків залишалось в Січі й 3000 по паланках «у водній варті на човнах», а всього 17 249 чоловік. Близько 1734 року запорожців... налічувалося 40 000, але в похід йшло 14 000 чоловік, інші ж залишилися біля майна та власних жител; а всіх разом налічувалося до 100 000 чоловік. 1775 року у відомості генерал-майора Петра Текелі всіх жителів запорізької землі, тобто козаків і посполитих, чоловіків і жінок показано 59 637; того ж року в маніфесті Катерини II стверджувалося, що до запорожців прийшло 50 000 нових родин і що після падіння Січі 6000 запорожців пішло за Дунай (з тих, що досі жили по віддалених зимівниках). Запорожець Микола Корж і колишній священик низових козаків Григорій Крем'янський визначають чисельність усього війська на час знищення Січі в 40 000 чоловік... Звичайно, якщо врахувати, що крім постійних мешканців у Січі й по паланках до запорожців на якийсь час приходили різні «свавільні» люди, особливо перед якоюсь операцією чи походом на ворогів, то його сила була дійсно «тяженна». Але у звичайний час сили цієї не було видно: прибулі в Запоріжжя козаки лише приписувалися у курені, але жило їх тут дуже мало — вони більше розходилися по зимівниках, плавнях, рибних заводях, звіриних ловах, а в самій Січі залишалися переважно старші й глибокі діди. Загалом, порівнюючи наведені цифрові дані, можна дійти такого висновку про чисельність Війська Запорізького низового: у час найбільшого розквіту самого лише стройового війська запорізьких козаків могло бути від 10 000 до 11 000, а разом із жителями зимівників і слобід до 100 000 чоловік¹. З такими розрахунками погоджуються й інші історики.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 123—124.

**Уривок з твору М. Пригари
«МИХАЙЛИК — ДЖУРА КОЗАЦЬКИЙ»**

Рябий швець Юсуф стояв коло своєї халупи, що тулилась плоским дахом до глиняного горбочка, махав йому рукою.

Ага, батько казали про чоботи. Треба побігти, спитати.

Рябий, кульгавий турок зустрів усіх трьох широкою посмішкою. Обережно поплескав кожного по щоці, виніс із халупи й розломив їм великий шматок медового корж з маком.

Але Михайлика цікавив не корж.

— Дядьку Юсуфе, не знаєте, куди батько пішли?

Той похитав головою.

— Йок... Не знаю.

Михайликові посмутніли очі. Хто ж йому скаже?

Тим часом швець старанно обміряв йому босу ногу. Чобітків, виявилось, не було: їх ще треба було пошити.

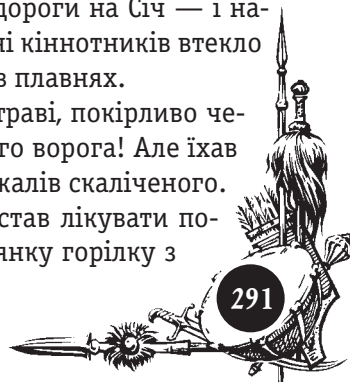
Та коли Михайлик простяг вив'язані з хустинки гроші, Юсуф нізащо не схотів узяти.

— Хай батько... Один місяць мине, другий мине — прийде й заплатити.

Од такого пророкування враз потепліло в грудях. Щиро вклонившись Юсуфові, Михайлик чкурнув з хлопцями назад. Усі троє залопотіли босими ногами по курній дорозі, що за ними знялася хмара пилюги, мов за чередою. Швець дививсь їм услід з дверей своєї халупчини і сміявся. Відколи пам'ятав себе Михайлик, Юсуф завжди жив у цій плосковерхій халупі, шив козакам усяку взувачку: й постоли, і юхтові чоботи, і дорогі червоні сап'янці.

Колись — казав батько — його знайшли тяжко поранилим у Великому Лузі. Три сотні турецьких вершників шукали дороги на Січ — і наскочили на козацькі чати. Після бою ледве півсотні кіннотників втекло назад, покинувши мертвих і пораниених на галяві в плавнях.

Юсуф, підпливаючи кров'ю, лежав у високій траві, покірливо чекав смерті, — хто б там схотів рятувати недобитого ворога! Але їхав мимо старий козак Іван Васюта і зупинився — пожалів скаліченого. Крекчучи, поклав на свого коня, привіз на Січ і став лікувати по-своєму: заліплював рани павутинням, лив у горлянку горілку з порохом — і вперта турецька душа взяла гору.

Сім разів умирав Юсуф і воскресав знову, доки нарешті одужав. Тільки ходити добре не міг, шкутильгав, перехилившись на лівий бік, тягнув перебиту ногу.

Через те й знайшов собі неважку роботу: зіптив халупу на околиці Січі й став шевцювати. Першим ділом пошив дідові Васюті добрі юхтові чоботи — міцні, доладні, щоб носив аж до смерті.

Ніхто не дививсь на Юсуфа скоса. На Січі багато було сіромах з інших країв, кожен тікав у запорізьке товариство од свого лиха. Були по куренях і брати запорожців козаки-донці, були білоруси, поляки, болгари, чорногорці, немало траплялось татар і турків.

Якщо зайда приймав запорізький звичай, його вже не питали, хто він і звідки; аби тільки щирий був — козакував не гірше за інших.

Уривок з твору В. Малика «ТАЄМНИЙ ПОСОЛ»

Після обіду Переяславський курінь завирував, як роздратований вулик. До січового товариства приймали Семена Гурка.

Звичайно прийом проходив тихо-мирно. Новоприбулого молодика або й досвідченого городового козака, який бажав вступити до запорозького товариства, курінний отаман питав, чи добровільно він вступає до сім'ї славних лицарів війська Запорозького і чи згоден слухатись своїх отаманів. Коли неопіт казав, що добровільно і що буде слухатись усіх отаманів, його питали, як він прозивається. Саме — як прозивається або як хотів би прозиватися, бо справжнє прізвище заносилося тільки до реєстру, а якщо новак з тих або інших причин не хотів, щоб там фігурувало його прізвище, то заносилось лише прізвисько... Якщо ж прізвиська не було, то спостережливі вигадники-запорожці тут же на ходу придумували його, найчастіше підмічаючи яку-небудь рису вдачі чи зовнішності новоспеченого козака. «Хай буде Рябоштаном!» — гукав хтось, натякаючи на рябі штани новоприбулого. Або: «Та він глухий, мов тетеря, тож хай Тетерею і прозивається!» Так і записували... З цієї хвилини новачок ставав запорожцем. Якщо він був юнаком або ж людиною, зовсім необізнаною з військовою справою, то його називали молодиком і прикріпляли до старого бувалого козака, який років за два чи за три мав навчити свого учня

орудувати шаблею і списом, стріляти влучно з рушниці, пістоля, гаківниці та гармати, копати шанці, ставити похідний табір з возів, їздити на коні, майструвати чайки та плавати на них і ще безліч більших чи менших справ, які мав уміти запорожець. Звичайно, робилося це не даром. Молодик мусив слугувати «батькові» та відпрацьовувати на зимівнику, тобто в господарстві свого учителя. Правда, іноді траплялися і такі учителі-безкорисливці, як старий Метелиця, котрі за науку не вимагали нічого, крім кухля горілки та поваги... Якщо ж це був досвідчений воїн, то він відразу вливався до складу запорожців, курінь приймав його в свою сім'ю як рівного.

Однак сьогодні традиція порушилась.

Коли Семен Гурко підійшов до гурту сивовусих козаків і, вклонившись, як належить, попросився до Переяславського куреня, наказний курінний отаман Могила, призначений на той час, поки Стягайло буде наказним кошовим, сказав:

— Чоловіче, я не проти... Як кажуть, про мене, Семене... Але краще буде, коли ми покличемо кошового. Чогось він на тебе зуб має... Правда, за нашими звичаями ми можемо прийняти тебе і без кошового, та коли він хоче сам побувати на курінній раді, то не личить перечити отаманові. Тим більше що він наш курінний...

І послав молодика по Стягайла.

Слова Могили неприємно вразили Гурка. Отже, кошовий уже встиг переговорити за нього із значними козаками куреня, від яких передусім залежить його доля. Гм, злопам'ятний чоловік і, здається, невеликого розуму...

Чекати довелося недовго. Червоний від морозу та від кухля міцного меду, який він любив вживати до обіду, Стягайло привітався, скинув кожуха і сів до столу.

— Ну, що тут? — запитав похмуро.

— Ось новачок проситься до нашого куреня, батьку, — сказав Могила.

— Новачок? Хто ж це? — Стягайло зробив вигляд, що не помічає Гурка.

Гурко вклонився, виступив наперед.

— Це, батьку, я.

— А-а; це ти... Ніжинський козак... Як же тебе звати?

— Семен Гурко.

— Скільки років маєш?

— За сорок звернуло.

— А у війську скільки?

— Двадцять.

— Ти, здається, письменний?

— Так, дещо кумекаю... Вчився у Києво-Могилянській колегії.

Стягайло пильно придивився до козака, ніби хотів зазирнути в його найпотаємніші думки. Гм, гарний, дужий і розумний. Дивиться прямо, держиться незалежно, мов справді якийсь цабе. «Приймеш на свою голову такого розумника, а через рік-другий він, чого доброго, дасть коліном під одне місце і зіпхне з курінного... Знаємо ми таких! Не раз уже бувало!» — подумав кошовий і сердито, хоча й намагався стримати свої почуття, сказав:

— Ну що ж — я не проти. Але просися, хлопче, в інший курінь. У нас і так багато люду! Навіть спати ніде, коли посходяться всі... А от у Незамаївському та Мишастівському обмаль. Йшов би туди!

— Але ж, батьку кошовий, я хотів разом із своїми товаришами...

— Мишастівський курінь поряд... От і будете разом!

— А в поході? У бою?.. Хіба справа в тім, щоб тільки переспати чи з одної миски саламаху їсти?

— Тебе не переговориш, — насупився Стягайло.

— Занадто розумний і настирливий цей новачок, — підтримав кошового низенький і круглий, мов діжа, козак Покотило, давній приятель Стягайла. — Ти ж чув, чоловіче, що тобі сказано? І не ким-небудь, а самим кошовим! Забирай манатки — та йди собі без оглядки!

Гурко наморщив лоба, збираючись з думками, щоб якось м'якше відповісти, але його випередив Роман Воїнов.

— Браття, я не розумію, що тут робиться? Чоловік проситься до нашого куреня, а його допитують, як на суді! Проганяють, як собаку... А чи ти, Покотило, хоч знаєш, що за людина перед тобою? Та ти батькові Семену і в підметки не годишся!

— Чия б гарчала, а чия б і мовчала! — верескнув тонко Покотило.

— Що ти за один?.. Сам вештаєшся хтозна-де, а не встигнеш з'явитися на Січі — вже порядки свої встановлюєш!

— От тебе не запитав, що мені робити! — відрубав Роман, труснувши своїм пишним пшеничним чубом, якого він, як і Арсен, не гонив усупереч запорозькому звичаю. — Та коли б усі сиділи сиднем по зимівниках, як ти, та держалися за подолки своїх жінок, то досі б татари всіх нас переловили, як перепелів!

Покотило спалахнув і схопився за шаблю.

— Щеня! Ти з ким так розмовляєш?.. Я тобі в батьки годжуся!

За Романовою спиною важко засопіли Спихальський і Метелиця.

Почав пробиватися наперед Сікач. У Шевчика від хвилювання по-червоніла тонка зморшкувата шия.

— Хто посміє зачепити Романа? — рывкнув Метелиця. — Ану, виходь! Але пам'ятай, що спершу матимеш справу зі мною!

— І зі мною! — настовбурчив вуса і люто повів очима Спихальський.

— Та хай і про мене не забуває! — вистрибнув наперед Шевчик. Увесь курінь заворушився.

Лише наказний отаман Могила мовчав, не пристаючи ні до перших, ні до других.

Олії у вогонь підлив Сікач. Виблискуючи новим оксамитовим жупаном, він протиснувся аж до столу і вигукнув:

— Братчики, що наказний кошовий вигадує?! Споконвіку в нас був звичай, що новака приймає до коша курінь... Тож і зараз ми повинні вирішити — приймати чи не приймати. А Іван Стягайло має в даному випадку не більше прав, ніж ми!

— А й справді, запанів старий чорт! — прошепелявив беззубим ротом Шевчик. — Забув, як грязюкою мазали голову, щоб пам'ятав, звідки вийшов!..

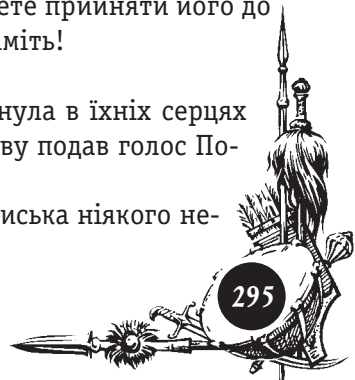
— Годі, іродові діти! Знайшли час для крику! Пороззявляли роти, як халяви, та й думають, що хтось їх боїться! Замовкніть, кажу!.. Хіба я проти того, щоб цього чоловіка прийняти до нашого куреня? Хто чув таке? — зробив паузу, уважно прислухаючись до настрою натовпу. За багато років козакування він добре вивчив цей настрій і знав, що в скрутну хвилину треба не перти на рожен, а відступити, заспокоїти збуджених запорожців, які в гніві можуть накоїти хтозна-чого, а коли заспокояться — знову взяти поводи в руки і робити з ними що заманеться... Відчувши легку зміну в настрої натовпу, що був ошелешений таким несподіваним фортеlem наказного, Стягайло трохи понизив голос. — Я тільки казав, що у Мишастівському чи Незамаївському куренях людей менше і не так тісно! Але коли ви хочете прийняти його до себе, то про мене — хоч і всю гетьманщину прийміть!

— Прийняти! Прийняти! — залунали голоси.

Люди враз забули про ненависть, що спалахнула в їхніх серцях до Стягайла, почали заспокоюватись. Але тут знову подав голос Покотило.

— Як же його приймати, коли у нього і прізвиська ніякого немає? — спитав він.

...Але ж якось треба назвати!

Спихальський тихенько підсміювався і підштовхував Гурка під бік — попався, мовляв!

А Покотило, щоб остаточно розвіяти про себе погане враження, з улесливою посмішкою вигукнув:

— Ну, от бачите? Як же його приймати? Він нічого такого не зробив, щоб навіть прізвисько йому придумати!

— А й справді, мат-тері його ковінька! — показав свого єдиного зуба Шевчик. — Він ще нічим перед нами не відзначився! Нічого не утнув! Ні доброго, ні поганого!

Гурко весело засміявся.

— Ну, за цим діло не стане!

Він раптом повернувся і почав протискуватися до дверей. Козаки розступилися — дали дорогу. Проходячи повз лежанку, Гурко на мить зупинився, замислився, а потім нагнувся, вихопив з вогню палаючу хворостину і швидко вийшов надвір.

— Цікаво, що ж він задумав? — висловив загальний подив Могила і кивнув молодому запорожцю: — Підди подивись!

Той пом'явся, — видно, не хотілося виходити на холод, — накинув наопашки кожушину і поволі рушив до сіней. Через якусь хвилину влетів збуджений, переляканий. Ще від порога випалив:

— Братчики, горимо!

— Як? Де? — переполошилися запорожці.

— Кажіть толком, вражий сину! — гарикнув Стягайло, зриваючись на ноги.

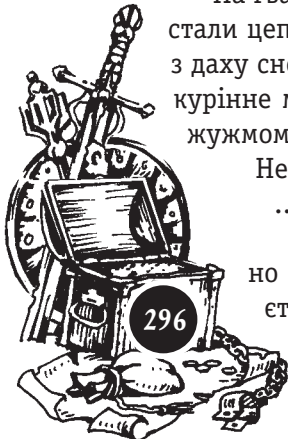
— Курінь горить! Підпалив той клятий палій! Утнув? Запорожці прожогом кинулись до дверей, мнучи один одному боки. Мов ошпарені вискакували надвір і з несподіванки застигали: очеретяний дах куреня палахкотів з двох боків, мов стіг сухого сіна. А біля підвітряного причілка стояв Гурко і стромляв палаючу хворостину під стріху.

На гвалт збіглася вся Січ. З'явилися дерев'яні цеберка. Запорожці стали цепом і почали подавати воду. Інші довгими баграми зривали з даху снопи очерету, відкидали вбік і там їх затоптували в сніг. Все курінне майно — рушніці, шаблі, пістолі, одяг, посуд — винесли і жужмом звалили віддалік.

Незабаром пожежу пригасили.

...Раптом пролунав гучний голос Стягайла:

— Довбиші, бийте в литаври! На раду! Всі на раду! Тривожно задудніли литаври. Запорожці, не знаючи для чого збирається рада, повалили на січовий майдан, посеред якого висо-

чів гладенько обтесаний дубовий стовп, шикувалися в коло по куренях. Упівголоса перепитували один одного — що трапилося? З якої причини збирається рада?

Ніхто нічого не знав.

Зрозуміло стало тоді, коли молодики вивели під вартою Гурка і Стягайло загукав:

— До стовпа його ведіть! До стовпа! Скараємо киями проклятушого паляя!

На майдані зчинився галас. Козаки з інших куренів, не знаючи, що скоїлося у переяславців, підтримали кошового і теж закричали:

— Скарати його! Скарати!

— Він спалив би усю Січ!

— За таке треба гарненько погладити по спині!

Вражені переяславці деякий час мовчали. Ось як повернулося! З жарту вийшло смертовбивство! Приєм до товариства перетворився на криваву розправу. Хіба це справедливо?

Спочатку почулося глухе ремствування. Запорожці почали перешпигуватися. Потім пролунали крики. Незадоволені гуртувалися навколо Воїнова та Спихальського, а також Метелиці, який не приховував своїх почуттів і думок, вздовж і впоперек лаючи Стягайла.

Тим часом Стягайло діяв швидко й рішуче. Не вдаючись у довгі розмови й пояснення, він підійшов перший до стовпа, зачерпнув з бочки корець горілки — випив і, витерши долонею вуса, сказав:

— Братчики, скараємо паляя, який хотів спалити нашу матір Січ! Який хотів довершити те, чого не пощастило зробити яничарам! Видно, цю людину підіслав Юрась Хмельниченко. Тож не буде їй пощади!

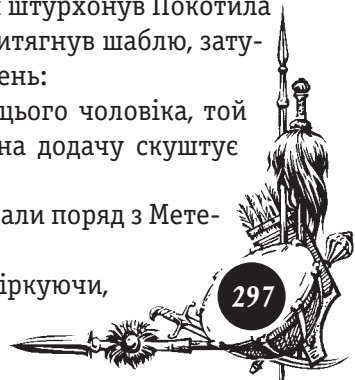
Він схопив кия і зі всього розмаху вдарив Гурка по спині. За ним вийшов Покотило. Перехрестився. Зачерпнув корець горілки...

Та випити не встиг. З Переяславського куреня з обуреними криками і лайкою вибіг цілий гурт запорожців. Попереду мчав прудконогий Сікач. За ним — Воїнов, Спихальський, Метелиця... Сікач штурхонув Покотила так, що той засторцював носом у сніг. Метелиця витягнув шаблю, затулив собою Гурка, гукнув на всю силу могутніх легень:

— Братчики! Не руште! Хто підніме кия на цього чоловіка, той вчинить мерзенне діло! Несправедливе діло! А на додачу скуштує моєї шаблі!..

Роман і Спихальський вихопили шаблі теж і стали поряд з Метелицею. До них приєдналося кілька переяславців.

Тим часом Стягайло стояв збоку, гарячково міркуючи,

що робити. Він не сподівався такого опору і спочатку розгубився, але, бачачи, що бунтівників, як він назвав Метелицю і його товаришів, небагато, вирішив заразом покінчити і з ними.

— Гей, отамани! — закричав на весь голос, так що луна віддалася десь аж на Дніпрі. — Гей, отамани! До мене! Візьміть цих бунтівників! У холодну їх! У холодну!

Стрій здригнувся. З різних куренів вискочило кілька десятків козаків. Але більшість, збентежена і збуджена незвичайними подіями — пожежею, стовповою карою, відвертим виступом багатьох переяславців проти Стягайла, розгубилася, не знала, що робити, і стояла в нерішучості.

Майдан гудів, як рій бджіл.

— Братчики! Кого в холодну? — ревнув Метелиця. — Мене? Хотів би я побачити сміливця, котрий посміє це зробити!

Незважаючи на мороз, він був без шапки, в одній полотняній розхристаній сорочці і рясних синіх шароварах. В правому вусі блищала золота сережка. Могутні груди важко здіймалися, мов ковальські міхи, а міцні ноги твердо стояли на землі, як два дуби. І здавалося, не було такої сили, яка могла б зрушити його з місця.

Метелицю в Січі знали всі. Знали його розум, уміння битися на шаблях, відчайдушну сміливість, безкорисливість. Знали, що переяславці не раз хотіли обрати його курінним, але він відмовлявся, бо не був ні владолюбцем, ні честолюбцем, а більше всього на світі шанував і беріг власну волю і гідність, найдужче любив Січ, що була його домівкою, бо не мав ні кола ні двора, та товариство січове, яке було йому за сім'ю. Тому і його всі любили, за винятком хіба деяких дуків, над якими він частенько кепкував.

Коли переяславці побачили, що Метелиці загрожує холодна, вони майже всі рушили йому на допомогу.

Але тут пролунав чийсь голос:

— Сірко в Січі! Сірко в Січі!

Враз запала тиша. Сірко користувався на Запоріжжі такою великою славою і повагою, як ніхто з кошових перед ним. Його любили, поважали, боялись і — боготворили... Тому поява славетного ватага зразу всіх протверезила. Сотні очей разом повернулись до брами, назустріч двом вершникам, що, не поспішаючи, наближались на вкритих памороззю конях.

* * *

Сірко в'їхав на майдан у супроводі Арсена Звенигори, зняв шапку, вклонився товариству.

— Доброго здоров'я, браття, отамани, військо Запорізьке! — привітався він.

— Доброго здоров'я батьку кошовому! — гукнули козаки.

— Що у вас стрялося, що ви зішлися на раду?.. Чи збираєтесь у похід на турка, чи відповідь чужоземним послам готуєте?

Січ мовчала. Запоріжці ніяково відвертали очі, попускали голови. Ніхто не знав, що відповісти кошовому.

Не злазячи з коня, Сірко окинув поглядом майдан. Побачивши прив'язаного до стовпа незнайомця, деякий час пильно вдивлявся в нього. На обличчі промайнув подив.

— За що ви караєте цього молодця? Наперед поволі вийшов Стягайло. Вклонився.

— Батьку кошовий, він підпалив курінь... Замалим не згоріла вся Січ!

— Як підпалив? Для чого?

— Мабуть, зі злим умислом...

— Не може цього бути! — вигукнув Арсен схвильовано. — Я знаю цього козака! Я вам розповідав, батьку, про нього! Це якесь непорозуміння!

— Та що ви слухаєте Стягайла! Бреше він, собака! — крикнув Метелиця, не ховаючи важкої блискучої шаблечки. — Все було не так! Не подобався йому чоловік — от він і вирішив вчинити самосуд над ним!

— Як?! Без суду — до стовпа? Хто ж дозволив?

— Сам дозволив... Думав — після пожежі, під гарячу руку, ніхто не перечитиме, — пояснив Воїнов.

— Розв'яжіть його! — наказав Сірко.

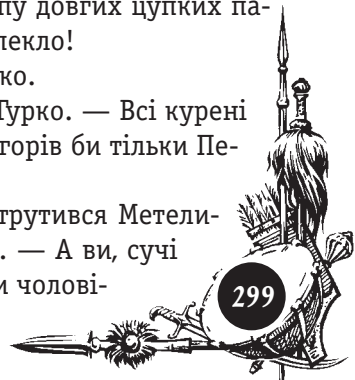
Арсен миттю сплигнув з коня, підбіг до стовпа, рубонув шаблею вірвонку. Гурко потер онімілі зап'ястя, весело усміхнувся ясною усмішкою, від чого похмурий майдан теж став веселіший, і, обнявши Арсена за плечі, наблизився з ним до кошового.

— Спасибі, батьку кошовий! Тепер вірю, що поживу ще... А то думав: як уперіщать цими кийками, — він кивнув на купу довгих цупких палиць, — так і полетить моя душа до Вельзевула в пекло!

— Ну, а коли б згоріла вся Січ? — запитав Сірко.

— Не згоріла б батьку, — спокійно відповів Гурко. — Всі курені приметені снігом так, що нічому горіти... Отже, згорів би тільки Переяславський.

— Правду козак каже! їй-богу, правду! — втрутився Метелиця і повернувся до Стягайла та його прибічників. — А ви, сучі сини, хотіли за оберемок гнилого очерету піддати чолові-

ка стовповій смерті! Та дякувати треба йому, що примусив нас перекрити своє житло! Що спалив ік лихій мамі оте гниляччя!.. Чи у Дніпровських плавнях перевівся очерет? А чи руки нам відсохнуть, коли ми по кулику зв'яжемо його і гуртом заново перекриємо курінь?..

— Та й не даром я палив його, — знову заговорив Гурко. — Я прийшов до вас, братчики, не з порожніми руками, а з копою срібних таларів, які з радістю дарую переяславцям, щоб за ці гроші полагодили свій курінь... Або й збудували новий... — Він витягнув з кишені туго набитий оксамитовий кисет і подав Метелиці. — Ось держи, батьку!

— Спасибі тобі, брате! — обняв його Метелиця. — От тільки так і не знаю, як тебе звати, бо прийняти в курінь — прийняли, а прізвиська не встигли дати!

— Як назвете, так і добре буде.

— Палієм, Палієм прозвати! Хай віднині буде Палій! — загомоніли козаки.

— Імені не будемо, за нашим звичаєм, змінювати, бо ім'я — від Бога, його дав піп... — вів далі Сірко. — А прізвище — від людей, от його ми й змінили... Чи згоден, козаче?

Семен Гурко, який відтепер мав прозиватися Семеном Палієм, а своє родове прізвище забути, вклонився товариству і кошовому.

— Спасибі, батьку кошовий, спасибі, батьку хрещений! Доки й житиму — пам'ятатиму, хто дав мені це запорозьке наймення! І постараяся не осоромити його ніколи... А вам, братчики, дякую за шану, якої ви удостоїли мене! Бо коли б ви не прив'язали сьогодні до цього стовпа, щоб усипати мені в спину півтисячі київ, то хто б тут зараз знав якогось там Семена Гурка?.. Ніхто... Тож дякую за те, що без слави прославили Семена Палія! Ну, а славу я вже постараяся здобути шаблею своєю!

— Ти дивися, як чеше! Хоч і молодий, а голова! — прошамкотів дід Шевчик, блискаючи єдиним зубом.

Палій уклонився ще раз, потім подлубався в кишенях — витягнув кілька золотих, підкинув на долоні.

— А тепер, браття, годиться і хрестини справити! Ставлю на всіх дві бочки горілки... Гукайте шинкаря!

Над натовпом прокотився схвальний гомін, і в ньому найчастіше чулося нікому досі не знане, щойно народжене наймення — Палій, яке враз стало відоме усьому Запорозькому війську.

ВІЙСЬКОВА

СПРАВА

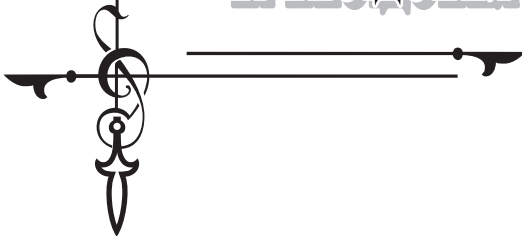
У ЗАПОРОЗЬКИХ

КОЗАКІВ

• **НА СУХОДОЛІ**

• **НА МОРІ**

• **ПРИКОРДОННА СЛУЖБА**

Саме визначення запорозького козацтва як вільної військової спільноти, як й інших подібних до нього угруповань, вказує на те, що головним напрямом діяльності козаків, їхнім «хлібом» була війна. Цей факт залишив відбиток на всіх галузях життя запорозького товариства і суттєво позначився на стані військової справи у січовиків.

на сучодолі

Піше запорозьке військо мусило виконувати три функції. По-перше, козаки-піхотинці мали нести гарнізонну службу в самій Січі. Як правило, гарнізон столиці запорозького краю був не дуже великий. Так, коли на Запорожжя наприкінці 1647 року прибув Богдан Хмельницький, який утік з польської в'язниці, гарнізон Запорозької Січі налічував лише 300 козаків. По-друге, частина запорозької піхоти виділялася для несення вартової прикордонної служби. Для цього також не потрібно було залучати великих людських ресурсів. Нарешті, основна частина низового козацького війська мусила брати участь безпосередньо в бойових операціях проти татар, турок, поляків, а якщо наставав мирний час, козаки розходилися по запорозькому краю, займаючись про-

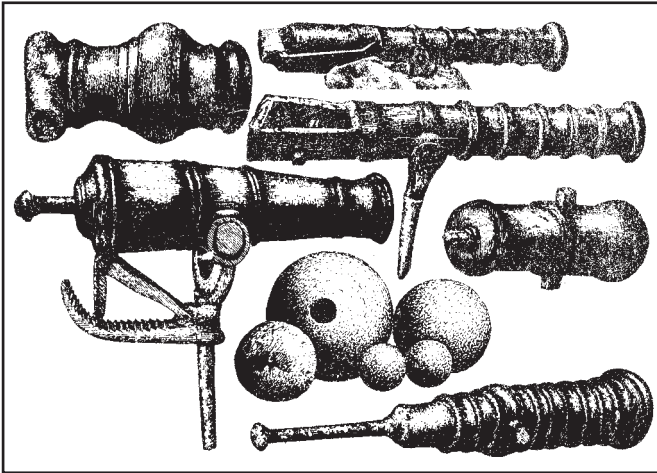
ній факт, а також те, що, як зазначалося раніше, склад запорозької спільноти не був сталим, є ознакою того, що збройні сили Запорозької Січі не були регулярними. Проте це аж ніяк не позначалося на їхній боєздатності, принаймні до початку XVIII ст. (Врешті, така сама ситуація існувала й у сучасників запорожців — флібустьєрів, які також між своїми експедиціями залишали кораблі і займалися господарською діяльністю на Карибських островах). Вважається, що службу в пішому війську несли лише козаки з невеликими статками. Заможніші або ті, хто під час походу змогли здобути собі коней, завжди переводилися в кінноту.

Про існування кінноти у запорозьких козаків багато відомо з історичних джерел. Кожний кіннотник мав двох коней, а коли запорозькі козаки поверталися з походу з перемогою, наприклад після битв під Жовтими Водами чи Корсунем 1648 р., то деякі з них мали навіть п'ять коней. Сам степовий характер місцевості запорозького краю робив кінноту головним видом збройних сил січового товариства. Та й взагалі з найдавніших часів на півдні України перевагу мали кінні вояки, починаючи зі скіфів, кімерійців, сарматів і закінчуючи татарами й тими самими козаками. У творах усної народної творчості українців козак без коня майже немислимий. Д. І. Яворницький писав, що *«козак і кінь так само нерозлучні між собою, як молоді чоловік і жінка, що кохають один одного»*¹. Запорожці розводили коней самостійно або приганяли їх як трофеї, захоплені у ворога. Витривалість, прудкість і порода запорозьких коней були відомі й цінувалися в Польщі, Росії і навіть у західноєвропейських країнах. Кіннота в умовах степової місцевості була найважливішим засобом ведення козаками військових дій. Степовий простір був умовою розгортання кавалерійських загонів козаків, за допомогою яких січова спільнота могла на рівних протистояти татарським кінним з'єднанням, особливо буджацької орди.

Важливу роль під час ведення бойових дій відіграла артилерія запорозьких козаків. Власного виробництва гармат у козаків не було, і вони використовували гармати іноземного виробництва, які потрапляли на Січ різними

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 264.

Запорозькі гармати

шляхами. Здебільшого це були гармати й мортири з Польщі, Росії та Туреччини, а також артилерійські стволи генуезького виробництва. Багато гармат запорожці захоплювали як трофеї під час нападів на турецькі володіння. Так, 1556 р. відомий козацький предводитель Дмитро Вишневецький, захопивши турецьке місто Іслам-Кермен, наказав зняти всі гармати й перевезти їх на острів Хортицю, що стала тоді першим головним осередком запорозького козацтва. Коли запорозькі козаки виходили на бойові операції у відкрите море, вони влаштовували полювання за турецькими суднами, які намагалися пустити на дно, але перед тим зняти з них гармати і встановити їх на своїх «чайках». Як трофеї на Запорожжя потрапляли сотні гармат. Козаки також частково отримували артилерію як подарунки від польських королів (наприклад, Сигізмунда I і Стефана Баторія); відправляв гармати на Січ і Богдан Хмельницький та інші гетьмани; частково артилерією запорозьких козаків постачав й уряд Московської держави. Та все ж переважно запорожці користувалися трофейними гарматами та мортирами. Той факт, що артилерія була в Запорозькому Війську окремим родом військ, є свідченням того, що у козаків цей вид озброєння був у достатній кількості.

У козацькому війську використовувалися чотири види гармат: мортири, мідні гармати, залізні ковані

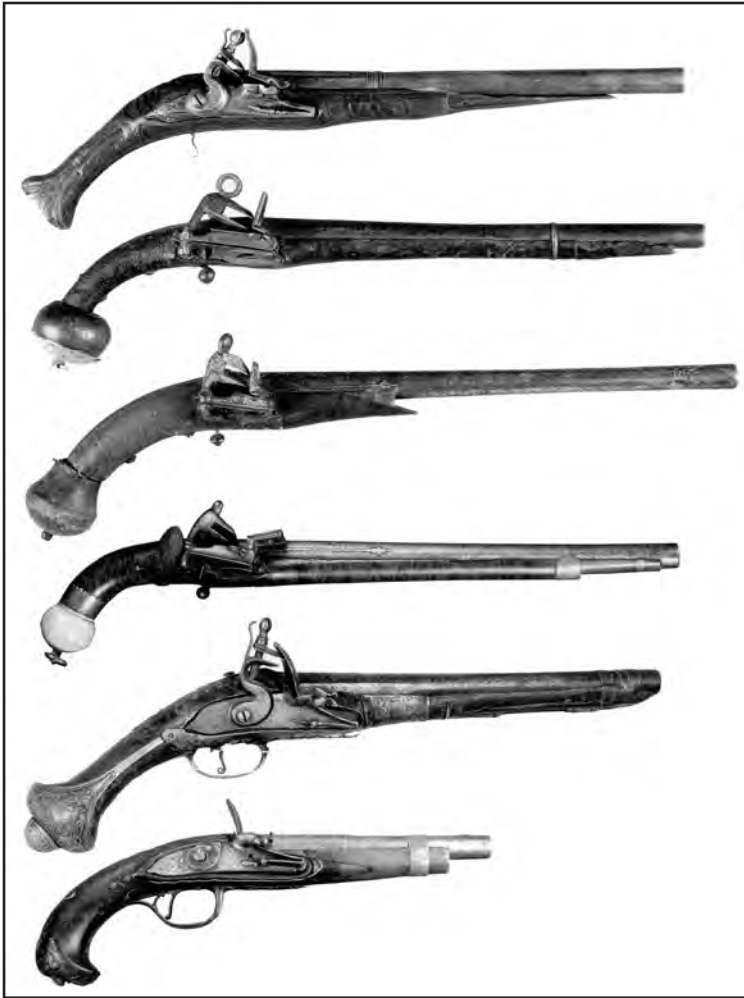
й чавунні гармати. Це були невеликі за своїм розміром гармати, що забезпечувало рухливість козацького війська в поході. Так, мортира являла собою мідну ступку завдовжки 100 мм та діаметром 90 мм, її калібр становив 40 мм. Мідні гармати були різних розмірів, але мали однакові пропорції: довжина 5, зовнішній діаметр ствола 4 і калібр 1 чверть довжини; з глухої сторони вони мали шпиль завдовжки півтори чверті. Залізна гармата мала залізну ковану трубу, яка скріплювалася вісьмома залізними кільцями й була відкрита з обох кінців, до одного з яких (звідки здійснювалося заряджання) кріпилися залізні дужки, на які вкладалися зарядні ящики. Довжина трубки становила 640 мм, а самого ящика — ще 240 мм. Отже, вся гармата завдовжки становила 880 мм, ширина ящика з верхнього кінця — 175, а з нижнього — 110 мм. За товщини стінок 20 мм калібр цієї гармати був 60 мм. Чавунна гармата складалася з чавунного ствола з хвостом та підставки для прицілу. Довжина її ствола становила 640, а хвоста — 120 мм (отже, загальна довжина — 760 мм). Діаметр з казенної частини у такій гарматі становив 160, дула — 120 мм. Калібром вона була 55 мм.

Гармати були в усіх козацьких загонах, у тому числі й піших. У Січі існували особливі військові чини, що відали артилерією. Це були пушкарі. Для її зберігання відводилося спеціальне приміщення — пушкарня. Оскільки основним супротивником козаків були татарські орди, збройні сили яких відзначалися великою рухомістю, такою самою мусила бути й козацька артилерія. Тому запорозькі гармати мали бути легшими. Лише окремі їх екземпляри важили понад 100 кг.

Хоча в Запорозькому Війську й існував поділ на роди військ, але це була не настільки глибока спеціалізація, щоб піхотинець ефективно воював лише пішим, а вершник — лише на коні, що було характерним для більшості армій європейських держав того часу. У запорозців часто практикувалося спішування кінноти, дії піхоти з артилерією і дії кінноти у пішому строю. Такі самі тактичні прийоми врешті запозичили в запорозьких козаків і поляки, які також використовували в боях проти війська Богдана Хмельницького спішену кінноту.

Кожен козак мав на озброєнні особисту вогнепальну та холодну зброю. Частково вона була іно-

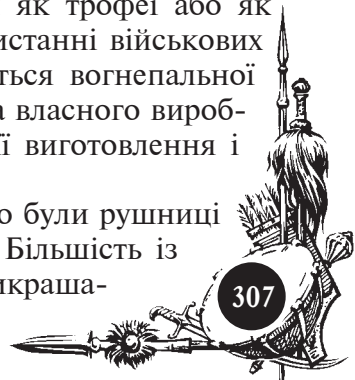

Зразки козацьких пістолів

земного виробництва і потрапляла на Січ як трофеї або як поставка від держав, зацікавлених у використанні військових послуг запорожців. Здебільшого це стосується вогнепальної зброї. Значна ж частина холодної зброї була власного виробництва, оскільки в Січі були майстерні з її виготовлення і проживала певна кількість зброярів.

Найпоширенішою вогнепальною зброєю були рушниці (або самопали) найрізноманітніших видів. Більшість із них мала довгі стволи. Багато рушниць прикраша-

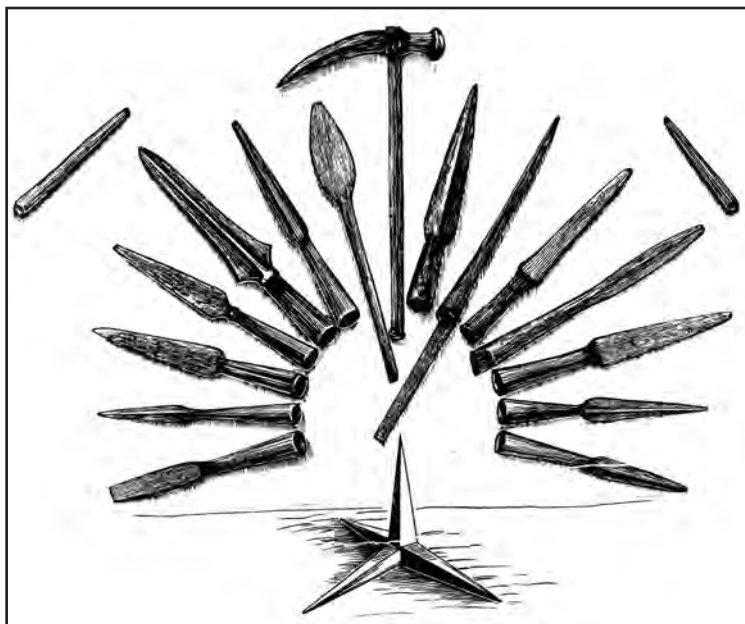
Зразки козацьких порохівниць

лося сріблом: з насічками й черню на ложах. Усі вони мали кремнієві замки і стріляли завдяки покладеному на полиці пороху й припасованому до полиці кремнієвому курку. Так само виглядали й менші за розмірами і трохи більші за калібром ствола пістолети, які запорозькі козаки називали «пістолями». Відправляючись у похід, козак брав із собою п'ять або шість рушниць і носив при собі чотири пістолети (два за поясом і ще два в шкіряних кобурах, причеплених зовні до шароварів).

Порох запорозькі козаки також виготовляли самі в Січі, але частіше отримували його у вигляді царського жалування або купували в гетьманській Україні, у поляків чи турків. Привізний порох цінувався в козаків вище, ніж порох власного виробництва, оскільки він був кращої якості, ніж січовий.

Спочатку для зберігання пороху запорожці використовували роги. На військовій печатці, яку отримало Військо Запорозьке, був зображений озброєний козак із порохівницею, прикріпленою до пояса. Пізніше почали

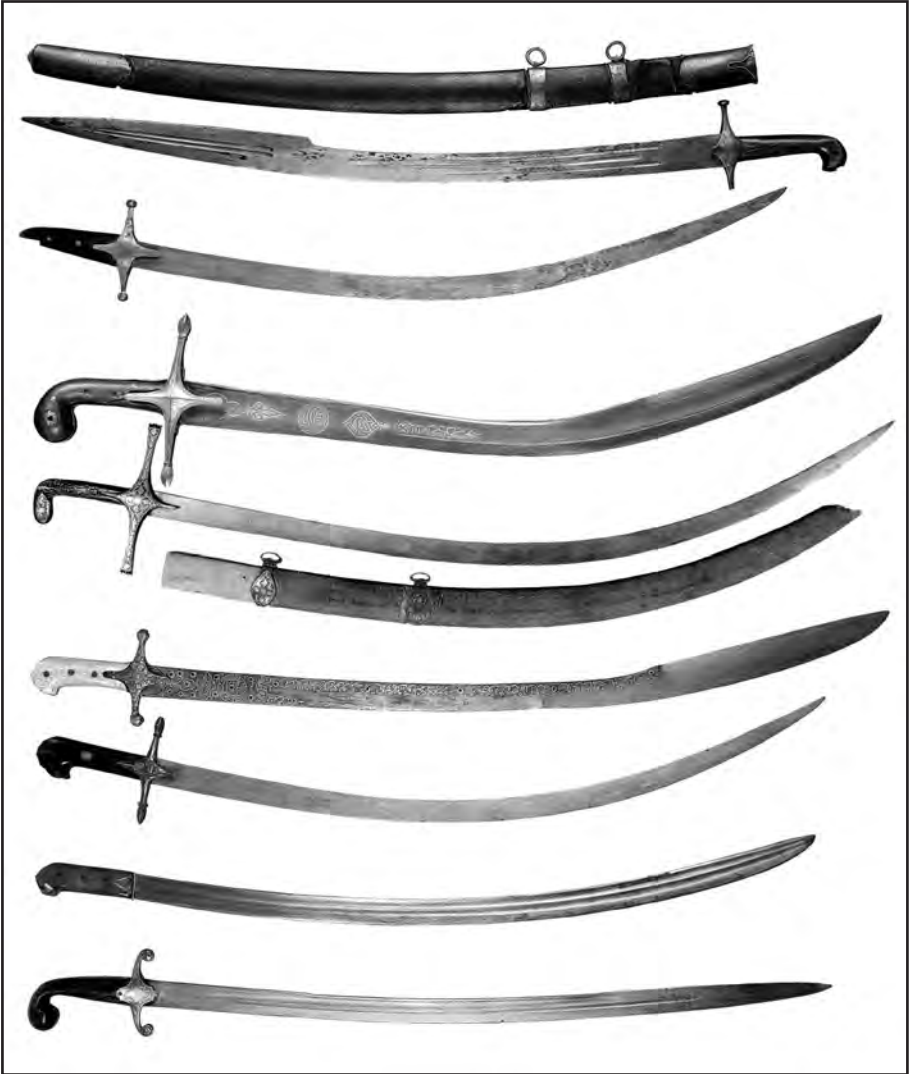

Бойовий келеп. Наконечники списів. Якірець

використовувати готові патрони, які знаходилися у так званих ладівницях. Ці козацькі ладівниці виготовлялися з різноманітних матеріалів і були різними за формою, часто нагадуючи собою витвір мистецтва, оскільки всіляко прикрашалися. Вони були кістяними, металевими, шкіряними, у вигляді гарбуза, серця, фляжки тощо. Крім того, боеприпаси для особистої вогнепальної зброї зберігалися у широких шкіряних чересах, які носили на грудях і заповнювали у два чи три ряди патронами з кулями й порохом (на кшталт сучасних патронташів).

Запорозькі козаки використовували різноманітну холодну зброю. Одним із найпоширеніших видів цієї зброї були списи чи ратища (від слова «рать» — військо). Списи виготовлялися з тонкого й легкого дерева й були завдовжки приблизно 3–3,5 м. Їх спіральню розмальовували червоною або чорною фарбою. На кінці ратища або списа був залізний наконечник, а нижче два невеликі отвори під одним отвори для ремінної петлі, що одягалася на ногу. На деяких ратищах робилася залізна перетинка для того, щоб пронизаний ним ворог не просунувся по рукоятці аж до

Зразки козацьких шабель

рук козака і не зчепився знову битися з ним, адже в бою бували такі випадки, що люди, навіть смертельно поранені, не помічаючи болю, продовжували бій із супротивником.

Деякі списи робилися з вістрями на обох кінцях, що надавало можливість відбиватися від ворога з обох боків.

Списи могли служити запорозьким козакам і як не-

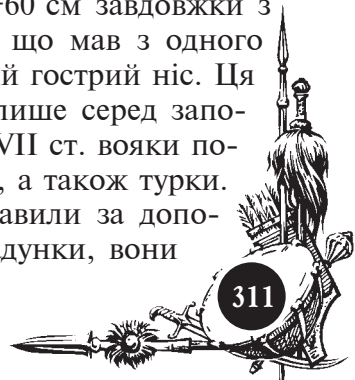

величкі мости під час переходу через болото. Для того, щоб подолати грузькі місця, козаки клали списи один за одним у два ряди, в кожному ряду спис упоперек і вздовж, і переходили по них. Перейшовши один ряд, одразу ставали на другий, знімали перший і мостили наступний і т. д.

Вважаючи себе «лицарями», з усіх видів зброї запорожці віддавали перевагу шаблі, називаючи її «чесною зброєю». Козацькі шаблі були не надто криві і не дуже довгі, середньої довжини приблизно 70 см, зате надзвичайно гострі. За вдалого удару запорожець міг розрубати супротивника по діагоналі від плеча до пояса. Леза шабелів вкладалися у дерев'яні піхви, обшиті шкірою та обкладені металом. Піхви часто прикрашалися на кінці, біля руків'я, якимось вирізаним з дерева звіром або птахом. На лезах шабелів часто робили золоті насічки. Шаблі носили на лівому боці й прив'язували за два кільця, одне з яких розташовувалося вгорі, а друге — нижче середини, вузеньким ремінцем до пояса. Шабля була неодмінним атрибутом для змалювання образу запорозького козака, без неї цей образ неможливо уявити.

Рушницями, пістолетами й шаблями запорожці особливо любили шикувати і привертати до себе увагу. Тому свою особисту зброю вони оздоблювали дорогими оправами й прикрасами, завжди тримали її в чистоті. Але перед походом козаки намагалися позбутися сяйва своєї зброї, щоб у разі необхідності вона не сяяла на сонці і не демаскувала. Для цього вони змочували рушниці й пістолети розсолем, щоб вони трохи проїржавіли й потьмянішали. Але коли війни не було, металеві частини зброї знову начищалися до блиску.

Поряд із шаблями та списами як ручну холодну зброю козаки використовували бойові молотки (чекани). Чекан складався з дерев'яного руків'я приблизно 50–60 см завдовжки з насадженим на нього залізним молотком, що мав з одного боку тупий обушок, а з другого — довгастих гострий ніс. Ця бойова зброя була досить поширеною не лише серед запорожців. Відомо, що її використовували у XVII ст. вояки повстанських загонів отамана Степана Разіна, а також турки. Чекани, які також називали келепами, правили за допоміжну зброю: ними розбивали ворожі обладунки, вони годилися в тісній рукопашній сутичці.

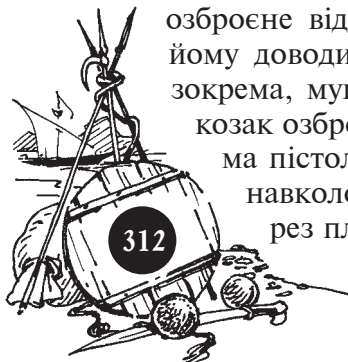

Частиною озброєння запорозьких козаків були якірці, або рогульки, відомі ще під назвою залізного чи троїцького часнику. Якірці нагадували собою чотири товсті цвяхи, дуже загострені на кінцях і з'єднані докупі в центрі. Очевидно, їх виготовляли з довгастого шматка заліза, який розщеплювався до середини на три частини, а потім окремо виковувався вручну. Така зброя використовувалася також росіянами, поляками й татарами. Вона була призначена для боротьби з кіннотою супротивника. Якірці розкидувалися у великій кількості в степу на шляху просування ворожої кінноти і своїми гострими кінцями ранили копита коней, чим сповільнювали просування ворога.

До озброєння деяких козаків входили ятагани, кинджали, ножі й панцирі. Але така зброя була далеко не у всіх і не вважалася для запорожців традиційною, оскільки потрапляла на Запорожжя з віддалених земель і країн. Запорожці були дуже вправні у володінні зброєю. Сучасники зазначали, що в цьому мистецтві вони переважали найкращих польських гусарів та рейтарів (піхотинців).

Відповідно до озброєння запорозьких козаків виготовлялася зброя їхніх бойових коней. Її оформленню приділялося не менше уваги, ніж прикрашенню зброї. У заможного запорожця на коня одягалася вуздечка з «байраком», або мундштуком, і лакованим ремінним поводом, яскраво-червоний чапрак, по краях обшитий галуном, сідло на червоному оксамиті зі срібним галуном з підвішеними по боках на пряжках лапами, часом тісненими та розписаними. Перед сідлом причіплялися дві кобури для пістолетів, а позаду прив'язувалися ремінці тороки для закріплення мішка чи в'юка для речей або якихось вантажів. Сам в'юк покривали червоним сап'яном. У тороки могли прив'язувати за татарським зразком полонених ворогів. Нарешті, для похідної їзди запорозькі козаки використовували нагайки. Загалом слід зазначити, що все запорозьке низове військо було

озброєне відповідно до вимог свого часу та умов, у яких йому доводилося вести бойові дії. Козак-піхотинець мав, зокрема, мушкет або рушницю, шаблю й ратище. Кінний козак озброювався мушкетом, шаблею, ратищем й чотирма пістолетами. Піхотинець носив боєприпаси в чересі навколо пояса, а кіннотник — у ладунці, одягнутій через плече. За своїм озброєнням запорожці навіть пе-

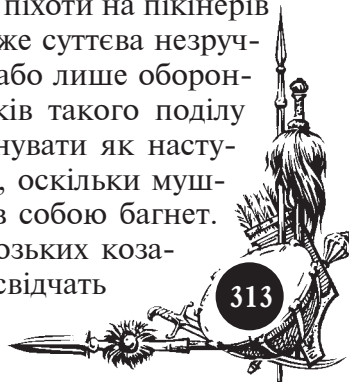

Сідло й кінська зброя

реважали західноєвропейських вояків. Якщо у Західній Європі, де протягом тривалого часу вогнепальна зброя не була такою поширеною, спостерігався поділ підрозділів піхоти на пікінерів та мушкетерів, через що в бою виникала дуже суттєва незручність, оскільки воїн мав лише наступальну або лише оборонну зброю, то озброєння запорозьких козаків такого поділу не передбачало і той самий вояк міг виконувати як наступальну, так і оборонну функцію. До того ж, оскільки мушкет не виключав списа, останній замінював собою багнет.

Основними підрозділами війська запорозьких козаків були полки й сотні. Такий поділ, як свідчать

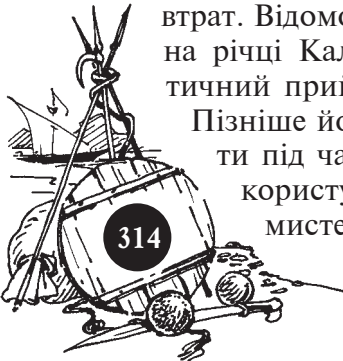

історичні джерела, існував уже на початку XVI ст. Так, відомий предводитель запорозького козацтва на початку його історичного існування Євстафій Дашкевич неодноразово командував полком, що складався з трьох-чотирьох сотень козаків. У XVII ст. в козацькому полковому підрозділі налічувалося 500 осіб, а у XVIII ст. під час російсько-турецьких воєн двотисячний загін запорозьких козаків, що йшов у авангарді військ російського генерала Зорича, було поділено на чотири частини, кожною з яких командував окремий полковник.

Тактичною одиницею Запорозького Війська була козацька сотня. Вона найбільше підходила для дрібних сутичок з татарськими загонами — чамбулами, головними супротивниками запорожців. Але сотні як підрозділи не завжди мали стільки козаків, а зазвичай значно більше. Як правило, в сотні могло налічуватися від 150 до 200 осіб. Відомі випадки (наприклад, у деяких сотнях Богдана Хмельницького), коли сотні налічували й по тисячі. Але це є винятком із правила.

Поширеним засобом захисту від супротивника під час степових походів у запорозьких козаків виступав так званий табір. Мовою козаків, табором називали чотирикутний чи круглий ряд возів, розташованих певним чином для захисту війська, яке перебувало всередині укріплення. (В Західній Європі, зокрема у німців, такий спосіб захисту називали вагенбургом.) У використанні табору з возів, який застосовувався не тільки для оборони, а й для просування військ та наступу, запорозькі козаки досягли неперевершеної майстерності. Взагалі побудова такого бойового порядку не вважалася новою у часи запорозьких козаків. Історія виникнення табору з возів губиться у глибині віків. Ще в VII ст. під час одного з походів проти Візантії 600 слов'янських воїнів, зустрівши тисячний загін супротивника, стали табором під захистом зв'язаних возів і відбивали атаки візантійців дротиками, завдаючи їм відчутних втрат. Відомо також, що воїни Київської Русі під час битви на річці Калці 1223 р. збудували табір з возів. Цей тактичний прийом використовувався у XII ст. й половцями.

Пізніше його почали застосовувати поляки, а чехи-гусити під час гуситських війн 1419–1434 рр. перетворили користування цим тактичним прийомом на справжнє мистецтво.

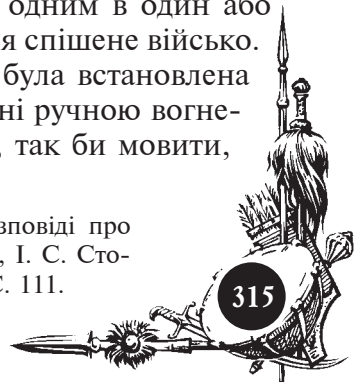

Козацький табір (за старовинною гравюрою)

Немає сумніву, що батьківщиною табору була степова місцевість. Народившись спочатку як засіб захисту від неприятеля на відкритому з усіх боків місці, табір поступово перетворився на грізний, неприступний засіб оборони, а потім і наступальних дій. Відповідно до організаційної структури тогочасного війська на кожні 5–10 козаків припадав один віз, на якому перевозилися зброя, боєприпаси, продовольство, фураж для коней (взимку), шанцевий інструмент (лопати, сокири, пилки та ін.). На окремих возах перевозилися гармати. Як пише трансильванський історик Краус, *«у поході ці вози йдуть з двох боків, а посередині піше військо, і в разі потреби ці вози служать їм за шанці, цими возами вони дуже сильні, і про них кажуть, що немає в світі війська, яке вміло б краще будувати шанці, як козаки»*¹.

Рухомий табір із возів мав вигляд прямокутника, по великих сторонах якого рухалися вози один за одним в один або декілька рядів. Між рядами возів просувалося спішене військо. У першому або другому зовнішньому ряду була встановлена артилерія, а біля возів йшли козаки, озброєні ручною вогнепальною зброєю, готовою до бою. Це була, так би мовити,

¹ Мицик Ю. А. та ін. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків/ Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Сто-роженко. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — С. 111.

бойова охорона. Посередині табору вели коней. Авангард та ар'єргард прямокутника були не зімкнені і прикривалися кіннотою. Для зімкнення цих сторін прямокутник мав «крила», тобто один або декілька рядів були довші за інші на величину ширини табору. Якщо виникала необхідність оборони, «крила» заверталися, замикаючи передню та задню сторони прямокутника возами. Про те, що робилося далі, розповідає турецький мандрівник Евлія Челебі, який описує події під час козацького походу 1657 р.: *«Вони розташувалися з західної сторони мадярського табору на іншому березі ріки. Миттєво, подібно кротам, розривши землю, вони взяли величезний табір в кільце. Виставили навкруги варту. На кургані, зверненому до табору Ракоці, вони вирили лінію рівчака і закріпили його сорока-п'ятдесятьма гарматами. Потім вони зв'язали ланцюгами свої сім тисяч возів і опоясали ними табір. В проміжках між возами було виставлено багато рушниць»¹.*

У випадку, коли передбачалася тривала оборона табору, колеса возів закопувалися у землю. Землю насипали і на вози, що ставало своєрідним бруствером. Навколо возів із зовнішнього та внутрішнього боку робилася мережа окопів та брустверів, що з'єднувалися ходами сполучення. Таким чином, табір ставав базою, з якої запорозькі козаки розпочинали подальші бойові дії проти супротивника. Розміри табору залежали від чисельності козацького війська і іноді були просто величезними. Так, у сумнозвісній битві під Берестечком 1651 р. табір Богдана Хмельницького мав у довжину і ширину по сім кілометрів.

Однак рухомий табір з возів запорожці використовували і як наступальний засіб. Наступ повстанського козацького війська, очолюваного Павлом Бутом (Павлюком) 1637 р., за свідченнями польського капелана Сімеона Окольського, що містяться в його щоденнику, був вражаючим видовищем. Козаки вели наступ табором, побудованим у шість рядів з чотирма гарматами (дві по боках і дві на кінцях табору). В середині між возами рухалося військо чисельністю 23 тисячі, розділене на полки й сотні. Дорікнуті їм у відсутності майстерності й кміт-

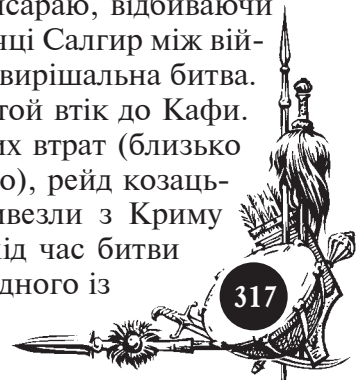

¹ Мицик Ю. А. та ін. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків/ Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженько. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — С. 112—113.

ливості було неможливо. Болото завадило повсталим підійти напрямки, і вони пішли уздовж річки на кінець польського військового строю. Козаки просувалися з розгорнутими прапорами і гарматними пострілами. Підійшовши до польського війська, вони дали залп з гармат та ручної вогнепальної зброї. Почалася перестрілка. Дим від запаленого хутора і від пороху застилав очі козакам, оскільки вітер дув у їхній бік і заважав їм вести бій. Щоб вийти за межі болота та димової завіси, козаки на ходу почали перебудовувати свій табір у дванадцять рядів. Цим скористалося польське військо. Воно вдарило на стики перебудови табору і увірвалося до нього. Козаки ціною значних втрат відбили польську атаку і почали відступати табором. Звичайно, табір не був тим тактичним прийомом, який завжди давав перемогу, і результат бою табором також залежав від конкретних обставин тієї чи іншої битви. Однак про ефективність такого засобу свідчить хоча б те, що цей прийом тривалий час перебував на озброєнні багатьох армій і врешті згодом трансформувався в каре, яке також набуло широкого вжитку в європейських арміях в наступні періоди військової історії аж до середини ХІХ ст.

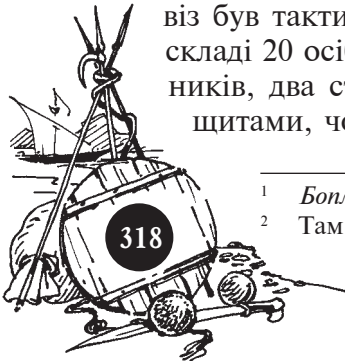
Завдяки допомозі козацького табору здійснювалися також глибинні бойові рейди. Так, у серпні 1621 р. сорокатисячне козацьке військо рухалося під захистом табору територією Молдавії в район Хотинської битви, весь час відбиваючи атаки загонів кримського хана та буджацьких татар. 1628 р. кримський хан Шагін-Гірей звернувся до запорозького козацтва по допомогу для боротьби з мурзою Буджацької орди Кантемиром. У зв'язку з цим до Криму вирушив чотирьохтисячний загін запорозьких козаків, очолюваний гетьманом Михайлом Дорошенком. Козаки штурмом взяли Перекоп, але за Перекопом табір запорожців опинився в оточенні сил Кантемира. У такому становищі табір здійснив шестиденний перехід до Бахчисараю, відбиваючи вдень і вночі навальні татарські атаки. На річці Салгир між військами Дорошенка та Кантемира відбулася вирішальна битва. У ній сили останнього були розгромлені, і той втік до Кафи. Хоча у цьому поході козаки зазнали значних втрат (близько тисячі запорожців, загинув і сам Дорошенко), рейд козацького табору виявився вдалим. Козаки привезли з Криму гармати, відібрані Кантемиром у поляків під час битви під Цецорою 1620 р. У липні 1648 р. загін одного із

соратників Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, під захистом табору у наступальному бою розгромив сили поляків у районі Старокостянтинова. Усі ці факти підтверджують ефективність побудови військ табором.

Захисні функції табору з возів також були дуже високі. У багатьох битвах вони зводили нанівець кількісну перевагу супротивника, іноді навіть десятикратну. Так, Боплан у своїй книзі «Опис України» згадує: *«Кілька разів я зустрічав в степах татарів, їх було понад п'ятсот, і вони напали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча й було зі мною лише 50 чи 60 козаків»*¹. Тим часом ефективний бій з татарською кіннотою козацький табір міг вести лише з ближньої відстані. *«Ми також нічого не могли їм заподіяти, — пише далі Г. Боплан, — бо татари не наближались до нас на рушничний постріл, а лише кілька разів вдавали, що будуть нас атакувати і засипали нас дощем стріл. А стріляють вони дугою з віддалі двох наших пострілів»*². Однак ці слова свідчать і про те, що сила оборони табору переважала силу наступу татарської кінноти.

Особливістю рухомого табору з возів було те, що йому була не страшна чисельна перевага ворога, а також перевага його в озброєнні та військовій майстерності. Отже, не дивно, що табір з возів широко використовували повсталі селяни для захисту від польських військ. Так, 1651 р. на допомогу війську Б. Хмельницького під Білу Церкву йшли селянські табори, відбиваючи на своєму шляху атаки польських загонів. Так само успішно відбивалися від нападів німецьких лицарів, закутих у броню, чеські повстанські загони, очолювані Яном Жижкою, під час гуситських війн 1416–1434 рр. Враховуючи характер ворога та складний рельєф Чехії (гірно-лісистий), Ян Жижка пішов далі у розвитку табору з возів. Якщо у козаків табір виступав елементом бойового порядку, який виникав у разі потреби, то у гуситів він перетворився на постійний рід військ. Гуситський віз був тактичною бойовою одиницею, яка мала обслугу у складі 20 осіб, серед яких було шість лучників або арбалетників, два стрільці з вогнепальної зброї, два мечоносці зі щитами, чотири ціповики, чотири воїни з баграми й ме-

¹ Боплан Г. Опис України. — Львів, 1990. — С. 62.

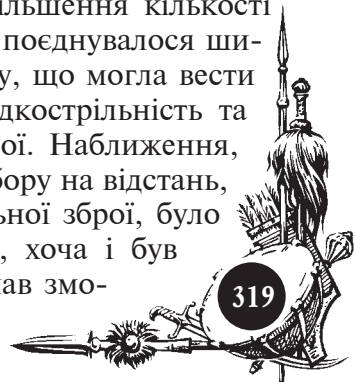
² Там само.

чами, двоє їздових з мечами й щитами. Певні особливості мала й конструкція воза. Він мав високі борти, закриті дерев'яними щитами, розміри яких можна було нарощувати. Це дозволяло вести бій не тільки біля воза, а й з воза. Віз транспортувався парокінними упряжками. На окремих возах, обладнаних рухомими площадками, розташовувалися гармати. Була розроблена детальна тактика дій кожного члена обслуги, а також порядок перебудови табору, зокрема під час руху. Отже, кожен віз являв собою неприступну маленьку фортецю. Його обслуга могла вести бій з лицарями навіть окремо від табору, завдаючи їм відчутних втрат.

На відміну від гуситського табору, табір запорозьких козаків не перетворився на окремий рід війська. Річ у тому, що лицар мав сам по собі величезну перевагу над повсталим гуситом-селянином й у військовій майстерності, і в озброєнні. У зв'язку з цим гусит міг вести боротьбу з лицарем лише в умовах, коли останній не мав можливості реалізувати свою перевагу. Такими умовами була боротьба під захистом воза. Недосконалість вогнепальної зброї, а також наявність у лицаря броньованого захисту дозволяли йому під час битви безпосередньо наближатися до гуситського возу. Тут замість загальноприйнятого лицарського двобою йому завдавали удару по голові ціпком або за допомогою багра стягували з коня, після чого він утрачав свої бойові якості.

На відміну від табору гуситів, козацький табір з возів будувався залежно від тактичної обстановки і мав на меті створення штучної перепони для супротивника на відкритій, рівнинній місцевості. Для його побудови використовувалися звичайні обозні вози, обладнані пристосуванням для запрягання коней з обох кінців. При цьому способом підвищення захисних функцій, тобто неприступності табору, було збільшення кількості вазових рядів (до 6–12). З цією побудовою поєднувалося широке використання артилерії малого калібру, що могла вести вогонь під час руху з возів, а також швидкострільність та влучність вогню з ручної вогнепальної зброї. Наближення, наприклад, татарської кінноти до такого табору на відстань, що перебувала в зоні досяжності вогнепальної зброї, було для неї смертельним. Отже, табір козаків, хоча і був пристосований до ближнього бою, проте мав змо-

гу утримувати супротивника на певній відстані від нього. Ось чому бій безпосередньо біля возів козацького табору був швидше винятком, а історія його використання не знає прориву. За таких умов створення обслуги козацького воза було недоцільним, оскільки у перестрілці (а саме такий характер бою був у козацькому таборі) їй просто нічого було робити. Тому козацький табір не перетворився на рід війська, а протягом тривалого часу залишався бойовим порядком формувань запорозьких козаків та й багатьох інших армій.

Однак існують й усі підстави стверджувати, що в таборі кожні п'ятдесят козаків під час маршу або зупинки перебували біля свого воза і кожен мусив виконувати певне коло обов'язків. Частина такого підрозділу мала забезпечувати безперервність вогню, інша стежила за рухом воза та загальними сигналами керування табором, щоб не допустити розриву в ряду. Якщо виникала необхідність зупинитися для тривалої оборони, то навколо табору влаштовувалися земляні укріплення. Кожний підрозділ будував їх біля свого воза. Хтось серед цих козаків виконував обов'язки старшого і координував дії підлеглих йому бійців під час шанцевих робіт. Певно, серед козаків існував розподіл обов'язків і на той випадок, коли бій точитиметься безпосередньо біля воза. Але швидше за все такої бойової спеціалізації, як у гуситів, серед козаків під час походу не існувало, оскільки запорожець, основним заняттям якого була військова справа, мав бути багатофункціональним воїном і міг виконувати тимчасово ті чи інші бойові функції.

Разом із тим козацький табір мав деякі мінуси. Непроступний лише у відкритих рівнинних степах, на пересіченій місцевості, де були яри, болота та діброви, він наражався на небезпеку розриву. У цих умовах особливо вразливими для куль ставали коні, оскільки ворог мав можливість підійти до табору. Але й тут висока майстерність побудови та використання табору, якою, як і гусити, володіли запорозькі козаки, забезпечувала його захисні функції, зокрема проти польського війська, основною ударною силою якого була кіннота.

Поляки також використовували побудову війська табором. Але специфіка польського війська робила його слабкішим за козацький. Головну силу його становила шляхетська кіннота. У піхоті служили лише бідні

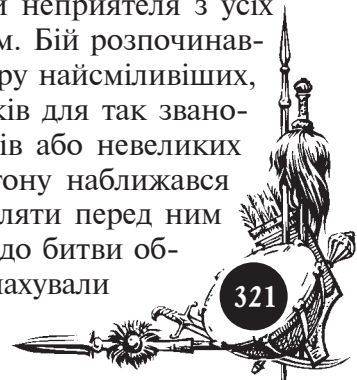

люди. Переважно це були козаки або іноземні найманці. Коли польське військо вимушене було рухатися табором з возів, шляхта вважала для себе приниженням спішуватися та виконувати обов'язки піших воїнів. Останніх же у кінноті було дуже мало, оскільки на кожні десять вершників припадав один піхотинець. Кожні чотири вершники мали віз, але його обороняли озброєні слуги та обозні. Отже, високої майстерності в побудові та використанні рухомого табору з возів, запозиченого у козаків, польське військо не досягло через відсутність необхідної згуртованості в його лавах (а врешті саме це й стало запорукою успіху в бойовому використанні табору), що часто призводило до згубних наслідків. Так, відступаючи від Корсуня 26 травня 1648 р., польський табір з возів зайшов у Горохову діброву, де через природні рельєфні перепони (болото та яр), а також завали та канали, штучно зроблені козаками, які тут перебували в засідці, був у двох місцях розірваний і повністю розгромлений.

У поході запорозькі козаки рідко вдавалися до облоги міст, оскільки характер їхнього війська був спрямований на стрімкі набіги та сутички у відкритому полі. З двох видів битв, кінної та пішої, запорожці майстерніше вели бій у пішому строю. Врешті й табір облаштовувався пішими козаками.

Підійшовши до супротивника і ставши навпроти, запорозькі козаки зазвичай не одразу розпочинали бій. Вони облаштовували табір, обкопавши його. Увійшовши в табір, козаки спочатку відкривали загальну канонаду по неприятелю. Обстрілюючи супротивника, стрільці, що стояли у задніх шеренгах, заряджали рушниці і передавали їх тим, хто стояв попереду, а ті, приймаючи зброю, беззупинно стріляли по ворогу. Така вогнева міць забезпечувалася й тим, що, як зазначалося вище, кожен козак мав у поході по кілька одиниць ручної вогнепальної зброї. Зробивши певну кількість залпів і обстрілявши неприятеля з усіх боків, запорожці розпочинали бій із ворогом. Бій розпочинався з того, що козаки висилали зі свого табору найсміливіших, найспритніших та гострих на язик вершників для так званого «герцю», тобто двоюбою окремих сміливців або невеликих загонів. Козак сміливо сам або на чолі загону наближався до позицій супротивника, починаючи кружляти перед ним на коні, знущаючись з нього, під'юджуючи до битви образливими словами. Козаки при цьому розмахували

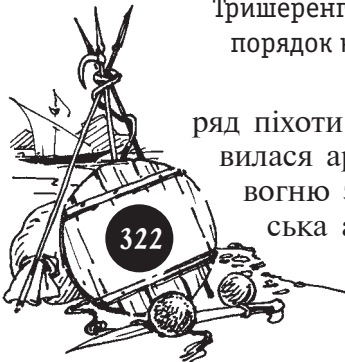
Виклик на герць. Худ. А. Кандауров

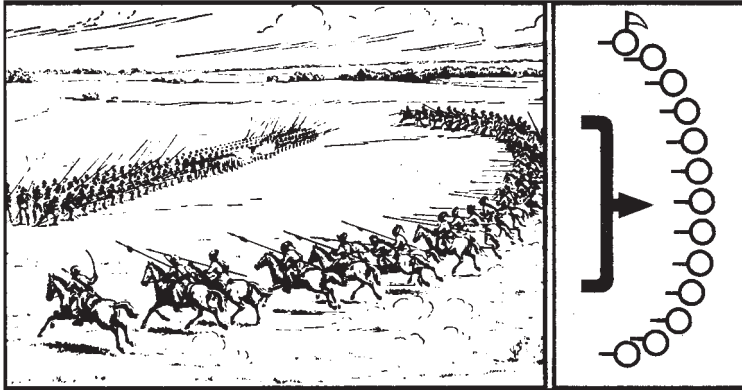
в повітрі шаблями, стріляли з пістолетів та рушниць у бік ворожого стану, а потім блискавично кидалися до свого табору. Але герці були не лише проявом зухвалості чи молодецтва. Це був необхідний тактичний прийом, оскільки він надавав козакам можливість роздивитися сили та розташування супротивника, ще не розпочинаючи справжньої битви. Вони були своєрідною розвідкою боєм і виступали прелюдією до справжньої битви.

Тришеренговий («батовий») порядок козацької піхоти

Під час битви запорозькі козаки також використовували досить складні бойові прийоми. Типовий бойовий порядок козацького війська виглядав таким чином. У центрі бойового порядку ставала кіннота, що шикувалася у три-чотири шеренги. На флангах розташовувався «батовий», тобто тришеренговий ряд піхоти. У розривах між піхотними підрозділами ставилася артилерія з обслугою. За підтримки гарматного вогню з табору розпочинався наступ козацького війська або давалася відсіч атакам супротивника. Ко-

Наступ козаків «лавою»

зацька атака проводилася «лавою», що являла собою невірив-
няну шеренгу з загнутими краями, які охоплювали ворожі під-
розділи з флангів. Ця атака здійснювалася силами кінноти, яка
підтримувалася безперервним вогнем з гармат та ручної вогне-
пальної зброї піших підрозділів. Таким чином, у запорожців
була налагоджена вза-

ємодія родів військ. Наступ пішого війська
запорожців проходив
під захистом шанців,
які козаки самі для
себе копали. Якщо
під час бою козацьке
військо змішувалося
з ворожим, то такий
бій називався «гала-
сом». Бій окремими,
не зв'язаними один з
одним загонами, коза-
ки називали «розгарті-
яшем».

А в разі, якщо якийсь підрозділ запорожських козаків
опинявся у ворожому оточенні, то він набував бойового по-
рядку «триангулою», тобто шикувався у формі трикутника,
що давало можливість відбивати ворожі атаки з усіх боків.

Під час масштабної битви запорожські козаки надавали
перевагу атаці ворога з флангів і з тилу. Складаючи

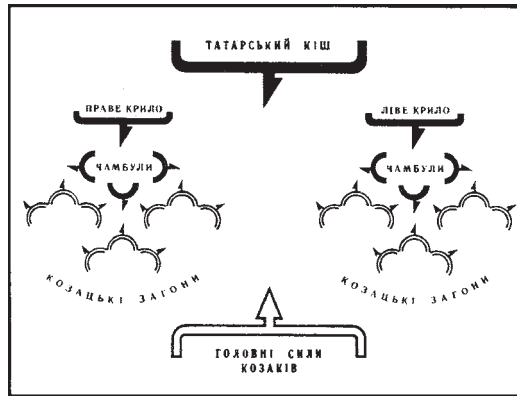
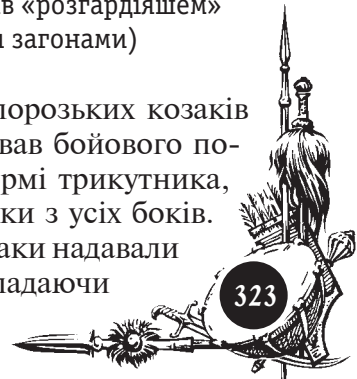
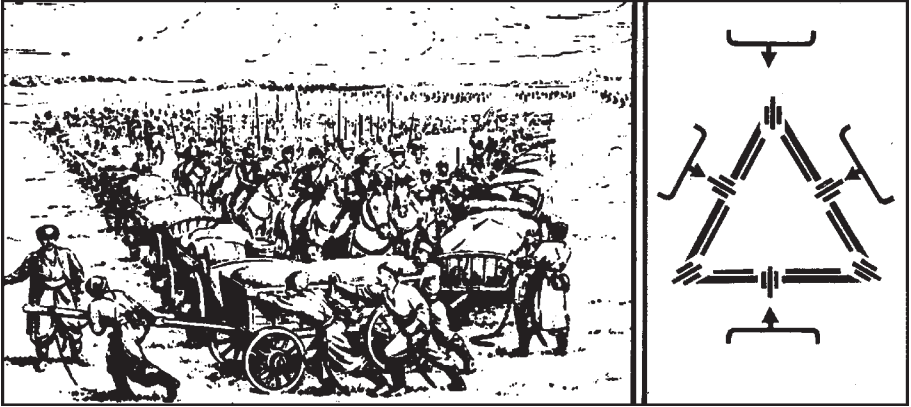

Схема бою козаків «розгартіяшем»
(окремими загонами)

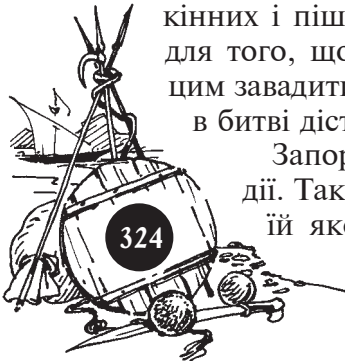

Оборонний бій трикутником (триангулою)

план атаки, вони розподіляли своє військо на чотири частини: одна залишалася в таборі, друга посилалася в тил неприятеля, а третя й четверта мусили діяти на його флангах. Бій розпочинався одночасно з усіх чотирьох боків. Якщо вислані частини діяли узгоджено з головними силами, а супротивник передчасно не помічав козацького задуму, то доля битви у більшості випадків вирішувалася на користь запорожців. Таким чином діяли вони, зокрема, у битві під Жовтими Водами, що відбулася у травні 1648 р. і стала першою перемогою над польсько-шляхетським військом, яку здобув Богдан Хмельницький.

Водночас з діями в тилу та на флангах неприятельського війська козаки скеровували свої сили і проти його фронту, здебільшого тут діяла козацька артилерія. Ведучи безупинний обстріл ворожих позицій упродовж кількох годин, козаки врешті розривали передні ряди ворожого табору. Коли артилерійська підготовка досягала бажаного результату, гарматний вогонь припинявся і в бій вводилися піші козацькі підрозділи з ручною зброєю, а кіннота діяла проти ворожої кавалерії. Вражаючи кінних і піших ворогів, козаки водночас докладали зусиль для того, щоб перебити неприятельських обозних коней і цим завдати відступу ворога. Якщо це вдавалося, перемога в битві дісталася запорожцям.

Запорозькі козаки вдало застосовували й диверсійні дії. Так, щоб налякати кінноту супротивника і завдати їй якомога більшої шкоди, вони, вибравши темну

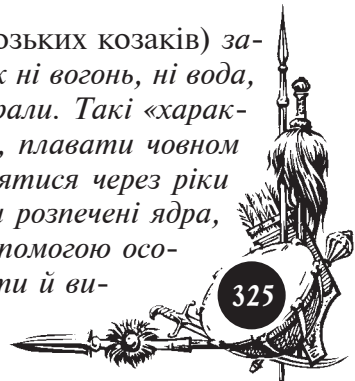

ніч, підкрадалися до його позицій і обстрілювали ракетами, які давали шість пострілів і називалися «блазнихами великого калібру». Ці ракети з великим шумом перескакували з місця на місце, лякали ворожих коней і спричиняли розгубленість серед вершників, та й взагалі додавали напруження неприязельському війську.

Військові успіхи запорозьких козаків значною мірою зумовлювалися не тільки їхньою особистою хоробрістю та постійними заняттями військовою справою, а й досконалим знанням місцевості, на якій вони діяли проти неприятеля. У степовій місцевості, де було обмаль орієнтирів і не було доріг, вони навчилися добре орієнтуватися. Удень козаки визначали дорогу за сонцем, високими могилами, балками, поодинокими деревами, скрутнями трави, а вночі орієнтувалися за зірками та напрямком вітру (північний вони називали «москалем», південний — «бусурманом», західний — «ляхом», а східний — «дінцем»). Вони добре вміли маскуватися у плавнях, подавали сигнали криками звірів та птахів, могли жити на «підніжному корму», пильно вистежуючи супротивника. Роблячи засідки, козаки могли громити підрозділи неприятеля, діючи при цьому набагато меншими силами.

Багато уваги запорожці приділяли тому, щоб впливати на моральний стан супротивника, оскільки деморалізація ворога — це вже половина перемоги. Це досягалося завдяки вмінню створювати та вчасно застосовувати військові резерви, несподівана поява яких у вирішальний момент битви спантелിച്ചувала супротивника. Посіяти страх серед ворогів вважалося у запорозьких козаків неабияким подвигом. Використовували запорожці й елементи психологічної війни. Щоб заздалегідь налякати ворога, вони нерідко самі поширювали чутки про свою силу й непереможність. Часто ці чутки були неймовірними, але багато хто сприймав їх за правду.

«Казали, наприклад, що серед них (запорозьких козаків) завжди були так звані «характерники», котрих ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі «характерники» могли відмикати замки без ключів, плавати човном по підлозі, як по морських хвилях, переправлятися через ріки на повстині чи рогожі, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верстов навколо себе за допомогою особливих «верцадел», жити на дні ріки, залазити й ви-

лазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків, «перекида-тися» на котів, перетворювати людей на куці, вершників на пта-хів, залазити у звичайне відро й пливти в ньому під водою сотні й тисячі верстов. Багато розповідали запорожці про силу своїх богатирів. Богатирі в них були такі, яких ніде не було. Вони в'язали товстелезні залізні смуги, як в'яжуть снопи на полі, скручували навколо ший ляхів, заіграшки натягали страшенно тугі луки, над якими в Польщі марно силкувалися кілька чоловік»¹.

Певна річ, на людей з тодішньою свідомістю ці розповіді справляли враження, а у ворогів породжували якщо не страх, то принаймні побоювання щодо запорожців.

Під час бою запорозькі козаки виявляли дивовижну стій-кість та мужність і, навіть зазнавши невдачі, кидалися на су-противника знову і знову. Козаків порівнювали з гідрою, у якій замість однієї відрубаної голови виростає дві нових. Запорожці в бою мало дорожили своїм життям і часто йшли на смертельний ризик, що вважалося серед них найбільшою чеснотою. Про це свідчать й старі козацькі прислів'я: «Вміли шарапати, вміли й вмер-ти не скиглячи»; «Раз народила мати, раз і вмирати»². Нестрашною була смерть для козаків й тому, що страшнішим було для них потрапляння в полон, оскільки турки та поляки часто піддава-ли їх нелюдським тортурам та мученицьким стратам (вішання за ребра на гак, здирання шкіри живцем, саджання на палю, в кращому випадку каторжні роботи на галерах). Ставлячись зневажливо до власного життя, запорозькі козаки так само не шкодували й ворога та його жінок і дітей. Вони вигадували для них найлютіші страти: проштрикували розпеченим залізом, ки-дали голими на розпечені сковороди, душили дітей дошками, глумилися з релігійних святинь тощо. Така велика жорстокість мала з точки зору запорожців рацію і відповідала настроям тих часів. Притаманна січовому товариству невіротерпимість спо-нукала козаків дивитися на людей іншої віри як на найбруд-нішу тварину. Про це свідчить і старе козацьке прислів'я: «Жид, лях та собака — віра однака»³. Тому жалості до пере-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 176.

² Там само. — С. 177, 269.

³ Там само. — С. 263.

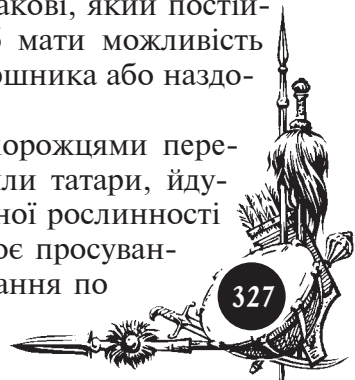
можених в них не було. До того ж в ті часи поняття війни поєднувалося з поняттям про грабунок, насильство та поголовне винищення ворогів. Врешті так само (щоправда, не з релігійних мотивів, а лише через прагнення до наживи) діяли й сучасники запорожців флібустьєри на іншому кінці планети. У своїй книзі О. О. Ексквемелін наводить численні випадки жадливого насильства, які чинили пірати щодо своїх жертв.

Та подібні звірства тих та інших не були сліпою люттю. Їм піддавали здебільшого незнатних й бідних полонених. Знатним і заможним зберігали життя, щоб згодом отримати за них якомога більший викуп.

Якщо бій виявлявся невдалим для запорожців і виникала необхідність відступати (що з козаками траплялося нечасто), відступ здійснювався у повному порядку і надзвичайно швидко. Для того, щоб уникнути переслідування, козаки нерідко вдавалися до степових пожеж: дочекавшись, коли вітер повертався в бік супротивника, вони влаштовували такий вогонь у степу, від якого падали і люди, і коні, і смугу якого неможливо було подолати.

Залежно від того, проти кого діяли запорозькі козаки, вони здійснювали походи суходолом чи морем. Походи на суходолі організовувалися здебільшого проти поляків, а іноді й проти турецьких і татарських володінь. Проти останніх вони переважно здійснювали походи по річках і морю. У сухопутних походах кіннота завжди переважала над пішим військом. Ця обставина, як уже зазначалося, зумовлювалася тим, на якій місцевості доводилося вести запорожцям бойові дії. Вони воювали на степових просторах, де використання коней було такою самою необхідністю, як і користування човнами на воді. Без коня неможливо було наздогнати ворога, як і втекти від нього. Тому кінь завжди був потрібен запорозькому козакові, який постійно мусив тримати його у готовності, щоб мати можливість будь-якої миті відбитися від татарського вершника або наздогнати його і відбити ясир чи здобич.

Сухопутні походи організовувалися запорожцями переважно навесні, а не взимку, коли це робили татари, йдучи в набіги на українські землі. Поява зеленої рослинності надавала козакам можливість маскувати своє просування, а заводнення Дніпра полегшувало плавання по

ньому. До того ж саме весною на Запорожжя стягувалося усе січове товариство і приходило багато новачків з усієї України.

Задумавши похід проти будь-якого супротивника, козаки насамперед салютували січовими гарматами, а далі розсилали в усі кінці запорозьких вольностей посланців, щоб повідомити про це козаків-зимівчан, що жили по хуторах і слободах. Таким чином проводилася мобілізація сил, збірним пунктом яких була Січ. Якщо йшлося про ведення бойових дій оборонного характеру, наприклад, коли треба було відбити напад ворога, відібрати в нього ясир і здобич, козаки збиралися дуже швидко і так само швидко рушали навздогін супротивникові. Такі походи, що мали обмежені цілі, не були тривалими, оскільки розраховувалися на невеликі відстані. Якщо планувався наступальний похід, особливо широкомасштабна військова операція, то запорозькі козаки залучали до неї й козаків з України. Для цього посланці від запорозької старшини вирушали до українських міст, де вербували добровольців взяти участь у такому поході. Такі вербувальники часто обирали місця масового скупчення людей, якими були базари та ярмарки. У натовпі або влізши на вози, вони вигукували: *«Хто хоче за християнську віру бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий зазнати всіляких мук за Святий Хрест, хто не боїться смерті, — приставай до нас! Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя!»*¹ Зібравши якомога більше добровольців для участі в поході, запорозька старшина розпочинала велику раду, на якій до січового товариства доводилися мета її скликання та оприлюднювався загальний план війни. Потім козаки на кілька днів розпускалися по куренях, зимівниках і слободах, щоб зібрати все необхідне для участі у поході — запитися продовольством, зброєю, підготувати вози й коней. Після цього розпочинався сам похід. На марші запорозьке військо виглядало вельми мальовничо. Попереду всіх на коні їхав військовий

хорунжий, який тримав у руці червоний стяг або хоругву. За ним на чолі війська на породистому коні, вбраному у найбагатшу зброю, їхав кошовий отаман, який на час своєї відсутності доручав владу на Січі наказному отаманові.

За кошовим рушили піхота, кіннота й артилерія, розді-

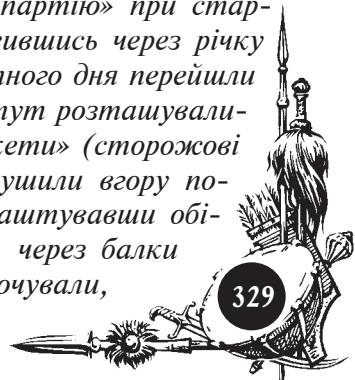
¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 271.

лена на полки й сотні, очолювана полковниками й сотниками. Разом із військом у похід вирушав великий штат обслуги, на який покладалося забезпечення потреб війська. Це були ковалі, слюсарі, кашовари, поховальна команда, яку, до речі, використовували і як саперів для швидкого спорудження різноманітних земляних укріплень (насипів, ровів та ін.). Як уже говорилося, козацьке військо в поході супроводжувала велика кількість возів для побудови табору. Крім того, вози використовувалися і за іншим призначенням. На них перевозилася артилерія, запаси зброї та боєприпасів, вони були засобом транспортування поранених. Під час руху козацького війська організовувалося бойове спостереження за супротивником. Для цього в усі боки від табору висилалися козаки-розвідники. Козацьке військо рухалося поволі і йшло переважно вночі, зупиняючись на днівку у глибоких балках, великих ярах, у дрібному чагарнику. Під час походу у війську запорожців дотримувалися суворих застережних заходів, щоб якомога довше зберегти його непомітність. Заради досягнення цієї мети козакам заборонялося розпалювати багаття, палити люльки; щоб завадити іржанню, конячі морди замотували хустинами, мотузками, ремнями; розмовляти дозволялося лише впівголоса чи пошепки. Для того щоб орієнтуватися на місцевості, козаки брали з собою нюрнберзький квадрант, який відігравав роль компаса. Врешті козаки діяли в поході приблизно так само, як і кримські татари, що йшли у набіг, тобто дотримувалися загальних для даних умов заходів безпеки.

Типовий приклад сухопутного походу запорозьких козаків, переказуючи «меморіал» (звіт) від 11 жовтня 1769 р., наводить Д. І. Яворницький. (Цей похід був спрямований на Очаків та Акерман під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.)

«Восени, 25 вересня, з Коша вийшли у «партію» при старшинах і полковниках 3100 козаків. Переправившись через річку Синюху, вони того ж дня заночували; наступного дня перейшли вброд ріку Буг, добралися до річки Кодими й тут розташувалися на ночівлю, розставивши по курганах «бекети» (сторожові пости); наступного дня щойно засвітало, рушили вгору понад Кодимою і йшли до полудня; опівдні, влаштувавши обідній перепочинок, від Кодими пішли в степ, через балки до Очаківської сторони, в пониззя Бугу, і заночували,

дійшовши до Чортали. Від Чортали рушили до Чачиклії і там досить довго відпочивали; надвечір, переправившись через Чачиклію, ночували біля цієї річки. Від Чачиклії дійшли до Тилігулу і, через велику зливу, розташувалися тут на нічліг, розставивши на ніч варту. На світанку перейшли ріку, але через велике болото переправа затяглася до середини дня. Від Тилігулу пішли на Куяльник; тут, захопивши по дорозі 10 татарських коней, підійшли до балки, що впадає в Куяльник, і в ній заночували, виставивши варту. На світанку 1 жовтня вирушили далі, перейшли Дальник і біля нього стояли весь день; тут з бекета помітили трьох ногайців, вирядили старшину з козаками, щоб упіймати їх, але це не вдалося. Того ж вечора рушили понад Дальницьким лиманом, що впадає у Чорне море, і йшли вночі степом; тут напали на ногайське стадо, при якому було семеро пастухів, двох із них зарізали, а п'ятьох взяли живцем і допитали; з допиту довідалися, що біля моря багато кінських табунів з невеликою кількістю пастухів. Після цього кинулися до моря, всю ніч шукали табуну, захоплювали їх, а пастухів різали. Прийшовши до селища Хаджибей, заночували біля нього і вже збиралися напасти на нього, але несподівано дізналися, що в Білгород прибуло з Очакова 200 чоловік, і кинулися на турків. Тут, бачачи свою малочисельність, спішилися з коней, розпочали перестрілку, багатьох турків перебили, дев'ятьох узяли в полон, але полонені, хто від ран, хто від вологої й холодної погоди, потім повмирали по дорозі. Тут захопили здобич: рушниці, коней у збруї, два прапори, залізну булаву, мідні литаври і «весь вантаж». Після цього знову пішли на Хаджибей: напавши на нього, чоловіків і жінок покололи, багато хат і різних будівель у селищі й навколо нього попалили, а здобич забрали собі; тут же, частково вирізавши, а частково забравши в полон пастухів, захопили 20 тисяч коней, тисячу рогатої худоби, 4 тисячі овець і 180 верблюдів. Погромивши Хаджибей, пішли від моря понад Хаджибейським лиманом і прийшли до першого, Кучурганського Куяльника; переправившись через нього і відпочивши, вночі перейшли другий Куяльник і, трохи перепочивши, пішли до третього Куяльника. 3 жовтня добралися до Тилігулу, переправилися через нього й відпочили; потім дійшли до Чачиклії, уночі перейшли через неї і також відпочивали; 4 жовтня доїхали до гирла Чортали і відпочивали протягом ночі; нарешті 5-го пройшли понад Буггом і переправилися разом із відбитою у татар і тур-

ків худобою через Буг вище Гарда, у Кривому, поробивши «плавки» і тут учинили всьому війську роздих»¹.

З усього викладеного Д. І. Яворницьким можна зробити певні висновки. Цей похід відбувався в останні роки існування запорозької спільноти, коли вона вже повністю залежала від Росії, і не міг являти собою самостійну акцію. Однак діяли вони в цьому поході як завжди, тобто не проти регулярних військ, а проти мирного населення, де можна було найбільше пожитися здобиччю. Козаки діяли проти регулярних військ лише за певних обставин, здебільшого вимушено (наприклад, коли вони намагалися завадити їхнім діям), а в наступальних походах намагалися оминати неприятеля і знайти собі слабкіший об'єкт нападу. Росія використовувала, як бачимо, таку козацьку стратегію. Те, що запорожцям заборонялося робити в мирний час, під час війни навіть заохочувалося, оскільки дозволяло тримати супротивника в напруженні в недосяжних для регулярної армії місцях, а отже, й відвертати у ці місця певні неприятельські сили. Тобто державна влада, переслідуючи власні цілі, надавала можливість запорозькому товариству проявити свою головну суть як вільної військової спільноти. І січовики, врешті, діяли так, як підказувала їм їхня споконвічна природа.

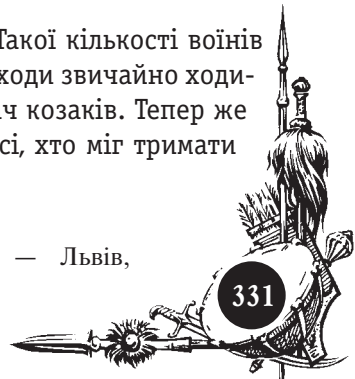
**Уривок з твору В. Малика
«ТАЄМНИЙ ПОСОЛ»**

«Крим нещадно струснути!»

1

Сірко вів на Крим десять тисяч запорожців. Такої кількості воїнів Січ не виставляла одночасно ніколи. В морські походи звичайно ходила тисяча або дві, в сухопутні — шість-вісім тисяч козаків. Тепер же на клич прославленого кошового відгукнулися всі, хто міг тримати шаблю в руці.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 271—273.

Наступного дня після переходу на лівий бік Дніпра кошовий, замість того щоб податися прямо на південь, на Перекоп, куди по знайомих путівцях не раз і не два ходили запорожці, повернув військо на схід, до річки Молочної.

Запорожці вброді перейшли Сиваш і несподівано з'явилися в Криму.

Поки запорожці напували коней, лагодили зброю і зброю та нашвидкуруч снідали солонуватою саламахою, Сірко зібрав отаманів і значних козаків на раду. Всілися півколом на траву.

— Браття отамани, молодці запорозькі, — промовив кошовий, стоячи в центрі, — ось ми знову ступили на землю Криму, прокляту землю агарянську, бусурманську! Сили наші сьогодні не малі, та все ж запорука успіху військового в несподіваності нападу! Нам щастило досі, оминувши Перекоп, потайки пробратися ногайськими степами і вийти в тили ворога. Наказним отаманом Кафського загону я призначаю Івана Рога, а на випадок його смерті чи тяжкого поранення — Василя Заболотного. Козловський¹ загін очолять Іван Стягайло та Андрій Могила. На Бахчисарай піде курінний отаман Матвій Шумило... А йому в поміч, — Сірко зробив паузу і оглянув присутніх, — Семен Палій...

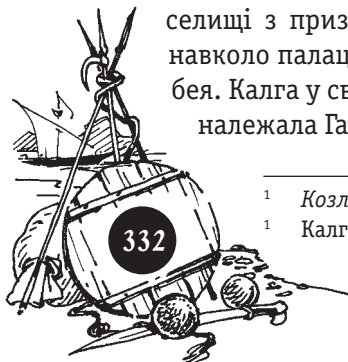
— А тепер — рушайте з Богом!

2

Вогненними смерчами покотилися по Криму три козацьких загони. Мчали вони так швидко, що татари-втікачі не встигали сповістити про смертельну небезпеку своїх одноплемінників, які жили в глибині півострова. Захоплені зненацька, кримські улуси ставали легкою здобиччю запорожців.

Свій загін наказний отаман Матвій Шумило розділив на чотири частини. На чолі одного він прямою дорогою йшов до Бахчисарая, а три інші, які в свою чергу ділилися ще на два чи на три, послав бічними шляхами, щоб прочесати якомога ширший терен.

Перший сильний опір татари вчинили в Ак-Мечеті, невеличкому селищі з приземкуватими глиняними саклями, що ліпилися тісно навколо палацу калги² та чималого кам'яного будинку салтана Газібея. Калга у своїй резиденції жив тільки наїздами, і вся влада в місті належала Газібею.

¹ Козлов (по-татарському Гезлев) — сучасна Євпаторія.

² Калга (татар.) — друга після хана особа в ханстві.

Бажаючи врятувати свою родину, салтан з сотнею вершників безстрашно кинувся назустріч запорожцям. Тим часом його жінки і діти у супроводі відданих слуг щодуху мчали до Бахчисарая.

Та що могла вдіяти сотня татар проти двох тисяч козаків? За кілька хвилин вона впала, як трава під косою. Єдиною втіхою для загиблих було хіба те, що разом з собою вони встигли забрати в кращій із світів десяток чи півтора запорожців, а разом з ними — і наказного отамана Шумила. Сивовусий запорожець не звик ховатися за спину товаришів і йшов у першій лаві. В одній з вузьких вуличок, обнесених облупленими глиняними тинами, його і влучила під саме серце довга татарська стріла. Він не скрикнув, не зойкнув — упав на суху землю і зразу загинув.

— Батька вбили! — гукнув у розпачі Сікач, сплигуючи з коня. — Чуєте? Батька вбили!..

Над розпростертим тілом отамана схилилося кілька запорожців. Крик жалю вирвався з їхніх вуст. Отаман лежав горілиць, весь заюшений кров'ю. Довкола збирався все більший натовп козаків, бо страшна чутка миттю пролетіла по лавах.

Скориставшись замішанням, що несподівано охопило запорожців, Газі-бей миттю повернув коня і, залишивши жменю своїх воїнів на погону, кинувся навтьоки.

Його ніхто не переслідував. Запорожці зібралися біля свого мертвого отамана.

Палій у першу мить аж відсахнувся, не вірячи в те, що сталося. Та пильно глянувши на нерухоме закривавлене тіло старого отамана, взяв пернача. Старі запорожці очікувально дивилися на молодого отамана. Ну, як він зараз поведеться? Чи не втне якої-небудь дурниці?

Палій помітив в очах декотрих старих козаків насмішкуваті іскорки, і в його серці спалахнула злість. Знайшли час старі шкарбани для кпинів! Тому його голос прозвенів сухо, ба навіть суворо: — Браття, не час оплакувати зараз загиблих. Але й без почестей залишати тіла їхні в чужій землі ми не можемо! Тож хай тут зостанеться сотня сподвижників покійного отамана — вони його і поховать як належить... А ми спробуємо наздогнати втікачів. Або на їхніх плечах ввірвемося в Бахчисарай... Гайда за мною!

Гул копит розлігся над крем'янистою долиною Салгіру.

Коли запорожці вибралися з Ак-Мечеті і вискочили на високий горб, звідки відкривався широкий краєвид і на обрії засиніли в блідо-голубій імлі далекі гори, вони побачили за версту чи

дві хмарку сірої куряви — то тікали до Бахчисарая недобитки ак-мечетського салтана та їхні жінки з дітьми.

Козаки закричали, засвистіли і погнали коней ще дужче. Втікачів наздогнали за півверсти від лісу, що густо кучерявився по узгір'ю. Незграбні татарські халабуди зупинилися. З них сипонули чорноголові татарчата. Заверещали жінки.

Від передньої халабуди шарахнувся вбік, до лісу, вершник у білому тюрбані. Перед собою, на луці сідла, він держав двійко маленьких дитлахів. Не оглядаючись, стрілою помчав до чагарників, де сподівався знайти порятунок.

— Переймайте, хлопці! То сам салтан, хай йому грець! — гукнув Метелиця, притримуючи коня біля халабуди. — А я загляну до його гнізда, може, впіймаю яку пташину!

За салтаном кинувся Арсен зі своїми побратимами.

А козаки, не жаліючи коней, вихором погналися за далеким вершником у білому тюрбані. Наздогнати! Будь-що наздогнати і взяти живцем!

Тим часом Метелиця, не злязючи з коня, рвонув чорну кошму, якою було завішено халабуду, і заглянув усередину. Там, забившись у куток, причаїлася жінка в барвистому татарському одязі.

— Ге-ге! І справді — пташина! — загув радісно Метелиця і, щоб краще роздивитися на свою здобич, ще нижче нагнувся, під самий дашок халабуди. — Та ще яка ж гарна, побий мене грім! Дарма що нехрещена!

Жінка з жахом дивилася на вусате, налите кров'ю обличчя старого козака. Пишна руса коса розсипалася по її округлих білих плечах. Красиві руки зметнулися вгору, мов крила чайки, і застигли перед зблідлим лицем, ніби просили пощади або захищалися від удару.

— Пане, не вбивай мене! Не вбивай! — скрикнула жінка по-польськи. — Я не мусульманка! Християнка єстем!

Метелиця спантеличено глипнув на неї, товстою п'ятірнею пошкріб голену потилицю. Його суворе обличчя подобрішало, між бровами розійшлася глибока зморшка.

— Гм, кажеш — полька?

— Так, пане! Так!

— Отже, невільниця, виходить?

— Так, пане! Так!

— Я залишу тебе тут, бо мушу їхати. Хлопці, здається випустили з рук мурзу, трясця їх мамі!

І старий козак прудко помчав до лісу, де стояли збентежені невдачею Арсен і його побратими. Салтан пірнув у зарості і десь зник у добре знайомих йому байраках.

3

Салтан Газі-бей з двома маленькими синами-близнюками на руках вихором проскакав на змиленому коні вузькою вулицею Бахчисарая, на ходу гукаючи: «Козаки! Козаки!»

Перед брамою ханського палацу, на кам'яному містку, під яким дзюркотів каламутний потік, осадив коня: ханські нукери довгими списами перегородили йому дорогу.

— Козаки! В Ак-Мечеті козаки! — прохрипів салтан. — Швидше до хана! Бийте на сполох!.. Незабаром вони будуть тут!

Нукери посіріли від страху. Один з них хутко відчинив браму, а другий заходився щосили гатити залізним келепом у велике мідне било.

Бахчисарай загудів, як стривожений вулик. Вузькі вулички враз наповнилися переляканими людьми.

З другого поверху, по сходах дерев'яної галереї, прудко збіг у золотистому шовковому халаті хан Мюрад-Гірей. Побачивши запиленого вершника на мокрому від поту коні, кинувся до нього.

— Що? — видихнув перелякано.

— Великий хане, козаки!

— Де?

— Перейшли Альму і ось-ось будуть тут! Я ледве випорснув з їхніх рук! Всі мої загинули...

— О Аллах!

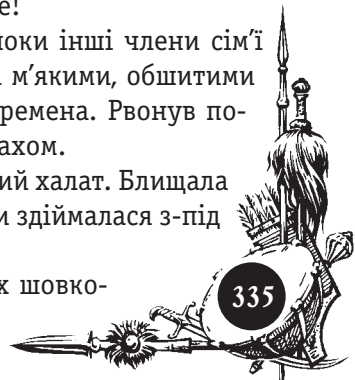
— Великий хане, дорога кожна мить! Не гайся! Мюрад-Гірей глянув округленими від жаху очима на нукерів.

— Коней! — закричав верескливим голосом. — Коней! Посадіть всю мою родину на коней — і в ліси! На Яйлу! Швидше!

Йому підвели гнідого рисака. Не чекаючи, поки інші члени сім'ї зберуться й сядуть на коней, він скочив у сідло і м'якими, обшитими атласом кімнатними чириками хутко пірнув у стремена. Рвонув поводи. Пригнувшись, шпарко помчав, охоплений жахом.

Лопотів на вітрі золотистими полами розкішний халат. Блищала проти сонця спітніла, голена голова. Хмара куряви здіймалася з-під копит ханського коня.

Без зброї, без шапки, голомозий, у барвистих шовко-

вих шароварах і такому ж халаті, Мюрад-Гірей скидався зараз не на грізного хана-воїна, перед яким тремтів увесь Крим, а на брезклого підстаркуватого купця з Кафи чи Гезлева.

Хан глянув на свій розшитий халат, на м'які чирики — і сором з новою силою пронизав його серце. На кого він схожий? Як насміхатиметься з нього султан Магомет, коли його вивідачі, котрі запрудили весь Крим, донесуть йому про ганебну втечу хана.

Однак роздумувати було ніколи. За півгодини козаки будуть тут!

— Вперед! — гукнув хан і перший помчав на Яйлу.

Пізно ввечері дістався до Ялти і, кинувши поводи слугам, збіг по трапу на галеру. Тільки тут відчув себе в безпеці і трохи заспокоївся.

— Спасибі тобі, Газі-бей, за вчасне попередження! Ти врятував нас усіх, — поблажливо поплескав Мюрад-Гірей по плечу стомленого і прибитого горем салтана. — Про твоїх діток потурбуються. А ти зараз, незважаючи на втому, скачи в Алуніту, піднімай людей. Хай усі, хто має коня і шаблю, їдуть на Яйлу! Звідси ми ударимо по козаках!..

4

На другий день у стан Сірка на березі Сиваша почали прибувати цілі валки колишніх невільників і невільниць.

В суботу вранці повернувся загін, що ходив під Козлов.

Не встигла улягтися радість від зустрічі і щасливого завершення походу, який закінчився погромом багатого приморського міста і визволенням багатьох сотень невільників, як на південному сході знялася курява: прибув кафський загін.

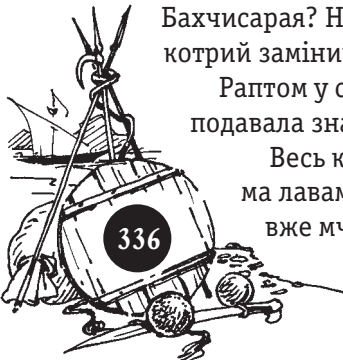
Сірко радів: розгромлено пів-Криму, визволено тисячі людей, захоплено багато полонеників, на яких згодом можна буде виміняти ще кілька тисяч невільників. Такого успішного походу запорожці не робили з часів Сагайдачного!

Коли б повернувся загін з-під Бахчисарая, то й додому пора!

Сірко починає хвилюватися. Чому досі не повертається загін з-під Бахчисарая? Невже трапилось з ним щось лихе? Невже Семен Палій, котрий замінив загиблого Шумила, не зрозумів його наказу?

Раптом у степу знявся стовп чорного диму. То передова сторожа подавала знак, що йде орда. Сірко стиснув кулаки. Вилаявся.

Весь козацький табір зразу заворушився. Запорожці кількома лавами — покурінно — залягли в шанцах. До ставки Сірка вже мчали гінці та джури з донесеннями. Жінок і дітей, а та-

кож полонених та військову здобич відвели на край півострова і почали переправляти через Сиваш.

Сірко стояв на горбі і стежив за ворогом, що швидко наближався. Татари вже були так близько, що навіть своїми старечими очима він добре бачив різномасті бунчуки над окремими чамбулами.

Бій був його стихією. Він звик до нього, як швець звикає до запаху шевської смоли або орач — до скрипу ярма чи шурхоту рала в колючій стерні... Бій був його ремеслом. І знав він його, це ремесло, досконало. Саме цим дехто пояснював вражаючу везучість Сірка: за останні двадцять років він не програв жодної битви!

Татари зупинилися за півверсти від козацьких шанців. Над ними майоріли бунчуки, колихалися знамена. Поодинокі верхівці виривалися з орди і мчали до козацького табору. Наблизившись на відстань польоту кулі, вигукували образливі лайки й повертали назад.

У бляклому небі зграями шугало вороння — вічний супутник війська і кривавих бойовиськ.

Запорожці, за своїм звичаєм, залягли трьома лавами: передня мала вести вогонь, дві задні заряджали мушкети. У центрі і на флангах Сірко поставив гармати, фальконети і гаківниці. Гармаші зарядили гармати, щоб вистрілити, як тільки татари наблизяться на політ ядра.

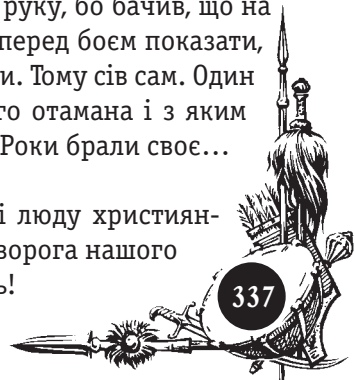
Хан затримувався з атакою. Досвідчений воїн, він розумів, що зібране поспіхом з усіх усюд військо може не витримати першої сутички і повернути назад. Тому на очах запорожців заходився перегруповувати свої загони, виставляючи наперед озброєних вогнепальною зброєю сейменів.

— Чорт голомозий! — вилаявся Сірко, спостерігаючи за маневрами хана. — Здається, він не на жарт заповзявся біля нас. Гадає розчавити одним ударом... Ех, був би тут Палій! Як мені зараз не вистачає його загону... Гей, Івасю, коня!

Джура підвів сірого стрункононого коня. Притримав стремено. Хотів допомогти кошовому, але Сірко відхилив його руку, бо бачив, що на нього звернуті погляди всього війська, і не хотів перед боєм показати, що його вже гнуть донизу роки і обсідають болячки. Тому сів сам. Один джура спостеріг, як напружилася все тіло старого отамана і з яким глухим свистом вирвалося з його грудей повітря. Роки брали своє...

Сірко поскакав перед лавами козаків:

— За вітчизну свою, за визволення з неволі люду християнського ми всі, браття, грудьми станемо тут проти ворога нашого ненависного, споконвічного! Перемога або смерть!

— Перемога або смерть! — відгукнулися лави воїнів.

— Умремо, але не відступимо!

— Слава батькові нашому — Сіркові!

Сірко поїхав далі вздовж неглибоких шанців, а зачаровані його проникливими словами запорожці любовно проводжали поглядами свого вождя, за яким ладні були йти у вогонь і воду. Від тих слів у них з'явилася така сила, яку, здавалося їм, ніщо в світі не могло зламати.

Об'їхавши поле, що через якийсь час мало стати кривавим бойовиськом, Сірко повернув назад і зійшов на могилу. Кошова старшина і наказні отамани Іван Ріг та Іван Стягайло, які на випадок смерті кошового мали заступити його в бою, розступилися і дали йому місце на самому шпилі.

— Глянь, Іване, до хана прибуває підмога, — тихо сказав Ріг, показуючи рукою через голови ординців, що вже вишикувалися і чекали наказу атакувати.

Справді, з півдня швидко наближалось у хмарі куряви військо.

У татарському стані сколихнулися передні лави. Стрепенулися бунчуки. Замаями знамена.

Глухо і грізно застугоніла земля.

Кримська орда пішла в наступ.

5

Розоривши улуси понад Альмою, Качею та Бальбеком, Палій повернувся назад, щоб вчасно прибути в стан Сірка. Хоча і поспішав, бо часу лишалося обмаль, однак пішов новою дорогою: захотілося пошарпати ще кілька улусів і визволити невільників. Шлях його лежав з Булганака на Чатирлик, а вже звідти — на Джанкой і Сиваш.

Перед Джанкою від полоненого чабана-татарчука Палій дізнався, що годину чи дві тому тут пройшов хан з ордою.

Худий, чорний татарчук стояв перед запорожцями, злякано поводив вузькими очима, дрібно цокотів зубами.

— Куди пішов хан?

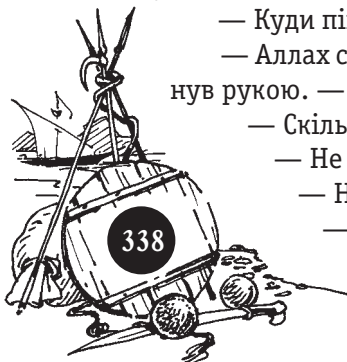
— Аллах свідок, мурзо, я не знаю, — пробелькотів хлопець і махнув рукою. — Туди десь... До Сиваша...

— Скільки було орди?

— Не знаю, мурзо... Багато.

— Ну, тисяча чи десять тисяч?.. Чи двадцять?

— Двадцять, двадцять, — закивав головою хлопчина.

— А то й більше... Коли б у мене було стільки овець, скільки воїнів у хана, то я був би багатший за самого падишаха, мурзо!

Палій задумався. Між запленими бровами різко прокреслилася глибока зморшка. Що робити? Як з'єднатися з військом Сірка?

І чим більше думав, тим ясніше ставало йому, що він припустився помилки, обравши новий, довший шлях. Коли б з Бахчисарая він попростував на Ак-Мечеть, а звідти прямо на Джанкой, то виграв би півдня і вже давно був би у запорозькому таборі. Зараз же пробратися туди голим кримським степом, де все видно як на долоні, просто неможливо. Ординці враз помітять — оточать і знищать!

І Звенигора, і Воїнов, і Спихальський мовчали. Кожен думав те ж саме. Але нікому і в голову не приходило осуджувати необачний вчинок отамана. Бо винні були вони всі.

Становище було справді складне. Відрізані від своїх, вони могли стати легкою здобиччю хана. Але ж хто міг передбачити, що Мюрад-Гірей так скоро оговтається після погрому, збере військо і навіть почне переслідувати запорожців?

— Може, пробиватися через Перекоп? — невпевнено промовив Звенигора. — У перекопського бея, гадаю, не більше сили, ніж у нас... І якщо ми раптово вдаримо...

— Ні, ні, — рішуче заперечив Палій, — через Перекоп ми не проб'ємося! А якщо і проб'ємося, то загубимо половину людей... Та навіть не в цьому річ. Не забуваймо, що кошовий жде нас, жде на нашу допомогу.

— Тоді треба придумати щось таке, — покрутив розчепіреною п'ятернею Спихальський, — щоб, прошу пана, пошити хана в дурні!

— Правильно, пане Мартине, — жваво відгукнувся на слова поляка Семен Палій. — І здається, я придумав, як це зробити!

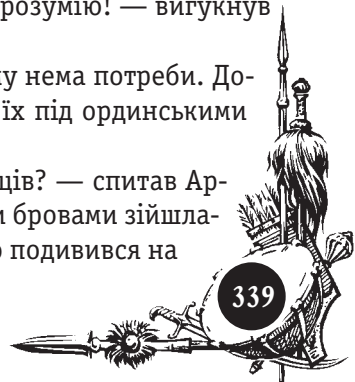
— Як?! — в один голос гукнули друзі.

— Ми обманимо хана. У нас є чимало татарського одягу, знамен і бунчуків...

— Отже, ми переодягнемо весь загін? Тепер я розумію! — вигукнув Роман.

— Хай не весь, — заперечив Палій. — У цьому нема потреби. Достить переодягнути три-чотири сотні і поставити їх під ординськими знаменами в голові загону...

— А якщо хан не повірить і пришле своїх гінців? — спитав Арсен. Палій замислився. Між густими темно-русими бровами зійшла туга зморшка. Ясними сірими очима він пильно подивився на товаришів, ніби вивіряв їх.

— Нам треба випередити хана і переконати його, що йде на допомогу йому перекопський бей.

— Тоді мені доведеться їхати до хана гінцем, — тихо промовив Звенигора.

— Що ти, брате! — вигукнув Роман. — Тебе зразу схоплять. Даремно загинеш!

— Так, Арсенові самому їхати не годиться, — погодився Палій. — Як би він не перевдягався в татарський одяг, татарина з нього не вийде... Але якщо він поїде з мурзою Ізмаїлом...

— З мурзою Ізмаїлом? — Друзі не зрозуміли Палія. — Ніби він погодиться!.. А якщо й погодиться, то тільки для того, щоб усе чисто розповісти ханові.

— Ну, це ще побачимо, — усміхнувся Палій і наказав трьом сотням козаків перевдягнутися в татарський одяг.

Перевдягання не зайняло багато часу, невдовзі всі рушили в путь.

Військову здобич, полонених і визволений ясир залишили під охороною у неглибокій степовій балці.

Коли на обрії забовваніли неясні обриси орди, Палій наказав зупинитися.

До нього підвели мурзу Ізмаїла.

— Мурзо, я вручаю зараз у твої руки життя або смерть усіх твоїх рідних і близьких.

Підстаркуватий, кривоногий, але ще дужий мурза, видно, не зовсім уторопав, чого хоче від нього уруський отаман. Він швидко заморгав вузькими очищами і вклонився.

— Я слухаю тебе, шановний бею.

— Твоя доля теж у твоїх руках.

— Як я маю це розуміти, вельмишановний бею?

— Перед нами стоїть з військом хан Мюрад-Гірей. Бачиш?

— Бачу. Хай береже його Аллах!

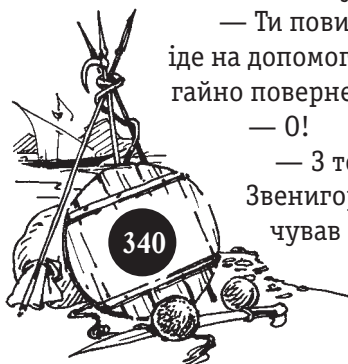
— Ти поїдеш до нього.

— Я? — У мурзи забігали очиці. — Що я там маю робити?

— Ти повинен сказати, що тебе прислав перекопський бей, який йде на допомогу ханові. Спитаєш, куди йому ставати з військом, і негайно повернешся назад.

— О!

— З тобою поїде турецький ага Баяр. — Палій кивнув у бік Звенигори, який вирядився в яничарський одяг і саме накручував на голову чалму.

— О вай-вай!

— Я розумію, мурзо, для тебе велика спокуса — залишитися у хана. Але в наших руках твої діти, твої жінки, старі батьки. Весь твій рід у наших руках... Якщо з голови нашого друга впаде хоч одна волосина, ми винищимо всю твою рідню.

— О Аллах! — Мурза позеленів, кволо усміхнувся. — А якщо я відмовлюся поїхати до хана?

— Тоді ми зараз же зітнемо тобі башку! Родину твою це також не врятує.

— О, я нещасний!

— Отже, ти поїдеш, мурзо?

— Ніби у мене є інша можливість!

— От і добре. Якщо все щасливо закінчиться для нас, ти будеш вільний.

— А родина?

— Родина теж. Обіцяю тобі.

— О вай-вай, великий Аллах! О, нещасний я! — почав приказувати в розпачі мурза.

Та на нього вже ніхто не зважав. Палій обняв Звенигору, поцілував.

— Рушай, Арсене!.. Пробач, що посилаю тебе до чортів у пекло, але, сам бачиш, іншого виходу в нас немає!

Звенигора міцно потиснув руки друзям, торкнув бранця за плече.

— Гайда, мурзо! — І вони швидко помчали по сірій рівнині туди, де на обрії здіймалася над ханським військом хмара куряви.

6

Орда чекала наказу наступати, але Мюрад-Гірей все ще вагався. В його серці боролися два почуття: бажання помсти і страх.

Тому він невимовно зрадів, коли йому сказали, що прибули гінці від перекопського бея.

— Слава Аллаху, якраз вчасно! — вигукнув він, не приховуючи перед мурзою Ізмаїлом та Звенигорою, які вклонилися йому, своєї радості. — Скільки бей привів з собою вершників?

— П'ять тисяч, великий хане, — відповів мурза, радіючи, що розмову повів хан і доводиться відповідати тільки на запитання.

— Чому ж він сам не прибув до мене?

Мурза не знав, що відповісти, і безтямно кліпав очима.

— Великий хане, — втрутився в розмову Звениго-

ра, — бей не хоче необережним маневром зламати стрій ханського війська, що вже приготувалося до бою... Він чекає вашого наказу — де йому стати?

— Це добре. Бей — досвідчений воїн, — погодився хан. — Негаймо передайте йому, щоб тримався мого бунчука! Ми зараз розпочинаємо! — Хан, підвівшись на стременах, махнув шаблею і крикнув: — Вперед, правовірні! Вперед, доблесні сини Магомета! Смерть гяурам!

7

Бій розпочався навальною атакою татарської кінноти. Багатотисячна лавина ординців ринула на неглибокі козацькі шанці. Над степом знялася курява. Застогнала земля. Грім від ударів кінських копит відлунився аж на пологих берегах Сиваша. А над усім луною грізне «алла», що дзвеніло високо натягнутою струною і холодило серця.

З висоти шпиля Сіркові було добре видно все поле бою. Він зразу відзначив у думці неодноразовість татарської атаки. Здавалося, що наказ до чамбулів доходив із запізненням, тому орда йшла тупим клином, вірніш — туго натягнутим луком. «Мюрад-Гірей хоче розітнути наші сили надвоє, — подумав кошовий. — Хитро, але не зовсім. Наші гармати заряджені картеччю. Якщо влучно пальнути по кінноті, то...»

Він підняв шапку і махнув нею над головою. В ту ж мить гримнув залп з гармат і мушкетів.

І враз якась невидима сила зупинила передню лаву ворога. Ніби зашпортнувшись, важко упали на землю татарські коні. Через їхні голови полетіли додолу вершники. Крик жаху і болю пролунав над степом.

І в цей час у тилу татарського війська запалахотіли малинові запорозькі прапори, пролунав бойовий козацький клич.

Крик жаху струсонув ханське військо. Мюрад-Гірей сполотнів. Прокляття! Як його ошукано! Тільки тепер йому стало зрозуміло, чому мурза Ізмаїл заїкався і мав вигляд людини, приреченої до страти. Гяури змусили його стати на шлях ганебної зради! Прокляття! Що ж тепер робити?

Атака майже захлинулася, сотні воїнів корчаться в страшних муках. І те, що чамбули ще подекуди рухаються вперед, не рятує справи.

Тим часом у козацькому таборі панував зовсім інший настрій.

Побачивши, як позаду орди рантово з'явився загін Палія, Сірко радісно вигукнув:

— Браття, Палій прибув! Та ще й як він пошив у дурні хана!.. От молодець! — і наказав джурам швидко мчати по

курнях і сповістити, що прибув бахчисарайський загін. — Як тільки я подам знак, усім кінно атакувати орду!

Джури помчали виконувати наказ кошового.

— Коня мені! — гукнув Сірко.

Йому підвели коня. Він скочив у сідло і витягнув шаблю.

Серце старого кошового радісно билосся. Шалі терезів явно почали схилитися на його бік. Саме час ударити так, щоб зовсім приголомшити ворога і примусити його показати спину.

Він глянув на тили ханського війська. Там завирувало страшне бойовище. І хоча крізь куряву годі було щось до ладу роздивитися, ясно було одно: Палій своїм несподіваним нападом розладнав бойові порядки ординців, приголомшив їх. «Їй-богу, добре, синку, що ти трохи припізнався і викинув такий фортель! — подумав про Палія Сірко. — Даремно я гнівався на тебе...»

Ще раз гримнув гарматний залп. А з мушкетів козаки стріляли тепер безперервно.

Кримчаки опинилися між молотом і ковадлом. Спочатку вони намагалися чинити опір, і не один десяток запорожців упав на землю від гострих шабель і тонких оперених стріл. Але кримчаки вже втратили віру в перемогу. Чутка про те, що в тилу з'явився великий козацький загін, зовсім охолодила їхній бойовий дух. Поодинокі вершники почали завертати коней і тікати в степ.

Захоплений неутримним людським потоком, Мюрад-Гірей закрутився в несамовитому вирі і відступав разом з військом. А коли почув, як хтось із запорожців вигукнув його ім'я, страх стиснув йому серце. З тої ж миті він перестав думати про військо і вдарив коня під боки, щоб швидше втекти в степ і вирватися з лещат Урус-шайтана.

Йому пощастило проскочити вузьким проходом, що розділяв козаків Сірка і Палія. Але з нього вже не зводили погляду бувалі запорожці, які знали хана в лице.

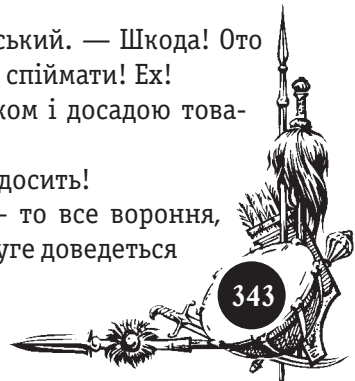
Врятував хана дужий бистроногий кінь.

— Утік, шолудивий пес! — бідкався Спихальський. — Шкода! Ото була б здобич! Єден шанс був у житті самого хана спіймати! Ех!

Арсен з друзями потішався над щирим смутком і досадою товариша.

— Не сумуй, пане-брате! Маємо здобичі і так досить!

— Гай-гай, — невдоволено бурчав поляк, — то все вороння, а тут самого беркута з рук випустили! Коли то вдруге доведеться зустрітися з ним віч-на-віч?

— Не тужи, синку, — поплескав по спині пана Мартина Метелиця. — Ось прибудемо до табору — покажу тобі таку ляльку, що ти враз забудеш про хана, хай би був скис!

— Що ж то за лялька? — пожвавішав Спихальський.

— Ге-ге, таку кралю визволив я в Ак-Мечеті; що тобі, пане Мартине, і не снилася! Пишна, білотіла, як здобне тісто, очі сині, як море, а коси — як добре конопляне повісмо... До того ж — твоя землячка. Може, й шляхтянка навіть... Був би я молодший, нізащо не віддав би нікому. Та ба! Був кінь — та з'їздився... Тож боюся, що погордує мною, старим... От і поступаюся нею тобі великодушно. Бери — забавляйся! Може, забудеш про свого хана.

— Ай справді, Мартине, чого тобі побиватися за тим ханом? — засміявся Роман. — Бери панну, коли дають! Може, то щастя твоє?

— Та я що, хіба відмовляюся? — підморгнув лукаво пан Мартин. — Дзенькую бардзо, батьку Корній! Хан добре, а панна, всім відомо, ліпше!

Перемовляючись і сміючись, згадуючи найцікавіше із щойно пережитого бою, друзі поволі поверталися до табору. Запорожці ховали вбитих, підбирали поранених, ладналися до далекого зворотного походу.

Перед вечором, перебрівши Сиваш, вони вступили в неозорі, порослі тирсою ногайські степи.

8

Поверталися не поспішаючи, бо не боялися погоні. Хан зі своїми недобитками навряд чи посмів би гнатися за ними. А ногайці, які кочували між Сивашем і Дніпром, налякані розгромом кримських улусів, самі тікали, щоб не стати здобиччю козаків.

НА МОРІ

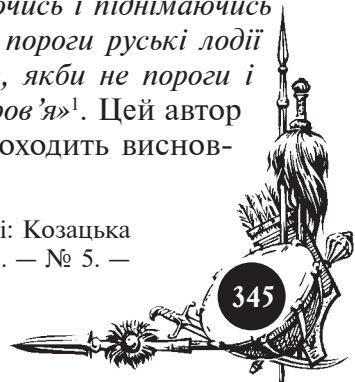
Проте, якщо на суходолі бойові дії запорожців мали як наступальний, так і оборонний характер (це залежало від того, якою була ситуація на Запорожжі та навколо нього), то морські походи козаків являли собою яскравий приклад наступальної стратегії, оскільки спрямовувалися на віддалені від запорозьких територій.

Зазвичай для походів по водних комунікаціях козакам були необхідні в достатній кількості добре пристосовані плавзасоби. Човни у запорозьких козаків були двох видів — річкові й морські. Річкові використовувалися здебільшого у мирних цілях, для рибальства. Вони вмщували щонайбільше десять осіб. Морські судна називалися чайками (від татарського слова «каїк» — «чайк» — круглий човен). Саме ці судна мали найбільше військове значення.

Хоча й дотепер у розпорядженні дослідників немає достатньо збережених ні суден цього класу, ні окремих їх фрагментів, існує значна кількість тактико-технічних характеристик чайок у писемних джерелах, зокрема у свідченнях авторів, сучасників козацької доби. Це дає можливість виявити конструктивні особливості та технологію виробництва цих бойових одиниць козацького флоту.

Конструктивно козацька чайка увібрала в себе досвід суднобудування часів княжої Русі, суднобудування вікінгів, морський досвід країн Середземномор'я. Один із перших авторів, сучасник і військовий спеціаліст, італієць Гваньїні у своїй книзі під назвою «Хроніка Європейської Сарматії», що вийшла 1578 р., констатував: *«Водою козакам завдати шкоду неможливо, оскільки жодна морська галера чи бот не пройде через Дніпрові пороги. Козаки проходять через них на чайках, опускаючись і піднімаючись на мотузках. Раніше у такий спосіб долали пороги руські лодії під час походів на Константинополь. Отже, якби не пороги і козаки, то турки давно б заповнили Подніпров'я»*¹. Цей автор звертає увагу на морську силу козацтва і доходить виснов-

¹ Сокульський А. Л. З історії судноплавства в Україні: Козацька «чайка»// Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 75.

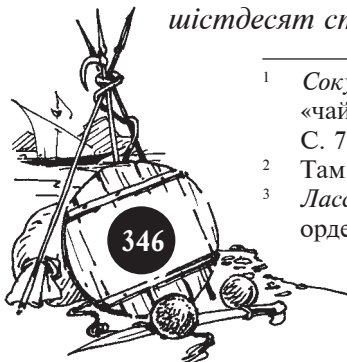

ку про неможливість проникнення турків у Подніпров'я через таку перепону, як пороги Дніпра. Козацькі судна він називає чайками, і це, можливо, є перша письмова згадка про них.

Наступне повідомлення про використання цього типу судна дає польський хроніст кінця XVI ст. М. Бельський: «...Козаки переправлялись через пороги на лодках, які вони називали чайками»¹. Інший сучасник козацької доби д'Асколі 1634 р. у творі «Опис Чорного моря» зазначав: «Ці роси, які звуться козаками, аби мститися татарам, котрі щорічно робили набіги на них з метою пограбування, стали в останні тридцять років спускатися на видовбаних човнах і добре озброєні по цій найбільшій ріці Оза в Чорне море»². Виправдовуючи морські походи запорозьких козаків, д'Асколі звертає увагу на використання ними «видовбаних човнів», що свідчить про виготовлення кільової частини чайки з суцільного стовбура («труби»).

Посол імператора Священної Римської імперії Ерїх Ласота у своїх спогадах про подорож на Січ так, як і д'Асколі, називає козацькі судна не «чайками», а «суднами»³. Але найдетальніший опис козацької чайки залишив французький військовий інженер Г. Боплан:

«Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній обирають наказного отамана, який має очолити їхній похід... Далі вони рушають до військової скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стій завдовжки, 10 чи 12 — завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться із стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стій. Вони обрамовуються і доповнюються дошками 10—12 стій завдовжки і на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настелюючи один ряд на другий, так як це робиться у звичайних річкових човнах. Роблять це доти, доки човен не досягає висоти дванадцяти стій і ширини в шістдесят стій, розширюючись і підвищуючись догори... Коза-

¹ Сокульський А. Л. З історії судноплавства в Україні: Козацька «чайка»// Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 76.

² Там само.

³ Ласота Е. О запорожцах// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 515.

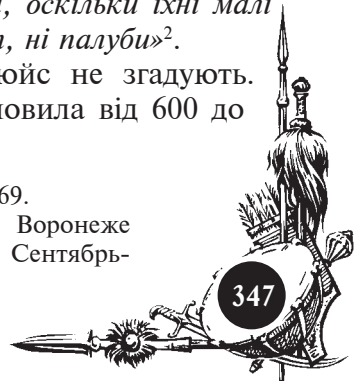
ки будують човни так само, як наші теслі, з перегородками і лавками, а потім просмолюють. Ставлять два стерна — по одному з кожного кінця... Човни їхні дуже довгі, і якби треба було швидко плисти назад, то човен мусив би витратити багато часу на розвертання. Звичайно, на їхньому човні є десять-п'ятнадцять пар весел з кожного боку, і плывуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. Човни їхні не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, в'язки очерету, почеплені по обидвох боках бортиів, не дають човнові потонути¹. Попри всю точність свідчень цього автора, все ж таки впадають в око розбіжності розмірів: 60 стіп, 45 стіп, 10—12 весел тощо. З цього можна зробити висновок, що запорозькі козаки будували чайки двох типів — завдовжки 60 і 45 стіп.

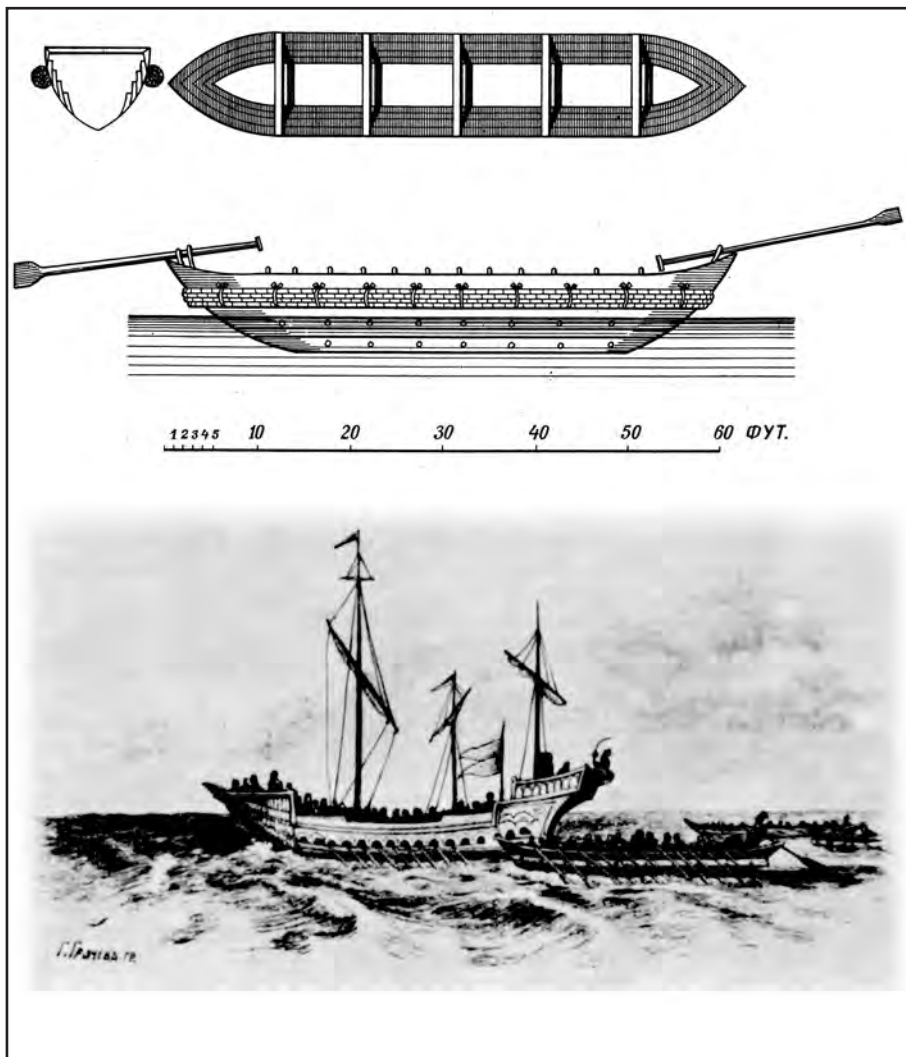
Цінні відомості про суднобудування у запорозьких козаків наводить віце-адмірал К. Крюйс: «Чайки запоріжців нагадували неаполітанські фелюги, іспанські баркелонги, гострі і з носу, і з корми, без кіля й палуби, розміри їх були різними — від 50 до 70 футів завдовжки, шириною від 10 до 12 чи від 18 до 20 і заввишки до 12 футів. Основою такого судна була видовбана з вербового чи липового стовбура колода завдовжки до 12 й завширшки до 1 фута. По завершенні нашивки дошок човен осмолювався і встановлювалося два керма чи загібних весла, одне на кормі, а друге на носі, що дозволяло міняти галс, стоячи майже на місці і досить швидко». Крюйс також пише: «Залежно від величини чайки призначалося від 20 до 30 і навіть 40 весел з двох боків: посередині ставили одну щоглу, до якої при потребі кріпили вітрило. На початку свого історичного існування запорозькі козаки не возили з собою у морські походи осадних гармат і лише наприкінці XVII ст. почали брати фальконети та й то невеликі, оскільки їхні малі судна не могли витримати ні важких гармат, ні палуби»².

Про тоннажність чайок Боплан і Крюйс не згадують. Натомість існують відомості, що вона становила від 600 до

¹ Боплан Г. Опис України. — Львів, 1990. — С. 68—69.

² Крюйс К. Разыскание о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове// Отечественные записки. — 1824. — Сентябрь-октябрь. — С. 68, 70.

Козацька чайка (малюнок середини XVII ст.)
Запорозький корабель та чайки (гравюра XIX ст.)

1000 тонн. Фактично однотипним з чайкою судном був донський струг. Той самий Крюйс описує донські струги майже тими самими словами, що й чайки:

«Судна їхні, які вони човнами називають, безпалубні й подібні до неаполітанських фелюг або іспанських баркелонг, з корми і з носу гоструваті, завдовжки від 50 до 70 футів й більше, а за ширишки від 18 до 20 футів, забезпечуються вони по боках шаңцями з очерету, соломи або комишу і 6, 7 і 8 футів товщини, які їм на захист грудей проти стріл служать, на них є один парус, використовується тільки по вітрі і то по потребі, а встигають більше на греблях маючи кількістю від розмірів судна від 16 до 40 весел, якими вони не тільки татар, але й турок швидко наздоганяють... Деякі судна мають на кормі й носу по керму або загребному веслу, і деякі з них бувають дуже хиткими, на тих вживають товсті жмути комишу...»¹

Раніше зазначалося, що український елемент відіграв важливу роль у формуванні донського козацтва і навіть існував упродовж певного часу єдиний дніпровсько-донський козацький пояс. Таким чином, можна стверджувати, що запорозькі чайки були прообразом донських стругів. За конструктивними особливостями та розмірами вони були майже тотожні. Без сумніву, тут відчувався не тільки спільний вплив тенденцій суднобудування, але й особливості спільного супротивника в особі татар і турків, з якими доводилося мати справу і донцям, і запорожцям.

Відома також інформація про технологію первинної обробки конструктивних деталей козацьких бойових суден. Історик російського флоту М. П. Загоскін у своїй книзі з цього приводу писав: *«Липовому чи осокоровому стовбуру надавали необхідних форм обтесуванням, потім видовбували або випалювали, надаючи їм човникоподібної форми, а потім замочували і ставили розпорки, щоб надати «труби» необхідної форми. Ці операції тривали рік-два, після чого готовий кістяк днища, так званий «ботник», «липа», або «труба», надходив у продаж, переважно сплавлений на плотах, із лісистих приток Дніпра. Доставлені до Києва чи на Січ*

¹ Крюйс К. Разыскание о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове// Отечественные записки. — 1824. — Сентябрь-октябрь. — С. 70.

основи суден далі оброблялися на місці. Особливо ретельно будувалися судна, призначені для морських походів. Кінцевим етапом виготовлення суден було закріплення ялинових чи дубових уругів (шпангоутів) з нашиванням з обох боків дошок («нашив») у кілька рядів»¹.

«Ботники», або «труби», найчастіше виготовлялися з верби, липи, осокара. Деревина цих порід має невелику питому вагу, вона в'язка, а тому при висиханні не тріскається, добре обробляється, є легкою і пористою, добре осмолюється.

У конструкції козацьких чайок простежувалися і традиції Київської Русі. Два керма, що встановлювалися на чайках, були відомі ще у XII ст. У літописному оповіданні описується битва Юрія Довгорукого з Ізяславом 1151 р.:

«І рушив Юрій до Києва, і стали вони у [дворі] Родунії, і прибуло половців багато диких Юрієві на поміч. Оскільки ж Ізяслав стерігся і не дав [їм] вбрести в Дніпро, то тоді стали вони битися в насадах по Дніпру од Києва і аж до устя Десни: ті з Києва в насадах виїжджали битися, а ті — з табору. І при цьому билися вони кріпко, але не могли нічого врядити проти Києва, бо Ізяслав хитро спорядив був човни: гребці ж у них були невидимі. Тільки весла [було] видно, а людей не було видіти, бо човни були покриті дошками, і борці, стоячи в бронях наверху, стріляли, а керманічів було два — один на носі, а другий на кормі; куди вони хотіли, туди йшли, не обертаючи човнів»².

У наведеному літописному уривкові йдеться не про морські судна, а про бойові річні човни, які мали, подібно до пізніших козацьких чайок, двокермове управління — носове й кормове кермо. Таким чином, віковий досвід судноплавства на Дніпрі, досвід приборкання дніпрових порогів привів русичів до застосування у суднобудівній справі суцільного кіля у вигляді видобаного або випаленого стовбура для кільової частини суден та використання двох керм — на носі й на кормі човна.

Історія світового суднобудування та мореплавства знає практику використання носового та кормового керма з найдавніших часів. Носове і кормове весло мали асирійські та фінікійські кораблі ще у середині II — на початку I тис. до н. е.

¹ Загоскин Н. П. Русские водные пути и судовое дело днепровской России. — Казань, 1909. — С. 372.

² Літопис Руський. — К., 1989. — С. 241.

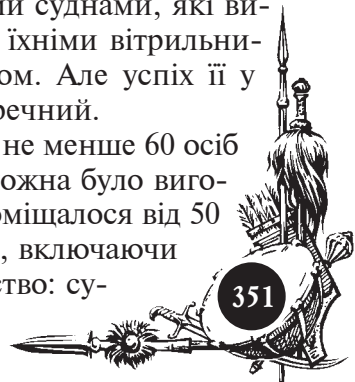

Ці судна істотно відрізнялися від усіх типів кораблів того часу. Під час бою кормове й носове весла скріплювалися з корпусом судна і використовувалися як тарани. Привертає увагу той факт, що після асиро-фінікійських бірем система управління судна за допомогою носового й кормового керма не була поширена ні на грецьких, ні на римських біремах, тріерах, пентерах, галерах, норманських шнекерах, у тому числі й на венеціанських кораблях. Безумовно, мореплавні якості козацької чайки, її конструктивні особливості найбільше нагадують давньоруські річкові насади і морські човни. Морський човен був досить великим судном, в основі якого, як і в чайки, знаходився видовбаний стовбур (кільова частина), де розміщувалося 40 і більше осіб. Ці судна з дощатою нашивкою називалися набійними, а з нашивкою вгладь — насадами. Оскільки такі кораблі доводилося перетягувати часто волоком із Дону у Волгу, в порожистих місцях міцність корпусу, якої надавала монолітна основа в кільовій частині, дуже виручала.

Конструктивні особливості чайки розвивалися за умов, які диктували потребу користуватися волоками та долати порожисті ріки. Козацька чайка являла собою міцне, маневрове, швидкохідне вітрильно-веслове судно класу «ріка-море». Вона виявилася добре пристосованою до морських походів і для боротьби із сильним і добре озброєним флотом Османської імперії як у прибережних водах, так і у відкритому морі.

У традиціях мореплавства запорозьких козаків існує й певна спорідненість із флібустьєрами. І перші, і другі (останні, принаймні, на початку своєї піратської діяльності) довели застосування досить малих безпалубних суден у бойових умовах до досконалості. Саме слово «флібустьєр» походить від англійського «fleaboard» або голландського «flibot», що означає «блошиний човен». У порівнянні з великими весельними суднами, які використовували турки у XVI–XVIII ст., та й їхніми вітрильниками, чайка була також «блошиним» судном. Але успіх її у боротьбі з великими кораблями був незаперечний.

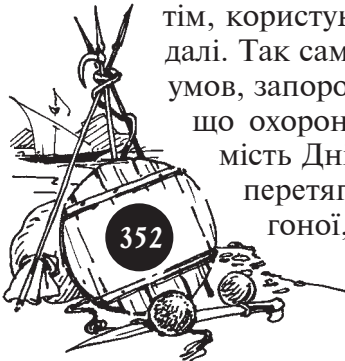
На будівництві кожної чайки працювало не менше 60 осіб протягом 15 днів. За кілька тижнів на Січі можна було виготовити від 30 до 100 таких човнів. У чайку поміщалося від 50 до 70 козаків з озброєнням та боєприпасами, включаючи артилерію. Сюди ж вантажилося продовольство: су-

харі, копчене м'ясо, варене пшоно чи каша і ячмінне борошно, і взагалі все, що було необхідне козакам під час походу.

Морські походи запорожців здійснювалися переважно в осінній час, в особливо хмарні дні й темні ночі, перед молодим місяцем. Це давало можливість приховати від неприятеля просування козацьких суден. Козацькі чайки виходили просто з січової гавані і спускалися Дніпром. Флотилія чайок йшла так тісно, що веслярі ледве не зачіпали веслами весла сусідніх кораблів. Стрій флотилії очолювала чайка кошового отамана, на якій був піднятий отаманський стяг. Так козаки допливали до острова Тавані, навпроти якого на правому березі Дніпра стояло турецьке місто Кизикирмен. Турки й татари, коли довідувалися про рух запорожців, вживали проти них відповідних заходів. Зокрема, від Кизикирмена до Тавані вони протягували залізні ланцюги впоперек Дніпра, а від містечка Ослона до тієї ж Тавані в такий самий спосіб перегороджували річку Конку, яка в цьому місці з'єднувалася з Дніпром. Посередині річки влаштовувалися ворота, а на них наводилися фортечні гармати, що нібито унеможлилювали шанси козаків пройти далі.

Але козаки добре навчилися оминати такі перепони. Користуючись темрявою ночі, вони звалювали в лісі декілька високих дерев, прикріплювали до них залізні ланцюги і у стоячому вигляді пускали їх повз Тавань на ворота, що перепиняли прохід по Дніпру. Пущені таким чином дерева билися об залізні ланцюги, закріплені поперек Дніпра і Конки, чим давали туркам знати про козацьке просування. У турецькому стані оголошувалася тривога і починалася стрілянина з гармат, але не по чайках, а по деревах, які приймали за високі щогли. Запорожці тим часом спокійно вичікували, заховавшись у плавнях біля берега Дніпра вище ланцюгів, до тієї миті, коли в турків закінчатся боєприпаси. Щойно канонада припинялася, козаки кидалися на ланцюги, розривали їх сильним натиском, а потім, користуючись нічною темрявою, продовжували плисти далі. Так само дочекавшись сприятливих для себе погодних умов, запорозькі козаки проходили повз Очаків та Кінбурн, що охоронялися турецькими гарнізонами. Зрештою, замість Дніпровського лиману козакам часом доводилося перетягати свої човни до відомого їм місця у Прогоної, звідки до моря вела протока. Цією протокою

Штурм Кафи запорожцями 1616 р. (гравюра 1622 р.)

козаки виходили у відкрите море. Часто вони, щасливо проминувши усі турецькі форпости на Дніпрі, проходили і Дніпровський лиман, а звідти — в Чорне море. Тут вони діяли в усіх напрямках, досягаючи берегів Криму, а перетнувши Чорне море, — й Туреччини. Під удари запорожців потрапляли Кілія та Ізмаїл, Гезльов та Кафа і нарешті турецькі міста Стамбул та Синоп, Трапезунда та Варна.

Зухвалі дії запорозьких козаків під час плавання по Дніпру та їхні набіги на Кримський півострів і саму Туреччину, обминання при цьому турецьких й татарських сторожових постів та фортець частково пояснюються слабким станом цих укріплень та малочисельністю їхніх залог. Зокрема, найкращі з них, Очаків і Перекоп, які називали «очима Дніпра й Криму», через загальну відсталість турецького інженерного мистецтва абсолютно не виконували свого призначення. Їхні рови постійно осипалися і тривалий час залишалися невідбудованими, бракувало артилерійського забезпечення, а гарнізони були нечисленні й слабкі. Отже, якщо

поява козаків на траверсі турецьких сторожових укріплень була раптовою, то їхні гарнізони виявляли повну безпорадність.

Однак траплялося, що турки заздалегідь дізнавалися про похід запорозьких чайок Дніпром. Тоді по берегах розставлялися дозори, а в гирлі Дніпра чергували турецькі галери. Проте часто й такі заходи виявлялися марними. Нічна темрява та ширина Дніпровського лиману, яка в деяких місцях сягає понад десять кілометрів, надавали можливість козакам оминати турецьку варту. Більш трудомістким було переправлення чайок на валках суходолом від Дніпра на річки, що впадали в Азовське море, оскільки в цей час ще треба було застосовувати оборону від татар, які могли налетіти на розгорнуті козацькі лави. Після виходу в Азовське море запорожці почувалися безпечніше та спокійно виходили з нього в Чорне море.

Тактика дій під час морських операцій за різних обставин, що застосовувалася запорозькими козаками, найкраще описана Д. І. Яворницьким. У своїй «Історії запорізьких козаків» він пише: «...вістки про козацький похід швидко поширювалися по всьому узбережжю і незабаром доходили й до самого Константинополя. Тоді з султанської столиці скакали гінці в усі приморські області — Анатолію, Болгарію, Румелію — і сповіщали мешканців про наближення страшного ворога. Запорожці й цим не переймалися: вони вибирали якесь безлюдне місце на березі моря, приставали туди всіма своїми човнами й залишали човни під охороною двох козаків та двох хлопчаків на кожному човні, а самі, озброївшись шаблями, пістолетами й рушницями, несподівано кидалися на найближче місце, палили будівлі, грабували майно, винищували жителів і потім, набравши різного добра, швидко поверталися до човнів, одночасно сідали в них і виходили в море. Погулявши якийсь час по морю, вони знову обирали собі захищене місце, знову висаджувалися на берег і знову влаштовували раптовий напад на якесь місто, знову палили, грабували, вбивали й поверталися до човнів. Так за короткий час вони спустошували величезні простори морського узбережжя, захоплювали по дорозі татарських коней, сідали на них верхи, добиралися до місця, де сиділи біля затоплених човнів товариші, забирали все своє добро і всіх людей і поспішали у Січ»¹.

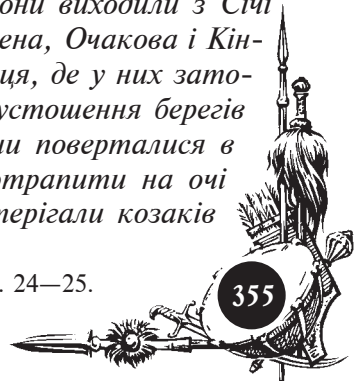
¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 277.

Тут варто перервати розповідь Яворницького з тим, аби зазначити, що застосування подібної тактики грабіжницьких набігів практично ніколи не вдавалося сучасникам запорожців, карибським піратам. Вони здебільшого йшли напролом, беручи міста з моря, або якщо заздалегідь попереджені жителі іспанських міст на Карибських островах їх залишали, то флібустьєри змушені були вести пошуки здобичі, що відбирало в них певний час. Р. Белоусов у своїй книзі наводить приклад, пов'язаний із діяльністю якогось пірата з Ямайки Джона Девіса, який здійснив набіг на нікарагуанське місто Картахену з суші. Але, по-перше, йому вдалося пограбувати лише три-чотири багатих будинки й церкву, а далі, через те що в місті зчинилася тривога, йому довелося відступити¹, а по-друге, це швидше є винятком із загального правила. Принаймні, ні Франсуа Олоне, ні Рок Бразилець, ні Джон Морган таким чином ефект раптовості використати не спромоглися, хоча слід визнати, що їхні напади на міста, як і козацькі набіги, мали у Карибському регіоні великий резонанс. Можливо, ефективність такої козацької тактики полягає в тому, що на чорноморському узбережжі турецьких і татарських володінь було багато безлюдних місць, разом з тим наближених до населених пунктів, тоді як на Карибських островах берегова лінія була заселена щільніше, що не дозволяло піратам діяти так, як запорозькі козаки.

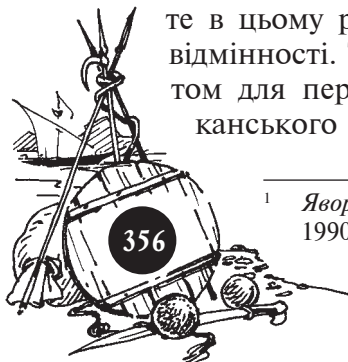
«Вирушаючи в похід, — продовжує Д. І. Яворницький, — запорожці часом розділялися на два загони: один загін ішов суходолом, уздовж берега Дніпра, верхи на конях, другий водним шляхом, дубами вниз за течією Дніпра. Пройшовши Кизикирмен, Очаків і Кінбург, вони з'єднувалися в одному місці і потім спільно здійснювали набіги на турецькі міста. Згодом, коли турки відкрили всі потаємні ходи козаків і почали хапати й рубати їх, запорожці вигадали інший спосіб обдурювати турків: вони виходили з Січі невеликими човнами і, дійшовши до Кизикирмена, Очакова і Кінбурга, перетягували їх суходолом до того місця, де у них затоплювалися дуби, і звідси розпочинали свої спустошення берегів Чорного моря; здійснивши кілька набігів, вони поверталися в море і тут були дуже обережні, щоб не потрапити на очі туркам. Тим часом на морі вже давно підстерігали козаків

¹ Белоусов Р. Под черным флагом. — М., 1996. — С. 24—25.

турецькі гадраги, які по-козацьки звалися галерами чи каторгами. Але запорожці не лякалися й галер: довгий досвід привчив їх до морських битв, а нечувана хоробрість змушувала зневажати страх перед ворогом. Вільно плаваючи по морю, вони довго залишалися непоміченими ворогами, оскільки їхні чайки виступали над поверхнею води не більше $2\frac{1}{2}$ футів (приблизно 1 м), і зовсім ховалися за морськими хвилями, в той час як самі козаки вже здалека бачили високі й важкі турецькі галери. Помітивши галери, козаки, знаючи свою мізерну чисельність, що виключала можливість якогось нападу на ворога, уникали відкритого бою й вичікували або туманної погоди, або настання ночі, лавіруючи по морю аж до вечора й не випускаючи з поля зору неприятеля. Якщо козаки зважувалися напасти на турецькі галери, вони негайно складали щогли й намагалися розташувати човни так, щоб надвечір сонце було у них за спиною. Чим ближче хилився день до вечора, тим ближче підходили козаки до турецького корабля: за годину до заходу сонця вони наближались на одну милю до нього, а до самої ночі підходили ще ближче. Дочекавшись врешті півночі, вони несподівано кидалися до неприятельського корабля. В той час одна половина відважних плавців працювала веслами, а друга, з ніг до голови озброєна, кидалася на абордаж «важкого трирядовесельного» турецького корабля, відразу зіплювалася з ним і негайно вривалася всередину, хапала гроші, золото, срібло, дорогі тканини, легкі товари, що не боялися води, решту добра палила, кидала за борт, простих людей вбивала, шляхетних брала у полон, корабель з усім екіпажем, непотрібний козакам через їх невміння керувати морськими суднами, пускала на дно, а сама швидко поверталася до своїх човнів і йшла геть»¹.

Знову перериваючи розповідь Д. І. Яворницького, варто ще раз звернутися до порівняння дій запорожців та флібустьєрів у справі морського розбою. І козаки, й «джентльмени удачі» вели полювання за цінностями і діяли майже однаково. Проте в цьому ремеслі для кожної зі спільнот існували певні відмінності. Так, Карибський басейн був відправним пунктом для переправлення через Атлантичний океан американського золота до Старого світу. Найуразливішим до

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 277—278.

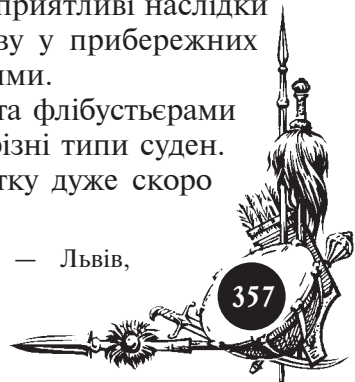

пограбування піратами воно було тоді, коли опинялося на морських комунікаціях. Отже, головним напрямком розбійницької діяльності флібустьєрської вольниці було полювання за суднами, які везли скарби. Тут можна було діяти меншими силами і майже зі стовідсотковими шансами на успіх. Напади ж піратів на міста були, так би мовити, другорядним напрямком їхнього промислу, оскільки для цього було необхідно докласти набагато більше зусиль, так само як і військової сили, через те що у іспанців було тут набагато більше шансів чинити ефективний опір нападникам. По-іншому складалася ситуація в Чорноморському басейні, що аж ніяк не нагадував собою головний шлях світової торгівлі. Основна маса цінностей тут зосереджувалася й накопичувалася у містах, а морем перевозилася дуже незначна їх частка. Таким чином, саме узбережжя, а не судна ставали об'єктом морського розбою запорожців, тоді як морські судна зазнавали нападу лише тоді, коли для цього складалися сприятливі умови. Д. І. Яворницький констатує: *«Особливо страшною для них (запорозьких козаків) була сутичка з турецькими кораблями у відкритому морі серед білого дня: тоді від турецьких гарматних пострілів «човни їх розсипалися, як зрая шпаків», а самі вони шукали порятунку у поспішному відступі до берега і втечі на материк. Зрештою, нерідко за найгірших обставин козаки не втрачали мужності і вступали в бій з ворогами; прив'язавши весла до місць, вони всіма наявними силами давали відсіч туркам, причому половина, не встаючи з місць, безупинно стріляла в турків з рушниць, а друга безперервно заряджала рушницю й подавала їх стрільцям. У такому випадку вони рідко коли опинялися остаточно переможеними, хоча в подібних сутичках втрачали до двох третин своїх товаришів...»¹*

Отже, відкритий бій козацьких чайок з великими турецькими кораблями тягнув за собою вкрай несприятливі наслідки для запорожців. Тож шанси дістати поживу у прибережних поселеннях неприятеля були набагато вищими.

Ще одна відмінність між запорожцями та флібустьєрами полягає в тому, що вони використовували різні типи суден. Останні у процесі свого історичного розвитку дуже скоро

¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 278.

перестали відповідати своїй початковій назві (ті, що плавають на «блошиних човнах»). На відміну від запорозьких козаків вони далеко не завжди прагнули позбутися захоплених кораблів і використовували ці трофеї за прямим призначенням, тобто для піратського промислу. Це свідчить про те, що вони були набагато кращими моряками, ніж запорозькі козаки. Врешті піратські ватажки здебільшого діяли на таких самих суднах, що й їхні жертви. Козаки ж дуже рідко використовували великі кораблі, як виняток, і, як правило, тимчасово. Зображення такого корабля є на одному з прапорів XVIII ст., подарованому запорожцям Катериною II. Це трищогловий дводековий корабель, з одного борту якого видно чотири правильні округлі каютні ілюмінатори та високу двоярусну рубку, що має форму намету, де розмішувалися головні особи в команді, з вісьмома отворами у вигляді дверей по чотири на ярусі. На нижній деці (палубі) корабля сім великих люків, на верхній — три малі. Стільки ж люків було і з протилежного боку. З цих люків стирчать гармати. Корма судна товста, але порівняно низька, вкрита різьбленими прикрасами й малюнками. Тут піднято один військовий прапор, що прикріплюється до невисокого древка. На носі корабля проглядається якірний значок, до якого також прикріплено прапор, аналогічний до того, що й на кормі, але менших розмірів. Між носом та кормою встановлено три великі щогли для трьох вітрил з двома мотузьяними драбинами до кожної. На кожній щоглі також майорять прапори, таких самих приблизно розмірів, що й на кормі. На думку Яворницького, такий корабель міг умістити 250 членів команди з 5—10 командирами¹. Однак слід визнати, що зображення на цьому прапорі має стилістичний характер і не може бути доказом широкого використання великих кораблів козаками. Можна лише припустити, що останні роки існування Запорозької Січі, на які припадає виготовлення цього прапора, козаки справді могли мати певну кількість великих бойових суден, треба думати, турецької побудови. Так, під час нападу козаків на турецьке містечко Тульчу на Дунаї серед багатьох захоплених суден було чотири великих кораблі². Але про бо-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 280.

² Скальковський А. О. Історія Нової Січі. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 498.

Прапор Війська Запорозького першої половини 1770-х рр.

Козацька старшина на кораблі (фрагмент прапора)

йове використання великих суден запорожцями відомостей немає. Описуючи участь козаків в останніх їхніх військово-морських кампаніях, А. Скальковський згадує не кораблі, а саме човни (треба розуміти чайки). До того ж варто звернутися знову до зображення на описаному прапорі, а точніше — до людських фігур. Вони стоять у таких позах, що аж ніяк не свідчать про те, що корабель ними керується. Таке враження, що це своєрідна екскурсія, огляд корабля,

можливо трофейного, захопленого у турків, що може ще й свідчити про те, що козаки мало знали на керуванні великими морськими вітрильниками, які були в ті часи основним засобом війни на морі. Але це навіть робить їм честь, оскільки вони продовжували вдало використовувати по суті застарілі судна в нових умовах морської війни, тоді як їхні сучасники — карибські пірати — від них швидко відмовились.

«Особливо страшними для турків, — продовжує далі описувати морську тактику запорожців Д. І. Яворницький, — були козаки біля морських берегів; захопити козаків тут було майже неможливо, оскільки вони були великими майстрами плавати біля берегів, до того ж якщо вони виходили на берег, спіймати їх було дуже важко; вони вміло ховали свою здобич і дуже швидко затоплювали човни, щоб потім витягти їх з води й розгулювати по морю, турків же козацькі судна зовсім не цікавили, вони намагалися лише захопити людей, щоб зробити їх невільниками.

Тим часом, «струснувши Крим чи Анатолію», козаки поспішали повернутися назад, у Січ. Турки й тут вживали заходів проти козаків: вони розставляли варту біля гирла Дніпра, навпроти Очакова і чекали на своїх ворогів. Але козаки наперед знали всі плани турків і сміялися над ними: замість того, щоб підніматися до самого гирла Дніпра, козаки приставали до відомої їм затоки, за 3–4 милі від Очакова, і цією затокою, а потім низькою улоговиною, що йшла від затоки до Дніпра й заливалася морською водою на чверть милі, піднімалися човнами до суходолу; сухим місцем видолінка вони перетягали човни на руках, працюючи по 200 чи по 300 чоловік біля одного човна, і таким чином за 2–3 дні долали перешкоду, виходили до Дніпра й підіймалися до Січі, привозячи іспанські реалі, арабські цехіні, перські килими, східну парчу, бавовняні вироби, шовкові тканини, і все це ділили між собою.

Якщо ж турки перепиняли запорожців і біля низького видолінка навпроти Очакова, козаки вибирали найдовшу дорогу для повернення в Запоріжжя; з Чорного моря вони йшли у Керченську протоку, звідти в Донський лиман, з лиману до гирла ріки Міусу. Міусом піднімалися вгору до того місця, де він перстає бути судноплавним; звідси трохи проходили волоком і діставалися до Вовчої Води, притоки Самари. З Вовчої Води потрапляли в Самару, з Самари, вище фортеці Кодака, у Дніпро. Та цим шляхом козаки ходили рідко,

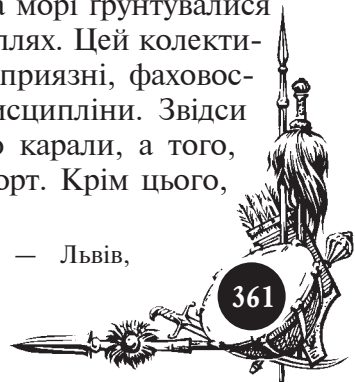

хіба що коли їхня флотилія складалися з 20 чи 25 човнів, або тоді, коли інші шляхи були відрізані турками»¹.

Служба на чайці, як свідчать очевидці, була вкрай важкою. Її екіпаж перебував під палючим сонцем, дощем, на вітрах і хвилях. Веслували переважно у три зміни, а складні обставини вимагали від екіпажу великого психічного та фізичного навантаження. У розбурханому морі, яким здебільшого намагалися йти запорожці, щоб приховати своє просування від супротивника, через сильну хитавицю човен потопав і виринав у хвилях, а це спричиняло у членів екіпажу морську хворобу (нудоту, відсутність апетиту, біль та запаморочення голови, послаблення уваги, спроможності вести спостереження, сонливість і збайдужіння), особливо у тих, хто цієї миті не веслував. Ці складні морські обставини призводили до млявості, занепаду сил і швидкої втоми, що погано позначалося на веслуванні. Зміни веслувальників за таких умов треба було проводити частіше. Навіть за гарної погоди труднощі не зникали. Екіпаж відчував втому від монотонності довкілля: морської безмежності, шуму води і ритмічної праці весел. Крім цього, в чайці було тісно, що дуже втомлювало, негативно впливало на екіпаж, обмежувало рух, що був вкрай необхідний людському організмові. Усі труднощі морського походу враховувалися під час суворого відбору, і козаків, неспроможних витримати службу на чайці, не брали. З метою привчити до труднощів служби у морські походи брали певну кількість молодих людей — молодиків. Нарешті, випробування у плаванні Дніпром та подоланні порогів, про що йшлося вище, також мусили сприяти звиканню козацької молоді до мореплавання.

На чайці переважали колективні дії екіпажу; тому на індивідуальність тут не зважали. Успішне виконання бойового завдання екіпажем і флотилією й перемоги козаків на морі ґрунтувалися на взаємозалежності та на колективних зусиллях. Цей колективізм впливав із взаємної довіри, пошани, приязні, фаховості, спільного досвіду, а також із суворої дисципліни. Звідси й за кожен прояв неслухняності безумовно карали, а того, хто вживав алкоголь, просто викидали за борт. Крім цього,

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 278.

екіпажеві чайки була притаманна одностунність щодо виконання бойового завдання, взаємопорозуміння, звичка до гармонійних колективних дій та високий рівень організованості.

Керування чайкою вимагало від старшої особи відчуття руху, вміння окреслювати відстань та інших навичок, необхідних для того, щоб здійснювати командування на морі. Старший мав відзначитися добре розвиненою спостережливостю, увагою, пам'яттю, асоціативністю, вдумливістю, вмiти чітко й зрозуміло віддавати розпорядження. Коли командувач виявлявся слабким та нерішучим, на його місце обирали іншого просто під час походу. Натомість з тим, хто виявлявся боягузом, поводитися безпощадно.

Уривок з твору З. П. Тулуб «ЛЮДОЛОВИ»

Над Каффою заграва

Весь день простояли козацькі чайки на височині каффських берегів. Чорним маком розсипалися по хвилях, але ані мешканцям узбережжя, ані морякам з кораблів не спало на думку придивитися, що це за чорні крапки розсипалися на обрії в сліпучому блиску сонячних іскор. А коли сонце схилилося до заходу і стало море бузковим, як оправлений у золото аметист, почали козаки повільно підтягуватися до берегів.

Сагайдачний не сходив з палуби і не випускав з рук зорової труби.

— Де подівся цей чортів Карпо? — мимрив він крізь зуби. — Давно вже час йому повернутися.

Гетьман хвилювався. Жовна його ходили під засмаглою шкірою, нога нетерпляче притупцьовувала.

За день вивчив він положисті гори навколо Каффи, що дивовижно нагадували житні хлібини, далеко висунутий у море мис Київ-Атламу, чорний кряж Кара-Дагу і дрібні бухточки, затоки й миси під кучерявою зибінню садів.

Надвечір знявся бриз. Ожили безсило повислі жовтогарячі, пурпурні і білі вітрила, затріпотіли, налилися вітром, і, пружкі й гордовиті, помчали у море фелюки і томбази, бригантини і шхуни, гальони і каравели.

Далеко на обрії дрімав приспаний штилем швидкоходий чорний вітрильник. Вітер збудив його, і він влетів у Каффську затоку саме тоді, коли гетьман вивчав у зорову трубу околишні береги. Підібрав він паруси і кинув якір. Ось відокремився від нього каїк, довгий і стрункий, як стручок аравійських бобів. Швидко-швидко помчав він до берега, до зубчастих кам'яних мурів, що ніби росли з хвиль. Моряки вискочили на берег і поквапливо пірнули під склепіння міської брами, але минуло небагато часу, як вони знов помчали назад до вітрильника, що не підніс ніякого прапора. Тільки видерлися вони на борт, як вітрильник почав ставити паруси. Обминувши мис святого Іллі, він кинув якір напроти великого сніжно-білого палацу у буйній зелені садів.

Чудернацькі маневри чорної шхуни привернули увагу козаків.

— Пірат, — упевнено кинув Свиридович.

— Якого біса пірат! — заперечався Танцюра. — Пірати мають свій чорний прапор. Пірат, як влетить у гавань, одразу кидається всією командою на берег по прісну воду і по харчі. Це, певно, гонець від султана.

— Але ж стамбульський гонець підніс би прапор з півмісяцем і з вежі фортеці привітали б його урочистим салютом.

Танцюра почервонів.

— Оце дійсно, — почухав він потилицю. — Без яси¹ не обійшлося б.

Козаки стежили за шхуною і губилися у здогадках. Але міркувати було ніколи: швидко-швидко мчала до козацьких байдаків якась чорна цяточка, зростала, набирала форми човника, і через деякий час козаки пізнали Данила Коржа.

— Ну, як? — нетерпляче спитав Сагайдачний, коли човник наблизився до гетьманської чайки.

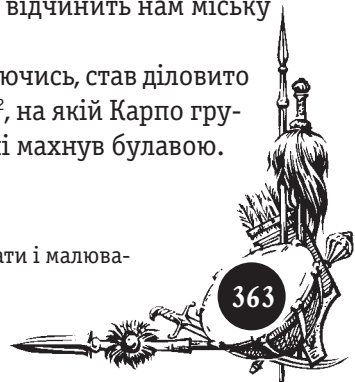
Корж прив'язав човник, видерся на борт і заговорив повільно і нібито знехотя, але ховаючи у чорні, як дьоготь, вуса задоволену й хитру усмішку.

— Бачив Карпа. Хитрющий дідуган, наче та бісова бабуся. Відшукав він панночку Настю і мою жінку знайшов. А вночі відчинить нам міську браму.

Сагайдачний зблід від хвилювання, але, стримуючись, став діловито розпитувати Коржа і розглядати баранячу лопатку², на якій Карпо грубо накреслив план міських мурів і брам, потім тричі махнув булавою.

¹ Яса — салют.

² Баранячі лопатки — часто уживалися на Сході, щоб писати і малювати на них.

Це був знак, щоб старшина зібралася на військову нараду. Не довго тривала вона. Уважно вислухавши Коржа і козаків, що колись були у Каффі, Сагайдачний знов махнув булавою.

— Панове старшина і все військо Запорозьке, — пролунав його голос. — Тільки стемніє, одна третина чайок під проводом осавула Харлика Свиридовича тихо рушить он до того мису. Там ви повинні висісти, підібратися під мури Каффи і засісти біля брами святого Антонія. Друга третина під проводом курінного отамана Якова Бородавки обійде місто з заходу і, заховавшись у садках, чекатиме умовленого гасла або моїх розпоряджень. А я з рештою війська підберуся до міста і вдарю на Каффу з моря. І пам'ятайте, що той собака і зрадник, у кого зарипить на березі чобіт або брязне шабля. Нема лютої муки, якої він не зазнає за зраду. Все зайве покиньте на човнах. Перевірте мушкети й пістолі. Набийте фальконети і гаківниці¹. Та нав'яжіть на залізні пруті жмути просмоленого клоччя. Ніч буде темна: опівночі місяць пірне у море. Клоччя нам буде за смолоскипи.

Швидко готувалися до бою козаки. Мились, голилися, одягали чисті сорочки, потім уважно перевірили зброю і ситно повечеряли салом, сухарями і саламахою.

Віддаючи останні накази, Сагайдачний час від часу поглядав у зорову трубу. Вітрильник без прапора ще стояв у затоні, а від берега мчав до нього каїк. Веслярі налягали на весла, мало не падаючи горілиць. Каїк мчав, як ластівка, і то злітав на гребінь, то провалювався у глибокі борозни проміж хвиль і незабаром причалив до шхуни. Козаки бачили, як видерлися на палубу веслярі з якоюсь поstattтю у білому, як підтягли на канатах каїк. І в ту ж мить звелися трохи приспущені вітрила і, накресливши широке півколо, вітрильник кинувся у морську просторінь.

Путь його лежала повз козацькі байдаки. Свиридович тремтів, бачачи, як шхуна мчить йому просто в руки. Він напівпідвівся, щоб віддати команду, але крицева рука Сагайдачного прибила його до лави.

— Збожеволів!.. Бачиш — гармати. Та один постріл зведе на ноги Каффу. Сиди, цуценя.

І, повернувшись, лунко наказав:

— На схід! Геть з дороги шхуни!

Наче згряя чорних бакланів, кинулися байдаки вбік. Чорний вітрильник мчав на південь, розпустивши свої крила. На палубі

¹ Фальконети — легкі гармати, якими озброювали козацькі чайки. Гаківниці — зброя на кшталт великого мушкета.

помітили козаків, набили гармати, але щось утримувало мореплавців від першого пострілу. Бачачи, що козаки звільняють путь, шхуна трохи змінила курс і ще швидше помчала на південний захід.

Густішали присмерки. Погасла залита бронзою далечінь. Де-не-де море ще вилискувало перловими тонами, але щомить згасала зибінь, ставала тьмяно-сизою з чорнотою у борознах. Море хвилювалося широкими рівними хвилями і важко і ритмічно гойдало байдаки. Над Каффою повисла прозора димка, і перші вогні здавалися в ній теплими, пухнатими й золотими. Щохвилини їх ставало все більше й більше. Густим бурштиновим розсипом обсіпали вони схили гір і відбивалися в морі довгими тріпотливими пружинами.

Тихо заглиблювалися у воду козацькі опачини. Навіть люльок не падили завзяті курці, щоб ворог не помітив вогників. Все ближче й ближче рокіт прибою. Важко загібає він жорству. Пашить жаром від непрохололої землі, і млосно і тонко дме з суходолу горіховим листям, прив'яленим виноградом і олеандрами.

Загін Свиридовича поринає у тінь скель і тихо посувається у темряві, але, не дійшовши прибою, зупиняється. Козаки підбирають штани, спускаються у неглибоку воду і обережно виходять на берег. Ведуть їх старі козаки, колишні каффські невільники. У першу мить вони трохи збентежені, але потім пригадують місцевість і виводять загін на дорогу.

Чайки Сагайдачного ще гойдаються в морі. Ліворуч золотавиться тонкий місяць. За годину-дві порине він у хвилі, і тоді помчать байдаки до зубчастих мурів. Море стає маслянисто-чорним, важким. Біжить по хвилях стежка іскор до тьмяного місяця на заході, під яким небо здається грифельно-сірим.

ПРИКОРДОННА СЛУЖБА

Ще одним напрямком військової діяльності запорозької спільноти виступала охорона кордонів свого краю. Живучи у безпосередній близькості від татарських володінь, звідки у будь-який час слід було чекати грабіжницького нападу, запорозькі козаки вживали різних заходів для забезпечення кордонів Запорозжя від несподіваного вторгнення ворога, наприклад, бекети, редути, фігури й могили. Бекетами, або пікетами, у запорозьких козаків називалися прикордонні кінні роз'їзди (патрулі), які об'їжджали південні та східні кордони запорозьких вольностей, особливо поблизу Дніпровського та Бузького лиманів. Тут запорожці завжди тримали особливі загони поблизу кримського кордону, що вели спостереження за пересуванням татарських загонів та мусили негайно оповіщати запорозький Кіш, якщо супротивник вирушав у похід. Із розкладу, зробленого запорозькими козаками 1767 р. за наказом графа Паніна, видно, що козацькі бекети розташовувалися на двадцяти постах: на річці Кам'янці, біля правого берега Дніпра, поблизу колишньої Кам'янської Січі; в урочищі Темне, навпроти Нової Січі, в урочищі Лиса Гора, поблизу Микитиноного Рогу; в урочищі Городище, тобто на острові Томаківка; у Голій Пристані; Тарасівці; Біленькому; на Хортицькому та Дубовому островах; у Кодацькій паланці; поблизу гирла Самари; в урочищі Садки; в урочищах Вільне та Займи; у Лучині; Жуківському; Богдановому, а також у місцях між Оріллю та Самарою, у Протовчанській та Самарській паланках. Для охорони перелічених постів виділялася досить значна для запорозького війська кількість людей, що становила 3708 осіб¹. Тут варто звернути увагу на те, що лише три з двадцяти названих постів розташовувались у паланках, тобто поблизу людського житла, інші ж сімнадцять знаходилися в диких урочищах або на річках, тобто у пустинному степу, звідки найвірогідніше було очікувати татарських нападів. Недаремно значна кількість бекетів розташовувалася саме в урочищах. Це дозволяло козакам приховано спостерігати за пересуваннями татар, а отже, передавати в Кіш

¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 103.

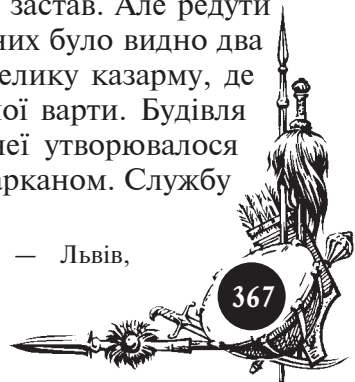
Козацький пікет. Худ. С. Васильківський

достовірну інформацію, не піддаючись на якусь дезінформацію з татарського боку.

Дещо пізніше запорозькі козаки тримали свою прикордонну варту в семи пунктах: біля річки Кам'янки, поблизу колишньої Кам'янської Січі; в урочищі Скалозубовому, що розташовувалося нижче гирла Базавлука; в урочищі гілки Темної, навпроти Нової Січі; біля річки Осокорівки й по Дніпру, нижче Ненаситецького порога; поблизу гирла річки Інгульця; по ріках Інгулу і Громоклії та в деяких інших місцях, придатних для вартування. На цих постах було задіяно 1900 козаків з 3168 кіннями¹. Бекети були засобом постійної охорони кордонів запорозького краю, але в різні часи залежно від ситуації на цих кордонах їхня кількість змінювалася.

Базою, де розміщувалися сторожові бекети, були редути. Вони будувалися уздовж лівого берега Дніпра від гирла Орелі до гирла Кінських вод на відстані від 10 до 30 кілометрів один від одного і відігравали роль прикордонних застав. Але редути будувалися таким чином, щоб з кожного з них було видно два сусідні зліва і справа. Редут являв собою велику казарму, де розміщувався особистий склад прикордонної варті. Будівля редути покривалася очеретом, а навколо неї утворювалося велике подвір'я, обгороджене дерев'яним парканом. Службу

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 234.

Татари ідуть. Гравюра з малюнка В. Радомського

в редуті несло приблизно 50 осіб. Це були не тільки запорозькі козаки, а й козаки з інших українських земель, які для несення прикордонно-вартової служби спеціально присилалися на допомогу січовикам. Кожен редут очолював осавул, який здійснював командування особистим складом та стежив за порядком у довіреному йому прикордонному районі.

Технічним засобом охорони кордонів запорозького краю виступали так звані «фігури». Фігура являла собою ряд обсмолених діжок, складених певним чином і пристосованих для сторожових цілей. Д. І. Яворницький описує конфігурацію та процес складання такої фігури:

«Для кожної фігури брали 20 однодонних обсмолених бочок і одну зовсім без дна; їх ставили у п'ять рядів одну на одну у формі правильного кола. Спочатку ставили «настороч» шість бочок у коло й обв'язували смоляними канатами, на них так само ставили друге коло з п'яти бочок, на третє з чотирьох, далі четверте з трьох, п'яте з двох. Нагору ставили одну бочку без дна. Завдяки такому розташуванню всередині фігури з гори й донизу утворювалася порожнина, куди

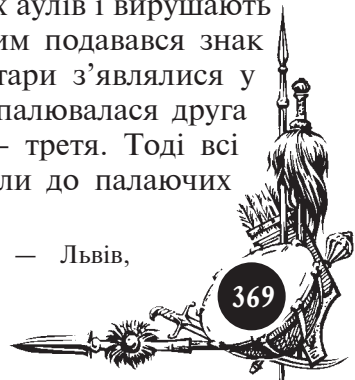

наливали смолу. Над верхньою бочкою клали залізний прут із блоком, крізь який протягували мотузку, один кінець якого опускали в порожнину фігури, прив'язавши до нього залізний дріт з великим жмутом мачули, вимоченої в селітрі, чи віхтем соломи. Фігури ставили біля кожної радути на відстані чверті чи половину версти одна від одної уздовж кордону»¹. Фігура була своєрідним сигнальним пристроєм. Як тільки на якійсь із застав помічали татарську орду, що перетинає кордон, фігуру одразу підпалювали. Чорний смоляний дим підіймався високо вгору і був видний на сусідніх заставах, де робили те саме, передаючи повідомлення далі по ланцюгу. Звістка про небезпеку передавалася набагато швидше, ніж просувалися татарські загони. Цей спосіб охорони кордону швидше за усе був запозичений запорожцями у гетьманських козаків. Отже, прикордонна лінія охоронялася за допомогою форпостів та маяків зі смоляних діжок.

Козаки, що несли прикордонну службу, були озброєні звичайною для Запорожжя зброєю. Кожен з бекетових козаків, що ніс службу біля редутів та фігур, мав на озброєнні мушкет, ратище, шаблю й чотири пістолети. На кожній заставі завжди перебувало від 5 до 10, а часом і більше козаків, а при фігурі — двоє-троє. Патрулювання прикордонної лінії здійснювалося на верхових конях між постами відкритим степом. Здебільшого до нього вдавалися під час косовиці та жнив, оскільки саме тоді населення Запорожжя, що знаходилося на польових роботах, було особливо вразливим для татарських набігів. Та й самі мешканці запорозьких степів, вирушаючи на роботу, завжди брали з собою рушницю й пістолети, а в разі небезпеки збиралися до купи для захисту від неприятеля. У разі появи ворога фігури підпалювалися не всі одразу. Біля кожного редуту їх будували три. Отже, були можливі варіації сигналів. Щойно бекетові козаки помічали, що татари відходять від своїх аулів і вирушають у похід, вони підпалювали одну фігуру, цим подавався знак бекетовим козакам інших фігур. Якщо татари з'являлися у безпосередній близькості від кордонів, підпалювалася друга фігура, а в разі переходу ними кордону — третя. Тоді всі наявні козацькі війська й мешканці скакали до палаючих

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 235.

фігур і намагалися відрізати шлях супротивнику. Остерігаючись підступу з боку нападників, запорозькі козаки кидалися навздогін за татарами лише тоді, коли збиралися у табір, що складався з двох рядів возів, зімкнутих спереду і ззаду 8–10 окремими возами. Озброївшись рушницями, списами, косами і всім, що потрапило до рук, частина козаків йшла в табір, а інша скакала поруч. Табір швидко пересувався степом, виславши вперед і на всі боки по одному козаку для спостереження за рухом неприятеля. Як тільки сторожові козаки помічали супротивника, вони одразу подавали умовні сигнали. Табір умить зупинявся. Коли козаки швидше наздоганяли татар, перемога виявлялася за першими, а якщо ж татари швидше помічали козаків, то перемогу могли здобути й вони. Отже, в цих сутичках багато залежало від швидкості й стрімкості.

З часом тактика запорозьких козаків у протистоянні татарським набігам вдосконалювалася. Головним об'єктом їхнього удару ставав татарський кіш, тобто головний обоз. Після виявлення коша визначалася мить, коли від нього відгалужувалися чамбули¹. Наблизившись до коша, козацьке військо вело на нього наступ під захистом табору до повного розгрому. Після цього козацькі кінні загони розпочинали боротьбу з чамбулами по їхніх маршрутах. Якщо чамбул не був знищений до проведення ним грабунків, то він обов'язково прямував до місця розташування коша (який вже був розгромлений), де його зустрічали козацькі загони. Атаки на кіш, а також на чамбули можливі були тільки раптові, оскільки татари прагнули ухилитися від бою.

Важливими спостережними пунктами за рухом татар у запорозьких козаків були могили. Більшість цих могил існувала ще до появи запорозької спільноти. В них було поховано представників знаті тих племен, які мешкали у причорноморських степах у давні часи. Запорожці користувалися ними як вже готовими земляними насипами і лише пристосовували їх для своїх стратегічних цілей. Для спостереження за степом вони споруджували також й власні земляні насипи, біля яких завжди робилися вали й рівчаки. Для спорудження таких насипів у запорожців існували спеціальні коман-

¹ Чамбул — загін татарської кінноти.

ди «могильників», тобто саперів. Спостереження з могил було зручне тим, що наближення татарської орди можна було помітити з більшої відстані і визначити її рух, навіть не спостерігаючи її безпосередньо, а за іншими ознаками, такими як пташині зграї, що злетіли в повітря, або хитання степової трави в різні боки. Для подання сигналів про небезпеку на курган втягували гармату, з якої палили залпом, коли помічали супротивника, або ж підпалювали сире багаття, попереджаючи про небезпеку його димом.

Охороняти місце свого розташування доводилося і флібуґтерам. Головну оборонну функцію на їхніх базах виконували форти, які ефективно відбивали напади іспанців, що бажали помститися піратам за «образи» і взагалі знищити їх. Відомо, що такий форт 1640 р. був збудований на Тортузі ватажком піратів, а згодом першим французьким губернатором цього острова Левасьє.

Уривок з твору Ю. М. Мушкетика «ЯСА»

Могилу називали Сліпою. Була висока й гостра, самотньо мріяла в степу, накликаючи в козацьких дозорців думки про минулість життя та неминучість слави. Колись вона була обкладена камінням, але за довгі роки ніздрюваті вапняки пообвалювалися і чи то позападали в землю, чи то їх побрали велети з Громової печери на Дніпрі, де, як розповідають діди, жили ще зовсім недавнечко. Біля печери й тепер валяється багато таких каменів. І тільки декілька, облизаних вітрами, потрісканих од сонця, стримить із землі коло підніжжя могили. А по всій могилі — бур'ян — не суспіль, а острівками: буркун і катран, які до середини літа вигорять майже до чорноти, а також дрок, воронець і медунка.

У татарський бік могила спадала полого, в козацький — круто, стрімко, а наокож — степ, скільки око візьме. Пожени конем — доскачеш на край світу. Тільки в праву руку, сажнів за півтора ста позаду, — невеличка річечка. Вона тут же й починалася з порослого очеретом та чорними лозами болота в приладі. Коза-

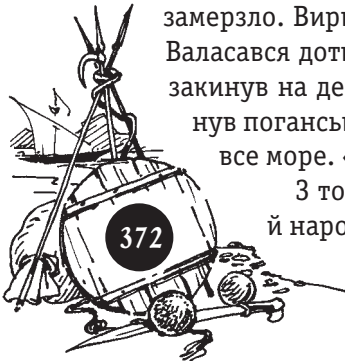
ки називали річечку Волошкою, татари — Малою Каїр. Вона кривуляла неглибокою балкою верст двадцять — де розливалася чималенькими плесами, де витягувалась у стрічку, яку легко перестрибував степовий сайгак, — й тихо та непомітно впадала в Дніпровий лиман. З маківки могили видно розсохаті верби над лиманом. Колись на вершечку могили ще лежав велетенський гранітний валун, і з нього було видно далі, аж за Дніпро, але його розстрожили блискавиці. Й уся могила теж пощерблена ними. Тут часто блукали грози, важкі та грізні, немов тури осінньої пори. Били й били довгими рогами, й майже всі — в Сліпу, що самотньо мріла серед степу. Там, усередині, зібралося стільки мертвого вогню, що, коли б хто необачно кресонув, вона б вибухнула й розлетілася на шмаття.

Принаймні так думав Сироватка, лежачи на розперезанім снопі очерету, сховавшись од тягкого ляського вітру за єдиною уцілілою брилою граніту.

А ще Сироватка думав про того, хто лежав під ним, на споді могили. Хто він? Який був? Молодий, старий? Чого лежить отут? Їхав і загинув... Чи помер? Грав конем у степу... Могили, ясна річ, тоді ще не було. І де він зараз: у пеклі, в раю? Чи, може, він якийсь нехрист і блукає поза раєм, зазирає через золоті тини? Певно, що нехрист. Це не козацька могила. Діди кажуть, колись тут, у степу, кочували тільки орди, дикіші за нинішні. І куди воно справді діваються нехристи? Чи в них є своє пекло і свій рай? Але ж наш бог не потерпів би на одному й тому ж небі чужого раю!

Далєбі, ні. А кум Шевчик казав, що в нашого бога своє небо, а в турецького, поганського, своє. Ще й буцімто вони повиходять кожен на свій край неба, посідають, попускають ноги й шкилюють один з одного. (В це Сироватка не вірить, бо хіба можуть боги уподібнюватися сварливим сусідкам, які пащекують в кінці городу). Ще Шевчик розказував: басурманський бог вельми любить купатися в морі-окіяні. Отож одного разу, коли турецький бог, скинувши рясу, вижировував у хвилях, наш бог і каже йому: «От ти хвастаєш, що гарно пірнаєш, а дна не дістанеш». — «Дістану», — каже той. «Не дістанеш», — наш йому. Тоді турецький бог набрав повні груди повітря й пірнув. Наш тоді хукнув на море, й воно замерзло. Виринув з дна поганський бог — і торох лобом об кригу. Валасався доти, доки додумався прохукати кригу. А наш тим часом закинув на десяту хмару його рясу, й хмара попливла геть. Випірнув поганський бог, глип — рясина немає. «Де рясина?» — кричить на все море. «Не знаю», — одвічає наш, а сам регочеться.

З того часу й увійшли вони в страшний розмир, а з ними й народи їхні.

Мабуть, оця кумова розповідь — суспіль вигадка, хоч і в ній є щось од правди, істинно-бо: пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать.

«Прости, Господи, що согрішив», — щиро розкався, ще й перехрестився на тому Сироватка. А проте грішні думки не полишали його й далі. І не йшов з мислі поганин, який лежав під ним на споді могили.

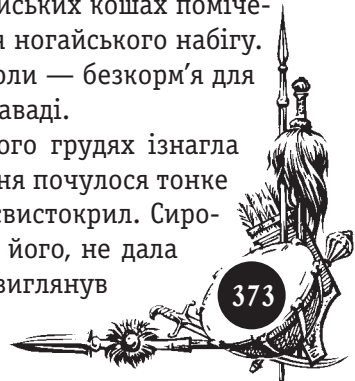
Може, вперше пропливло отак близько в думці чуже життя й заклопотався чужою душею.

В цю мить він бачив бога зовсім близько. Як свого діда Корнія. Отаким він, з білою бородою, добрими очима в зморшках, у липових личаках, із кобзою в руках. Сидить на небесній призьбі, над якою висять віночки цибулі, славить піснею ясний світ.

Козак Сироватка побожний. Святобливий. Розмовляючи з богом, відчував, як ніби легенький вітерець пробігав у душі. Почував справжню святість, і чистоту, й чинність усіх божих помислів, почував себе не рабом, а ніби молодшим підпасичем у мудрого ватага. Сам, без бога, давно б загинув або здичавів у цій пустелі. Одначе ж у своїй святобливості не сягав за межі, де починається власна безконечна малість, мізерне припущення, панічний страх, а то й вічний самообман душі. Він не боявся бога. Слугував йому, радився з ним і сам намагався підказати молитвами, як содіяти, щоб краще жилося козацькому люду, з якого боку заступити край од супостатів, коли послати дощі, а коли поберегтися з блискавицями, аби не спалили дотла степу. Щоправда, бог не вельми дослухався до його молитов: позаминулої осені Сироватка ледве вихопився конем до лиману, степ палав од Кизикермену до Перекопу, згоріла Сироватчина куга і весь риштунок, — то, мабуть, через те, що не він один, а надто багато їх шепоче йому у вуха молитви.

...І знову кріпко задумався козак. І справи небесні заступили Сироватці справи земні. І Сироватка на ту мить забув, що він — очі Сліпої. Що минулого тижня кудись подівся бекет у Червоних Лозах. Увесь бекет, всі троє козаків. Отак — щезли, немов і не було їх. І забув про засторогу козаків з Тавинської залози, які казали, що в ногайських кошах помічено якусь товчю. Правда, вони теж не сподівалися ногайського набігу. О цій порі ординці походом не ходили майже ніколи — безкорм'я для коней і важкі переправи через ріки стояли їм на заваді.

Сироватка тільки тоді стрепенувся, як по його грудях ізнагла прокотилася якийсь згук, а на гострому зламі каменя почулося тонке гудіння. Здавалося, над могилою ширяє важкий свистокрил. Сироватка рвонувся, але якась владна сила зупинила його, не дала схопитися на ноги. Він тільки зіп'явся на руках і виглянув

з-за каменя. Сірий, столочений снігами, але вже підмальований зеленим і червоним степ на обрії мовби ворушився, мовби напливав на могилу, тремтів і гойдався, мов перетягнена басова струна на кобзі. Це був той згук, що пролетів крильми свистокрила.

А той, що зачепився за гранітний гостряк, уже тремтів, як стонадцять тулумбасів, гудів і дзвенів, аж стогнала могила. Він бив Сироватці просто в груди, душив і втоптував у землю. Татарський чамбул, котрий обтікав Сліпу зліворуч, був так близько, що Сироватка навіть бачив витягнені вперед запінені горбоносі морди коней, і оширені й ніби закам'янілі обличчя ординців, і навіть довгий малахай у руці ватага.

В одну мить Сироватка з жахом зрозумів: уже не подати знаку. Він просто не встигне запалити порубану й складену на купу по той бік каменя степову грушку, облиту смолою. Татари добудуться сюди швидше, ніж він висіче іскру на трут. Либонь, вони знали, що на могилі сторожа, й ця їхня передова залога мчала просто сюди.

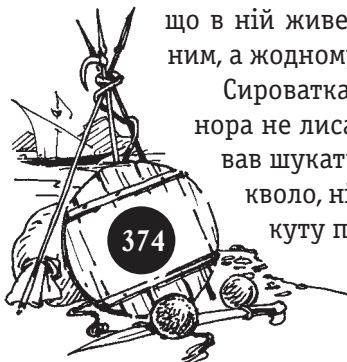
Страх холодним списом встромився козакові в живіт. І одразу там запекло, гарячий вогняний клубок поповз угору. Все тіло налилося тим страшним вогнем. Тисячі шабель розтинали козакові серце, тисячі куль пронизували голову, і все то шаблі та кулі побратимів, яких наразив на смертельну небезпеку. Коли б то знав раніше, сам би попросив їх покарати його.

Він жорстоко ошукав товариство, котре поклялося на нього, довірило йому свій спокій, своє життя, свою честь. І не буде йому прощення ні на цім, ні на тім світі.

Не пам'ятав, як сталося, — жива душа хотіла жити, — що не чекав смерті чи полону на маківці Сліпої, а покотився вниз. Геть з лисого горба, в бур'ян, куди ще не сягнули очі татар. Котився по крутому козакому схилу, хоч відав, що там теж нема порятунку.

Він уже майже долітав низу, як руки раптом занурилися в щось м'яке. Ще сам до кінця не осягнув, що це таке, думка про рятунок забігла наперед, кудись вела, кудись штовхала. І враз Сироватка пригадав: це — лисяча нора. Стара-старезна й широка, як татарський міх. Козаки казали, що в ній живе старий лис. Скільки дозорців з нудьги полювало за ним, а жодному не вдалося влучити.

Сироватка ніколи за лисом не полював. Та хай би це зараз була нора не лиса-перевертня, а самого дідька, він би, мабуть, спробував шукати в ній порятунку. Бо в цю мить у його голові, нехай і кволо, ніби іскорка в затухлім жареві, спалахнула надія на покуту перед товариством, вернула до життя. Він посунувся в

нору, руками, головою, плечима розривав, розгрібав її, втискувався, мов бурав у дерево. Добре, що був не широкої кості й схуд за зиму, як байбак. І все ж шкодував, що не скинув лихеньку кожушину: застібки на ній обірвалися, й вона збилася на спині, не пускала. Він ще раз крутнувся, й кожушаний горб опинився десь збоку, а сам Сироватка просунувся ще на пів-аршина вперед.

Сорочка розірвалася, і він відчув голим животом холод землі. Пісок рипів йому на зубах, а горлянку стисло, немов туди запхали добрий віхоть сіна. Густий сморід бив у ніздрі, спирав подих. Сироватці здалося, буцім він заповз не в лисячу нору, а в смердючу геєну.

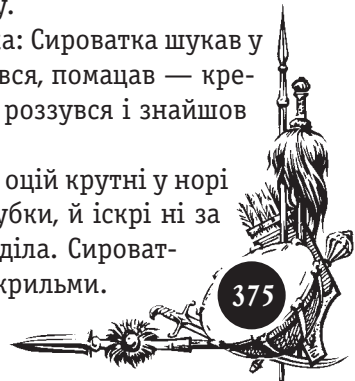
А зверху вже стояла гупотнява, по його спині, по голові товклися копита й на мить вибили всі думки, лишився тільки страх смерті, страх полону. Сироватка підтягував ноги, йому здавалося, що вони стирчать із нори, що він сховався, як підстрелена дрохва, котра пхає голову в кущ, а сама — на видноті.

Могила гула, могила стогнала, здавалося, що озивається хтось на споді, й долинав згори приглушений земляною товщею джеркітливий гомін. Раптом затупотіло зовсім близько, й Сироватка несамохіть ввіп'явся розчепіреними руками в землю, йому здавалося, що його ось-ось схоплять за ноги, поцуплять нагору. Але того не сталося. Зненацька зверху щось лягнуло чи стрельнуло, й задвигтіла могила, мабуть, той тупіт було чути аж у підземеллі, й гомін стрімко покотився пріч.

Сироватка таки зборов холодний тремтливий дрож, не дав відчаю заволодіти ним. По хвилі, по короткому розмислу він повернувся трохи набік, витягнув уперед руки й, впираючись у горішній бік нори, посунув назад. Вилав з кожуха, вилав з кунтуша, лишаючи їх на загніздок лисові. Закоржавіла од смоли сорочка задерлася на голову, й він, коли виліз, у першу мить не побачив світу. А тоді прокліпався, стягнув з очей заволоку й притьма, ледве оглянувшись на татар, що саме оминали далеку балку, подерся нагору. Він гарячково стягував розкиданий по всій могилі хмиз, згрібав очерет, стоптував усе на купу.

Страх ще раз гострою шаблею брийонув козака: Сироватка шукав у кишені штанів кресало й не знаходив. Тоді схопився, помацав — кресало крізь дірку в кишені посунулося аж у чобіт, роззувся і знайшов його.

Трут загорівся не відразу: в оцій шарпанині, в оцій крутні у норі обтерся надгорілий крайок вивареної в селітрі губки, й іскри ні за що було зачепитися. Врешті губка задиміла, зачаділа. Сироватка пхнув її у клоччя й замахав руками, як вітряк крильми.

Тільки тепер знову подивився в далечінь. Татари ледве бовваніли на обрії. Здавалося, то комашиться мурашня.

Аби вогнище розгорілося швидше, козак здер з себе просмолену од нужі сорочку й пхнув її поверх соломи. Й вогонь справді спалахнув і загоготів, як божевільний чорт. Червоне купайло затріщало, а смола зашипіла й метнула вгору довгий чорний рукав. Аби було ще більше диму, Сироватка назгрібав прілої соломи, вологого бур'янища й теж кинув на купу.

А тоді взув на праву ногу чобіт і втік сам. Його землянка на березі Волошки, обплетена дерезою, пищальником, жостером, оточена чорно-кленами й дубами.

Хисткий стовп його куряви кинув татар у панічне сум'яття, збив з пантелику, вони закружляли в степу, як сполохане гайвороння.

Кілька ватаг пролетіло й повз Сліпу. Сироватка чув тупіт прудких татарських коней. Його змагало бажання подивитись, але він подолав його. Лежав і лежав, руки й ноги йому помліли, спину сковувало крижаним холодом, але терпів.

Одначе коли кінські копита загупотіли біля могили (стукіт був одмінний від того, що раніше, — коні йшли легкою риссю й були ковані), Сироватка не підвівся. Й навіть тоді, коли над Волошкою пролунало голосне «пугу, пугу!» та по сухих очеретах різонував веселий свист, не одгукнувся. Були серед татар вдатні й на такі мудрації, а то й перевдягалися в козацьке, сідали на козацькі коні.

Копита чавкотіли вже понад самим болітцем. Сироватка чекав, коли загомонять запорожці. Й вони загомоніли.

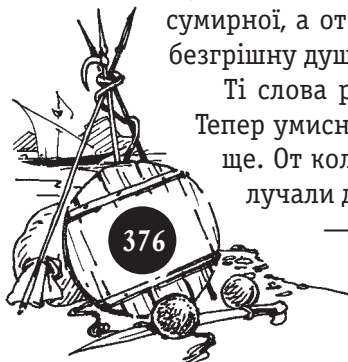
— Погинув Мокій, — мовив один, а хто саме, Сироватка розпізнати не міг. — Мабуть, вхопили, коли тікали назад.

— Достойний був козак, — обізвався Гришко, осавул Тавинської залоги. — Правдивий, богобоязливий. Треба справити поминки по його душі.

— Поклав свого живота за товариство. Востаннє прислужився йому, — казав далі перший козак. — Ніби непоказний на взір і вдачі сумирної, а от же звитяжний. Царство йому небесне, прийми його безгрішну душу в сади свої...

Ті слова розтікалися Сироватці по душі, немов солодкий мед. Тепер умисне не поспішав вилазити зі сховку: кортіло послухати ще. От коли б тільки не квапились одсилати на небеса, не прилучали до небіжчиків...

— Осьдечки я! — І підвівся, але монявся ще довгенько:

розминав затерплий попереk, почував кольки в плечах, у руках і навіть у п'ятах; зрештою попхав липову довбанку до берега, де спішувалися козаки Тавинської застави. Їх було чоловік тридцять-сорок, серед них Сироватка помітив і кількох незнайомих. Січовики реготалися; ледве Сироватка виліз на берег, обступили його, поплескували по плечах, тусали під боки, а Кайдан підняв дозорця й погуцав на руках, як дитину. Кайдан за квартиру горілки підіймав млиновий камінь.

— Ну й обамбури́в ти татарву. Наче вихором їх понесло.

— Натер перцю, — реготнув козак Гук, високий, гарний з лица, з тонкими, підкрученими вгору — по-ляськи — вусиками. Він справляв на Січі уряд підписаря, й Сироватці вдивовижу, звідки взявся тут, у степу.

— Неначе з хмари впав. Без контроверзи ворога погнав. Сироватка спочатку кулився, а далі й собі заусміхався, заморгав ріденькими віями. Таку мав звичку — сміючись, приплющувати очі. Він уже забув недавні тривоги й свою провину, ладен був чоломкатися з усіма й вже потягнувся до чийогось кисета, як зненацька за спинами козаків пролунав владний, хоч і тихий, голос:

— Ну ж, ну, пропустіть і мене обняти хороброго козака.

Січовики розступилися, й спантеличений, остовпілий Сироватка опинився віч-на-віч з кошовим Іваном Сірком. Стояв перед ним, як кабешний школяр перед навчителем. Він одразу помітив у притемнених пронизливих очах отамана грізну червонясту іскру. Ох і знав же ті очі козак.

На Сіркові темний жупан і чорна, з малиновим верхом шапка, від якої на чоло падала тінь.

В руках отаман був неквапливий, навіть забарний, одначе Сироватка знав — то оманливе враження. Помислом і поведенцією отаман гострий, весь вік гнuzдає гаряче серце й не загнuzдає. Од усієї його постаті віяло силою, міццю, їх не спили роки й утома далекої мандрівки. Кошовий мав літ під шістдесят. Сироватка — на десять менше.

— Ну, де ж твоя куга? — запитав Сірко.

— Осьо, — вдоволено проказав Сироватка.

— Де? — подивувався отаман.

— Та осьо ж. — Козак розгорнув віття в'язовника, і перед отаманом вигулькнув гостряк землянки, викопаної в схилі порослої нехворощею балки і обкладеної дерном.

— Умієш ховатися, — мовив, і не знати — осуд у тих словах чи схвалення. Та враз отаман круто повернувся до козака, його ліва брова грізною хмарею шугнула вгору, очі стемніли од гніву. — А чи подумав ти, що міг проспати і Січ, і Великий Луг?

— Не спав я, батьку, — не схиляючи голови, мовив Сироватка. — Думав.

— Ось зараз візьму барбару та виб'ю з тебе ті думки. Про що ж ти думав, вражий сину?

В голосі отамана — роздратування. Сироватці чомусь здалося, воно ще й від того, що кошовий не зміг відшукати його бурдюг.

— Про бога, — відказав.

Хитрий козак Сироватка. Сам відчув, що збрехав. Ну, не зовсім, він і справді споминав у думках бога, хоча й не так, як подобало, одначе не знітився. Отаман стояв спантеличений. Мовби й не випадало вибивати з голови думки про бога. Примружився хитро-хитро, ще й двома пальцями посмикав себе за вус:

— А не брешеш?

Сироватка праведно звів очі дгори:

— Він же чує!

Бог од того нахабства трохи не впав з неба.

Плюнув і повів кошлатою бородою, одвернувся, аби не чути, як козак ллє кулі.

Отаман зійшов на могилу, зупинився. Довго стояв непорушно. Його обличчя здавалося вирубаним з темного каменя, і весь він був неначе тесаний з однієї камінної брили. Сироватці ж він чомусь ще видався схожим на крука, що стоїть на верхечку камінної баби. Отаман притримав лівицею шаблю, сів на камінь. А Сироватка примостився збоку, видобув потертий кисет, саморобну кленову люльку. Сподівався, Сірко потягнеться до його кисета, і вони закурять ладком, й од димку потече розмова. Але отаман люльки не дістав і Сироватки мовби й не помічав.

Сидів замислений, суворий, дивився на степ. Може, спогадував день, коли багато-багато літ тому знайшов закоцюблого Сироватку над річкою Татаркою, кинув у сідло й погнав до зимівника. На смерть загнав коня, а козака врятував. Тьху! Врятував отаке ледащо! І тепер йому було шкода вороного огира?

А може, нічого того не думав отаман, просто сидів і споглядав степ.

Ні, не про степ, а про козака думав отаман.

— Втомився, Мокію? — запитав тихо. — Лишимо тобі заміну. Поїдеш з нами. Одіспишся в спокої. Поп'єш з братчиками варенухи.

Сироватка зломив суху стеблину лисохвосту, прочистив цибух люльки, що пригасла. Великим пальцем правої руки якось кумедно, сторчма, дотоптав її тютюном. Пучки в нього були

чисті й навіть не вельми засмалені. Добув
огниво, кресонув раз, кресонув удруге.

— Ні, отамане, — одказав, коли си-
зенький димок заструменів. — Добуду до
зими. А тоді приїду. — Помовчав якусь
хвильку, спостерігаючи, як під подихом
вітру то заплющується, то розплющується
червоне око на кінчику трута — давав
нагоріти, всунув його в бузинову тру-
бочку. — Лавріна кортить побачити. Як
він там, не зледащів?

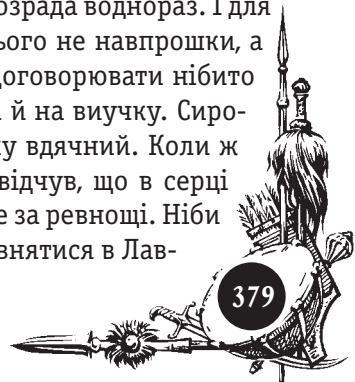
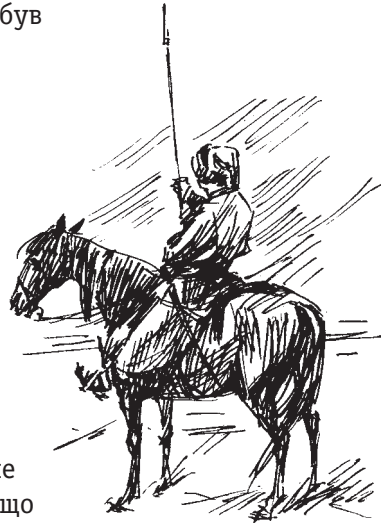
За цим запитанням стояло інше: чого
Лаврін не приїхав? Оскаргу ж Сироватка
приховав так глибоко, що навіть Сірко не
вловив її й через те не став розказувати, що
Лаврін два тижні перед великодніми святами
прокачався в простуднім жару, а це вже очутився, але в дорогу йому ще
зась.

— Справний козак, — мовив. — Але джурою не хоче. До куреня про-
ситься. Воля а чи сваволя груди йому розпирає. Кров грає. А може, й сам
не знає, чого хоче. Либонь, і краще, що до шаблі тягнеться. Холоуїв у нас
і так багато.

— Сливе, — одказав Сироватка. Хоч сам подумав: що може бути кра-
шого за службу джури. Шана. Не клопітно. А оженившись, став би яки-
мось урядником.

Тепер обоє думали про Лавріна. Про Сироватчиного сина. Щоправда,
на Січі ніхто не знає, що Лаврін Перехрест не сестринець Мокію Сироват-
ці, а син. Навіть сам Лаврін не відає того, може, через те й не лине душею
до батька. Хоч Мокій вигодував його, з тим забрав до себе на Січ, чому
Лаврін був вельми радий.

Лаврін для Сірка — й смутне нагадування, й розрада водночас. І для
Сироватки — також. Отож і йшли балачкою до нього не навпрошки, а
манівцями. Тут щось було не договорено. Але й договорювати нібито
було нічого. Кошовий взяв собі хлопця в послуги й на виучку. Сиро-
ватка мав бути вдячний йому за те. Він і був йому вдячний. Коли ж
отаман зненацька запитав у нього про Лавріна, відчув, що в серці
ворухнулося щось, неначе ревності. Й навіть дужче за ревності. Ніби
аж злість. Бо ж хіба міг він, Мокій Сироватка, порівнятися в Лав-
рінових очах з кошовим!

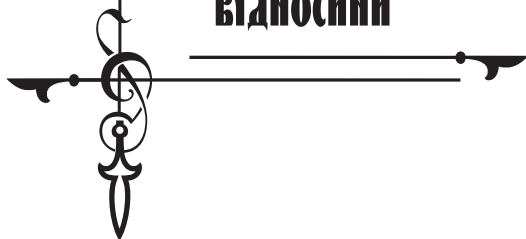
Він і справді лише недавно почав думати про Лавріна якось інакше, прикро наблизившись до нього серцем, і, може, саме від оцієї самотності.

Сіркові і в голову не клалося, що цей ось нетяга в драній кожушині на сухих ребрах скрадається ревнивою мислію до нього, кошового, стає з ним на одній кладці на переваги. Може, якби знав, інакше подивився б на Сироватку й на Лавріна й надалі все склалося б по-іншому, але нині обое думали нарізно, тому Сироватка, зловивши на собі довший, ніж би то хотів, погляд Сірка і витлумачивши його по-своєму, поспішив перевести розмову на інше.

СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРОЖЖЯ

- **ЗЕМЛЕРОБСТВО**
- **ТВАРИНИЦТВО**
- **ПРОМИСЛИ ТА РЕМЕСЛО**
- **ТОРГІВЛЯ**
- **ГРОШОВИЙ ОБІГ**
- **ПРИБУТКИ СІЧОВОЇ СПІЛЬНОТИ**
- **СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ВІДНОСИНИ**

ЗЕМЛЕРОБСТВО

Запорозькі козаки проживали на найродючіших землях, які вважалися власністю усього Війська Запорозького. Тому правом займання земельної ділянки формально користувався кожен козак. Колишній запорозький козак Розсохода так розповідав про це пізніше: *«Земля була у них вільна, обтова, степів не ділили: де хто обере собі місце, де кому охота припадає, там і сідає. Ти живеш там, там і володїй. Копай собі земельку, заводь худобу яку, та й ночуй»*¹. Але це не означало, що самозахоплення землі було правилом.

Насправді ж для отримання земельної ділянки необхідно було дотриматися певних встановлених формальностей. Земля відводилася, як правило, Кошем, а іноді паланковими установами на прохання як козаків, так і посполитих. У багатьох випадках козаки самі вибирали собі ділянки (найчастіше розташовані на берегах річок, в місцях, де було зручно випасати худобу та займатися рільництвом) і вже після цього діставали від Коша письмовий дозвіл («пашпорт», «білет») на право користування цією землею. На цих ділянках облаштовувалися зимівники. Вони були найпоширенішою формою господарювання на Запорожжі й

¹ Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца// Киевская старина. — 1883. — Ноябрь. — С. 502.

відігравали значну роль в економіці краю. Межі ділянок, які відводилися під зимівники, через велику кількість незайнятих земель та екстенсивний характер тогочасного господарювання визначалися дуже приблизно, і такі господарства не мали чіткої межі. Це давало можливість, особливо старшині, розширювати свої зимівники, які іноді займали великі простори.

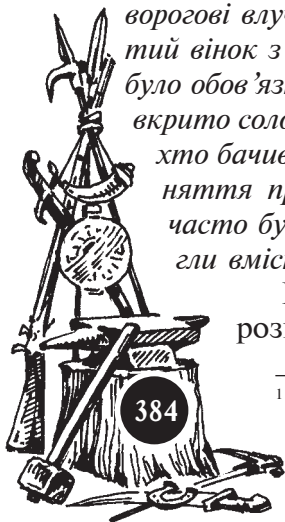
Отримавши білет на право користування землею, козак набував, по суті, право власності на земельну ділянку. Свій зимівник він міг продавати, дарувати, віддавати як заставу та ін. При цьому сам зимівник і земля, яка належала до нього, були невіддільні.

Хоча право на зайняття земельної ділянки мав кожен козак, проте використати його міг лише той, хто мав відповідні засоби або кошти для заснування власного господарства. Заможні козаки, особливо зі старшинського середовища, володіли іноді кількома зимівниками.

Цікаво описує зовнішній вигляд зимівника відомий український письменник першої половини XIX ст. Євген Гребінка. У 1840-х рр., приблизно через сімдесят років після ліквідації Запорозької Січі, він писав:

«Ще й тепер, проїжджаючи херсонські степи, ви часто можете побачити подобу запорізьких зимівників, або хуторів, в яких жили запоріжці. Та ж огорожа із каменю, досить нерівна, бо круглі валуни дикого каменю завжди неохоче лягають один біля одного і залишають між собою діри, які тепер іноді селяни замазують глиною: в старовину вони були замість амбразур; із них мешканець зимівника часто виглядав у степу друга і недруга і, при потребі, посилав ворогові влучну кулю; і тепер таку огорожу часто прикрашає густий вінок з сухих гілок колючої степової тернини, що в старовину було обов'язковою умовою; і тепер багато хат складено з каміння і вкрито соломною або грубими стеблами степового бур'яну... Словом, хто бачив напівдикий херсонський хуторець, той може мати поняття про зовнішній вигляд запорізьких зимівників; тільки ті часто бували більше і у своїй кам'яній огорожі вміщали або могли вмістити все господарство, навіть скирди хліба і стада»¹.

Володіючи багатими й родючими землями, запорозькі козаки, проте, порівняно мало займалися зем-

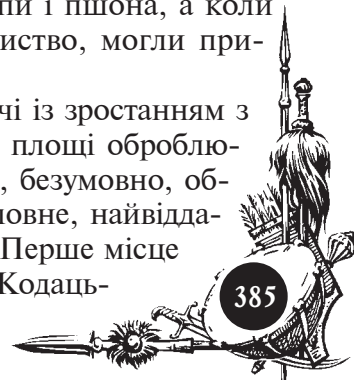
¹ Гребінка Є. Твори. — К., 1957. — Т. 3. — С. 151.

Запорозький зимівник

леробством. Це цілком зрозуміло. Землеробство є, так би мовити, стаціонарним заняттям. У прикордонному з неприятелем степу, де повсякчас можна було чекати нападу, ця справа не могла давати більш-менш стійкого економічного прибутку. Та й сам характер спільноти, що мала яскраво виражений військовий характер, не сприяв поширенню мирної наполегливої праці. Лише в останній період існування Запорозької Січі, коли про самостійну військову діяльність спільноти не могло бути й мови, господарська діяльність козаків стала виходити на передній план. Та все ж землеробство, зокрема вирощування хліба, так і не стало провідною галуззю господарства на Запорожжі (хоча якість землі створювала для цього усі умови). Недарма Запорожжя завжди потребувало привізного хліба. Спочатку польський, а потім російський уряди регулярно посилали туди «хлібні» жалування у вигляді борошна, крупи і пшона, а коли виникала потреба здійснити тиск на товариство, могли припинити такі поставки.

Та все ж в останній період існування Січі із зростанням з року в рік кількості поселень та зимівників площі оброблюваної землі збільшувалися. Найбільше землі, безумовно, оброблялося у найбагатших на чорноземі, головне, найвіддаленіших від татарського сусідства паланках. Перше місце тут посідала Самарська паланка. Далі йшли Кодаць-

ка, Орільська, Протовчанська, Кальміуська, Перевізька й Бугогардівська паланки. У трьох останніх оброблюваних земельних площ було найменше або взагалі земля не оброблялася.

Про те, як саме козаки займалися вирощуванням злакових культур, пише Д. І. Яворницький:

«Землю для посіву хліба вибирали... переважно біля рік або по схилах балок і в долинах, оскільки високий та відкритий степ не завжди був придатний для цього. Кожний заможний запоріжець засівав хлібом стільки землі, скільки у нього було робочої сили й експлуатував обрану ділянку до тих пір, доки земля не виснажувалася і не ставала непридатною для хліборобства; тоді він покидав насиджене місце, вибирав собі іншу річку чи балку, будував тут зимівник і знову брався за експлуатацію землі. Здобутий на землі хліб запоріжець звичайно ховав у спеціально викопаних у землі ямах, схожих на підземні погребі, помітні зверху лише господареві; це, очевидно, робилося для того, аби зберегти своє багатство від раптових набігів хижих сусідів татар. Ями ці влаштовували таким чином: господар вибирав відкрите й сухе місце у власному зимівнику чи біля нього, викопував круглу яму з невеликим отвором, крізь який міг пролізти один чи двоє чоловік; цю яму, гладенько вимазавши у ній глиною підлогу, стіни і стелю, просушували і перед засипкою в неї зерна добре випалювали. Давши їй протягом якогось часу вихолонуту від жару, наповнювали хлібом, отвір закладали дошками, поверх нагортали землі, яку щільно втоптували, обов'язково врівень із навколишньою поверхнею, і таким чином зберігали протягом довгих років свої хлібні запаси. Закладений таким способом хліб рідко коли псувався, за винятком випадку, коли в яму, через погано втопану землю, потрапляла вода. Якщо виникала потреба відкрити таку яму, господарі вживали при цьому певних обережних заходів; знявши дошки вони мерщій відходили від ями, щоб уникнути важкого хлібного духу, котрий міг убити на місці необачну людину. Знявши дошки, господарі залишали яму відкритою протягом цілого тижня і лише після цього вибирали засипаний у неї хліб. Цих запасів господар не чіпав доти, доки не ставала в них потреба, або доки він не відчував наближення смерті; в останньому випадку він заповідав їх або на церкву, або одному зі своїх робітників, якомусь найбіднішому пастухові. Цей останній, несподівано отримавши таке багатство, часто прогулював його з товаришами

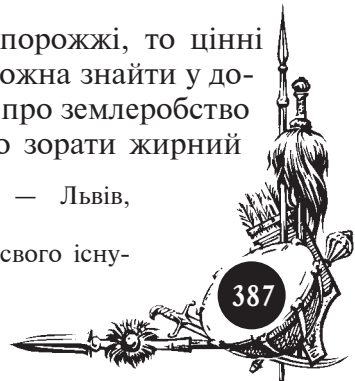
«на помин душі усопшого». З усіх злаків запоріжці сіяли гречку, ячмінь, овес і горох, менше жито і ще менше пшеницю»¹.

Проте в останні десятиліття існування Січі виробництво хліба у запорозьких зимівниках, особливо тих, що належали представникам козацької старшини, значно зросло і у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин орієнтувалося вже на ринок. Про це свідчать хоча б розміри запасів зерна, що були конфісковані у представників запорозької старшини під час ліквідації Січі. Зокрема, за підрахунками В. О. Голобуцького, які зроблені на підставі даних архівів, у Калнишевського було конфіковано жита 1120 пудів, пшениці — 1055, ячменю — 1010, вівса — 476 і проса — 1350 пудів, а разом — 5011 пудів зерна; у Головатого — жита 1360, пшениці — 876, ячменю — 570, вівса — 441 і проса — 560 пудів, а разом — 3807 пудів зерна; у Глоби жита — 573, пшениці — 809, ячменю — 570, вівса — 588 і проса — 994 пуди, а разом — 3529 пудів зерна². З наведених даних видно, що зернові запаси, які вироблялися у багатих зимівниках, не могли повністю споживатися на місці виробництва. Отже, виробництво хліба у зимівниках старшини та заможного козацтва мало яскраво виражений товарний характер. Це є тим очевиднішим, коли взяти до уваги, що великий запорозький зимівник, на відміну від українського та російського поміщицького маєтку, був малолюдним (крім господаря, дуже часто за традицією неодруженого, або прикажчика, тут проживали лише робітники), до того ж у зимівниках не існувало розвинутих допоміжних господарських галузей (таких як гуральництво, пивоваріння, відгодівля свиней на продаж тощо), тобто не було такого допоміжного господарства, яке б могло спожити всю або значну частину його продукції. Тому в зимівниках, що перебільшували середні розміри, хліб у великій кількості вирощувався з метою продажу.

Що ж до техніки обробки землі на Запорозжжі, то цінні подробиці для прояснення цього питання можна знайти у дослідника ХІХ ст. О. Шафонського. Пишучи про землеробство у степовій смузі України, він відзначав, що зорати жирний

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 282—283.

² Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 172.

чорнозем можна було лише за допомогою плуга із залізним лемешем, у який впрягаються не менше трьох і навіть чотирьох биків. За таким плугом мусили ходити чоловіки¹. Той факт, що земля на Запорозжжі оброблялася плугом із залізним лемешем, підтверджується й багатьма документальними джерелами, які, зокрема, описують майно запорозьких козаків, що вели власне господарство.

Оскільки на Запорозжжі було багато незайнятих земель, в окремих районах запорозьких вольностей існувала, як уже зазначалося, перелогова система землекористування. Дозрілий хліб тут частіше косили, а не жали серпами. Землеробство дедалі більше поширювалося не тільки в зимівниках, а й у слободах — поселеннях козаків і посполитих на території Запорозького краю. Слобід на Запорозжжі, принаймні у період Нової Січі, налічувалося кілька десятків. Здебільшого вони засновувалися в північних, тобто найвіддаленіших від татарського кордону, паланках — Орельській, Самарській та Протовчанській. У середньому в слободі було від 100 до 150 дворів. Проте деякі слободи налічували 200, 300 і навіть більше дворів. Траплялися й такі, де було не більше десятка дворів. Великі слободи мали укріплення, а тому являли собою своєрідні оборонні пункти для населення.

Мешканці кожної слободи поділялися на дві громади — козацьку й посполиту. Щороку кожна громада окремо обирала собі отамана: козаки — козацького, а посполиті — посполитого. Отамани представляли свої громади у зносінах з Кошем, відповідали за своєчасну сплату податків, відбування повинностей та ін.

Землі слобідським громадам (під ниви, сіножаті та ін.) відводилися Запорозьким Кошем. Тому Кіш виступав у ролі арбітра в тих випадках, коли виникали суперечки та непорозуміння у земельних відносинах (наприклад, щодо розмежування землі) як між слободами, так і між слободами та окремими особами.

Увага до розвитку землеробства на Запорозжжі відчувалося особливо в слободах. Запорозький Кіш вживав заходів для того, щоб спонукати населення сіяти хліб та інші злакові культури. Така увага, наприклад, була дуже помітною під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли

¹ Шафонский О. Топографическое описание Черниговского наместничества. — К., 1853. — С. 167–168.

питання про постачання Запорозького війська власним хлібом і козацької кінноти фуражем вимагало нагального вирішення. Не останню роль при цьому відіграло й те, що продовольчі та фуражні ресурси запорозького краю були значно зменшені внаслідок нападу кримських татар 1769 року.

Тож Кіш не тільки давав дозвіл сіяти хліб, не звертаючи уваги на воєнну небезпеку, але й усіляко спонукав населення краю до хліборобства, рекомендуючи збільшувати посіви у порівнянні з мирним часом, щоб якомога більша частина зібраного врожаю йшла на продаж.

Зазвичай небагатим козакам та частині посполитих нелегко було займатися землеробством навіть в мирні часи переважно через відсутність робочої худоби — волів. Кошова старшина добре усвідомлювала ці труднощі і вважала за потрібне давати бідноті свої поради, рекомендуючи наймати робочу худобу. Щоб переконати населення у збільшенні посівів, Кіш нагадував, що багато козаків, повернувшись з війни, купуватимуть для себе хліб, а для коней овес. У категоричній формі паланковій старшині нагадувалося пильно наглядати, щоб усі без винятку козаки, не задіяні на війні, займалися вирощуванням злакових культур. Це, зокрема, зазначалося в такому документі:

«Ордер панам полковникам із старшинами в Кодак, Самару, Протовч і Орель, до Ковпака і Хорвата. З причини весни, що відкривається, вже час наближається до орання хліба, по посіву якого належить всякому хліба орачеві до такої благоугодної справи і на їжу всілякій людині завжди потрібної приступити, покликавши Бога на допомогу, зі всілякою старанністю і піклуванням безлінносно. Того ради вам, панам полковникам з товариством, чрез сіє пропонуємо, по отриманні сього, всім підпорядкуванням війська Запорізького Низового нашого відомства обивателям, оженившись козакам... об'явити з тим, даби вони, не забирючи ніякого ні в чому сумніву і небезпеки, приймалися за хліборобство і орали б в царинах і так би оного насівали, щоб не тільки самим хлібоорачам досить було, але ще щоб могли на продаж завести достатню кількість; а якщо з тамтешнього народу в когось волів немає, то можуть вони собі проханням або наймом діставати і у холостих козаків знакомих собі і тим собі і козакам набуту немалу користь, а іншим

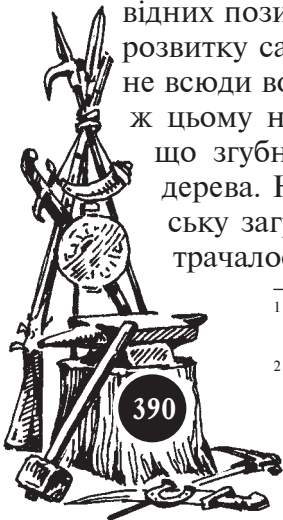

користь, бо по поверненні з похода багато запорізьких козаків не-
імущих купуватимуть для себе хліб, а для коней овес»¹.

Про розвиток землеробства на Запорозжжі свідчить і буду-
вання млинів. Млини «лодейні» (на великих човнах чи поромах)
або вітряні млини належали не тільки представникам старши-
ни, але й козакам та посполитим, великі млини в зимівниках та
слободах — переважно старшині. Так, кошовий отаман П. Кал-
нишевський мав три млини. При млинах облаштовувалися сук-
новальні і крупорушки.

Городництво як галузь землеробства було розвинено мен-
ше, ніж хліборобство, і хоча воно існувало, але здебільшого було
спрямоване не на вирощування продукції на продаж, а на задо-
волення власних потреб. З городніх овочів запорозжжі вирощува-
ли огірки, капусту, кавуни, дині, редьку, кукурудзу (яку називали
вони пшеничкою), цибулю, часник, тютюн та ін. Дуже цікаву
думку про поширення тютюну на східноєвропейських землях ви-
словлює Д. І. Яворницький. Він, спираючись на «Літопис Са-
мовидця», доходить таких висновків: «...козаки використовували
його [тютюн] вже в першій половині XVII ст. ...Остання обста-
вина показує, що у Східну Європу тютюн був занесений скоріше з
Азії, ніж з Америки через Західну Європу: Америку відкрили 1492 р.,
у Західній Європі тютюн стали вперше вирощувати в Голландії
лише близько 1610 р., й мусило минути багато часу, доки він при-
вився у Західній, а тим більше у Східній Європі; природніше, отже,
допустити, що поширювачами тютюну у Східній Європі були саме
запорізькі козаки, які перейняли його в кримчаків»².

Було на Запорозжжі й садівництво, яке також не мало про-
відних позицій у господарському розвитку краю. На перешкоді
розвитку садівництва насамперед стояла якість землі, оскільки
не всюди вона була придатною для вирощування дерев. До того
ж цьому не сприяв і посушливий клімат запорозьких степів,
що згубно впливав не тільки на посаджені, але й на дикі
дерева. Невигідним садівництво було і через постійну татар-
ську загрозу, оскільки на вирощування плодкових дерев ви-
трачалось багато років, а татарські набіги могли відбуватися

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існу-
вання 1734—1775. — К., 1961. — С. 212.

² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів,
1990. — Т. 1. — С. 290

навіть щороку. Отже, відновлення порушеного саду та й саме його вирощування було справою малоперспективною, якщо не марною взагалі. Більш-менш пристойні умови для цієї галузі склалися лише в середині та другій половині XVIII ст., коли татарська загроза почала зникати. Тож Військо Запорозьке почало турбуватися і про розведення в краї садів. З ордерів Запорозького Коша 1764 і 1772 рр. видно, що військова старшина наполегливо вимагала зберігати родючі дерева і стимулювати розвиток садівництва. Здебільшого на Запорозжжі вирощувалися яблуни, груші й вишні.

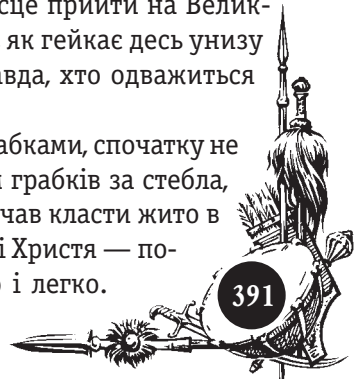

Уривок з твору Ю. М. Мушкетика «ЯСА»

Жінки підганяли Лавріна, підганяли Хотину. А дівчина мовби й не чула їхніх докорів, обкрутила першу горстку довкола руки й заткнула за пояс: «Господи, допоможи нам узяти в руки цей хліб святий і схорони од хвороби, поки обіжнемося... І на потім теж». І чомусь подивилася на Лавріна. Не було по тому й гучних обжинків — не одягали дівчата вінків, не несли снопа, либонь, знову ж таки одна Хотина закрутила останню горстку «святому Петру на бороду» й пов'язала стрічкою. Й за те знову ж мала од матері: «Святий Петро цього разу обійдеться й так». Улита сварила дочку, а сама знай поглядала на могилу Біла Грудь, на якій стояв хлопець з віхою, щоб подати знак, як забачить татарську ватагу. Рушниці й шаблі в косарів лежали на возах. І одного разу взялися косарі за рушниці та шаблі, але потім виявилось, що попід горою проїхали козаки — правували із Запорозжя в Чигирин.

Могила Біла Грудь — понад самою нивою Тоцьких. Хотина розповіла, що могила ця знаменита на весь край, а нива, що обіч їхньої, — заклята. Орав її колись господар на Великдень й за той гріх провалився під землю з плугом, волами і рябим песиком. Якщо на це місце прийти на Великдень та прикласти вухо до землі, то можна почути, як гейкає десь унизу на воли плугатар і як бреше рябий песик. Щоправда, хто одважиться на те слухання!

Жито Лаврін стяв косою. Вперше він косив з грабками, спочатку не міг прилаштуватися, знай зачіпався крайнім зубом грабків за стебла, аж поки не підтягнув зуби, не приловчився й не почав класти жито в рівний покіс. Улита, Христя і Хотина в'язали. Улита і Христя — похапливо, мовби аж злодійкувато, а Хотина весело і легко.

Ще й погукувала на Лавріна: «Жвавніше, косарю», але то — жартома. Вона присмагла на обличчі, від чого поменшало ластовиння, на ледь кирпатову носіку блищала крапелька поту, й запально, весело блищали зеленаві Хотинині очі. То була краса, яка світилася зсередини. Лаврін добре розумів, що то світилася добра дівоча душа. І щось мовби підносило її — над житами і могилою Біла Грудь, над небезпекою, над буднями життя. Вона й далі піджартувувала над Лавріном: коли він пив з барильця воду, поставила пальчика й забризкала йому все обличчя, потім наклала в шапку колосся, й та шапка на його голові стриміла, як бовдур. Лаврін намагався веселитися разом з Хотиною, радіти її радістю — й не міг. Почував — усередині в нього ніби вигоріло все, а в ту порожнечу натекло холодної води, що не прогрівається чужим сміхом, й дивувався — чому б то? Так його випалив Ладижин, так його випалила Маркова зрада і зникнення Киліяни? І він подумав, що його вже ніколи не розвеселить чужий сміх і вже ніколи його серце не відгукнеться на радість іншого серця. Надто дівочого. Лаврін придивлявся до Хотини, придивлявся й до інших дівчат та хлопців, жадібно занурювався у селянське життя, починав розуміти, яке воно складне і як вкручує в свій вир людину. Щоб виїхати йому на цей лан, спершу довелося зробити до воза люшню, й поремонтувати грабки, і наклепати косу... А далі — жнива, й треба мерщій вихопити з поля копи... На Січі теж була робота, але там працювали не так. Здебільшого — гуртом, мовби завиграшки, з перепочинком. Там робота — неначе свято, а тут — схожі один на одного будні. Й думав: отако б жили й вони з Киліяною. Либонь, напочатку було б важко, а потім звик би. В людей Лаврін вдивлявся пильно. Й щось йому одкривалося в них і в самому собі. Аж тепер дізнався, що в світі є інші мірки, відмінні від тих, якими міряють на Січі. Там здебільшого одна мірка — шабля, а тепер бачив, що людську душу можна виміряти й стиглим колоссям, і ласкою, і лагідним усміхом. Раніше вважав, що в світі можна жити тільки так, як жив на Січі, а тепер задумався й засумнівався. Лагодив косу, а сам роззирався доокіл. Незвично виглядало поле там, де було зголоно хліба. Недавнечко котилися удалеч жовті хвилі, нескошені лани ховали якусь таїну, а тепер земля була образливо оголена, суха, в рясотинні стерні. Босі ноги давили сухі грудочки, стерня поколювала, колело крізь сорочку остюччя, було спекотно, незатишно, шорстко на душі. Скрізь по горбу білили людські постаті, подзвонювали мантачки, шаркали коси, деякі ниви вже було впорано, господарі звозили з поля копи.

По жнивях у Тоцьких ще день жнивував він у вдови Гапки Срібної, чия нивка так само жовтіла біля Білої Груді.

ТВАРИННИЦТВО

Хоча землеробство на Запорозжжі і мало тенденцію до прогресу (особливо це стосується злакових культур), провідною галуззю господарства тут лишалося розведення худоби. Худоба була, так би мовити, рухомим майном, бо її можна було вчасно відігнати в безпечне місце під час татарських набігів. Крім того, скотарству сприяли природні умови запорозького краю — вкриті влітку соковитою високою травою безкраї степи.

Найпоширенішим на Запорозжжі було розведення коней, яке мало велике значення для підтримання боєздатності запорозької вільної військової спільноти. Шанобливе ставлення до коня є характерним для козацької ідеології. Козак *«він тільки й тоді був козаком, коли мав коня, — писав Д. І. Яворницький. — Без коня він і не лицар... Коня звали вірним другом, нерозлучним товаришем, милим братом козака; у козака «бідного сиротини, чорна бурка — його сват, шабля й люлька — вся родина, сивий коник — його брат».* Козак звертається до свого коня не як до німої тварини, а як до розумної істоти, в усьому рівної з людиною; він просить його *«розбить козацьку тугу по темному лузі»*, винести його з тяжкої неволі, розділити з ним радість перемоги над ворогом; він ділиться з ним сердечними таємницями, заповідає йому, вмираючи, передати з дикого степу вісточку дорогим товаришам і близьким родичам у славній Січі та у далекій Україні; він піклується про нього, як про найдорожче для себе створіння, а, якщо кінь занедужав, пропонує йому і свій святковий одяг, і незліченні скарби, сховані у землі, і *«ясную зброю»*, аби тільки бойовий товариш підвів голову, розмаяв по вітру широку гриву і знову помчав із козаком *«шляхом, балками, ярами, непрохідним байраком»*¹.

Коні, яких розводили на Запорозжжі, були невеликі на зріст і не мали «парадного» вигляду. У них були маленькі круглі копита. Натомість, за свідченнями очевидців, ці коні відзначалися надзвичайною міцністю й витривалістю, вони твердо стояли на ногах, легко переносили тривалі походи, були невивагливі щодо їжі, мали спокійний норов та надзвичайну кмітливість. Через прудкість запорозьких коней сучасники називали їх «вітроногими». Вони могли без перепочинку долати великі відстані, що мало неабияке значення для степової місцевості, а у разі потреби

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 283.

Запорозький табун у степу. Худ. Ю. Брандт

тривалий час обходилися без корму. Найкращими конями запорозьких козаків були «огири» — прекрасні, сильні і баскі жеребці.

Більшість коней запорожці вирощували на власних кінських заводах. Вони розташовувалися головним чином поблизу річок — Інгульця, Південного Бугу та Великого Лугу, де коні випасалися вільно або під наглядом табунників.

Кінське поголів'я на Запорозжжі дедалі зростало. Про це свідчать такі цифри. Дехто із запорозької старшини мав по 700 і більше голів коней. 1769 р. під час несподіваного татарського набігу запорожці лише в двох паланках втратили близько 1200 коней. 1770 р. у Протовчанській паланці тільки в селах (крім зимівників) налічувалося близько 900 коней. Кошовий отаман П. Калнишевський одного разу продав водночас до 14 тис. голів коней, а полковник Опанас Ковпак під час татарського набігу втратив до 7 тисяч. Коні (від кількох голів до сотень) утримувалися в кожному козацькому господарстві (у зимівниках та слободах). Вони здобули добру славу не тільки у Східній, а й у Західній Європі, тому на них завжди був дуже великий попит: росіяни, поляки, турки й татари — усі прагнули придбати доброго коня, вирощеного в запорозьких степах. Були випадки, коли навіть зарубіжні торгові агенти, отримавши дозвіл російського уряду, приїжджали на Запорозжжя купувати коней. Таким чином, конярство мало у запорозьких козаків (особливо це стосується великих господарств) чітко виражений товарний характер.

За часів Нової Січі спостерігається піклування Запорозького Коша про поліпшення породи коней. Про

Отара в степу. Худ. М. Каразин

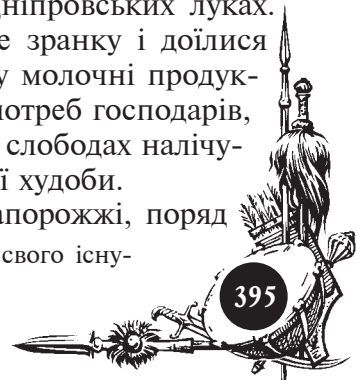
це, зокрема, свідчить лист якогось Антона Крижанівського із Бромка від 26 квітня 1759 р., адресований одному із запорозьких військових старшин.

«Господаре мій Іване Афанасієвичу, — писав Крижанівський, — листом своїм сього числа мною отриманим, згадується про потребу жеребців і що запорізьких заводів жеребці суть степові і не вигодовані, а закордонних дістати яких слід не скоро можна. На хуторі, сім об'являю, жеребців, котрі потрібні і в яку ціну Війську Запорізькому потрібні, тут у Малоросії дістати можна, і якщо треба, то дозвольте прислати якогось знавця з грошима для купівлі, а я для війська і допомагати можу»¹.

Так само запорожці займалися розведенням у степах рогатої худоби. Скотарство було одним з основних джерел прибутків Війська Запорозького. У господарствах козаків (великих і малих) утримувалося багато корів. Корови відзначалися високим зростом, силою і плодючістю, але не належали до якоїсь продуктивної породи. Часто їх називали «черкаськими». Під цим словом розумілася корова, вирощена на дніпровських луках. Щоправда, ці корови давали молоко лише зранку і доїлися тільки упродовж двох періодів на рік. Тому молочні продукти вироблялися в господарствах лише для потреб господарів, а не на продаж. Та все ж і у зимівниках, і у слободах налічувалося по кілька тисяч голів великої рогатої худоби.

Ще однією галуззю тваринництва на Запорожжі, поряд

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 184—185.

із розведенням коней та великої рогатої худоби, було вівчарство. Окремі козаки володіли отарами, у яких налічувалося до 5 тис. овець. Здебільшого розводилися вівці волоської породи. Від них отримували вовну, яка також часто йшла на продаж, здебільшого в Польщу. Випасом овечих отар займалися чабани.

Уривок з твору Ю. М. Мушкетика «ЯСА»

Їхали до полудня, підпасали коні й знову їхали, і вже трохи притомилися, тож пригасли розмови та жарти. Небо пашіло, як розпечена пательня, і лише за полудень спека почала спадати. Несподівано праворуч заманячив табун коней, і осавул повернув просто туди. Вершники їхали в травах, що сягали стрепен, — вони тут були особливо буйні, але й м'які — мітлиця та тонконіг, — коні йшли обачно, раз по раз неглибоко провалюючись копитами в ховрашині та байбачі нори, сторожко схропували. Біля табуна закрутилися на конях верхівці, двоє поїхало назустріч. Певно, впізнали запорожців. Один із них, що на сухороброму темно-гнідому румакові, був хазяїн табуна Гнилка. Це був похмурий, трохи недовірливий чоловік з побитим ряботинням обличчям, уїдливою усміщечкою в кутиках губів і з вічною насторогою і погрозою в очах, жилавий, худий, з втомленими очима, з великими робочими, звиклими і до ціпа, й до шаблі руками, ще недавно був не хазяїном, а співволодарем табуна й хутора. Він мав свою частку в таборі й хуторі, а належали вони козаку Носу. Гнилка — хазяїн запопадливий, сміливий і вмільий. Землі тут — скільки кінь копитом відміряє, а таку сягнисту ходу, як у Гнилчиного румака, побачиш не часто, звіра — аби стачило куль і пороху, трави — можна викласти стіг до неба. Тільки не лінуйся й не давай лінуватися іншим, і Гнилка не лінувався. Наймити крутилися довкола нього, як млинки. Здебільшого то були аргатали. Всенький рік, од талих вод до перших снігопадів, вони в степах при табунах.

Восени Гнилка розраховується з аргаталами стригунами й бузівками, сьоголітешніми лошатами й телятами. З року в рік Гнилчина частка в Носа більшала, врешті він відкупив у нього весь табун — двісті п'ятдесят корів і бичків — і хутір.

Кошеві Гнилка платить димове і військоове, а також перетримує козаків, які їдуть у дозори або караули. І татарському азі платить дещицю, й ближні татарські коші не вельми його шарпають. У крайньому випадку на коротку відсидку від малочисельної розбійної ватаги має Гнилка біля воріт хати рублену башту на вісім бійничок, а в башті маленьку гарматку.

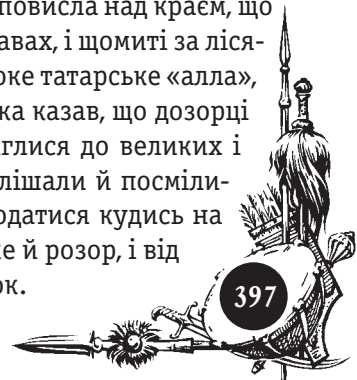
Запорожці гордують домовитими козаками, називають їх гніздюками, сиднями, а в душі не одному розтікається заздрість, коли дивляться на ситі, наче вилиті, корови й прудконогі коні. Корови всі коричневої масті, вони дикіші, ніж ті, які господарі тримають по селах, а коні й геть дикі: побачивши незнайомих вершників, витріщились на них, наче на диво, а тоді буланій, з темною смугою вповдовж спини жеребець коротко заіржав, пирхнув і повів табун у степ, хвилюючи жостір і тирсу. Все це його, Гнилчине! А вигляд має непоказний, і убранство його проти козацького просто-таки нужденне. На ньому полотняна, просмолена од нужі сорочка, шкіряні штани-мешини, ялові чоботи, витерті в травах до червоного, та ще ремінний гамаң, а в ньому — крем'яний трут, ремінний черес із швайкою і кресалом — все, як і в інших аргаталів. Хіба що рушниця та шабля кращі.

Гнилка знає степ, як свою п'ятірню, всі горби і видолинки, річки та байраки; впаде десь билиночка — і він знає, чого вона впала, хто тут пройшов чи проїхав, і угадає наперед, хто проїде й пройде, на тому тримається, та й січовики чи не найдужче поважають таких людей. Він пройде по степу вночі із зав'язаними очима й не заблукає, в нього слух, як у дикого тарпана, а нюх, як у вовка. Було видно, що Гнилка давно не злавив з коня, виморився, його очі сльозилися й хворобливо блищали.

Гнилка передав табун своєму підпомічникові, а сам із козаками поїхав до хутора. Хутір — чималенький, проте ставлений не міцно: хата, два хліви, стайня на двадцяті коней, дві кошари — все обнесене тинем й навіть не обмазане глиною. Над удвяхованими ворітьми височить башта, впадає в око й вал новенький з невисоким палісадом. Хата — крита очеретом, а поверх очерету — землю, там уже поріс бур'янець.

Проте є в нього й криті сукнами кожухи, й хутра лисиць та кабарги, і смушки; все те поховано в бочках у великій ямі під долівкою — льохові.

Й нині Гнилка найбільше думав про них. І про корови та коні. Він був похмурий і дратівливий. Саме біля нього Лаврін відчув, саме відчув, а не зрозумів, що небезпека татарського рушення повисла над краєм, що вона ходить десь отут, може, припишлася в оцих травах, і шомиті за лісною огорожею зимівника може спалахнути жорстоке татарське «алла», й звідти полетять свистючі татарські стріли. Гнилка казав, що дозорці помітили вже давно, як малі татарські коші потяглися до великих і татарські чамбули стали заїжджати далі, вони озлішали й посміливішали. Гнилка збирався залишити зимівник й податися кудись на Слобожанщину. Він бачив попереду збитки, а може й розор, і від того ним заволоділи ще більше похмурість і смуток.

Та й усіх козаків оповив смуток. Здавалося, один Марко не помічав того: баляндрасив, і сміявся, й навіть кепкував з тих, що гомоніли про близьке татарське нашествя. Його мовби підносило щось, гірке й веселе воднораз, він чомусь почувався, як зайшлий сміливий чоловік на чужій пожежі, ходив околясом, кепкував, піджартовував, спробував подратувати короткошийого, з гострими і довгими, наче штилі, рогами бугая, що ходив у міцній загорожі, той ревнув, недобре подивився на козака, кілька разів кинув широкою, як сковорода, ратицею землю собі на спину, а тоді буцнув крутим лобом з кучериками біля рогів, аж затріщало вір'я, і Марко ушився під регіт козаків. Вечеряли в дворі біля призьби на широкому рядні. В казані парувала юшка з галушками, скупенький поставець кружляв по колу. Гнилка їв неохоче. Ключав носом, голова йому хилилася до колін. Раптом вигукнув, неначе уражений гедзем: «Аркань, Прокопе, жеребця, аркань!» Побачивши розсміяні очі, закліпав повіками, зніяковів; виловлював з казанка галушку, поквапливо жував, а далі очі йому заплющувалися і голова хилилася на груди. І знову: «Варко, Варко, вижени з клуні кури». Лаврін подумав: який то важкий лантух — Гнилчине багатство. Якщо збіжжя не придавить до землі, то висиплеться через дірку. Марко хотів пожартувати над Гнилкою, покласти йому в ложку замість галушки жабу, але Лаврін не дав. Гнилка небавом тут же, біля призьби, й заснув. Уранці Марко таки викинув фортеця, який ледве не обійшовся йому дорогим коштом.

Гнилчиха — дебела, товстонога молодиця — бігла з дійницею до корови, Марко перепинив її й запитав, чого вона не вийшла до нього увечері, як обіцялася.

— То я задурно дав тобі плахту! — Марко казав голосно, аби чув чоловік, котрий обтісував біля хліва новий дишель до котиги — величезної гарби. Гнилка витріщив вирла, збуряковів на рябому виду, з дишлем у руках пішов на жінку й на Марка. Запорожці одняли в Гнилки дишель, але скільки не розраювали, гніздюк не йняв віри, що то був жарт. Сікався до жінки, вигукував, що більше не підпустить до воріт жодного січовика. Прийшов осавул, пан Амбросій, послухав, узяв у когось із козаків з рук нагая, але Марко вже потягнув коня за ворота, й осавул тільки встиг покласти басаман на крижі Султану та довго скородив моркву навздогін Маркові. Лаврін наздогнав Ногайця, й вони полишили козацьку залогу, поїхали далі самі. Лаврінові туманила голову досада: вбив шпона Марко, невдатно вив'язав жарт. Марко ж сміявся, але щось заважало йому оддатися душею жартам і веселощам до кінця. Вони були неначе чорна нитка в блакитному шитві, що прядлась у майбутть і туманила Маркові день.

ПРОМИСЛИ ТА РЕМЕСЛО

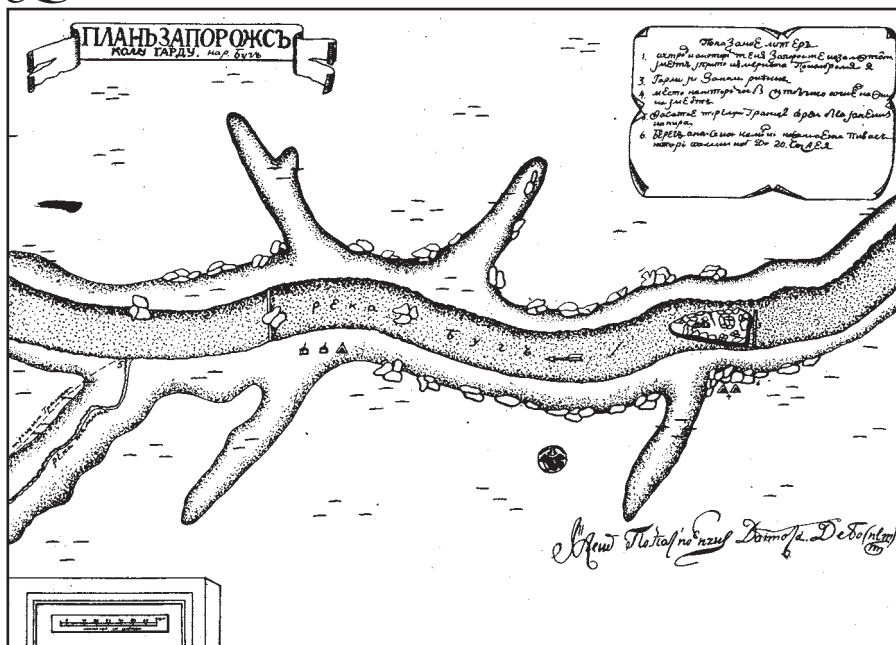
Економічний розвиток Запорозжя багато в чому характеризувався промисловою діяльністю козаків. Зрештою промисли були найзручнішою в умовах постійної загрози з боку кримських татар формою господарської діяльності, оскільки це заняття можна було порівняно легко відновити після чергового татарського набігу. Саме промислова діяльність у Нижньому Подніпров'ї сприяла виникненню запорозької вільної військової спільноти.

Одним із головних видів промислової діяльності, звісно, було рибальство, оскільки запорозькі степи мали розгалужену річкову мережу. Рибні промисли були поширені як на Дніпрі, Південному Бузі, Кальміусі та притоках цих рік, так і в дніпровських лиманах. Існують письмові відомості про рибні промисли в районі турецького Очакова і навіть на південь від нього. Запорозжці займалися рибальством і в Азовському морі. Ватаги запорозьких рибалок доходили й до берегів Кубані, що зачіпало інтереси місцевих козаків.

Про популярність рибного промислу свідчить, зокрема, той факт, що кожної весни на Запорозжя вирушали цілі гурти людей. Вони заповнювали Інгульську, Кальміуську та Бугогардівську паланки, де часто залишалися на постійне проживання. Улови риби в річках та озерах були в козацькі часи настільки високими, що рибним промислом поряд із запорозькими козаками тут займалися і поляки, й мешканці Гетьманщини, причому між ними не виникало конкуренції. У запорозьких водоймищах було так багато риби, що рибний промисел був спрямований на продаж. Одним із найбагатших на рибу місць був так званий Гард. Рибні промисли функціонували з весни до осені. Узимку ж ватаги рибалок ловили рибу поблизу Січі. Для охорони промислів та підтримання на них порядку із Січі висилали спеціальні, досить великі загони.

Порядок користування рибними угіддями встановлювався Запорозьким Кошем. Щороку за традицією рибні промисли перерозподілялися шляхом жеребкування між куренями, а точніше, приписаними до них козаками-рибопромисловцями. Формально кожен козак мав право заснувати рибний промисел. Але скористатися таким правом міг далеко не кожен, бо для цього потрібні були чималі кошти.

План запорозького Гарду на Бузі (з карти XVIII ст.)

Найдорожче коштували рибальські снасті. Основними знаряддями риболовлі на запорозьких промислах були невід, косяк, ятір, мережа і самолов, які коштували у XVIII ст. 150–200 карбованців (для порівняння: жалування переважної більшості чиновників тогочасної Росії не перевищувало 30 крб на рік, а ціна найманої сільськогосподарської праці на тому ж Запорозжжі становила 3–4 крб за сезон). А ще потрібен був човен (каюк, дуб), який коштував до 25 крб. Ще 100 крб мали коштувати діжки, шаплики, кошики, казани, ножі та інше допоміжне знаряддя для рибного промислу. Сам тільки запас солі для обробки риби обходився рибпромисловцям у 150 крб. Це вже не кажучи про гроші на будівництво повіток, складських та жилих приміщень, на столи для обробки риби, запаси харчів для рибалок тощо. Таким чином, усе необхідне для заняття рибним промислом коштувало у XVIII ст. не менш ніж 500 карбованців¹.

¹ Голубуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775. — К., 1961. — С. 265–266.

З усіх рибних місць найкращим вважався Дніпро. У ньому рибним промислом займалися від порогів до лиману, а також у самому лимані. Найбільше ловилася риба навесні та восени, хоча її промишляли цілорічно. У Дніпрі ловилися лящ, короп, щука, судак, тарань, окунь, бичок та інші види риб. Червону рибу (або як її називали на Запорозжжі «чорну») ловили у Дніпровському лимані, у Дніпрі рідше. Це були осетри, білуга, чечуга, пістряга, соми. Лише у лимані промишляли камбалу, скумбрію, оселедця. Линів та карасів ловили в річках, що впадають у Дніпро, і в озерах, наближених до річок.

Д. І. Яворницький, спираючись на відомості, отримані від очевидців, докладно описує процес рибного промислу:

«Очевидець Василь Зуєв переказує цінні й нічим незамінні дані про рибальство у запорізьких козаків. За його словами, головним знаряддям його були: неводи, косяки, мережі, самолови, крім того, звичайні великі й малі рибальські сіті. Неводи були дуже поширеними у запорізьких козаків, вони сягали 200 сажнів у довжину, не рахуючи мотузків, що їх прив'язували до боків, і вони були або такі самі, або й довші за сіті. Їх використовували для ловитви всілякої риби в усілякий час, «а наипаче в погоды», у Дніпровському лимані; виняток робили тільки для великої риби; її ловили особливими 50-сажнівими сітками з більшими, ніж у невода, вічками; до цих сіток брали інші, з дещо більшими вічками і просували у перші сітки крізь другі у вигляді рукавів, що їх рибалки звали «проріжі». Складеною таким чином сіткою ловили одночасно й велику, й дрібну рибу. Косяками називали великі сітки, завдовжки близько 40 й завширшки близько трьох сажнів, з вічками у квадратний піваршин, зв'язаними з тонких мотузків; до одного боку косяка прив'язували важкі камені, до другого — пучки сухої куги й опускали його у воду серед відкритого лиману; камені змушували його занурюватися у воду, а куга — стояти стіною. Косяк був розрахований лише на ту рибу, яка плаває на самій глибині лиману; опустивши в воду, його залишали на цілу добу; через добу витягали з води і вибирали рибу, котра заплутувалася між його вічками. Витягнувши рибу з вічок, її вбивали довбнями. Мережами звали ті самі косяки, лише з дуже дрібними вічками; вони були розраховані на молодих осетрів, пістряг і велику білу рибу. Самоловом звали довгий товстий мотузок, до якого знизу прив'язували кілька каменів і багато невеличких мо-

тузочків завдовжки в сім «корхів» чи п'ядей з гострими гачками на кінцях, а вгорі, також на окремих мотузочках, пучки куги чи поплавці для утримування гачків у перпендикулярному положенні на певній відстані від дна ріки. Самолови були розраховані на великих білуг та осетрів: пропливаючи повз гострі гачки у воді, риба спочатку чіплялася за один із них, починала битися й зачіплюватися за інші. До перелічених знарядь інші свідки додають ще один оригінальний метод риболовлі — за допомогою річкової видри: зловивши маленьку видру, запоріжець привчав її до того, щоб вона, мов кіт, лягала біля його ніг і навіть спала разом з ним під одягом, котрим укривався козак. Виростивши таку видру, запоріжець використовував її для риболовлі: вона входила у воду, здобувала там рибу й поверталася з нею до свого господаря, роблячи це кілька разів підряд.

Здобуту рибу запорізькі рибалки готували і збували таким чином: спіймавши рибу, запорізькі промисловці або відразу збували її свіжою, або готували про запас, якщо риболовлю не брали на відкуп прибулі промисловці. При цьому спосіб приготування червоної риби був одним, білої — іншим. Спійману червону рибу насамперед патрали, при цьому жир, ікру і клей складали окремо, тушу окремо. Потім останню мочили в лимані, навесні, за холодної води, протягом доби, влітку — протягом кількох годин. Витягнувши з води, рибу розплатували, надрізували в кількох місцях і «круто» засипали в надрізи солі; після соління «банили» у воді, далі в'ялили на сонці, а іноді, крім того, розкладали її вранці на росу, щоб у ній не заводилися черви. Останнє робили навіть улітку. Відділену від риби ікру або залишали для власного вжитку, або ж готували на запас для продажу. В першому випадку вибирали переважно ікру севрюги, білуги й осетра; очищали її від перетинок перетиранням крізь дротяне сито й солили, як кому було зручно, на свій розсуд. У другому випадку готували лише паюсну ікру, зернистої ж взагалі не вміли робити.

Вийнявши з риби ікру й навіть не очистивши її, а лише обсипавши сіллю, вони складали її шарами в діжку аж до верху, і на верхній шар клали важкий гніт, просоливши так ікру певний час, виймали окремими шарами, банили у воді і в'ялили на сонці, доки вона не ставала твердою, і потім або продавали її на місці, або везли в Очаків. Жир з червоної риби вирізали або смугами, або шматками, солили і вживали з хлібом як шинку. Клей з риби виймали шматками, спочатку пров'ялювали

його на сонці, потім здирали верхню шкіру, збирали в чотирикутні плитки і так, без якогось обварювання, продавали.

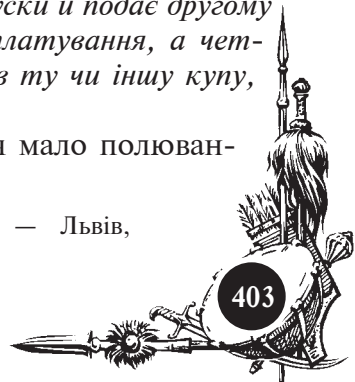
Майже так само готували й білу рибу. Наловивши достатньо кількості білої риби, промисловики також спочатку чистили її, потім патрвали, розплатували, робили надрізи, далі складали в окремі купи за величиною: велику до великої, малу до малої... Приготовану таким чином білу рибу солили кожену зокрема, потім складали в діжки, давали трохи постояти так, далі знову виймали з діжки, банили у воді, нанизували на мотузки й розвішували на сонці, спеціально вибираючи для цього ясні дні і вітряну погоду. Пров'яливши в такі дні рибу протягом трьох, а в негодю протягом семи днів, швиденько знімали, намагаючись уникнути гарячих безвітряних днів, коли риба швидко висохнувши, робилася крихкою. Відділені від білої риби жир, нутрощі скидали в одну діжку й залишали в ній до того часу, коли закінчували з рибою, тобто на кілька днів; за цей час нутрощі псувалися, але від них відділявся жир, що не псувався нітрохи. Закінчивши з рибою, бралися й за нутрощі: їх викидали в один великий казан, заливали водою й варили. За якийсь час казан відставляли з вогню і знімали жир, що спливав на поверхню. Його солили й відправляли на продаж. Крім соленого жиру збирали і свіжий жир, але його відразу використовували до їжі»¹.

Зазвичай на рибному промислі було 12–15 робітників. Власники промислів не завжди брали участь у рибальстві. Промислами керували спеціально найняті для цього особи. Запорозький рибний промисел являв собою своєрідну мануфактуру, оскільки в його основу був покладений принцип розподілу праці, що вимагав від робітника спеціальних навичок, певної професійної вправності. «Дивлячись на кількість риби та її дрібноту, — зауважує очевидець, — не можна не дивуватися, як спритно все це діється: один чистить її від луски й подає другому для патрання; цей кидає третьому для розплатування, а четвертий карбує чи надрізає на боках і кидає в ту чи іншу купу, залежно від її величини»².

Деяке значення в економіці Запорозжя мало полюван-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 287–288.

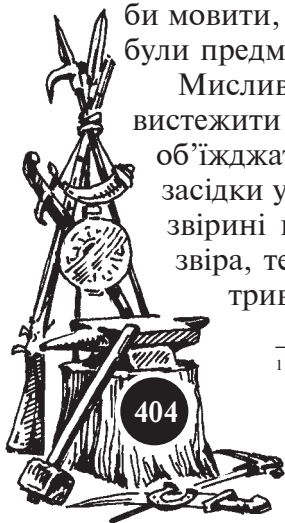
² Там само. — С. 288.

ня. Як уже зазначалося, тут було багато звірів і дичини. На Запорозжжі існувала окрема верства людей, що займалися мисливством. Вони жили переважно у Бугогардівській паланці, мали свій курінний устрій і підпорядковувалися окремому отаманові, який обирався з їхнього середовища. Роль мисливства на Запорозжжі у Топографічному описі 1774 р. визначалася таким чином: *«Є ж досить промишляючих і звіриною ловлею — ставлячи в багатьох місцях заліза (капкани) і ними лисицю, вовка, зайця ловити вдається, а хтось з рушницями і собаками за тими ж звірами та птахами, а їх ловлять і сітками, і хоча зрідка, однак, б'ють з рушниць і диких коней, і сугаков і диких кіз, а за свинями й кабанам майже мисливства не мають. Заліза ставлять і у воду і трапляють досить ловити видри»¹.*

Мисливством займалися не козаки-одинаки. Як і на інших промислах, так і в цьому вони об'єднувалися у ватаги. Для звіроловства були необхідні значні кошти — на придбання коней, рушниць, пороху, пасток, харчів тощо. Ці суми також вимірювалися сотнями карбованців. Отже, забезпечити мисливську ватагу всім необхідним могли, вочевидь, лише заможні козаки. Вони й виступали організаторами запорозьких звіроловних ватаг, власниками їхнього майна. Всі ж справжні мисливці були по суті лише найманими робітниками. Мисливство, як і рибальство, мало товарний характер, оскільки продукція цього промислу також здебільшого відправлялася на ринок. Для запорозьких мисливців важливим було не стільки м'ясо впольованих ними тварин, яке козаки взагалі не цінували, віддаючи перевагу рибним стравам, скільки хутра, які були для них, так би мовити, другим загальним еквівалентом після грошей. Хутра були предметом торгівлі, мита, подарунків та одягу.

Мисливство на Запорозжжі було нелегкою справою. Щоб вистежити звіра, особливо в зимовий період, необхідно було об'їжджати чи обходити величезні степові простори, робити засідки у глибоких балках, зазирати в темні яри, відшукувати звірині нори, розставляти сіті й капкани, а часом, женучи звіра, терпіти холод і голод, влітку спеку і спрагу упродовж тривалого часу. Такі зусилля часто винагороджувалися,

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 272—273.

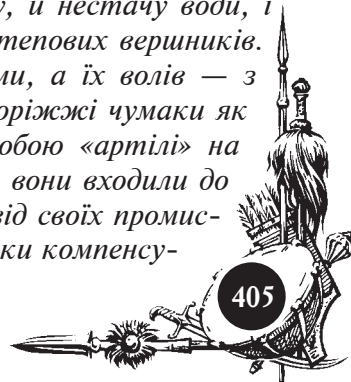
оскільки, як правило, мисливці поверталися з багатою здобиччю. Слава про мисливські успіхи запорозьких козаків приваблювала в їхні краї багато мисливців з України, Польщі й Росії. З останньої у запорозькі степи часом приїжджали мисливці з царського двору, яким запорожці всіляко допомагали.

Менш розвинутим, ніж полювання на звірів, у запорозьких козаків було птахоловство та полювання на дичину. В усякому разі воно не стало предметом торгівлі. Козаки вирушали в степ полювати на дичину тільки у крайньому разі, коли не вистачало інших видів харчування.

Важливу роль у господарському житті Запорожжя, як і України загалом, відігравав чумацький промисел. Слово «чумак», як вважають дослідники, походить від слова «чум» — ківш, яким мандрівники пили воду під час далеких переїздів. Але можливо також, що воно мало й татарське походження. Цим словом називали візника. Деякі виводять цей термін від слова «чума», оскільки під час подорожей українців до Криму вони часто заражалися цією хворобою, а потім занесли її на Запорожжя та в Україну.

Про чумацький промисел на Запорожжі багато розповідається у Д. І. Яворницького:

«Чумацтво було надзвичайно цікавою рисою економічного життя як власне Запоріжжя, так і всієї України; це зародок національного українського купецтва, заснований на засадах суто товариської асоціації. Воно зародилося набагато раніше за появу на дніпровському Низу козацтва і навіть послужило прототипом самого козацтва, адже перші чумаки були і торговцями й промисловцями, й водночас воїнами. Зародившись ледь помітно в історії, чумацтво з часом розрослося до великих розмірів; чумаки поступово виробилися як тип здорових, міцних і безстрашних промисловців, здатних знести й літню спеку, й нестачу води, і відсутність харчів, й напади різних хижих степових вершників. Тому чумаків слушно порівнюють з бедуїнами, а їх волів — з верблюдами дикої й пустельної Аравії. У Запоріжжі чумаки як торговці і промисловики утворювали між собою «артілі» на засадах повної асоціації чи товариства, а як вони входили до складу низового товариства, весь прибуток від своїх промислів сплачували у військовий скарб, а свої збитки компенсували з військової скарбниці.

В Крим по сіль. Худ. В. Радомський

Протягом довгого історичного життя українське чумацтво виробило собі й певні прийоми переміщення своїх товарів з одного місяця в інше «одвічними» шляхами широких степів. Лець сховався сніг після зими, лець з'являлася травиця з землі, лець заревіли чумацькі воли, виходячи з-під повітки після довгої зими, як уже заріпили довгі мажі, добрі паровиці, й чумаки стали збиратися на майданах за слободами у довгі валки. Склавши на небагатьох возах необхідні для мандрівки припаси або харчу — пшоно, хліб, сало, гречану крупу, а також приготувавши необхідне кашоварське причандалля — казани, тагани, сокири, ложки, салатовки, чумаки рушали в дорогу. Попереду інших рушав віз, запряжений найкращими сірими здоровими й лискучими, «як з води», волами, часом із золоченими й прикрашеними кольоровими стрічками рогами, а у святкові дні між рогами приліплювали дві воскові свічки.

На ньому сидів сам «батько-отаман, пан-господар», а відразу біля нього півень, що сповіщав чумакам час дня і ночі. Отаман завжди йшов попереду; його обирали всією артіллю як людину досвідчену, бувалу, яка знала всі шляхи, вміла передбачити всі небезпеки. Він вказував усій валці дорогу, піднімав їх у путь, зупиняв валку для відпочинку, визначав нічних і денних сторожів, розбирав сварки між ватажками й турбувався про відвернення несподіваних нападів з боку різних

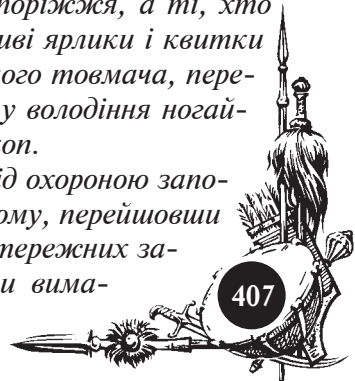

степових харцизів. Найважливішою після отамана людиною був кухар, чи кашовар: він зберігав усю харчу та кашоварські знадоби, готував страву чумакам до снідання, обіду, полудня й вечері. Для безпеки в дорозі всі чумаки мали рушницю й довгі списи, а свої гроші ховали або в гамани на грудях, або на колісні ободи під шинами.

Щовесни запоріжці виглядали українських чи польських (мається на увазі з Правобережної України) чумаків; пишучи часом своїм депутатам, які були в Петербурзі з різними справами, вони повідомляли: «ватаг ще немає», «ватаги вже потрохи їдуть і везуть хліб та горілку», «ватаг така сила, що навіть припаси в Січі у Микитиному подорожчали». Біля самих кордонів запорізьких вольностей чумаків зустрічала особлива козацька команда й допомагала їм переправлятися через ріки, насамперед через Дніпро, якщо чумаки йшли з України, чи через Буг, якщо вони рухалися з областей південно-західної Польщі. Переправившись через Буг, вони сплачували певне мито — «мостове», приходили в Гард, брали тут для безпеки в дорозі й орієнтації конвой з військовим перначем, військовою печаткою, прикріпленою до перначка, чи взагалі якимось буздиганом (символом влади), і рухалися далі вглиб запорізьких вольностей, причому знову платили «мостове» за переправи поромами й за переїзди гатями й містками. Скрізь, де лише проїжджали чумаки, їх зустрічали гостинно і козаки-зимівчани, й особливо шинкарі й корчмарі, у яких чумаки могли знайти собі й добрий обід, і добру горілку, а для своїх волів свіжу пашу й холодну воду з криниці чи копанки, викопаної біля будь-якого зимівника. Кілька разів змінивши конвой і щоразу заплативши їм особливий «ралець», чумаки врешті діставалися або до Микитинового, або до Кодака; тут вони зовсім відпускали конвой, вносили певну суму за проїзд запорізькими землями у військову скарбницю і на якийсь час зупинялися. Після короткого перепочинку ті, хто їхав на Дон по рибу, переправлялися через Дніпро біля Кодака й рухалися далі східними степами Запоріжжя, а ті, хто їхав по сіль, отримували в Микитиному особливі ярлики і квитки татарською і турецькою мовами від запорізького товмача, переправлялися через Дніпро й далі вже вступали у володіння ногайських татар, тримаючи путь на місто Перекоп.

До цього часу чумаки йшли безтурботно під охороною запорізького конвою; тепер же вони йшли самі й тому, перейшовши запорізький кордон, відразу вживали різних остережних заходів на різні випадки: для остороги від чуми вима-

щували свої сорочки й штани дьогтем, а для безпеки від степових харцизів заряджали рушниці й виймали з возів гострі списи; у ногайських степах чумаки весь час були насторожі. У випадку несподіваного нападу з боку харцизів, гайдамаків та різних степових хижаків чумаки відразу влаштовували зі своїх возів табір, і керовані артільним отаманом, відбивалися від злих людей. Зазнаючи часом різних злигоднів від нападів харцизів, чумаки нерідко терпіли «нечуваних образ» і від самих татар; татари змушували їх сплачувати великі суми за переправи через річки Білозірку, Рогачик і Каїрки — від 5 до 30 копійок мостового, а часом брали плату і в тих місцях, де води взагалі не було і де ріку переїжджали возами як сухий яр; часом у них відганяли з пасовищ волів, вимагаючи потім викупу по півтора карбованці за голову, як буцімто за знайдену в дикому степу худобу; часом взагалі крали волів, відганяючи їх у свої аули. З такими труднощами добиралися козаки до Перекопської вежі; тут кримчаки вже чекали чумаків, радіючи з їхнього приходу, оскільки чумаки приносили немалий прибуток скарбниці кримського хана»¹.

На зворотному шляху чумацькі обози також зустрічала козацька варта і супроводжувала їх через свої володіння.

Чумацькі валки були свого роду «далекобійниками» тих часів. Навантажені хлібом, сіллю, рибою, олією, тютюном, шкірами, вовною, смушками тощо, вони вирушали на віддалені ринки, звідки на Запорожжя доставляли предмети ремісничого та мануфактурного виробництва, горілку та ін. Запорозьких чумаків можна було зустріти в багатьох місцевостях Росії, Польщі, Криму, Молдовії, у турецьких провінціях і т.д.

З чумацьким промислом був тісно пов'язаний соляний. Сіль видобували у Дніпровському лимані, в Прогноях, а також в межах Кримського ханства. На соляних промислах працювало кілька тисяч козаків. Часто козаки, що працювали на соляних промислах за межами Запорожжя, наприклад у Криму, залишалися там на цілий рік. Так, в ордері Коша інгульському полковникові Степану Блакитному від 22 квітня 1763 р. міститься: «Відомо в Коші, що запорізькі козаки над Лиманом і над Дніпром у Кримському кордоні зимувати збираються, де для зимівлі і землянки й інші притулки у множинному числі готу-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 297—299.

ють». Кіш наказав повернути козаків на Запорозжя у зв'язку з тим, що очаківський каймакан заборонив їм там зимувати¹. Однак козаки не захотіли виконувати цей наказ.

Певне місце в господарському житті Запорозжя посідало бджолярство. Найзручнішими місцями для облаштування пасік були урочища біля Дніпра, Інгулу та Громоклії, де запорозькі козаки збирали багато меду. У запорозьких козаків цей промисел дуже шанувався. Бджіл вони називали «божими мушками», а пасічника — «угодною Богові людиною»². Бджолярством часто займалися літні козаки, у яких вже не вистачало сил на щось інше. Відомо, що пасіки мав найвідоміший запорозький отаман Іван Сірко. Під кінець життя він відійшов на одну з них в Грушівці, де 1680 р. й помер. Бджолярство давало козакам багато вигоди: стільники вживалися в їжу, з меду готувалися напої, віск використовувався для виготовлення свічок як для січової церкви, так і для монастирських і парафіяльних церков.

Певного розвитку досягла на Запорозжжі ремісницька справа. Головним ремісничим центром у краї була, звичайно, Запорозька Січ, де на середину XVIII ст. проживало кілька сотень ремісників. *«Всілякі ремісники, потрібні для козаків... знаходилися в Січі й промишляли цим або деякі з козаків або з інших людей... Перед Січчю була велика слобода, в якій люди такі жили домами»*³. Тут жили шевці, кравці, ковалі, гончари, столяри та ремісники інших спеціальностей.

Ремісники селилися не тільки в Січі, але й у паланках, зокрема в Кодаку, який у деяких запорозьких документах згадувався як місто. Відомо, що кодацькі ремісники виготовляли на продаж сільськогосподарські знаряддя, в тому числі й плуги. Помітне місце серед запорозьких ремісників посідали майстри-одинаки, які, шукаючи заробітку, ходили по слободах та зимівниках. На це їм видавалися від Коша відповідні дозвільні документи (білети). Такі мандрівні ремісники бралися за будь-яку роботу. Про це, наприклад, свідчить біографія козака Переяс-

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 276—277.

² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 289.

³ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 278.

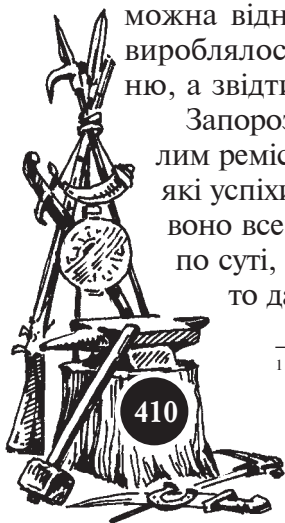
лавського куреня Івана Обдули, якого допитували у військовій пушкарні 2 квітня 1762 року.

Родом із села Серединої Буди, Ніжинського полку, Обдула після смерті батьків «в різних малоросійських містах на заробітках майстерністю шевською жив роки з 10, а потім пішов на Запоріжжя в курінь Переяславський за бувшого отамана Гаркушу, чому буде років з 4, куди за приходом жив у різних козаків, працюючи прописаною майстерністю..., минулого року від великого посту в курінного титарівського Левка Богаценка в зимівник, що стояв біля річки Базавлук, з половини ловив рибу і на косьбі сіна жив до серпня місяця, а від того часу жив в Січі, бадаючись шинковим, соляним та іншим промислом, аж до квітня місяця 1761 року, а після того, залишивши той промисел, пішов назад в Базавлук до курінного переяславського Лазаря Поганюка для прожиття там, де жив до червня місяця, а звідти поїхав з курінним переяславським Василем Гаркушею, та Сидором... в Прогной сіль громадити і громадили до серпня місяця, звідти поїхав в Очаків і там він, Обдула, розрознясь від них, жив з курінним корсунським Іваном Ткачем за Очаковом, в море, добуваючись на рибі до сього 762 року, а після того жив в Очакові, працюючи шевством з будучими там польськими шевцями до місяця березня»¹.

Але поряд з мандрівними майстрами дедалі більше ставало й тих, хто працював у стаціонарних майстернях. Часто в них були робітники, а в деяких ремісників у майстерні працювало по 10–15 осіб.

У XVIII ст. на Запорозжі з'явилися підприємства напів-ремісничого напівмануфактурного типу. До деякої міри до них можна віднести млини, які мали при собі сукновальні. Сукно вироблялося на сукновальні, потім йшло в кравецьку майстерню, а звідти у вигляді готового одягу — на ринок.

Запорозький Кіш дбав про розвиток ремесла в краї. Прибулим ремісникам він надавав певні пільги. Та незважаючи на деякі успіхи ремесла на Запорозжі, особливо в період Нової Січі, воно все ж таки було порівняно мало розвинуте і не виходило, по суті, за межі виробництва, продукція якого задовольняла, і то далеко не повною мірою, лише місцеві потреби.

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 280.

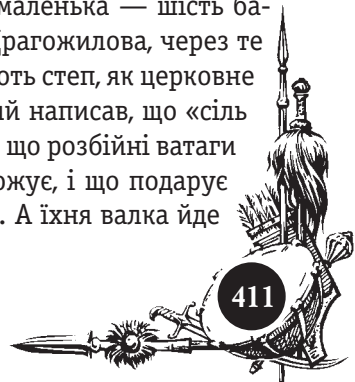

Уривки з твору Ю. М. Мушкетика «Яса»

Гарно мандрується Сироватці з січовими чумаками, з веселим отаманом Драгожилом. Тільки тут, на високому чумацькому возі, Мокій Сироватка зрозумів, яка велика земля і яке безконечно високе небо, яка похаплива й клопітка проти них людська душа і як їй не вистачає спокою та волі. Багато йому передумалося, пересіялось у пам'яті за ці дні, часом те, що колись мав за зерно, виявилось згонинами, а те, що мав за одвійки, — зерном. По-іншому тече в дорозі думка, інакше приймає в себе світ душа. Думка йде врівень з воловою стопою і з жайвороновою піснею, що мовби навічно повисла в небі. Їй довшає світ, і ширшає, розпросторюється. Ніхто не знає так, як чумаки, неба, хіба, може, мореплавці, ніхто не переміряв стільки землі, нікого так не вітають по селах молодиці та діти, ні на кого не налаштовано по байраках стільки засідок. А ще ніхто не знає стільки пісень, як чумаки, а надто чумацький ватаг Семен Драгожил. Не випускає Семен з рук бандури, в нього навіть воли веселіше йдуть під пісню. Неначе святий, сидить, підібгавши під себе ноги, в передку воза Драгожил, і легіт-вітер ворухить його пишні, розчесані на два потічки вуса. Тільки коли-не-коли мацне себе по животу, чи не згубив широкого череса, в якому гроші на всі довгі милі в татарській землі — за переправи і за водопої — мостове, поромне, криничне, а також за пашу, а основне — плата за сіль, золотії й срібнії таляри. Та як може згубити — почуває ту вагу повсякчас, й черес той можна зняти, тільки порішивши отамана. А порішити його нелегко.

А степ — зелений та буйний, аж співає серце. Встане з-за моря, з того краю землі, сонце, й заіскрить він росами, й ударять у срібні литаври жайворони, і настане така краса та благодать, аж страшно стає, що люди не бачать її — толочать кіньми і поливають кров'ю, що їм просто ніколи за своїми клопотами натішитися божими щедротами. Їдуть, ремигають воли, їхні тіні, неначе гори, пливають по траві. Валка чималенька — шість батових, шістдесят одна пара волів, одна батова — Драгожилова, через те має підпомічника. Їдуть веселі чумаки, вони співають степ, як церковне вино, а ще ж їм радісно, бо каймакам¹ перекопський написав, що «сіль цього року сіла добре, води й трави на путі багато», що розбійні ватаги виловлено всі, й чумакам у дорозі нічого не загрожує, і що подарує каймакам першій валці два вози солі безкоштовно. А їхня валка йде

¹ Каймакам (тур.) — управитель округи.

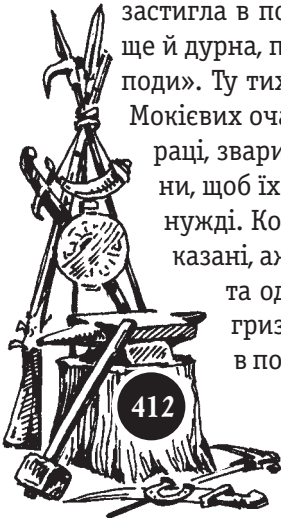

перша, чумаки вже впевнилися в цьому, й мажі їхні четвероволові котяться швидко, й гребла для солі на мажах нові, і отаман мудрий та веселий. І співають вони влад, славлять піснею день.

Сироватка до співів мало вдатний, слухає та думає. Ввечері перший зіскочить з воза, назбирає хмизу, сухої нехворощі-залізняку, що спалахне жарким полум'ям і обпалить обличчя, принесе води, а інколи й воли попасе вночі. Його Савур іде в поводі за возом, він за ці півтора тижня аж на крижах набрав. А ще Сироватка розважає чумаків бувальщинами зі свого сторожового життя, розповідями про нечистого та інше відьомське кодло, збреше так, мовби щодня стрічався з рогатим око в око, він же тільки раз вицупив його за хвоста з-під греблі. Розважає чумаків Мокій, а думка його кружляє, як чайка над поруйнованим гніздовиськом, покигиче тут, одлетить у дальину й вертається знову. Й слухати скрип чумацьких коліс козакові вже недовго. Допитавшись на Січі, де стоїть зимівник Мартина Драпака, він поїхав з чумаками, котрі прямували через ті краї. З чумаками й ситіше, й безпечніше, й не так нудно, як самому. Сироватка сподівався вивідати у Драпака щось певніше про Лавріна. Може, той знає, куди того повели чи хоч яким побитом Лаврін прибився на Драпаків хутір. Якщо сина басурмани погнали на Перекоп, можна буде через чумаків або через козацьких товмачів запитати в перекопського мурзи, де він зараз є, й спробувати викупити. Викопає Мокій свої гроші у Військовій Скарбниці, трохи докладе кіш чи сам отаман. Коб тільки той Драпак сказав правду. А може, й сам зв'язаний якоюсь ниточкою з татарами, тоді перемову треба починати з ним.

Димить сивим маревом степ, і стали на овиді хмари, неначе високі церковні бані, аж хочеться на них помолитися. А потім на баню сідає райська птиця, й, тільки придивившись пильно, пробудившись від сон-замрії, Сироватка бачить, що то не райська птиця, а хохітва дрібно тріпоче крильцями, застигла в повітрі. Гарна птиця хохітва, думає Сироватка, велика, гладка, ще й дурна, переловив він їх сильцями біля Сліпої, «прости мені за те, Господи». Ту тиху лагідність мандрівки надщербила пригода, яка сталася на Мокієвих очах і з його участю. Зупинилися якось чумаки в зеленому байраці, зварили вечерю, поїли, й Мокій поніс до копаночки порожні казани, щоб їх помити. Поставив під кущиком, а сам на мить одвигнувся по нужді. Коли вертався назад, то побачив: щось шкрябається в більшому казані, аж той ходить ходуном. Спочатку Мокій подумав, що то собака, та одразу й розупевнився: бабралася в казані, вишкрябуючи, вигризаючи рештки каші, людина. Мокій не став кликати когось собі в поміч і не став лякати кашоїда, а підійшов ближче й тихо мовив:

— А чого ж це ти, чоловіче, наче пес, вилизуєш чужі казани?

Постать одхитнулася, й на Сироватку знизу вгору глянуло обличчя, та таке марне, таке заросле й обсинцьоване, аж старому козакові стало страшно. Й одіж на парубкові була пошматована, пошарпана, крізь дірки світило тіло.

— Хто ти такий, парубче? Звідки ти взявся? — запитав Мокій.

Парубок мовчав. Він не кинувся на Сироватку й не втік, — либонь, міра його душі переповнилася вщерть. Бо якусь мить він ще сидів на землі, скулившись по-сабачому, зчепивши на колінах руки, а тоді враз похитнувся й заплакав. Це було дуже дивно, й Мокій присів біля парубка, спробував його заспокоїти:

— Отакої. Козак, парубок і... в плачі.

— Я... не козак, — схлипнув парубок. — Я од пана втік. Філоном мене звати.

Схлипуючи, похлинаючись сльозами, перескакуючи з одного на інше, Філон почав оповідати про свою долю, про лиха, яких зазнав останнім часом. Він сам нестямився, як це сталося, не знав, чому оповідає цьому старому чумакові чи козакові про свої злигодні. Либонь, прийшла пора оповісти будь-кому. Він оповідав і сам дивувався тому, що сталося з ним, не вірив, що подолав стільки верст, стільки перепон. Ховався в лісах, спав під копицями, годувався вим'ятим з колосків зерном, і знову хижі ловці нападали на його слід, і знову він утікав. Пробирався на Січ, добився аж сюди й двічі натикався на шляхетські залоги, які заступали всі дороги на Запорозжя, і вже не сподівався туди добутися. Йому вже мовби все й байдуже, але ж носить хрест на шиї, і жива душа сама не йде з тіла.

Довго слухався його Сироватка й спогадував власне панщинне життя, спогадував пана Казана-Казановського, й захлипало його власне серце, й затремтіли десь близько-близько від очей сльози.

— Почекай, хлопче, може, щось зметикуюмо гуртом, — мовив.

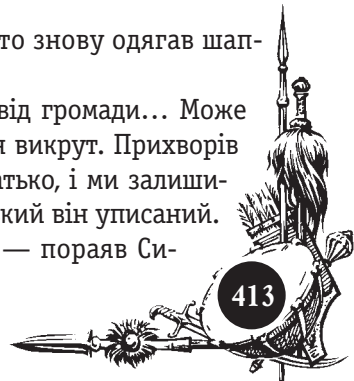
Він покликав Драгожила й переповів чумацькому отаманові все, що почув від парубка.

— Треба нам доправити його до Микитиноного перевозу, — сказав на закінчення.

Драгожил довго чухав потилицю, то здіймав, то знову одягав шапку. А тоді мовив:

— Дуже це небезпечно, бо ж не сам я їду, а від громади... Може все прахом піти, але коли така справа, є у нас один викрут. Прихворів у нас на самому початку чумак Микола, Оверків батько, і ми залишили його в Мар'янівці, в родичів. А в компукт чумацький він уписаний.

— Тоді нехай оцей парубок і буде Миколою, — пораяв Сироватка.

— Воно то так... Але ж Микола сливе дід.

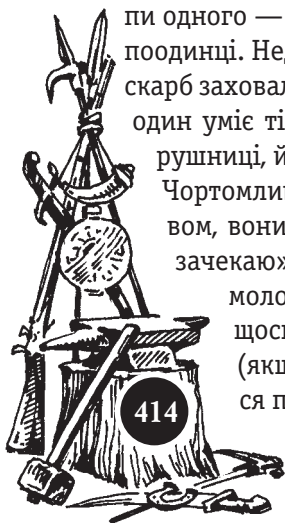
— А хіба в Філона на пиці написано, скільки йому років і чий він син, а тепер батько? Перемінімо чумаків на возах, хтось із старших стане Миколою, Оверко залишиться Оверком, а оцього парубка наречемо ім'ям того чумака. Та й по всьому.

— А так, — погодився Драгожил. — Кебетливий ти. Ходімо ж та порадимосся гуртом.

Чумаки довго радилися й прийняли Сироватчину пораду, а той потім нагодував Філона таранею та хлібом із салом й одягнув у стару, але позалатувану чумарку, яку мав у запасі, й випросив в одного з чумаків для Філона чоботи. А тоді помовчав і сказав сумно: — Як не знайду свого сина й вернуся на Січ, може, станеш моїм сином. Ти один тепереньки на весь світ, і я, мабуть, один.

Опівдні Сироватка попрощався з Драгожилом та іншими чумаками, вони потягли курною, пробитою в травах дорогою прямо, а він повернув праворуч.

А ковалі знай кували, та не всі водно: хто шаблю-домаху, хто лемеша гніздюкові, хто кочетки для весел рибалкам з Орелі, хто підківки молоді на чоботи, а дід Слива свистілки та пищики — здитинів на старість; викує, посвистить, а потім роздає ті пищики дітям по хуторах. Кузні стояли над Чортотомликом, усі вряд, загнані в землю, закіптюжені, Сливина — безверха, жужелицю висипали на берег, і вона чаділа синім димом. Перед кузнями — потріскані жорнові камені, на них запорожці точать коси й шаблі, люблять також вони посидіти на тих каменях та погомоніти про нелегке козацьке життя-буття. Ковалі — майже всі характерники, любо з ними погомоніти, хоч трохи й страшно. Ковальське плем'я дружне й запекле. Зачепи одного — збіжаться всі. А треба — й чортові в морду плюнуть. Разом і поодиночі. Недарма кажуть, що то коваль з чортом у Чортотомлицькій могилі скарб заховали. Насправді ж ковальський скарб — руки. Всілякі є майстри, один уміє тільки коня підкувати, а інший викує коліща до французької рушниць, й жоден чоловік на світі не скаже, що викуване те коліща над Чортотомликом, а не над Сеною. Є такі ковалі, до яких люди плывуть плавом, вони одсилають їх до інших майстрів, а ті не йдуть, мовляв: «Я зачекаю». — «Так довго ж». — «Скільки буде». Ковалю чути по дзвону молота, а слава їхня лунає на сотні верст. Сірко й сам, коли йому щось треба, звертається тільки до Скуби, і ламає перед ним шапку (якщо йдеться про своє, власне), і погрожує нагаєм (якщо йдеться про громадське). За останньою кузнею — кілька гут-димарок,

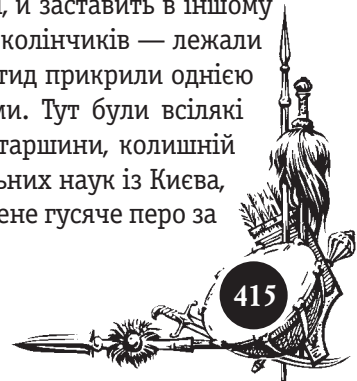
де переплавляють залізо, одна куріла, й двоє чубатих дужих ковальчуків волокли щипцями до води червону гуску — залізний зливоч пудів зо два. Від кузень і тут тягло гірким запахом заліза та криці, від пекарень слався запаморочливий запах свіжого хліба (пекарі саме кінчали випічку), обидва запахи сягали широкої базарної вулиці, намагалися потягти один одного. Не потинали, змішувалися, і так, перемішані, розсівалися по лузі. Дух хліба і запах криці одвіку ходять у парі.

Шинок, наче підпилий дід, що вийшов на перехрестя, обіперся на два костури й виглядає, з ким би посваритися. Але хоч і згорбилася, й осіла стара будівля, одначе ще міцна, з доброго дуба. Вікна, котрими витріщилася на майдан, завішені од мух розхвойданими мочулами¹, вітер ворушив їх, і від того здавалося, що то велика голова либає повіками. Під шинком — три великі липові колоди, покладені тут не без умислу: обсядуться на них братчики погомоніти, а тоді котромусь і закортить закропити балачку або запити якийсь дрібний гендель, чи й просто нашкрябають із глибоких кишень в кинуту просто на землю шапку на кварту-другу.

На гребені разочок голубів, поправляють пір'ячко, тирликають про щось стиха, й так само низками — на вишмульганих до гарячого блиску колодах — голоколінчики. А ще чимало їх пооблягалися на свіжому, після другого обкосу, моріжку. Ще одна колода — зоддалік, на ній статечно сиділи козаки. Біля них місця не було.

Ждан обвів поглядом голоколінчиків, і йому аж у горлі зашкрябало. Лише кілька чоловік зі всієї збірні не згубило людського чину: мали свити й чоботи, деякі були навіть при шаблях. На решті ж — тільки штани та сорочки (й на кожному шапка), а були й такі, котрі прикривали стид рушником або якоюсь мішковиною, обіп'явшись нею докруз стану. Та ще побликували мідні або олов'яні хрестики на волохатих грудях. Одежу давно пооддавали в заставу шинкареві, декотрі примудрялися заставити чоботи та жупани по кілька разів — випросить, буцім сходити до церкви, й заставить в іншому шинку. Надто привернули Жданову увагу троє голоколінчиків — лежали рядочком біля колод, голови покляли на шапки, а стид прикрили однією рогожею. Вигравали носами, наче пастухи дудками. Тут були всілякі молодці: козаки і аргатали, колишні посполиті і старшини, колишній підпаламар і навіть колишній студент всіляких вольних наук із Києва, єдиною ознакою вченості котрого лишилося обгризене гусяче перо за

¹ Рогожа з молодої липи.

вухом, бо в похвальбу, що володіє латинським і грецьким діалектами, ніхто не вірив. При Ждановій з'яві голоколінчики заворушилися, забликали на нього лінивими, неприязними очима. Ждан вже збирався вшитись звідси, як раптом на колоді посунувся дебелий, з великою кудлатою головою козарлюга у чистім, хоч і недорогім тузинковім жупані й сказав:

— Сідай, хлопче. У ногах правди немає.

Козак вочевидь не був голоколінчиком. Ждан оддав йому поглядом дяку, сів на лискучу колоду. Скопив очі на козака. Січовик схожий на ведмедя — такий же великий і кудлатий. Руки волохаті, і стріхами брови, і круглі очі-вирла.

Січовик поплямкав товстими губами й сказав:

— Бачу, зелений і на Січ прибився недавно.

— Недавно.

— Якого ж ти роду-племені? Як звати? Мене — Кирилом.

Ждан не встиг відповісти, як зашелестіло під шинком:

— Жмурко йде, Жмурко йде...

Через майдан дибав на довгих, негнучких ногах рибальський отаман Гринь Жмурко. Той отаман мав трохи кумедний вигляд — голова прикипіла до короткого тулуба, а ноги мав довгі — здавалося, того чоловіка вирізали з дерева, трохи не дотримавши міри. А Жмурко — бо приплющував очі. Він і зараз стулив їх — виднілися тільки вузькі, наче прокраяні різакон, щілини, ще й по всій піці розвезена байдужість, буцім Гринь вийшов так собі — прогулятися. Одначе Ждан небавом упевнився — байдужість була вдавана, а очі-щілини помічали все.

— Що, отамани-молодці, гарна нині вдалася погода, — мовив Жмурко й обвів щілинами очей виднокіл. — Дощу не навіє?

— Жабка зелененька ниньки стрибала по березі...

— І туман із Чортонлика курів угору.

— Зібралися на посиденьки чи для якої справи? — правив своєї Жмурко, він не поспішав, знав-бо, псяюха: що довше тягнутиме линву, то коротшою вона буде в руках козаків, — згодяться на меншу платню.

— Не глумися, отамане.

— Став могорич.

— Я ще, може, й не попливу, — вдавано монявся Гринь. — Бо й плисти ні з ким.

— Як то ні з ким, а ми! — захвилювалися голоколінчики.

— Поглянь, які молодці!

— Вже й не знаю, як бути. І риба, кажуть, погано йде.

— Вчора Хвесько приїхав, каже, є риба в лимані. Судака взяв чималенько...

— Воно можна б і спробувати... Собі на збитки... Ет, будь що будь, — вдав, буцім здається на прохання голоколінчиків.

— Став могорич! — гукали найнетерплячіші, але на них зацитькали.

— Треба домовитись за ціну.

— Ви мою ціну знаєте...

— Це весняна ціна, — сказав Кирило. — Тоді риба плавом пливла. А тепер спробуй її добути...

— То й чекай весни.

І затнувся. Жмурко поводився хазяйновито, нахабно, одначе за тією нахабністю ховалася й деяка осторога — рибальський отаман січових голоколінчиків трохи й боявся.

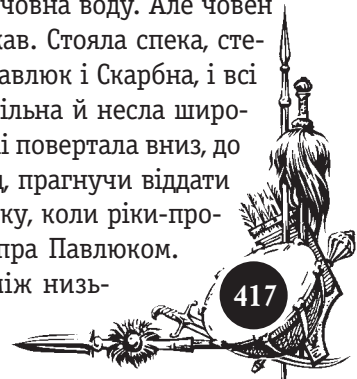
Довго сперечалися, отаман трохи поступився, а тоді почав набирати ватагу. Диво, першим, кого він назвав, був Кирило Кайдан. Далі вказав ще на двох козаків, які не пропили чину, за ними — на Ждана, на тих козаків, що сиділи на колоді оддалік.

Назбирав ватагу чоловік на двадцять. Ті, хто не потрапив у ватагу, загаласували, обкладали Жмурка крутою лайкою, погрожували, одначе тепер за його спиною стояла міцна оборона, сказати б — сердюки, як у короля чи султана, й він нікого не боявся, огризався й собі. Голоколінчики вимагали могорича, але Жмурко сказав, що могорич буде вже на острові, знав: після могорича ватагу не зібрати. З Чортомлика, обкружлявши увесь січовий півострів, підігнали величезного човна на два демена і тепер із старої дубової комори, аж за дорогою, носили до Підпільної бочки з сіллю й катраном, зрізи, вагани, сітки великі й малі, і неводи звичайні і велетенські — матули, у яких крила-подоли по десять сажнів, і всіляке інше начиння.

— Горілку не забудь, отамане, горілку! — нервово гукали голоколінчики.

Горілку в окованому залізними обручами барилі котив сам отаман з двома крамарчуками. Біля того барила він і сів у чозні. Жданові, як наймолодшому, дали в руки шполик — вичерпувати з човна воду. Але човен був новий, добре просмолений — води не пропускав. Стояла спека, степові річки обміліли, й тепер од Дніпра напирали Павлюк і Скарбна, і всі ті води, разом з Чортомликом, вбирала в себе Підпільна й несла широкими луками аж до глиняних правобічних круч, далі повертала вниз, до Базавлука, і вже в іншій своїй одміні мчала на схід, прагнучи віддати Дніпрові воду, яку у нього ж і взяла. Весною і влітку, коли ріки-протоки течуть вспак, запорожці добираються до Дніпра Павлюком.

Течія прудко несла велетенського човна поміж низь-

ких, зарослих очеретом та ситнягом берегів, Прудко, так прудко, що обоє стернових — на чардаку й на кормі — ледве вправлялись кермувати. Голи до пояса, плечисті, засмагли, мовби й не дуже налягали на стерна, але човен ішов, неначе слухняний кінь по рівній дорозі.

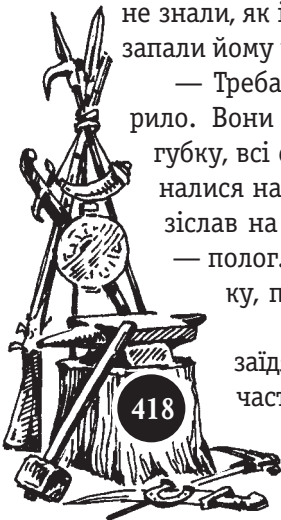
...Ждан захоплено розглядався. З кожним закрутом річки odkривалися нові чудові краєвиди, нові дива. Дуби стояли, як велети, а верби, неначе дівчата на стежці, — гнучкими черідками. А чайок, качок, гусей, всілякого іншого птаства на річках — не злічити.

Човен поминув чималенький, порослий кущами верболозу острів і повернув у кругле, оступлене з усіх боків дубами і кленами озеро. Дерева на острові росли то купами, то по одному, здавалося, порозходилися й посходилися в гурти міцні зеленочубі парубки. На багатьох дубах чорніли буслячі гнізда. Тут течії не було, Жмурко будив голоколінчиків, вони бралися за весла. А далі знову річка, і вузький потяг, що помчав човен, аж падали ниць осоки, й ще одне озеро, й болото, в якому одпихалися дрючками, поки впливли на течію, котра й внесла їх у Дніпро. Із розмов Ждан зрозумів, що вони пробиваються на самий низ Великого Лугу, в нетрища. Рибальські угіддя, як і сіножаті, поділені поміж куренями (курінні раз на рік тягнуть з шапок ярлики на урочища), орендаторам дістаються найгірші, та й то з середини літа. Весною запорожці ставлять на ходових річках гарди — лозові запруды — і вичерпують рибу підсаками. Одначе і вліті, уміючи, рибу можна впіймати. Багатий на неї Великий Луг.

Від Дніпра хмарою налетіли крячки, падали на воду, щось у ній хапали, й так само раптово всі разом знялися й шугонули понад біло-рожевою піною очерету, розтанули, мовби згоріли в червонім купайлі сонця, Білі крячки — наче білі мислі. Це були молоді крячки, вони літали навперейми з вітром, навперейми зі світом, який налив їх силою і зіп'є її. Але вони того не знали, як і Ждан, почувалися дужчими за світ. Стрімкокрили білі птахи запали йому в серце, і він аж повеселішав від самої думки про них.

— Треба вклататися спати. Завтра буде важкий день, — сказав Кирило. Вони вернулися до куренів. Голоколінчики, запаливши морову губку, всі сиділи за столом. Ядучий димок зносило на воду. Деякі спиналися на пісню, але співали невлад. Кирило виніс із куреня сіна, розіслав на траві, відтак виніс і розіслав по сіну велику білу шматину — полог. По тому взяв полог за пришиту посередині полотняну гульку, підняв його над землею і прив'язав мотузком до гілки дуба.

— У курені душно, — пояснив Ждану. — А без пологу комарі заїдять. Траплялося, зв'язували кого-небудь за якусь провину, найчастіше за крадіжку, й лишали на ніч у траві — заїдали до смерті.

Кирило вийняв люльку, кисет і присів під вербою на обплетений безрезкою пень. Ждан примостився біля нього. Вода в озері була червона, здавалося, то переливається кров. Просто на очах вона втрачала червону барву, міняла її на зелено-синю, далі на темно-синю, аж поки не стала як дьоготь. Вселенська ніч налягла на плавні велетенським крилом. Й одразу засвітилися на небі білі лампади, й саме небо мовби опустилося вниз. Кричав десь у траві деркач, сюрчали коники, якась пташка верещала в кущах по той бік озера. Пролунав глухий виплеск — скинулася велика риба... Кирило докурив люльку, вибив її об вербу й забрався під полог. Ждан лишився на вербовому прикоренку. Сидів над водою довго. Вже викотився з очеретів круглий, як днище в бочці, місяць, вже доспівали останньої пісні голоколінчики й розбрелися спати — хто під полог, хто в курінь, вже й зорі примеркли, а він все ще дивився на темну воду й стискав руками задерті до самого підборіддя коліна.

...Пізнього ранку вернулися з лиманів забродчики. Поки вони катранили дьогтем сіті, поки розвішували їх на підтиках та вибирали зілля, Ждан і решта рибалок носили величезними кошами під повітку рибу. Четверо різчиків хапали великі, ще живі, рибини, кидали на стіл, ледь вловним рухом розпанахували животи, патрала, розрізували, обтрушували у дерев'яних ваганах сіллю і кидали в інші коші. Ждан і ще п'ятеро носіїв пирили корзини до велетенських зрізів-солил і вкидали рибу в їдкий саламур, а самі притьма бігли до човна. Й далі чимдуж по тому самому колу, а отаман стояв посередині кола й скіском карбував на ліщиновій лозині кількість корзин та погукував на рибалок. Це вже був не той добрий і сонний Жмурко, який наймав їх біля корчми. Отаманів голос гримів владно, правиця стискалася у важкий кулак, і той кулак один раз вже черконув лінивого рибалку Спудія, колишнього бурсака з Києва. Погукував і кармаш, погукували й солільники, та й сам Ждан розумів: у таку спеку несолоною рибу довго тримати не можна.

Рибалки кружляли по березі, а над водою кружляли, вихрили чайки і білі крячки, вони хапали риб'ячі нутроці й мчали з ними понад водою. Один раз Ждан задивився на них, заґавився, і кармаш штурхонув його межі плечі. В обід передихнули — кухар наварив риби, особливо вдалася щерба, та й як їй не вдатися з молоденьких сомиків, з судака та лящів. Ждан настільки втомився, що аж перехотілося їсти. До вечора ледве впропалися, сідали до столу по заході сонця, й отаман знову виставив сулію з горілкою, однак цього разу голоколінчики трапезували недовго. Ждан заснув одразу по вечері.

ТОРГІВАЯ

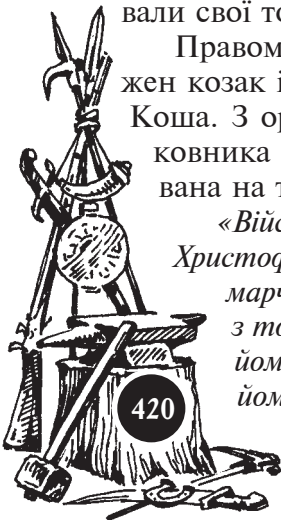
Розвиток виробничих сил природно сприяв розширенню запорозької торгівлі. У цьому значну роль відіграло не тільки зручне розташування Запорожжя, а й наявність природних шляхів сполучення. Край запорозьких козаків знаходився на роздоріжжі між Україною, Литвою, Польщею та Росією з одного боку і Кримським ханством та Туреччиною з іншого. Отже, не тільки зростали торговельно-економічні зв'язки між окремими районами Запорожжя, але й торговий обмін останнього передусім з внутрішніми областями України і Росії, а також з іноземними державами. Запорозький Кіш серйозно піклувався про торгівлю, уважно спостерігав за її станом. На кошти Війська Запорозького та окремих куренів було побудовано багато крамниць або будок на січовому базарі. Отже, чимало торговельних точок перебували у власності куренів. Окремі курені мали по кілька приміщень крамниць, які здавалися в оренду козакам, причому не тільки свого куреня. Окрім торговельних точок, які належали куреням, на січовому базарі були й крамниці інших власників. Так, одна з них належала січовій церкві.

Крамниці на січовому базарі складали цілі спеціалізовані торговельні ряди: м'ясний, шинковий, крамний, ковальський, гончарський тощо. Тут же торгували ношеним одягом («вітошним товаром»). Недалеко від цього місця стояли пральні. Кожен торговельний ряд мав свого базарного отамана.

Січовий базар був важливим центром транзитної торгівлі. Тут іноземні купці, що приїжджали на Запорожжя, перепродавали свої товари запорозьким торгівцям.

Правом займатися торгівлею був наділений формально кожен козак і посполитий, аби був на це дозвіл від Запорозького Коша. З ордера від 5 грудня 1774 р. на ім'я самарського полковника Козебчика видно, що політика Коша була спрямована на те, щоб сприяти розвиткові торгівлі.

«Війська Запорізького Низового куреня Куцівського Павло Христофоров, що у Санджарові одружився і звідси пішов у Самарчик на проживання, таково там завжди продовжувати з торгівлею бажаючи, просив у тому про неперешкодження йому вами та іншими вам повелінням; і так повелеваємо йому Христофорову, оскільки він є мого війська козак, там

в Самарі жити, торгівлю мати і состояти чи то в козацькому, чи то в посполитому званні, не заважати, але оказувати у випадках гостеприймну схильність, щоб сіє чуючи й інші тутешні підлегли, що живуть поза межами війська, звідти могли приходити під військо для жительствова і служби, щоб не було в ній завади»¹.

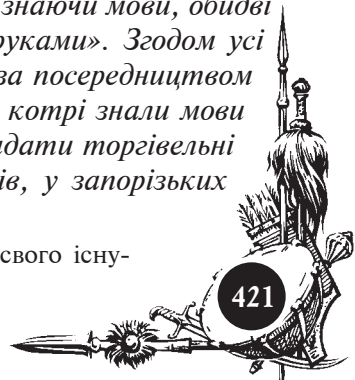
Крім запорозьких козаків і посполитих, в паланках вели торгівлю заїжджі купці з України, Росії та інших місць. Грошові обороти окремих торговельних будок були чималими і становили сотні й тисячі карбованців на рік. В окремих крамницях працювали прикажчики і робітники.

Помітну роль у торговельному житті Запорожжя відігравали шинки, або корчми, і пивниці з льодовнями й льохами. Шинки й пивниці часто працювали при заїжджих дворах. З крамниць, шинків і пивниць до військової скарбниці збирався «грошовий оклад». Шинками також могли володіти не тільки козаки, а й посполиті. Окремі особи мали по декілька таких точок. В деяких шинках торгували не самі власники, а їхні прикажчики. Окрім спиртних напоїв, які у запорозьких козаків були надзвичайно популярні, шинкарі торгували також бакалією та крамом (олією, посудом, папером тощо). Разом із тим спиртні напої продавалися не тільки в шинках, а й «на розвіз».

Як уже зазначалося, вигідне географічне становище Запорожжя сприяло розвиткові зовнішньої торгівлі. Завдяки йому вся торгівля Польщі, Литви, України й Південної Росії XVI—XVIII ст. багато в чому залежала від запорозького козацтва та велася за його посередництва. У своїй «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницький змальовує ретроспективу зовнішньоторговельної діяльності цієї спільноти та основні її напрямки.

«Як і усі на світі люди, так, звичайно, і запорізькі козаки, початково укладаючи торгівельні угоди з іноземцями, особливо з турками й татарами, вели німу торгівлю; не знаючи мови, обидві сторони, за літописним виразом «помовали руками». Згодом усі торгівельні угоди запорізькі козаки уклали за посередництвом окремого стану людей, так званих товмачів, котрі знали мови всіх народів, з якими козакам доводилося укладати торгівельні чи якісь інші угоди. Як і в усіх інших народів, у запорізьких

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 288.

козаків торгівля початково була міноюю, не виключаючи, зрештою, і вживання монет. Шляхи сполучення початково також переважно були природні — ріки й річки, згодом так звані «одвічні» шляхи, головним чином Муравський та Чорний з їх боковими гілками й поперечними дорогами. Засобом пересування по воді служили човни, чайки або галери, по шляхах — «мажі» або «паровиці», тобто великі чумацькі вози, й «палубці» — такі самі вози, але вкриті зверху від негоди, запряжені волами, по парі в кожен віз. У первісній країні, за відсутності якихось вигод у дорозі й при важких товарах, волів ніхто і ніщо не могло замінити.

Як і всіяку торгівлю, так і торгівлю в Запоріжжжі можна розділити на два види — морську й сухопутну. Торгівлю водним шляхом запоріжці провадили переважно з турками й татарами, а потім і з іншими східними народами, наприклад, вірменами; морська торгівля зосереджувалася на Дніпрі, його лимані, Чорному, Азовському й Білому, чи Мармуровому, морях; головними її центрами були Січ, Очаків, Царгород. У Січі для всіх іноземних суден була чудова затока, що звалася «оступом»; це була дуже глибока бухта, що врізалася у річку Підпільну, оточена з усіх боків густим частоколом, для захисту від вітру, куди вміщалася вся запорізька флотилія. Скільки купецьких кораблів прибувало в Запоріжжя з Туреччини — важко сказати, не маючи про це послідовних і точних даних. Лише з одного документа 1746 р. видно, що в цей час у Січ прибули 8 суден, 7 з котрих було грецькими й 1 турецьким; 3 з них прийшло з Варни, 1 з Мессемврії, 1 зі Станкео, 1 з Царгорода, решта з Білого моря, тобто з Архіпелагу (Іонійські острови). Зрештою, в тому ж документі кошовий отаман Василь Григорович Січ на запит київського губернатора М. І. Леонтєєва зазначає, що взагалі в Січ у різний час прибувала різна кількість іноземних суден: часом по 5, часом по 8, а часом і 10; що вони, не доходячи до Січі верстею, повинні були витримувати 10-денну обсервацію (карантин) новосіченського коменданта і що всі вони входили в січову бухту безмитно. Але у згаданому документі перелічувалися лише великі судна, натомість немає жодних вказівок про кількість каботажних суден, так званих томбазів, що приходили в Запоріжжя з Туреччини.

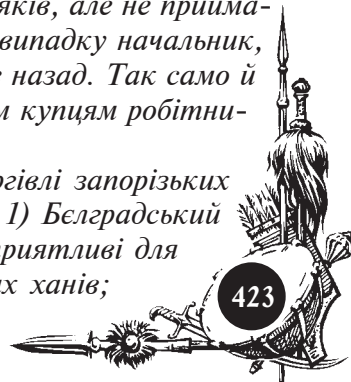
Торгівля запоріжців із турками розпочалася в дуже ранні часи й досить за сприятливих для низових козаків обставин. За договором 1649 р. турецького султана «з Вій-

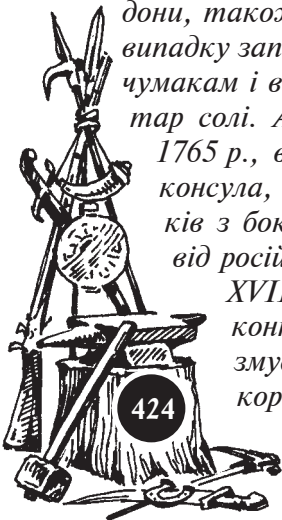

ськом Запорізьким й народом руським» козаки отримали дозвіл на вільне плавання Чорним і Білим (Мармуровим) морем з усіма їх портами, містами й островами, могли в будь-який час входити в порти, скільки завгодно стояти в них; могли вільно зноситися з купцями материкових та річкових міст з питань продажу, купівлі й обміну; мали право будувати в різних портах і містах власні будинки складів; звільнялися на сто років від усякого мита й податків і лише після вказаного часу зобов'язувалися платити «невеликий тягар податків», та й то не більший за той, що сплачували чи будуть сплачувати турецькі піддані. Війську Запорізькому було дозволено мати в Стамбулі власного представника купецьких інтересів, а султан наказав у одному з портових міст призначити власного намісника (можливо, Яворницький має на увазі постійного торговельного представника), на якого покладався обов'язок видавати за власним підписом і печаткою паспорти запорізьким купцям для їх плавання на суднах з правом стягати за кожен паспорт лише по одному червонцю та брати присягу з командирів суден про їх добрі наміри щодо турецької держави. Для утримання свавільних людей від морських грабунків козаки мали заснувати кілька портових міст, починаючи від місць за порогами і кінчаючи гирлом Бугу. Усіх свавільних людей наказували судити без жодних перешкод для торгівлі у султанського намісника. А проти піратів з донських козаків було вирішено виступати разом з козаками і турецькою охороною. В разі недотримання командиром судна якоїсь з умов, покаранню підлягав лише він сам, без перешкод для подальшого плавання судна. У випадку аварії судна чи смерті когось із купців решту речей постановили віддавати спадкоємцям або рідним. У боргових операціях козацькі купці мали такі самі права, як і турецькі; судна, люди, товари і зброя козацька мали бути для турецьких підданих недоторканими; щодо невільників, то козацьким купцям дозволялося викупляти своїх земляків, але не приймати на судно втікачів з неволі. В останньому випадку начальник, без шкоди для судна, мав повертати втікачів назад. Так само й турки зобов'язувалися повертати запорізьким купцям робітників, що втекли з козацьких суден.

У XVIII ст. правильному розвитку торгівлі запорізьких козаків з турками заважали три обставини: 1) Белградський трактат Росії з Туреччиною 1739 р.; 2) несприятливі для запорізької торгівлі розпорядження кримських ханів;

3) шкідливі дії російських відкупників митних поборів, скеровані проти запоріжців. За Белградським трактатом 18 вересня 1739 р. Росія не могла мати своїх кораблів на Чорному морі, а торгівлю мусила вести лише за посередництвом турецьких кораблів. Найбільше від цього трактату потерпіли запорізькі козаки, які могли доставляти свої товари на власних дубах лише до турецького міста Очакова й тут або продавали їх за гроші, або обмінювати партію на партію; лише до 10 червня 1774 р., після укладення Кючук-Кайнарджийського миру Росії з Туреччиною «коли торгівля і мореплавство російським купецьким кораблям дозволялося на всіх водах, як і плавання з Чорного в Мармурове і назад», запорізькі козаки позбулися обмежень у своїй торгівлі з турками. Але за рік після того вони припинили своє політичне існування. Торгівлі запорізьких козаків з турками нерідко заважали й кримські хани. Зокрема відомий у другій половині XVIII ст. (1758–1764; 1768–1769) хан Крим-Гірей, знісшися з очаківським пашею, заборонив великим турецьким суднам прохід до Запоріжжя, дозволивши лише перевантажувати товари біля Очакова на невеликі річкові човни й возити до Січі. Той самий хан, віддавши Козлівську митницю на відкуп яничар-азі, вимагав, щоб усі руські судна, що пливають Дніпром до Очакова, розвантажувалися біля Очакова і відправлялися свої товари суходолом у Козлів; те саме мусили робити й кораблі, що йшли з Чорного моря до Очакова і звідси до Запоріжжя. Зрозуміло, що такі розпорядження хана значно утруднювали торгівельні стосунки запорізьких козаків з Туреччиною. До нас дійшов лист запорізького Коша з липня 1762 р. кримському ханові з проханням пропустити судна «з Білого й Чорного моря сюди, у російські кордони, також і з Січі туди судна без розвантаження», а в іншому випадку запоріжці погрожували заборонити всім купцям, козакам, чумакам і ватагам їздити з Запоріжжя у Крим для купівлі у татар солі. Але вимога запорізьких козаків була дотримана лише 1765 р., вже за хана Селін-Гірея і після протесту російського консула, прем'єр-майора Олександра Никифорова. Крім утисків з боку кримських ханів, запорізька торгівля страждала й від російських відкупників митних податків. У другій половині XVIII ст. певний обер-директор митниці Шемякін уклав контракт із російським урядом на збір митних податків і змусив його видати розпорядження не допускати турецькі кораблі з Чорного моря й Архіпелагу в Запоріжжя; моти-

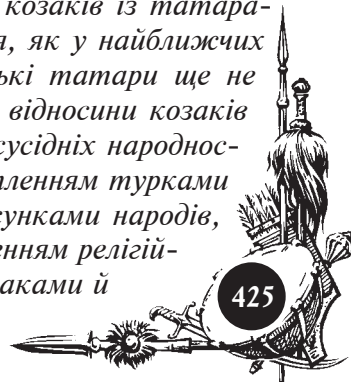

вом для такого розпорядження була висунута відсутність належних капіталів для торгівлі у запорізьких купців. Запоріжці слушно зрозуміли це як лихо для свого краю і звернулися з проханням на найвище ім'я імператриці Єлизавети Петрівни; 1759 р. до Петербурга вирушила депутація від запорізького Коша, яка домогалася для себе певних полегшень у цьому питанні. Предметами вивозу запорізькими козаками до Туреччини були хутра, шкіри, вовна, залізо, полотно, коноплі, канат, яловичина, баранина, живі вівиці, краш, коров'яче масло й конопляна олія, риба, ікра, пшениця тощо. Певна частина цих товарів йшла безпосередньо з Січі, інша через Січ з України, Польщі й Росії. Турецькі купці ввозили в Запоріжжя зброю, кінську зброю, свинець, сіль, сукно, сап'ян, бавовну, шовкові тканини, китайку, шнурку, галуни, вино, лимонний сік, живицю, мідянку, канфору, скло, коси, ножі, бритви, ножиці, сугачі роги, з яких мабуть виготовляли козачі порохівниці, різну бакалію: ізюм, винні ягоди, лимони, сорочинське піноно, каву, горіхи. 1759 р. у Глухові таємний радник, президент Академії наук Григорій Теплов запитав запорізьких депутатів, які вина привозили в Січ із Туреччини, й відразу поцікавився: «чи не можна з тих приморських місць, а по можливості і з Царгорода зробити вивіз, під осінь, для вживання до столу в домі ясновельможного гетьмана стридії по-грецькому, а по-місцевому устриці». Товмач, котрий був з депутатами, заявив, що в турецьких місцях «того предостатньо». Тоді Теплов наказав від себе написати про це гетьманові, а запоріжцям дав для зразка верхній «маслак», тобто черепашку однієї стридії, яку депутати відправили в Січ.

Сухопутну торгівлю запорізькі козаки вели з Кримом, Польщею, Литвою, Україною, Великоросією і Новосербією.

Торгівля з Кримом розпочалася відразу з появою запорізьких козаків на дніпровському Низу й набула значного поширення. Це й зрозуміло: попри всю ворожість стосунків козаків із татарами між ними було й багато точок зіткнення, як у найближчих сусідів. Початково, коли кримські й ногайські татари ще не були заражені мусульманським фанатизмом, відносини козаків із татарами були відносинами двох мирних сусідніх народностей, з прийняттям татарами ісламу й захопленням турками Константинополя, стосунки їхні стали стосунками народів, що прагнули винищити один одного. З ослабленням релігійного фанатизму мусульман стосунки між козаками й

татами залишалися хоча й неприязними, але загалом наближали їх один до одного. У всіх трьох випадках відкривалося широке поле для взаємного обміну, а надмір у одних і нестача того самого в інших змушували, поза війною, близьких сусідів вступати у торговельні угоди. Почавшись у XVI ст., торгівля запорізьких козаків з татарами посилювалася протягом XVII ст. й набула особливо великого розмаху у першій половині XVIII ст. Обмеження у кримській торгівлі запорізьких козаків почалися лише у другій половині XVIII ст. Вони були введені російським урядом у зв'язку з розпорядженням видавати грошове жалування запоріжцям не срібною, а мідною монетою... Звичайно це розпорядження згубно позначилося на торгівлі запорізьких козаків з Кримом, бо татари зовсім не хотіли продавати свої товари за мідні гроші; але цього разу козаків рятували контрабандисти, які зуміли провозити срібну й золоту монету з України на Запоріжжя.

Головними місцями торгівлі запоріжців з татарами були Січ, Перекоп, Кафа й Козлів; товари з Запоріжжя частково йшли Дніпром, але переважно суходолом по так званих «одвічних» шляхах, Муравському та його гілках Ізюмському і Кальміуському; тим же шляхом йшли товари з Криму в Запоріжжя. Засобами пересування у запорізьких козаків були дуби, коні й воли, у татар — коні й верблюди. Так, 1758 р. в Криму купили 30 верблюдів, доставлених через Запоріжжя до Петербурга для дарування різним вельможам, а 1762 р. гетьман граф Кирило Григорович Розумовський просив запорізьку старшину купити йому в Криму білих верблюдів; старшина відправила від себе товмача Григорія Швидкого в Перекоп; верблюдів купили по 30, 40 і 50 карбованців за одного чи за пару — «верблюдицю і лоша» — і, слід гадати, доставили за призначенням.

З Польщею запорізькі козаки також торгували спокон віку: поляки вели торговельні операції або безпосередньо з самими запоріжцями, або за посередництвом запоріжців із турками і кримчаками. В одному і другому випадку польські прикордонні поміщики й місцеві старости, тобто управителі польських областей і міст, усіяко намагалися з цього приводу мати з запоріжцями мирні стосунки. Звичайно, і запорізькі козаки, дбаючи про власну вигоду, виявляли польським купцям своє заступництво...

Головними центрами польсько-запорізької торгівлі

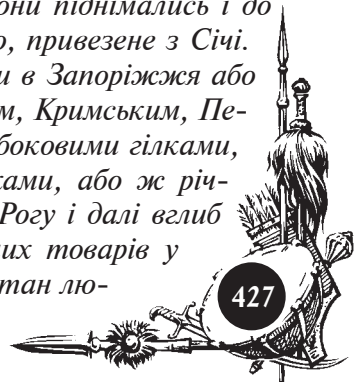

були Умань, Корсунь, Лисянка, Торговиця та ін. Відомий свого часу багатий і марнославний польський граф Франц Потоцький, отримавши у спадок Умань з багатьма її укріпленнями, оточив місто стінами й вежами і, щоб зробити її центром багатства й культури, запровадив у місті ярмарки. Знаючи, яке велике значення у цьому випадку мають для всього придніпровського краю запорізькі козаки, Потоцький знайшов за можливе надіслати листа з порядним подарунком кошовому отаманові Григорію Федоріву, в якому просив оголосити запоріжцям, що коли вони їхатимуть у Польщу з торгівельними справами, щоб ішли просто в Умань, брали там паспорти, продавали свої товари, а вже з рештою їхали далі...

Купецькі хури з Запоріжжя в Польщу йшли головним Чорним, чи Шпаковим, шляхом та його боковими гілками. З Запоріжжя везли коней, рогату худобу, рибу, риб'ячий жир, сіль, сало, віск, сир, визигу (спинна струна осетрових риб) та ін. Польська шляхта, особливо молодь, часто їздила в Січ, щоб купити там верхових коней, а польські купці їздили туди, щоб купити сіль, яку запоріжці збирали біля лівого берега Дніпровського лиману з озер навколо Кінбурна, особливим чином переробляли й перевозили човнами з лівого берега на правий до Станіславського мису й до балок солонців й широкої, а звідти возами доставляли в Січ. Багато хто з запорізьких козаків сам вирушав в Польщу продавати свої товари, особливо дорогих коней; в Умані їх бачили на ярмарку в день святого Івана. Вони приїжджали багатьма возами, були одягнуті в короткі жупани з телячої шкіри, часом підбиті дуже дорогою тканиною. Продавши свої товари, запоріжці дуже довго розважалися, а потім їхали назад. Часом через Польщу запорізькі купці діставалися й до Львова; там вони продавали солону і в'ялену рибу, а заодно нерідко і своїх волів, котрими привезли товари, й поверталися назад однокінками. Нерідко вони піднімалися і до річок, що течуть у Віслу, де продавали пшоно, привезене з Січі.

Торгові хури з України чи Великої Росії йшли в Запоріжжя або суходолом — Чорним Українським, Крюківським, Кримським, Переволочанським, Кизикирменським шляхами з боковими гілками, Муравським, Ізюмським і Кальміуським шляхами, або ж річковими шляхами — Дніпром від Мишуриноного Рогу і далі вглиб Запоріжжя до Січі. Для сплаву Дніпром різних товарів у запорізьких козаків з 1656 р. існував окремий стан лю-

дей, лоцманів, до яких потрапляли найхоробріші козаки Кодацької паланки, що жили вище дніпровських порогів. Вони були вільними від усіляких військових повинностей, але мусили проводити купецькі судна через страшні пороги. Головними місцями торгівлі запорізьких козаків з українськими були: Стародуб, Миргород, Хорол, Лубни, Ромни, Опішня та інші місця, куди вони з їжджалися переважно на ярмарки в дні річних чи храмових свят.

Предметами торгівлі запоріжців з Україною і Великоросією були різні харчові продукти, рибальські сіті, нитки для неводів, канати, полотно, просте сукно, тютюн, а особливо горілка, якої на ярмарках продавали тим більше, чим краще був урожай хліба в країні. Привезені товари купували в Запоріжжі за гроші, а частково обмінювали на товари власного й турецького чи кримського виробництва.

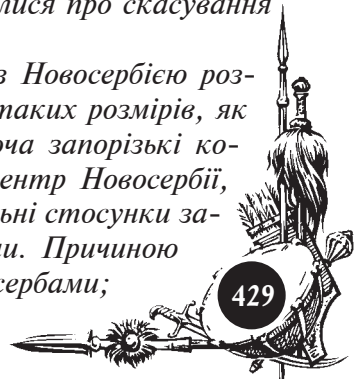
Початково всі товари з України й Великоросії пропускали в Запоріжжя безмитно, але згодом з 1753 р., коли в Переволочній і Кременчуку були запроваджені російські митниці, з усіх українських і запорізьких купців, що їхали з товарами, почали брати певне мито. Це не могло подобатися запорізьким козакам, і вони стали клопотати перед російським урядом про скасування мита з товарів, що ввозилися до них, і навпаки. З цією метою у Петербург 1756 р. було відряджено депутатів від запорізького Коша. Будучи в Петербурзі, ці депутати просили гетьмана Кирила Розумовського щодо «пропущення в Січ харчових і питних припасів та інших речей безмитно», але домоглися полегшення лише на певний час. 25 січня 1770 р. імператриця Катерина II видала указ, який стверджував таке: 1) дозволялося харчові й питні припаси для власного вжитку запоріжців, а також усі товари, що йшли на одяг, взуття й запорізькі промисли, тобто ті, які привезено з-за кордону, і з яких мито вже один раз узято, пропускати в Запоріжжя без жодного мита, але всі ці товари з Коша за кордон — у Польщу, Крим та інші чужі землі — «не відпускати зовсім» на продаж; 2) дозволялося купувати рушниці, порох, свинець і кремені для рушниць «для власного вжитку», але суворо заборонялося продавати їх з Коша за кордон; 3) за вивіз із Січі в Україну риби, хутра, за перегін коней, рогатої худоби та всіх власних запорізьких продуктів і промислу митного збору не брати; 4) з солі, яку запоріжці привозили в Україну, оскільки це не їхній, а привізний продукт, мито

брати; 5) також і з інших товарів, крім солі, іноземного продукту й промислу, який з Запоріжжя привозять в Україну і з України й Росії в Запоріжжя, мито брати; 6) а поскільки запоріжцям щороку пропускати харчових і питних припасів і товарів з України та слобідських полків у Січ і назад з Січі в Україну товарів їхнього промислу й продукту, єдиного положення про це (з огляду на показані в донесенні комерці-колегії та комісії мит резони) не укласти; а щоб вони, запоріжці, під своїм іменем сторонніх купецьких товарів не привозили, так само і своїх товарів за кордон, у Крим і Польщу, особливо хліба і харчових припасів, у тому числі заборонених, безмитно не відправляли, про це Війську Запорізькому оголосити, щоб воно того ніяк не чинило, але діяло як вірні раби і в цьому присягу склало, а якщо впіймають їх із таємно везеними за кордон товарами й припасами, то з ними вчиняти за митним статутом без ніякої пощади; а їздити їм, запоріжцям, із Січі для купування припасів і товарів із паппортами від кошового отамана й військової старшини; 7) з Києво-Межигірського монастиря на духовний чин запорізької Січі борошна житнього та інших хлібних припасів тридцять четвертей, пшона десять четвертей, хлібного вина дві діжки, полотна тисячу аршинів, а з запорізької Січі в той Києво-Межигірський монастир риби десять чотирьохкінних возів щороку пропускати безмитно, оскільки той монастир є всередині України, а сіль з митом. 1762 р. особливим указом підтверджувалося: «надалі з Польщею вина простого на продаж у Малу Росію, у Січ запорізьку і в Нову Сербію ніяк не пускати, і цього міцно пильнувати не лише на заставах форпостних, а й таємно прокладених малих дорогах під загрозою за указами штрафу неминучого тим, хто для своєї користі всупереч цьому нашому повелінню щось учинить». Зрозуміло, що запорізькі козаки вважали накладення мита на привізне вино й вивізну сіль заходом крайнього утиску їхньої торгівлі, багато разів клопоталися про скасування податків, але щоразу марно.

Торгівельні зносини запорізьких козаків із Новосербією розпочалися з 1754 р. Зрештою вони не сягали таких розмірів, як торгівельні угоди з Польщею й Україною; хоча запорізькі козаки і приїжджали на ярмарки в головний центр Новосербії, фортецю св. Єлизавети, але загалом торгівельні стосунки запорізьких козаків з цього боку були мізерними. Причиною цього була ворожнеча між козаками й новосербами;

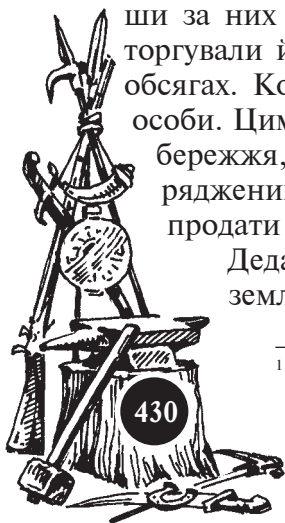

ця ворожнеча була породжена поселенням новосербів у степу від річки Синюхи до верхів'я Інгулу, яку запоріжці з давнини вважали своєю безумовною власністю. Скарги з одного боку, невдоволення й набіги з іншого все більше загострювали стосунки між близькими сусідами й усували будь-які великі торгівельні угоди між запоріжцями й новосербами»¹.

Незважаючи на деякі хронологічні й фактичні неточності в описові ретроспективи зовнішньоторговельної діяльності запорозького козацького товариства, Д. І. Яворницький правильно, проте, визначив тенденції її розвитку. Головна з них полягала в тому, що розвиток зовнішньої торгівлі у запорозьких козаків здебільшого відбувався за вкрай несприятливих обставин. Особливо це було відчутно в останні десятиліття існування Запорозької Січі, коли російський уряд всіляко обмежував зовнішньоторговельні зв'язки запорозьців, оскільки вони суперечили зовнішньоекономічним інтересам Російської імперії, в підданстві якої перебувала ця спільнота.

Варто також зупинитися на деяких предметах запорозької торгівлі. Одне з головних місць серед них посідали коні та худоба, вирощування яких у багатьох господарствах було зорієнтоване на потреби ринку. Велику роль у торгівлі кіньми та худобою, як зазначалося вище, відігравали зимівницькі господарства, особливо ті, що належали козацькій старшині. Тут були досить великі торговельні обороти. Так, 1769 р. кошовий отаман П. Калнишевський продав двом орловським купцям 250 коней. Ця операція принесла кошовому 3750 карбованців. Пізніше, 1775 р., він же продав у Крим 14 тис. овець, одержавши за них 28 тис. карбованців. Власними кіньми та худобою торгували й рядові козаки, але, звичайно, не в таких великих обсягах. Коней і худобу збували на ринок не тільки приватні особи. Цим займався й Запорозький Кіш. Так, 1769 р. на Лівобережжя, у Слобожанщину й Белгородську губернію був відряджений уповноважений Коша Петро Рябий, який мусив продати коней із військових табунів.

Дедалі більшого значення із розвитком на Запорожжі землеробства набував продаж хліба. Йому належало пер-

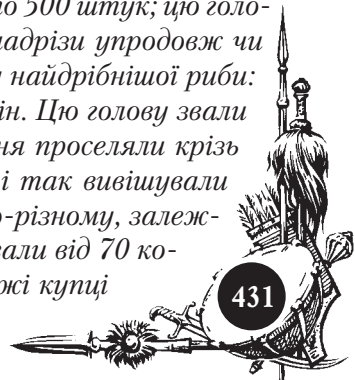

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 291—297.

ше місце серед продуктів землеробства, що вивозилися з краю. Ціни на житню та пшеничну муку у 1770-х рр. на Запорозжжі становили приблизно від 6 до 7 карбованців за чверть. Найбільшим споживачем запорозького хліба був у першу чергу Крим. Навіть коли царський уряд прямо забороняв хлібну торгівлю з татарами, такі розпорядження саботувалися.

Ще однією важливою статтею запорозького експорту були риба й рибопродукти. Торгівля рибою починалася ще на місці рибних промислів, куди з'їжджалися чумаки з Правобережної України та Гетьманщини, грецькі, вірменські та турецькі купці. Вона також відвозилася на Січ, звідки йшла далі в Гетьманщину й Польщу. На місці рибу обмінювали на хліб, продовольство, вино, пряжу та інші товари або ж продавали. *«Ціни на рибу були різними, — пише Д. І. Яворницький, реконструюючи цінову ситуацію на ринку риби у другій половині XVIII ст. на Запорозжжі, — залежно від вартості риби: червона була дорожчою, біла дешевою — з червоної риби великий осетр — «парубок» коштував від 6 до 8 гривен (60–80 копійок), а після запоріжців, навесні 1786 р. коштував від 2 до 3 карбованців, а влітку до 4; осетр з ікрою коштував не більше 40 алтинів (1 алтин — 3 копійки, отже, 1 карбованець 20 копійок); білуга завжди була дешевша за осетра; северяга, пістряга, молодий осетр та білужка, взагалі вся червона риба менших розмірів продавалася на сотні по три — три з половиною карбованці, а після запоріжців — по 12 крб за сотню. Біла риба, свіжа чи солена, йшла на продаж лише «головами», тобто цілими партіями, поділена зазвичай на чотири сорти: в першому найбільшої білої риби (судака, ляців, вирізубів) клали по 100 штук, великих коропів 50 штук. Цю голову звали головою крошеня чи крошевні; у другому сорті білої риби клали по 200 штук і звали її рубанкою чи рубаною, оскільки при готуванні такої риби в неї в животі робили надрізи «для прикмети, що їх дві рівняються з однією великою». У третій сорт клали по 500 штук; цю голову звали боківнею, бо при її готуванні робили надрізи упродовж чи впоперек боків; у четвертий сорт клали тисячу найдрібнішої риби: пліток, окунів, тарані, чехоні, синця, рибиця та ін. Цю голову звали голковою, оскільки рибу цього сорту для в'ялення проселяли крізь очі мотузочками за допомогою товстих голок і так вивішували на сонце. Кожна голова білої риби цінувалася по-різному, залежно від часу, обставин і улову. Звичайно її продавали від 70 копійок до карбованця за голову; причому приїжджі купці*

торгувалися взагалі за кожну голову і, погодившись у ціні, брали яку забажали голову, «тому що мала кількість великої риби ставала рівною великій кількості дрібної». Якщо ж йшлося не про купівлю, а про обмін, то за бочку риби запоріжець зазвичай вимінював стільки само вина чи продовольства. Камбалу, яку ловили тільки в гирлі й лимані Дніпра дрібними сітками, продавали десятками у свіжому, соленому і в'яленому вигляді; оселедців і скарбію, яких ловили там само і лише з початку квітня до середини травня, продавали соленими тисячами в барильцях, при запоріжцях по 6, а після них від 12 до 15 крб за тисячу»¹. Яворницький не дарма подає відомості про ціни на рибу не тільки часів існування запорозького козацтва, а й одразу ж після його ліквідації, оскільки тим самим одночасно показує занепад рибальського промислу на Запорозжжі після знищення Січі.

ГРОШОВИЙ ОБІГ

За феодалізму Україна не мала власної державності, а отже, і власного грошового господарства як її атрибута. Те ж саме стосується й Запорозької Січі, хоча в ній й існували елементи державницької організації. Та з розвитком продуктивних сил і втягуванням запорозької спільноти у торговельні відносини роль грошей як загального еквівалента в краї зростала. Разом з тим цікавим парадоксом є те, що на території Запорозжя майже не зареєстровано якихось значних монетних знахідок (як одиничних, так і монетних кладів), які б припадали на часи існування тут вільної військової спільноти, тоді як в інших українських землях (особливо в Західній та Правобережній Україні) їх чимало. Принаймні, підстави для такого твердження дають мапи, складені авторитетним дослідником грошового обігу та нумізматики України М. Ф. Котляром². Монетні скарби, та й то у дуже невеликій кількості, порівняно з іншими українськими землями, належать до другої

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 288—289.

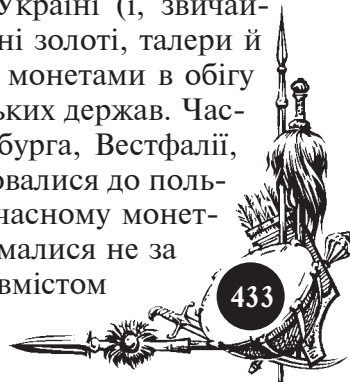
² Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971. — Карти 5—8.

Польсько-литовські монети XVI ст.
 а) Півгрів польський. Срібло. 1501–1506 рр.
 б) Півгрів литовський. Срібло. 1560 р.

половини XVII—XVIII ст. Така картина явно контрастує з відомостями про клади карибських піратів, про які складено чимало легенд. Пояснити це можна тим, що організація вільної військової спільноти на Запорозжжі була патріархальнішою за флібустьєрську, а отже, й ставлення до цінностей було різним. Якщо на Запорозжжі значною мірою вони вважалися надбанням спільноти, то в Карибському басейні — окремої особи. Тож у вітчизняних умовах ховати їх від сторонніх очей мало набагато менше сенсу, ніж там, де панував флібустьєрський промисел. Хоч би там як, але навряд чи можна припустити, що запорозькі козаки навіть на ранніх етапах свого існування зовсім не користувалися грошима. Можна з великою вірогідністю припустити, що грошовий обіг на Запорозжжі мав приблизно такі самі розміри й форми, як і в інших українських землях, хоча, можливо, й існували якісь відмінності.

За польсько-литовської доби більшість грошової маси в Україні становили зазвичай польські й литовські срібні й білонні (низькопробні) монети. Головними групами основних номіналів монет, що ходили того часу в Україні (і, звичайно, потрапляли на Запорозжжя), були червоні золоті, талери й гроші. Поряд з литовськими й польськими монетами в обігу перебували також і монети інших європейських держав. Часто траплялися, зокрема, німецькі (Бранденбурга, Вестфалії, Ганновера та ін.), але вони завжди прирівнювалися до польських та литовських. Така ситуація на тогочасному монетному ринку існувала тому, що монети приймалися не за національною приналежністю, а за вагою і вмістом

Російські копійки XVI–XVII ст.

дорогоцінного металу (срібла чи золота). Практика міжнародної торгівлі змушувала більшість європейських держав у XVI–XVII ст. карбувати монети основних номіналів приблизно однакової ваги і вартості для того, щоб їм вільно було долати державні кордони.

В означений час в Україну й на Запорожжя потрапила й монета Московської держави. Це були крихітні (зроблені з порубаного та розплющеного срібного дроту) копійки, деньги ($\frac{1}{2}$ копійки) й полушки ($\frac{1}{4}$ копійки). Їхня вага (але не проба) протягом XVI–XVII ст. зменшувалася. Якщо спочатку копійка важила 0,69 г, то на-

прикінці XVII ст. — вже 0,28 г. Користуватися «чешуйками» (так називають російські допетровські срібні монети нумізмати) було вкрай незручно через їхні надто малі розміри.

Майже упродовж усього XVI ст. найпоширенішим номіналом у Польщі та Литві вважався гріш. При цьому до 1580-х рр., коли король Речі Посполитої Стефан Баторій здійснив грошову реформу з метою уніфікації литовської та польської грошових систем, литовські гріші були якіснішими і курс польського гроша до литовського визначався як 0,8 до 1. Лічильною одиницею грошей у XVI ст. була копа, яка дорівнювала 60 грошам. Але хоча литовські гріші й посідали на українському ринку авторитетне місце, вони були у нерівноправному становищі з великими срібними (талерами), а також золотими (дукатами й флоринами) монетами. Так, наприклад, талер XVI ст. дорівнював 24 грошам, але у 24 грошах був менший срібний вміст, ніж у талері. В обігу перебували також монети вартістю 4 (чвораки) та 2 (двояки) гроші, а також півгроші. Найдрібнішою монетою у XVI ст. був денарій (пенязь). З 1579 р. їх по суті замінили шеляги

(соліди), що почали відігравати і роль напівгроша, карбування якого при Стефані Баторії припинилося. Шеляги за вагою дорівнювали $\frac{2}{3}$ гроша, але мали майже вдвічі менше срібла порівняно з ним. Очевидно, шеляги неохоче приймалися українським населенням через своє незручне для вжитку відношення до гроша — вони склали $\frac{1}{3}$ його вартості. Тому й після початку карбування шелягів в актах, як і раніше, писали, що литовський гріш коштує 10, а польський — 8 пенязів. Але пенязь був надто дрібним номіналом, і тому при лічбі грошей часто округлявся. З часом внаслідок великого поширення слово «пенязь» стало застосовуватися для позначення поняття «гроші».

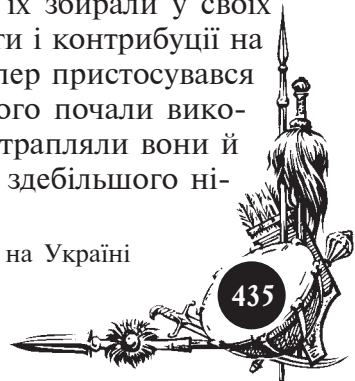
У першій половині XVI ст. в українському грошовому обігу (напевне й на Запорозжжі) продовжували перебувати празькі гроші — монети, що карбувалися в Чехії у XIV–XV ст. Вони були набагато кращої якості, ніж навіть литовські, і їх називали «широкими» через те, що діаметр монети був більший, ніж у литовського чи польського гроша.

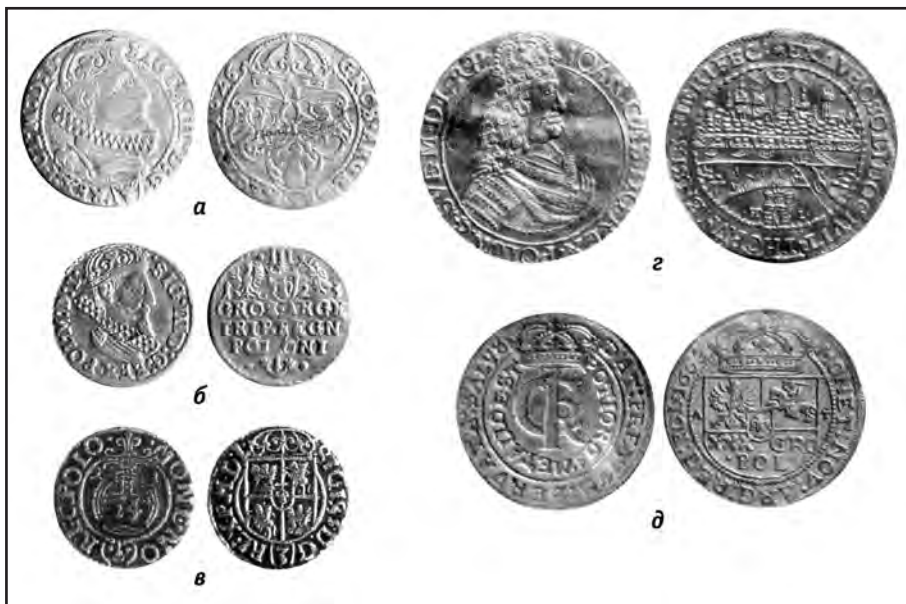

Європейські талери XVI–XVII ст.

З XVI ст. в обігу з'явилися талери — важкі срібні високопробні монети, що містили від 28 до 31 г чистого срібла. Це була «монета для багатих»¹, і спочатку їх збирали у своїх скарбницях феодала, ними сплачували борги і контрибуції на державному рівні. Проте досить швидко талер пристосувався до повсякденного торговельного життя і його почали використовувати середні верстви населення. Потрапляли вони й на Запорозжя. Щоправда, це були монети здебільшого ні-

¹ Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981. — С. 79.

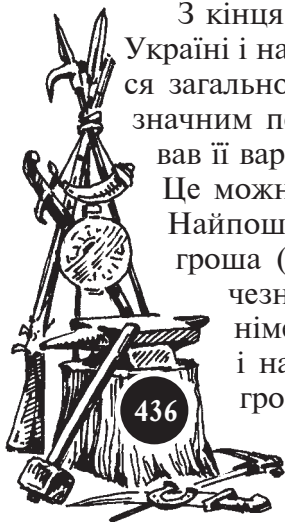

Польські монети XVII ст.:

- а) Шостак (6 грошів). Сигізмунд III. Срібло. 1626 р.
 б) Трояк (3 гроші). Сигізмунд III. Срібло. 1623 р.
 в) Півторак (1,5 гроша). Сигізмунд III. Срібло. 1621 р.
 г) Три дукати. Ян Казимір. Золото. 1659 р.
 д) Тимпф (30 грошей = 1 злотий) Ян Казимір. Срібло. 1663 р.

мецького походження. Карбування власного талера в Речі Посполитій розпочалося тільки наприкінці 1620-х років.

З кінця XVI й у першій половині XVII ст. в обігу грошей в Україні і на Запорозжжі відбулися значні зміни. У цей час сталася загальноєвропейська монетна криза, яка супроводжувалася значним псуванням монети (коли номінал монети перевищував її вартість), здебільшого тієї, що була у масовому вжитку. Це можна вважати одним із різновидів тогочасної інфляції. Найпоширенішою серед населення стала монета в півтора гроша (їх називали півтораками), яка карбувалася у величезних кількостях в Польщі в 1614–1628 рр. за зразком німецького драйпелькера, які теж були в обігу в Україні і на Запорозжжі. У широкому вжитку були також тригрошовики (трояки), шестигрошовики (шостаки), орти

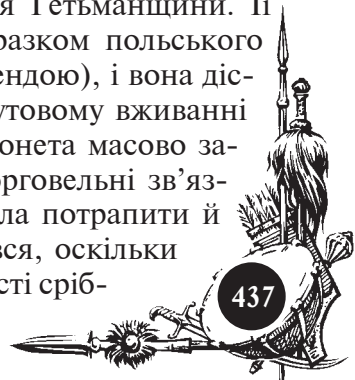

(монети у чверть талера), карбовані при Сигізмунді III у 1610–1620-х рр. Ці монети перебували в обігу до початку XVIII ст. і, між іншим, були дуже популярні, оскільки аналогічні польські номінали другої половини XVII ст., а також «тимпфи» (тридцятигрошові монети, що карбувалися за ініціативою польського фінансиста Анжея Тимпфа у 1663–1667 рр.), які випускалися при королях Яні Казимірі та Яні Собеському, були ще більш «зіпсованими».

З першої половини XVII ст. в Україну і Січ почали потрапляти монети зі Швеції. Здебільшого це були драйпелькери та соліди, які карбувалися на ризькому монетному дворі з іменами Густава-Адольфа (1611–1632), королеви Христини (1632–1654) і короля Карла X (1654–1660). Ці монети також були низької якості, особливо соліди, які називали чорними. Вміст срібла в останніх був настільки низьким, що вони швидко темніли.

Ситуацію на грошовому ринку ускладнювало надходження в обіг фальшивих грошей. Найпоширенішими були тоді так звані сучавські підробки — шведські драйпелькери, що карбувалися під ім'ям короля Густава-Адольфа у 1630-х рр. Вони відзначалися не тільки нижчим, ніж у справжніх, вмістом срібла, а й хронологічною помилкою. Справа в тому, що вони датувалися 1633–1634 рр., тоді як Густав-Адольф загинув під час Тридцятирічної війни у Німеччині (1618–1648) 1632 року.

З приєднанням Лівобережної України та Запорожжя до Росії у другій половині XVII ст. монетний обіг тут не зазнав спочатку великих змін. Продовжували переважати польські та західноєвропейські монети, а також монети Туреччини та Криму, з якими запорозькі козаки мали інтенсивні торговельні відносини. Першою спробою змінити ситуацію на свою користь було впровадження спеціальної монети для Гетьманщини. Її карбували у Севську в 1678–1689 рр. за зразком польського півторагрошовика (навіть з латинською легендою), і вона дістала назву «севського чеха» («чехом» у побутовому вживанні називали півторагрошовик). Оскільки ця монета масово завозилася в Гетьманщину, то через міцні торговельні зв'язки її з Запорожжям вона обов'язково мусила потрапити й туди. Але врешті «севський чех» не прижився, оскільки він, маючи номінал півторагрошовика, у вмісті сріб-

Монети Російської імперії XVIII ст.:

а) п'ять копійок. Мідь. 1764 р.

б) дві копійки. Мідь. 1757 р.

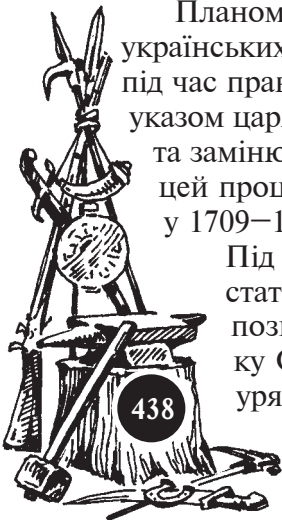
в) деньга ($1/2$ копійки). Мідь. 1731 р.

(перекарбована з мідної копійки Петра I)

ла поступався польському, який приймали охоче. Разом із тим дедалі поширювався обіг російської срібної копійки.

Планомірний наступ на іноземну монету у грошовому обігу українських земель, що перебували під владою Росії, розпочався під час правління царя Петра I, коли після Полтавської битви за указом царя почали вилучатися старі польські й іноземні монети та замінюватися срібними й мідними російськими. Щоправда, цей процес розтягнувся у часі й Січі не торкнувся, оскільки її у 1709–1734 рр. в межах Російської держави не існувало.

Під час існування Нової Січі її своєрідний політичний статус у системі володінь Російської імперії не міг не позначитися на грошовому обігу Запорожжя. На ринку Січі меншою мірою позначалися заходи російського уряду щодо витіснення іноземної монети, хоча й тут

Монети Кримського ханства

російська влада намагалася дотримуватися своєї фінансової політики, впроваджуючи російську монету на Запорозжі.

З іноземних монет у краї найширше застосовувалися талери. Документи Січі містять щодо цього численні згадки. Наприклад, 1764 р. польський купець зобов'язався зробити поставку трьом запорозьким козакам ганусової горілки й отримав від них завдаток у розмірі 385 талерів¹.

Вільний обіг талерів на Запорозжі викликав занепокоєння російського фінансового відомства, і воно робило спроби поставити обіг талерової монети під свій контроль, установлюючи офіційні курси згаданих монет щодо карбованця. В архіві Запорозького Коша зберігається датований 1773 р. документ, з якого видно, що козацтво було невдоволене офіційно встановленим курсом ефимка (так називали талер в Росії. Ця назва походила від талера з зображенням св. Йоахима — йоахимталера) вартістю 1 карбованець 36 копійок із деньгою.

З середини XVIII ст. гетьманська адміністрація, згідно з директивами, отримуваними від російського уряду, робила спроби впровадження на Січі російської мідної монети. Наприклад, із розпорядження гетьмана К. Розумовського запорозькому кошовому 1756 р. відомо, що «для примноження в Січі Запорізькій російських мідних грошей ходячою мідною монетою» (деньгами і полушками) було видано жалування рядовим січовикам². Це розпорядження ставилося Розу-

¹ Архів Запорізької Січі: Опис матеріалів. — К., 1931. — С. 61.

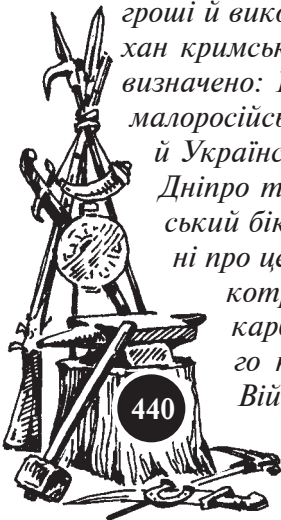
² Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — К., 1981. — С. 220.

мовським у прямий зв'язок із урядовим указом щодо неприйняття турецьких башликів на Запорозжжі. Того ж таки 1756 р. Сенат заборонив запорозьким козакам брати у кримських та турецьких купців гроші їхніх держав і наказав торгувати з татарами й турками на російські мідні гроші, вивіз яких з території Росії за кордон був дозволений. Це розпорядження було спровоковано тим, що кримський уряд шляхом торгівлі із запорозьцями намагався виміняти свою дрібну, низької якості монету на якісну російську, з чим не бажав миритися ні січовий Кіш, ні Сенат. Однак потреби торгівлі в монеті виявились сильнішими від сенатських регламентацій й башлики надалі використовувалися у торгівлі Запорозжжя з Кримом, аж до ліквідації Січі.

7 липня 1764 р. вийшов указ Катерини II, також спрямований на впровадження в запорозький грошовий обіг російської мідної монети. Виглядав він аргументовано й категорично:

«За поданням у сенат нашого консула в Криму прем'єр-майора Никифорова колегія іноземних справ оголошувала, яким чином великоросійські та малоросійські купці й запорізькі козаки через Дніпро й Українську лінію, та від Бахмута через слабкий нагляд митниць явно, а більше таємно різними вигаданими способами в торгах до Січі запорізької, а від неї через ріку Дніпро проводять місцеву срібну монету на кримський бік, де купують виноградні вина й товари і повертаються у Січ і в малоросійські полки, а крім того запорізьці купують сіль із ханського озера, і за точними консульськими даними тієї срібної монети щоліта до 60 тисяч і більше туди провозиться, котра там залишається й переробляється на місцеві гроші й використовується на ханські видатки, адже іншого срібла хан кримський нізвідки взяти не може... І тому нашим сенатом визначено: 1) для припинення таємного вивозу великоросійськими і малоросійськими купцями та запорізькими козаками через Дніпро й Українську лінію до Січі запорізької, а звідти через ту ж ріку Дніпро та різні інші протоки місцевої срібної монети на кримський бік у всі тамтешні місця, найміцніше підтвердити видані про це укази, а особливо публікований 1744 р. травня 11 дня, котрими вивіз за кордон із Росії російської срібної монети, карбованцевої, полтинної та іншої та зробленого всілякого посуду і зливків найсуворіше заборонено... 2) належне Військові Запорізькому щорічне жалування виплачувати

віднині й надалі мідною, а не срібною монетою з ближчих до їх Січі місць, відправляючи його їм водою по ріці Дніпру»¹.

Поряд з татарською мідною монетою на Запорозжі користувалися й турецькою срібною, знов-таки у транзакціях із кримськими та іншими південними купцями. На Запорозжі її називали леви. Скоріше за все це були низькопробні турецькі піастри. Згідно з митною практикою Січі у турецькій монеті збирали мито з привезених із Туреччини товарів.

З інших особливостей монетного обігу Запорозжя XVIII ст. можна відзначити наявність на ринку значної кількості фальшивих монет. У 1740-х рр. тут ходило багато підробок російських монет, що свідчить про перевагу російської монети в запорозькому обігові. Таким чином, край дедалі більше втягувався у загальноросійський монетний обіг.

Уривок з твору П. Куліша «ПОТОМКИ УКРАЇНСЬКОГО ГАЙДАМАЦТВА»

Жив у нас уже здавна садовничий Зота, на прізвище Лапко. Довідавшись, на що мені знадобивсь Яків Дундученко, зрадів не помалу.

— Ой слава ж тобі, Господи, — каже, покладаючи на себе великого хреста, — що моему побратимові така благодать випала!

Рідко таке слово почуєш між нашим простолюддям: стиха радіє, стиха й сумує українець. Почав я розпитувати.

— Та ми ж, — каже, — з ним побратими: задля його зрікся я й Марусі, тієї-то Дундучихи, тепер старої. Побачили б ви її дівкою! Та задля побратима зрікся. Батько в неї був багатий та гордий, а я собі парубіка вбогий. От і кажу Дундуку Харкові: «Сватай, брате, Марусю. Душа щира; шкода попустити в чужі руки».

— А Дундук багатший був за тебе?

— Ні, такий же, як і я, нетяга.

— Як же за його віддав Марусю гордий батько?

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 294.

— Ге-ге! — каже Зота. — Тут, я вам скажу, таке було, що Бог його знає, як і міркувати. Бачте, побратимові моєму, Харкові-рибалці, довелося так же само, як і мені. Хоч він жив у своїй хаті і рибалка собі змалку, а все-таки гарбуза підсунули. Ходить бідолаха понад Дніпром мов окаянний, і уже такі думки зносять його: чи не лучче наліпити камінь на шию?.. Ходить, сумує; коли же дивиться — а ніч була ясна — із води лізе щось у червоному жупані. Уси — мов у грача крила, із-під шапки — оселедець, ще й за ухо закручений. «Дурень ти, дурень!» — каже до Харка, а в Харка вже й душі нема: злякався. «Чорт зна чого, — каже, — забажав еси!» Харко тільки хреститься. А той йому: «Не хрестись, дурню: я не чортяка, а такий же християнин, як і ти. Я — козак Байда, той самий, що висів ребром на гаку в Царіграді». — «Як же ти козак Байда, коли його замучено на смерть? — пробовкнув тоді Харко. — Та й діялося ж се тоді, як ще, може, й мого пращура не було на світі?» — «Дурень ти! — каже Байда. — Хіба ти не знаєш, що в запорожців були на Низу такі тайники по комишах, що й сам дідько не знайде?» — «Та се-то я знаю». — «То-то ж, дурню!» (А все лається вразкий запорожець: се вже в їх така мода.) — «А се, — каже, — знаєш, що як зруйнували Січ, дак військова скарбниця провалилась у землю?» — «Ні, — каже Дундук, — про таке не чував». — «Знай же, що вона й тепер під водою, і стережуть її такі козарлюги, як я, козак Байда, як Сомко Мушкет або Морозенко і інші лицарі-невмираки. Усі добрі козаки, всі там зібрались докупи, обступили кругом свою скарбницю та й гуторять про старовину; а часом заведуть пісню таку, що ввесь Дніпро заколишеться. Ви, дурні, на сьому світі думаете, що то вітер понад Славутою бурхає, а то гуде запорозька пісня». — «Нащо ж вам, — каже Дундук Харко (уже й байдуже про свій страх, заслухавшись річей запорозьких), — нащо ж вам стерегти ту скарбницю?» — «А на те, — каже, — що вона знов зрине серед миру, і дасться той скарб у руки нашим правнукам, і розбагатіють вони на диво всьому світові...» Так оповідував козак Байда Харкові; а Харко слухав його, слухав та й каже: «Коли б мені знайти хоч невеличкий скарб! Не тинявся би я понад Дніпром, мов окаяний! Коли б мені хоч сто карбованців, то був би я самий щасливий чоловік на світі». Запорожець зареготався. «Дурень ти, дурень! Чорти батька зна в чому здумав шукати щастя! Баба й сама по собі — лихо, а як до баби та ще гроші — пропаде чоловік — і не схаменеться!» Стеменно так говорив запорожець, бо на те він запорожець. «Ну, та дарма, — каже, — нехай буде по-твойому». Засунув руку в кишеню. «На, — каже, — тобі сих цяцьок, забався!» Та й вииняв жменю самих червінців. При місяці горять — жар жаром.

Догадався я, слухаючи, що воно. Дундук любив часом, щоб такий чоловік, як Зота, розвішав уши.

— То й оддав, — питаю, — ті гроші Дундукові?

— Оддав. Така була в запорожця ручище, наче ківш.

— Чом же Дундук і досі вбогий?

— О, да тут, пане, історія була предивна! — каже Зота. — Я б, може, й сам не поняв віри, коли б не був на весіллі в Харка. А то я бачив своїми очима, як прибув до його під той час запорожець і яку викинув штуку.

— Ну яку ж?

— А ось яку. Брязнув Харко червінцями — батько зараз і оддав за його Марусю. Весілле було на весь мир. Тільки на другий день саме тоді, як бояре виставили на щоглі червону запаску, а надворі завелись танці, звідки не взявсь запорожець на сивому коні, в червоному жупані. Пропхався в купу до танки та як учистить навприсядки, то ніхто б не сказав, що се людина: вихор вихром! Довго була видна на тім місці яма, де танцював запорожець. Потім випив горілки та й каже молодому: «Послухай ти мене, дурню! Коли б я схотів, то погубив би тебе з тілом і душею, та славно ти співаєш пісень про нас, козаків, — за се тебе помилую. Жінка — так тому й бути — нехай зостанеться тобі, а гроші верни мені зараз».

— І Дундук вернув?

— Виніс із комори всі до останнього червінця і оддав запорожцеві. От чом він і досі вбогий!

— А запорожець же тоді що?

— А запорожець сховав у кишеню гроші і сів на коня.

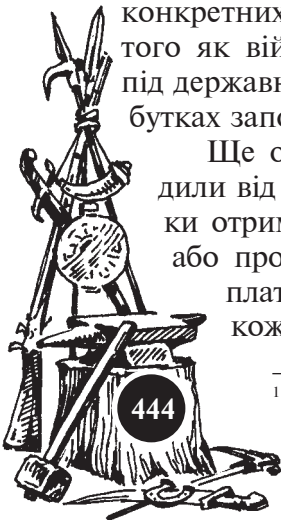
ПРИБУТКИ СІЧОВОЇ СПІЛЬНОТИ

Основними джерелами прибутків запорозької спільноти, окрім тих, що надходили від господарської діяльності, були військова здобич, оподаткування внутрішньої та зовнішньої торгівлі, продаж спиртних напоїв, платня за користування перевозами, подимний податок і, звичайно, хлібне та грошове жалування від урядів, під юрисдикцією яких у різні часи перебувала Запорозька Січ.

Тривалий час у бюджеті Запорозького Війська одне з провідних місць посідала військова здобич — трофеї, які запорожці захоплювали під час походів на Крим і Туреччину, а також у війнах з поляками. Вона належала усьому товариству. Тому кожен із січовиків, який вирушав у похід, присягався на Євангелії, що нічого не приховає зі здобутих трофеїв і доставить їх у курінь для поділу між товариством. Мабуть, така обрядовість є типовою для вільних військових спільнот. О. Ексквемелін пише, що під час поділу здобичі серед флібустьєрів, які захопили судно з вантажем, *«щоб ніхто не захотів більше іншого і не було ніякого обману, кожен, отримуючи свою частку здобичі, мусив поклястися на Біблії, що не взяв ані на гріш більше, ніж йому належало при поділі»*¹. Крім того, фіксована частка здобичі, як уже зазначалося раніше, віддавалася посадовим особам січового товариства. Так само було і у флібустьєрській республіці на Тортузі, де капітан, лікар і судовий тесля також отримували певну фіксовану частку.

Наскільки великою була військова здобич запорожців, можна оцінити лише приблизно, виходячи з обставин та масштабів конкретних походів. Стверджувати можна тільки те, що, у міру того як військова діяльність запорозької спільноти ставилася під державний контроль, питома вага військової здобичі у прибутках запорожців мала зменшуватися.

Ще одним джерелом прибутків були платежі, які надходили від внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Запорозькі козаки отримували у вигляді мита платежі з купців, які ввозили або провозили свої товари через запорозькі володіння. Ця платня вносилася у запорозьку скарбницю. Бралася також платня за право торгувати у запорозьких володіннях.

¹ Ексквемелін А. О. Пираты Америки. — М., 1968. — С. 63.

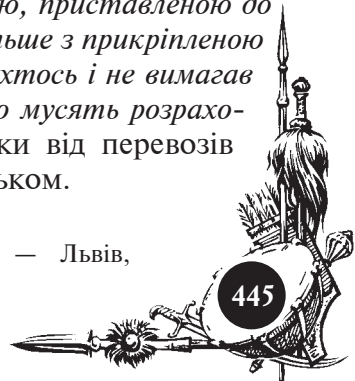

Сплата мита здійснювалася не тільки в грошовій формі, але й у натуральній (тобто товарами). Особливо велике мито збиралося з шинків, дуже поширених на запорозьких землях. Козаки мали право виготовляти спиртні напої (пиво, мед, брагу) й продавати їх. За даними документів, 1770 р. на Запорозжжі налічувалося 370 закладів, що мали право на реалізацію спиртного, які принесли Війську Запорозькому 1720 карбованців за рік. Ця сума підлягала розподілу на 45 паїв, які розподілялися між особами старшинського звання (кошовим, суддею, писарем, осавулом, довбишем, пушкарем), церквою та 38 куренями. Крім того, з обозів, що прибували на Січ із України, Криму та Польщі, якщо вони привозили горілку, також збиралося мито, яке йшло на церковні потреби та утримання старшини. Воно також збиралося як грошима, так і власне товаром (по одному відру, яке називалося квартою, з того, хто продавав вино чи горілку, або з того, хто сам купував їх на користь старшинських та духовних осіб, — загальною кількістю сім відер). Лише той, хто сплачував подвійне мито, діставав змогу продавати свій товар, але за ціною, яка визначалася Кошем.

Збиранням мита займалися кантаржії. Вони також стежили за правильністю мір і ваги, призначали ціну на привезений товар.

Важливим джерелом запорозьких прибутків був також мостовий збір. Це була платня проїжджих купців, торговців, промисловиків та чумаків за перевіз через численні водні артерії на території Запорозжя. *«Збираючи вони з купецтва не менше половини митного збору, під виглядом на те що запровадженого ними тарифу, а беруть за перевіз військовими човнами, а на сухому місці через ріки, за мости, адже на всій їхній землі немає жодного мосту чи гаті через найменшу протоку, з котрої б не збирали на полковника тієї паланки, у володіннях якого є переїзди, по копійці з порожнього воза. Так само за безпеку в дорозі, від тих людей за конвоювання однією людиною, приставленою до валки, з військовим перначем чи булавою, а більше з прикріпленою до булави військовою печаткою; навіть якби хтось і не вимагав цього конвою, його їм дають і вони неодмінно мусять розраховуватися, чітко за їх правилами»*¹. Прибутки від перевозів також ділилися між старшиною й усім військом.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 302.

Переправа через Дніпро. Худ. С. Світославський

Для збору мита (подорожного та мостового) на Запорозжжі виділялися окремі посадові особи — шафарі й підшафарії. Цей вид зборів був настільки вигідний, що запорозькі козаки намагалися влаштувати перевози й за межами своїх володінь — на території, підлеглий кримському хану, на річках Білозерці, Рогачику, Каїрках, на Дніпрі поблизу Кизикирмена (звичайно, це робилося з дозволу кримських властей і навряд чи без відступного). Зазвичай прибутки від перевозів були різні і залежали від кількості подорожніх. Деякі перевози давали козакам навіть надприбутки, як наприклад Мішуринорозький, де у часи Нової Січі збиралося щороку до 12 тис. карбованців (в середньому ж пересічний перевіз приносив Кошу прибутків до 2 тис. карбованців).

Певну частину прибутків Запорозького війська становив димовий податок, який збирався з тих, кого на Запорозжжі називали «сиднями», тобто з одружених. Щороку він давав прибутку від 12 до 19 карбованців.

Ще одним джерелом прибутків були судові штрафи. Вони бралися грошима, худобою чи кіньми з осіб, які скоїли якесь правопорушення, і йшли на користь або усього війська, або одного куреня чи військової старшини.

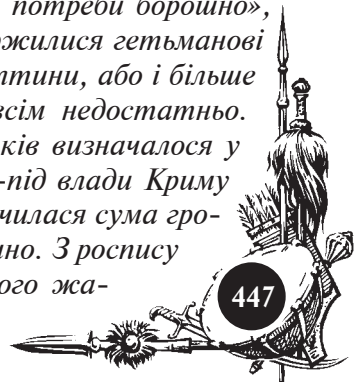

Останнім джерелом прибутків запорозького товариства виступало грошове та хлібне жалування. Спочатку на Запорозжя його надсилав польський, а потім російський уряд. Уперше грошове жалування запорозьким козакам 1576 р. було призначене польським королем Стефаном Баторієм. Але жалування польського уряду сплачувалося нерегулярно, оскільки скарбниця Речі Посполитої завжди відчувала брак коштів. Але в цей час, коли січова спільнота почувалася ще вільною від урядового впливу, нерегулярність виплати жалування компенсувалася набігами козаків на володіння Криму та Туреччини і водночас могла бути підставою для виправдання цих набігів перед польським урядом. Згодом, коли Січ стала центром національно-визвольної боротьби українського народу проти польського панування, виплата урядового жалування з Варшави й зовсім припинилася.

З 1654 р. жалування на Запорозжя надсидалося вже з Москви. Воно сплачувалося як харчовими запасами, так і грошима. Про розміри цього жалування протягом усього часу, що Січ перебувала під російським протекторатом, коротко розповідається у Д. І. Яворницького, який збирав архівні відомості:

«19 березня 1654 р. українські посланці казали в Москві, що з України в Запоріжжя «на кошових козаків запаси хлібні й зілля і кульки посилають», а у фортецю Кодак тоді ж відправляли зброю, зілля, гармати і хлібні припаси. В актах 1661 р. сказано, що низові козаки за 8 миль від Січі «вдячно» прийняли царське жалування, але скільки його було — невідомо. Так само під 1668 р. сказано про жалування «2000 крб та сукна різного кольору сто в'язок німецьких». 1675 р. їм видали 500 червінців, 150 половинок сукна, 50 пудів свинцю й зілля також, 1676 р. запоріжці писали Самойловичу, що цар Олексій Михайлович надсилав гетьманові укази «позичати запоріжцям стосовно їхньої потреби борошно», але він про це забуває; 1693 р. запоріжці скаржилися гетьманові Мазені, що додаткового жалування «по два алтини, або і більше грошей та по аршину сукна на козака» зовсім недостатньо. 1708 р. звичайне жалування запорізьких козаків визначалося у 10 тис. крб на рік. 1734 р., коли запоріжці з-під влади Криму знову перейшли під скіпетр Росії, точно визначилася сума грошового жалування на військо... 20 тисяч щорічно. З роспису 1740 р. видно, скільки кому видавали царського жа-

лування у Запорізькому Військові: кошовому отаманові — 600 крб, судді, писареві й осавулу — по 300 крб, обозному й полковникові — по 100, полковому осавулові — 50, священику — 40, полковому хорунжому — 30 крб, осавулу при обозному — 20 крб, підосавулу при обозному — 20 крб, пушкареві і довбишу — 15 крб, курінним отаманам і козакам на всіх 4 тис. крб, а разом 6150 крб. З 1742 р. цю цифру зменшили до 4660 крб, а з 1759 р. й до кінця існування Січі підвищили до 6660 крб. За розкладом 1768 р. ці 6660 крб розподіляли дещо інакше, а саме: кошовому отаманові — 70 крб, судді — 60 крб, писареві — 50 крб, осавулові — 40 крб, пушкарю і довбишу — 30 крб, військовим канцеляристам — 12, тридцяти восьми курінним отаманам — 1020 крб, або 27 крб на кожного, товариству 38 куренів — 5320 крб або по 140 на кожен курінь, начальнику січової церкви — 5, підначальнику — 3, ієромонахам — 5, дияконам — 3, уставнику — 3, свічкареві — 1, ктиторам — 4, школярам — 3, паламарям — 10, старшинським слугам — 7 крб, кухарям — 2 крб, крім того подарунок офіцерові, що привозив жалування — 5 крб, унтер-офіцерові при ньому — 2, солдатам — 6, отаманам — 20 крб, що разом становило — 6660 крб»¹.

Зазвичай жалування товариству не вистачало. Тому запорожці майже щороку просили його підвищення перед царським урядом, скаржачись на складні умови життя. Але уряд обмежувався тим, що час від часу виплачував тимчасову грошову допомогу в разі особливих військових заслуг.

Для зберігання спільного військового скарбу на Січі була скарбниця у вигляді великої скрині, що знаходилася у січовій церкві. Доступ до неї мали січова старшина та курінні отамани, але лише з дозволу «дідів». Несанкціоноване порушення цього правила каралося смертю з конфіскацією усього належного майна на користь Війська Запорозького.

Спочатку козаки отримували жалування в російській столиці, для чого туди щороку вирушала делегація у складі полковника, писаря, осавула та 17 курінних отаманів. Але це потребувало багато часу та дотримання багатьох формальностей.

Тому 1751 р. такий порядок було змінено. За пропозицією гетьмана Кирила Розумовського постачання натураль-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 304.

ного і грошового жалування на Запорозжя мало відбуватися з гетьманських запасів, які потім поповнювалися з петербурзької скарбниці. Щоправда, такий порядок викликав незадоволення Коша, який розцінив це як «немилість» і висловив бажання спілкуватися з російським урядом безпосередньо. 1753 р. після тривалих суперечок та непорозумінь було досягнуто компромісу, за яким царське хлібне жалування безпосередньо привозилося на Січ, а грошове отримувалося в Петербурзі.

Усі отримані військові прибутки використовувались насамперед на громадські потреби — купівлю боеприпасів, продовольства, облаштування перевозів, утримання духівництва, спорудження човнів, утримання старшини тощо. Але частина військових прибутків осідала в окремих осіб, здебільшого у вигляді їхньої частки, що мала належати їм за посадою, а також в інших випадках, наприклад, коли відбувався поділ військової здобичі між козаками.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

Запорозька Січ існувала в ті часи, коли у Східній Європі домінували феодальні відносини, що ґрунтувалися на позаекономічній, тобто примусовій, експлуатації праці. Проте запорозька спільнота була об'єднанням особисто вільних людей і вже сам цей факт заперечував феодальну експлуатацію. Тому на Запорозжжі панувала наймана праця.

Найяскравіше це виявлялося у зимівчанському господарстві, де потреба в робочих руках була ледве не найбільша. Численні біографічні відомості про окремих козаків, наведені вище, саме й свідчать про поширеність найманої праці на Запорозжжі. Дуже часто в запорозьких документах трапляються поняття «наймит», «молодик», «служитель», а також вислови «найнятися», «бути в служінні». Всі вони означають одне: бути найманим працівником. В одних зимівчанських господарствах таких налічувалися десятки, в інших — кілька осіб. У великих зимівниках працювали управителі господарством, які також були особами найманої

праці. Управителю зимівника підлягали декілька робітників, які проживали на хазяйському подвір'ї, часто зі своїми родинами (в такому разі для робітників будувалися окремі хати).

Найма на праця широко використовувалася також у промислах, ремісництві, рибальстві та інших господарських заняттях. Були як постійні, так і сезонні наймані працівники. Козацькі біографії свідчать також про те, що козаки досить таки часто змінювали місце роботи, переходячи від одного господаря до іншого. Це означає, що на Запорозжжі не тільки не було надлишку робочої сили, а швидше її брак, бо інакше працівники мусили б триматися за місце. При цьому змінювались не тільки господарі, а й види занять, що є свідченням високої потреби у робочій силі в усіх галузях та наявність у людей вибору. Широке застосування на Запорозжжі найманої праці дає підстави дослідникові В. О. Голобуцькому стверджувати, що *«за часів Нової Січі, принаймні у 50–70-х роках XVIII ст., тут... набули цілком виразних форм нові буржуазні відносини»*¹.

Разом із тим у XVIII ст. під впливом феодально-кріпосницьких відносин, що панували на решті території України (та й у Російській імперії взагалі), частина козацької старшини прагнула впровадити на Запорозжжі форми феодальної залежності і використовувати працю рядових козаків та посполитих на основі безпосереднього примусу, що вважалося тоді економічно доцільнішим.

У цьому світлі під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Запорозький Кіш видав декілька ордерів, у яких панковому начальству наказувалося відправити із слобід в старшинські зимівники косарів та гребців для згортання сіна. Це виглядало як повинність, що покладалася на козаків і посполитих. Останні мусили з'явитися на роботу зі своєю робочою худобою, реманентом та запасом харчів. Таким чином, старшина використовувала своє службове становище з метою експлуатації здебільшого слобідських козаків і посполитих у формі повинності. Щоправда, необхідно зазначити, що притягнення цих людей до відбування трудової повинності мало місце у даному разі під час війни, коли через брак робочих рук

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775. — К., 1961. — С. 201.

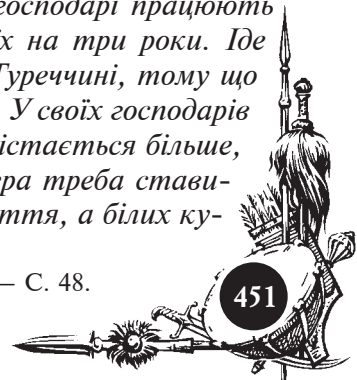
могло бути не скошене сіно, що завдало б збитків зимівчанському господарству. Сіно під час війни до того ж було цінним фуражем для козацької кінноти. Водночас існують свідчення, що в окремих випадках не тільки вища старшина, але й паланкова залучала своїх підлеглих до примусової праці, причому не тільки в умовах війни, а й у мирні роки. Примусовою працею також користувалися запорозькі монастирі — Миколаївський, Недоорощанський і Самарський.

Вища старшина використовувала право на примусову працю і в інших випадках. За наказом кошового отамана Петра Калнишевського, наприклад, слобідські отамани висилали козаків та посполитих для роботи зі спорудження греблі й для будування млина тому ж Калнишевському і також у вигляді повинності.

Та все ж примусова праця зустрічалася на Запорожжі набагато рідше, ніж наймана, і була тим винятком, що підтверджує правило, до того ж часто вона маскувалася під загальногромадські потреби, як, наприклад, у випадках із запорозькими монастирями.

Зовсім інші відносини панували у піратській республіці на Карибських островах, і вони нічим не відрізнялися від тих, що були поширені на інших землях американського континенту. Тут існувало поєднання рабської та найманої праці. Найманих працівників називали слугами, але їх становище мало чим відрізнялося від становища рабів. Не дарма, характеризуючи життя слуги у буканьєра, О. Ексквемелін пише: *«Кажуть, що краще три роки бути веслувальником на галерах, ніж служити у буканьєра»*¹. При цьому він наводить численні випадки нелюдських знущань буканьєрів зі своїх слуг. Докладно описує Ексквемелін і працю на плантаціях (які в чомусь можна порівняти із запорозькими зимівниками): *«Рабів у плантаторів мало, господарі працюють поряд зі своїми слугами, а наймають вони їх на три роки. Іде тут взагалі така ж торгівля людьми, як у Туреччині, тому що слуг продають і купують, як коней у Європі... У своїх господарів ці люди працюють як ломовики. Цим рабам дістається більше, ніж неграм. Плантатори кажуть, що до негра треба ставитися краще, тому що вони працюють усе життя, а білих ку-*

¹ Ексквемелін А. О. Пираты Америки. — М., 1968. — С. 48.

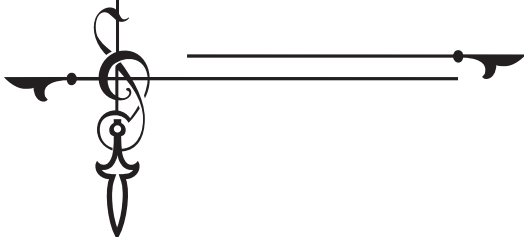
пують лише на якийсь термін. Вони знуцаються зі своїх слуг з не меншою жорстокістю, ніж буканьери, і не відчувають до них ані найменшого жалю. Хворі чи здорові, ці слуги працюють прямо під пекучими променями сонця. Праця їхня нестерпна, і спина в них покрита струпами, як у коня, що постійно тягає важку ношу. Від поганої їжі слуги весь час страждають важкими недугами й пороком серця. Вони позбавляються сил, тіло в них опухає, як у хворих на водянку, дихання стає уривчастим, їх мучать різі у шлунку. А причина цих недугів — це, без сумніву, погане харчування та нелюдське ставлення... їх стан ні в кого не викликає жалю, і ніхто не надає їм допомоги. Більш того, зазвичай їх змушують працювати ще більше. Нерідко вони падають на землю і тут же вмирають. Господарі кажуть у таких випадках: «Шельма готова здохнути, аби тільки не працювати». Подібне спостерігав я неодноразово...»¹

Таких описів не містить жодне джерело з історії Запорозької Січі. І це можна пояснити насамперед тим, що протягом цілих століть Запорозжя було центром тяжіння для незадоволених будь-якою формою гноблення, тоді як та сама Тортуга притягувала до себе людей, яких спонукало нестримне прагнення до наживи. Запорозжці також не були «безсрібниками», але в них абсолютною цінністю була воля, котра особливо цінувалася на тлі поневолення, що панувало на сусідніх із Запорозжям землях. На Тортузі ж, як і на інших землях Американського континенту, особиста свобода не вважалася вартою уваги, бо для вихідців з Європи вона була чимось природним. Абсолютною ж цінністю було багатство, а щоб розбагатіти, доводилось перетворювати природу. Отже, на думку буканьєрів, свободу можна було заради цього також обмежувати, навіть щодо власних співвітчизників. Таким чином, січова спільнота в цьому виглядала набагато привабливішою порівняно з тією, яка існувала в Карібському басейні.

¹ Ексквемелін А. О. Пираты Америки. — М., 1968. — С. 56–57.

**ПРАВО
ЗАПОРОЗЬКОЇ
СПІЛЬНОТИ**

Запорозькі козаки протягом століть виробили струнку і досить ефективну систему правових норм, у якій закріплювалися військово-адміністративна організація, деякі правила ведення війни, діяльність судових органів, правове становище окремих соціальних станів і груп населення, цивільні правовідносини (право власності, порядок користування землями, водоймищами й угіддями на території Запорожжя, зобов'язальне право), встановлювалися покарання тощо. Запорожцям були відомі такі складні юридичні поняття, як право першого займу, давність володіння, нерівномірний розподіл стягнення.

Правова система запорожців ґрунтувалася на правових звичаях, сукупність яких становило звичаєве право. Як відомо, українські землі у XVI–XVIII ст. входили до складу різних держав (Литви, Речі Посполитої та Росії), зберігаючи певну автономію, а отже, й можливість розгляду справи у судах на підставі звичаєвого права. Навіть у період Нової Січі, коли права січової спільноти були суттєво звужені державною владою Російської імперії, уряд дозволяв розгляд цивільних та кримінальних справ на Запорожжі лише козацькими судами і на підставі норм козацького права. Винятком були справи, які стосувалися загальнодержавних інтересів: гайдамацтво, збройні виступи проти козацької старшини

та російських урядових осіб тощо. У цьому разі звинувачених передавали російським властям для присуду і покарання їм призначалося за російськими законами. Серед норм звичаєвого права Запорозької Січі були й такі, що суперечили чинному законодавству Росії. Наприклад, якщо в Російській імперії у середині XVIII ст. місцева влада не мала права виносити смертні вироки без дозволу Сенату, то запорожці продовжували страчувати злочинців до кінця існування Січі.

Звичаєвим правом запорожців вважають сукупність правових звичаїв, що діяли на підвладній їм території протягом XVI–XVIII ст., мали нормативний характер, зумовлювалися конкретно-історичними умовами існування козацького товариства, допускалися і санкціонувалися верховною державною владою, а в деяких випадках навіть суперечили чинному законодавству. Основою козацького права були суспільні відносини, які склалися у спільноті запорожців, а джерелом — трансформовані норми давньоруського права, пристосовані до конкретно-історичних умов, а також різноманітні запозичення з правових традицій сусідніх народів.

Відомий український історик-правознавець М. Слабченко справедливо вважав, що запорозьке козацтво упродовж свого існування являло собою військо, а не цивільне суспільство¹. Тому дія суспільних законів на Запорозжжі була дещо специфічною. Головним завданням соціальних норм (у тому числі і правових) було забезпечення суворої військової дисципліни і субординації між військовими начальниками та підлеглими. У зв'язку із цим встановлювалися досить жорстокі покарання за будь-яке порушення встановленого порядку.

За рівнем розвитку запорозька спільнота (особливо у XVI–XVII ст.) була своєрідною «військовою демократією», оскільки вона мала притаманні їй характерні риси, а саме: військовий стан, вирішальну роль у суспільних справах озброєного народу, збагачення та посилення соціальної верхівки (тобто старшини) та ін. Ці риси посилювалися схвальним ставленням до відсутності сім'ї та заборонаю приводити на Січ жінок.

¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької// Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 282–283.

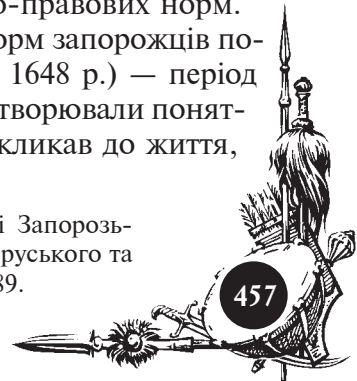
У XVI–XVII ст. запорозька спільнота існувала, лише перебуваючи у постійному стані війни, то відбиваючи напади ворогів, то здійснюючи сухопутні й морські походи. Право цього періоду мало яскраво публічний характер. Воно регулювало порядок ведення бойових дій, порядок користування спільними землями, встановлювало покарання та ін. Особисті інтереси, як вказувалося, цілковито ігнорувалися. Особа мусила підкоряти їх інтересам громади. Це стосувалося не лише військових, а й справ мирного часу. Наприклад, під час розподілу здобичі (військової, мисливської чи рибальської) вирішальне слово при визначенні її частини кожному конкретному учасникові належало колективу, який називав ступінь участі кожного у конкретній справі. Отже, видиме усування окремої особи означало водночас охорону прав кожного члена товариства¹.

У XVIII ст. у козацькій спільноті відбулися суттєві зміни. Військова здобич через обмеження урядом військової діяльності січового товариства втратила своє вирішальне значення і на перше місце почала виходити господарська діяльність. Зимівники козаків цього часу стали досить ефективною формою господарювання (нагадуючи фермерські господарства). Набуття виробництвом товарного характеру, втягування козацьких господарств у ринкові відносини посилювало соціальне та майнове розшарування всередині козацької спільноти. Почала формуватися приватна власність на землю, хоча цей процес не завершився до кінця існування Січі.

Водночас певних змін зазнавали й правові норми. У XVIII ст. вони набували класового характеру, тобто ставали знаряддям панування старшини та заможних козаків. Наприклад, посилилася відповідальність за гайдамацтво, напади на старшинські та заможні маєтки тощо. Розвиток господарства та торгівлі на Запорожжі сприяв вдосконаленню цивільно-правових норм.

За М. Слабченком, розвиток правових норм запорожців поділяється на три етапи. Перший (XVI ст. — 1648 р.) — період окремих вироків, що, часто повторюючись, утворювали поняття про прецедент; другий (1648–1709) — викликав до життя,

¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької// Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 289.

на ґрунті цих прецедентів, звичаїв; третій (1709–1715 рр.) — вже мав писані закони, характерні для соціально неоднорідного суспільства¹. Перетворенню звичаїв на норми права, а також створенню нових правових норм сприяла діяльність судів. Участь козацької спільноти у вирішенні судових справ, винесенні вироків, покаранні злочинців ставала перепорою для зловживань з боку козацької верхівки, а також сприяла поширенню та закріпленню норм звичаєвого права серед запорозьких козаків. У XVIII ст. джерелом права стало також поточне законодавство. Його основною формою були ухвали козацьких рад.

У процесі розвитку право на Запорожжі взаємодіяло з правовими системами сусідніх народів. Запорожці запозичували правові норми, що відповідали потребам їхнього товариства (наприклад, окремі види покарань). Це передусім стосується татар та донських козаків, суспільний устрій яких був близький до запорозького. Певну схожість можна також знайти у звичаєвого права січовиків з польсько-литовським законодавством, зокрема з Литовськими статутами. І там, і там існували майже однакові покарання за крадіжку, що можна вважати свідченням їхнього зв'язку. Подібність окремих норм Литовських статутів та запозиченого права пояснюється такими причинами: 1) юридичним джерелом обох правових систем були норми давньоруського права; 2) більшість запорожців становили вихідці з України, правова свідомість яких формувалася під впливом литовсько-польських законів.

Вплив російського законодавства на право запорозьких козаків виявився у тому, що стало виноситися менше смертних вироків, посилилася відповідальність за злочини проти посадових осіб (як січових, так і російських), було введено таку міру покарання, як заслання.

Рисами запорозького звичаєвого права були: його корпоративний (становий) характер; домінування публічного права (права, виконання приписів якого загальнообов'язкове); відсутність поділу права на галузі; у більшості випадків усна форма вираження правових норм; консерватизм, обря-

¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької// Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 288.

довість, досить суворі (здебільшого тілесні) покарання, широке застосування смертної кари та ін.

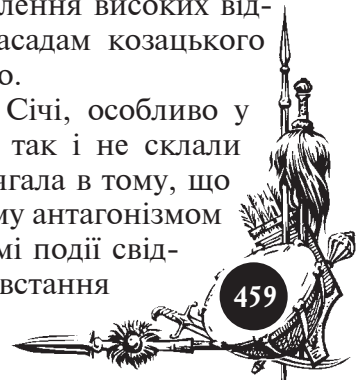
Козацьке право було становим, корпоративним правом. Захищаючи військово-політичну організацію козацтва, воно встановлювало різний правовий статус окремих груп населення Запорожжя: січовиків (мешканців Січі), «сиднів» (населення зимівників) та посполитих (оподатковуваних Кошем селян-землекористувачів), сторонніх осіб. Це ілюструє, зокрема, система покарань за окремі види злочинів. Так, убивство січовика розглядалося як найтяжчий злочин і каралося смертю, а вбивство особи, що не належала до запорозької громади, вважалося злочином менш тяжким. Водночас козацьке право не встановлювало формальних пільг для старшини в порівнянні з рядовими козаками, хоча фактично вони існували (майнова нерівність, користування владою тощо).

Норми звичаєвого права за своїм змістом можна умовно поділити на публічні і приватні. Публічне право запорожців було своєрідним військовим статутом, що регулював найважливіші відносини спільноти: військово-адміністративний устрій (порядок виборів і функціонування органів влади), військові справи, порядок судочинства, володіння і користування землею, угіддями, статус спільного майна, відповідальність за скоєння злочину та ін.

Приватне право регулювало цивільно-правові відносини: право власності на особисте майно, різні угоди, відповідальність за заподіяння шкоди тощо.

Проте основу козацького права становило публічне право. Приватне право почало розвиватися лише у XVIII ст., але переважно за межами самої Січі. Крім того, норми приватного права, що застосовувалися на Запорожжі, суперечили основним принципам січової спільноти. Так, встановлення високих відсотків за договором позики суперечило засадам козацького братерства, їхній зневазі до лихварства тощо.

Незважаючи на те що діловодство на Січі, особливо у XVIII ст., досягло високого рівня, козаки так і не склали збірника своїх законів. Причина цього полягала в тому, що соціальне розшарування з притаманним йому антагонізмом ще не досягло свого максимуму, хоча окремі події свідчили про його назрівання (наприклад, повстання

1768 р. в Січі, коли старшина була змушена тікати від повсталих). Військовий характер січової спільноти, батьківські відносини між отаманами та рядовими козаками, виборність козацької старшини, яка дозволяла хоча б теоретично позбутися тих, хто не задовольняв громаду, стримували наростання масових суперечок. Формальна відсутність старшинських пільг також не потребувала фіксації їх у писаній формі. До того ж усна форма права була вигідна старшині, бо дозволяла їй тлумачити старі звичаї у своїх інтересах.

Охоронцями козацьких традицій були старі — так звана «абшинтована старшина» — старі заслужені козаки, що раніше обіймали виборні посади і мали авторитет у товаристві. Вони відігравали важливу роль у козацькому правосудді і стежили за збереженням старого порядку. Тому запорозькому праву був притаманний певний консерватизм.

Право приватної власності на майно вимагало певної фіксації. Різноманітні угоди між козаками зазвичай укладалися в усній формі (можливо, при свідках), та це не виключало складання розписок, письмових договорів і заповітів, що вважалися доказами в суді. Але писане право поширювалося не в самій Січі (тут приватновласницькі тенденції були слабо розвинені), а на території Запорозьких Вольностей, де козаки виступали не як військовий, а як господарський елемент. Проте у них не було вироблено певних форм для складання угод, що призводило до певних непорозумінь, пов'язаних з різними тлумаченнями документа¹.

З середини XVIII ст. загальновійськова рада почала перетворюватися на законодавчий орган, що видавав загальнообов'язкові норми, зафіксовані у письмовому вигляді. Вона видала цілу низку постанов, що здобули силу закону. Своєрідними правовими документами виконавчого характеру є розпорядження військової старшини, надіслані до старшини паланкової.

Хоча запоріжці не визнавали законів інших держав і при вирішенні внутрішніх справ діяли лише на підставі норм звичаєвого права, вони в разі потреби посилалися і на

¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької// Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 289.

нормативні акти Росії та Польщі. Так робилося, зокрема, коли спільнота відстоювала свої права на землю. Це свідчить про високий рівень правової культури у січовому товаристві.

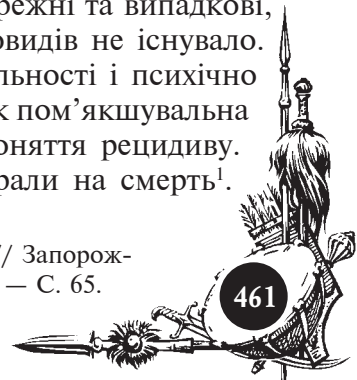
Ще однією рисою звичаєвого права запорожців була його обрядовість. Вона надавала звичаєвому праву життєвості та публічності; викликала увагу до судового процесу і співучасть у ньому не тільки зацікавлених осіб, а й громадськості; сприяла збереженню в народній пам'яті звичаєвих норм; засвідчувала правильність використання звичаїв і підносила правотворчість народу.

Козацьке право відзначалося суворістю. Поблажливо ставлячись до минулого осіб, які записувалися в козаки, запорожці суворо карали за порушення своїх порядків. Навіть за просту крадіжку загрожувала страта. Поряд із часто застосовуваною смертною карою великого поширення набули й тілесні покарання.

Найрозвиненішими у запорозькому праві були кримінально-правові норми. Це пояснюється тим, що товариство мусило забезпечити насамперед охорону життя та власності особи, а вже потім регулювати складніші суспільні відносини. До того ж козацька спільнота з початку свого існування мала яскраво виражений військовий характер, отже, нормальне її функціонування вимагало суворої дисципліни. А серед людей, що вливалися до її лав, траплялися особи, що раніше скоювали всілякі злочини і таких треба було утримувати від подальшої злочинної діяльності.

У звичаєвому праві запорожців злочином вважалася дія, що завдавала шкоди та збитків життю, здоров'ю, майну, честі окремої особи або усього Війська Запорозького. Кримінально відповідальною вважали особу, що досягла 16-річного віку. Об'єктом злочину визнавали порядок управління та судочинства, особу (її життя, здоров'я, гідність), майно. Існувало поняття вини. Злочини розподілялися на навмисні, необережні та випадкові, хоча чітких словесних визначень цих різновидів не існувало. Не звільнялися від кримінальної відповідальності і психічно хворі, однак у суді враховувався їхній стан як пом'якшувальна обставина. У козацькому праві існувало поняття рецидиву. Так за неодноразове скоєння крадіжок карали на смерть¹.

¹ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских// Запорозьская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 65.

У праві запорозьких козаків передбачався досить широкий перелік злочинів, які, залежно від того, на що посягали (об'єкт злочину), можна умовно поділити на декілька видів: військові, службові, проти порядку управління і суду, особи, власності, моралі.

До військових злочинів належали порушення правил несення служби, самовільне залишення війська (дезертирство), а також ухиляння від служби. У XVIII ст. суб'єктами військових злочинів були не тільки запорозькі козаки, а й російські солдати, що тікали з армії та переховувалися на території Запорожжя. За наказами російського уряду їх треба було затримувати і передавати для покарання російській військовій владі. Кримінальна відповідальність встановлювалася також за вживання спиртних напоїв під час перебування у військовому поході. На думку українського історика І. Крип'якевича, сувору заборону пити горілку під час походів було впроваджено за часів гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного (1616–1622 рр.)¹.

Серед посадових осіб України у XVII–XVIII ст. було поширене казнокрадство, яке вважалося чи не найнебезпечнішим службовим злочином. Але такий службовий злочин, як хабарництво, у Запорозькій Січі (як й у Гетьманщині та Слобожанщині) злочином не вважався. Численні подарунки, які отримувала козацька старшина, не розцінювалися як хабарі, і тому кримінальна відповідальність за хабарництво не була встановлена. Найпоширенішими службовими злочинами були перевищення посадових повноважень та зловживання службовим становищем представниками козацької старшини. Як правило, вони вдавалися до цього, керуючись корисливими мотивами, тобто розкрадаючи майно спільноти або відбираючи його з приватного володіння рядових козаків. Траплялися й випадки самоуправства.

Широкі можливості для зловживань службовим становищем давала старшині війна. Користуючись як приводом цим становищем, старшина у XVIII ст. припинила скликати військові ради й забороняла козацькі сходки, а також, як розповідалося вище, вдавалася до використання у своїх особистих інтересах дармової праці козаків та посполитих. Від військової старшини у здирствах та зловживаннях не

¹ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 77.

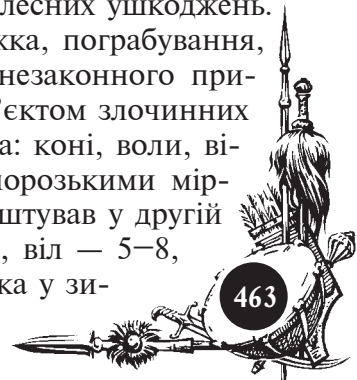

відставало й паланкове начальство, яке не обиралося на радах, а призначалося на кілька років поспіль військовою старшиною. Паланкові полковники привласнювали значну частину прибутків військових митниць і перевозів, посилаючись, як правило, на те, що гроші витрачаються на військові потреби. Паланкова старшина під різними приводами збільшувала мито на перевозах. Якщо хтось із проїжджих протестував проти цього, вона всіляко затримувала їх, що часто призводило до псування товарів. Паланкові полковники часто збільшували податки та різні побори з місцевого населення без дозволу Коша.

До злочинів проти порядку управління та суду належали брутальність, непокора адміністрації, фальшування грошей, підроблення печаток та документів, лжеприсяга та брехливі свідчення на суді тощо. Крім того, на Запорозжжі призначалося покарання за самовільне перебільшення встановленого на Січі тарифу на продаж товарів, харчів і питва, приведення на територію Січі осіб жіночої статі, не виключаючи матері або дочки. Важливе місце серед такого виду злочинів посідала непокора рядових козаків військовій та паланковій старшині, а також представникам російського уряду. Такі випадки в останні десятиліття були непоодинокі, а іноді набували масового характеру через посилення соціальної та майнової диференціації у козацькому середовищі.

Центральне місце серед злочинів проти особи, звичайно, посідало вбивство. При цьому, як уже зазначалося, вбивство козака вважалося тяжчим злочином, ніж вбивство особи, яка не належала до козацької громади. Ще одним злочином проти особи було завдання каліцтва, ран та побоїв потерпілому. Як правило, це відбувалося у бійці або під час сварки. До цього розряду відносили також образу потерпілого чи скоєння образливого вчинку. Інколи образа поєднувалася із завданням тілесних ушкоджень.

До майнових злочинів належали крадіжка, пограбування, гайдамацтво, підпалювання та інші види незаконного привласнення чи знищення чужого майна. Об'єктом злочинних дій злодіїв та грабіжників часто була худоба: коні, воли, вівці. Це пояснюється тим, що вони за запорозькими мірками коштували дуже дорого. Так, кінь коштував у другій половині XVIII ст. від 7 до 20 карбованців, віл — 5–8, вівця — 1, а заробіток найманого працівника у зи-

мівнику (для порівняння) становив у середньому 2,5–3 крб на рік¹. Об'єктом зазіхань могли бути також хатнє майно, гроші, крам, зброя тощо.

Найдетальніше козацьким правом регламентувалися крадіжки. Так, у ньому розрізнялися крадіжки, скоєні під час стихійного лиха (мародерство), з військових сховищ, у товариша, з церкви. За кожен з цих різновидів накладалося окреме покарання. Тяжким злочином вважалася неодноразова крадіжка, а також крадіжка, незначна за вартістю вкраденого, але кваліфікована за значущістю вкрадених речей, тобто крадіжка речей, необхідних у домашньому побуті або які були складовою частиною спорядження чи господарства².

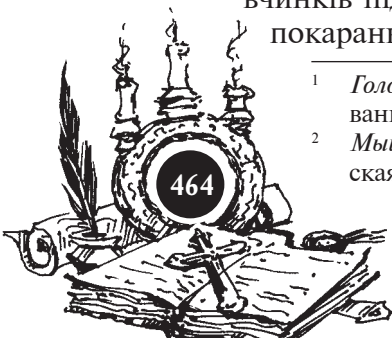
Особливо небезпечним видом злочинів проти власності феодалів уряди Польщі та Росії вважали гайдамацтво — одну з форм національно-визвольного руху на Правобережній Україні у XVIII ст. проти феодально-кріпосницького гноблення та національно-релігійних утисків. Часто організаторами гайдамацьких загонів виступали запорозькі козаки. (Найпевніше це було ще й наслідком того, що самостійна військова діяльність запорозької спільноти була зведена нанівець урядом Російської імперії). Кількісний склад таких загонів іноді налічував до 150–200 і більше осіб. На Запорожжі існували своєрідні гайдамацькі опорні пункти — стани. Тут збиралися гайдамаки, формувалися загони, заготовлялися продовольство і зброя. Найбільш відомі гайдамацькі бази знаходилися на Мигійському острові, в Романковій балці, Корабельному урочищі тощо.

Злочином проти моралі вважалося згвалтування та скривдження жінки, оскільки це ніби кидало тінь на усе Військо Запорозьке.

Покарання злочинців на Запорожжі, з його військовими порядками, мало на меті відплату за скоєний злочин, відшкодування збитків потерпілому або козацькому товариству загалом, пересторогу іншим козакам утримуватися від злочинних вчинків під загрозою смертної кари або суворих тілесних покарань. Покарання злочинця в Запорозькій Січі не

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775. — К., 1961. — С. 178–179, 349, 351.

² Мышецкий С. И. История о казаках запорожских// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 65–66.

спрямовувалося на його тривале перевиховання та виправлення. Саме тому на Запорозжжі не застосовувалося тривале ув'язнення, що переслідує цю мету. Злочинців тримали у в'язниці тимчасово — до завершення слідства, суду або ж виконання вироку. Козацька спільнота звільнялася від особи, що скоїла злочин, якщо її злочинні дії викликали загальне обурення і не існувало жодних пом'якшувальних обставин, шляхом страти злочинця або, як альтернатива, вигнання за межі Запорозьких Вольностей (в останні роки існування Січі практикувалося також заслання до Сибіру); або ж, якщо були пом'якшувальні обставини, встановлювала таке покарання (тілесне чи майнове), після виконання якого злочинець знову діставав можливість стати повноправним членом козацької громади.

Саме тому на Запорозжжі значного поширення набула смертна кара. Вона стала ефективним способом швидко і без особливих втрат позбуватися злочинців. Але запорожці не застосовували при виконанні смертних вироків таких видів страти, як спалення та четвертування, які, зокрема, передбачалися Литовським статутом 1588 року.

Покарання не застосовувалося також з метою експлуатації праці злочинця. Це пояснюється тим, що козаки, які перебували у січовому гарнізоні, мусили безкоштовно виконувати різноманітні роботи на користь Запорозького коша та куренів: заготовляти корм для худоби, продовольство, випасати худобу, ремонтувати січові споруди, нести гарнізонну службу тощо. Праця на користь козацької громади розглядалася як один з основних обов'язків будь-якого козака, який він добровільно покладав на себе, записавшись до січового товариства.

Покарання мали лише публічний характер. Вироки виносилися прилюдно і виконувалися так само на січовій площі. Це робилося тому, що, по-перше, публічне покарання мусило застерегти інших від скоєння злочину; по-друге, велика роль у справі винесення вироку та його виконання належала козацькому товариству. Дуже часто визначався лише певний вид покарання, але не вказувався його розмір. Найяскравішим прикладом цього було покарання киями. Засудженого до цього покарання злочинця козаки могли забити біля ганебного стовпа до смерті або ж, зважаючи на його авторитет серед товариства та деякі інші пом'якшувальні

обставини, завдати йому лише терпимих ударів і тим самим зберегти життя й навіть дати гроші для викупу (якщо справа йшла про злочин проти власності чи борги).

Вид та розмір покарання залежали від соціального становища злочинця та потерпілого. Злочини, спрямовані проти життя, здоров'я, майна, честі окремих козаків або усього козацького товариства, підлягали дуже суворому покаранню. Якщо ж потерпілими були посполиті чи сторонні особи, наприклад сусіди запорожців (татари, поляки, українські чи російські переселенці, іноземці та ін.), то покарання було значно меншим.

Що стосується залежності покарань від особи, яка скоїла злочин, то, зокрема, стосовно козаків (особливо січовиків) калічицькі покарання не використовувалися. Їх застосовували лише до тих, хто не входив у козацьке товариство, тобто посполитих, наймитів та ін. Відомі також випадки, коли козакам, які були здібними вояками і яких поважало військо, за вимогою товариства смертну кару замінювали тілесним покаранням, зменшували розмір покарання, передавали на поруки. Разом із тим припускалося і поєднання декількох покарань за скоєння одного злочину.

Запорозькі козаки застосовували різноманітні покарання: просту та кваліфіковану смертну кару, болючі та калічицькі тілесні покарання, позбавлення волі, честі і прав, вигнання та покарання майнового характеру. Покарання поділялися на основні й додаткові. Більшість покарань могли бути як тими, так й іншими.

Смертна кара, що досить часто застосовувалася на Запоріжжі з метою очищення козацького товариства від злочинних елементів, мала на меті й залякування, яке викликалося як її суттю, так і миттєвістю виконання. Вона не вимагала великих витрат і повністю відповідала військовому характерові січової спільноти. Оскільки це покарання можна було отримати навіть за скоєння крадіжки, то питома вага страти серед інших видів покарань була найбільшою.

На формування кримінально-правових норм у запорозьких козаків значною мірою вплинуло право Великого князівства Литовського, особливо Литовські статuti. У Литовському статуті 1588 р. у більшості статей, що стосуються кримінальних злочинів, як покарання при-

значалася смертна кара. Страта призначалася за різного роду вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, перелюбство, викрадення жінки у чоловіка, здирицтво, підробку печаток і паперів, розбій і пограбування, підпал майна і просту крадіжку.

На Запоріжжі смертну кару призначали за вбивство козака козаком і вбивство взагалі, за велику крадіжку та за неодноразове її скоєння, блуд, мужолозтво і скотолозтво, грабунок, розбій і гайдамацтво, незаконні вчинки і образу військовими старшинами козаків, крадіжку січового майна, пияцтво під час походу, боягузтво та програш старшиною битви. Отже, сфера застосування страти на Січі була досить близькою до визначеної Литовськими законами.

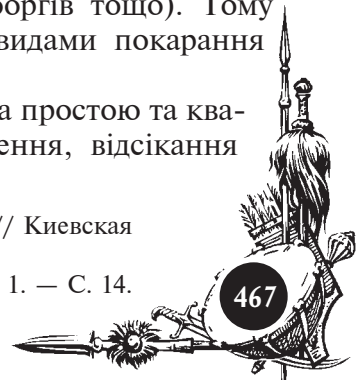
На Січі страчували також тих осіб, що не підкорялися рішенню більшості при вирішенні будь-яких питань на загальновійськовій раді, а також тих, хто відмовлявся від запропонованої їм посади кошового отамана. На думку деяких авторів, у цих випадках страта непокірних мала характер народної розправи, а не була смертною карою в юридичному розумінні цього слова¹. Стратою каралося також приведення на Січ жінок, знімання з шибениці чи палі трупа страченого злочинця. За свідченням Х. Манштейна, страті підлягали особи, не виключаючи й кошового отамана, що вели переписку від імені Війська Запорізького без участі військового писаря, оскільки тільки він мав такі повноваження².

З часом сфера застосування смертної кари звузилася. На практиці смертні вироки часто не виконувалися. Визначаючи покарання, суд звертав увагу не тільки на зовнішню сторону злочинного діяння (тобто на розмір заподіяної шкоди) і на провину злочинця, а й на інші обставини, що не мали ніякого відношення до злочину (авторитет і попередні заслуги злочинця, наявність малолітніх дітей, несплачених боргів тощо). Тому дуже часто страта замінювалася іншими видами покарання (переважно тілесними).

Смертна кара, як зазначалося вище, була простою та кваліфікованою. До простої належали повішення, відсікання

¹ Д-ский А. Система карательных мер в Запорожье// Киевская старина. — 1893. — Т. 40. — Март. — С. 213.

² Манштейн Х. Записки о России. — М., 1823. — Т. 1. — С. 14.

голови та розстріл. В окремих випадках застосовувалося удушення.

Для посилення страждань приреченого на смерть та найбільшого залякування населення застосовувалася кваліфіковані види смертної кари. Вони, у свою чергу, поділялися на кваліфіковані мученицькі, коли злочинцеві завдавали тілесних страждань до моменту смерті, та кваліфіковані обрядові, що поєднувалися з різноманітними принизливими ганебними обрядами й церемоніями. На Запорозжжі застосовувалися такі види кваліфікованої страти, як насадження на палю, закопування в землю живцем разом із вбитою людиною, забивання до смерті біля ганебного стовпа киями й підвішення за ребро на гак.

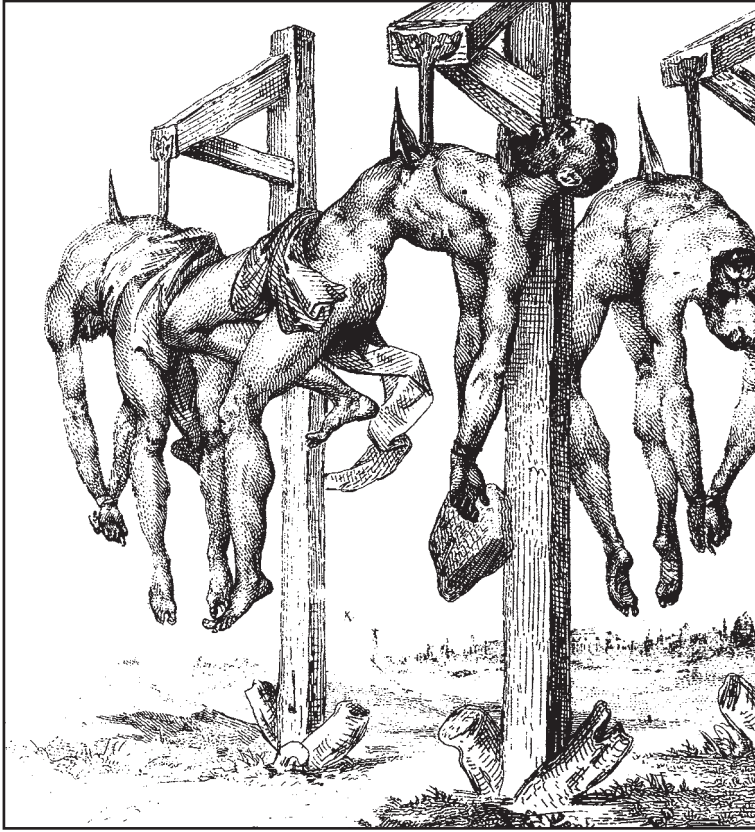
Чіткого розподілу, за які злочини призначалася проста чи кваліфікована страта на Січі, не існувало. Вид страти, який здебільшого визначався козацьким товариством на сходці, призначався залежно від обставин скоєння злочину та з урахуванням вини злочинця. До кваліфікованої страти часто зверталися, щоб покарати винних у гайдамацтві. Наприклад, 22 серпня 1771 р. військовий суддя М. Тимофієв, що заміщав кошового отамана, наказав полковникові Самарської паланки стосовно захоплених гайдамаків: *«Розбійників і вбивць, хоча деяким тим же жеребкам, шибеницю, а інших їх товаришів, оскільки вони перейшли усі межі нашої помірності... безпосередньо в Самарі покарати смертю: Каленика Донця потягти волами на залізний у стовпі скінь (загострений край веретена чи гончарного кола), а Степана Тарана зачепити ребром за гак»*¹. Тіла страчених для залякування надовго залишали на місці страти.

Найпоширенішим видом страти на Запорозжжі було повішання. Така кара призначалася за крадіжку коней і худоби, крадіжки речей, незначних за вартістю, але кваліфікованих за якістю. Цей вид смертної кари зберігся до останніх років існування Січі. Ним також карали і за злочини проти моралі.

Повішання відбувалося на шибениці, що мала 2,5–3 м заввишки й П-подібну форму. Коли не було шибениці, вішали на деревах. Шибениці будували майже у всіх паланках, у різних місцях, здебільшого поблизу великих

¹ Яворницький Д. І. До історії степової України. — Дніпропетровськ, 1929. — С. 25.

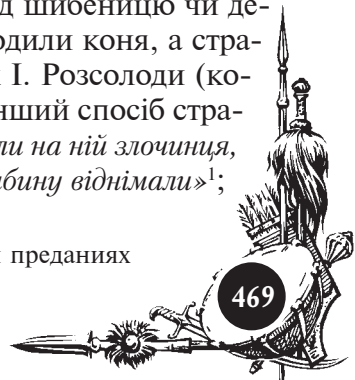
Страта через повішення на гак за ребро. З гравюри XIX ст.

шляхів, і взагалі за межами населених пунктів. З метою залякування населення злочинців вішали в тих місцях, де вони скоювали злочини.

Повішання здійснювалося кількома способами:

1) злочинця, верхи на коні, підводили під шибеницю чи дерево і, накинувши йому на ший петлю, виводили коня, а страчуваний залишався на шибениці. У спогадах І. Розсолоди (колишнього запорозького козака) описується інший спосіб страти: «До шибениці приставляли драбину, піднімали на ній злочинця, а потім, накинувши йому на ший мотузку, драбину віднімали»¹;

¹ *Еварницький Д. И.* Запоріжжя в остатках старини и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 2. — С. 29.

- 2) злочинця підвішували за ноги, вниз головою;
- 3) кваліфікована форма повішення — повішення на гак за ребро.

Розстріл злочинців відбувався набагато рідше. Як форма народної розправи застосовувалося утоплення. Такі випадки, зокрема, відомі під час козацьких повстань, у яких брали участь запорожці, стосовно ворогів (поляків та євреїв)¹. Їх кидали у воду без будь-яких попередніх обрядів і приготувань або ж прив'язували якийсь тягар і вже в такому вигляді кидали у воду. Під час морських походів запорозькі козаки топили й своїх пияків. Е. Ласота розповідав, що рядові козаки погрожували під час сходки втопленням старшині, якщо вона не прийме пропозиції імператора про похід на турків².

Страта у вигляді насадження на палю була запозичена у татар. Паля являла собою високий дерев'яний стовп, на верхівці якого був залізний наконечник. Посадження на палю здійснювалося таким чином: на залізний шпиль, закріплений вертикально, засаджували злочинця так, щоб цей шпиль виходив з потилиці на кілька десятків сантиметрів вище голови. Насаджений на палю залишався в такому стані до тих пір, доки його тіло не зітлівало, а його кістки самі не осипалися на землю. При цьому страчений помирав не одразу, а у страшних муках, що могли тривати кілька днів. Також жорстоким видом смертної кари вважалося закопування у землю живцем.

До кваліфікованих видів смертної кари належало і забивання киями біля ганебного стовпа. Це був один із найпоширеніших видів покарань у запорозьких козаків. У деяких випадках йдеться про вид смертної кари, коли злочинця, прикутого чи прив'язаного до стовпа, забивали до смерті. В інших випадках, за пом'якшувальних обставин, його могли залишити живим, обмежившись лише тілесним покаранням.

Як смертну кару забивання киями біля стовпа присуджували за мужолозтво та скотолозтво, за велику крадіжку та крадів-рецидивістів, за переховування чи купівлю очевидно крадених речей, за побої в пияцтві та за деякі інші зло-

¹ Д-ский А. Система карательных мер в Запорожье// Киевская старина. — 1893. — Т. 40. — Март. — С. 238—239.

² Ласота Е. О запорожцах// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 523.

чинні діяння. Спогади М. Коржа містять детальний опис цього виду смертної кари:

«Злочинця в'яжуть або кують до стовпа в Січі або в паланках на площі чи базарі, потім ставлять біля нього різні напої у кинвах, як то горілку, мед, пиво й брагу, і кладуть також досить калачів. Сюди ж принесуть декілька оберемків кивів і покладуть біля стовпа, де злочинець. Його заставляють їсти і пити скільки завгодно, а коли наїється і нап'ється, тоді козаки починають його бити киями. При цьому кожен козак, який іде повз нього, випивши корек горілки або пива, обов'язково повинен вдарити його кием і коли вдарить (де хто як попав, по голові або по ребрах), так йому приказує: от тобі, сучий сину, щоб ти не крав і не розбивав, а ми все за тебе куренем платили. І доти сидить або лежить злочинець біля стовпа, доки не вб'ють його до смерті»¹.

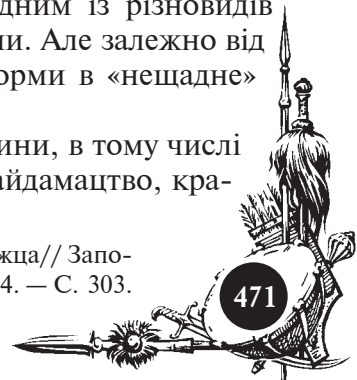
Цей вид смертної кари, що поєднувався з тривалими муками та стражданнями, можна порівняти з повішенням за ребро на гак або насадженням на палю, оскільки злочинець вмирав повільно і мученицькою смертю й страждання його могли тривати кілька днів. Наслідки застосування цього покарання залежали від сили ударів та їх напрямів. Інколи досить було кількох сильних ударів, спрямованих на більш вразливі частини тіла, щоб спричинити смерть злочинця.

Тілесні покарання залежно від мети поділялися на болючі та калічніцькі.

Болючі тілесні покарання широко застосовувалися на Запорозжжі. Вони характеризувалися простотою та одноманітністю видів на відміну від вишуканості виконання, характерної для країн тогочасної Західної Європи. Ці тілесні покарання мали на меті завдати злочинцеві болю і мук за скоєне і разом із смертною карою були найзручнішими й відповідали військовій організації та порядкам Запорозької Січі. Одним із різновидів болючих тілесних покарань було биття киями. Але залежно від обставин воно могло перейти від легкої форми в «нешадне» биття і спричинити смерть злочинця.

Биття киями призначалося за різні злочини, в тому числі й ті, за які призначали і страту, а саме: за гайдамацтво, кра-

¹ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца // Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 303.

діжки, дезертирство, підкуп вартового і сприяння втечі в'язня, блуд, завдання побоїв тощо. Покарання киями здійснювалося залежно від характеру злочину на військовій сходці, на базарі, біля стовпа, під шибеницею тощо. Биття киями під шибеницею вважалося найганебнішим. Воно поєднувалося з обрядовістю і призначалося за злочини проти власності. Покарання киями на базарі і біля стовпа, можливо, означало одне й те саме, оскільки будь-яке покарання здійснювалося публічно і під час побиття злочинця завжди прив'язували до стовпа. Киї, якими здійснювалося побиття, за свідченням М. Коржа, були «не так великі й товсті, а подібні до держаків, як у ципів, якими молотять хліб, дубові або нарубані з іншого міцного дерева»¹. Той же М. Корж описує й дещо інший спосіб покарання киями. Козака, який не погодився з рішенням кошового отамана щодо розміру відшкодування збитків потерпілому сусіду, за наказом кошового було покарано киями. При цьому козака покляли на землю і задерли сорочку; два козаки сіли на руки і ноги засудженого, щоб він спокійно лежав і не чинив опору під час здійснення покарання. Вартові з киями стали по обидва боки винуватця і за знаком кошового почали його лупцювати киями, що лежали поряд з місцем виконання покарання. Після 50 чи 100 ударів кошовий отаман зробив знак зупинитися, знову допитував обвинуваченого, а потім припиняв езекуцію або продовжував її залежно від обставин справи².

Калічницькі тілесні покарання (відсікання носа, вух, кінцівок, таврування та ін.) на Запорозжжі майже не застосовувалися, оскільки вони суперечили основам організації січового товариства. Такі покарання передбачали, по-перше, матеріальний таліон (принцип покарання, за яким винному завдавали такої самої шкоди, яка була заподіяна ним, — «око за око, зуб за зуб»), а по-друге, зробити злочинця безпечним на майбутнє; по-третє, позначити лиху людину. На Запорозжжі ідея помсти у формі таліону суперечила правовим поглядам козаків, оскільки таке покарання злочинця заважало реалізації головної мети: задоволення порушених інтересів товариства за-

¹ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца // Запорозжская Сечь. Рьшарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 303.

² Там само. — С. 299.

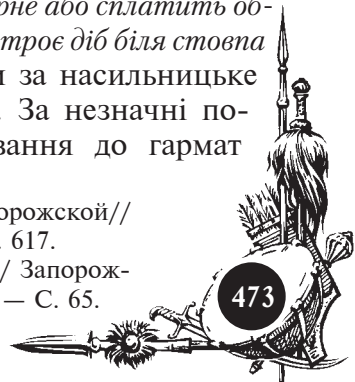
галою, а не лише особистих почуттів скривдженого. До того ж Січ не терпіла у своєму складі «лихих» людей. Якщо злочинець справді був небезпечним, його просто страчували або ж, за пом'якшувальних обставин, після відбуття покарання надавали можливість повернутися до складу товариства. Відсікання ноги чи руки робило це неможливим, бо каліка не міг бути повноцінним козаком, а отже, й нести військову службу. Тому до січовиків калічицькі покарання не застосовувалися. Випадки їх застосування траплялися лише в паланках і здебільшого до осіб, що не належали до козацького товариства.

Позбавлення волі також застосовувалося на Січі дуже рідко, оскільки вимагало значних витрат на утримання злочинця. Воно також суперечило військовому характеру запорозької спільноти, яка постійно перебувала у стані війни. Це був радше застережний захід проти ухиляння особи від суду, ніж покарання у сучасному розумінні цього слова. Крім того, короткочасне позбавлення волі, яке призначалося за скоєння злочину, за своєю суттю було покаранням, спрямованим скоріше на пониження гідності злочинця, ніж на позбавлення волі.

Короткочасне позбавлення волі у формі приковування до стовпа призначалося за незначні злочини. Засудженого прив'язували або приковували до стовпа, який знаходився поблизу дзвіниці січової Покровської церкви, і залишали у такому стані. Так, наприклад, дезертири, які втекли з загону під час походу на Очаків, були спочатку покарані киями, а потім залишалися прив'язаними до стовпа до повернення їхнього загону на Січ¹. Це покарання вважалося одним із найганебніших і призначалося за дрібні крадіжки та інші провини: *«Якщо козак вкрав у іншого козака в місті або за містом, або це будь-де і в цьому був викритий, його приковували на базарі біля стовпа, спеціально для цього встановленого, і тримали доти, доки він не поверне або сплатить обкраденому і хоч би він і зразу задовольнив, однак трое діб біля стовпа вистояти повинен»*². До стовпа прив'язували за насильницьке відбирання коня одним козаком у іншого. За незначні порушення застосовувалося також приковування до гармат

¹ Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи Запорожской// Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — Март. — С. 617.

² Мышецкий С. И. История о казаках запорожских// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 65.

(наприклад, за образу чи за несплату боргу). Гармата, до якої приковували правопорушників, стояла на базарі або на площі. Приковування до неї також було ганебною карою. Таке покарання, як і приковування до ганебного стовпа, могло бути й додатковим до основного, тілесного.

Арешт та ув'язнення злочинців були не самостійним покаранням, а запобіжним засобом від ухилення злочинця від судової відповідальності. Вони також тимчасово позбавляли його волі до винесення або виконання вироку. Місцем такого ув'язнення була пушкарня, яка являла собою погріб, де підсудного приковували до гармати.

Інколи злочинців заковували в ланцюги і забирали ноги в колодки. На утримання ув'язнених таким чином злочинців ніяких коштів не виділялося. Тому їх виводили на базар просити милостиню і за рахунок цього вони жили¹. В'язниці влаштовувалися також у паланках.

Покарання у вигляді позбавлення честі і прав передбачали приниження гідності обвинувачуваного, а також обмеження чи повне позбавлення тих чи інших політичних і громадських прав. Це були вже згадані биття під шибеницею, приковування до стовпа чи до гармати. Ганебними вважалися посадження винуватця на дерев'яну кобилу, а також громадський осуд, який проголошувався публічно на зборах усього Коша або в церкві. Останній передбачав не тільки приниження честі та гідності злочинця, але й вмовляння його утримуватися надалі від скоєння злочинних дій.

Позбавлення тих чи інших громадських прав як вид покарання застосовувалося у формі усунення від посади і позбавлення права надалі бути обраним на керівну посаду в Запорозькій Січі. Усунення з посади призначалося за несправедливе ставлення до підлеглих, зловживання службовим становищем, за позашлюбний зв'язок тощо.

На Січі існував і такий вид покарання, як вигнання. Це було відлучення від козацької громади на певний строк чи безстроково, без права надання вигнанцеві на території Запорозьких Вольностей притулку та захисту.

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 318.

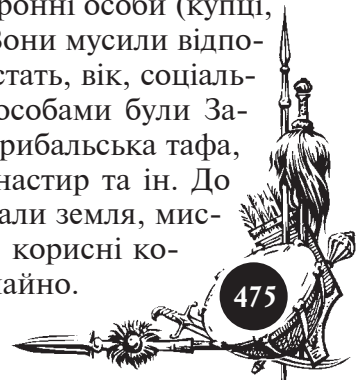

Заслання до Сибіру почало застосовуватися в останні роки до особливо небезпечних злочинців, які самі потрапляли до рук російських властей або передавалися їм Кошем. Але при цьому застосовувалися норми російського, а не запорозького звичаєвого права.

До майнових покарань належали накладення штрафу, відрахування від платні, конфіскація усього чи частини майна злочинця. Але майнові покарання не набули широкого застосування на Запорозжжі, оскільки право приватної власті почало активно розвиватися лише в останні роки існування запорозького козацтва і то переважно на території Запорозьких Вольностей, а не на самій Січі. Отже, якщо вони й застосовувалися, то лише в паланках, де жило багато осіб, що мали рухоме та нерухоме майно. У січовиків же, окрім власного спорядження, одягу, зброї, майна майже не було. Характерною рисою майнових покарань на Запорозжжі виступало те, що за козака, який не мав свого майна, матеріальну відповідальність ніс курінь, до якого він був приписаний. Це є свідченням того, що обшинні порядки зберігалися тут, незважаючи на значний розвиток ринкових відносин. Майнове стягнення накладалося не тільки за завдання злочинними діями майнової шкоди. Іноді ним замінювалася відповідальність за інші злочини, навіть ті, за скоєння яких заведено було страчувати чи піддавати тілесному покаранню.

Розвиток товарного виробництва, торгівлі, початок формування приватної власності в козацькому суспільстві вимагали вдосконалення цивільно-правових відносин. Цивільно-правові норми відтворювали та регулювали процес розвитку товарно-грошових та мінових відносин.

Учасниками цивільно-правових відносин на Запорозжжі були як приватні, так і колективні особи. До перших належали запорозькі козаки та посполиті, а також сторонні особи (купці, жителі сусідніх територій, іноземці та ін.). Вони мусили відповідати певним вимогам, зокрема таким, як стать, вік, соціальне та майнове становище. Колективними особами були Запорозький Кіш, курінь, мисливська артіль, рибальська тафа, чумацька валка, торговельна компанія, монастир та ін. До об'єктів цивільно-правових відносин належали земля, мисливські та рибальські угіддя, ліси, сіножаті, корисні копалини, різноманітне рухоме та нерухоме майно.

Одним з основних цивільно-правових інститутів у звичаєвому праві запорозьких козаків було право власності. При цьому в козацькому праві воно відокремлювалося від права володіння, оскільки був визначений порядок відбирання власником виявленого ним майна, яке перебувало у володінні іншої особи. Так, коли власник визначав серед худоби, яка продавалася на ярмарку, своїх волів, коней, овець тощо, яких у нього викрали, і наводив цьому незаперечні докази, худоба поверталася законному господареві. З часом згадується і неправомірне володіння, оскільки нормами звичаєвого права від порушника вимагалось не лише повернення речей законному власникові, але й виплата компенсації за користування ними.

Основними підставами для набуття права власності на речі були: виготовлення речей своєю працею; отримання приплоду від худоби або врожаю від «родючих» (плодових) дерев чи злаків; частка при розподілі військової, мисливської, рибальської та іншої здобичі або прибутків від торгівлі; отримання майна або грошей за угодою чи у спадщину; знахідка; закінчення терміну давності володіння.

На Запорожжі існували дві форми власності — колективна та приватна (індивідуальна). Вони не протиставлялися одна одній, а мирно співіснували. Виникнення цих двох форм власності було тісно пов'язане з історичними умовами існування та розвитку запорозької козацької спільноти.

Поява та існування колективної власності були зумовлені наявністю колективної праці козаків в організації рибальської чи мисливської ватаги, чумацької валки, торговельної компанії або військового походу. До колективної власності належали: загальновійськова, тобто та, яка належала усьому Війську Запорозькому і перебувала в розпорядженні Коша за ухвалою загальновійськової ради або розпорядженням кошового отамана; курінна, що знаходилася в кожному курені і якою розпоряджався кошовий отаман; власність різноманітних промислових господарчих товариств (мисливських, рибальських, чумацьких ватаг, а також торговельних компаній).

У власності, що належала всьому Війську Запорозькому, перебували земля, рибальські та мисливські угіддя, ліси, сіножаті, пасовища, корисні копалини, різне нерухоме майно (адміністративні, фортифіка-

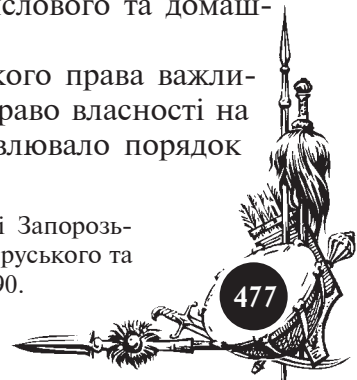

ційні, господарські споруди на території Січі та Запорозьких Вольностей, які мали загальновійськове значення), церкви, монастирі та ін., а також скарбниця Війська Запорозького, в якій перебувало на збереженні майно Запорозької Січі (клейноди, казани, гармати, порох, кулі, амуніція, різноманітні припаси для повсякдення тощо). До власності куренів належали казарми на території Січі, в яких постійно проживали козаки, що несли гарнізонну службу, курінні крамниці та шинки, зброя та боєприпаси, платня, яку отримували козаки куренів, а також обмундирування та продовольство. Промислові товариства, які об'єднували рибалок, мисливців, чумаків та осіб, що займалися іншими видами господарської діяльності, у спільній власності мали знаряддя виробництва (рибальські сіті, човни, чумацькі вози, зброю, боєприпаси тощо). Колективна власність торговельних компаній складалася з товарів, грошових коштів, крамниць, шинків та ін.

Основою для виникнення приватної власності була та частина військової, рибальської та іншої здобичі, яку отримував козак після завершення походу чи сезонних робіт на промислах. За звичаєм козаки «дували» здобич (розподіляли її між собою), щоб вона «спільна всім, навіть тим, котрі під той час провадили (хліборобську) працю і таборову роботу»¹. Своєю часткою, отриманою при розділі, козак міг розпоряджатися самостійно, на власний розсуд. Норми звичаєвого права запорозьких козаків не збороняли існування приватної власності. Навпаки, вони встановлювали, як зазначалося, суворі покарання за порушення права власності будь-якої форми (як колективної, так і приватної). У приватній власності козаків було різноманітне рухоме та нерухоме майно (житлові будинки, заїжджі двори, крамниці, шинки, млини, кузні та ін., а також худоба, реманент, зброя, одяг, гроші, коштовності, предмети промислового та домашнього вжитку тощо).

Серед цивільно-правових норм козацького права важливе місце посідали норми, які регулювали право власності на землю. Звичаєве право запорожців встановлювало порядок

¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької// Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 290.

володіння та користування землею та угіддями. Вони вважалися власниками цієї землі на підставі права першого зайняття степової цілини, лісу чи мисливських або рибальських угідь. Взагалі це право, що називалося займанщиною, було поширене на території Гетьманщини та Слобідської України у XVII–XVIII ст. На підставі займанщини здійснювалося не тільки володіння та користування, а й навіть розпорядження землею. Займати дозволялося тільки вільні землі, що нікому не належали. Землю займали конкретні особи (чи особа). Тому одразу ж утворювалася і певна форма землеволодіння: общинна (колективна) або індивідуальна (приватна).

Що ж до території Запорожжя, то тут, на відміну від Гетьманщини та Слобожанщини, існувала лише колективна власність на землю. Уся земля та угіддя вважалися власністю Війська Запорозького і перебували у повному розпорядженні січового Коша. Це зумовлювалося такими принципами: по-перше, суб'єктом першого займу землі виступала громада, тобто запорозьке товариство; по-друге, колективна власність на землю підтримувалася господарськими заняттями, які ґрунтувалися на застосуванні колективної праці (передусім рибальським та мисливським промыслами).

За звичаєм козаки, як члени січової спільноти, а також посполиті, як піддані Війська Запорозького, могли отримувати землю на території Запорозьких Вольностей на правах користування. Але фактично її отримували представники старшини та заможного козацтва, які мали можливість її обробляти. Земельні ділянки відводилися Запорозьким Кошем (а інколи паланковим начальством) козакам та посполитим за їхнім проханням. Порожніх земель було багато, і козакам дозволялося самим обирати собі ділянки, після чого вони отримували від Коша відповідний документ («пашпорт») на право користування цією землею і заводили на ній своє господарство — зимівник. Зазвичай зимівник і земля розцінювалися як неподільні частини цього господарства. Власник землі та зимівника за згодою Коша отримував право навіть розпоряджатися своїм господарством (продати, віддати під заклад, подарувати тощо). Через велику кількість землі не обмежувалася й кількість зимівників, що могла перебувати в однієї особи. Тому представники заможного козацтва

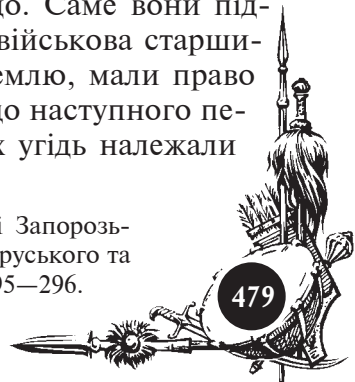
та запорозької старшини могли володіти й кількома зимівниками.

Земельні угіддя запорожців були різні за своєю якістю: якісь — надзвичайно багаті на звіра чи рибу, інші — бідніші. Окрім того, кращими вважалися землі, розташовані якомога віддаленіше від південних кордонів Запорожжя, оскільки вони зазнавали менших втрат від татарських набігів. Отже, щоб уникнути непорозумінь, пов'язаних з експлуатацією різних за якістю земельних ділянок, у Запорозькій Січі щороку проводився перерозподіл угідь шляхом жеребкування («по ляхах»).

Жеребкування проводилося таким чином: спочатку землю отримували курені, потім — старшина, далі — духівництво і нарешті — одружені козаки та всі інші особи. Оскільки просте жеребкування одразу всієї землі не виключало того, що курені та старшина могли отримати найгірші ділянки, то, на думку М. Слабченка, жеребкувалися кілька розрядів земель¹. Кращі земельні угіддя, розташовані близько до Січі, а отже й найбезпечніші, жеребкувалися між куренями; трохи гірші за тими чи іншими ознаками — між старшиною та духівництвом, а решта, знову ж таки шляхом жеребкування, — між усіма іншими особами. Річне користування не перетворювало земельні угіддя на одноманітну масу, чотири розряди землі зберігалися і жеребкувалися окремо кожного року.

Проте, навіть за такого порядку розподілу землі, виникала суперечність з приводу зимівників, які являли собою стаціонарні господарства, у яких було побудовано кілька житлових та господарських споруд значних розмірів і які щороку неможливо було переносити на нове місце. Але це також враховувалося. У запорозьких козаків існувало дві категорії земель із різним правовим статусом. Перша з них — це мисливські та рибальські угіддя, сіножаті, пасовища тощо. Саме вони підлягали щорічному перерозподілу. Курінь, військова старшина або рядовий козак, які отримали цю землю, мали право користуватися нею упродовж одного року до наступного перерозподілу. До другої категорії земельних угідь належали

¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької// Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 295—296.

вільні землі, якими за дозволом Коша міг володіти і користуватися довічно кожен бажаючий і заснувати тут своє господарство. В окремих випадках, знов-таки за дозволом Коша, власник цих земель міг ними розпоряджатися. За користування землею власник сплачував податок та виконував певні повинності на користь Війська Запорозького. Ця категорія земель стала основою для формування приватної власності на землю. Але хоча цей процес розпочався за часів Нової Січі, він до її ліквідації не був завершений.

Як уже зазначалося, у звичаєвому праві запорозьких козаків існувало поняття давності володіння. Це стосувалося, звичайно, другої категорії земель. Завдяки цьому поняттю існувала можливість успадкування земельних ділянок членами сім'ї померлого власника.

До середини XVIII ст. адміністрація Запорозької Січі не чинила перепон поселенню сторонніх осіб на території підвладного їй краю. Це пояснюється тим, що у XVI–XVII ст. земля, особливо орна, не мала для запорозьких козаків особливого значення. Основну частину прибутків запорозької спільноти становили тоді військова здобич та промислові заняття. Тому практичне значення мали лише ті землі, на яких розташовувалися угіддя: річки та інші водойми, ліси, сіножаті. Орна ж земля практично не використовувалася. Населення Запорожжя було незначним і налічувало лише кілька тисяч козаків. Отже, землі вистачало усім і було багато зайвої. Кордони земель Війська Запорозького не були чітко визначені. Суперечки з сусідами щодо землі в цей час були рідкістю і стосувалися лише земель, на яких були розташовані угіддя. Так, 1688 р. Запорозький Кіш сперечався з гетьманом І. Мазепою у справі будівництва Новобогородицької фортеці на правому березі річки Самари, де саме й розташовувалися запорозькі угіддя¹.

Ставлення до землі змінилося в період існування Нової Січі (1734–1775 рр.), оскільки через зміну геополітичних обставин вирішальне значення для запорожців мала тепер господарська діяльність. І земля в цей час набула великої цін-

¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької// Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 296.

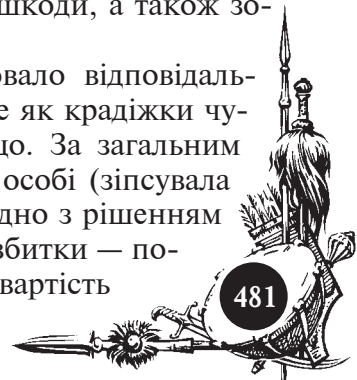
ності. Отже, земельні суперечки у краї являли собою типове явище, а отримувати в користування земельні ділянки ставало дедалі важче.

Звичаєве право запорозьких козаків мало також об'єктивно екологічну спрямованість, оскільки ним встановлювався раціональний порядок природокористування в краї, а також відповідальність осіб, які порушували встановлений порядок. Вирубка лісу, користування мисливськими та рибальськими угіддями без дозволу Запорозького Коша були неможливі. Для боротьби з браконьєрами створювалися спеціальні козацькі команди, що брали під охорону об'єкти природокористування. Навіть якщо Кіш давав дозвіл на користування ними, він пильно стежив, щоб велося воно не по-хижацьки, а у розумних межах (особливо це стосувалося лісів). Коли надавався дозвіл на вирубування лісу, у ньому обов'язково зазначалося, у яких кількостях його здійснити. Паланковим полковникам та іншим посадовим особам на місцях суворо заборонялося надавати подібні дозволи під загрозою усунення з посади та навіть побиття киями.

Хоча у часи Нової Січі хижацьке природокористування набувало у зв'язку з розвитком господарської діяльності на Запорожжі дедалі більших розмірів, адміністрація Січі продовжувала чинити опір цьому явищу. Щоправда, спроби запорожців звертатися з питань охорони природи до центральних та місцевих російських установ виявилися малоефективними, бо останні були зацікавлені у якомога швидшому освоєнні краю та використанні його природних ресурсів на потреби Російської держави.

Поширення у козацькому суспільстві права приватної власності, залучення козацьких господарств до товарно-грошових відносин зумовлювало високий рівень розвитку зобов'язального права у запорожців. Козацькому праву були відомі зобов'язання, що виникали внаслідок заподіяння шкоди, а також зобов'язання з договорів.

Звичаєве право запорожців встановлювало відповідальність за різноманітне завдання збитків, таке як крадіжки чужого майна, потрави, псування речей тощо. За загальним правилом особа, яка завдала шкоди іншій особі (зіпсувала або вкрала річ), мусила добровільно або згідно з рішенням козацького суду відшкодувати потерпілому збитки — повернути таку саму річ або компенсувати її вартість

іншим майном чи грошима. Відшкодуванню підлягала лише пряма дійсна шкода. Її розмір встановлювався за домовленістю сторін або, якщо сторони не змогли укласти такої домовленості, визначався офіційними особами з-поміж козацької старшини. Наприклад, при провадженні справи з крадіжки майна складався список украдених речей і вказувалася їхня вартість, а якщо йшлося про крадіжку худоби, то у списках містився опис прикмет тварини: масті, тавра, кольору гриви, віку тощо. Кожна кримінальна справа зі злочину майнового характеру, як правило, містила в собі і цивільний позов про відшкодування збитків. У процесі розгляду такої справи не тільки виносилося кримінальне покарання злочинцеві, але й визначався порядок відшкодування збитків потерпілому.

У Запорізькій Січі практикувалося накладення стягнення лише на майно правопорушника, а не на його особу, тобто не могла встановлюватися ніяка особиста залежність правопорушника від потерпілого. Якщо шкоду заподіяв козак, у якого не було особистого майна, відшкодування збитків могло відбуватися з майна того куреня, до якого він був приписаний. Іноді відшкодування відбувалося за рахунок Коша. Так, 1773 р. після проведення слідства над злодіями з-поміж запорізьких козаків, Кіш прийняв рішення про повернення частини награвованого, а також задоволення решти претензій у розмірі 6 тис. карбованців жителям міста Джурилова на Умані¹.

Потерпілий, якому було відшкодовано збитки, писав розписку, у якій зазначалося, що його претензії задоволені у повному обсязі. При цьому вказувався розмір претензій і те, яким чином їх було задоволено (повернення речей, відшкодування грошима чи майном).

Іноді траплялися й випадки самоуправства, коли потерпілий самовільно забирав гроші або майно особи, яка завдала йому шкоди. При цьому розмір «компенсації» часто міг перевищувати розмір збитків. Такими вчинками часто зловживали представники козацької старшини.

Запорізьким козакам були відомі різноманітні види цивільних договорів: купівлі-продажу, міни, дарування, позики, підряду, особистого найму, найму майна, по-

¹ Грозівський І. Право Нової Січі. — Х., 2001. — С. 33.

стачання та ін. Сторонами у договорах виступали як запорожці, так і сторонні особи; як приватні, так і колективні особи (Кіш, курінь, монастир, торговельна компанія тощо). Угоди уклалися з приводу різноманітного рухомого та нерухомого майна і переважно в усній формі.

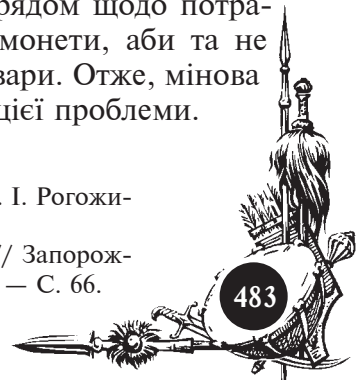
На тлі інтенсивного розвитку товарно-грошових відносин на Запорозжжі значного поширення набули договори купівлі-продажу та постачання. За традицією вони уклалися усно при свідках. При укладенні договору купівлі-продажу «били по руках», «пили могорич» тощо¹. Договір вважався укладеним з моменту передачі майна та виплати за нього грошової суми. В окремих випадках товари могли продаватися в борг або встановлювалася відстрочка платежу, про що писалася відповідна розписка.

Одним із способів забезпечення договору купівлі-продажу виступав завдаток, тобто грошова сума, яку сплачував покупець у рахунок майбутніх платежів. Ціна на товар встановлювалася за згодою сторін. Однак, як уже відзначалося раніше, на базарі, розташованому в передмісті Січі, існував контроль за цінами на товари широкого вжитку, тобто встановлювалися максимальні ціни на сіль, хліб та ін., які були обов'язковими для всіх продавців. За самовільне перевищення цього максимуму майно торговців-правопорушників підлягало розграбуванню².

Одним із найдавніших різновидів цивільних договорів був договір міни, який передбачав безпосередній обмін одних товарів на інші. Цей договір набув на Запорозжжі значного поширення і також укладався в усній формі. Обмінювалися зброя, худоба, товари повсякденного вжитку тощо. У практиці мінової торгівлі практикувався обмін партії одного товару на партію іншого. Збереження архаїчної мінової торгівлі у запорозьких козаків навіть в останні роки існування Січі пояснюється обмеженнями, які накладалися російським урядом щодо потрапляння на Запорозжжя російської срібної монети, аби та не опинилася в Криму в обмін на тамтешні товари. Отже, мінова торгівля була одним із шляхів розв'язання цієї проблеми.

¹ Історія держави і права України: У 2 ч. / За ред. А. І. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 1. — С. 163.

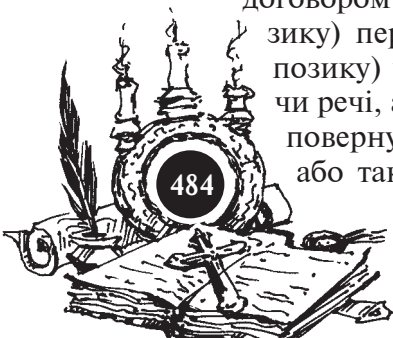
² *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 66.

Поширеним також на Запорозжжі був і договір дарування, що передбачав безкоштовну передачу майна або грошей однією особою на користь іншої. Найбільш типовими були декілька категорій дарунків: подарунки козаків один одному; подарунки церкві чи іншим громадським установам; подарунки козацькій старшині; подарунки державним посадовцям Польщі, Росії та інших країн.

Що стосується першої категорії подарунків, то, зважаючи на дружні стосунки й побратимство серед запорізьких козаків, можна беззаперечно стверджувати, що це було досить поширеним явищем. Велику шану запорозжці відчували до православної церкви. Дуже часто перед смертю вони відписували своє майно на користь церкви та монастирів, робили їм численні подарунки у вигляді грошей, книг, одягу, посуду, дарували предмети богослужіння (ікони, хоругви, хрест), прикраси та інші коштовності. Ці подарунки робилися не тільки церковним установам, що знаходилися в межах Запорозьких Вольностей (наприклад, Межигорському монастиреві), але й тим, що розташовувалися далеко за межами краю, навіть храму Гроба Господнього в Єрусалимі. Подарунки робилися не тільки церкві, а й громадським установам, наприклад школам. Традиційними були також подарунки козацькій старшині (кошовій, курінній та паланковій). Так, на Різдво і Великдень кошовий отаман та військовий писар за традицією отримували «ралець» — подарунок, куди входили дві-три пари лисячих шкір, кілька великих калачів від шинкарів, купців та ремісників. Різноманітні подарунки отримували й інші представники козацької старшини. Це могли бути об'єкти нерухомості (хати), зброя, гроші. Багато подарунків давалося польським і російським вельможам, а також посадовим особам у Гетьманщині.

В останній період існування Запорозької Січі значного поширення серед козаків набув договір позики. Він охоплював кредитні операції з грошима, продуктами й речами. Згідно з договором позики одна сторона (особа, що надавала позику) передавала іншій стороні (особі, яка отримувала позику) у власність або в оперативне управління гроші чи речі, а особа, що отримувала позику, зобов'язувалася повернути у визначений строк таку саму суму грошей або таку саму кількість речей того ж роду та якості.

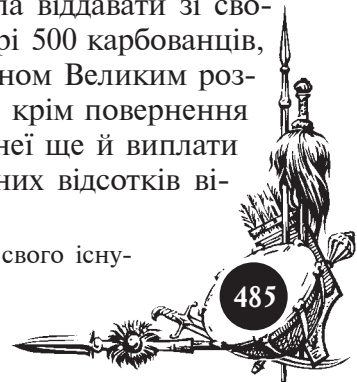

Договір позики вважався укладеним з моменту передачі грошей або речей. На відміну від інших цивільно-правових договорів, цей вид договору укладався переважно в письмовій формі. Боргова розписка (вексель) зберігалася у кредитора до того часу, доки боржник не повертав гроші або майно. Після повернення позики інколи давалася розписка, що боржник повністю розрахувався з кредитором. Для забезпечення договору позики допускалася порука за борг. Найпоширенішими, звичайно, були позики грошей, а позики речами траплялися набагато рідше.

Дискусійним у козацькому праві є питання про встановлення та розмір відсотків за позику. В. Голобуцький стверджував, що *«позики давалися під дуже високі проценти»*¹. Однак встановлення високих відсотків за позику було нетиповим для козацького права, оскільки суперечило основам козацького суспільного життя, його ідеям рівності, братерства, зневажливого ставлення до накопичення багатства та лихварства тощо. Можливо, це свідчить про те, що не тільки суспільно-політичний лад, але й звичаєве право у період Нової Січі зазнали певних деформацій, що врешті було вимогою часу. Приватновласницькі мотиви були мало розвиненими у козацькому праві XVI–XVII ст., але у XVIII ст. вони стали панівними, незважаючи на те що запорозькі традиції їх заперечували.

Щоправда, Запорозький Кіш намагався протистояти лихварським тенденціям. Про це свідчать матеріали справи, яка розглядалася у грудні 1774 року. Тоді попаддя — вдова Акуліна Новокодацька скаржилася в Кіш на військового старшину Лук'яна Великого. У скарзі вона пояснювала, що Лук'ян Великий, вирушаючи в похід, дав їй 2000 карбованців для того, щоб вона давала позики людям. При цьому не йшлося про стягнення відсотків. Вона позичила з тих грошей 500 карбованців. Їй повернули лише 200 карбованців, а решту вона змушена була віддавати зі своїх власних коштів. Поверувши борг у розмірі 500 карбованців, вона отримала власноручно написану Лук'яном Великим розписку, що борг сплачений повністю. Однак, крім повернення боргу, Лук'ян Великий почав вимагати від неї ще й виплати відсотків з боргу і в рахунок цих несплачених відсотків ві-

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 345.

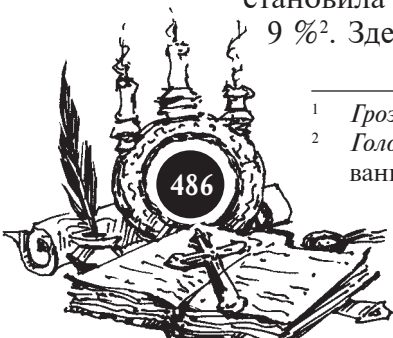

дібрав у неї худобу та коней. Розглянувши скаргу вдови, Кіш постановив повернути їй захоплених коней та худобу, оскільки вони були забрані безпідставно¹. Наведений приклад свідчить про те, що для запорозького права відсотки за позику не були характерні і якщо встановлювалися, то на підставі запозичених правових норм. Щоправда, козацьке право передбачало відповідальність за несвоєчасну сплату боргу, яка полягала у збільшенні суми, що стягувалася з боржника на користь кредитора. Крім того, в разі боргу кредитор мав право на майно боржника для покриття своєї позики. А в разі смерті боржника вимоги кредитора задовольнялися за рахунок спадщини померлого.

Оскільки на території Запорозьких Вольностей не існувало кріпосного права, то широкого застосування тут набув договір особистого найму. Наймана праця, як уже згадувалося, застосовувалася в усіх галузях господарства на Запорожжі. Доходило навіть до того, що заможні козаки іноді посилали наймитів замість себе на військову службу. Більшість працюючих домовлялися про оплату «з найму», що, як зазначалося, становила пересічно 2,5–3 карбованці на рік. Робота «з найму» означала, що працівникові встановлювалася фіксована заробітна платня. У торгівлі найману працю часто оплачували з «третьої копійки», тобто найманий працівник отримував 3 відсотки від ви торгу. Однак заробітну платню отримували не тільки грошима, а й у натуральній формі. Це стосується здебільшого рибних промислів. Заробіток наймита на рибальському промислі був набагато більшим, ніж у зимівничанському господарстві. Переважно наймані працівники працювали тут не «з найму», а «з половини», коли роботодавець, господар промислу, брав собі половину улову, а другу половину розподіляв між своїми наймитами. Існувала також робота «без найму», яка означала, що робітник працює не за платню, а за притулок, харчі та одяг. При цьому роботодавець не визначав ніяких умов найму працівника. Але кількість працівників без найму була незначною і становила лише, за підрахунками В. О. Голобуцького, 6–9 %². Здебільшого без найму працювали ті, хто не встиг

¹ Грозовський І. Право Нової Січі. — Х., 2001. — С. 40.

² Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К., 1961. — С. 355.

ще записатися до козацтва, люди, які переслідувалися владою, неповнолітні, старі, каліки та ін.

Договір підряду переважно був поширений в ремісництві. Він укладався як в усній, так і в письмовій формі. За цим договором вироблялися речі (зброя, військові клейноди, предмети церковного та домашнього вжитку тощо), а також здійснювалося будівництво (човнів, будинків, громадських та церковних споруд). Замовниками тут могли бути як приватні, так і колективні особи (наприклад, Запорозький Кіш).

Суд у запорозьких козаків не був відокремлений від адміністрації, тобто посадові особи Війська Запорозького в межах своєї компетенції виконували й судові функції. Певними суддівськими повноваженнями були наділені усі військові старшини: кошовий отаман, військовий суддя, писар, осавул, довбиш, курінні отамани, паланкові полковники, а іноді й весь Кіш. Найважливіші справи, особливо ті, що були пов'язані з призначенням смертної кари, розглядалися на радах або сходках козаків на Січі або в запорозьких паланках.

Роль верховного судді на Запорожжі належала кошовому отаманові, оскільки в його руках зосереджувалася вища влада над усією січовою спільнотою. Спочатку суд кошового отамана виступав як суд першої інстанції (тобто такий, що розглядав справу по суті) у справах військової старшини та паланкових полковників. Але приблизно з середини XVII ст. він перетворився на вищу апеляційну інстанцію. Кошовий отаман затверджував рішення військового судді і призначав покарання особам, винним у скоєнні злочину. Під час військового походу кошовий мав повноваження самостійно призначати злочинцям смертну кару, але в мирних умовах смертну кару призначали Кіш чи козацькі сходки.

Військовий суддя розглядав кримінальні та цивільні справи, давав поради сторонам, виносив злочинцям вироки, однак мусив залишати остаточну ухвалу кошовому отаманові або військовій раді. До обов'язків судді входило судити винних «швидко, правдиво та безсторонньо». Саме він виступав охоронцем одвічних звичаїв та порядків, на яких ґрунтувався весь устрій козацького життя. На посади суддів обирали досвідчених та здібних, авторитетних козаків, яких поважало запорозьке товариство.

Військовий писар мусив вести протоколи допитів. Він інколи зачитував на раді присуди козацькій

старшині, повідомляв рішення суду зацікавленим сторонам, якщо справа стосувалася осіб, які проживали за межами Січі. Військовий осавул виконував роль слідчого, займався провадженням дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед козаків, оперативною роботою (тобто займався розшуком та збройним переслідуванням осіб, які скоїли злочин), а також здійснював нагляд за виконанням судових рішень в Січі або паланках, а часто й сам виступав як судовий виконавець.

Військовий довбиш доставляв з паланок на Січ злочинців, прилюдно зачитував присуди старшини і всього війська на місці страти чи на військовій раді, займався оглядом засуджених злочинців та приковував їх до ганебного стовпа на площі. Довбиш також був помічником осавула та приставом під час виконання покарань. В окремих випадках довбиш виконував обов'язки слідчого та судді, але це залежало від якихось конкретних обставин і він робив це за певним дорученням.

Пушкар був наглядачем у військовій в'язниці, яка розташовувалася в пушкарні. Тут тимчасово утримувалися обвинувачені, які чекали суду, а також злочинці, засуджені до короткотермінового ув'язнення або смертної кари (до виконання над ними судового вироку).

Суддівські повноваження покладалися й на курінних отаманів. Вони також розглядали суперечки між козаками свого куреня і тілесно карали винних. У багатьох випадках через відсутність військової старшини в паланках суддівські функції виконували полковники разом зі своїми помічниками. Тому можна стверджувати, що був й «паланковий суд». Існував також і так званий «базарний суд», який розглядав суперечки між торговцями, кредитором і боржником тощо. Обов'язки базарного судді виконував спеціально призначений базарний отаман. Такі базарні суди існували у кожній паланці.

Важливу роль у діяльності суду відігравали старі заслужені козаки, які в минулому обіймали виборні посади та мали авторитет у козацькому середовищі. Оскільки вони виступали як охоронці стародавніх козацьких звичаїв і традицій, їхні рішення мало велике значення під час розгляду різноманітних адміністративних та судових справ. Практикувалися також поїздки військової старшини по паланках для розгляду судових справ на місцях.

Козацький суд на Запорозжжі складався з кількох інстанцій: паланковий суд (у складі паланкового полковника та його помічників — писаря та осавула), курінний отаман, військовий суддя та кошовий отаман. Найскладніші справи розглядалися на козацьких сходках або радах. Але хоча й існувала можливість пройти усі інстанції, таке було не типовим. Як правило, судова справа вирішувалася одразу тією чи іншою посадовою особою козацької адміністрації і це рішення виконувалося негайно.

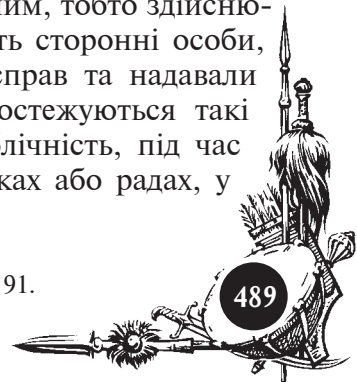
Юрисдикції козацького суду підлягали особи, які проживали на території Запорозьких Вольностей: козаки, ремісники, торговці, посполиті — піддані Війська Запорозького та інші. Сторонні особи, якими було скоєно злочини на території Запорозжжя, передавалися в судові установи за місцем їхнього проживання. У свою чергу, запорозькі козаки, що скоїли злочини за межами свого краю, передавалися для судового розгляду на Січ або ж Кіш направляв своїх депутатів, які брали участь у роботі слідчих комісій для розгляду взаємних претензій запорозжців, з одного боку, та поселенців Нової Сербії, Слов'яно-Сербії, слобідських полків, татар, донських козаків, поляків і т. д. з іншого¹.

В останні роки існування Запорозької Січі деяких особливо небезпечних злочинців (гайдамаків, дезертирів та ін.) вже не судили козацьким судом, а передавали російській державній владі для засудження на підставі російського законодавства. Це свідчить про посилення втручання російського уряду у внутрішні справи запорозької спільноти, зокрема у її судочинство.

У праві запорозьких козаків, яке мало звичаєвий характер, не було встановлено чіткого поділу на кримінальне та цивільне провадження. Однак разом із тим дедалі виразніше проявлялася тенденція розглядати цивільні справи в межах обвинувачувально-змагального процесу, а кримінальні — в межах слідчого.

Судовий процес на Запорозжжі був гласним, тобто здійснювався відкрито. У ньому могли брати участь сторонні особи, які висловлювали свої думки з приводу справ та надавали власні клопотання. Особливо яскраво простежуються такі риси козацького суду, як гласність та публічність, під час розгляду судових справ на козацьких сходках або радах, у яких мали право брати участь усі бажаючі.

¹ Грозовський І. Право Нової Січі. — Х., 2001. — С. 91.

Судочинство розпочиналося за заявою зацікавленої сторони — потерпілого або його родичів. Весь судовий процес мав позовний характер. Позивач (або як його ще іменували «чолобитчик», «доноситель», «скаржник») мав самостійно зібрати усі докази, передати їх суду та підтримувати обвинувачення. На будь-якій стадії розгляду судової справи він мав право відмовитися від позову або обвинувачення та укласти мирову угоду. Однак щодо найтяжчих злочинів, спрямованих, наприклад, проти церкви, органів козацького управління, суду тощо, слідство і суд були обов'язковими незалежно від заяви сторін.

Позовна скарга подавалася і за цивільними, і за кримінальними справами усно або у письмовій формі. Розгляд цивільних і кримінальних справ мав деякі особливості. І це дає підставу відокремлювати цивільний та кримінальний процеси в запорізькому судочинстві.

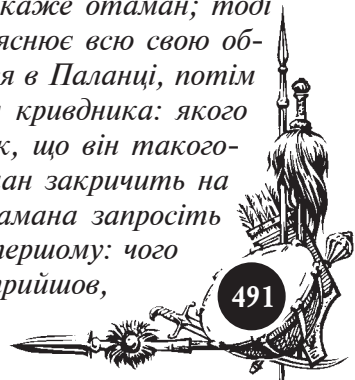
Судовий процес для розгляду цивільних справ, таких як невиконання або порушення умов різноманітних договорів, відшкодування збитків внаслідок заподіяння шкоди, потрава тощо, відбувався переважно в межах обвинувачувально-змагального процесу. Розгляд справи розпочинався за заявою зацікавленої сторони — позивача. Заява подавалася усно або письмово відповідним представникам козацької адміністрації (паланковому полковникові, курінному отаманові, військовому суддеві та ін.). Разом із заявою збиралися необхідні докази, наприклад письмові документи (розрахунки, векселі тощо), а також запрошувалися свідки. Чіткої регламентації розгляду цивільних справ у запорізьких козаків не існувало. Принаймні деталей з цього приводу не зафіксовано. Виняток становлять спогади М. Коржа, у яких детально описується процедура розгляду у різних інстанціях:

«...якщо два козаки між собою посперечаються, або поб'ються, або один одному по сусідству шкоди завдасть, тобто своєю худобою потравить хліб, чи сіно, або іншу яку-небудь образу один одному вчинять, і між собою не можуть примиритися, то обидва вони, ображений і той, що образив, купивши на базарі по калачу, йдуть в Паланку показуватись, до якої вони належать, і просити від суддів свого задоволення, і, поклавши калач на «сирно» (стіл), кланяються суддям обидва разом і стають біля порогу сказавши: кланяємся, панове, хлібом і сіллю, і судді почнуть їх питати: яке ваше діло, пани-молодці?

Тоді образений наперед відповідає: от панове! яке наше діло, вказуючи на свого товариша, ось цей мене образив, от — стільки-то шкоди мені завдав своєю худобою і не згоден мені сплатити та поповнити що слід за спаш сіна, або за побої хліба; потім судді питають другого, що образив... Ну, братчику! кажи ти, чи правда те, про що образений товариш твій на тебе скаржиться? Тоді кривдник відповідає: та що же, панове! то все правда, що я шкоди завдав моєму сусідові і не зрікаюся, але не можу його задовольнити з тієї причини, що він вимагає від мене зайве, а шкоди немає стільки. Тоді вже Паланка посилає підпанків та інших сторонніх верхових козаків для освідчення шкоди; вони за кілька годин повертаються в Паланку і пояснюють суддям усю правду, істинно, чого шкода варта, тоді судді звертаються до кривдника і кажуть йому: ну! що ж ти, братику! чи згоден сплатити шкоду своєму сусідові або ні? Тоді кривдник вклоняється суддям: та що ж, панство! зайве він від мене вимагає, я не згодний йому платити; у волі вашій. На кінець судді довго його вмовляють і наводять йому резони, що образа будь-кому неприємна, і радять помиритися і не утруднювати вищого начальства, і якщо тяжущі побажають помиритися і один одного задовольнити, то Паланка їх справу вирішує сама і, задовольнивши образеного, відпускає їх додому, а якщо кривдник упреться і не примириться тут, то Паланка відсилає обох до Січі. Тоді тяжущі, вклонившись разом з суддями, відходять з Паланки і кажуть: прощавайте, панство! А судді їм скажуть: ступайте з Богом! Коли ж тяжущі прийдуть до Січі, то один одного питають: а в чій же курінь попереду підемо? тоді образений каже: ходімо, брате, до нашого куреня; ну, добре, ходімо і до вашого куреня, відповідає кривдник. Увійшовши ж в курінь, являються обидва до отамана і кажуть йому: здоров, батьку! Здорові були, пани-молодці! — відповідає отаман, сідайте! та-ні, батьку! ніколи сідати, ми діло до тебе маємо; ну, кажіть! яке ваше діло? — скаже отаман; тоді образений, починаючи йому скаржитися, пояснює всю свою образу і подію по ряду, як було, і як вони судилися в Паланці, потім отаман, вислухавши всю їхню справу, питає кривдника: якого ти, братчику, куреня? і коли скаже кривдник, що він такого-то куреня і назве курінь за назвою, то отаман закричить на хлопців: а підіть-лише такого-то куреня отамана запросіть до мене, і коли той отаман прийде і скаже першому: чого ви, брате, мене звали? Потім отаман, що прийшов,

звернувшись до козака свого, скаже: так ти, братчику, нашого куреня? — Так, батьку, вашого куреня, козак відповідає, вклонившись. Після перший отаман розповідає цьому другому отаманові всю справу і подію за цих козаків, і каже так: ну що, брате, будемо робити з цими козаками?, а отаман, що прийшов, запитує козаків: так вас же, братчики, і Паланка судила? Судила, батьку, вклоняються йому разом; тоді обидва отамани почнуть вмовляти їх: помиріться, братці, і подовольствуйте тут же один одного, даби не утруднювати далі начальства. Тоді кривдник, знову вклонившись отаманам, каже так: та що ж, батьки, коли він зайве вимагає від мене. Нарешті отамани, бачачи його впертість, запитують його востаннє: так ти, братчику, не згоден його задовольнити: ні, батьки, у волі вашій, не згоден; і вклоняється їм обом низько; ну тепер же, братці, ходімо всі вчотирьох до судді: що ж скаже суддя. Добре, відповідають козаки отаманам, почекаєте ж, батьки, підемо ми на базар і купимо калачі, потім усі чотири являються Судді Військовому, і, увійшовши в курінь, спочатку отамани вклоняються і назвавши суддю на ім'я, кажуть: здорові були, пане добродію, а суддя взаємно відповідає: здорові і ви, панове отамани, прошу сіда-ти, потім козаки також вклоняються судді і кладуть калачі на сирно, кажучи так: вклоняємось вам, добродію, хлібом та сіллю. Спасибі, спасибі, пани-молодці, за хліб і за сіль, відповідає суддя, потім суддя запитує отаманів: що се у вас за козаки і яке діло мають? Тоді перший Отаман починає переказувати йому ображеного усю правду і подію по ряду за козаків, як було воно спочатку і як їх судила Паланка. Потім суддя, звернувшись до кривдника, запитує: так як же ти, братчику, наважився з цим козаком, вказуючи на ображеного, коли вас вже судила Паланка. Отамани і я присуджую ображеного задовольнити, а ти не погоджуєшся з упертості, будучи вже з усіх сторін винний. Потім довго його вмовляє і наводить йому правильні і законні резони до примирення, але кривдник, ніякими доводами не переконуючись, стоїть на одній впертості і повторює те ж саме, що й іншим нижчим членам та отаманам: та що ж, добродію, коли він зайве вимагає, я на те не згоден! Так ти не згоден, братчику! не згоден, добродію; ну тепер же ви, панове отамани, йдіть з ним до кошового, там вже буде їм кінцевий суд і рішення; тоді отамани, вставши зі своїх місць, вклоняються судді всі разом з козаками, і кажуть: прощавайте, добродію; ідіть з Богом, скаже

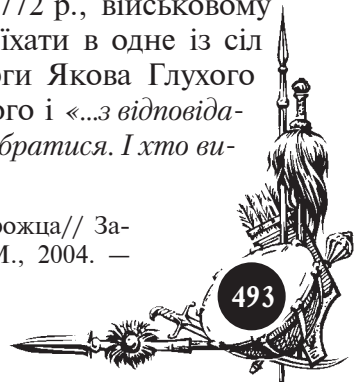

суддя, а козакам вимовить: *забирайте, братці, з собою свій хліб з сирна; та ні, добродію, ми собі купимо на базарі; забирайте, забирайте, з гнівом повторює суддя, і не затримуйте отаманів, бо їм не одна справа ваша! Нарешті, взявши козаки свої калачі, приходять з отаманами до кошового в курінь, всі вчотирьох разом, і вклоняються йому разом: здорові були, вельможний пане, скажуть йому. А кошовий відповідає: здорові, здорові, панове отамани, прошу сідати, тоді козаки, стоячи біля дверей, біля порога, вклоняються й кошовому низенько, кладуть калачі на сирно: вклоняюся, вельможний пане, хлібом і сіллю.... дякую, пани-молодці, за хліб і за сіль, відповідає вельможний. Потім запитує кошовий отаманів: що се у вас, панове отамани, за козаки? Тоді отамани починають переказувати кошовому все діло й подію їх по ряду, як було спочатку і до кінця, а козаки стоять біля порога. Потім, вислухавши кошовий справу, звертається до кривдника і каже йому: ну як же ти, братчику, думаєш вирішитися з цим козаком, вказуючи на ображеного. Вас вирішила Паланка, вас вирішили отамани, вас вирішив і суддя військовий, а потім діло дійшло і до мене, про що я, розслухавшись, визнаю, що Паланка вирішила вашу справу правильно, яку і я затверджую і нахожу тебе в усьому винним»¹.*

З наведеного уривка видно, що розгляд справи відбувався за певним обрядом, головним елементом якого було підношення тій інстанції, що судить. Тут же підкреслюється чимала роль курінних отаманів у апеляційному процесі. Саме вони знайомили суддю та кошового отамана з матеріалами справи.

Важливе значення при розгляді цивільних справ мала наявність письмових документів (векселів, розписок тощо). Подібні докази завжди приймалися судом до уваги і були вирішальними для визначення судового рішення. В окремих випадках припускалося вирішення цивільної справи не в суді, а на місці. Так, за ордером Запорозького Коша від 8 грудня 1772 р., військовому осавулові Федору Завезьону було наказано їхати в одне із сіл Протовчанської паланки для розгляду скарги Якова Глухого на колишнього отамана Прокопа Самарського і «...з відповідачем вчинити по справедливості, зрілим оком розібратися. І хто ви-

¹ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 297—299.

явиться винним, тому без ніякого наказу ображену сторону задовольнити так, щоб більше про це скарги не надходили нам»¹.

Головне завдання козацького суду під час розгляду цивільних справ полягало у примиренні сторін. Це видно і з наведеної розповіді М. Коржа, де в кожній інстанції сторонам пропонували «примиритися», що цілком відповідає духу запорозького козацтва, у якому культивувалися дружба, братерство, прихильність один до одного. В разі примирення сторін справа припинялася на будь-якій стадії судового процесу. Розповідь М. Коржа також свідчить про те, що у сторони, яка не була задоволена судовим рішенням, існувала можливість оскаржити її у вищій судовій інстанції. При цьому рішення Коша (кошового отамана одноосібно або разом з кошовою старшиною) було остаточним і оскарженню не підлягало.

Кримінальні справи розглядалися здебільшого в межах слідчого процесу. Попереднє слідство здійснював сам позивач — потерпілий, а з кримінальних справ, що стосувалися інтересів усього Війська Запорозького, — посадові особи (осавул, довбиш, наказний полковник та ін.).

Потерпілий мусив насамперед офіційно оповістити про правопорушення. Офіційне оповіщення про факт скоєння злочину називалося «обволання». Оголошення виходило або від потерпілого, або від його рідних та близьких, або від осіб, випадково пов'язаних з виявленим злочином (знайдення мертвого тіла та ін.). Коли оповіщення про скоєння злочину не було зроблене вчасно, суд не брав до уваги заяву і міг притягти до відповідальності вже самого позивача як наклепника.

Заява про скоєння злочину робилася або безпосередньо перед офіційними представниками влади, або перед «добрими людьми», які у свою чергу сповіщали про це представників влади. Така заява подавалася як в усній, так і в письмовій формі. Вона зазвичай мала супроводжуватися пред'явленням речових доказів — слідів побоїв, знарядь злочину та ін. Позовні скарги про скоєння злочинів надходили до Січі не тільки від осіб, які проживали на території Війська Запорозького, але й від сторонніх осіб (купців, переселенців, офіційних осіб сусідніх держав). Здебільшого це були скарги, що сто-

¹ Грозівський І. Право Нової Січі. — Х., 2001. — С. 93—94.

сувалися крадіжок, пограбувань тощо, здійснених запорозькими козаками на території Запорозжя та за його межами.

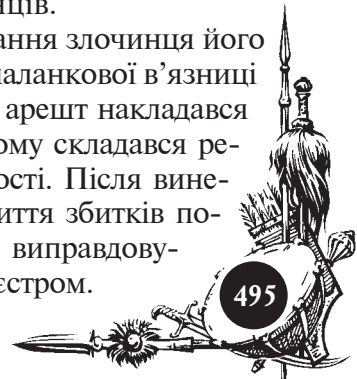
Потерпілий, який мусив надавати докази, опитував усіх, хто хоч щось міг знати про злочин. У разі, якщо знаходився слід злочинця, починалося його переслідування (погоня). Потерпілий мав право сам захопити злочинця на місці злочину або по гарячих слідах і привести його до суду.

Провадження попереднього слідства практикувалося й офіційними представниками Війська Запорозького, які отримували від Коша відповідні розпорядження. Уповноважені особи виїжджали на місце злочину, опитували потерпілих, сусідів та інших осіб, які могли виявитися свідками скоєння злочину або вказати на особу злочинця, а також організували розшук злочинців.

Із середини XVIII ст. у зв'язку з поширенням гайдамацького руху за розпорядженням російського уряду Запорозький Кіш почав організувати спеціальні команди (поліцейські сили) на чолі з наказними полковниками, осавулами або довбишами для розшуку та затримки гайдамаків, розсилати в паланки інструкції щодо боротьби з гайдамацтвом.

Розслідування майнових злочинів обов'язково супроводжувалося складанням реєстру вкрадених або пограбованих речей. У цьому реєстрі вказувався перелік майна із зазначенням його вартості та характерних прикмет вкрадених речей, що мусило допомогти їх розшуку. Однак при складанні таких реєстрів не виключалася і можливість зловживань — перебільшення вартості вкраденого чи пограбованого, якщо не було інших прямих доказів. У разі необхідності проводилися й інші слідчі дії, наприклад огляд тілесних ушкоджень потерпілого. Під час слідства проводилися допити свідків, які могли дати свідчення з факту скоєння злочину або прикмет злочинців.

Після встановлення особи і місцеперебування злочинця його заарештовували та передавали до січової або паланкової в'язниці до остаточного розгляду справи. Тимчасовий арешт накладався на майно, яке належало злочинцеві. При цьому складався реєстр майна затриманого із зазначенням вартості. Після винесення судового рішення воно йшло на покриття збитків потерпілої сторони. Якщо ж обвинувачуваного виправдовували, це майно йому поверталось згідно з реєстром.

Для одержання свідчень обвинувачених та очевидців здійснювався їх допит. Під час допиту складався протокол, чим займався писар. Цей протокол складався за встановленою (традиційною) формою і містив такі відомості: дата допиту, місце народження обвинувачуваного; коли прийшов на територію Запорозьких Вольностей і чим займався, а також інші біографічні дані (врешті наведені вище біографії козаків взяті із цих протоколів); розповідь про вчинок, за який притягнуто до відповідальності. Допити проводилися із застосуванням тортур або без них. Як правило, спочатку обвинуваченого допитували «добрим словом», тобто без застосування тортур. Проте якщо він відмовлявся визнати свою провину або якщо суд виставляв вимогу перевірити його свідчення, до обвинуваченого застосовували жорстокі катування «проби» або «муки». Тортури були типовим явищем тогочасної судової практики. Катування мало кілька ступенів. Спочатку допитуваного били легко, для залякування — наносили кілька ударів різкою або канчуками. Якщо після цього звинувачений не давав необхідних свідчень, до нього застосовувалися більш жорстокі методи — биття киями, канчуками, нагаями, «шкворами» (віршовками). Під час допитів іноді биття повторювали кілька разів. Після катування допит тривав.

Застосовувалися й страшніші тортури: підняття на дибу, струшування, припикання розпеченим залізом, тортури на колесі з витягуванням суглобів. Під час тортур часто були присутніми й інші обвинувачені, яких примушували до цього знову-таки з метою психологічного тиску, щоб вони погодилися давати необхідні свідчення.

Існував на Запорожжі й досить специфічний приклад тортур — прив'язування до трупа вбитого. Злочинця, якого було впіймано на місці злочину, або навіть особу, яка лише підозрювалася у вбивстві, прив'язували до ноги вбитого і залишали в такому вигляді до суду або до офіційного огляду, що мало на меті викликати добровільне визнання у скоєному злочині. Ця форма була досить ефективною, оскільки не кожен злочинець міг довго витримати сусідство зі своєю жертвою¹. Траплялися й випадки, коли тортури спричиняли смерть допитуваного.

Найважливішою стадією кримінального процесу був

¹ Грозовський І. Право Нової Січі. — Х., 2001. — С. 97.

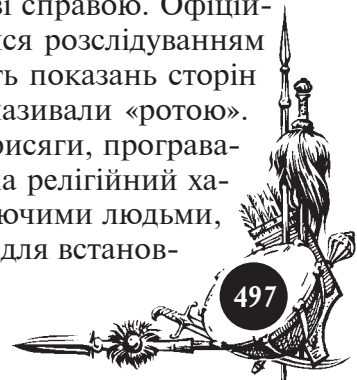

Суд на Січі. Худ. А. Кулаков

розгляд справи у суді. Судочинство було усним. Його протокол вів військовий писар, який фіксував показання обвинувачених, свідків, а також записував судовий вирок. Інколи розгляд справи розпочинався із вмовляння злочинця відмовитися від злочинної діяльності, покаятися у скоєному, присягтися у церкві тощо.

У процесі розгляду справи сторони повинні були в усній формі викласти свої претензії, після чого йшли допит та вивчення доказів. Доказами вважалися власне зізнання обвинуваченого, свідчення очевидців, речі, що мали якесь відношення до злочину, або сліди злочину, які вдалося зафіксувати, а також висновки експертів. Свідки поділялися на звичайних та офіційних. Звичайними свідками вважалися приватні особи, які давали свідчення щодо фактів, пов'язаних зі справою. Офіційні свідки — це посадові особи, які займалися розслідуванням справи — осавул, довбиш та ін. Правдивість показань сторін та свідків забезпечувалася присягою, яку називали «ротою». Сторона, яка відмовлялася від складання присяги, програвала справу. Оскільки на той час присяга мала релігійний характер, а запорозькі козаки були щиро віруючими людьми, такий засіб, як приведення до присяги, мав для встановлення істини у суді неабияке значення.

Судовий процес завершувався винесенням вироку. Судові постанови ухвалювалися більшістю голосів членів суду. Вони також виносилися в усній формі, але потім їх записували до судового протоколу. Виконання ж вироку у кримінальних справах відбувалося, як правило, негайно. Тілесні покарання виконувалися осавулом, довбишем або всіма бажаними козаками (якщо йшлося про покарання киями). У запорозьких козаків не було професійних катів, тому смертні вироки здійснювали самі засуджені. У випадку, коли в наявності був тільки один злочинець, засуджений до смертної кари, його тримали у в'язниці до того часу, доки не з'явився інший. Після цього новий злочинець страчував попереднього.

Слід додати, що О. Ексквемелін, який досліджував сучасників запорозьких козаків — флібустьєрів, не виділяє спеціально якихось особливостей у правовій сфері їхнього життя. Автор, докладно описуючи життя піратів, не зробив це, як робили багато з тих авторів, які відвідували Запорозьку Січ. Це цілком зрозуміло, адже територія піратської республіки була набагато меншою, ніж Запорозькі Вольності, і перебувала під юрисдикцією європейської держави. Отже, її мешканці, вихідці із Західної Європи, де вже давно не було селянської общини і традиційного суспільства, не могли створити в галузі права чогось особливого. Вони керувалися тими нормами, які існували в Європі. Тому Ексквемелін, на відміну від сучасників, що описували життя запорозьких козаків, просто не звертав на даний аспект уваги. Але від нього не приховалася наявність договірних відносин між флібустьєрами з приводу передачі майна, його розподілу, організації грабіжницьких експедицій. Навряд чи це було писане право. Швидше за все, це були, як і в запорозьких козаків, звичаї, які диктувалися здоровим глуздом. Проте такі звичаї іноді могли і записуватися у вигляді локальних нормативних актів, що видавалися для своїх ватаг деякими піратськими провідниками, наприклад, відомі правила для піратів, написані Бартоломью Робертсом, який діяв на початку 1720-х рр. у Карибському морі. Вони склалися з 11 пунктів, що стосувалися підтримання дисципліни на піратському судні та боездатності екіпажу, розподілу здобичі, отриманої грабунками, та внутрішньої демократії у стосунках між членами його команди¹.

¹ Белоусов Р. Под черным флагом. — М., 1996. — С.45—46.

Тож певні відмінності від загальноприйнятих норм існували як у піратському, так і у запорозькому праві.

Уривок з твору Д. Мордовця «САГАЙДАЧНИЙ»

Ми знову в Запорозькій Січі.

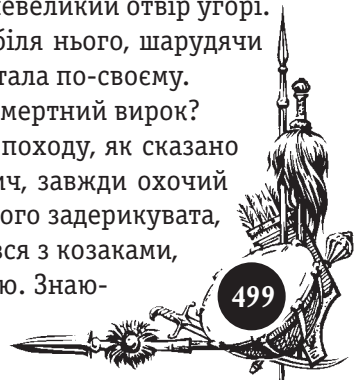
Ось уже третій день гуляють козаки, бучно святкуючи своє повернення з моря і поминаючи загиблих у поході товаришів. Увесь острів, околиці його й Дніпро аж стогнуть од веселих та буйних криків козаків, у різних кінцях розлягаються різноголосі пісні, гудуть, терликають і вищать бандури, сопілки й скрипки. То там, то тут лунають мушкетні постріли на честь загиблих, козаки викрикують їхні імена, потрясають у повітрі турецькими волосатими бунчуками, захопленими при руйнуванні турецьких міст; блищать вийняті з піхов шаблі, що невідомо кому загрожують, злітають угору козацькі шапки. Якраз посередині січового майдану, на осонні, насунувши шапки на самі очі, один проти одного витанцьовують гопака старий Небаба з погаслою люлькою у зубах і такий же старий, коли не старіший, сивоусий Нечай, який заткнув поли кунтуша за пояс, щоб не заважали йому виробляти старими ногами неймовірні викрутаси. З обох старих летять піт, а вони одно покрикують на сліпого бандуриста, на діда Опанасовича, який десятки років мучився в неволі у Кафі, а тепер повернувся вмирати на Батьківщину: «Ще ушквар, діду, ще ушквар! Щоб горіло!»

Не видно лише Сагайдачного й писаря Стецька Мазепи. Та ще одного доброго козака не було — Олексія Поповича.

Сагайдачний і Мазепа сиділи на той час у курені за столом і писали смертний вирок Олексію Поповичу, якого тримали під вартою в холодній — в земляній тюрмі, що освітлювалася через невеликий отвір угорі. Він сидів на соломі, підперши голову руками, а біля нього, шарудячи соломою, гралася маленька татарочка і щось лепетала по-своєму.

Що ж сталося, що Олексію Поповичу пишуть смертний вирок?

А сталося ось яке нещастя. Повернувшись із походу, як сказано вище, козаки загуляли. Загуляв і Олексій Попович, завжди охочий до чарки. Коли він сп'янів, то цілком виявилась і його задерикувата, незважаючи на м'яке серце, натура: він то цілувався з козаками, то наскакував на них з кулаками й навіть з шаблею. Знаю-

чи цю його ваду, товариші ще більше піддрочували його. А тут знайшовся ще гарний привід піддрочити забіяку: приводом цим була маленька татарочка, яку Олексій Попович любив, як свою душу. Козаки раптом надумали довести, що татарочка не може лишатися в Січі, що вона — жінка, дівчина, а жінки, за запорозьким звичаєвим законом, так само не допускалися в Січ, як і в олтар. Щоб розсердити Поповича, вони нахвалялися вигнати татарочку, а коли що, то і його разом з нею. Через усе це Олексій Попович зовсім сказився. Він почав лаяти козаків, запорозькі звичаї і всю старшину; казав, що сам піде з цього проклятого гнізда і перейде до москалів, а щоб помститися козакам, наведе на них москалів і ляхів. Коли йому сказали, що батько звелів утихомирити його, він і батька почав лаяти, узиваючи того старим собакою, казав, що не він, Сагайдачний, Кафу здобув, а що її здобуто завдяки його, Олексія Поповича, спритності та колишньому знайомству із старим кобзарем, сліпим Опанасовичем. Мало цього, не тямлячи себе, він кидався на козаків і рубав їх шаблею. А коли Сагайдачний, зачувши цей гармидер, вийшов з куреня з булавою, щоб угамувати бешкетників, Олексій Попович кинувся на гетьмана з лайкою, вибив у нього з рук булаву і, зірвавши з його голови шапку, почав тягати старого за чуба...

Уздівши це видовище, козаки розлютилися й хотіли тут же розшматувати зухвальця, та Сагайдачний спинив їх, віддавши винного на суд війська.

Військо одностайно присудило: Олексія Поповича скарати горлом — забити киями на смерть.

От і сидить він тепер у холодній, чекаючи смерті. Невеселі його думи. У такі хвилини надто багато згадується — згадується все, все життя, усі його найяскравіші події, і світлі й похмурі, й дорогі до болю і до болю безвідрадні, які хотілося б забути, викинути з пам'яті... та їх не викинеш, вони ятрять душу, ходять серце...

Гомін за дверима холодної і бряжчання ключів. Двері відчиняються, і з'являються козаки з оголеними шаблями, а з ними писар Мазепа з папером у руці.

— Час, Олексію, до кола козацького, — сказав він хрипко, — молися востаннє милосердному Богу.

Олексій Попович підвівся і мовчки став навколішки. Недовга була його молитва; він перехрестився, поклав кілька поклонів і випростався, не кажучи й слова. Але тут його очі упали на татарочку, яка притулилася до нього, обхопивши за ногу... Він підняв її, подивився в її світлі оченята, перехрестив і поцілував...

— Віддайте її моїй матері, у Пирятин, — сказав він Мазепі і поставив дівчинку на землю.

Мазепа подав знак одному козакові, щоб він вивів дитину. Ридаючу дівчинку винесли з холодної. За нею вийшов і Олексій Попович у супроводі сторожі. Він не протестував, не скаржився — він знав козацькі звичаї.

Засудженого повели через розбурханий січовий майдан; перед ним і за ним ішли козаки з голими шаблями. Попович ішов блідий, з похилою головою. Побачивши засудженого, розбурхане море козаків одразу стихло. Змовкли бандури, скрипки, сопілки. Обличчя у всіх ставали серйозні.

Край майдану, ближче до січових воріт, стояв грубий стовп, вкопаний у землю. На висоті близько трьох аршин від землі у стовп було вбито два залізних кільця. Коло стовпа, трохи осторонь, стояв величезний шаплик, наповнений оковитою. У шаплику на тоненькому ланцюжку плавав коряк з березового кореня. Тут-таки, біля шаплики, звалені на купу, лежали киї — козацьке знаряддя привселюдної кари.

Часом очі засудженого спинялися на товаришах, ніби шукаючи відповіді на останнє запитання, що хвилювало його, або питаючи: «Що ж це таке?.. За віщо? Невже це правда?» Але козаки уникали погляду нещасного товариша, докірливо дивилися на інших, ніби кажучи: «Хто ж це зробив? Хто звелів занапастити людину?» У декого на очах блищали сльози. Чулося прискорене, важке дихання натовпу, глибокі зітхання.

Засуджений глянув на небо, на сонце, що вдарило йому просто у вічі, й знову похнюпився.

Поповича підвели до стовпа. Він зупинився і ще раз глянув довкола себе. Всім, здавалося, було нестерпно тяжко — «Хто ж це хоче його вбити? Хто цей лиходій?» — читалося на похмурих обличчях козаків, і в їхніх очах світився сором, сором, сором...

Мазепа розгорнув папір і почав читати, але його ніхто, здавалося, не чув, — кожний думав про щось своє, далеке й близьке... І Олексій Попович думав... «Блажен муж, іже не іде на раду нечестивих», — згадалося йому, як він читав по покійному батьку.

— «...скарати горлом — забити киями до смерті», — виразно читав писар Мазепа.

Читання скінчилося. Два козаки з чужого куреня підійшли до засудженого і двома сиром'ятними ременями скрутили йому руки. Олексій Попович сам повернувся до смертного стовпа і підняв руки до залізних кілець... але одразу ж опустил їх...

— Я не собака, — похмуро сказав він.

Ривком розірвавши комір сорочки, він зняв з шиї хреста, перехрестився й поцілував його. За ним перехрестилися усі козаки.

Засуджений шукав когось очима... Очі зупинилися на Не-бабі... Не-баба підійшов...

— Що, Олексієчку? — тихо запитав він. Засуджений подав йому свого хреста.

— Надіньте на дитину, на татарочку, — глухо промовив він. Потім він знову повернувся до стовпа і підняв руки до кілець.

— Тепер бийте! — були його останні слова.

Ремені просунули в кільця й зав'язали. Обличчя засудженого вже не видно було, а виднілася лише широка спина, потилиця, шия і широко розставлені ноги.

— Данило Гнучкий, перший кий! — виголосив писар.

Од козаків відокремився широкоплечий, смуглявий неоковирний козарлюга, поволі підійшов до шаплика з оковитою, поволі перехрестився, зачерпнув повний коряк горілки, випив його, крєкнув, утер рукавом вуса, взяв із купи один кий і підійшов до засудженого.

— Прощай, Олексію! — голосно сказав він і, широко розмахнувшись, вдарив кием по спині засудженого, той здригнувся й міцно стиснув кулаки.

— Карпо Вареник, другий кий! — мовив далі Мазєпа.

І Вареник підходив до шаплика, випивав, перехрестившись, коряк горілки, брав кий і виголошував:

— Прощай, братє Олексієчку! Не я б'ю — Військо Запорізьке б'є!

І знову піднявся в повітрі кий, і знову глухий удар.

— Кость Долотоносенко, третій кий! — І знов те ж пиття і кий у руках.

— Прости, душа козача! Прости, братику!

— Дорош Лизогуб, четвертий кий!

— Молись, Олексієчку! Молись, друже!

П'ятий кий, десятий, дванадцятий... Хоч би крик, хоч би стогін біля стовпа...

Тільки руки дедалі більше витягуються і натягують ремені... Стиснуті кулаки розтуляються... Широко розставлені ноги підломлюються. Тіло вже не здригається...

— Пропав козак! — чути в натовпі.

А з курєня долинає дитячий плач: то плаче татарочка.

**ПОВСЯКДЕННЕ
ЖИТТЯ
ТА ЗВИЧАЇ
ЗАПОРОЗЬКИХ
КОЗАКІВ**

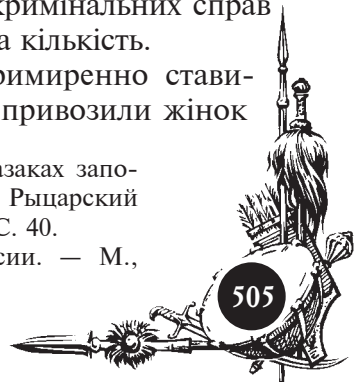
Звичайне повсякденне життя запорозьких козаків мало свої особливості залежно від їх місцепроживання — в самій Січі, в зимівниках чи бурдюгах.

В Січі могли проживати виключно неодружені козаки або принаймні ті, що залишили сім'ю. Січовики суворо дотримувалися цього звичаю, і цей факт завжди звертав на себе увагу сучасників, які стикалися з запорожцями. *«Ці козаки живуть в Січі не тільки без дружин, але жодній жіночій статі до них ходити не дозволяється, вони себе вважають нібито Мальтійськими кавалерами своїм життям чи чистотою»*, — писав С. Мишецький¹. Те саме явище відзначав і Х. Манштейн, який писав про заборону мешканцям Січі бути одруженими, але вказував на можливість жити в ній і одруженим з тією умовою, *«щоб жінки їхні жили у наближених місцях, куди їздять вони до них на час; але робити це треба так, щоб не знали старшини»*². Заборони не приводити на Січ жінок дотримувалися так суворо, що за це наставала кримінальна відповідальність. Проте кримінальних справ з цього приводу була мізерна кількість.

Запорозькі козаки непримиренно ставилися й до того, коли в Січ привозили жінок

¹ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 40.

² *Манштейн Х.* Записки о России. — М., 1823. — Т. 1. — С. 29.

і сторонні люди. У спогадах того ж Х. Манштейна наводиться епізод, як під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. у Січ прибув російський офіцер Глібов, який привіз сюди свою дружину та кілька інших жінок. Дізнавшись про це, запорожці оточили житло офіцера і вимагали видати їм жінок, «щоб кожен мав у них участь». Звичайно, це був не прямий намір, а лише погроза, метою якої було усунення жінок з центру Запорожжя. Глібову з великими труднощами вдалося умовити січовиків не чинити ганьби жінкам. Він мусив відкупитися від них кількома діжками горілки, але й після цього негайно був змушений вивезти жінок з Січі, оскільки їх перебування там погрожувало новим заворушенням серед козаків¹.

Звичай бути неодруженим серед січовиків пояснюється тим, що вони з самого початку існування їхньої спільноти перебували на військовому становищі. Постійно перебуваючи на війні, ризикуючи своїм життям, запорозький козак не мав змоги навіть думати про мирне родинне життя. До того ж у цьому звичаї був ще один додатковий сенс. Несімейне життя запорозьких козаків зумовлювалося общинним ладом, який вони всіляко культивували.

Але це не означало, що запорожці зовсім утримувались від зносин з представницями протилежної статі. У передмісті Січі, де розташовувалося багато шинків, при них жило багато жінок легкої поведінки, послугами яких користувалися січовики. Однак стосунки з жінками, навіть у таких випадках, не належали до розряду чеснот.

Товариство найбільше цінувало суспільні інтереси і нівелювало окрему особистість з її потребами, зокрема прагненням до власності, більшість якої вважалася спільною. Одруження, родинні зв'язки обов'язково вели б до появи індивідуалістичних тенденцій, що руйнувало б єдність спільноти, оскільки у людській природі завжди переважає прагнення турбуватися про сім'ю та своїх близьких над інтересами якогось загалу. Отже, для того, щоб запобігти цій тенденції, підтримувалося й культивувалося зневажливе ставлення до шлюбу і взагалі до стосунків з жінками, а як альтернатива висувалися цінності чоловічої дружби та братерства.

¹ Манштейн Х. Записки о России. — М., 1823. — Т. 1. — С. 30.

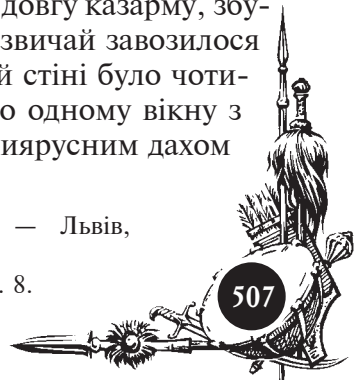
Таким чином життя запорозьких козаків вирізнялося певним аскетизмом. Однак цей аскетизм був не запозичений ззовні, а здобутий власним досвідом. Серед запорожців ходила така приказка: «Лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати»¹. Ідеї побратимства, що виступали альтернативою стосункам з жінками, мали й психологічний підтекст. Самотній людині, що не має сім'ї, живеться дуже важко. Отже, побратимство, життя у товаристві показувало козаку, що він не сам. Сім'єю для козака були його друзі, курінь, нарешті, все Військо Запорозьке. Про нього завжди хтось піклувався, надавав допомогу. Особливе значення це мало на війні, де друг, побратим зробить усе, щоб відвернути від нього небезпеку, навіть, якщо потрібно, жертвуючи своїм життям. Тож козак не відчував «самоти у натовпі». Щоб дружба, побратимство мали силу закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священника, складали клятву побратимства у письмовій формі. Цей обряд супроводжувався обміном натільними хрестами, даруванням один одному ікон та потрійним поцілунком.

А проте деякий час звичай безшлюбності існував і у карибських піратів. Але це пояснюється дещо іншими причинами, головною з яких була та, що серед переселенців було дуже мало жінок. І тут також культивувалося побратимство (мабуть, з тих самих міркувань). Недарма на початку свого існування пірати називали себе «береговими братами». Щоправда, становище скоро змінилося. Французький губернатор Левасьє, що одночасно очолював общину буканьєрів на Тортюзі, сприяв переселенню туди жінок, які за лічені тижні виходили заміж за буканьєрів, а створення сім'ї відповідно прив'язувало останніх до острова².

Січове лицарство розміщувалося у тридцяти восьми куренях. На вигляд будівля куреня являла собою довгу казарму, збудовану з рубаного та різаного дерева, яке зазвичай завозилося на Січ із Самари чи Великого Лугу. У довгій стіні було чотири квадратних вікна, одні низькі двері та по одному вікну з кожного боку дверей. Курінь покривався триярусним дахом

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 182.

² Белоусов Р. Под черным флагом. — М., 1996. — С. 8.

із драмки, над яким стояли три димові труби з покришками. В середині курені мали два відділення — одне більше, а друге менше. Більший відділ служив помешканням для козаків, які були приписані до цього куреня, та курінної старшини, а у меншому розташовувалися служби, що обслуговували курінь, зокрема кухня й пекарня. Та це зовсім не означає, що курінь був типовою будівлею, побудованою за якимось шаблоном. Вони мали різні розміри й конфігурації. Іноді курені будувалися без поділу на частини. Посередині ставився довгий стіл, біля якого стояли вузькі лавки, а уздовж стін настилався з дощок поміст на стовпах, на якому могли спати до двохсот людей. Усього в курені могло поміститися до 600 козаків. У кожному курені була «кабиця», тобто вогнище для приготування страв. У куренях не тримали ні майна, ні продовольства.

Частина неодружених козаків проживала за межами Січі у власних хатах, але загалом їхнє життя було однаковим.

Звичайне повсякденне життя січових козаків підпорядковувалося певному розпорядку. Козаки прокидалися зі сходом сонця. Після цього були водні процедури. Вони вмивалися холодною джерельною чи річковою водою. Далі читалася вранішня молитва, а після неї вони йшли на сніданок, де їм подавали гарячу їжу. Але на цьому організованість закінчувалася, і між сніданком та обідом кожен козак був вільний. Хтось давав лад своїй зброї, хтось об'їжджав коня, інші вправлялися у стрільбі, деякі просто відпочивали, розмовляючи один з одним, або робили щось інше відповідно до своїх потреб. Рівно опівдні курінні кухарі били у свої казани — це був сигнал йти обідати, і козаки знову розходилися по своїх куренях на обід. Взагалі меню запорозьких козаків не вирізнялося різноманітністю та калорійністю. На стіл зазвичай ставили *соломаху*, яка являла собою густе зварене на воді житнє борошно. Могли подавати й *тетерю*, тобто те саме житнє борошно, але зварене на квасі. Ще була так звана *щербя* — борошно, рідко зварене на риб'ячій ющі. Готувалися також страви з пшона. Це був харчовий мінімум, яким забезпечувався кожний січовик.

Певна річ, цього було замало, щоб здорова людина почувалася добре. І така одноманітність козаків не влаштувала. Якщо, окрім звичайної їжі, козакам хотілося поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками,

сирниками та іншими смачними стравами, вони мусили купувати відповідне продовольство за власні кошти. Для цього вони об'єднувалися в артіль та, зібравши гроші в складчину, купували необхідні продукти на базарі і передавали їх курінному кухареві. Улюбленими стравами запорожців були також свинина, мамалига (просяна чи кукурудзяна каша), яку їли з бринзою (солоним овечим сиром) або з пастромою (висушеною на сонці бараниною), загреби (коржі, виготовлені на печі, яку загрибали гарячим попелом), та ін.

Приготуванням страв для козаків займалися курінні кухарі з помічниками, яких набирали з молодих хлопців. До обов'язків останніх входили чищення казанів та миття посуду, принесення на кухню води тощо. Страви готувалися тричі на день у великих мідних або чавунних казанах, які чіплялися за допомогою залізних гачків у сінях кожного куреня. Посада кухаря була оплачувана, він отримував 9 карбованців 50 копійок на рік. Однак ця робота була важкою, оскільки треба було готувати їжу приблизно на 150 осіб, що жили в курені.

Продукти для страв або доставляли кожному куреневі після розподілу державного хлібного жалування, або купували за гроші усього куреня, які завжди зберігалися у курінній скарбниці у віданні курінного отамана. Козаки заходили у курінь тоді, коли страви були розлиті по «ваганках» — невеликих дерев'яних тарілках, розставлених у ряд на краях стола. Тут же на столі стояли різні напої — мед, пиво, наливки, брага, горілка, яку наливали у дерев'яні коновки. Перед тим як розпочати прийом їжі, козаки, ставши в один ряд біля столу, хрестилися на ікону, дякували Богові за «хліб насущний» і вже потім розсаджувалися уздовж столу на вузьких довгих лавах. Але при цьому вони залишали місце курінному отаманові у передньому куті під іконами. Рідку страву їли ложками, а тверду — руками. Риба подавалася на плоскому залізному блюді, головою обов'язково її повертали до отамана, що символізувало його головування. Печений хліб на стіл не подавався, оскільки борошно йшло на приготування вищеназваних страв. Хліб у їжу вживали здебільшого ті, хто жив у власних хатах поблизу Січі або у зимівниках по паланках. Напої пилися із дрібних металевих чарок, а частіше — з дерев'яних «михайликів» (кружок), що вміщували три-п'ять чарок.

Мідні казани XVIII ст.

Після обіду знову було дякування Богові, а потім курінному отаманові та кухареві. Козаки залишали дрібні монети для купівлі продуктів на наступний день і залишали курінь. На зібрані гроші кухар купував необхідні харчі, але якщо їх не вистачало, то курінний отаман мусив додати з курінної скарбниці. Час до вечері козаки проводили так само, як і перед обідом. Після заходу сонця козаки вечеряли гарячою стравою у своєму курені. Після вечері хтось лягав спати (взимку спали в куренях, а в теплу пору року — на повітрі), деякі розважалися грою на музичних інструментах (кобзах, скрипках, ваганах, лірах, цимбалах, сопілках тощо) та танцювали. Хтось розважався грою у карти. Поширеною була гра «чупрундир», де переможець стільки разів смикав переможеного за чуба, скільки очок у того залишалося в картах.

На великі свята, такі як Різдво чи Великдень, запорожці протягом тижня ходили вітати кошового отамана, суддю, писаря та осавула, приносячи їм подарунки, а ті у відповідь частували їх різними напоями. Під час пригощання стріляли з гармат. Під час менш важливих свят січовики розважалися кулачними боями. Для цього вони збиралися на січовій площі і ділилися на дві групи. До однієї входили представники верхніх куренів, а до другої — нижніх. Кулачні бої розпалювали козаків так, що під час них непоодинокі були випадки каліцтва і навіть смерті. Ще однією розвагою запорожців були своєрідні «лицарські турніри», на яких вони відточували своє володіння холодною зброєю.

Хоча під час походу вживання спиртних напоїв заборонялося під загрозою смерті, в мирний час воно не

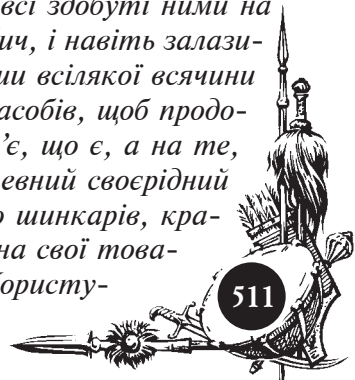

Зразки скляних штофів XVII–XVIII ст.

обмежувалося ніяким чином, що створювало запорожцям славу веселих гультяїв. З цього приводу Д. І. Яворницький писав:

«Цим запоріжці дивували увесь світ. Особливо весело було в них після повернення з воєнних походів. Тоді козаки, прибувши у Січ, протягом кількох днів ходили по вулицях «тішачись непрестанними гарматними та мушкетними громами, весело гуляли й підпивали», водили за собою величезний натовп музик і січових півчих-школярів, всюди розповідали про свої воєнні подвиги й щастя, невпинно танцювали, викидаючи найрізноманітніші фігури; за ними у відрах і казанах несли різні «п'яні напої»: горілку, пиво, мед, наливку, варену (суміш горілки, меду, сушені — переважно ізюму, винограду, груш, яблук, зварених разом з імбиром та іншими прянощами). В цей час лицарі, що гуляли, запрошували до свого товариства кожного, хто б не їхав і хто б не йшов, знайомого і зовсім незнайомого, частували напоями і закусками, й лихо було тому, хто наслідювавсь відмовитися від пропонованого почастунку: його страшенно лаяли і з ганьбою проганяли геть. Протягом кількох днів такої гульні козаки пропивали і всі здобуті ними на війні гроші, і всю захоплену у неприятеля здобич, і навіть залазили в борги... Пропивши гроші, здобич, набравши всілякої всячини в борг, козаки врешті вдавалися й до інших засобів, щоб продовжити свою забаву, адже «не на те козак п'є, що є, а на те, що буде». Справа в тому, що в Січі існував певний своєрідний звичай, за яким дозволялося грабувати майно шинкарів, крамарів чи м'ясників, які надто підносили ціни на свої товари супроти норми, встановленої військом. Користу-

ючись цим правом, козаки, що пропилися, зібравшись у кількості ста чи й більше, кидалися на майно винних і все, що знаходили у них, — харчі, гроші, горілку, одяг, — брали собі. Звичайно, найбільше кидалися вони на горілку: розбивши діжку чи висадивши в ній дно, козаки або виливали горілку просто на вулицю, або набирали її у що попало і продовжували гуляти»¹.

Приблизно так само поводитися й представники вільної військової спільноти у Карибському басейні, які також пиячили, «славлячи Бахуса», і так само спускали все ними зароблене і влазили у борги»².

Проте, хоч козаки і любили добре випити, пияцтво не було в них абсолютною цінністю та чеснотою. Воно не ставилося як заслуга людині, особливо коли її обирали на старшинську посаду. Старшини, які зловживали спиртним, не схвалювалися козаками.

Домашнє життя січових козаків було простим і скромним. Вони були невибагливі в їжі та одязі. В козацькі часи ходила така приказка: «Запоріжці — як малі діти; дай багато — все з'їдять, а дай мало — вдоволені будуть»³. Простота і скромність вважалися серед січовиків неабиякими чеснотами. Саме з ними вони пов'язували свої перемоги над ворогами, бо вважали себе невибагливими та витривалішими за них.

Зовсім іншим було життя козаків, що мешкали по паланках у зимівниках, оскільки головним їх заняттям була господарська діяльність, яка давала певний прибуток. Сімейний стан та більша заможність, а також постійна зайнятість господарством робили життя козаків-зимівчан комфортнішим і розміренішим, ніж у січовиків. Більшість зимівників була розташована на берегах річок, островах, у балках, ярах та байраках. Зимівчанами часто ставали не тільки сімейні козаки, але й неодружені «абшитовані» (відставні) старшини, які залишили службу в Січі й селилися у степу разом зі своєю челяддю, хлопцями та наймитами. Січовики ставилися до козаків-зимівчан досить-таки зневажливо, називаючи їх «сиднями», «гречкосіями», «ба-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 185—186.

² Ексквемелін А. О. Пираты Америки. — М., 1968. — С. 47.

³ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 186.

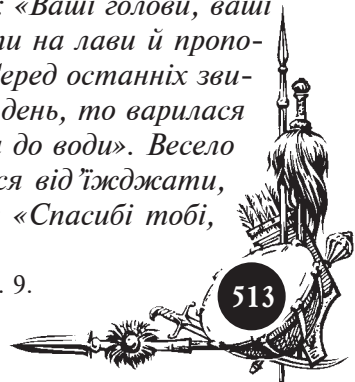
болюбами», оскільки їхній образ життя суперечив прийнятій у січовому товаристві ідеології. Зимівчани також мусили відбувати військову повинність (для чого мали у себе зброю), а також неодмінно з'являтися на Січ у разі необхідності. Але головним їхнім обов'язком було годувати січову спільноту, постачаючи січовому товариству продукти зі своїх господарств. Таким чином, на Запорозжжі утворився певний розподіл праці. Одні були професійними вояками, інші мусили постачати їх продовольством (хоча не виключалася й можливість участі зимівчан у військових кампаніях).

Схожа картина була й у піратській республіці на Тортюзі: буканьери та флібустьєри тут утворювали свого роду кооперацію. Перші займалися мисливським промислом та приготуванням букана, постачаючи його на камбузи піратських суден, другі — морським розбоєм¹.

Поступово у січових козаків і козаків-зимівчан виробилися особливі звичаї у спілкуванні, на які звертає увагу Д. І. Яворницький:

«Січові козаки, що приїхали на зимівник, повинні були, не злізаючи з коней, тричі прокричати «Пугу!» Господар, почувши цей крик, двічі «пугукав» у відповідь. На це приїжджжі знову кричали: «Козак з лугу!» Господар питає: «А з якого лугу, чи з Великого, чи з Малого? Як з Великого, йду по колу!» Після цього, придивившись до вершників і переконавшись, що це справді січові козаки, господар зимівника кричить: «В'яжіть коней до ясел, та просимо до господи». Тоді з хати вибігали господареві хлопці й заводили козацьких коней у стайню, а самих гостей запрошували до хати. Гості заходили в сіни, клали тут на «тяжах», тобто на кабиці, свої ратища, далі входили в хату, молилися на образи, вклонялися господареві й казали: «Отамани, товариство, ваші голови!» Господар, відповідаючи поклоном на уклін, казав: «Ваші голови, ваші голови». Потім запрошував приїжджжих сідати на лави й пропонував їм різні почастунки — напої, страви. Серед останніх звичайно була тетеря; якщо випадав скоромний день, то варилася «тетеря до молока», якщо пісний — «тетеря до води». Весело погулявши кілька днів, гості врешті збиралися відїжджжати, дякували привітному господареві за гостину: «Спасибі тобі,

¹ Белоусов Р. Под черным флагом. — М., 1996. — С. 9.

батьку, за хліб, за сіль! Час уже по куренях роз'їжджатися, до домівки; просимо, батьку, і до нас, коли ласка». «Прощайте, пани-молодці, та вибачайте: чим багаті, тим і раді! Просимо не погніватися». Після цього гості виходили з хати, хлопці виводили їм нагородованих, напоєних і осідланих коней, і січовики, скочивши на своїх коней, мчали від зимівника»¹.

Певні відмінності були у житті козаків, що мешкали в бурдюгах. Бурдюгами татари у свій час називали повністю вивернуту просмолену шкуру тварини, яка використовувалася як посудина для рідини (наприклад, води чи кумису). У запорозьких козаків цим словом називали поодинокі, без жодних додаткових будівель напівземлянки, розкидані в різних місцях степу Запорозьких Вольностей. У них жили самотні козаки, які шукали повного усамітнення, відокремленості як від бурхливого життя січової спільноти, так і від важкого, на їхню думку, сімейного життя у зимівчанському господарстві. Отже, таке життя нагадувало життя відлюдника.

Бурдюги будувалися зовсім простими та невибагливими. Спочатку в землі викопувалася яма чотирикутної форми. Її стіни обшивалися плетеним хмизом, який частково виступав на поверхню. Навколо хмизових стін нагорталася земля, а зверху робився дах. Усе це разом обмазувалося глиною, змішаною з кізьяками. У стінах залишали невеликі круглі отвори — вікна. Туди поміщалося зеленуватого кольору скло, яке трималося на трісках. Усередині бурдюга не було ані печі, ані димаря. Було лише вогнище, складене із каменю, що легко нагрівалося і обігрівало це невибагливе житло. На ньому ж готувалися страви.

У деяких бурдюгах іноді були нехитрі меблі, наприклад лави тощо. Бурдюги ніколи не замикалися, і тому їх міг відвідувати будь-хто. На цей випадок господар бурдюга, якщо збирався кудись поїхати з дому, залишав там певний запас харчів. Отже, бурдюги були справжньою знахідкою для тих, хто заблукав у степу. Тут навіть за відсутності господаря можна було підкріпитися й відпочити. Це яскраве свідчення гостинності господарів бурдюгів. Якщо відвідувач, поївши і відпочивши у бурдюгу, не дочекався повернення господаря, то він

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 188—189.

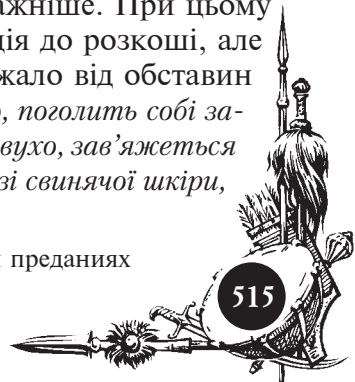
робив з дерева маленький хрестик і залишав його посередині бурдюга, щоб господар, коли повернеться, знав про відвідування кимось його оселі¹.

Людину будь-якого стану в добу пізнього середньовіччя та на початку Нового часу можна було відрізнити за її зовнішнім виглядом. Не були винятком й запорозькі козаки. Головним, що вирізняло запорожця, була його зачіска. Запорозькі козаки мали звичку голити голову і залишали на маківці лише чуприну, яку навіть не підстригали. Тому в деяких козаків вона виростала на кілька десятків сантиметрів. Цей довгий чуб називали оселедцем. Щоб його було зручно носити, його кілька разів закручували навколо лівого вуха. Оселедець був для запорозьких козаків своєрідним символом завзяття та відваги.

Бороду запорожці голили. Натомість залишали вуса, намагаючись відрощувати їх якомога довшими. Найбільшим шиком у козаків вважалося, щоб вуса при розтягуванні доходили до вух, а то й далі. Вуса й оселедець фарбували у чорний колір. За вусами та оселедцем ретельно доглядали. Саме з їх розчісування козаки починали свій ранковий туалет, а вже після цього починали одягатися.

Одяг запорозьких козаків спочатку був простим та невибагливим, особливо на початку існування запорозького козацтва, коли слова «козак» і «злидень» вважалися взагалі синонімами. Дійсно, розкішні шати були не потрібні для того, щоб протягом тривалого часу ганятися у відкритому степу за звіром, по балках, непролазних лісових заростях, щоб шукати здобич на болотах, та й взагалі проводити більшість часу просто неба. Однак у пізній період, коли запорозьке козацтво заявило про себе як про значну військову та й політичну силу, коли сформувалися певний спосіб життя та звичаї запорозької спільноти, до свого одягу козаки почали ставитися набагато уважніше. При цьому в козацькій моді існувала не тільки тенденція до розкоші, але й до підкреслення своєї простоти. Все залежало від обставин та настрою того чи іншого козака. *«Бувало, поголить собі запорожець голову, застромить оселедця свого за вухо, зав'яжеться шматинною, натягне на себе опанчу, взує капці зі свинячої шкіри,*

¹ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 2. — С. 17—18.

та так собі й ходить; а інший впіймає козу, облупить її, вичистить шкіру від вовни, одягнеться в неї, взує постолі зі шкіри вершикової товщини, а завдовжки за три чверті, та й тиняється степом. А інший ще краще: або вирядиться в такі постолі, що в них можна Дніпро переплисти, або на одну ногу натягне постолі, а на другу сап'янового чобота, та ще й присівує:

Одна нога в постолі, а друга в сап'яні —
Подивися, Ганно, який постіл гарний:
Чи сей, чи сей, чи сей, чи сей?

А бувало і краще: цілком голий ходить; тоді бувало як там кажуть: «Увесь Хвесь — куди схоче, туди й скаче, ніхто за ним не заплаче». «Вдень чоловік, а вночі звірюка»¹.

Носіння такого вбрання — це свого роду бравада, підкреслювання своєї відмінності від заможних груп українського населення та польської шляхти, а можливо, й форма протесту проти хизування багатством, характерного для часів пізнього середньовіччя та початку Нового часу. Така поведінка цілком відповідала традиційній ідеології запорозьких козаків з її нехтуванням добробутом та комфортним життям і висуванням як альтернативи інших чеснот, таких як відвага, завзяття, постійний ризик, всілякі пригоди тощо. Її можна вважати й формою самоідентифікації запорозьких козаків, підкреслюванням своєї належності до січового товариства. До речі, така показова злиденність, саме як знак самоідентифікації та протесту, мала місце і в інших епізодах всесвітньої історії. Як приклад можна навести ситуацію в Нідерландах під час буржуазної національно-визвольної революції XVI ст. Коли до іспанської намісниці Нідерландів з'явилася делегація місцевих дворян та буржуа, одягнутих за національною традицією не так розкішно, як було прийнято у іспанських грандів, і просила полегшити становище своєї країни під іспанським володарюванням, то у відповідь почула образливе прізвисько «гъози» (жебраки). Цей епізод поклав початок новому напрямку моди в Нідерландах. Протестуючи проти іспанського панування в країні, жителі Нідерландів, незалежно від рівня достатку, почали носити старий подертий, зношений одяг,

¹ *Еварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 24.

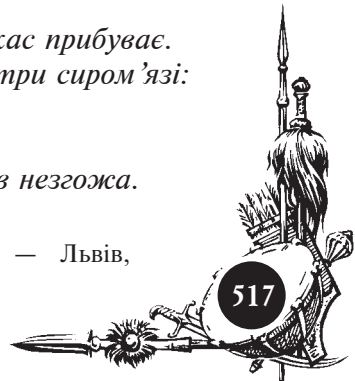

і слово «гъоз» набуло нового смислу, означаючи тепер «патріот». Отже, якщо представники панівних верств називали запорожців «голодранцями», то вони, усвідомивши свою спільність, перетворили свою бідність на предмет гордості. У висловлюваннях запорожців з приводу своєї бідності нема ні сорому, ні жалю з цього приводу, а іноді є навіть виклик: *«У нас проклята мате ма — ні сорочки, ні штанів, одна проклята сірома»; «На них ні чобіт, ні штанів, ні сорочки не було, а на іншому самі рубці висять; мов той циган іде — п'ятами світе»; «Запоріжець як надів сорочку, так увесь рік і не скидає її, поки сама не спаде з пліч, а йде банитися, штанів не скидає: «не годиться» — каже»¹.*

Однак зростання військової активності запорозької спільноти, а також соціально-економічний розвиток краю вносили певні зміни у побут запорозької спільноти, в тому числі і у ставлення до одягу. Перемоги над татарами і турками, пограбування польських панів чи євреїв приносили козакам багато трофеїв, серед яких було дороге вбрання та тканини. З походів запорозькі козаки привозили жупани, шаровари, шуби, сорочки, чоботи, чекмені, смушкові шкури, шапки тощо. Іноді подібна здобич була настільки багатою, що запорожці роздирали на шматки найцінніші тканини, такі як оксамит, і накручували їх на ноги як онучі. Тому на Січі часто можна було зустріти людей у дорогому одязі. Після вдалої битви запорозьке військо нагадувало собою здалеку рясноквітучий луг. Але бувало й інакше. Війна є війна, і у боях одяг часто робився непридатним. Про те, в якому одязі з'являлися додому після походу запорозькі козаки, розповідає народна дума «Про Ганджу Андибера»:

*Гей, гуляв козак-нетяга сім год ще й чотири
Та потеряв з-під себе три коні воронії.
На четвертий год наворачтає
Козак-нетяга до города до Черкас прибуває.
Що на козаку, бідному нетязі, три сиром'язі:
Опанчина рогозоя,
Поясина хмельоя,
Одна негожа, а третя й на хлів незгожа.*

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 157.

*А ще на козачку, бідному нетязі
Сап'янци — видно п'яти й пальці,
Шапка-бирка — зверху дірка,
Хутро голе.
Околиці бім має, —
Вона дощем покрита,
Травою пошита,
А вітром підбита:
Куди віє — туди й провіває.
Молодого козака та й прохолоджає¹.*

Відомо, що у запорозьких козаків не було одноманітності в одязі. Під час війни вони часто користувалися одягом, який був у ворога. У повсякденному житті зазвичай їхній одяг був скромний, натомість домашній парадний вирізнявся досить високим рівнем розкоші.

Одним із поширених предметів одягу запорожців наприкінці XVI ст. були татарські кобеняки — тобто плащі, які, за свідченням Еріха Ласоти, були у них головним одягом. Ласота додає, що головний козацький начальник, відпускаючи його з Січі, подарував йому шубу з кунячого міху та шапку, пошити з міху чорної лисиці². У XVII ст. сучасники згадували, що козаки носили шаровари та жупани з грубого сукна. Але в цілому відомості про одяг запорозьких козаків були надто загальні та невиразні. Можливо, це є додатковим свідченням того, що здебільшого запорожці не дуже дбали про свій вигляд у ті часи.

З XVIII ст. на одяг запорозьких козаків зверталось вже більше уваги, що свідчить про більшу їх вибагливість у цьому питанні. Так, за словами польських авторів, козаки носили шаровари з широким золотистим галуном, сукняні напівкунтуші з відкидними рукавами, білі жупани, пошиті з шовкової тканини, перепоясувалися поясами з золотими китицями та одягали на голову сірого кольору шапки зі смушковими околицями й червоним шовковим верхом, що закінчувався золотистою китицею.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 156—157.

² Ласота Е. О запорожцах// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 528.

Спогади колишнього запорозького козака Микити Коржа дозволяють припустити, що у Війську Запорозькому в останні часи його існування існувала вже форма одягу:

«Одіяння було в них (запорожців) однакове у всіх і за ранжиром, тобто однокольорове, а саме: каптан, черкеска з веліотами, шаровари сиегові, чоботи сап'янці, пояс шалевий і кабардинка кругла, навкруги і навхрест обкладена позументом; а для ненастя, в походах мали вовняні, косматі бурки». Далі він пояснює певні терміни, які означали той чи інший предмет одягу: *«Веліоти — розрізані уздовж рукави під мишками у черкески, а черкеска — верхній одяг, пошита по-черкеськи замість плаща з рукавами, але коротше каптана, так що завжди його було видно з-під черкески; розрізки у рукавів довжиною були на піваршина і менше, і як сії проріхи, так і рукава по кінцях, а також і вся черкеска в подолі навкруги обкладена була золотим позументом, і потім веліоти закидалися назад, за спину і застігалися рукави на плечах дрібними гапличками, тобто крючками. Сиега називалося найтончіше і краще аглицьке сукно — від російського слова «сияю». Сап'янці — чоботи, від слова сап'ян, і називають по-російськи сап'янові чоботи, пошиті з найкращого червоного сап'яну. Шалевий пояс означає шовковий, від польського слова шаль, яка диковина нині тільки між панським звичаєм водиться. Запорізька кабардинка означає шапка, від слова ногайського кабарга — дикий звір, який водиться по-*

Козацькі жупани

близу рік, по великих лісах і може жити на суші і у воді... Сей звірок у запоріжців називається «виднихою» або видрою, і шкіра його була у великій моді, а особливо для шапок..., а тому... і увійшли у запоріжців у звичай, що шапку — хоча б з самого простого сукна або зі шкіри пошита була — завжди називали кабардинкою»¹. Разом з тим у своїй розповіді Корж додає, що у козаків був і святковий одяг, який вирізнявся різноманітністю. «А якщо виходять або виїжджають козаки в парад, у великі свята до церкви, або їздять по гостях, то справляють плаття за достатком і вельми багате й різнокольорове, хто яке забажає, і називають його по-запорізьки — жупанами; бо вони любили дуже щеголяти й тещеславитися»².

Інше свідчення очевидця описує головну деталь верхнього одягу:

«Жупани у них були сині й виготовлялися з хорошого сукна, що воно ніколи не линяло: відлоги на рукавах (їх звали «закаврашами») та пояс були червоними, шаровари сині китайчані на очкурі. Саме такий жупан був у мого батька: темно-синій, а закавраші зелені, запинався він гапликами до самої гори, комірчик у нього був тоненький на два пальці, а на комірці два ганечки та дві бабки; гаплички від гори жупана до самого пояса йшли так густо, що за ними не видно було й галечків. Як у кого, пояс був зеленим чи якимось іншим, але мій батько весь час носив червоний, і йому це дуже личило; свій жупан він називав каптанком; рукави в ньому були вузенькі і на кінцях захищалися ганечками при самій руці. Точнісінько так одягався й дід»³.

Нарешті найдетальніший опис козацького одягу міститься у спогадах колишнього запорожця Івана Розсолоди, який прожив 117 років і зустрічався з Д. І. Яворницьким.

«Ходили запоріжці добре, одягались і розкішно, й гарно... А одяг у них був на дроті (його вставляли всередину, і він надавав йому міцності), на ваті, на шовкових шнурках та на гудзиках, з тонкого сукна різних кольорів: той одягне блакитний, той зелений,

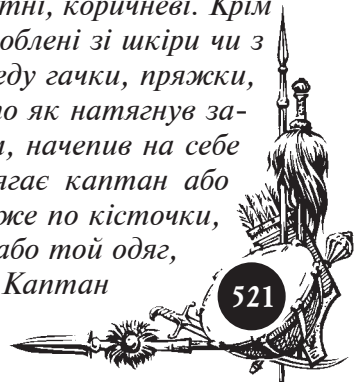
¹ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца // Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 304, 305.

² Там само. — С. 304.

³ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 158—159.

той червоний, хто якого забажає. Лише сорочки були власного виготовлення, бо бавовняної тканини вони тоді не знали. На голову одягали високу гостру шапку зі смушковою околицею, заввишки з чверть, із сукняним червоним чи зеленим дном (червоний верхок іноді називався «солодким дном»), заввишки в півтори чверті на ваті, із золотими перехрестами, срібною китицею на самому верху й гачком для китиці — пристібати, щоб не теліпалася. Околиця шапки часто правила козакові за кисет або кишеню: туди він клав тютюн, кресало, люльку чи ріжок з тютюном, особливо люльку: тільки-но витягне її з рота, відразу й затикає за околицю. Шапки робили переважно куренями: який курінь, така й шапка, такий і колір. Перш ніж одягнути на себе шапку, козак замотував свою чуприну за вухо й потім уже одягав шапку; як одягнув шапку, то вже й козак — це найперший і найголовніший одяг козака. Тоді вже одягає черкеску, завдовжки по коліна, кольорову, з травами, візерунками й розводами, з гудзиками, на шовкових шнурках, з двома зборами позаду, з двома гачками для пістолетів по боках і з невеликими закатами з оксамиту на кінцях рукавів, пристібнутими залізними гачками. Застібне ту черкеску гудзиками, зав'яже поясом та й готовий. А пояси робили з шалі або з турецького та перського шовку, широкі та довгі, не такі як тепер парубки носять, які вони замотують на середині живота і зав'язують вузлом, а такі, як, наприклад, черниці роблять попам: завдовжки аршинів з десять, а то й більше, а завширшки четверті на півтори або і на дві; кінці їхні золотили чи сріблили, а до самих країв прив'язували шовкові шнурочки. Коли козакові потрібно було оперезатися, він прив'яже пояс шнурочком до цвяха та й повертається, так увесь пояс на себе й намотає. Потім шнурки зв'яже або позад себе на спині, або на боці, а позолочені кінці залишить попереду, на животі, та так і ходить, як справжній лицар. Пояси були різних кольорів: зелені, червоні, блакитні, коричневі. Крім довгих поясів, запоріжці носили й короткі, зроблені зі шкіри чи з волосся, ззаду до них чіпляли китиці, а попереду гачки, пряжки, ремні для кинджалів, шабель та люльок. Ото як натягнув запоріжець червону черкеску, оперезався поясом, начепив на себе кинджал, прилаштував шаблю, тоді він одягає каптан або жупан. Це вже одяг просторий і довгий, майже по кісточки, з широкими рукавами, наче підрясник у попа або той одяг, який вдягають архієрейські півчі по містах. Каптан

був вже іншого кольору, ніж черкеска; якщо черкеска червона, то каптан блакитний чи синій; він також був призбираний на шнурках, гаптований золотом, з різними золотими позументами, гудзиками на подолі, кінцях рукавів, розрізах, з гапליками, з тонким дротом всередині і з широким-прешироким рукавом, або, як там кажуть, роздерами чи розпорами. Розпори ці робилися саме в тому місці, де рука згиналася в лікті, завдовжки з півтори чи дві чверті; нижче розпорів рукав вже був зашитий до самого кінця. В такі рукава просувалися руки або просто через їх кінці, або через розпори по середині рукавів. Коли руки просувалися просто через кінці рукавів, тоді з-під них виступали оксамитові закоти черкески і на кожную руку виходило по два рукави; а коли руку просували через розпори, тоді виходило ніби «на кожную руку козака одягнуто по чотири рукави: два лежать, а один позаду метеляється». Те що «метелялося» позаду, можна було закласти за спину і зв'язати разом. Тому й виходило, як їде, бувало, запоріжець верхи зі зв'язаними рукавами, то здається ніби на його спині причеплені крила; по цих крилах і впізнають запоріжців здалеку. На каптан часом одягали кирею, це зовсім довгий одяг, аж до п'ят, зроблений або зі шкіри, або з вовни, без рукавів, схожий на плащ.

От який був у них одяг! Такий одяг, що він і сорочки не продасть за сто карбованців; як іде вулицею, то ніби весь сяє зірками чи квітами. До цього широкого й просторного одягу личили шаровари, сукняні, нанкові (нанкою називали товсту шовкову або грубу бавовняну тканину), шкіряні, з кишенями з обох боків, — і тут кишеня, і тут кишеня, — обидві облямовані золотими позументами, різнокольорові, але переважно сині; матню штанів робили таку, що торкалася землі, немов щось волочиться: як іде козак, то і слід за собою мете. До шароварів підганяли довгі очкурі, шовкові чи вовняні, з золотими китицями по обох кінцях. Хороші шаровари носили поверх халяв — не так, як тепер роблять, що заправляють їх у чоботи; їх прив'язували до литок срібними підв'язками чи шовковими шнурками з золотими чи срібними китицями на кінцях, а самі підв'язки кріпили так, що від них видно було лише китиці. Як іде запоріжець, то так і бачиш, як китиці з-під шароварів метляються. Під шаровари взували сап'янові чоботи, жовті, зелені, червоні, із золотими, срібними й мідними підківками, з вузенькими носками; від чобіт виднілися лише носки чи підбори, так низько напускали

запоріжці свої шаровари: здалеку здається, ніби баба у спідниці стоїть; як їде козак, наче вітрило розпускає; а ширина така, що в деякі шаровари можна вкласти зо тридцять кавунів; як дванадцять аршинів тканини, то такі шаровари зовуть «рясними», а як п'ятнадцять, зовуть шароварами «з достатку»¹.

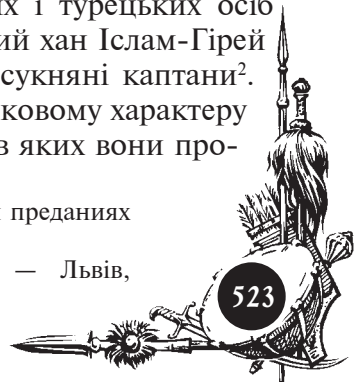
Запорожці часто одягали розкішне вбрання, коли виїздили за межі свого краю в українські міста, зокрема в Київ. Це була своєрідна «наочна агітація». Адже своїм виглядом, поєднаним з різними молодецькими витівками, вони приваблювали на Запорожжя місцевих мешканців, багато з яких залюбки їхали туди з козаками шукати слави та здобичі й тим самим примножували чисельність запорозької спільноти.

Наведені вище цитати свідчать, що найдорожчий одяг запорожців виготовлявся з тканин неукраїнського походження — з шовку, англійського та польського сукна, кармазину й оксамиту. Вбрання з шовкової шторної (важкої, з великим тканим візерунком) тканини, схожої на тканини шалей, називалося у запорожців шалевим. Саєтами вони називали предмети одягу, пошиті з польського чи англійського сукна. Одяг із тканин східного походження червоного кольору називався кармазинним (від татарського слова «киримизин» — червоний). Вбрання з оксамиту (однієї з найдорожчих тканин, зроблених з шести ниток) називалося оксамитним. З оксамиту в запорожців переважно шили нижній одяг, зокрема черкески.

Запорозький стиль одягу (а саме носіння високих шапок, широких шароварів, довгих жупанів, широких поясів) має, без сумніву, східне походження і був запозичений у південних сусідів — турків і татар. Таке запозичення відбувалося як внаслідок частих військових дій запорожців проти мусульманських сусідів, так і шляхом торгівлі з ними або дарування предметів одягу з боку високопоставлених татарських і турецьких осіб запорозьким козакам. Так, 1693 р. кримський хан Іслам-Гірей подарував старшині Війська Запорозького сукняні каптани². Загалом одяг запорожців відповідав як військовому характеру їхньої спільноти, так і природним умовам, в яких вони про-

¹ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 2. — С. 21—24.

² *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 163.

живали. Він не сковував рухів і був пристосований до гарячого клімату запорозького краю.

Запорозькі козаки як за своїм зовнішнім виглядом, так і за духовно-психологічними якостями загалом були характерними типами свого народу та свого часу. Сучасники вказували, що запорожці здебільшого були середні на зріст, плечисті й міцні, вирізнялися фізичною силою, з округлими, повними обличчями та смаглявою від літньої спеки та степового повітря шкірою. Справжній запорозький козак з першого погляду здавався не дуже привітною особою. На людину, яку бачив уперше, він дивився похмуро, спідлоба, вельми неохоче відповідав на звернуті до нього запитання. Але якщо людина йому подобалася, він скидав з себе маску непривітності й перетворювався на живу, щирю й веселу людину.

Внутрішні якості запорозьких козаків являли собою суміш чеснот та вад, завжди властивих людям, для яких головним заняттям усього життя є військова справа й війна. Для ворогів вони були жорстокі та підступні, дикі та неприборкані. Ті ж, хто мирно спілкувався з запорожцями, бачили в першу чергу їхню доброзичливість, вірність, братерське ставлення, надійність та інші чесноти.

Серед найбільш позитивних якостей запорозьких козаків — їхня доброзичливість, щедрість, безкорисливість, схильність до широкій дружби, яка дуже високо цінувалася серед цієї спільноти. Понад усе запорожці цінували особисту свободу і навіть воліли прийняти смерть, ніж потрапити у ганебне рабство. Вони вирізнялися великою повагою до старих та заслужених воїнів. Відзначали їхню простоту, поміркованість і винахідливість у домашньому побуті та повсякденному житті, в скруті, в різних безвихідних ситуаціях чи фізичній недозі. Яків Собеський у «Записках про Хотинську війну» писав: *«Здобуваючи вбогі харчі то полюванням, то рибальством, віддалені у стосунках з містами, незнайомі чи дуже мало знайомі з домашнім господарством, чужі надмірові і розкошам, вони нічим іншим не займалися, крім зброї, й були рідкісним прикладом поміркованості в усьому»*¹.

Запорозькі козаки завжди були гостинними й привіт-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 174.

ними господарями і цього звичаю дотримувались суворо і невідступно. Наприклад, будь-хто міг зайти до будь-якого куреня. Там завжди йому давали місце для проживання та годували тим, що самі їли, без розпитувань та вдячності за гостинність.

Незважаючи на те, що запорозька спільнота в цілому вороже ставилася до осіб неправославної віри, ще однією чеснотою серед козаків вважалася порядність щодо них за будь-яких обставин, як на війні, так і на Запорожжі. Католицький священник Китович, який побував на Запорожжі у середині XVIII ст., свідчив: *«Хоча в Січі жили люди різного стану — втікачі й відступники від усіх релігій, — але там панувала така чесність і така безпека, що приїжджі з товарами чи за товарами, чи за якимись іншими справами люди не боялися й волосини втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. Будь-який злочин проти чиеїсь чесності, гостя чи січового мешканця негайно карали смертю»*¹.

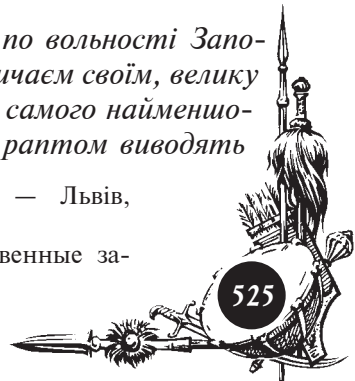
Під час війни запорозький козак вирізнявся розумом, хитрістю, відвагою, а головне — дивовижною витривалістю і здатністю терпіти найгірші нестатки. *«Наш ворог, — пише польський історик чернець домініканського ордену Сімеон Окольський, який побував в Україні у 1630-х рр., коли там відбувалися селянсько-козацькі повстання, — вміє витримувати татарські атаки, звик переносити спрагу й голод, спеку й мороз, він невтомний у нападах. А на морі що робить? Посеред хвиль легкими чайками своїми нападає на судна, вправні у чужоземних обертах, і перемагає всі їх військові хитрощі»*².

Однією з природних властивостей запорозьких козаків було почуття гумору. Вони вміли майстерно розповідати, вдало підмічати смішні риси інших людей і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні. З цього приводу у спогадах М. Коржа читаємо таке:

«Козаки Запорізькі, а особливо січовики, по вольності Запорізького духу й веселого характеру мали, за звичаєм своїм, велику схильність до жарту та насмішок, так що з самого найменшого випадку, або вчинку, або походки козака, раптом виводять

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 174.

² Окольський С. Польско-казацкая война// Отечественные записки. — СПб., 1864. — Т. 10. — С. 331.

великі нісенітниця і прикладають прізвиська один другому, тобто дають мудрені назви й імена, що відповідають випадку і вчинкам. Так, наприклад: якщо якийсь козак через необережність спалить курінь або зимівник, того називають Палієм; якщо хтось варить їжу і розкладає вогонь над водою, того називають Паливодою; якщо хтось ходить зігнувшись від немочі чи від природи, того називають Горбачем; якщо хтось, проти звичаю, не тетерю варить собі в їжу, а кашу, то того називають Кашоваром. Якщо якийсь козак незвичайно малий на зріст, того називають Махіною, а котрий самого великого зросту, того називають Малютою; якщо хтось проворний і ходить швидко і йдучи підслизнеться та впаде, того називають Слизьким; якщо хтось незграбний і ходить нескоро, того називають Черепахою, а котрий худий на обличчя та безсилий, того називають Гнідою і так далі»¹. Давалися й такі прізвиська, як Півторакожуха, Непийпиво, Лупиніс, Загубиколесо, Задерихвіст тощо. «Вони усіх піднімають на сміх, — згадував інший сучасник, — Україна в них не Україна, а Польща; люди там не люди; мажуться там не святим миром, а гусячим жиром» — писав відомий український історик та літератор Пантелеймон Куліш².

У свій вільний час запорозькі козаки любили, лежачи на животах, вести тривалі розмови, слухаючи розповіді своїх бувалих і досвідчених товаришів про морські походи, битви з татарами та з поляками. Іноді при світлі догораючого багаття хтось утаємниченим голосом розповідав про витівки нечистої сили — відьом, лісовиків, русалок тощо. «Як малі діти, затамувавши подих, слухали вони ці фантастичні розповіді, і серце відважного козака, що не раз з усмішкою дивився в обличчя смерті, стискалося від жаху при думці про страшного покійника, що виходить з могили, про відьмака-перевертня, про шабаш відьом на знаменитій Лисій горі», — так описував наївність, притаманну запорожцям (як, до речі, й усім жителям України тих часів), О. Кузьмін³.

Велику пристрась запорожці мали до тютюнопаління. Часто можна було побачити козака, що попахує люлькою, яку

¹ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 308.

² Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб, 1856. — Т. 1. — С. 161.

³ Кузьмин А. Запорожская Сечь// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 241.

іноді ще жартома називали носогрійкою. Вона була обов'язковим атрибутом запорозького козака. Чим би він не займався, але завжди тримав у роті люльку.

«Люлька для запоріжця — рідна сестра, улюблена подруга: він як сів на коня, відразу запалив люльку та верстов із шість, а то й більше, все смалить і смалить, не випускаючи її з рота. У запоріжців крім того, що кожен козак мав свою люльку, була ще «обчиська» люлька, дуже велика, всипана намистом, коштовним камінням, різними бляшками, іноді з написом як-от: «Козацька люлька — добра думка». З такої люльки потягувало ціле товариство чи гурт, коли обмірковувало якийсь захід чи задумувало проти когось похід»¹.

Проте паління люльки не виключало з вжитку нюхання тютюну. Це робилося за допомогою спеціальних ріжків. Тютюн нюхали переважно старі козаки, які уникали гайнування часу з люлькою. *«Поки її наложши, поки її запалиш, поки її накриєш та поки її насмокчешся, еритичної душі, а то смик! утер носа та й готов».* Ті ж, хто вживав й люльку, й ріжок, казали: *«Люлька душу услаждає, а ріжок мозок прочищає»².*

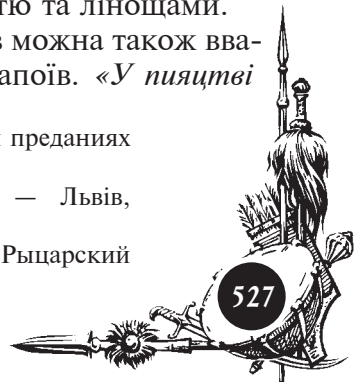
Однак запорозькі козаки не були лише винятковим уособленням чеснот. У їхньому характері були й суттєві вади. Багато хто з козаків полюбляв похвалитися своїми військовими подвигами, любив прибрехати, гонорувати своїм одягом та зброєю. Однією з негативних рис запорозької спільноти була непостійність у настроях. Згадати хоча б розповідь посла німецького імператора Ерїха Ласоти, який відвідав Січ, щоб переконати козаків надати Європі допомогу в боротьбі із турками. Він описує, як за три дні козацька рада тричі змінювала своє рішення з цього питання, ставлячи його в дуже незручне становище³. І такі випадки в історії запорозького козацтва були непоодинокі. Багато козаків вирізнялися безтурботністю та лінощами.

Характерною вадою запорозьких козаків можна також вважати пристрась до вживання спиртних напоїв. *«У пияцтві*

¹ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 59.

² *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 178.

³ *Лассота Е.* О запорожцах// Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 518—524.

Тип запорожця.

Худ. С. Васильківський

небезпеці, для багатьох — відсутність сім'ї, туга за рідною домівкою тощо). Скрасити іншими задоволеннями своє перебування в Січі за тих умов було проблематично.

та гулянні, — згадує один з очевидців, — вони намагалися перевершити один одного, і навряд чи знайдуться у всій Європі такі безтурботні голови, як козацькі. Нема у світі народу, котрий міг би зрівнятися у пияцтві з козаками: не встигнуть проспатися, як знову напиваються». Самі запорожці це також підтверджували: «У нас в Січі норев — хто отченаш знає, той вранці встав, умиється та й чарки шукає»¹. Проте, віддаючись розгулові та пияцтву, козаки не були схожими на тих п'яниць, які зовсім втратили людське обличчя. Це було своєрідним проявом їхнього молодецтва, свого роду емоційна розрядка від того способу життя, який вони вели (перебування у постійній

Уривок з твору А. Кащенко «НАД КОДАЦЬКИМ ПОРОГОМ»

Жадібними очима придивлялися чигиринські хлопці до того, що побачили на Січі. Все було їм нове, небачене, нечуване. Передусім пішли поклонитися кошовому, принесли йому хліб і сіль. Хата кошового стояла біля школи, що поблизу церкви. Із вікон школи виглядали блискучі, як той макогін, голені голови молодиків запорозьких, що там училися читати й на криласі співати. То були або сироти, взяті козаками з волості на виховання, або такі, що втекли від батька-матері, щоб жити на вольній волі між запорожцями.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 178—179.

Кошового не застали, був тільки писар. Розпитав, хто й звідки, чий син, чи був у війську, де вчився, та й сказав:

- Вибирайте собі, хлопці, курінь, який кому до вподоби.
- Так ми, пане писарю, запишемося в Стеблівський курінь.
- Воля ваша, з Богом, молодці.

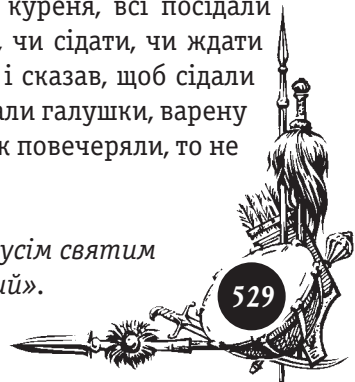
Знайшли курінь і курінного отамана, рівного, як свічка, запорожця, з горбатим носом і з люлькою в зубах. Звався Савка Чуб. Він охоче прийняв нових козаків у свій курінь. Сказав, щоб спочили, а назавтра виходили на роботу: треба кінчати чайки, бо буде похід на море.

Чигиринці розглянулися до вечора по Січі й куренях. Великі будинки на дерев'яних стовпах, стіни з очерету та лози, обліплені глиною, мішаною з сухою травою, зверху помазані — ось тобі й курінь. У такому курені могло вміститися у разі потреби й п'ятсот козаків. Кожний мав своє ліжко — на козлах покладені дошки, а на них мішок, напханий сіном. Під цим ліжком, званим у запорожців «кровать», стояли скриньки й мішки з одежею та баклаги з наливкою й горілкою, там таки лежали незамкнені гроші та всякі цінності. Крадіжок у запорожців не водилося, бо не були вони ласі на чуже, а хто й мав охоту поживитися чужим добром, то знав, що за це буде сувора розплата киями на майдані перед усім Військом Запорозьким.

Пізно ввечері вернулися запорожці в свої курені з роботи. Одні приходили зі швалень, де шили чоботи та кінську зброю — сідла, вуздечки тощо. Інші верталися з кравецьких майстерень, приходили й ковалі, обмазані сажею, з пальцями, міцними, як залізо. Гончарі, замашені глиною, та теслі з сокирами з'являлися в курінь, умивалися, голили бороди й голови, підкручували вуса і закручували довгі чуби кругом голови і переодягалися в звичайну запорозьку одіжку — черкески та жупани. Ніхто не поцікавився новими прихідьками з Чигирини, мов їх і не було в курені зовсім. У кабицях у сінях по куренях висіли величезні казани з тетерею, саламахою, кулішем та іншими запорозькими стравами.

За довгими столами, поставленими посеред куреня, всі посідали вечеряти. Стась і Богдан не знали, що їм робити, чи сідати, чи ждати загалу. Та Клим уже чував про звичаї запорозькі і сказав, щоб сідали швидше, бо будуть голодні. З дороги хлопці уплітали галушки, варену рибу, баранину і все інше, аж за вухами лящало. Як повечеряли, то не розходилися з-за столу, вислухали молитву:

*«Благодарю Богу і Матері Божій, усім святим
за хліб святий та й за обід святий».*

Тоді курінний Чуб підняв пернач і промовив:

— Панове молодці, товариші Стеблівського куреня славного Війська Запорозького! Тут між нами є троє нових юнаків з волості — Богдан Хмельницький, Станіслав Кричевський та Клим Васюринський-Нетудихата. Чи всі їх бачили?

— Всі, пане отамане.

— Чи добре вони вечеряли?

— Добре, пане отамане, їли, не лінувалися, — загула громада.

— Так бачу, що з них будуть добрі козаки і трудівники на славу Війська Запорозького.

— Гаразд, батьку курінний отамане! — загомніло в курені. Молоді козаки повставали і звичайно поклонилися курінному отаманові і всій громаді.

Другого дня рано-вранці молоді козаки не ждали загалу, а робили те, що й інші запорожці. Поснідавши, йшли на військові вправи на майдані: стріляли з рушниць, гаківниць та гармат, копали шанці, перескакували через глибокі й широкі рови пішо й на конях, билися шаблями і списами. Наприкінці курінний Чуб звелів викотити порожні бочки, і запорожці, котрі меткіші, пробували їхати на бочці, ступаючи ногами зверху. Інші наввипередки вилазили на високі слизькі стовпи; дехто хитріший намазував штани медом або смолою, щоб легше було держатися на стовпі. Сміху й реготу було на весь майдан.

Клим Нетудихата показав своє мистецтво в боях навкулачки, не одному запорожцеві підбив око або по ребрах кулаками проїздився.

— От так Нетудихата, це справді син свого батька, — хвалили Кліма старі запорожці, що пам'ятали ще старого запорожця Нетудихату, батька Климового. А Клим ще й іншим способом свою неабияку силу показував: брали запорожці товстелезний мотуз, курінь ділився надвоє, і одні тягли в один бік, інші в другий. То до котрої половини пристане Клим, та й перетягне.

— То не Клим, а Вернигора, — казали запорожці на Нетудихату здивовано, хоч і між ними було немало таких, що сміливо могли зватися сильними богатырями.

По обіді весь Стеблівський курінь пішов кінчати будівлю чайок на березі Дніпра. Стовбур величезної липи, видовбаної і вигладженої всередині, обшивали зверху дошками, обплітали кругом очеретом, ставили лавки для гребців. Приробляли весла, робили сховища для харчів та для бочок із водою.

Станіслав і Богдан не залишалися позаду від інших запо-

рожців, хоч і незвично було їм тягати на плечах товсті колоди, рубати сокирою та пиляти. Потіли, аж солоно робилося в роті, але не казали «годі», поки не загадував різким голосом курінний отаман. Тиждень попрацювали хлопці на Січі, щиро робили, старалися. Їхню пильність оцінили старші товариші, і сам курінний Чуб похвалив їх. Тут зустріли вони двох бурсаків з Київської братської школи — Гарасима Чорноту й Небабу, жвавих хлопців, що вже за рік життя на Запоріжжі спробували поля й моря.

— У суботу по обіді пошабашимо, то побачите, хлопці, як запоріжці гуляють, — казав Небаба Кричевському та Хмельницькому.

— А чого б вони мали гуляти? — спитався Станіслав.

— Ну, зробили гуртом усе діло, приготували чайки до походу, то кому ж має лишати козак своє майно, ідучи на море? Мусить роздати або пропити, бо не один з походу не вернеться живий. От вони й гуляють.

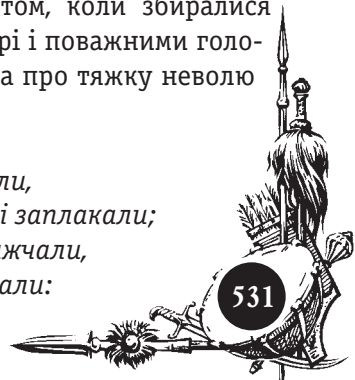
У суботу робили козаки тільки з ранку до обіду, перед обідом причепурилися, а вже за обідом полилися вина, наливки, горілки рікою. Де не взялися музики, загули співи. Ріжуть скрипки, цимбали, кози-дуди, сопілки, кобзи, ноги самі так і ходять, самі виробляють такі хитромудрі узори, що ніяка дівка на сорочці не вишиє: земля гнеться під тисячами ніг, здається, що й старий, сивий Дніпро колише свої хвилі під козацьку музику, і ліс у Великому Лузі киває в такт зеленим верхівіттям. Уже зболіли пальці у музик, просять відпочинку, та презавзяті танцюри вхоплять ослін із одного та другого боку, приспівують один проти одного і вибивають тропака, аж курява вихром розлітається.

Інший візьме діжу та й гатить макогоном, мов у бубон, тому набридло тупати ногами, то стане на руки і на руках витанцьовує.

— Пийте, хлопці, звикайте до гіркої горілки, щоб козацьке життя було солодше, — частували старші запоріжці Хмельницького та Кричевського. Але їм не хотілося пити, вони були п'яні чужими веселощами, що гули на Січі, мов та дніпрова вода між Порогами й Заборами.

Буйна, невпинна радість переривалася раптом, коли збиралися окремо біля дерев'яної церковці старі сліпі кобзарі і поважними голосами співали козакам думи про походи на море та про тяжку неволю турецьку-бусурманську:

*У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали;
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:*

*Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з Низу буйний вітер!
Хоча й би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля!
Хоча й би не повиривала якорів з турецької каторги!*

Сумовито слухали запорозці цього співу-стогону: не один згадував і наново переживав у душі спомини про свою муку в турецькій неволі і всім серцем слухав прокляття невільницького плачу турецькій землі:

*Ти, земле турецька, віро бусурменська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!..*

Тиша нечутно пролітала в запорозьких, перед хвилию таких веселих, юрбах, смуток віяв лебединим крилом між рядами козацькими: ця тиша і журба — печаль після буйного вияву веселощів — підкреслювала всю повагу життя завзятих запорозців, що не побоялися виступити під знаком Хреста проти світової Турецької великодержави, перед якою тоді тремтіли царства і королівства цілої Європи.

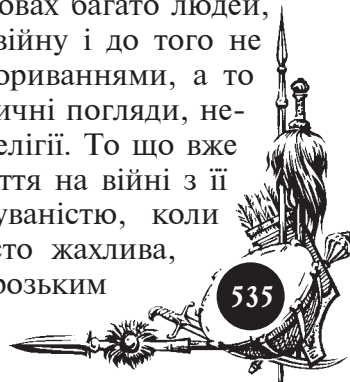

**РЕЛІГІЙНЕ
ТА ЦЕРКОВНЕ
ЖИТТЯ
ЗАПОРОЗЬКОЇ
СПІЛЬНОТИ**

Відмінною рисою запорозьких козаків була глибока релігійність. Вона зумовлювалася як причинами загального характеру, так і особливостями існування запорозької вільної спільноти як військового угруповання.

Серед загальних причин, що зумовлювали релігійність запорозького товариства, найголовніша та, що в добу феодалізму віруючим був увесь світ. Атеїстичні погляди хоча й існували, але становили виняток. Навіть богоборча ідеологія проявлялася у релігійній оболонці. Релігія в ті часи супроводжувала людину на кожному кроці, а церква освячувала всі найважливіші етапи її життя. Релігією був перейнятий увесь внутрішній світ людини минулих століть. Отже, запорозька спільнота не могла бути винятком із цього загального правила.

Що ж до особливих причин, які впливали на релігійні почуття запорозьких козаків, то необхідно згадати той факт, що їхнє життя минало у війнах і пов'язаних з ними небезпеками. Навіть у сучасних умовах багато людей, що пройшли хоча б одну війну і до того не вирізнялися релігійними пориваннями, а то й взагалі сповідували атеїстичні погляди, несподівано звертаються до релігії. То що вже казати про запорожців. Життя на війні з її раптовістю та непередбачуваністю, коли повсюди гуляє смерть, часто жахлива, наочно показувало запорозьким

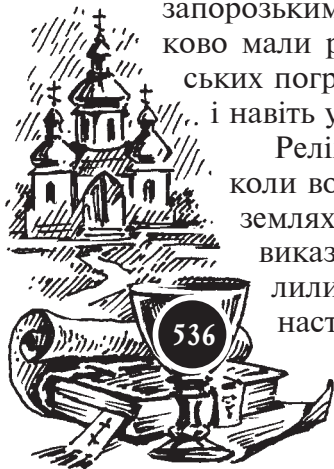

Запорожці під час молитви. Фрагмент ікони XVIII ст.

козакам «Божий промисел» і сприяло їх вірі у «Боже провидіння» як єдиний засіб порятунку у випадках, коли небезпека, здавалося б, невідворотна, а смерть неминуха. Тому, попри всю патріархальну простоту й видимість розгульного життя, запорозькі козаки вирізнялися глибокими релігійними почуттями і щирою, далекою від показовості побожністю.

Не можна забувати й той факт, що запорозька спільнота межувала з народами, які дуже вороже ставилися до православної віри українського народу. Отже, ідеологічним підґрунтям існування козацького товариства виступав захист православної віри й церкви. Запорожці нікому й ніколи не прощали сплюндрування православних святинь і так само нетерпимо ставилися до інших віросповідань, як і їхні вороги. Усі війни, які велися запорозькими козаками проти турків, татар чи поляків обов'язково мали релігійне забарвлення. Те саме стосується і єврейських погромів, які час від часу вони влаштовували в Україні і навіть у себе на Запорожжі.

Релігійну нетерпимість запорожці проявляли навіть тоді, коли вони у першій третині XVIII ст. знайшли притулок у землях, що належали кримському ханові: козаки відверто виказували свою ненависть до татар за те, що вони спалили козацькі святині Самарсько-Миколаївського монастиря. В той самий час, 1710 р., у турецькому місті

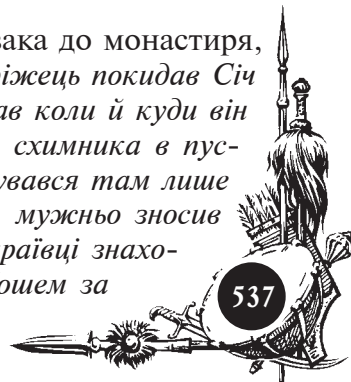
Бендерах, укладаючи угоду з козаками Гетьманщини, запорозькі козаки першим пунктом поставили питання збереження й охорони православної віри.

Те саме можна сказати й про часи, коли запорозька спільнота перебувала під верховною владою польського уряду. Навіть тоді, коли запорозькі козаки мали прихильність властей Речі Посполитої і отримували від них різні привілеї, вони все одно вороже ставилися до поляків тому, що вони були католиками, утискали православне населення та сприяли поширенню унії. Слово «католик» у запорозькому середовищі вважалося лайливим.

Під впливом дійсно релігійних почуттів багато хто з запорозьких козаків, цураючись веселого та голосного життя січового товариства, йшов у непроглядні ліси, берегові печери, річкові плавні і там вів відлюдницький спосіб життя заради «спасіння во Христі». На цьому поприщі з'явилися справжні подвижники, ревні виконавці євангельських заповідей та апостольських переказів (наприклад, військовий осавул Дорош, простий козак Семен Коваль та ін.).

Дуже частими були випадки, коли запорозький козак, провівши молоді літа в колі січового товариства серед гулянок, веселощів та розгулу і, звичайно, у військових кампаніях, бачачи неминуче наближення старості та відчуваючи себе вже нездатним до військової справи, йшов у ченці в який-небудь дальній чи ближній монастир — Самарський, Межигірський, Мотронинський, Афонський, щоб дожити там останні роки свого життя. Так вчиняли не тільки рядові козаки, але й представники січової старшини. Наприклад, 1754 р. ченцем Самарсько-Миколаївського монастиря став кошовий Січі Пилип Федоров. У чернецтві він пробув понад 40 років і в тому монастирі помер 1795 р. в 101-річному віці.

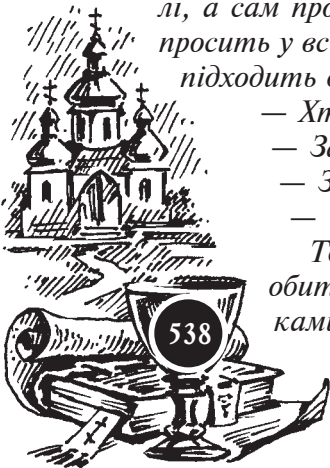
Реконструюючи відхід запорозького козака до монастиря, Д. І. Яворницький пише: *«Переважно запоріжець покидав Січ раптово, без жодного розголосу; ніхто не знав коли й куди він зникав, і лише випадково відкривали якогось схимника в пустелі у лісі або в берегових печерах. Він харчувався там лише проскурою, вправлявся у постах і молитвах, мужньо зносив фізичні злигодні, а потім помирав і в його краївці знаходили атестат, виданий йому запорізьким Кошем за*

участь у якихось походах проти неприятелів. Та часом цей відхід у ченці справлявся урочисто на виду у всіх і супроводжувався гомеричними веселоцями й грандіозною пиятикою. Це називали «прощання козака зі світом». У такому випадку старий запоріжець, що вирушав у монастир «спасатися», одягався у найдорожчий одяг, чіпляв блискучу зброю, набивав усі свої кишені та шкіряний черес (товстий шкіряний пояс з підкладкою для зберігання грошей, що застібався пряжкою чи замком) щирими золотими, наймав різних музик, накуповував цілі бочки «п'яного зілля», а до того «зілля» повні вози усілякої їжі й вирушав у якийсь монастир, найчастіше в Межигірський Спасо-Преображенський «спасатися». Музики втинали «веселої», й товариство вирушало в путь. Тут кожен, хто спеціально чи випадково виявляв бажання проводити бажальщика до монастиря, пив, їв і танцював; а попереду всіх на чудовому бойовому коні йшов сам прощальник «сивоусий»; нерідко й він сходив з коня, пив, їв і кидався навприсядки. Всіх зустрічних він запрошував до гурту, частував напоями й пропонував перекуски. А як побачить на своєму шляху віз горшків, неодмінно підлетить до нього, перекине догори колесами, а все веселе товариство підбігає до горшків, танцює по них і топче. Якщо ж побачить віз риби, також підскочить і перекине догори колесами, а всю рибу розкидає по площі, примовляючи: «Їжте, люди добрі, та поминайте прощальника!» А як наскочить на перекупку з бубликами, також відбирає у неї всі бублики й роздає їх веселому товариству. Як трапиться крамничка з дьогтем, відразу скаче у бочку з дьогтем, танцює в ній, викидаючи всілякі колінця. За всі збитки платить потерпілим золотими, розкидаючи їх навколо себе жменями. Так дістається він зі своїм товариством до самого монастиря; тут товариство зупиняється біля стін святої обительі, а сам прощальник вклоняється людові на всі чотири сторони, просить у всіх прощення, по-братськи обіймається з кожним, далі підходить до воріт монастиря і стукає.

- Хто такий?
- Запоріжець!
- За якою потребою?
- Спасатися!

Тоді ворота відчиняються і прощальника впускають в обитель, а все його веселе товариство, з музиками, горілками, пивами й медами залишалося біля стін монастиря.

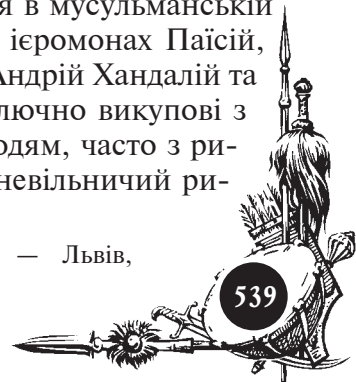

А в той час прощальник, сховавшись за монастирською стіною, знімав із себе черес із рештою червінців, скидав дорогий одяг, одягав власяницю і розпочинав важкий, але давно бажаний шлях до «спасіння»¹.

Зовні такі проводи нагадують блюзнірство, а отже, й святотатство. Проте в такому ритуалі можна побачити і глибокий смисл. Козак, що прожив своє життя серед січового товариства, яке надавало йому різного роду підтримку, таким обрядом висловлював свою подяку тим, з ким пліч-о-пліч пройшов складні життєві випробування. Це був останній акт піклування про них перед тим, як розпочати служити Богу. А піклування про ближнього, як відомо, є богоугодною справою.

Свої релігійні прагнення запорозькі козаки реалізовували не тільки шляхом відлюдництва чи прийняття чернечого постригу, але й (переважно) продовжуючи світське життя. У своїх зимівниках вони будували каплиці, влаштовували скити, ставили молитовні ікони, у власних житлах виділяли місце для особливих «божниць», де ставили ікони в дорогих шатах і багатих кіотах, запалювали перед ними лампади та саморобні воскові свічки, курили дорогий ладан. Письменні козаки читали життя святих, знали тексти молитов, вміли співати акафісти. Цим вони приваблювали до себе тих, хто не знався на грамоті, але все одно вирізнявся релігійним запалом. Багато хто з запорозьких старшин, наприклад кошовий отаман Калнишевський, полковник Ковпак та інші, запрошували до себе грецьких та слов'янських ченців. Надаючи утримання, їх використовували як радників у релігійних справах січової спільноти та для підтримання моральності у козацькому середовищі. Одним із напрямків діяльності, де проявлявся релігійний запал запорозьких козаків та церковників, зв'язаних із запорожцями, було сприяння звільненню людей, що опинилися в мусульманській неволі. На цьому поприщі стали відомими ієромонах Паїсій, чернець Полікарп, козаки Пилип Роздора, Андрій Хандалій та інші. Все своє життя вони присвятили виключно викупові з неволі християнських полонених. Таким людям, часто з ризиком для життя, вдавалося проникати на невольничий ри-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 190—191.

нок в Кафу, в столицю Кримського ханства Бахчисарай і навіть до центру Османської імперії — Стамбула. Тут вони, прибравши вигляду мусульманських жебраків, сліпців, калік і убогих, збирали відомості про наявність християнських невільників або викупували їх за гроші. Потім організовували таємні канали, щоб виводити з полону християнських невільників. Така діяльність диктувалася виключно релігійними почуттями.

Тим самим керувалися багато козаків, які полювали на татарські загони у степах, щоб відбивати в них ясир. Відбитим у татар невільникам вони надавали першу допомогу, забезпечуючи їх харчами та одягом, а також допомагали їхньому поверненню на батьківщину. В історії залишилися деякі імена запорожців, що уславили себе подібною діяльністю, зокрема Хижняк, Шульга та Рудь. Останній за свої подвиги та захист християнських невільників у нагороду отримав кілька тисяч десятин землі і заснував слободу Миколаївку-Рудеву в Самарській паланці.

Даючи вихід своїм релігійним почуттям у мирний час, запорозькі козаки двічі на рік пішки вирушали у паломництво, щоб вклонитися святим місцям у Самарському, Мотронинському, Києво-Печерському, Межигірському, Моженському, Лебединському монастирях. Перше таке паломництво здійснювалося наприкінці зими (на Масляну), друге — у вересні й жовтні, коли в зимівниках закінчувалися праця зі збору врожаю та промисловий сезон. У першому випадку особливо побожні прочани залишалися у святих обителях аж до Великодня (тобто протягом усього Великого посту): постилися, ходили на сповіді та причастя. Багато хто з запорожців, усвідомивши марноту власного життя в Січі саме в цей час, назавжди залишався у монастирях. Іноді в монастирі приходили козаки, що мали на це особливо поважні причини, наприклад, обітниця служити Богові та ченцям за врятування життя від неминучої смерті. У творі ченця Києво-Печерського монастиря Афанасія Кальнофайського «Тератургім», написаному на початку XVII ст., розповідається про такий випадок. Запорозькі козаки на Чорному морі під час походу потрапили у страшний шторм і звернулися до Бога з палкою молитвою про відвернення від них цього лиха, за що обіцяли послужити декілька днів ченцям Києво-Печерського монастиря, а коли небезпека минулася, дійсно дотримали цієї обітниці і протягом

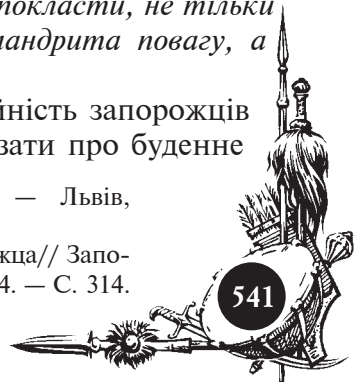
двох тижнів виконували тут найбруднішу і найважчу роботу на користь монастиря¹. Керуючись тими самими релігійними почуттями, запорозькі козаки не підтримували контактів з представниками інших релігійних течій, в тому числі й сект. За тривалий час існування запорозької спільноти в її середовищі не було ані розкольників, ані adeptів єретичних вчень. Врешті тут проглядається не тільки велика релігійність запорожців, а й певний практичний смисл. Одностайність у вірності православній вірі, обов'язковість її прийняття для новоприбульців, що раніше сповідували іншу віру, сприяли згуртованості січового товариства, виступали одним із елементів військової дисципліни у козацькому середовищі.

Свідченням набожності запорожців є та повага, з якою вони ставилися до духовних осіб. Яскравим прикладом цього є той факт, що саме завдяки старанням архімандрита Володимира Сокальського під час захоплення Січі російськими військами 1775 р. вдалося умовити козаків не чинити їм опір. Ця сцена знайшла своє відображення у спогадах М. Коржа. Той розповідає, що *«Архімандрит, почувши такий їх (козаків) настрій на опір (російським військам), вийшовши у всьому священницькому вбранні з церкви, з хрестом почав вмовляти мятежників: побойтеся Бога! що ви думаєте діти? ви Християни й підіймаєте руку на Християн; ви Християни і прагнете пролити кров єдиноутробну! побойтеся й престаньте від такого починання: видно вже доля наша така і ми приймаємо від Бога, гідна по дідам нашим! Ось вам хрест, і Розіп'ятий на ньому, і якщо ви його не послухаєте, то всі загинете раптово!.. І від такого разючого увіщування... кам'яне серце пустило б свої сльози, почали плакати не тільки мятежники, але й уся старшина й військо, і тут же всі відповідали Архімандритові: ну пане-отче, бути тому так! знав ти, що сказати; ми готові за тебе і голови наші покласти, не тільки послухати! Бо вони особливу мали до Архімандрита повагу, а також до усього духовенства...»*²

Якщо за надзвичайних обставин релігійність запорожців вплинула на розвиток подій, то що вже казати про буденне

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 194.

² Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца // Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра. — М., 2004. — С. 314.

життя. Піклування запорозьких козаків про духівництво заходило так далеко, що Кіш не лише утримував їх за рахунок війська та щедро обдаровував, але й особливим ордером на ім'я паланкових начальників наказував роздавати овечу вовну родинам зимівчан, щоб ті робили пряжу, з якої потім ткалося сукно для одягу ченців Самарського монастиря.

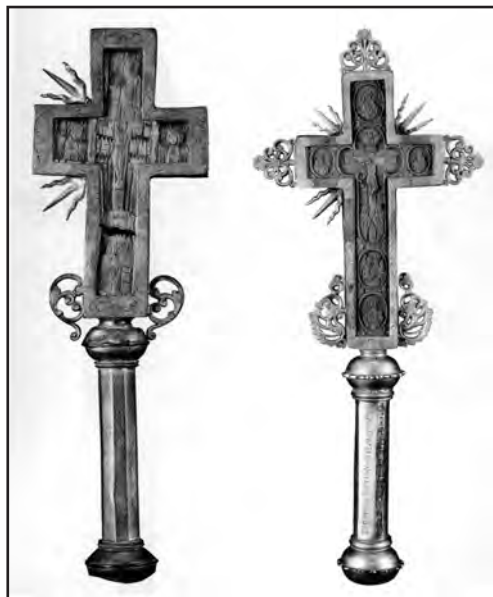
Постійні відвідування богослужінь та різних молебнів запорозькими козаками, особливо людьми старшого віку, багаті пожертвування монастирям, часте відписування майна на користь церковних установ та духівництва, а особливо незліченні пожертви та різноманітні внески, здійснювані запорозькими козаками в монастирі, січові та парафіяльні церкви грошима, книгами, церковним одягом, посудом, іконами, хоругвами, плащаницями, хрестами, прикрасами з дорогоцінних металів та коштовного каміння, а також іншими цінними предметами, свідчить про релігійну налаштованість запорозької військової спільноти.

Д. І. Яворницький наводить кілька прикладів пожертвувань та іншої благодійницької діяльності запорожців на користь церкви, за якими ми можемо судити про їхні розміри: *«Так, у 1755 р., — пише він, — запорізький Кіш, відряджаючи свого полковника в Москву за царським жалуванням, доручив йому замовити у московських майстрів панікадило вагою 5 пудів і заввишки два аршини; через терміновий від'їзд полковника панікадило виготовили у Глухові за 3 тис. крб, величезну як на ті часи суму, особливо як згадати, що все жалування війська становило тоді 4660 крб... 1774 р. запорізький Кіш виготовив для начальника січових церков Володимира Сокальського, піднесеного імператрицею Катериною II в сан архімандрита, дорогу митру, наперсний хрест і наказав видавати йому щорічно 300 крб; а через рік після цього запорізькі козаки клопотали про те, щоб «завести у своїй Покровській січовій церкві золотий посуд найбільш майстерної й чудової роботи», схожий на посудини Києво-Печерського монастиря. Не суміщаючи уявлення про велич храму божого зі звичайною дерев'яною церквою в Січі, запорізькі козаки вирішили було збудувати у своїй столиці кам'яну церкву з мармуру й тесаного каменю, видобутого з руїн старих мечетей татарських міст, але цей намір не був здійснений через падіння самого Запоріжжя. Ревність запорізьких козаків до хра-*

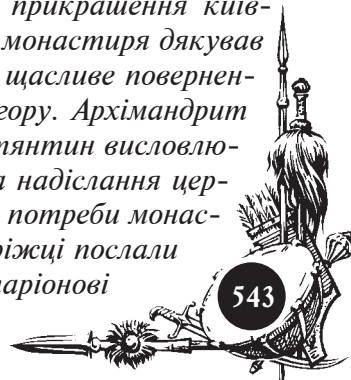

мів Божих і добродійність виходила далеко за межі їхніх вольностей. Зокрема у київському Межигірському монастирі запорізькі козаки утримували своїм коштом лікарню і шпиталь. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський власним коштом збудував кам'яну церкву Петра й Павла у Межигірському монастирі та дерев'яну в Ромнах. Той же кошовий за обітницею послав вклади у церкву Гробу Господнього в Єрусалимі — чаші, диски, зірки зі срібла, позолочені ззовні. Військовий суддя Василь

Козацькі внески у вигляді хрестів (XVIII ст.)

Тимофійович на власні кошти спорудив церкву св. великомученика Пантелеймона в Києві, на Подолі, котра належала до Межигірського монастиря, і утримував її. Інші козаки робили вклади церковними речами у той же монастир. Зокрема кошовий Іван Білицький і якийсь запоріжець Василь пожертвували два срібні на престольні хрести, а Федір Лантух 1763 р. подарував книгу Мінеї, козаки Сафрон і Тимофій Гострий 1769 р. пожертвували два срібні хрести з відповідними написами. Київський митрополит Андрій Могиланський 1762 р. спеціальною грамотою дякував запорізьким козакам за ревність щодо храмів Божих у Києві та просив дозволу на збирання милостині серед запоріжців на прикрашення київського храму св. Софії. Ієромонах Афонського монастиря дякував Кошеві за «многі милости» й повідомляв про щасливе повернення з поїздки по запорізьких місцях на святу гору. Архімандрит «царської і патріаршої» грецької обителі Костянтин висловлював глибоку вдячність запорізьким козакам за надіслання церковного начиння, одягу та 2500 крб грошей на потреби монастиря. 1774 р., напередодні падіння Січі, запоріжці послали архімандриту Межигірського монастиря Іларіонові

Козацький внесок у вигляді
потира (XVIII ст.)

багато прикрашену митру з малинового оксамиту. Крім перелічених прикладів, майже кожен із простих козаків, уникнувши смерті на війні чи вилікувавшись від хвороби вдома, робив посильний внесок в храм Божий срібними хрестиками, кухлями, кубками, чарками, а найчастіше металевими подобама сердець, рук, ніг, очей, одним словом того, чим хворів; ці зображення вішали ланцюжками чи стрічками на різні образи у церквах і монастирях... Крім того, кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, зливok золота, срібла тощо, заповідаючи повісити його на іконостасі в обраному ним самим місці»¹.

У запорізьких козаків існував звичай не страчувати злочинців перед великим постом. Кожна справа в них починалася з молитви, кожен носив натільний хрест та образки з зображенням Покрови пресвятої Богородиці, архістрати

Михайла, Миколи Чудотворця. Вони вірили у рятівну силу цих ікон в часи походів та битв. Загиблих же у битвах записували в синодники й поминали під час богослужінь. Так, у синоднику Нехвошанського монастиря 1714 р. було записано 700 імен запорізьких козаків².

Релігійність козаків проявлялася і в їхніх вчинках, неодноразово підкреслювалася в очах інших мешканців України. Так, наприклад, перед початком різних походів запорожці проводили вербування у своє військо, їздячи по українських селах. В їхніх закликах та промовах з цього приводу до

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 194—196.

² Зварницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 107.

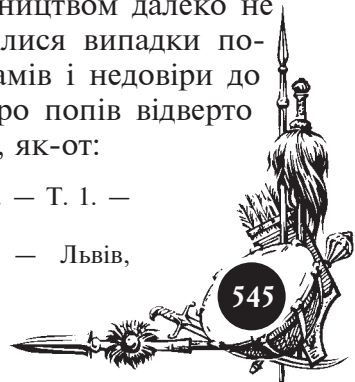
місцевого населення на першому місці завжди були релігійні мотиви: *«Хто хоче за віру християнську бути посадженим на кіл, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий витерпіти всілякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті... приставай до нас. Не треба боятися смерті, від неї не вбережешся. Таке козацьке життя»*¹.

Відданість запорозьких козаків православної вірі базувалася виключно на емоційній, а не на інтелектуальній основі. Вони абсолютно не заглиблювалися в богословські тонкощі, але відчували глибоку повагу до людей, які знали на Святому Письмі і тлумачили його. Більшого значення запорожці надавали безпосередній вірі, яка ґрунтувалася на почуттях, а не на розумі. Саме цим пояснюється недодержання запорозькими козаками церковних канонів, як правило, в екстремальних ситуаціях. Наприклад, багато разів дивлячись у вічі неминучій смерті під час походів по Чорному морю і не маючи поряд із собою священика, який міг би відпускати гріхи, вони могли сповідуватися безпосередньо Богу, самому бурхливому морю та своєму кошовому отаманові. Подібні обставини часто викликали звинувачення на адресу запорозьких козаків у безвір'ї та байдужості до релігії. Так, київський митрополит XVII ст. Петро Могила у одній зі своїх друкованих праць назвав запорожців «реbellізантами» (бунтарями), тобто несамовитими у вірі людьми, відступниками; його сучасник, православний магнат Адам Кисіль, також вказував, що козаки не дотримуються ніякої віри. Тієї ж самої думки дотримувався й уніатський митрополит Рутський, вбачаючи в запорозьких козаках людей без релігії. «Людьми, що не знають страху божого» характеризували запорожців у Москві 1594 р. послу Еріху Ласоті, що звідти вирушав на Запорожжя².

Незважаючи на набожність запорозьких козаків, їхні відносини з церковними установами та духівництвом далеко не завжди були ідеалістичними. Адже траплялися випадки пограбування запорожцями православних храмів і недовіри до духовних осіб. Було й складання пісень про попів відверто глузливого, якщо не образливого характеру, як-от:

¹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб., 1856. — Т. 1. — С. 68.

² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 197.

*Славні хлопці запоріжці
Вік вікували — попа не видали.
Як забачили та й у полі цапа,
Отаман каже: «Оце, братці, ніп, ніп!»
Осаул каже: «Що я й причащався!»*

*Славні хлопці запоріжці
Вік вікували, церкви не видали.
Як побачили та й у полі скирту,
Отаман каже: «Ото, братці, церква!»
Осаул каже: «Я в їй сповідався»¹.*

Але не треба забувати й про те, що церква також не завжди керувалася у своїх діях виключно міркуваннями віри. Будь-яка церква, в тому числі й православна в Україні, виступала (і виступає) посередником між Богом та людьми і мала з цього певний, зовсім не духовного характеру, зиск. При цьому не виключалися й зловживання з боку деяких представників духовництва, що суперечило релігійному світогляду запорожців, який, як вказувалося, мав своїм підґрунтям суто емоційний рівень. Яка мусила бути реакція запорожців, коли один православний чернець написав польським властям напередодні козацького повстання 1637 р. про його можливість? Тож не дивно, що запорожці всіляко приховували від духовництва будь-яку інформацію стосовно своїх планів.

Однак наведені факти не можна тлумачити як свідчення того, що запорожці взагалі нехтували релігією. Вони є, скоріше, винятком з правила. Натомість набагато більше фактів свідчить про релігійність запорозького товариства, зокрема будівництво великої кількості церков.

Початок церковного життя у запорозьких землях можна відліковувати від указу польського короля Стефана Баторія 1576 р. про дарування запорозькій спільноті міста Трехтимирова з монастирем та перевозом, містечка Самар (Стара Самара) з перевозом та землями вгору по Дніпру до річки Орелі. Але в королівському указі не згадувалося, чи була у Старій Самарі в 1576 р. церква. Вже тоді це містечко вважалося старим, тож можна припустити, що вона там була, оскільки

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 197.

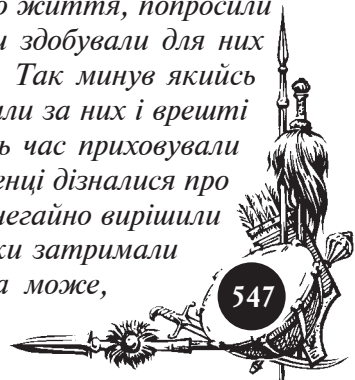

навряд чи можна уявити собі в ті часи місто, в якому б не було церкви чи собору. Незабаром саме поблизу Старої Самари, на 26 верст вище від міста, на острові між річкою Самарою та її рукавом Самарчиком запорозькі козаки звели першу у своїх вольностях невелику дерев'яну церкву св. Миколи із дзвіницею, використавши як будівельний матеріал дубовий ліс, що ріс поблизу. При ній були засновані школа та шпиталь. Цю церкву забезпечили усіма необхідними церковними предметами, в тому числі богослужбовими книгами й ризницею, з Києва запросили ієромонахів. 1602 р. на базі цієї церкви був заснований Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, статут та богослужіння якого були влаштовані за зразком знаменитого Афонського монастиря, що знаходився в Греції.

Самарський монастир був найбільшою церковною установою в запорозьких землях, і його історія була тісно переплетена з історією всієї січової спільноти протягом усього історичного періоду її існування. Вона досить докладно описується в «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницького:

«Саме на цьому острові (Самарчику) бозна-звідки близько 1576 р. з'явилося двоє якихось ченців-пустельників. Віддаючись молитвам, утримуючись від їжі й питва, вони нікуди не відходили від свого притулку й не бачили нічого, крім неба й лісу, диких звірів і полохливих птахів. Та відлюдне місце серед віковичного лісу манило до себе, мабуть, не лише відлюдників, а й тих, кому треба було сховатися від переслідувань властей і хто займався не молитвами й постами, а грабунками і кривавим розбоєм. Отож незабаром після оселення на острові скромних подвижників у самарських лісах з'явилися так звані «кам'яники», тобто розбійники, які досі жили в кам'яних печерах на берегах Дніпра навпроти порогів. Блукаючи лісом, вони випадково набрели на ченців і, впевнившись, що обране ними місце з усіх поглядів зручне для відлюдного й безпечного життя, попросили їх прийняти до свого товариства. За це вони здобували для них їжу, приносили воду й допомагали в роботах. Так минув якийсь час; ченці молилися Богові, кам'яники працювали за них і врешті навіть збудували їм невелику келійку, але весь час приховували від ченців своє заняття. Та через певний час ченці дізналися про страшну таємницю своїх незваних добродіїв і негайно вирішили втекти від них. Довідавшись про це, розбійники затримали ченців, може, зі страху перед викриттям, а може,

з тим, щоб їх молитвами випросити у Бога прощення за свої злочини. Так ченці хоч-не-хоч повинні були жити далі з розбійниками. Але злодій краде до пори до часу — так і розбійники: запоріжці вже давно чули про їх злочини, давно стежили за ними запорізькі роз'їзди, і врешті схопили злочинців. Та можна собі уявити подив запоріжців, коли вони разом із розбійниками знайшли і ченців! Але подив швидко минув і запоріжці, пов'язавши злочинців, звільнили самітників і дарували їм різні привілеї. Та ще й запорізький Кіш, довідавшись про знайдених у самарському лісі самітників, наказав збудувати на місці їхнього житла невеличку фортечку з підвалами й потаємними ходами, потім при фортеці спорудили невелику дерев'яну церкву в ім'я святителя й великого чудотворця Миколи, при церкві поставили шпиталь і кілька житлових будівель для поранених, хворих старих і «зубожалих» запоріжців. Згодом ново-збудованій церкві вельможний Кіш виділив «власні ґрунти», тобто певну ділянку лісу, орної землі й луків, а 1602 р. викликав до нового монастиря з Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря настоятеля, ієромонаха Паїсія, родом волоха, людину начитану у святому письмі й водночас вмілого «рани залікувати і хворим допомагати». Прибувши до нової обителі, Паїсій незабаром перетворив її на справжній монастир, виклопотав від одного із вселенських патріархів ставролігію для нього (можливо, від константинопольського) на основі того, що й Волощина, батьківщина Паїсія, перебувала у церковній залежності від константинопольського патріарха. Згодом встановив загальні правила для всієї братії, ввів спільну трапезу та чернечий устав у богослужінні. Таким чином, уже на той час Самарський Пустельно-Миколаївський монастир став для запорізьких козаків заповітною святинею, паладіумом всього краю. «Це — рай божий на землі, це — істинна Палестина, це — істинно новий Єрусалим!» — зворушно казали вони. Дивлячись на святу обитель і на високі подвиги її іноків, вони під старість і самі нерідко відходили в Самарський монастир або ж оселялися неподалік від нього зимівниками й селами.

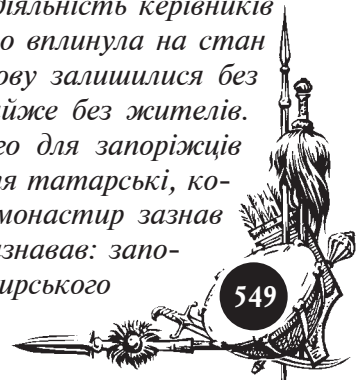
Але виникнувши так швидко і так швидко влаштувавшись, Самарський монастир протягом XVII століття зазнав багато внутрішніх і зовнішніх лих і тому багато разів і внутрішньо й зовнішньо змінювався: під час війни між Росією й Польщею після приєднання України до Росії 1654 р. і навіть після закінчення цієї війни 1667 р. Андрусівським перемир'ям, коли

запорізькі козаки опинилися у подвійній залежності і від московського царя, і від польського короля, поляки та їх союзники татари не раз грабували й руйнували монастир. Але 1670 р. московський цар Олексій Михайлович на прохання кошового отамана Михайла Ханенка (він у 1670–1674 рр. був гетьманом Правобережної України) особливою грамотою висловив свою прихильність і готовність захищати запорізьких козаків від їхніх ворогів, водночас закликаючи до діяльності братію Самарсько-Миколаївського монастиря. Тоді молодий монастир завдяки старанням запоріжців і московських ратників, що стояли на кордоні російських володінь, і «союзно, братерсько» допомагали козакам, швидко поправився після лихоліття: його було відбудовано і в ньому споруджено нову церкву; замість криків і стогонів знову пролунали похвальні співи й полинула жива молитва до Бога. А наприкінці XVII ст. на Самарсько-Миколаївський монастир знову спала біда: 1688 р. його відвідав російський князь Василь Васильович Голицин. Зробивши невеликий внесок «у п'ятнадцять карбованців, князь Голицин з огляду на військові дії Росії проти Криму, порадившись з гетьманом Іваном Мазепою, збудував поблизу монастиря у Старій Самарі так звану Новобогородицьку фортецю. Запорізькі козаки, вбачаючи в цьому обмеження своїх козацьких прав, разом із братією Самарського монастиря відкрито виступили як проти Мазепи, так і проти Голицина. Оскільки невдоволення йшло насамперед з Самарського монастиря, князь Голицин вчинив з ченцями як з бунтарями й крамольниками: російські війська «облегли великим облежанієм» монастир, схопили багато ченців і піддали їх допитам і катуванням. В той же час гетьман Мазепа готувався жорстоко помститися запоріжцям, але 1690 р. в околицях Самарського монастиря спалахнув великий мор, так звана «нагла смерть», а слідом за цим усе Запоріжжя зазнало жахливого спустошення від нищівної сарани. Це врятувало запоріжців від гніву розлюченого Мазепи; але ця ж обставина з огляду на бездіяльність керівників монастиря Алімпія, Созонта й Кессарія згубно вплинула на стан Самарсько-Миколаївської обителі: келії її знову залишилися без пожильців, церква без богослужіння, села майже без жителів.

На початку XVIII ст., після нещасливого для запоріжців 1709 р. і після відходу їх з рідних місць «на поля татарські, кочів'я агарянські», Самарсько-Миколаївський монастир зазнав таких злигоднів, яких ні досі, ні згодом не зазнавав: запоріжці, покидаючи рідні місця, частину монастирського

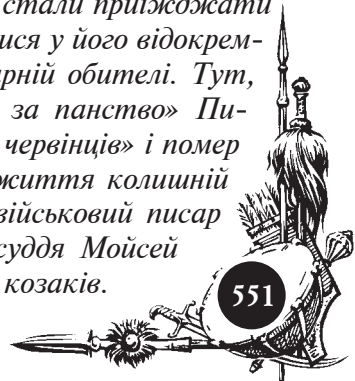

добра спалили, частину забрали з собою, а сам монастир передали в управління Азовсько-Предтеченському архімандритові Йосифу. Та це було лише перше лихо, яке спіткало монастир: після Прутського миру 1711 р. між Росією й Туреччиною Самарський монастир з усіма лісами й угіддями, селами й хуторами потрапив у володіння турків і став притулком хижих татар. Майно було розграбоване, святиня обернена на попіл, заповідна діброва частково вирублена, частково спалена. Так тривало до 1720 р. Відтоді монастир знову, хоча й помалу, став відновлюватися. Тоді всі українські жителі від ріки Самари й до ріки Орелі за рішенням російського уряду перейшли у відання миргородського полковника Данила Павловича Апостола та його сина Павла. Апостоли сміливо об'їжджали цю місцевість, заселяли її козаками, які приходили з-за Дніпра, а для самого монастиря, коли від нього дещо відсунулися татари, виписали з Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря настоятеля, ієромонаха Іоанникія. З великими зусиллями Іоанникій влаштував у монастирі кілька келій, 1732 р. закінчив Троїцьку церкву і розпочав у ній богослужіння за монастирським чиноположенням. На велике щастя для монастиря, 1734 р. запорізькі козаки знову повернулися на свої згарища під скіпетр російських володарів і тоді він швидко відновився з руїн. Запорізький Кіш не шкодував нічого, аби лише підняти добробут своєї святині, а начальник усіх запорізьких церков, ієромонах із Межигірського монастиря Павло Маркевич доклав усіх сил, щоб якомога швидше відновити й довести до належного ладу його головні святині. Наступного року головний прикордонний начальник, який будував так звану Стару Українську лінію, генерал-майор граф Йоганн Вейсбах із політичних міркувань багато в чому сприяв добробуту і зміцненню Самарського монастиря, але ще більше сприяв цьому начальник російських військ генерал-лейтенант Леонт'єв, який готувався до війни з турками й тимчасово стояв з військами на ріках Кільчені й Самарі. Леонт'єв дивився на Самарський монастир як на важливу базу укріплень проти турків у розпочатій 1735 р. війні. Тому водночас з відновленням церков у монастирі полагодили давні підземні ходи, відремонтували підвали й каземати, додавши до них нові приміщення чи то для складу провіанту, чи то для хворих і поранених. У розпочатій війні запорізькі козаки спочатку перемогли під стінами монастиря татарського поводиря султана-нуреддіна, далі розбили кримських татар і ногайців, очолюваних Феті-Гі-

реєм. З того часу завдяки увазі запорізьких кошових отаманів Івана Милашевича і Якова Тукала, які дарували монастиреві «патент» на керівництво Самарою, завдяки кошовим Якимові Ігнатовичу, Данилу Гладкому, Григорієві Лантуху, Пилипу Федоріву та Олексієві Білицькому, які надали йому «на потомные времена» значну кількість лісу, землі, лук, рибних озер і річок; врешті завдяки самому Кошеві запорізькому, який встановив особливу «роківщину» чи «ругу» для монастиря від хлібних запасів, крамниць, шинків, рибних ловів, звіриних прибутків, від поділу військової здобичі та військового жалування; далі завдяки частим пожертвам, як, наприклад самарського полковника Кирила Красовського, який записав на монастир острів Монастирський на ріці Дніпрі, навпроти слободи Половиці; нарешті завдяки старанності і праці настоятелів монастиря, особливо Терентія, Миколи, Досифея, Фотія, Іраклія, Самійла, Володимира, Паїсія — завдяки всьому цьому добробут його значно зріс і внутрішня організація була доведена до належного ладу. Так, у ньому було введено афонський статут, збільшено чисельність братії, зрубано «вітальниці» або заїжджі двори, відкрито школи й лікарні, засновано хутори й заведено верхолазні борти, влаштовано дачі, млини й монастирські загороди, «встановлено» рибні лови на ріці Самарі, її притоках та трьох озерах — Лукуватому, Мазничному й Глушковому, заселено ціле село Чернече підданими, вотчинниками й прислужниками монастиря, сімейними й безсімейними, кількість яких сягнула тоді 500 осіб обох статей; нарешті було здійснено опис усього майна і складено коротку історію монастиря. Так, у середині XVIII ст. Самарський монастир став центром усієї північної окраїни запорізьких вольностей. Біля його стін проводилося два ярмарки — 9 травня в день св. Миколи й 6 серпня, в день Преображення Господнього; і сюди стали стікатися з Малоросії, польської і Слобідської України, від тихого Дону і з далеких великоросійських губерній, Орловської й Курської, різні прочани, стали приїжджати козаки з Січі або для говіння, або щоб замкнутися у його відокремлених келіях, або щоб закінчити дні свої у мирній обителі. Тут, наприклад, доживав віку «подякувавший Січ за панство» Пилип Федорів, який приніс у монастир «капшук червінців» і помер тут 1795 р., маючи 101 рік; тут закінчили життя колишній військовий товмач Іван Швидкий, колишній військовий писар Дмитро Романовський, колишній військовий суддя Мойсей Сухий та багато інших старшин і простих козаків.

А ближні парафіяни Самарського монастиря, мешканці його сіл, хуторів і дач, і хрестилися в монастирі, і вчилися закону Божого, і вінчалися за особливим правом, дарованим київською митрополією, і врешті ховали їх біля його стін. Добробут монастиря зріс тоді настільки, що він сам не раз допомагав запорізькому Кошеві під час якогось лиха, наприклад, нищівної пожежі в Січі, лютого холоду взимку, коли січове товариство потребувало будівельного лісу чи дров, або в критичні моменти для всього Війська Запорізького, коли треба було «підтримати військову славу», пристойно спорядити для подорожі до Москви представника війська, суддю Миколу Косолапа: монастир тоді не лише виділив необхідні кошти, а й запропонував власний повіз, виписаний колись за рахунок військових коштів із Відня і подарований «вельможним Кошем» монастиреві. Разом з матеріальною допомогою монастир надавав Запорізькому військовій й моральну підтримку. Коли 1767 р. піднявся страшний гонитель ляхів і євреїв Максим Залізняк, коли все Запоріжжя охопило хвилювання й тривога і в самому монастирі з'явилися таємні підбурювачі народного повстання, отці і братія монастиря зуміли застерегти запоріжців від їх згубного впливу і заспокоїти збурену свідомість. Так само діяла монастирська братія й наступного року, коли серед запорізького поспільства діяли агенти польських конфедератів, які прагнули підняти низове товариство разом із колишнім кошовим Пилипом Федорівом, який жив у монастирі, проти російського уряду, стати на бік Туреччини і перейти жити в Крим під безпосередню протекцію султана. Тоді настоятель монастиря ієромонах Самійло наказав схопити польського ємісара й негайно відправити в Кіш.

У той час ні морова пошесть, ні неврожайні роки, ні люті зими, ні дві страшні татарські навали 1769 р. під проводом султана-калги не завдали великої шкоди Самарському монастиреві; братія пережила все це без особливих нещасть, і під час першої російсько-турецької війни, за імператриці Катерини II, монастир давав притулок у своїх стінах багатьом хворим і пораненим, а за вбитих на війні братія гаряче молилася біля престолу Божого. Православна обитель не відмовляла у гостинності навіть полоненим ворогам — татарам, туркам і ногайцям. Настоятель Ієссей турбувався про мусульман як про власних братів по вірі, а ієромонах Герман, дуже вчений і начитаний у слові божому пастир, розмовляв з ними про істинну віру в Бога і багатьох із них навернув у християнство...

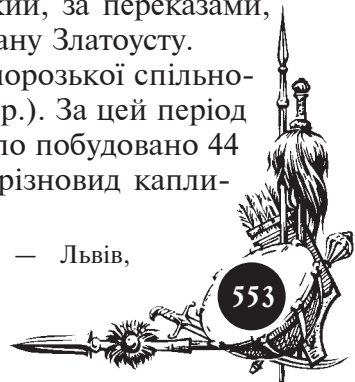
Таким Самарський монастир був у згубний для всього Запоріжжя 1775 рік, коли було знищено запорізьку Січ»¹.

Викладена Дмитром Яворницьким історія Самарського Миколаївського монастиря наочно ілюструє, які тісні відносини існували у запорозьких козаків з церковними установами. Можна констатувати, що це була взаємовигідна співпраця і не тільки на релігійному терені, але й навіть у соціально-економічному та політичному плані.

Крім того, треба відзначити, що за роки існування запорозького козацтва, за його ініціативою було збудовано близько 60 церков, не рахуючи каплиць та скитів. Але храмове будівництво запорожців відбувалося нерівномірно у часі. Коли обставини потребували їхньої великої військової активності, козаки лише епізодично звертали увагу на релігійні справи (XVI–XVII ст.). За цей час на Запоріжжі було зведено лише 5 церков, а саме: Самарська, три січові церкви за місцем розташування січей (Микитинська, Старокодацька та Чортомлицька) і у запорозькому селі Личковому, на правому березі Орелі. Ще несприятливішим для запорозької церкви був період 1709–1734 рр., коли січова спільнота перебувала у вигнанні під протекторатом кримського хана та турецького султана. Хоча запорожці, тікаючи від гніву російського царя Петра I за їхню підтримку гетьмана Івана Мазепи, встигли прихопити із собою чимало предметів релігійного культу, вони втратили своє духівництво. Щоправда, пізніше до них приходили духовні особи з Польської України, Афона, Єрусалима й Константинополя. Особливо часто козаки в цей період контактували з грецьким духівництвом: вони кілька разів надсилали грошові пожертвування константинопольському патріарху і самі отримували від нього дорогі подарунки. Зокрема, в цей час їм було прислано золототкані ризи і чудово виготовлений аналой, інкрустований, з арабського дерева, який, за переказами, колись належав відомому проповідникові Івану Златоусту.

Докорінні зміни у церковному житті запорозької спільноти сталися в період Нової Січі (1734–1775 рр.). За цей період в межах Вольностей запорозьких козаків було побудовано 44 церкви, два скити й одна молільна ікона (різновид каплі-

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 224–228.

ці) у 53 селах та урочищах¹. Це пояснюється насамперед тим, що російський уряд стримував військову активність запорозької спільноти і основним її заняттям була господарська діяльність. За цих умов виникала можливість краще реалізовувати релігійні прагнення.

Отже, церковне життя на Запорожжі у часи Нової Січі було вельми насиченим. Повернувшись 1734 р. у рідні краї, запорозькі привезли з собою архімандрита Гавриїла, священника Дідушинського та багатьох грецьких ченців та ієреїв, що служили їм у вигнанні. Обравши місце для нової Січі на дніпровському рукаві Підпільній, козаки в першу чергу взялися за побудову січової церкви на честь Покрови Богородиці. В цьому їм всіляко сприяли київський митрополит Рафаїл Зборівський та київський військовий губернатор граф Вейсбах. Водночас на Січ прибув рекомендований чернігівським єпископом Іродіоном Жураховським (колишнім архімандритом Київського Межигірського монастиря, що традиційно мав тісні відносини із Запорожжям) на посаду начальника запорозьких церков ієромонах Павло Маркевич. Саме з його іменем і пов'язується початок інтенсивного спорудження храмів на Запорожжі. Він доклав усіх зусиль, щоб збудувати церкву на Підпільненській Січі, відбудувати церковні споруди, зруйновані татарами у Самарському монастирі тощо.

Важливою рисою запорозької церкви була її автономність. Запорозькі козаки завжди вважали її незалежною від вищої російської духовної ієрархії. З середини XVII ст. запорозьке духовництво не підпорядковувалося київському митрополиту. Звичайно, запорозькі козаки зверталися до Київської митрополії для вирішення різних церковних питань та призначення священнослужителів, але у церковних справах Запорожжя рішення свого Коша ставили вище влади київського митрополита, архімандрита Межигірського монастиря та начальника своїх церков.

Щоправда, запорозькі козаки визнавали свою залежність від Київського Спасо-Преображенського монастиря. Але ця залежність мала виключно моральний характер. А проте саме з цією церковною установою у запорозьців склалися найбільш тісні відносини після того, як був спустошений

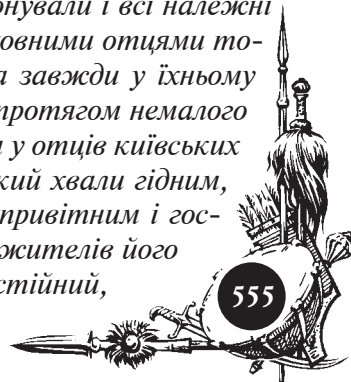
¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 204.

Трехтимирівський монастир, парафією якого спочатку вважалося січова церква. Історичний розвиток зв'язків запорозької церкви з Межигірським монастирем описаний в «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницького:

«Військо (Запорізьке) визнавало лише моральну залежність запорізької церкви від Києво-Межигірського монастиря... Та цей зв'язок січової церкви з Межигірським монастирем був початково, мабуть, нетривкий: в усякому разі, у другій половині XVII ст. запорізькі козаки клопоталися про приписку своєї церкви до нього. Від цього часу, зокрема, до нас дійшли два листи кошового Івана Сірка та кошового Григорія Іваники з приводу відновлення стосунків січової церкви з Межигірським монастирем. Іван Сірко 1676 р. писав у Межигірський монастир, просячи ігумена прислати в Січ когось із уставників на правий крилас, бо «свіцкіє панове дяки», з одного боку, не здатні до церковної справи, а з другого — не вміють цінувати «ласки войскової» і спокійно жити в Січі. Водночас сповіщав, що Військо Запорізьке вирішило надсилати свої прибутки в той монастир, котрий молитиме за нього милостивого Бога і при котрому є шпиталь для недужих козаків, тобто Межигірський. Кошовий Г. Іваника з суддею Меченком, писарем Констаниевичем, осавулом Цесарським, курінними Стягайлом, Олексієнком, отаманами Яковом і Павлом та всім товариством низовим 1683 р. точніше висловлювали своє ставлення до Межигірського монастиря, пишучи так: «Оскільки нам, усьому Війську Запорізькому, письмово кланялися наші духовні отці, чесний панотець Василій Васьковський, ігумен київський Межигірський, з усім собором і з братією своєю, прохаючи затвердити письмовим зобов'язанням усього війська на майбутні часи й літа, щоб тепер і на майбутні часи прислані священники з їхнього суспільного київського Межигірського монастиря, а не з іншої якоїсь святої обителі службу Божу у церкві святій нашій запорізькій Покрови пресвятої Богородиці виконували і всі належні правила на спасіння військові відправляли й духовними отцями товариству були, і щоб парафія наша запорізька завжди у їхньому володінні перебувала. І ми, все військо, бачачи протягом немалого часу, яке пристойне чернече й суспільне життя у отців київських межигірських, визнаючи чин їхній монастирський хвали гідним, вважаючи його для спасіння людей корисним, привітним і гостинним, маючи і у війську, і у церкві нашій служителів його немало, й бачачи лад у церкві св. Покрови постійний,

відправу церковної служби монастирську і всім тим тішачися, ми, військо, після всього цього одностайно й добре між собою порадившись, те прохання вищеназваних отців прийняли і у скарбницю військову сховали, а на їх бажання погодилися, щоб церква запорізька св. Покрови і вся парафія наша завжди за ними залишалася на майбутні часи, щоб і при св. Покрові незмінно священнодіяли особи з монастиря суспільного київського Межигірського і у Війську Запорізькому богомольцями й духовними отцями були. При цьому ставимо свою умову, щоб монастир на цю святу справу посилав людей здібних і статечних: двох священників, диякона й уставника. Викладену нашу військову згідну волю цим нашим військовим підписом і печаткою тепер і назажди на майбутні часи підтверджуємо. На закінчення бажаємо і просимо, щоб ніхто на вічні часи не порушив і не скасував ні нашої волі військової, що йшла за волею Божою, ні нашої постанови, щоб військове слово, нітрохи не суперечне волі Божій, а навпаки спрямоване на возвеличення слави Божої, було завжди поважним, статечним і, мов скеля, непорушним».

Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир користувався у запорізьких козаків особливою увагою перед іншими київськими монастирями саме тому, що він був ставрокігійським, тобто безпосередньо підлягав патріархові всієї Росії і був вилучений з відання російського православного синоду й місцевого митрополита, що цілком узгоджувалося із прагненнями запоріжців зробити свою церкву незалежною від митрополії. Не можна сказати, що прагнення запорізьких козаків зробити свою церкву парафією Межигірського монастиря скрізь зустрічало цілковите співчуття: інші монастирі і навіть вище духівництво у Києві зовсім не бажали відступати запорізьких церков лише Межигірському монастиреві. Так, 1686 р. київський митрополит Гедеон звелів усі церкви Війська Запорізького низового підкорити митрополічій кафедрі, виключивши всілякі стосунки братії Межигірського монастиря із запорізькими козаками.

Тоді межигірський ігумен Феодосій Васьковський відкликав свою братію з Запоріжжя спеціально відрядженим ченцем Тарасієм, і водночас через Іродіона, Філарета й Гавриїла поскаржився всеросійському патріархові на претензії київського митрополита на запорізьку паству. Дізнавшись про розпорядження митрополита Гедеона, запоріжці написали листа ігумену Васьковському, в якому, дивуючись з немилості й неприхильності його до себе за відкликання з Січі монастирської

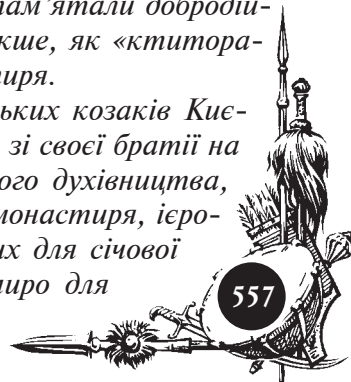

братії, доводили, що запорізька церква не підлягає владі київського митрополита і що вони, запоріжці, звернуться до великого царя, найсвятішого патріарха і його милості гетьмана Івана (Мазепи), щоб ті виявили свою ласку Війську Запорізькому й залишили його при попередніх правах. На закінчення ж проголошували, що не буде церква Божжа запорізька відлученою від Межигірського монастиря, доки тектиме вода у Дніпрі й стоятиме Військо Запорізьке на землі. У Москві стали на бік запорізьких козаків та ігумена Феодосія, і патріарх Йоаким грамотою 5 березня 1688 р. на ім'я ігумена Феодосія запорізьку церкву знову проголошував парафією Києво-Межигірського монастиря: «Церкву Божу в Січі запорізькій, яка перебуває у повній і слушній патріаршій владі, доручити єдино віданню Межигірського монастиря, з підтвердженням давнього звичаю, аби військо низове отримувало своє духівництво тільки з цієї обителі».

Стосунки запорізьких козаків із Києво-Межигірським монастирем переривалися лише в 1709–1734 рр., коли вони перебували під протекцією кримського хана й турецького султана — «ходили по турках та по кавулах». А після повернення козаків під російську державу 1734 р. їх зв'язок з Межигірським монастирем не припинявся аж до падіння Січі.

Кожен із козаків Запорізького Війська вважав своїм обов'язком у мирний час двічі побувати «у Межигорського Спаса»; запорізькі козаки робили великі грошові вклади в цей монастир, постачали його цінним начинням — чашами, хрестами, євангеліями, багатим убранням. На власний кошт будували церкви й великі будівлі як у монастирі, так і в його маєтках, посилали в монастир цілі вози риби, солі, хутра, вина, дарували братії робочу худобу й чудових породистих коней. А багато хто з них і сам після бурхливого, сповненого всіляких військових пригод життя, закінчував свої дні в мурах цієї священної й заповітної для них обителі. Ченці, «маючи велике пошлуння із Запоріжжя» завжди пам'ятали добродійства запорізьких козаків і називали їх не інакше, як «ктиторами» й «фундаторами» Межигірського монастиря.

Натомість за всі благодіяння від запорізьких козаків Києво-Межигірський монастир постійно посилав зі своєї братії на Запоріжжя начальників для всього запорізького духівництва, настоятелів для Самарсько-Миколаївського монастиря, ієромонахів, священників, дияконів, читців і півчих для січової і парафіяльних церков, антиминоси і святе миро для

нових церков та помазання неправославних християн, котрі переходили в лоно православної січової церкви.

Для власне січової церкви Межигірський монастир щорічно, переважно у вересні, прислав двох ієромонахів, диякона та одного чи двох уставників; окрім них у січовій церкві були й паламарі, як видно із синодника Нехворощанського Заорільського монастиря 1714 р., на одній зі сторінок якого є запис: «Род паламаря січового Івана Гаркуші». Всі духовні особи, прислані з Межигірського монастиря у Січ, крім ченців, відряджених у Самарський монастир, могли залишитися, як і світська старшина, на своїх місцях лише протягом року. Винятки з цього загального правила робили лише для дуже небагатьох особливо гідних осіб, та й то з «войскової ласки», а не за бажанням київського начальства. Такі часті зміни духівництва у Січі робили, очевидно, щоб не давати йому можливості глибоко пускати коріння в землі запорізьких козаків і цим гарантувати суспільну свободу від посягань духовної влади; тому духовні особи не мали жодної урядової влади серед козаків, «а навпаки, самі військовій старшині зобов'язані бували й робили все за повелінням їхнім» і взагалі не сміли втручатися у будь-які світські справи, за винятком заступництва за злочинців і присутності при покаранні в церкві, коли хтось із козаків вчинить незначне правопорушення. Що ж до білого духівництва, яке призначали у парафіяльні церкви вольностей запорізьких, то воно спочатку з'являлося до начальника запорізьких церков, потім складало присягу на вірність Кошеві і лише після цього отримувало певні парафії та паству. Від духовних осіб, котрих посилали в Січ, насамперед вимагалася безшлюбність, тому Межигірський монастир завжди призначав до січових козаків ченців, крім парафіяльних церков, куди можна було посилати і сімейне духівництво. Далі від них вимагали начитаності у слові Божому, красномовності, голосистості, особливо від дияконів, і тверезості. Сам начальник запорізьких церков повинен був кожної неділі й свята виголошувати проповіді, неодмінно напам'ять, українською мовою; тих, хто не задовольняв цих вимог, запорізькі козаки відразу виряджали з Січі, а хто задовольняв — залишали у себе, виявляючи до них велику повагу»¹.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 218—221.

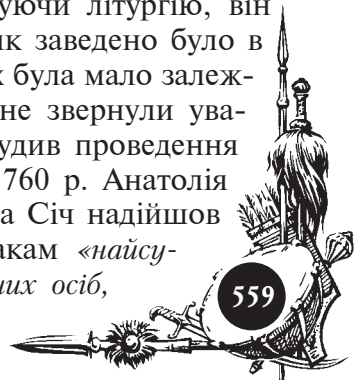

Отже, віра вірою, а все ж у відносинах запорозьких козаків із Києво-Межигірським монастирем чітко проглядається церковна політика взагалі, якій притаманна раціональність. Свої відносини з цією церковною установою, яка уособлювала всю церковну організацію Російської держави, запорожці будували таким чином, що церква виступала ніби в ролі прохача, а отже, виконувала ті умови, які висувала перед нею січова спільнота. Це ще чіткіше підкреслювало автономність не тільки запорозької церкви, але й усього козацького товариства. Тому останнє слово у вирішенні церковних справ завжди залишалося за Кошем, а найважливіших з них — за загальновійськовою радою. Становище духівництва на Запорозжжі дуже нагадувало становище князя у Новгородській республіці, що існувала до XV ст. Його запрошували для виконання певних чітко визначених функцій, а у разі потреби усували.

Звичайно ж, церковна автономія Запорозжжя не влаштувала російську владу. Прагнучи до уніфікації порядків у Російській імперії, вона поступово прибирала до рук і самих запорожців, намагаючись позбавити їх самостійного вирішення церковних справ. Проте запорозькі козаки чинили опір і мали в цьому певний успіх. Свідченням цього є події, що відбулися у церковному житті Запорозжжя у другій половині XVIII ст.

1759 р. на Запорозжжя прибув мілетський єпископ Анатолій Мелес. В цілому, зважаючи на традиційні зв'язки запорожців з грецьким духівництвом, це була звичайна подія. Прибувши на територію Російської імперії в сані архімандрита, щоб збирати милостиню для Афонського монастиря, а потім у сані єпископа як уповноважений від слов'янських підданих турецького султана, що бажали переселитися на територію Російської імперії, Мелес відвідав Запорозькі Вольності й саму Січ, де провів урочисті богослужіння. Але, виконуючи літургію, він не згадував ім'я київського митрополита, як заведено було в українських землях. Запорозжці, церква яких була мало залежною від київського митрополита, мабуть, не звернули уваги на таке «порушення». Проте Синод засудив проведення богослужіння таким чином, і наприкінці 1760 р. Анатолія Мелеса позбавили сану. З цього приводу на Січ надійшов царський указ, у якому запорозьким козакам *«найсуворіше повелевалося, даби вони ніяких духовних осіб,*

окрім вказано визначених від єпархіального свого архієрея, зовсім не приймали і не тримали і без дозволу його нікого до священнослужіння допускати зовсім не наважувалися»¹. Запорізькі козаки, хоча й підкорилися цьому наказу, однак у подальшому все одно продовжували вважати свою церкву незалежною від російських властей і підпорядкованою лише запорізькому Кошеві. Недарма 1760 р. у запорізькому місті Самарчику було запроваджене Спасо-Козацьке намісницьке духовне правління, перший головний священник якого — Григорій Порохня був вихідцем із запорізької старшини і обирався на загальновійськовій раді².

Про непоступливість запоріжців російській владі у церковних питаннях свідчить ще один факт. 1769 р. під час російсько-турецької війни вони проігнорували наказ російського головнокомандувача фельдмаршала Петра Рум'янцева про підпорядкування запорізького духівництва, що було разом з козаками у поході, обер-священикові всієї діючої російської армії. Керуючись ідеєю самодостатності запорізької церкви, кошовий отаман П. Калнишевський, прийнявши з Межигірського монастиря ієромонаха Гедеона, який мав великі здібності у проведенні богослужінь та тлумаченні духовних текстів, відіслав назад у цей монастир іншого ієромонаха за те, що без дозволу запорізької адміністративної влади він відвідував Київ³.

Проте, незважаючи на значну церковну автономію, запорізький Кіш змушений був звертатися за благословінням київського митрополита з важливих церковних питань, зокрема таких, як будівництво храмів. Щоправда, після запровадження 1760 р. Спасо-Козацького духовного намісництва відносини Коша з Київською митрополією дещо ускладнилися, оскільки між ними виникла ще одна інстанція, тобто «хрестовий намісник». Очевидно, це робилося для того, щоб поставити запорізьку церкву у безпосередню залежність від російського престолу. Втім, таке становище не змінювало автономності церкви на Запоріжжі.

¹ *Зварницький Д. І.* Сборник материалов по истории запорожских казаков. — СПб., 1888. — С. 162.

² *Апанович В. О.* Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С. 211.

³ *Зварницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 218.

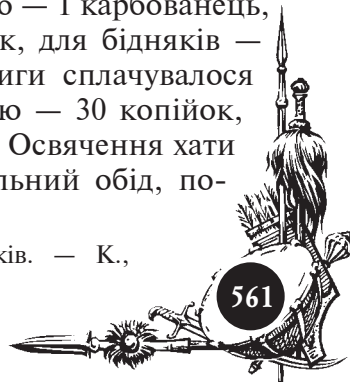
Церковні справи посідали помітне місце й у фінансовій політиці запорізької спільноти. Запорізьке духівництво утримувалося частково зі спільного військового жалування, яке щороку надсилалося козакам з російської столиці, частково за рахунок продажу церковних свічок, певної частки зборів за перевози, від рибних промислів, крамниць, шинків. Крім того, на користь духівництва та церкви виділялася частина у військовій здобичі, а також кожна шоста діжка вина та горілки, що привозилися на Січ.

У XVI–XVII ст. у запорізьких козаків існував звичай перед смертю заповідати церкві частину свого майна на «помин козацької душі». Так само було заведено після завершення військових походів ділити свої трофеї на три частини і першу частину «від кожного меча й весла» віддавати монастирям і церквам свого та чужих країв. Про це, зокрема, розповідається в одній з козацьких дум:

*Срібло, зото на три частини паювали.
Першу часть брали, на церкви покладали,
На святого Межигірського Спаса,
На Трахтемирівський монастир,
На святу січову Покрову давали, —
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи
Милосердного Бога благали¹.*

Хоча запорізьке духівництво було забезпечене матеріально добре, Запорізькій Кіш надав йому право брати платню з приватних осіб за здійснення обрядів, хоча вона й обмежувалася встановленими нормами. Відповідно до них молитва за померлого на 40 днів після смерті (сорокоуст, сороковини) коштувала 4 карбованці, вінчання для заможних осіб — 1 карбованець, для осіб середнього достатку — 60 копійок, для бідняків — 40 копійок. За запис до поминальної книги сплачувалося 50 копійок, за похорони великі, зі службою — 30 копійок, малі — 15, за похорон дитини — 5 копійок. Освячення хати коштувало 30 копійок, панахида, поминальний обід, по-

¹ Апанович В. О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С. 214.

мінання у великий піст і читання акафіста — по 20 копійок, молебень — 10, хрещення — 5, запис у метрику — 5, сповідь, молитва перед Різдом, Великоднем та освячення пасок — по 1 копійці¹.

Завищення цих тарифів одразу ж припинялися. Так, коли Запорозькому Кошеві 1765 р. стало відомо, що самарські священники самовільно суттєво підвищили платню за проведення церковних обрядів (брали більше трьох карбованців за вінчання, торгували неякісними свічками тощо), Кіш доручив самарському полковникові Олексію Коцирі негайно припинити зазначені зловживання, у крайньому разі відсилати бажаючих обвінчатися до Самарського монастиря².

Запорозькі храми вирізнялися багатством внутрішнього оздоблення, що свідчило про ставлення козаків до церкви. Наприклад, церква, що існувала на Січі у XVIII ст., мала дорогу ризницю, щонайкоштовніше церковне начиння. В усій Російській імперії не було багатшого за неї храму. Царські врата у церкві останньої Січі були відлиті з чистого срібла, ікони, написані кращими грецькими та українськими художниками, горіли золотим оздобленням. Ризи були прикрашені чистим золотом, а церковні книги обкладені масивними срібними прикрасами з коштовним камінням. У церкві зберігалось чимало дуже дорогих предметів для богослужіння: великі срібні напрестольні ліхтарі-свічники, кипарисові з різьбою, а також срібні позолочені хрести, срібні лампади, п'ятдесят срібних позолочених корон. Інтер'єр січової церкви прикрашали багато низок перлин, коралів, вироби з бурштину, сотні золотих червінців і полотняних, гаптованих золотом і сріблом напрестольних уборів, аналойні покрови, священницькі шати з парчі, штофу та інших цінних тканин, 120 стародруків та старовинних рукописних книг, багато мідного та олов'яного посуду³.

Крім, так би мовити, стаціонарних храмів, у запорожців, які багато часу проводили на війні, були похідні церкви. Вони робилися з грубого полотна та церати і нагадували

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 222.

² Там само.

³ Апанович В. О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С. 213.

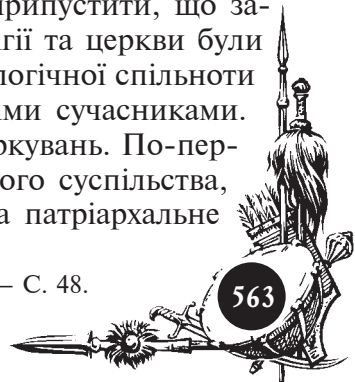
намети. Запорозькі козаки возили їх з собою в походи, встановлювали поблизу сторожових постів — бекетів, а також у місцях, де займалися промислами.

Богослужіння на Січі відбувалося щодня за чернечим чином православної церкви. Під час служби запорожці поводитися дуже статечно. У церкві вони ставали відповідно до чинів: прості козаки стояли посеред церкви шеренгами, старшина й кілька дідів знаходилися в особливих місцях — за різьбленими бокунами, або ж стасидіями, чудової роботи, пофарбованими яскравою зеленою фарбою. Вони стояли з обох боків біля стіни, що розділяла церкву на дві половини. Коли читалося Євангеліє, всі козаки випростовувалися і до половини витягали з піхов шаблі. Це був своєрідний знак їхньої готовності до захисту православної віри силою зброї. На ектениях згадували імена членів імператорської родини, сенаторів та духовних ієрархів, а далі поіменно кошового отамана, судді, писаря та осавула. Богослужіння на Запорожжі завжди вирізнялися пишністю та урочистістю. Для цього тримали хор півчих. Іноді богослужіння проводили високопосадові духовні особи, які у різних справах відвідували Запорожжя і Січ і яких запрошувало для цього козацьке товариство. За це вони отримували багаті подарунки.

Крім повсякденної служби, у запорожців завжди служилися соборні панахиди і спеціальні сорокоусти по померлих козаках як у січовій, так і в парафіяльних церквах.

Наостанку варто знову звернутися до порівняння релігійної діяльності запорозьких козаків та піратів на Карибських островах. О. Ексквемелін лише раз у своїй книзі згадав про безбожжя її жителів, але лише в контексті їх поводження зі слугами (вони примушували їх працювати сім днів на тиждень, тоді як Бог, створивши світ за шість днів, на сьомий день відпочивав)¹. На цьому все й закінчується. Але можна припустити, що запорозькі козаки у своєму ставленні до релігії та церкви були набагато ревнішими, ніж представники аналогічної спільноти на іншому кінці земної кулі, що були їхніми сучасниками. Таке припущення впливає з наступних міркувань. По-перше, запорожці були вихідцями з українського суспільства, яке відзначалося своєю патріархальністю, а патріархальне

¹ Ексквемелін А. О. Пірати Америки. — М., 1968. — С. 48.

супільство завжди є релігійним. На відміну від запорозьких козаків, флібустьєри та буканьєри були представниками західної цивілізації, де патріархальних відносин давно вже не існувало, а отже, й релігійні питання відійшли на другий план, поступаючись ідеї індивідуального щастя, а точніше кажучи, особистого збагачення. До того ж західні народи перебували на тому етапі розвитку, коли релігійні догми взагалі ставилися під сумнів. По-друге, запорозьке козацтво зародилося і тривалий час існувало в умовах експансії з боку держав, де панували інші релігії (католицька Польща, мусульманські Кримське ханство та Османська імперія), а це сприяло загостренню релігійних почуттів у козацькому середовищі. Що ж до карибських піратів, то в їхній діяльності релігійні мотиви були геть відсутні, тоді як для низового товариства вони залишалися актуальними, а його військова діяльність (що теж переслідувала й корисливі цілі) обов'язково підкріплювалася релігійно-ідеологічними спонуканнями (ідеєю захисту православної віри).

**Уривок з твору П. Й. Панча
«ГОМОНІЛА УКРАЇНА»**

До обідні залишалось ще досить часу, і тому козаки попростували до Антонієвих печер уклонитися мощам древніх святих. Дерев'яна церква Святого воздвиження хреста з двома високими банями стояла на схилі гори. В притворі зібралось кілька прочан зі свічками в руках, старенький чернець пішов попереду, і вони вузькими сходами, висіченими у вапняку, зійшли під землю.

Чорні волохаті тіні ворушилились на стінах, западали в пічурки, а коли туди досягало світло від свічок, видно було труни, в них лежали голі й одягнуті в мантиї або в чорні рясі бородаті ченці, підперезані залізними поясами. Лиця ченців зсохлись на корінець, потемніли, такими ж були й руки, виставлені з-під накривала. Не змінився тільки волос.

Чернець ішов далі по кручених ходах печер і монотонно говорив:

— А Іван преподобний зачинився у печері і провів у ній кілька років. Його брат Феофіл теж жив пустельником на Святій горі. Коли він прийшов провідати Івана, то вже не застав його в живих

і оселився в його келії. Так і жив пустельник аж до смерті. По смерті понесли його ховати поруч з братом, і сталось чудо. Славен Господь Бог, іже на небесі! Тому що яма була дуже тісна, його брат, який кілька років як помер, щоб дати місце кривому, повернувся на бік. Так досі і лежить, на наше здивування і во славу Господа Бога нашого, з піднятими коліньми.

Перед келіями Антонія і Феодосія, що були поруч, стояв висічений із каменя стіл, а збоку під стіною стовп аж до стелі. До стовпа залізними ланцюгами був прикутий за шию і за ноги чоловік у пошматованій сорочці, волосся йому на голові здибилось, рот зсудомився од безперестанного крику. Чернець дрібно охрестив його пучкою:

— Біси вселились у тебе, раб Божий. Молитвами святих Антонія і Феодосія печерських ізцілися!

Божевільний дивився на прочан невидючим поглядом, а сам не переставав завивати.

Тут же була підземна церква, в якій Антоній і Феодосій відправляли службу, а тепер служили по суботах ченці. На низькому іконостасі образи досі блистіли, як нові.

Слідом за ченцем ішла старенька бабуся, вив'язана хусткою.

— Панотче солоденький, — сказала вона, — даруй мені, ти ще про Чобітка, то ж, кажуть, наш заступник був перед супостатами. Де він, сердешний, упокоївся?

Чернець не звернув уваги на бабині слова й продовжував:

— Святі отці Антоній і Феодосій, як прийшли сюди, то викопали під горою церкву, а самі оселилися в печерах і довго вели життя пустельників разом зі своїми учениками, а коли надумали закласти тут монастир, з'явилась їм на горі серед лісу Пресвята Діва у вогняному сяйві, а дерева довкола були охоплені полум'ям. І сказала їм Пресвята Діва: «Збудуйте тут монастир і велику церкву в ім'я моє!» Тоді святі отці вийшли із печер і створили церкву, небесі подібну. А ось у цій печері лежать нетлінні кості дванадцяти будівників праведних, своїми трудами воздвигших сей храм во славу Божу.

Максим Кривоніс посвітив у пічурці свічкою — вряд лежали кістяки з дрібненьких, певне, дитячих кісточок, між якими були й зовсім не подібні до людських. Він здивовано звів очі й зустрівся із злим поглядом ченця. Ще в одній пічурці лежали мощі людини, великої на зріст. Ліва рука мала слід від рани. Певне, це був Чобіток, прозваний Ілля Муромець. Розповідали люди, ніби напало якомсь на Іллю Муромця багато ворожої сили, саме коли він озувався, і тому, що скороспішно не міг нічого схопити, то почав захищатися чоботом, якого ще

не встиг озутися, і переміг усіх ворогів. Кривоніс хотів запитати ченця, де ж ті чоботи. Але ні ченця, ні прочан попереду вже не було, навіть не чути було їхніх кроків. Кривоноса обступила тиша, і тільки десь раз по раз капала дзвінко вода і ніби відбивала хвилини. Він заморочено озирнувся: печери мали заплутані ходи, і вийти з них на світло без поводиря було неможливо. Глузлива посмішка скривила йому обличчя.

— Хай би пан на козакові посміявся, а то чернець, — він свиснув з такою силою, що огарок свічки згас йому в руках.

Десь поблизу почувся такий же свист, а може, то відбилась луна, проте Кривоніс, тримаючись стіни і непевно ступаючи, посунув вперед. Позаду стали вчуватись якісь кроки, ніби за ним гнались кістяки ченців, святість яких він узяв під сумнів. Волосся йому заворушилось на голові: тільки тепер Кривоніс зрозумів погляд ченця. Страшною карою надумав покарати чернець. Мусиш вірити, хоч і бачиш перед собою овечі кістки, замість людських!

Нарешті попереду заблимав вогник і почулись збуджені голоси: Мартин тримав за під'ясник ченця і ніби не знав тільки, чим його краще прикінчити. Чернець поспішно клав на нього хрести й кричав:

— О Господи, за гріхи ти караєш нас голодом, мором і козаками. Згинь, сатано!

Кривоніс зареготав, аж прочани втягли голови в плечі, а чернець захрестився ще дрібніше.

— Кинь його, Мартине! Хочеш мучеником зробити? Він про це тільки й снить.

Вирвавшись із козакових рук, чернець попхавсь по сходах догори, і за хвилину на прочан повіяло погожим, запашним духом. Сонце сліпило очі, блакить струмилась над садками, а в небі, як тонкі мережива, пливли прозорі хмарки.

— Не божеське це діло, — сказав Кривоніс, — тікати за життя світу білого, сонця ясного!

— Нечистий, мабуть, послав тебе з пекла! — сказав чернець, розглядаючи його сполоханими очима.

— Гірше, панотче, із самого Запорожжя. Чи й отці начальники так трактують козаків?

— Кожному воздається по його заслугам!

— На за твої заслуги, ченче! — Максим Кривоніс висипав йому на долоню кілька срібних. — Піді до владики, скажи: від пана кошового маю справу, і ралець Товариство прислало, а мене знайдеш у великій церкві.

Збентежений чернець знову прибрав смиренного вигляду і низько уклонився.

— Хай тебе Бог благословить, а тільки превелебний отець митрополит давно вже нікого не приймає, за нього архімандрит наш Йосиф правує.

Кривоніс чув, що митрополит Петро Могила слабує, а Йосиф Тризна був уже ігуменом Печерського монастиря, може стати небавом і київським митрополитом, і сказав:

— Ходи, старче, до отця ігумена, саме його й тичеться моя справа.

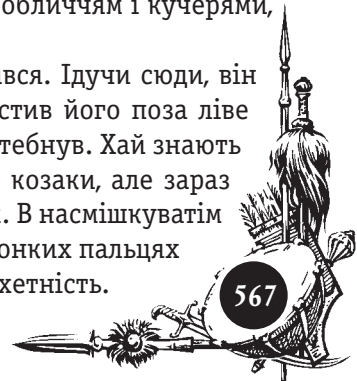
Біля церкви мидзатий чернець з копою чорного волосся на голові торгував «святою водою», напуваючи прочан із корця у формі хреста. Кривоніс томила спрага, він і собі взяв корець і замилувався. Хрест був з золоченої бронзи старовинної візантійської роботи з коштовними інкрустованими зображеннями святих і з грецькими написами. Прозора вода коливалась у голубому коритці і ще більше збуджувала жагу. Кривоніс попросив і собі «святої води» і замість пригубити, як робили інші, випив аж три корці.

* * *

Стіни просторої палати, повної блакиті, були завішані портретами патріархів, образами і картинами на біблійні теми. Перед образами горіли лампадки. На одній стіні на взірць розлогого дерева висіла коштовна зброя. Тут були і алжирські, і козацькі рушніці, криві шаблі і лицарські мечі, пістолі і стріли. Попід стінами стояли ослони, оббиті набійкою, і кріселка з червоної шкіри, а на підлозі лежав перед столом барвистий перський килимок.

Максим Кривоніс замилувався з турецької шаблі і не почув за собою шереху, а коли обернувся, архімандрит Тризна уже сидів у кріслі за широким столом. Чорний клобук до очей прикривав йому рожеве обличчя з рівним довгастим носом, тонкими губами і чорною бородою з посрібленими закрайками. Випещена рука лежала на розкритій книжці, а карі очі, схожі на тернини, пильно розглядали козака. За правим плечем архімандрита стояв молоденький келійник з дівочим обличчям і кучерями, розсипаними по плечах.

Від несподіванки Максим Кривоніс збентежився. Ідучи сюди, він не без умислу закрутив оселедець гадюкою і пустив його поза ліве вухо, пороху не збив з чобіт і навіть шаблі не відстебнув. Хай знають слуги Божі, що не на пуховиках збувають життя козаки, але зараз він відчув себе ніяково і сам собі видався дикуном. В насмішкуватім погляді розумних очей, і у випещеній бороді, і в тонких пальцях архімандритових рук відбивалась уроджена шляхетність.

У міцно склеплених устах і твердому підборідді відчувалась сила, з якою важко було боротись.

Саме це й роздратувало Кривоноса, в обличчя йому вдарила кров, і їхні очі схрестилися, як відточені мечі. Проте Кривоніс не забував своєї мети і смиренно склав руки для благословення.

— Гординя заступила тобі розум, козаче. Пощо дозволив дияволу збаламутити душу свою? — сказав архімандрит. — Нетління телес, іже починають у печерах, довольним є свідоцтвом святині їх!

«То він уже все знає», — здивувався Максим Кривоніс. Він розумів, що архімандрит чекає від нього на каяття, але з цього в ньому ще більше зростало обурення. Не за цим він цілий місяць куриє пилюгою, та й не про нього йдеться нині, і поволі почав розгинати спину.

Тризна перехрестив його пучкою і сів назад у крісло.

— Гордому Бог противиться, а смиренному посилає благодать.

— Превелебний владико, — сказав Кривоніс, стримуючи себе, — старшина війська Запорозького і все товариство Низове зичать тобі здоров'я і уклінно просять благословити їхній труд тяжкий в обороні віри православної, землі Руської.

— Мир Божий над усіма нами, — відказав архімандрит ухильно. — А за гріхи стягне судія праведний, бо не про Божу честь, а про свою власну дбаєте. Ви вороги самих себе і люті кривдники своїх ближніх...

— Коли пани не те що посполитим, а й козакам-запорожцям уже забороняють на свій розум жити.

— Богові краще знати, як на землі правувати, а ви чернь підбурюєте, на уряд нацьковуєте. Всякий-бо державець є від Бога, ібо сказано: «І в билинці частка дихання мого». Треба коритись, тоді й Бог благословить!

Кривоніс насупив брови:

— Лупіжникам коритись, як з гріхом миритись. А ми знаємо друге, превелебний отче: «Врагу твоему віри не даждь». Козаки — то є щит і ограда проти ворогів, а не глад і сарана. «Немоцних світу ізбрав Бог, аби посрамити сильних!» — так сказано в писанні.

Тризна пронизливо зирнув на козака. Їхні очі знову зіткнулись, і Кривоніс втішно помітив, як чернець не витримав, перший відвів очі й сухо сказав:

— Християнин панує над самим собою...

— А як доводять до крайнього розпачу? Пани-ляхи в покаранні не заховують міри; призвели вже до таких утисків і тяжких трактатентів, що мали бідні власного, то, oprіч жон, мало в чім стали вільними. Все відняли, чого тільки хотіла панська неситість. Не

тільки що карають, а вже зносять братію нашу, козаків. Унією душать християнський мир. Де ж далі терпіти? Самі на себе накликають біду. А підтримають монастирі — знесемо унію і ляхів, що й сліду не залишиться!

— Не надійтеся на статки бідних ченців, не стане і превелебний митрополит потурати свавільній черні. Сила без розуму тільки нищить.

— А слабий і з розумом пропадає.

— Православна церква не така слаба, щоб потребувати козацької допомоги. Нам Бог поміч, а не козаки!

— Превелебний владико, народ православний тільки своїх прав допоминається.

— Не народ, а хлопці!

— А хлопці що, хіба у Бога теля з'їли?

— Вредна єсть Богові ребелія хлопська!

Архімандрит зняв лікті, мов чорний ворон крила, і келійник підвів його з крісла.

— Народ мовчить і хвалить Бога та найяснішого короля за його ласку, а ремствують такі ребелізанти, як ти!

— Отак ви застоюєте за скривджених? — Очі йому потемніли і вп'ялися в архімандрита. — Його невміле мовчання, превелебний отче, ясномовніше, ніж твоя ізучена філософія!

Архімандрит затрусив бородою, без слів засмикав губами і переполоненими очима забігав по палаті: козак, уже як луципер, стояв перед ним з очима, налятими кров'ю, і намацував рукою шаблюку. Нарешті Кривоніс заскрипів зубами і круто повернув до дверей.

Від його ходи на столі заколивався трисвічник і тонко задзвеніли кришталеві підвіски.

У передпокої чекав з торбою срібла Мартин. Він чув крізь двері їхню розмову, мовчки взяв торбину під пахву і пішов слідом за Кривоносом.

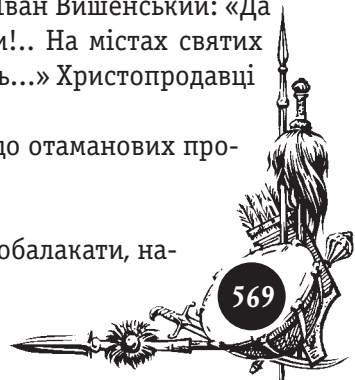
Кривоніс ішов широкими кроками і бубонів до себе:

— Лепсько співає: пан від Бога, значить — коріться лупіжникам! То й унія від Бога? Правильно каже про вас чернець Іван Вишенський: «Да прокляті будуть владики, архімандрити і ігумени!.. На містах святих лежачи, гроші збирають, дівкам своїм віно готують...» Христопродавці довгогриві!

— Коли їдемо? — спитав Мартин, байдужий до отаманових прокльонів.

— Зараз!

— Чернець той, що пан отаман казав з ним побалакати, напитував, а тепер залишиться.

— Коли свербить, знайде, де чухати.

Щойно козаки закульбачили коней, на гостинниці прибіг архімандритів келійник.

— Святий владика просить пана ще раз завітати до нього, — сказав він переполошено.

— Козаки з Богом не торгуються! Отак і владичі перекажи, ченче.

Стайничий Харлампій, з добрими очима дідок, слухав збоку. Коли келійник відійшов, він притишеним голосом сказав:

— Ото вже ченці на хвіст наступили архімандритові нашому. А про що ти поминався, діло угодне Богові!

— Тільки не митрополитові!

— Сказано: «Не судить, то й вас не осудять». Кажеш, строгий він до козаків, такий і до ченців. Багато нажив він ворогів собі, бо від священників гостро вимагає, щоб вони як слід справляли свої повинності і були гідні духовного сану. Петро Могила уклав «Требник» і «Катехізис» православної віри і розтлумачив кожне слово служби Божої. Не мали ми своїх учених, щоб могли застояти віру православну, як поляки римо-католицьку, — Петро Могила послав ченців за кордон учитись, Братську школу у Києві на Подолі в колегію перетворив, кажуть, така сама є тільки в Кракові. Митрополит своїм коштом і храм святої Софії оновив, до першої оздобы привів, внутр розмаїтими образами святих і церковними уборами постачив. А уніти, хай їх Бог скарає на душу, було в хлів обернули святий храм, худобу вже стали заганяти до Софії. Ось і Спас на Бересті із руїн вивів, навіть греків виписував, щоб церкву розмалювати. За нього і шовк у нас із черви стали добувати...

— Та Бога він любить, а магнатів ще більше, — сказав Кривоніс. — Козаки теж борються за віру, а ваш архімандрит каже, що ребелія хлопська вредна Богові.

— Православну церкву застоюєте, а попів боїтесь у походи брати.

— А як піп на всі потреби нещасливий, — відказав уже Мартин.

— Почув би владика, що ти кажеш, козаче, вельми б розгнівався.

— Чув, нездужає митрополит. Значить, і поблагословитись не можна? — спитав Кривоніс.

— Його зірка десь, мабуть, уже котиться по небу.

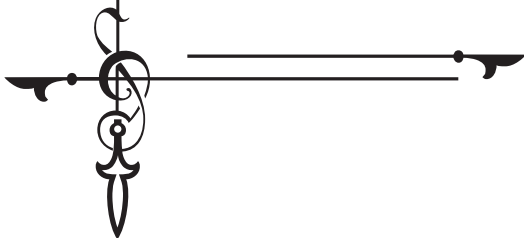
— Ну, там Бог розбере, хто правий, а хто винуватий, а я чую, куди гне превелебний. Прощай, брате Харлампію!

— Нехай вас побереже Господь, а від гніву не вільні і святі отці.

Козаки виїхали на дорогу і пустили коней на широку рись.

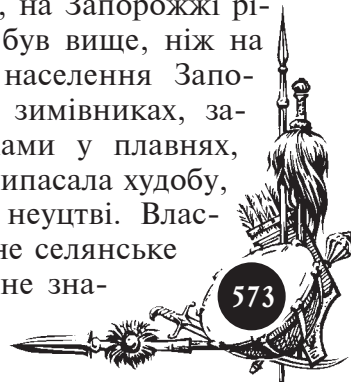

**КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ
ЗАПОРОЖЦІВ**

Розвинутість релігійного й церковного життя у запорозьких козаків мала своїм наслідком і розвиток культурних процесів у запорозькому середовищі, оскільки релігія й культурне життя в той час були нерозривно пов'язані. Оскільки запорозьке козацтво формувалося на базі українського етносу, то і його культурне життя мало яскраво виражений національний характер, а отже, ґрунтувалося на традиціях загальнонаціональної культури. Варто зауважити, що культурне життя запорозького товариства не було таким інтенсивним, як в інших українських землях. Це пояснюється військовим характером товариства, члени якого багато часу проводили в походах. Тут спрацьовувала відома приказка: «Коли говорять гармати, музи мовчать». Однак це зовсім не означає, що у запорожців взагалі не було потягу до культурних цінностей.

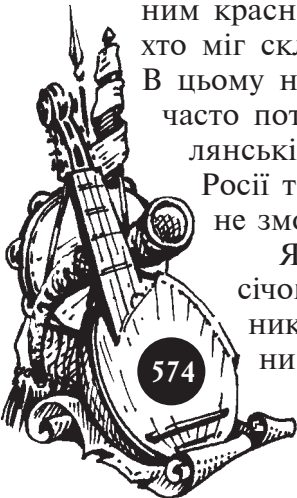
Одним із проявів культури будь-якої спільноти (й народу загалом) є рівень освіченості. Як і на будь-якій території, на Запорожжі рівень грамотності в центрі був вище, ніж на периферії. Основна маса населення Запорожжя, що проживала по зимівниках, займалася різними промислами у плавнях, землеробством у степу чи випасала худобу, перебувала у цілковитому неуцтві. Власне кажучи, це було звичайне селянське життя, а тогочасні селяни не зна-

лися на грамоті, бо за тих умов господарювання в цьому не було й соціальної потреби.

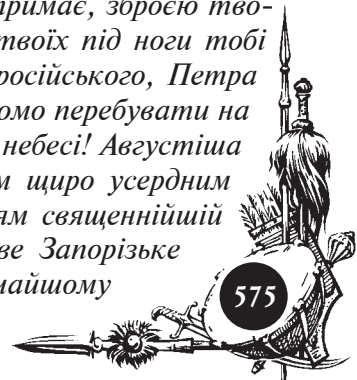
Інакше було на самій Січі. Січове козацтво, тобто низове товариство, мало достатній, якщо не сказати досить високий рівень освіченості, бо відносини, що існували в цьому середовищі, цього вимагали. На Січі розташовувався центр управління всім краєм, а адміністративне управління певною територією обов'язково здійснюється за допомогою розпоряджень у письмовій формі, що пишуться у певному стилі мовлення. Зважаючи на демократичність суспільного ладу в середовищі січового козацтва, коли будь-хто міг бути висунутий на будь-яку керівну адміністративну посаду, можна дійти висновку, що обіймання такої посади ставило до козака вимогу бути принаймні грамотним. До того ж січова спільнота тривалий час була суб'єктом міжнародних відносин, а також мала політичні відносини з тією державою, влада якої на неї номінально поширювалася (тобто Польщі й Росії). Отже, потреби адміністративного управління великим за розмірами краєм, а також ведення політичних справ вимагали досить високого рівня грамотності, тобто не тільки вміння читати й писати, але й широкого світогляду. Останній за певних обставин міг компенсувати відсутність навичок читання й письма. Більшість кошових отаманів та суддів (а саме вони давали письмові розпорядження у Січі) були грамотними. В ордерах, листах та інших документах стоять їхні власноручні підписи. Навіть більше, документи, що виходили з Запорозького Коша та адресувалися гетьманам, високопоставленим царським урядовцям, були складені не лише грамотно, але й часто відзначалися вишуканим красномовством. Серед запорозьких козаків були і такі, хто міг складати вірші латинською мовою та духовні канти. В цьому немає нічого дивного, адже до січового товариства часто потрапляли особи, які здобули освіту в Києво-Могилянській академії, багато вихідців зі шляхетських станів Росії та Польщі, які відзначалися своєю освіченістю, але не змогли змиритися з порядками своєї батьківщини.

Яскравим прикладом того, наскільки освіченими були січові козаки, є промова, виголошена їхніми представниками з нагоди вступу на престол імператриці Катерини II 9 вересня 1762 р. в Петрівському палаці Москви.

«Всересвітліша, всеавгустіша, благочестивіша велика государиня, імператриця й самодержиця всеросійська, мати вітчизни всемилоствівиша! Вся премудрістю, силою, славою й благостію своєю сотворивий Господь вічно і непохитно узаконив рікам відати свій південь, хмарі схід, магниту північ, сонцю захід, нам же, людям, встановлену над собою владу. Сей наш загальний і обов'язковий долг так нас міцно понуждає і до спостереження свого вабить, що акі би він на скрижалях серця нашого був написаний. Його виконання приносить нам користь, спокій, тишу, у всьому благопоспешество та похвалу перед Богом, а його переступ приводить на нас бідність, неприятельські насилля, міжусобну брань, всіляке зоключіння й прокляття від Бога. Послідовно все наше життя і все наше щастя у сьому житті залежить від влади, Богом над нами визначеної, за що ми божественному його про нас промислу ніколи краще не дякуємо, як коли тих як треба почитаємо, яких він сам богами і синами Вишнього називає; а паче ще те, що як вони на найвищому ступені людської гідності поставлені не заради своєї, а заради нашої честі, слави й користі, так і ми, їх почитаючи, себе почитаємо, себе прославляємо, себе пользуємо і перед Богом себе оправдаєм. Чого всього у міркуванні, коли цар небесний вашу імператорську величність на престол всеросійський всесильною своєю десницею возвів, і ми всі сини й питомці Низового Дніпровського запорізького Коша, як притаманні діти й птенці орлиного свого гнізда, не могли від несказаної радості вострепетати і тобі, істинній матері нашій, о чадах своїх веселящійся, єдиними устами і єдиним серцем наступного привітання не проголосити: Бог духів і всякої плоті, вашої імператорської величності, дух життя, яким вся Росія жива, рухається і процвітає, у священному ковчезі августішого тіла дражайшим здоровієм і светозарним доводенством да оградить! Господь сил, міцних у брані, світ держави твоєї в силі і славі да утримає, зброєю твоєю в руці своїй міцно водимою, усіх ворогів твоїх під ноги тобі сокрушить. Цар віків, дід і престол Давида російського, Петра Великого, да утвердить непохитно і непресекомо перебувати на землі, донеже сонце і місяць перебувають на небесі! Августіша монархія, всемилоствівиша государиня! З сім щиро усердним бажанням та вірноподданицьким привітанням священнішій вашої імператорської величності особі Низове Запорізьке Військо з'являтися дерзає і притому в глибочайшому

благоговенні до високомонарших вашої цесарської величності стін раболепно припадає»¹.

Це звернення вирізняється не тільки високим стилем, у ньому проглядаються знання тогочасної політичної думки, якими вдало обґрунтовується священність імператорської влади. Отже, цей документ складено високоосвіченою людиною, що була у козацькому середовищі.

Найбільшу частину освічених людей на Січі становили ті, хто у свій час навчався у Києво-Могилянській академії. На користь цього свідчить той факт, що в листах запорозьких козаків можна зустріти цитати зі Святого Письма, вживається багато іншомовних слів, а також слів із класичних мов (латини і грецької) та й взагалі іншомовних висловів, приблизно таких, які наводяться у згаданому вище документі.

Освічені люди мали на Запорожжі неабиякий авторитет, оскільки козаки небезпідставно вважали, що вони багато чого можуть навчити «темних людей». Найбільш здібні з таких людей обиралися на посаду військового писаря і нерідко як завдяки своїй посаді, так і природному розуму відігравали вирішальну роль у січовому товаристві. Однією з найвидатніших осіб на цій посаді був Антон Головатий. За свій розум, освіченість та виняткову винахідливість він дістав прізвисько «лукавая писуля». Переважна більшість військових писарів були українського походження. Про це свідчить хоча б те, що в документації Війська Запорозького, яка велася загалом російською (тогочасною, звичайно) мовою, все одно трапляються слова, висловлювання, звороти, характерні для української мови. На одній із чернеток документа, що збереглася у січовому архіві, є приписка, що явно вказує на походження запорозького писаря: *«Спробувати пера и чорныла, чи добре буде писати»².*

Але, окрім прийшлих людей, які становили значну частину серед освіченої верстви запорозької спільноти, відбувалася підготовка і «власних кадрів». Йдеться насамперед про те, що й у Запорозьких Вольностях існували власні осередки освіти, тобто школи. Запорозькі школи поділялися на січові, монастирські та церковно-парафіяльні.

¹ *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 309—310.

² Там само. — С. 311.

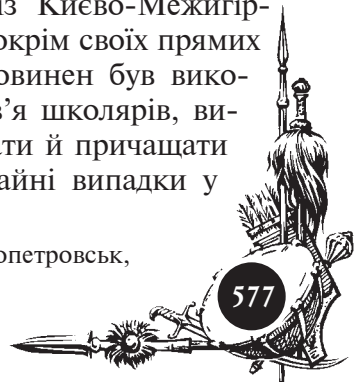

У січовій школі проходили навчання хлопчики, які різними шляхами потрапляли на Січ. Їх могли привозити туди силою (і вони потім усиновлювалися козаками), іноді вони приходили туди добровільно з різних українських земель, а бувало й так, що заможні батьки самі спеціально привозили для навчання своїх дітей на Січ, щоб ті стали вправними не тільки в грамоті, але й у військовому мистецтві. В різні часи таких школярів (їх на Січі також називали молодиками) налічувалося кілька десятків. Але серед школярів були не тільки діти, але й дорослі.

Звичайно, освітня програма у січовій школі не була такою насиченою, як у Києво-Могилянській академії, бо мета навчання тут була інша — підготувати не вченого чи священнослужителя, а повноцінного члена січового товариства. Тому тут вчили лише читання, письма та співів. Головною ж метою січової школи було не стільки навчання, скільки виховання, тобто привчання учня до порядків січової спільноти. Цьому сприяв і шкільний устрій, який був копією в мініатюрі громадського устрою Січі. Так, школярі зі свого середовища обирали двох отаманів — одного для дорослих, другого для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або обирали інших по закінченні року. Вони також мали спільні шкільні кошти, які зберігалися у старшого. Ці кошти зароблялися дзвонінням у дзвони, читанням псалтиря по померлих козаках, продажем ладану в січовій церкві, співанням колядок під вікнами січових куренів на честь різдвяних свят, Нового року і Великодня. На додаток йшли також пожертвування від «наказних» батьків. Особливістю січової школи було те, що на неї виділялася певна частина боєприпасів — свинцю та пороху, — які щороку надсилалися зі столиці на Січ для усього Запорозького війська¹. Останнє свідчить про те, що школярі проходили тут і військове навчання.

Січовою школою керував присланий із Києво-Межигірського монастиря ієромонах-уставник. Він, окрім своїх прямих обов'язків, що полягали у наставництві, повинен був виконувати і деякі другорядні: дбати про здоров'я школярів, виводити їх під час пошестей з Січі, сповідувати й причащати хворих, ховати померлих. Про всі надзвичайні випадки у

¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 122.

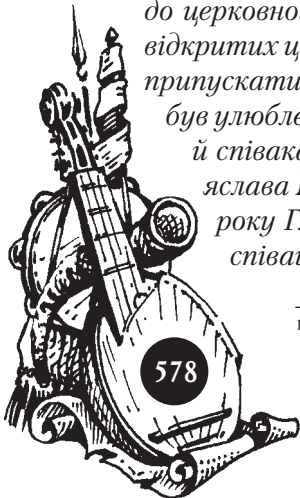
Каламар підвісний XVII ст.

школі її керівник мусив сповіщати кошового отамана та лікаря.

При Самарсько-Миколаївському монастирі існувала монастирська школа. Вона була заснована ще 1576 р., разом із першою церквою в тому місті. Тут також навчалися як малі діти, так і дорослі хлопці. Монастирською школою керував самарський ієромонах. Навчальна програма була дещо насиченішою, ніж у січовій школі, і мала церковний профіль. Окрім читання й письма, тут вивчалися молитви та закон Божий.

Церковно-парафіяльні школи існували майже при всіх парафіяльних церквах, розкиданих по усьому запорозькому краю. У них навчалися як діти посполитих, так і одружених козаків, які проживали в паланках по слободах, зимівниках та хуторах. Школа була необхідним атрибутом багатьох церков. Деякі з цих шкіл називалися «школами вокальної музики й церковного співу» і призначалися для музичної освіти хлопчиків. Такі школи існували і на Січі, і в паланках. Так, 1770 р. така школа була переведена з Січі у слободу Орловщину, що розташовувалася на лівому березі річки Орелі.

«Це зробили для того, щоб посеред Запоріжжя, у центрі сімейного козацтва, піднести церковне читання і співи, щоб у школах практично привчити молодих козаків, хлопців, до церковного співу, створивши з них читців і співаків для всіх ново-відкритих церков і парафій запорізького краю. Є серйозною підставою припускати, що головною діючою особою в цій орловщинській школі був улюбленець кошового Калнишевського, той знаменитий «читака й співака», колишній дячок Святопокровської церкви міста Переяслава Михайл Кафізма, котрого як чудового читця і співака 1766 року Глібов перевіз з Переяслава у Єлизаветград і призначив на співацьку посаду капельмейстером»¹.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 312.

З усіх запорозьких шкіл — січової, монастирської та церковно-парафіяльних виходили писарі, уставники та дякони. Вони завжди мали серед запорозьких козаків величезний авторитет, навіть більший, ніж у тих освічених осіб, що прибували на Запорозжя з інших місцевостей.

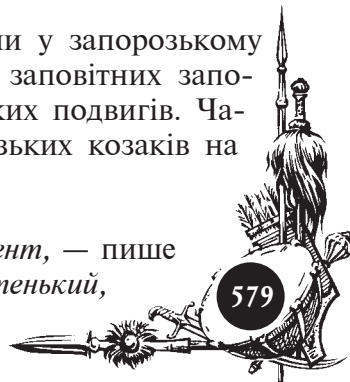
Так би мовити «масова культура» запорозьких козаків була такою ж невибагливою, як і їхнє повсякденне життя. Запорозжці були шанувальниками пісень, дум і української народної музики, любили слухати мандрівних сліпців-кобзарів, а часто й самі складали пісні та думи і бралися за кобзу. Багато пісень і дум було присвячено героїко-патріотичній тематиці. Ідеєю боротьби з мусульманськими поневолювачами пронизані «Пісня про Байду», думи «Втеча трьох братів з Азова», «Самійло Кішка», «Козак Голота» та ін. Пісні й думи прославляли подвиги запорозьців і у їхній боротьбі проти польського панування в Україні. Багато з них присвячувалося народним героям — Северинові Наливайку, Петрові Конашевичу-Сагайдачному, Іванові Сулимі, Павлові Буту (Павлюку), Якову Острянинові (Остряниці).

Кобзарі завжди були бажаними гостями у запорозькому середовищі. Вони виступали хранителями заповітних запорозьких переказів, «живописцями» козацьких подвигів. Часом їхні виступи навіть спонукали запорозьких козаків на нові походи та військові кампанії.

«Кобза, тобто відомий музичний інструмент, — пише Д. І. Яворницький, — кругленький, череватенький,

Кобза. Кінець XVIII ст.

завдовжки з півтора аршини, з дірочкою посередині, з численними металевими струнами, з дорогою ручкою, прикрашеною перламутром, на думку козаків, була вигадана самим Богом і святими людьми. Для самотнього запоріжця, що часто тинявся безлюдними місцями, не маючи можливості протягом багатьох днів промовити до когось слівце, кобза була справжньою подругою, вірною дружиною, котрій він ввіряв свої думки, котрою проганяв свою тугу.

*Струни мої золотії, заграйте мені стиха,
Нехай козак нетяжище позабуде лихо.*

Якою дорогою була кобза запорізькому козакові, видно з тієї козацької думи, де запоріжець, умираючи один в дикому степу від «безвіддя і безхліб'я», у найостанніші хвилини свого життя звертається до кобзи, називаючи її «дружиною вірною, бандурою мальованою», і в страшному горі запитує її:

*А де ж мені тебе діти?
А чи у чистому полі спалити?
І попілець по вітру пустити?
А чи на могилі положити?»¹*

Звичайно, у музичному мистецтві запорожців, окрім мрійливих ліричних мотивів, багато було й веселих, жартівливих пісень, що цілком відповідало особливостям їхньої вдачі. Вони грали при цьому на всьому, на чому можна було грати, — кобзах, скрипках, лірах (реллях), ваганах, сопілках тощо. Часто такі музичні вправи та співи супроводжувалися танцями. «А танцюють, бувало, так, що супроти них не витанцює ніхто: весь день буде музика грати, весь день будуть і танцювати, ще й примовляючи:

*Грай-грай! От закину зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався, який козак вдався.*

Як музика перестане грати, то вони візьмуть в руки лави, один з одного боку, другий з другого, стануть один проти одного та танцюють»².

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 178.

² Яворницький Д. І. Запорожжє в остатках старини и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 2. — С. 14—15.

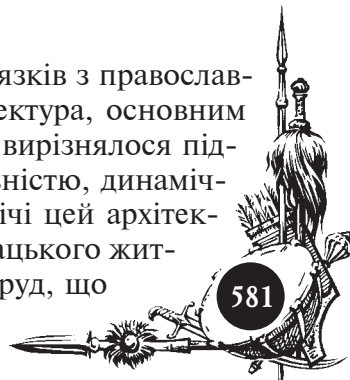
Козацькі розваги. Худ. Т. Калинський

Музична культура Запорозжя вирізнялася високим рівнем розвитку інструментальної музики та співу, про що свідчить існування на Запорозжжі вже згаданих музичних шкіл та поширення в краї, як і в Україні в цілому, багатоголосого співу.

До речі, діяльність будь-якої вільної військової спільноти завжди відображалася у пісенній творчості. Можна пригадати, наприклад, цикл балад про Робін Гуда, пісенні спогади залишилися і про німецьких піратів на Північному морі у XIV ст. — вітальєрів. Їхній ватажок Клаус Штертебеккер став народним героєм, про якого також співали балади. До морського фольклору увійшли і флібустьєрські пісні, наприклад, присвячена знаменитому пірату Вільяму Кідду.

*Моє ім'я — Вільям Кідд,
Ставте парус, ставте парус.
Рядом чорт зі мной стоїть,
Абордажний ніж блищить.*

Під впливом козацтва та його тісних зв'язків з православною церквою розвивалася українська архітектура, основним напрямком якої стало козацьке бароко, що вирізнялося підкресленою урочистістю, пишною декоративністю, динамічністю композицій. В умовах Запорозької Січі цей архітектурний стиль поєднувався з аскетизмом козацького життя, з військово-оборонними функціями споруд, що

Троїцький собор у Новомосковську
(Мал. О. Сластьона)

надавало йому стриманої урочистості. Це, зокрема, стосується храмових споруд, які будувалися у цьому стилі. Сучасний дослідник Анатолій Макаров дає загальну характеристику козацького собора як явища архітектури та його духовної сутності.

«Щоб зрозуміти духовну суть козацького собору, почнемо з порівнянь і зіставлень. П'ятиверхий хрещатий і давньоруський тридільний і прямокутний у плані собори і досі — два найпопулярніші типи релігійних споруд на Україні. І якщо порівнювати їх між собою, то не можна не помітити величезних відмінностей між втіленими у них типами художнього мислення. Давньоруський храм — будова цілком раціональна. В нього є обличчя (фасад) і спина (абсиди), його внутрішній простір має початок і кінець, складається з функціонально диференційованих частин (місце для хрещення, місце для віруючих і місце для духівництва). Він поділяється також на головне («парадне») і додаткові приміщення (нефи).

Козацький собор побудовано інакше. Часто він не має чітко вираженого фасаду. Він однаковий з усіх чотирьох боків, повернутих водночас до всіх частин світу, до всіх присутніх на площі.

Але не варто звертати усю закладену в нього інформацію до самої лише демократичної ідеї. Демократичність козацького собору не заважає йому бути виразником барокового світовідчуття, зокрема складного відчуття неподільної єдності кінцевого й безконечного, безмежної складності усього сущого. Все це може відчутти й пережити кожен, хто спробує, наприклад, обійти козацький собор... Скільки б ми не

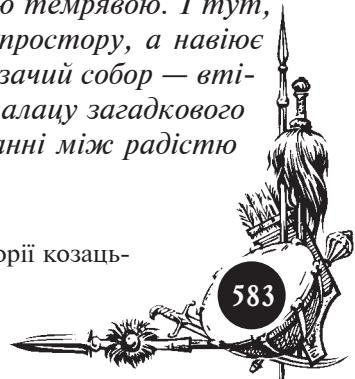
йшли під його мурами, він весь час ніби повертається докола своєї осі, залишаючись однаковим і незмінним скрізь і завжди і навіюючи тим самим думки про абсолютний час і абсолютний простір, які не вкладаються у декартову систему часо-просторових координат. Обійти його так само неможливо, як пережити вічність або подолати безконечність. Та й чи має початок і кінець те, що здатне безконечно ділитися і безконечно повторюватися у цьому діленні. І тому кожна спроба обійти козацький собор завершується почуттям дезорієнтації у часі й просторі, почуттям якогось дивного й ні на що не схожого метафізичного запаморочення.

Інакше кажучи, це ірраціональний образ світу, втілений в камені. За своєю внутрішньою суттю український козацький собор органічно вписується в картину духовних шукань європейського бароко...

Внутрішня напруга задуму проявляється у зовнішній експресії архітектурної пластики козацького собору. Він чимось нагадує живу й рухливу в кожному її вигині, пружку хмару. Хмару, що опустилася на землю і ще не встигла застигнути, скам'яніти, відокремитись від повітря, що її породило. Собор ніби не має стін, бо те, що було в його давньоруського попередника стабільною, надійною, чітко окресленою у просторі стіною, в даному разі починає саме розчленовуватися, подрібнюватися, вигинатися під різними кутами. Храм ніби прагне розчинитися у просторі, а простір намагається проникнути у нього, злитися з ним. Величезна кількість виступаючих колонок, картушів, лиштви та інших декоративних прикрас теж беруть участь у цій метафізичній грі. Одні з них виступають вперед, інші, навпаки, занурюються в товщу стіни, утворюючи хвилеподібні лінії силуету споруди. Архітектура ніби розплескується у просторі, тане в ньому, втрачає чіткі контури мас.

Іноді ми бачимо бані соборів, обліплені, як небо, золотими зірками. Ізсередини підкупольний простір також світиться й сяє, як небо, вдень, а вночі наповнюється глибокою темрявою. І тут, всередині, будова не відгороджує людину від простору, а навіть відчуття розчинення в ньому. П'ятиверхий козацький собор — втілення народної мрії про небо на землі. Образ палацу загадкового господаря, чие серце перебуває у вічному ваганні між радістю буття і сумною загадкою вічності»¹.

¹ Макаров А. Козацтво і Бароко// Запоріжці: До історії козацької культури. — К., 1993. — С. 286—288.

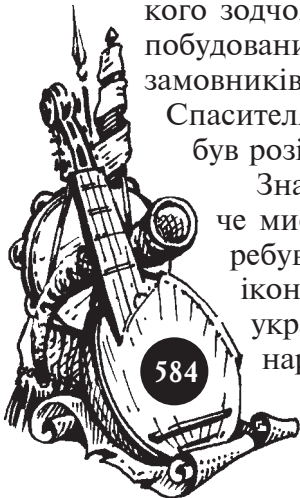

Запорозька ікона XVIII ст.

Великого поширення набуло на Запорозжжі дерев'яне будівництво. Найбільш відомим і величнішим його зразком, що зберігся донині, є козацький Троїцький собор у Новомосковську (Самарі) Дніпропетровської області, збудований у 1770-х рр. За красою і розкішшю Самарський собор вважався у козаків дивом на все Запорозжжя. Однак його архітектурний вигляд був простим. Яким Погребняк — майстер, що будував цю споруду, — не дав Самарському собору ні колон, ні зовнішніх прикрас, обшивши його шалівкою, пофарбованою у білий колір. Купол собору був покритий зеленою мідянкою. Майстерність козацького зодчого виявилася насамперед у тому, що цей собор був побудований без жодного цвяха. Зроблено це було на прохання замовників, які вважали, що не можна вбивати цвяхи у храм Спасителя — Ісуса Христа, який, за біблійними легендами, був розп'ятий на хресті саме за допомогою залізних цвяхів.

Значного розвитку на Запорозжжі досягло образотворче мистецтво. Як і все мистецтво, воно тривалий час перебувало під церковним впливом і розвивалося в межах іконопису. В часи виникнення запорозького козацтва в українському іконописі вже існувала досить потужна народна течія. Народні митці-іконописці почали звіль-

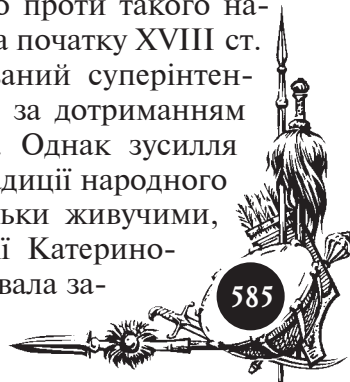

Козак Мамай

нятися від канонів, що диктувалися візантійською традицією, яка була домінуючою в Україні ще з часів Київської Русі.

У XV–XVI ст. українські ікони вирізнялися об'ємністю форм, застосуванням яскравих барв і, головне — зображенням на іконах реальних людей, що були сучасниками іконописців. Ця тенденція особливого поширення набула на Запорозжжі. Запорозькі іконописці часто зображували на своїх іконах не тільки козацьку старшину, гетьманів, але й рядових козаків. В Україні у другій половині XVII — на початку XVIII ст. поширення набула традиція виконання ікон у стилі «Запорозької Покрови», коли на іконах поруч з козаками були зображені також військові клейноди запорожців.

Офіційна церква виступала категорично проти такого народного втручання у практику іконопису. На початку XVIII ст. було створено спеціальний орган, очолюваний суперінтендантом, до обов'язків якого входив нагляд за дотриманням затверджених церквою канонів іконопису. Однак зусилля церковників не мали особливого успіху. Традиції народного іконопису на Запорозжжі виявилися настільки живучими, що навіть на початку XIX ст. на території Катеринославської губернії церковна влада продовжувала за-

стосовувати каральні заходи, висилаючи священнослужителів, які виставляли у своїх церквах ікони, де були зображені люди та свійська худоба.

Ще одним напрямком живопису, що із Запорожжя поширювався на українські землі, були численні зображення козака Мамаю. Ці народні картини в давнину прикрашали кожна селянську хату. Вони уособлювали любов народу до свого захисника-козака від зовнішнього та внутрішнього ворога. Бандура символізувала народну історію та мрії, кінь — козацьку волю, дуб — могутність козака. Часто на таких картинах можна побачити зображення списа з прапорцем, козацького штофа й чарки. Це були речі, пов'язані зі смертю козака, — спис ставився на місці поховання, штоф та чарка клалися у домовину, нагадуючи про скороминущість життя та козацьку долю, в якій загроза смерті в бою виступала повсякденною реальністю¹.

На картинах, які створювалися ще в часи існування Запорозької Січі, козак Мамай зображувався, як правило, сам. На пізніших полотнах — разом з паном, дівчиною або верхи на коні. Особливого поширення в Україні вони набули наприкінці XVIII — на початку XIX ст. То був знак народної пам'яті про запорозьке козацтво.

Ще одним різновидом світського портретного живопису часів існування Запорозької Січі був так званий ктиторський портрет, тобто зображення засновників церков або людей, що надавали монастирям значної фінансової підтримки. Серед таких портретів звертають на себе увагу насамперед портрети братів Якова та Івана Шиянів. Ці портрети створені на замовлення громади як подяка за те, що Шияни фінансували спорудження іконостасу в Нікольській Покровській церкві, ктиторами якої вони були. Багато ктиторських портретів було у Самарському Пустинному монастирі, зокрема портрети «дикого попа» Кирила Гарловського та полковника Опанаса Ковпака.

Шанування образотворчого мистецтва певною мірою було притаманне і флібустьєрському середовищу. Принаймні, у книзі Ексквемеліна містяться портрети піратських

¹ Мицик Ю. А. та ін. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків/ Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — С. 266—267.

ватажків Франсуа Олоне, Джона Моргана, Рока Бразильця. Навряд чи ці портрети виконані сторонньою людиною. Про їхнє піратське походження свідчить хоча б наявність у руках тих, з кого писалися портрети, зброї (тесаків).

Таким чином, культурне життя запорозьких козаків мало багатосторонній характер і охоплювало не тільки їхнє повсякденне життя, але й духовну сферу — любов до батьківщини, релігійну налаштованість та ін. Козацька культура багато в чому визначала розвиток культури загальноукраїнської, оскільки запорозькі мотиви яскраво проявлялися у творах мистецтва та усної народної творчості майже в усіх українських землях. Навіть більше, мотиви козаччини загалом є домінуючими у більшості проявів українського культурного життя XVI–XVIII ст. — в усній народній творчості, літературних і драматичних творах, в образотворчому мистецтві тощо.

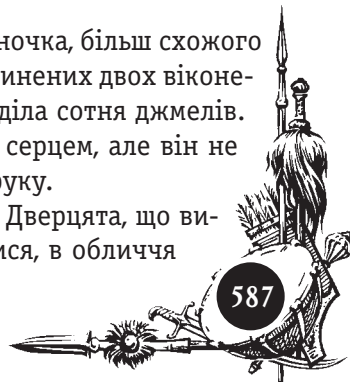
Уривки з твору М. Пригари «МИХАЙЛИК — ДЖУРА КОЗАЦЬКИЙ»

Михайлик береться до науки

...Михайлик не раз пробігав коло січової школи, бачив, як пораяються на подвір'ї козачата-школярі: хто дрова руба для печі-кабиці, хто куховарить тут-таки, на подвір'ї, бо хлопці в школі жили, в школі й харчувались. Проте якось не думалось, що можна й собі стати школярем. Хлопців по куренях багато, а школа на всю Січ — одна. Хіба ж усі вмістяться? До того ж — за харчі платити треба, а в них з батьком Мехтодом на гроші завжди було сутужно.

Коли підійшли до низенького обдертого будиночка, більш схожого на стару халабуду, подвір'я було порожнє, а з розчинених двох віконечок плинуло різноголосе дзиччання, наче там сиділа сотня джмелів. То школярі вчилися... Михайликові похолело під серцем, але він не подав знаку, тільки міцніш вхопився за батькову руку.

Коло дверей Мехтод кахикнув, обтупав ноги. Дверцята, що висіли на одній шкіряній завісі, з рипом прочинилися, в обличчя вдарило задухою.

У низенькій комірчині стояв довгий дощаний стіл, коло нього на двох лавах сиділи школярі. Двадцять голених по-козацьки хлоп'ячих голів, з руськими, темними, чорнявими чубчиками повернулися до прибулих, двадцять пар очей заблищало цікавістю. Гомін ушух.

— А чого вам треба, діду? — поспитав довгий, як жердина, дяк у довгому латаному жупані, що стояв біля столу з лозиною в руці.

Мехтод уклонився, підштовхнув Михайлика до столу.

— Оце хлопця привів, пане дяче. Коли ласка ваша — нехай грамоти вчиться.

Брови в дяка полізли вгору.

— Хлопця привів! А де ж я його діну?! За пазуху покладу?! Вже сісти на лаві нема де. І не просить, діду, бо нічого з того не буде.

Та кобзар і не просив. Він тільки пильно глянув на дяка, і той раптом кахикнув якомсь невпевнено, почухав лоба.

— Як хлопця звати? — спитав уже іншим голосом.

— Михайликом... Михайлом.

* * *

Обличчя Мехтодові потемніло. Він впхнув Михайлові клунок у руку й витяг з-за пазухи вузлика.

— Ось на... тут гроші, за харчі оддаси. А як зо два злотих зостанеться — чобітки купиш. До Юсуфа-шевця зайди, він знає.

Погладив шкарубкою долонею по голові, повернувся й пішов.

Михайлик мов приріс до земляної долівки. Хоч би ж побігти за батьком, наздогнати, допитатися, куди йдуть, коли їх назад сподіватися.

Та за круглим віконечком уже майнула знайома згорблена постать з бандурою за плечем. Пішов... Немає...

Дяк штовхнув хлопця в спину.

— Чого остовпів? Сідай, кажу, на лаву.

Михайлик боязко сів скраю. І зараз же міцний лікоть ніби ненароком стусонув його в бік, шорстка боса нога боляче вдарила по литці.

Михайлик сердито глянув на сусіда. Веснянкуватий, рудий хлопчина скосив хитруючі очі на кирпатого здорованя, що сидів поруч, і обидва пирснули в кулак.

— Тихо мені! — цвѣохкнув дяк об стіл лозиною. — Ану, отроче Михайло, рци¹, які літери знаєш?

Михайлик похнюпився.

¹ Рци (слов.) — кажи.

— Ніяких літер не знаю.

— Е-е, отроче, кепські твої справи. Ось побачимо зараз, чи є в тебе розум-кебета? Нема — будемо дрючком вганяти. Наука не йде без дрюка! Чув? А подайте-но сюди, стультуси, граматику!

Плечистий, чорнявий хлопчина простяг заяложеноу, без обгортки невеличку книжку, що, мабуть, не один рік ходила з рук до рук. Три такі книжки лежали на столі перед школярами.

Дяк розгорнув граматику на першій сторінці, де була надрукована слов'янська абетка, а вгорі — химерна квітка між двома виноградними лозами, й ткнув пальцем у першу літеру, стулену із двох товстих паличок з косою поперечинкою.

— Ось, отроче, се — аз! Кажі за мною!

— Аз! — слухняно повторив Михайлик.

— А се — буки, віди, глаголь. Ану, де «буки»?

Михайлик показав.

— Сказано-бо єсть: «Аз, буки: бери книжку в руки!» Отож бери і вчи! Покажіть йому там, хлопці, до «мисліте»: я завтра поспитаю.

Хутко в комірчині знов залунало різноголосе дзижчання. Одні школярі, заткнувши пальцями вуха, повторювали: «аз, буки, віди, глаголь, добро, єсть» — кожна літера слов'янської абетки звалася якимось словом, інколи зовсім незрозумілим. Через те школярі раз у раз переінакшували їх по-своєму.

Інші школярі виспівували склади. «Буки, аз: ба!», «віди, аз: ва!», «буки, рци, аз: бра!» — гуло в комірчині.

Дяк ходив уподовж столу, дослухаючись до читання: почувши пере-кручене слово або склад, без жалю хльоскав лозиною. Школярі зносили те по-козацьки: ніхто не кривився, не ойкав, хіба нишком потре набряк-лу на руці чи на шиї червону смугу.

Михайлик, доки граматика лежала перед ним, пильно вчив показані йому літери: та от книжка посунула далі, за головами хлопців не видно було нічого — й він тривожно озирнувся на дяка, чекаючи удару лозиною.

Але дяк цвьохнув об стіл.

— Обідати!

Чорнявий хлопець поскладав граматики на дерев'яну полицку, прибиту до стіни, й школярі, тупочучи, мов табун лошат, побігли на подвір'я.

— Гей, кобзаренку, а йди-но сюди! — покликав чорнявий.

Михайлик здивовано оглянувся: не звук, щоб кликали кобза-ренком.

- Тобі кажу. Гроші є?
 — Є, — згадав Михайлик. — А нащо?
 — На харчі. Три злотих¹ давай.

Еге, про це ж і казали батько. Хлопець витяг з-за пазухи вузлика, розв'язав — у ньому було кілька срібних монет. Чорнявий узав хустинку в нього з рук, одлічив три злотих, решту повернув.

- Сховай краще — загубиш.
 — А ти ж чого гроші береш? Кашовар?
 — Який тобі кашовар! Отаман! Не бачиш хіба?!

Оце-то справді не вгадав! Адже знав, що школярі мають отаманів: старші — свого, менші — свого; обирають на Новий рік, коли й товариство обира січову старшину.

Чорнявий отаман насупив густі брови, соколом глянув на зніяковілого Михайлика.

— У нас, кобзаренку, щоб ти знав: дурно каші не їстимеш, хоч і гроші дав. Робитимеш, що скажу! Будеш воду носить, а по обіді миски мити! Бери цебра!

Слухняно кивнувши, Михайлик побіг по великі цебра, що стояли коло ганку.

На подвір'ї вже горіли багаття: коло них поралися два кашовари з помічниками-кухарчуками. Кожен кашовар варив страву для своїх: один — для старших школярів, другий — для менших.

Коли Михайлик, принісши раз води, біжком повертався з важкими цебрами вдруге, за ворітьми його перестріли хлопці, оті, що сиділи поруч, на лаві.

Веснянкуватий, не кажучи й слова, підставив ніжку — Михайлик мало не впав, розхлюпавши воду.

- А ти чого? Чого? — задихнувся він.
 — А того. Як ти козак — не баба, давай навкулачки!

І, розмахнувшись, одважив такого стусана в груди, що Михайликові застрибали червоні метелики в очах. Він, осліпнувши од люті, кинувся в бійку. Щосили бив кулаками, завзято гамселив то одного, то другого, не чув навіть, як влучають і його, доки нарешті супротивники, шморгаючи розбитими носами, не сказали: «Годі!»

Тоді Михайлик підхопив цебра й побіг знову по воду.

Кров юшила з носа, підбите око запливало гулею — дарма: хай скаже хто, що він не козак!

¹ Злотий — п'ятнадцять копійок.

За обідом дяк кинув на нього пильний погляд.

— Е-е, отроче, тебе вже й охрестили. Хто ж це так?

— Ніхто, я сам... Біг до криниці... через колоду перечепився, — потупився Михайлик.

Дяк сховав посмішку в ріденькі вуса. Він сам учився колись у Києві, в монастирській школі, хоч і втік звідти на Січ, і добре знав, які каверзи вміє чинити новакам школярська братія.

— Ти бач, який присліпа. Гляди, хлопче, ще раз перечепишся — я тебе не так охрещу.

Нападники сиділи з Михайликом поруч, з присвистом сьорбали з ложки гарячу житню затірку. У веснянкуватого розбита губа спухла пампушкою, у кирпатого — задертий угору ніс червонів, наче покусаний бджолами.

По обіді хлопці, мов нічого не сталося, підійшли до Михайлика.

— Чуєш, кобзаренку, ти з лука стріляти вмієш?

— Та вмію! — сердито відказав Михайлик.

— То ходімо з нами!

— Нема лука, вдома забувся.

Тільки зараз він згадав, що за клопотом забув у мазанці лук зі стрілами.

Хлопчаки пожвавішали.

— Гайда — заберемо!

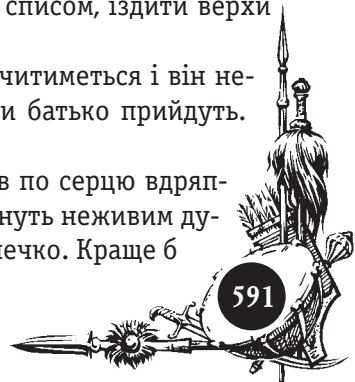
— А можна?

— Чом ні? Не бачиш хіба — дяк у бур'яні спати вклався.

Дорогою недавні вороги розбалакались. Михайлик дізнався, що кирпатого звать Василем, а веснянкуватого — Карпом, що вони з села під Києвом — сусіди, навіть трохи родичі, бо мають одного хрещеного батька, курінного отамана Івана Непийводу. Це він привіз хрещеників сюди, на Січ, віддав до школи, щоб навчилися грамоти й козацької справи. Бо вчать школярів не лише читати, трохи писати й співати в церкві, а ще й стріляти з лука та мушкета, орудувати шаблею й списом, їздити верхи по-козацьки. Оце хлопцям найбільш до серця.

Михайлик слухав і думав своє. Коли так — вчитиметься і він незгірше, перетерпить. Аби тільки дочекатися, коли батько прийдуть. А там — побачимо...

Тужно заскімлили малі дверцята мазанки, мов по серцю вдряпнули. Наче ж тільки вранці пішов звідси, а вже тхнуть неживим духом глиняні стіни, сумно покліпує більмасте віконечко. Краще б і не ходив додому.

Михайлик мерщій пошпортався в кутку, вхопив сагайдак зі стрілами, лук і вибіг на двір.

— А чого ж дверей не зачиняєш? — здивувалися Карпо й Василь.

Михайлик махнув рукою — недбало причинив дверцята, засунув паличкою.

— Хто тут що візьме?

Це була правда. Та хоч би й знать, яке добро лишилося в мазанці — ніхто б його не зачепив. Запорожці за крадіжки карали дуже тяжко. Через те злодії й харцизи обминали Січ десятою дорогою.

* * *

...Доки звечоріло, Михайлик і з лука настрілявся, й з мушкета, й конем наїздився досхочу. Спершу хлопці стріляли — змагалися, хто краще влучить, а потім прийшли запорожці з ближнього куреня, привели коней і почали показувати школярам усяке козацьке штукарство: як на бігу прислати коневі під черево, висіти вниз головою, вдаючи мертвого; стрибати в сідло, коли кінь мчить учвал, ставати йому на спину.

Хлопці наввипередки тислися до коней, очі їм горіли, мов у вовчєнят: оце-то була козацька справа!

Михайлик штукарити вмів — навчився на хуторі. Аж дяк крякнув і погладив миршаві вуса, коли він вивіркою стрибнув із землі коневі на спину, перекинувся і звис вниз головою, метучи білявим чубчиком землю.

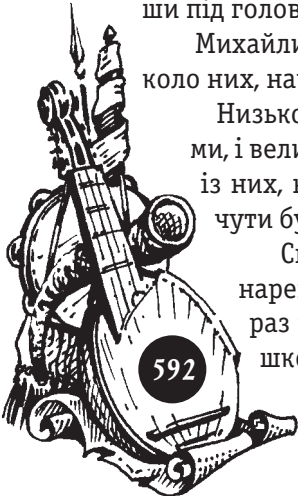
— Оце-то кобзаренко! А так глянути — плохеньке, не дуже моторне.

За тими змаганнями трохи розвіявся смуток. Та вже смеркало, запорожці пішли з двору. Школярі повечеряли й стали вкладатися спати на подвір'ї. Хто хазяйновитіший, мостив постіль із сіна, що його призапасив та заховав у шкільній повітці; інші лягали просто на голій землі, поклавши під голову якесь шмаття або й кулак — по-козацьки.

Михайлика покликали до гурту Карпо й Василь, і він, зрадівши, ліг коло них, накрився полою широкої свитки.

Низько над землею стелилося темне небо, рясно притрушене зірками, і великими, й малими, і зовсім дрібненькими. Час від часу котрася із них, не вдержавшись у такій тісноті, падала вниз, і тоді ніби аж чути було, як слідом за нею шиплять і потріскують дрібні іскринки.

Спати не хотілося. Хлопці вовтузились та борюкались, доки нарешті дяк, що теж ліг спати просто неба, не grimнув, що зараз візьме лозину. Але слідом за цим пустив такого хропака, що школярі, які були припишкли, знов пирснули сміхом.

— Хлопці, чули? Наш дяк болотяника тієї неділі бачив! — Тоненько гукнув у темряві веселий голос.

— А не брешеш?

— Чого б то я брехав? От, їй же богу, при мені хвалився братчиком. Пішов, каже, смерком уздовж берега та й забрів у мочарі. Коли дивлюсь, каже, на купині чорний віл стоїть, похиливши роги. Я до нього — а він як закумка жабою.

— Отакої!

— Їй-богу! Щоб я пропав! Закумкав, каже, та й плигнув у трясовину, тільки бульки знялися.

Хлопці примовкли — повірили. Лише чорнявий отаман кахикнув якомсь непевно.

— А може, то вони випили трохи? — спитав задумливо. — Хильнули квартиру, другу, мо' й більш: тут тобі й свиня соловейком затьохає.

Хоч дяк і справді любив хильнути чарку, проте школярі обурились. Кожен почав пригадувати, що чув, переказувати всяке чортovinня. Один колись домовика бачив у стайні, іншому привиділась при місяці русалка під вербою...

— Сидить і зелені коси чеше. Я — назад, назад, а вона як зарегоче та за мною. Якби не втік, — була б залоскотала.

Михайлик підсунувся ближче до Василя, що з ним лежав поруч. Він теж чув ще змалечку, що в хаті під припічком живе домовик, а в Дніпрі — зеленокосі русалки. Болотяник сидить у болоті, схоче — в греблю сховається. У лісі — лісовик, у степу — вітряник. Як прогнівиться — такого вітру надме, що й худобу порозганя хтозна-куди, й траву геть з корінням повириває.

Просто диво, скільки навколо всякої нечисті, хоч сам Михайлик її ще ніколи не бачив.

— І навіщо його проти ночі таке згадувати?! — сонно гримнув отаман. — Спіть, хлопці!

— А про Софію чули? — знову тоненько спитав голос у темряві. — Про церкву, що в Києві?

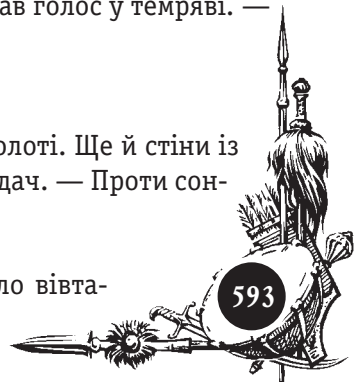
У Києві хлопці не були й про Софію не чули.

— А що ж то за церква?

— Отака... уся золота... Хрести золоті, бані золоті. Ще й стіни із широго золота, — не запнувшись вигадував оповідач. — Проти сонця глянеш — мерехтить, очі сліпить.

— Ну й що?

— Було, кажуть, у тій Софії таке свічадо коло вівта-

ря. Хто гляне в нього, загада — все чисто йому покаже — що було й що буде.

— А зараз є воно?

— Княгиня зозла розбила.

— Яка княгиня? Чого?

— А он чого. Пішов, кажуть, її князь на війну та й забарився. Вона зараз до того свічада: «Покажи, де мій чоловік? Чи живий, чи, може, його в бою вбито?» Глянула — аж він у шатрі сидить, чарку п'є. І дівчата-полонянки коло нього танцюють. Тоді княгиня по свічаду — брязь! «А щоб ти, — каже, — пропало із ним разом!»

— Ото дурна княгиня.

— Чом не дурна...

Михайлик заплющив очі, зітхнув. От коли б зазирнути в те свічадо, спитать: «Куди пішли батько? Коли прийдуть?» — воно б, мабуть, показало.

Золота церква поплавла до нього в темряві, гойдаючи золотими хрестами. З дверей поглядала розлючена княгиня. Десь узявся сон, вдарив волохатою лапою раз, другий; Михайлик і незчувсь, як заснув.

Уривок з твору Ю. М. Мушкетика «ЯСА»

Музики шкварили джиджируху. Те на Січі бувало рідко, щоб зібрався увесь цех, всі двісті п'ятдесят чоловік. Здебільшого блукали малими ватагами по зимівниках, по ярмарках, невідлучні були тільки литаврник, сурмачі й трубачі. А зараз обнизали чотири ряди колод, і сиділи просто на землі, й стояли під куренем. Попереду, на нижній, найдовшій, колоді, — кобзарі й бандуристи, трохи вище — лірники, сопілкарі, скрипалі, а вже далі — волинкарі, трубачі й всі інші, яким Сірко й назви не знав. Піввіку звікував на Запорозжі, не одні підосви стоптав на цьому майдані, а й зараз йому вдивовижу, яким робом потрапляють у лад всі оці свистілки, баси, кози, дримби, тимпани та бубни. Бо, опріч усього, сливе половина музикантів — сліпці. Цимбаліст був молодий, вибивав шпарко, і плечима підкидав, і бровами підморгував, і трое молодих скрипалів стояли плече в плече, довгі

чуби повибивались їм з-під шапок, обличчя мали непроникні, смичками водили, наче шаблями!

Ось разом загули труби, залилися сріблом, різонули, неначе гострими бритвами, сурми й вмовкли враз, відтак заторохтіли тимпани, розсипали по майдану невидимі горіхи, аж кортіло нагнулися, назбирати їх, і теж примовкли, гудів тільки найбільший тулумбас — зі шкури тура, у котрий било одразу восьмеро довбишів, та ще пузаніст надимав щоки, й басова труба гухала, ніби Сурський поріг. А цехмістер стояв до музик боком, мовби й не дивився ні на кого, тільки водив по струнах смичком, але так тихо, що його, либонь, ніхто не чув.

Цехмістер — трохи чудний чоловік: зимою й літом ходить у свиті, пошитій з двох різних шматків сукна — білого й чорного, у ремінних постолах, кожуха й чобіт не одягає ніколи. «Світ з білого й чорного, отож і одіж у мене така», — пояснює він. Іноді, здебільшого тоді, коли музики виводять канта або якої іншої церковної пісні, його заступає регент із Самарського монастиря — він приїздить на ці дні на Січ. Тулумбасам тоді мало волі, перед ведуть скрипки й сопілки, і яка то музика — сумна і мрійна, золота й оксамитова, ніжна й прекрасна, як сам світ. Не по одній шкарубкій, геть у шабельних шрамах козацькій душі проплине тоді сльоза, не одна мозольна рука потайки змете її з щоки. Козаки — як діти, розчулити їх співом нічого не варто, козак може заплакати із спочуття і до наймолодшого з трьох братів, які втікають із турецької неволі, і до старої неньки, що споряджає в далеку дорогу сина, і проїнятих мукою вдовиці, яка в самотині оре свою ниву. Козака неважко й розгнівати, і підняти піснею до найвищої звитяги, а також розсмішити й повести в одчайдушний, вогнистий танок. Були б тільки музики!

В отамана теж музики біля самого серця, прикохує їх, заграють — здається, воно само сміється і плаче. Це його клопоти збирають їх на Січ.

Музиканти обливалися потом незгірш, ніж косарі на толоці, а танцюрист лишився один — чіпкий і маленький; коли йшов навприсядки, замітав полами майдан, шестеро чи п'ятеро лежали на землі, повідкидавши руки и ноги. Забачивши отамана, музики гримнули, як на водохреще після останнього пострілу, а танцюрист зірвав з голови червоноверху шапку й вдарив нею об землю біля отаманових ніг. А сам пішов чортом, пішов змієм, і очі йому горіли, як у змія, й вуса миготіли, як дві шаблі, і поли жупанини злітали, наче крила. Ще й приспівував зі свистом:

*Ой посіяв козак гречку
На дубові на вершечку.*

І все велетенське коло затупотіло ногами, заторохтіло влад порохів-нищами й ложками:

*Сам п'ю, сам гуляю,
Сам стелюся, сам лягаю.*

— Йдіть геть, бісові діти, — відмахувався Сірко. — Он ваш танцюриста. Якраз до вашої музики і до вашого чину.

Серединою майдану, незважаючи на танцюристів, ішов козак. Голий-голісінький, тільки довкола стегон на ремінному орчику теліпалося піврушника. Але сива шапка — задерта гордовито: мовляв, своє прогуляв, на чуже не заздрюся, й вигляд у козака поважний. Пропити шапку — то ганьба для запорожця, ніхто не оддасть тобі добридню. А що штанів, чобіт нема — то марниця. Он і святі на картинах геть усі без штанів і чобіт.

— Отамане, не погордуй! — блиснув очима танцюрист. І враз Сірко відчув, як від того зблиску мовби щось загорілося в грудях. І підняло, й понесло, й стало йому легко та терпко. Гомін юрби, її сміх лоскотали, вогниці в примружених очах драгували («Де там йому, поважним паном став, та й підтоптався»), цілив на них з-під присурмленої брови, немов з пістоля, але ж хіба одіб'єшся од усіх! Й це драгувало ще дужче, й драгували музики, які загаджикали голосніше, виклично — під'юджували отамана. Їдилося б піти — поважно, спокійно (такий і мав намір), та враз його мовби підхопило щось, і він теж зірвав шапку, зірвав шабельтас і, натискаючи на п'яти, пішов на запеклого танцюриста. А той вже мчав пріч, уприсядку, згинці, майже дістаючи обличчям колін. Сірко теж пішов навприсядки, з розтяжкою вниз, — летів у бистрій погоні, спинаючись на стременах, дістаючи шаблею ворога, що утікав, — хотів догнати навсправжки. А той домчав до цимбалістів і враз — помах, злет, стрімкий яструбиний злет, і вже — втікай, втікай, чорний вороне. Й ворон утікав, волочив одне крило, то підлітав, то падав, то дріботів по землі, шукаючи сховку.

«Ах ти ж, чортів син».

Проте за кілька хвилин Сірко лежав на голоземлі серед інших не-вдах-танцюристів, витирав полою обличчя та шию. В грудях горіло полум'я, подих сперло, руки й ноги тремтіли, та ще на додачу до всього — підвернув ногу. А затятий танцюрист стрибав біля нього, мов цап, посмикував себе за розтріпані вуса, витинав дивовижні трятки. Сірко, не знати чого, враз озлився на свою поведенцію, на оце драгівливе вихляння зеленими потертими сап'янцями перед його носом, підхопився, щоб потягнути глумливця наділками шаблі по спині, але той вчасно вловив у отаманових очах гнів

і собачою риссю рвонув через майдан. З розбігу налетів на тулумбаса, й довшиш пригостив його півпудовим, обтягненим шкірою биллом. Козаки реготілися. Реготав і Сірко. Кращого сміху, як у нього, не було на всій Україні. Витирав кулаками сльози в очах і похлинався сміхом. Отаке нічемне, отака патица загнала його до знемоги!

Уривок з твору О. Гончара «СОБОР»

Мовчить собор. Щоразу перед ним Баглай почуває якийсь дивний смуток і щось навіть тривожне. Собор ніби має в собі щось від стихії, навіває щось таке ж велике, як навівають на людину степ, або ескадри хмар серед бурі, або окутані вічними димами чорні індустрійні bastiони заводів... Німотна музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів — вона для тебе реально існує, ти здатен її чути, хоча інші, здається, до неї глухі. Не злопам'ятна Зачіплянка, та все ж, мабуть, важко забути, чим був колись цей собор, найбільший, найпишніший в епархії. І праведників, і грішників — усіх він єднав. Пузаті попи ставали тут ще пузатішими, церковні старости, стрижені під горщик, намащені оливою, бряжчали горами мідяків на тарілі, злодіювали, наживалися на свічках, шахраї підрядчики одним махом відкуповувались тут від гріхів, старці та старчихи вмирали на папертях, а нещасним калікам, що звідусіль тяглися сюди, щоб зцілитися, добути чуда, далеко не завжди вдавалось того чуда зазнати... Горіли свічки, з розмашистих кадил пахощами ладану обдавало людей, сяяли в рушниках ікони, півча — аж розлягався собор — переливалася райськими голосами, виспівуючи людям небесне, вічне блаженство, а після відправ знову їх викидало із небес у реальний жорстокий світ хижачтва, здирства, нестатків, світ бельгійських заводчиків і «рідних» мордатих стражників, получок і забастовок, пиятик і бійок до крові... Але це відійшло, розтануло разом із ладанними димами, зостався для студента тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики. Невже знесуть? Вірунька заспокоює, нема нібито причин зносити... Та якщо вже взяли за нього, якщо став він комусь на заваді, то причину знайдуть... Ох, важко буде встояти йому!.. А нащадки ж прийдуть, спитають колись: ану, якими ви були? Що збудували? Що зруйнували? Чим ваш дух трепетав?

ПІСЛЯМОВА

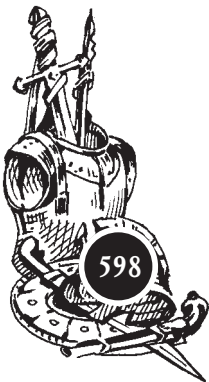
*Не вернуться козаченьки,
Не встануть гетьмани...*

Т. Шевченко

1775 року цариця Катерина II ліквідувала Запорозьку Січ здебільшого через те, що вона недостатньо контролювалася офіційною владою, а також з інших причин. Подібна доля спіткала й інші вільні військові спільноти, які гомілися офіційною владою. І запорожці, і флібустьєри, яких дуже поважали люди пересічні, відійшли до світу легенд і переказів.

Саме це врешті зумовило позитивне ставлення до них у суспільствах подальших часів. Книги повнилися романтизованими образами і козаків, і флібустьєрів, і благородних розбійників. Така романтика після розгону Запорозької Січі супроводжувала всю подальшу українську історичну і суспільну думку, і вона збереглася дотепер, культивуючись уже в незалежній Україні. У 1990-х роках виходили навіть президентські укази та урядові розпорядження про збереження козацьких(!) традицій(!). Тоді ж, на початку 1990-х років, з помпою відсвяткували 500-річчя запорозького козацтва, почали виникати різні «козацькі» організації, які нібито відроджують традиції і звичаї (а отже, й спосіб життя) запорозької вольниці.

Проте історія не стоїть на місці: часи змінюються, змінюється і сам дух епохи. Сучасне українське суспільство, як і світова спільнота,

зовсім не схоже на середньовічне, а отже, в буквальному розумінні, вільну військову спільноту типу Запорозької Січі відновити вже неможливо. Сучасні українські козаки (які об'єдналися в кілька організацій, що часто конкурують одна з одною) нагадують собою запорожців так само, як і сучасний скандинав — вікінга, як француз — галла римських часів, сучасний японський «білий комірець» — середньовічного самурая і т. д. Це люди, які живуть звичайним сучасним життям. І, примірявши на себе образ людини XVI—XVIII століть, можна справити, м'яко кажучи, враження дивака. Справді, серед людей ставлення до сучасних козаків здебільшого викликає іронію, якщо не сарказм.

Та й самі сучасні українські козаки далекі від того образу, який намагаються відтворити, як і взагалі їхні організації — від запорозької спільноти того часу. Чи можна собі уявити грабіжницькі набіги на Туреччину і Крим сучасних запорожців, єврейські та польські погроми, скоєні ними? Звичайно, ні, хоча це були суттєві складові існування тодішньої запорозької спільноти. Та й за зовнішнім виглядом вони нагадують російське козацьке військо початку XX століття. Немає ані жупанів, ані шапок зі шликами чи шароварів. Натомість є мундири з золотими погонами за типом царської чи навіть радянської армії.

Сучасна козацька організація — це звичайнісінький клуб за інтересами. У ній можна лише набути знання про козацьке життя, можна організувати якийсь показовий виступ під час свята, можна навіть до певної міри займатися політичною діяльністю, але не більше. До того ж така організація є вельми бюрократизованою і нагадує собою швидше регулярну армію (хіба що без бойового озброєння). У її статуті розписано буквально все: чини, звання, форма, нагороди, відзнаки тощо, що було не притаманне запорозькій спільноті.

У будь-якій сучасній державі вільна військова спільнота зараз — це, кажучи офіційною мовою, *незаконне збройне формування* і об'єкт інтересу правоохоронних органів. Отже, й історичні умови, і психологія сучасних людей ніде у цивілізованому світі не сприяють виникненню подібних формувань. Тож слова Т. Шевченка, наведені в епіграфі до цієї післямови, є справедливими, правильними і логічними. Треба рухатися далі й залишити запорозьку спільноту на подальше вивчення історикам, а також письменникам і поетам для створення нових художніх творів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Апанович О. В.* Розповіді про запорізьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — 332 с.
2. Архів Запорізької Січі: Опис матеріалів/ Центральне Архівне Управління УРСР. — К., 1931. — 168 с.
3. *Балушок В.* Ініціації запорізьких козаків// Слово і час. — 1994. — №6. — С. 69—76.
4. *Белоусов Р.* Под черным флагом. — М.: Олимп, 1996. — 432 с.
5. *Блон Ж.* Великий час океанов. — М.: Славянка, 1994. — Т. 1. — 542 с.
6. *Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю.* Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва// Український історичний журнал. — 1999. — № 2. — С. 48—62.
7. *Боплан Г.* Опис України. — Львів: Каменяр, 1990. — 300 с.
8. *Брехуненко В.* Взаємини українського та донського козацтва// III міжнародний конгрес українців. — Х., 1996. — Ч. 1. Історія. — С. 64—70.
9. *Буганов В. И.* Петр Великий и его время. — М.: Наука, 1989. — 190 с.
10. *Величко С.* Літопис.— К.: Дніпро, 1991. — Т. 2. — 640 с.
11. *Геродот.* История. — Л.: Наука, 1972. — IV. — 600 с.
12. *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 415 с.
13. *Гончар О. Т.* Тронка. Собор: Романи/ Передм. А. Г. Погрібного. — К.: Дніпро, 1992. — 686 с. — (Б-ка укр. класики «Дніпро»).

14. *Гребельский П.* Пираты. Иллюстрированная история морского разбоя. — СПб., 1992. — 128 с.
15. *Гребінка Є.* Твори. — К.: Держлітвидав УРСР, 1957. — Т. 3. — 366 с.
16. *Грозовський І.* Право Нової Січі. — Х.: Вид-во Ін-ту внутр. справ, 2001. — 108 с.
17. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 1. — 520 с.
18. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1992. — Т. 2. — 634 с.
19. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1995. — Т. 7. — 624 с.
20. *Гуревич А. Я.* Походы викингов. — М.: Наука, 1966. — 193 с.
21. *Гутнова Е. В.* Классовая борьба и общественное сознание крестьянства в Западной Европе XI–XV вв. — М.: Наука, 1984. — 352 с.
22. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — К.: Глобус, 1992. — Т. 1. — 288 с.
23. *Д-ский А.* Система карательных мер в Запорожье// Киевская старина. — 1893. — Т. 40. — Март. — С. 442–459.
24. *Думи/ Упоряд. Г. А. Нудьга.* — К.: Рад. письменник, 1969. — 354 с.
25. *Ефименко А.* История украинского народа. — К.: Либідь, 1990. — 512 с.
26. *Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца// Киевская старина.* — 1883. — Ноябрь. — С. 496–510.
27. *Забелин И.* История русской жизни. — М., 1876. — Т. 1. — XII, 647 с.
28. *Загоскин Н. П.* Русские водные пути и судовое дело днепровской России. — Казань, 1909. — 686 с.
29. *Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра.* — М.: ЭКСМО, 2004. — 608 с.
30. *Запоріжці: До історії козацької культури.* — К.: Мистецтво, 1993. — 400 с.
31. *Історія держави і права України: У 2 ч./ За ред. А. І. Рогожина.* — К.: Ін Юре, 1996. — Ч. 1. — 367 с.

32. Історія Української РСР. — К.: Наукова думка, 1979. — Т. 1, 2.
33. *Іванин М. И.* О военном искусстве монголо-татар. — СПб., 1875. — 212 с.
34. *Ковалев С. И.* История Рима. — Л.: Изд-во АГУ, 1948. — 802 с.
35. Коли земля стогнала. — К.: Україна, 1995. — 432 с.
36. *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях. — СПб., 1874. — Т. 5. — 700 с.
37. *Костомаров Н.* Южная Русь и козачество// Отечественные записки. — 1870. — № 1. — С. 34—97.
38. *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К.: Наукова думка, 1971. — 175 с., додатки: карти.
39. *Котляр М. Ф.* Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1981. — 240 с.
40. *Крип'якевич І.* Історія України. — Львів: Світ, 1992. — 560 с.
41. *Крюйс К.* Разыскание о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове// Отечественные записки. — 1824. — Сентябрь-октябрь. — С. 51—84.
42. *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. — СПб., 1856. — Т. 1. — XXVI, 332 с.
43. *Кулиш П.* Польская колонизация юго-западной Руси// Вестник Европы. — 1874. — Т. 4. — С. 484—552.
44. *Куліш П.* Чорна рада: Прозові твори. — Х.: Євроекспрес, 2000. — 383 с.
45. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Т-во «Знання», 1992. — 185 с.
46. Літопис Руський. — К.: Дніпро, 1989. — XIV, 591 с.
47. *Малик В.* Таємний посол: У 2-х т. — К.: Дніпро, 1986.
48. *Маништейн Х.* Записки о России. — М., 1823. — Т. 1. — 278 с.
49. *Мирошниченко Г.* Азов: Исторический роман. — М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. — 551 с.
50. *Мицик Ю. А. та ін.* Як козаки воювали: Іст. розповіді

- про запорізьких козаків/ Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — 304 с.
51. *Мишина И. А. и др.* Всемирная история. Эпоха становления современной цивилизации (конец XV — начало XX вв.). — К.: Генеза, 1995. — 378 с.
 52. *Мордовець Д.* Сагайдачний// Між двох вогнів. — К.: Україна, 1996. — С. 19—201.
 53. *Мушкетик Ю. М.* Яса: Роман/ Післямова В. А. Смоля. — К.: Дніпро, 1990. — 831 с. — (Б-ка іст. прози).
 54. *Нойкирхен Х.* Пираты. Морской разбой на всех морях. — М.: Прогресс, 1980. — 351 с.
 55. *Окольский С.* Польско-казацкая война// Отечественные записки. — СПб., 1864. — Т. 10. — С. 327—335.
 56. *Панч П. Й.* Гомоніла Україна: Роман. — К.: Рад. письменник, 1979. — 540 с.
 57. Письма и бумаги Петра Великого. — СПб., 1894. — Т. 2. — 479 с.
 58. *Пригара М.* Михайлик — джура козацький. — К.: Веселка, 1982. — 184 с.
 59. *Сабатіні Р.* Пригоди капітана Блада. — Х.: ВД «Школа», 2003. — 480 с. — (Бібліотека пригод).
 60. *Сергійчук В. І.* Дмитро Вишневецький. — К.: Україна, 2003. — 251 с.
 61. *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорозького. — К.: Україна, 1991. — 251 с.
 62. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі. — Дніпропетровськ: Січ, 2003. — 678 с.
 63. *Скальковский А.* Как судили и рядили в Сечи Запорожской// Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — Март. — С. 604—621.
 64. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької// Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К.: Всеукр. Акад. наук, 1927. — Вип. 3. — С. 252—319.
 65. *Сокульський А. Л.* З історії судноплавства в Україні: Козацька «чайка»// Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 75—81.

66. *Стороженко П.* Розбійники з Лебединого шляху. — К.: Мистецтво, 1995. — 192 с.
67. *Стороженко О.* Спомини про Миколу Леонтійовича Коржа // Марко Проклятий: Оповідання. — К.: Дніпро, 1989. — 386 с.
68. *Субтельний О.* Україна: Історія. — К.: Либідь, 1991. — 509 с.
69. *Тулуб З. П.* Людолови: Історичний роман: У 2-х т. — К.: Дніпро, 1988.
70. Украинские народные думы/Изд. подгот. Б. П. Кирдан. — М.: Наука, 1972. — 560 с.
71. *Хёфлинг Г. Р.* Римляне, рабы, гладиаторы: Спартак у ворот Рима. — М.: Мысль, 1992. — 270 с.
72. Хрестоматия по истории Древнего мира/ Под ред. В. В. Струве. — М.: Учпедгиз, 1953. — Т. 3. Рим. — 276 с.
73. *Чайковський А.* Запоріжжя. Історична розвідка // Чайковський А. Сагайдачний. — К.: Дніпро, 1990. — 585 с.
74. *Чернявский В.* Истории князя Мышецкого. — Одеса, 1852. — 152 с.
75. *Шафонский О.* Топографическое описание Черниговского наместничества. — К., 1853. — 454 с.
76. *Шевалье П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К.: АН УРСР, 1960. — 199 с.
77. *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб, 1888. — 447 с.
78. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских казаков. — СПб., 1888. — 248 с.
79. *Эксquemелин А. О.* Пираты Америки. — М.: Мысль, 1968. — 230 с.
80. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — СПб., 1902. — Кн. 69. — 476 с.
81. *Яворницький Д. І.* Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ: Січ, 2002. — 359 с.
82. *Яворницький Д. І.* До історії степової України. — Дніпропетровськ, 1929. — 443 с.
83. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Львів: Світ, 1990. — Т. 1. — 316 с.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

84. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Львів: Світ, 1991. — Т. 2. — 392 с.
85. *Яковенко Н.* Перші сто років козаччини// Генеза. — 1994. — № 2. — С. 116.

Популярне видання

Косенко Леонід Олексійович

КОЗАКИ

Лицарський орден України
Факти. Міфи. Коментарі

Видання друге, доопрацьоване

Редактори *Р. Дерев'янченко, Т. Вакуленко*

Коректор *Н. Коцюба*

Комп'ютерне макетування *С. Бирюков*

В оформленні обкладинки використано фрагменти картин:

«Запорожець» (худ. А. Манастирський, 1932 р.);

«Бій Богуна з Чарнецьким» (худ. М. Самокиш, 1931 р.);

«Бій Максима Кривоноса з Єремією Вишневецьким»

(худ. М. Самокиш, 1934 р.).

© Л. О. Косенко, 2007

© ВД «ШКОЛА», 2009

© О. І. Панченко, дизайн, 2009

ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ УМОВИ ЗАПОРІЖЖЯ

Запорозька миска.
Фото I половини XX ст.

Дніпровські острови.
Фото I половини XX ст.

Очерет на Дніпрі коло містечка Олешки. Худ. І. Айвазовський. 1857 р.

Карта Дніпра-Борисфена
Г. Меркатора. 1595 р.

Карта Дніпра
князя Радзивіла
1668 р.

Меморіальна стела
на місці Базавлуцької Січі

Меморіальна плита
на місці Кам'янської Січі

Пісня перемоги. Гравюра з картини Ю. Брандта. 1870 р.

Виступ Єремії Вишневецького з військом проти козаків. Невідомий художник

Панцирна хоругва. Гравюра з картини В. Коссака. 1903 р.

Константинополь. Міст Галата. Листівка. Початок ХХ ст.

Карта Кримського півострова і навколишньої території. 1787 р.

Ясир гонять.
Худ. М. Дерезус. 1953 р.

Українські жінки і діти на невільничому ринку
в Туреччині. Худ. В. Бунов. 1953 р.

ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ ЗАПОРІЗЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ТА ЇЇ ЗАСАДИ

Паланкові печатки

Запорозький полковник
Худ. І. Рєпін. 1880 р.

Козацький прапор. 1651 р.

Козацькі клейноди:
бунчук, тулумбас, каламар, булава

ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ ЗАПОРІЗЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ТА ЇЇ ЗАСАДИ

Гетьманські бузави та полковничі перначі

Вибори кошового.
Гравюра за картиною Г. Данилевського

Carte d'Ukraine

Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». Худ. О. Сластьон. 1885 р.

Розлука запорожця.
Худ. О. Сластьон. 1885 р.

Козак їде в Січ.
Худ. Л. Жемчужников. 1887 р.

Запорожці перед походом. Невідомий художник. 1911 р.

Запорозький табір. Худ. Погрібняк. Початок ХХ ст.

Зразки козацької зброї

Старовинна козацька зброя. Худ. М. Самокиш. 1900 р.

Козацька сторожа. Худ. С. Васильківський. 1890–1900 рр.

Запорозькі відбивають ясир. Худ. М. Самокиш. 1900 р.

Козацький човен. 1736–1739 рр.

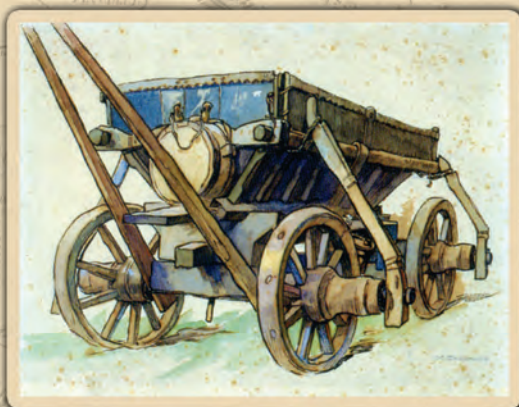
**Запорозжці готуються до морського походу.
Худ. І. Їжакевич**

**Запорозжці в засідці.
Гравюра Ю. Шублера.
1885 р.**

Чумаки в степу. Худ. С. Войцеховський. 1940-ві рр.

Чумацький віз. Худ. М. Самокиш

Ярмарок в Малоросії. Худ. К. Маковський. Остання чверть XIX ст.

План поселення
запорозького старшини
Микити Коржа.
Малюнок XVIII ст.

Воли на оранці.
Худ. С. Світославський. 1891 р.

Пасіка.
Худ. К. Маковський. 1891 р.

Вітряк. Худ. С. Світославський. Кінець XIX — початок XX ст.

Запорожець. Худ. О. Сластьон.
Кінець XIX — початок XX ст.

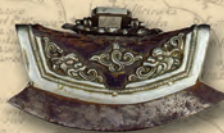
Запорожець на дозвіллі.
Худ. І. Іжакевич. Остання чверть XIX ст.

Козак-бандурист.
Худ. О. Сластьон

Баклага. XVIII ст.

Кресала. XVII–XVIII ст.

Запорожці розважаються. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

Барильце та чарка. XVIII ст.

Люльки-«носогрійки». XVII-XVIII ст.

«Закурити хіба люльку,
щоб дома не журились».
Худ. П. Мартинович. 1872 р.

Аналой з Покровської січової церкви

Церква Святих апостолів Петра і Павла

Плащаниця з Покровської січової церкви

Аналой з Олешківської Січі

Хрест з бані церкви Микитинської Січі

Гллінська церква у Суботіві, збудована коштом Богдана Хмельницького

Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Кінець XVI ст.

Ікона-кіот з Покровської січової церкви. 1747 р.

Семен Палій танцює гопака, йдучи в монастир.
Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Чернець». Худ. М. Микешин. 1884 р.